

Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

No. 145

नाट्यशास्त्रम् ।

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविष्टितिसमेतम् ।

NĀTYAŚĀSTRA of

Bharatamuni

With the Commentary Abhinavabhāratī

BY
ABHINAVAGUPTĀCĀRYA

(*Chapters 28-37*)

Vol. IV

EDITED BY
LATE M. RAMAKRISHNA KAVI, M.A.
and

J. S. PADE, M.A.,
Bhandarkar Prizeman,
Research Officer,

ORIENTAL INSTITUTE,
M. S. University of Baroda.

ORIENTAL INSTITUTE,
BARODA.

1964

FIRST EDITION :

COPIES 1000

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda, October 1964.

Price Rs. 25/-

Copies of this work can be had from :—

Manager :

THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda.

FOREWORD

It is a matter of great pleasure for us that the last volume of the Nāṭya-śāstra of Bharata, with Abhinavagupta's commentary, is now published.

The first three volumes of this monumental work are out of stock, including the second revised edition of the first volume. This shows the popularity as well as the importance of this work. Revised editions of the first, second and the third volumes are intended to be published at the earliest opportunity.

Unfortunately, Shri Ramakrishna Kavi, the editor of this text with commentary, passed away before even forty pages of the fourth volume were printed.

This last volume was not edited to our satisfaction by the Late Shri Kavi, who was very old when the printing of the fourth volume could be started. Shri J S Pade, Research Officer, Oriental Institute, was requested to re-edit all the remaining pages of this volume (except 32 pages printed during the lifetime of Shri Kavi, who corrected proofs of these 32 pages). As will be seen from Shri Pade's Introduction, Shri Kavi's press copy was full of errors. Fortunately, Shri Pade, with his deep scholarship of the subject as well as of many other branches of Sanskrit learning, could make this edition presentable to the world of scholars, even though no manuscripts were available for verification.

Before his demise, Shri Ramakrishna Kavi was requested by us to start writing his Introduction and also to give description of the manuscripts utilized by him. Unfortunately he insisted that he would do so only after the whole of the fourth volume is printed. Hence we are unable to give any information about the manuscripts utilized by him for this volume.

We are thankful to the University Grants Commission as well as to the Government of Gujarat for giving us substantial financial aid for publishing this as well as other volumes of the Gaekwad's Oriental Series during the Third Five Year Plan period.

Oriental Institute,
Baroda
Dt. 18 9 64.

B. J. SANDESARA
General Editor

CONTENTS

	Pages
1 Introduction	vii-xi
2 Table of Contents .. .	xii-xv
3 Text of the Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī .. .	i-514
4 Appendix 1 .. .	515-566
5 Appendix 2 .. .	567-568

INTRODUCTION

This is the fourth volume of the *Nāṭyaśāstra* of Bharata with the commentary *Abhinavabhāratī* of Abhinavaguptadevya that is now presented to scholars as No. 145 of the Gacwad's *Oriental Series*.

The publication of the present volume was long overdue. It was being edited by the late *Śrī M. Rāmakṛṣṇa Kavi*, M.A., who, unfortunately passed away on 20-9-1957 when only 32 pages of the present volume had been printed. The printing of the remaining portion was continued after his demise when the proofs of pages 33-48 were read by Dr. U. P. Shah, the Deputy Director of this Institute.

On account of the sad demise of *Śrī Kavi*, the editorial work of the present volume was entrusted to me by the authorities of the M. S. University of Baroda and I had to undertake the task.

The press-copy of the present volume prepared by *Śrī Kavi* was, unfortunately, not upto the mark so far as the text of the *Nāṭyaśāstra* was concerned. The stanzas were not numbered and the readings, selected by the editor did not at many places agree with those accepted by the commentator.

The press-copy of the commentary of *Abhinavaguptadevya* submitted to the press by *Śrī Kavi* was, in fact a transcript of the commentary prepared by his scribe for his personal use. Moreover it was written on both the sides of the paper which was very shabby. It was full of scribal errors in almost every line. The numbers of stanzas were also wanting in the commentary.

Alterations like the selection of readings, the corrections of scribal errors in the commentary and the numbering of stanzas in both the text and the commentary were being made by the editor in the galley-proofs. This put the press to a great inconvenience. It was also difficult for the press to compose the matter; for, the press-copy of the commentary had been written on both sides of the paper. But it was only out of their reverence towards the editor that the General Editor and the press continued to pull on with him.

But on the demise of *Śrī Kavi*, the press could not but return the press-copy with a request to submit a new one with all necessary corrections. Consequently I had to write afresh the whole press-copy of the text and the commentary of the fourth volume, excluding pages 1-48 which had already been printed.

In the fresh press-copy of the text and the commentary an attempt has been made to correct all errors which on the face of it appeared to be scribal.

CONTENTS

	Pages
1 Introduction	vii-xi
2 Table of Contents	xii-xv
3 Text of the Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī	i-514
4 Appendix 1	515-566
5 Appendix 2	567-568

INTRODUCTION

This is the fourth volume of the *Nāṭyaśāstra* of *Bharata* with the commentary *Abhinavabhāratī* of *Abhinavaguptācārya* that is now presented to scholars as No. 145 of the *Gaekwad's Oriental Series*.

The publication of the present volume was long overdue. It was being edited by the late *Śrī M. Rāmakṛṣṇa Kavi*, M.A., who, unfortunately passed away on 20-9-1957 when only 32 pages of the present volume had been printed. The printing of the remaining portion was continued after his demise when the proofs of pages 33-48 were read by *Dr. U. P. Shah*, the Deputy Director of this Institute.

On account of the sad demise of *Śrī Kavi*, the editorial work of the present volume was entrusted to me by the authorities of the M. S. University of Baroda and I had to undertake the task.

The press-copy of the present volume prepared by *Śrī Kavi* was, unfortunately, not upto the mark so far as the text of the *Nāṭyaśāstra* was concerned. The stanzas were not numbered and the readings, selected by the editor did not at many places agree with those accepted by the commentator.

The press-copy of the commentary of *Abhinavaguptācārya* submitted to the press by *Śrī Kavi* was, in fact a transcript of the commentary prepared by his scribe for his personal use. Moreover it was written on both the sides of the paper which was very shabby. It was full of scribal errors in almost every line. The numbers of stanzas were also wanting in the commentary.

Alterations like the selection of readings, the corrections of scribal errors in the commentary and the numbering of stanzas in both the text and the commentary were being made by the editor in the galley-proofs. This put the press to a great inconvenience. It was also difficult for the press to compose the matter, for, the press-copy of the commentary had been written on both sides of the paper. But it was only out of their reverence towards the editor that the General Editor and the press continued to pull on with him.

But on the demise of *Śrī Kavi*, the press could not but return the press-copy with a request to submit a new one with all necessary corrections. Consequently I had to write afresh the whole press copy of the text and the commentary of the fourth volume, excluding pages 1-48 which had already been printed.

In the fresh press-copy of the text and the commentary an attempt has been made to correct all errors which on the face of it appeared to be scribal.

The stanzas are numbered in the text and in the commentary. My own suggestions are all given in the brackets. The readings accepted by the commentator are also bracketed in the text where the readings of *Sri Kavi's* text differ from those of the commentary. The order of verses in *Sri Kavi's* text differs at many places from that in the commentary. In all such cases the order of verses according to the commentary is shown in brackets. Out of the quotations in the commentary, those that were traceable have been traced to their original sources and their references shown in brackets. I may add, *en passant*, that this was not done so carefully, in the first three volumes edited by *Sri Kavi*. Sanskrit *Chāyā* of the Prakrit passages occurring in the text and the commentary has also been added by me. I have to thank here my worthy colleagues *Pandita B. L. Śānabhāga* and *Śri J. P. Thākar* for helping me in preparing the *Chāyā* of the Prakrit passages in *Paisāci* quoted by the commentator. The text of the *Paisāci Prākṛita* is so corrupt that only deep scholars of the Prakrit languages can decide how far we are successful in our attempt. The text of the commentary as well is so corrupt that with all my efforts to correct it, it has remained unintelligible at some places. It could not be corrected for want of other MSS of the commentary. Whenever required *Pandita Śānabhāga* helped me in reconstituting the corrupt text of the commentary for which I am indeed grateful to him.

The definitions of *Jāti*s are given in both prose and verse in the twenty-eighth chapter. *Abhinavaguptācārya* has commented upon the definitions of *Jāti*s in prose. Definitions in verse are, however, not commented upon by him. *Sri Kavi* has included definitions in both prose and verse in his text. I have, however, put the definitions in verse in parentheses and have not assigned serial numbers to them.

The thirty second chapter contains *Dhruvas* or Prakrit verses in the *Saurasenī Prākṛita*. It is inexplicable why the late editor *Sri Kavi* has not recorded any variants so far as the *Dhruvās* are concerned. They are critically edited with an introduction and notes by *Śri Manamohan Ghose, M.A.*, and published in the *Indran Historical Quarterly*, Vol VIII, in 1932. Readers are requested to refer to it for details about their variants. The text of *Saurasenī Dhruvās* follows the commentary of *Abhinavaguptācārya* so far as the first *pāṭi*s are concerned. The readings accepted by the commentator are also given in brackets where the text differs from the commentary.

Chapters XXIX and XXXIV have two versions each. The version not accepted by the Commentator is given in the footnotes. Similarly Ch. XII in the second volume has two versions. These versions could have been collated with the text accepted by the commentator and their variants could have been

given in the footnotes. No propriety is seen in giving a separate version for three chapters only.

On account of the death of *Śrī Rāmakṛṣṇa Kavī*, a detailed account of the MSS of the *Nāṭyaśāstra* and the *Abhinavabhāratī* has been completely lost to us. However, from the variants noted by him in the foot-notes, it appears that he utilised the following 19 groups of MSS for the reconstitution of the text of the present volume of the *Nāṭyaśāstra*.

1 *Ka*, 2 *Ca*, 3 *Cha*, 4 *Ja*, 5 *Jha*, 6 *Ta*, 7 *Ḍa*, 8 *Ḭha*, 9 *Da*, 10 *Na*, 11 *Pa*, 12 *Ba*, 13 *Bha*, 14 *Ma*, 15 *Ya*, 16 *Ra*, 17 *La*, 18 *Va*, and 19 *Sa*.

Śrī. Kavī has given a short description of the MSS utilised by him for the text in volumes I and II of the *Nāṭyaśāstra* and scholars have to remain satisfied only with that.

The present volume comprises the last ten chapters i.e. Chs. XXVIII to XXXVII of the *Nāṭyaśāstra* with the commentary *Abhinavabhāratī* of *Abhinavaguptācārya*. The *Nāṭyaśāstra* of *Bharata* thus consists of 37 chapters according to *Abhinavaguptācārya* which concurs with the *Nirṇayasāgara* edition. According to the *Caukhāmbā* edition, however the *Nāṭyaśāstra* consists of 36 chapters. But on a critical examination of the *Caukhāmbā* edition it will be seen that the division of chapters in it is unauthentic and therefore not acceptable e.g.

1. The ninth chapter of our edition is split up into two chapters namely the ninth and the tenth in the *Caukhāmbā* edition. In the introductory verses of the ninth chapter it is clearly stated that the definitions and uses of hands, chest, sides, stomach, waist etc. will be treated in that chapter. The ninth chapter therefore, cannot come to an end after the definitions and uses of hands only, and those of chest, sides, etc. cannot be treated in a separate chapter. Thus the division of the ninth chapter into two chapters i.e. nine and ten is unjustified as it goes against the text itself.
2. The seventeenth chapter of our edition is again split up into two chapters namely the 18th and the 19th in the *Caukhāmbā* edition. This division as shown above is also groundless and not acceptable.
3. The twentyfourth chapter of our edition reads as the thirtyfourth in the *Caukhāmbā* edition. It is evidently out of place there for it has no connection with the preceding and the succeeding chapters. Similarly, the twentysixth chapter of our edition reads along with the thirtyfifth chapter in the *Caukhāmbā* edition. This change of sequence was inevitable because of the transposition of the twentyfourth chapter.

4. Chapters XXXII and XXXIII are combined into a single chapter viz. chapter XXXII in the *Caukhāmbā* edition. This combination is known to *Abhinavaguptācārya* who has discussed at great length all the pros and cons for the splitting up of the thirtysecond chapter into two
5. In the same way, chapters XXXVI and XXXVII are combined in one chapter viz chapter XXXVI. This combination, I think, is unknown to *Abhinavaguptācārya* who otherwise would not have failed to note it.

Thus the division of the text into 36 chapters according to the *Caukhāmbā* edition is not justifiable, though in his commentary on the *Nāṭyaśāstra*, *Abhinavaguptācārya* has stated at two places as shown below that the *Nāṭyaśāstra* consists of 36 chapters

1. पद्विंशति अक्षरानुमेद विष्णुर् १, Vol I, page 1.

2. मध्येऽत्र पद्विंशदध्यायान् १, Vol. I, page 9

These two references clearly show that when *Abhinavaguptācārya* began to write his commentary he had before him the text of 36 chapters. The division of the text into 37 chapters instead of 36 appears to be an after thought. The thirty-third chapter of our text was a part of the thirtysecond chapter as is evident from the *Caukhāmbā* edition. *Abhinavaguptācārya* knew it. He has, therefore, discussed at great length whether this chapter should be split up or not and has come to the conclusion that it should not be included in the thirtysecond chapter. This decision could not be taken by him while writing the commentary on the first chapter and therefore he had no idea about the increase in the number of chapters of the *Nāṭyaśāstra*. Thus *Abhinavaguptācārya*'s remarks cannot be explained in any other way than what has been shown above. *Srī Kavi*'s remarks on page 58 (NS Vol. I Preface) are not acceptable. The increase in the number of chapters by one is not due to the splitting up of the thirtysixth chapter into two as he thinks, but is due to the division of the thirtysecond chapter into two chapters as discussed by the commentator. According to *Srī Kavi* the thirtyseventh chapter is an interpolation, while according to the commentator it is not so. *Abhinavaguptācārya* would not have remained silent on the problem of interpolation, but he would have discussed it at great length

Thus *Nāṭyaśāstra*, according to *Abhinavaguptācārya*, consists of thirtyseven chapters and not thirtysix as observed by him in the beginning. The commentator has justified the separation of the thirtythird chapter from chapter thirty-two

In his 'History of Sanskrit Poetics' *Mm P. V. Kane*, has thoroughly dealt with all the relevant topics such as the authorship and the date of the *Nāṭyaśāstra*, commentaries on the *Nāṭyaśāstra*, a summary of the chapters of the

Nāṭyaśāstra etc. There is, therefore, no necessity of discussing these topics over here.

For ready reference, an alphabetical index of all the half verses occurring in the present volume as well as that of the authors and works actually quoted in the commentary are given at the end.

Before concluding, I must express my gratefulness to *Dr. B. J. Sandesara* and *Dr. U. P. Shah*, the Director and the Dy. Director of the Oriental Institute for their kind cooperation and help in bringing out the present volume. I am also grateful to *Prof. G. H. Bhatt*, the Ex-Director of this Institute and at present the General Editor and Head of the *Rāmāyana* Department for his kindness in proposing my name to edit this work after the demise of *Śrī. Kavi*. My thanks are also due to *Śrī. Ramanlal J. Patel*, the Manager of the M. S. University Press, for his efficient printing and hearty cooperation. I must also express my thanks to *Śrī. P. H. Joshi, M. A.*, Research Assistant in MSS Section, Oriental Institute, for his help in preparing the indexes and reading the proofs

J S PADE

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
जातिविकल्पनम् ।	१०६	गान्धर्वस्य लक्षणं योनिकैविव्यं च ।	५
चतुर्विधमातोये सलक्षणम् ।	१	स्वराः ।	१०
तस्य विविधः प्रयोगः ।	३	मूर्च्छनाः ।	२०
सतावनन्दनाद्यविधिषु कृतपविम्बासः ।	३	जातयः ।	३५

एकोनविंशोऽध्यायः ।

सतातोयविधानम् ।	६७-१२५	आध्रवाणाः ।	१०५
रससंश्रया जातयः ।	६७	आरम्भः ।	१०७
वर्णालङ्कारलक्षणम् ।	७९	वक्त्रपाणिः ।	१११
गीतयः सलक्षणाः ।	९२	सङ्कोटनाः ।	११३
धातवश्चन्वारः ।	९४	परिचङ्गी ।	११५
तिस्रो वृत्तयः ।	१००	विपरीवाद्ययुक्तानि करणानि ।	११९
वाद्यविधेर्त्रैविध्यम् ।	१०३	एकेनविंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रमः ।	१२५
निर्गीतविधानम् ।	१०४		

त्रिंशोऽध्यायः ।

सुपिरातोयलक्षणम् ।	१३९-१४९	वैरागताः स्वराः ।	१४१
सुधिरै वैणो विधिः ।	१३९		-

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

तालध्यायः ।	१५०-२८७	तालप्रकाराः ।	१६३
कला ।	१५०	इस्नाङ्गुलिविकल्पनम् ।	१६७
लयस्तद्वेदाश्च ।	१५३	आसारास्तविधिः ।	१८३
तागे द्विविधः ।	१५४	वर्धमानविधिः ।	१९०
चञ्च पुटः ।	१५५	उपोदनातिः ।	२१६
चाचपुटः ।	१५६	बण्डिकायां प्रयोगः ।	२१७
पञ्च गणिः ।	१५८	गीताङ्गानि ।	२३०
सम्पञ्चैष्टकः ।	१५८	लास्यस्य लक्षणं प्रयोगश्च ।	२७८
उद्धटः ।	१५९		

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
ध्रुवाध्यायः ।	२८८-३९२	शिखा ।	३१४
ध्रुवालक्षणम् ।	२८८	पट्पदिका ।	"
ध्रुवाणां पञ्च मेदाः ।	२९३	मोगवती ।	३१५
ध्रुवाजातयः ।	३०४	मधुकरिका ।	"
श्रीः ।	३०८	मनोज्ञा ।	"
विद्युत् ।	३०८	मत्ता ।	"
धृतिः ।	"	कुसुमवती ।	३१६
त्रियाम्ना ।	"	मुदिता ।	"
प्रतिष्ठा ।	"	मनोज्ञा ।	"
सुप्रतिष्ठा ।	३०९	प्रकाशिनी ।	"
मत्तालिः ।	"	विलम्बिता ।	३१७
जया ।	"	धीमा ।	"
विजया ।	"	चञ्चलमतिः ।	"
विस्मया ।	"	विमलजला ।	३१८
भूतलतन्वी ।	३१०	ललिता ।	"
पद्मिनी ।	"	मही ।	३१९
घागुरा ।	"	मधुकरिका ।	"
शिखा ।	"	नलिनी ।	"
घनपङ्क्तिः ।	"	नदी ।	३२०
तनुमध्या ।	३११	रुचिरा ।	"
मालिनी ।	"	प्रमिता ।	"
मकरकशीर्षा ।	"	विशोका ।	"
विमला ।	"	विशोका ।	३२१
वीथिका ।	"	ललितम् ।	"
गिरा ।	३१२	मनोवती ।	३२२
जला ।	"	विकान्ता ।	३२५
सुनन्दा ।	"	मदनवती ।	"
वियोतिरा ।	"	विमलमतिः ।	"
नलिनी ।	३१३	तन्वी ।	३२६
पङ्क्तिः ।	"	कुसुमवती ।	"
नीला ।	"	सुवमारा ।	"
दुतगतः ।	"	माला ।	३२७
तनुः ।	३१४	स्वातिविक्रमा ।	"

॥ विषयानुक्रमिका ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
जातिविकल्पनम् ।	१-६६	गान्धर्वस्य लक्षणं योनित्रैविध्यं च ।	५
चतुर्विधमातोयं सलक्षणम् ।	१	स्वराः ।	१०
तस्य त्रिविधः प्रयोगः ।	१	मूर्च्छनाः ।	२०
ततावनन्दनाद्यविधिषु कृतपविन्वासः ।	१	जातयः ।	१५

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ततातोयविधानम् ।	६७-१२५	आश्रावणा ।	१०५
रससंभ्रया जातयः ।	६७	आरम्भः ।	१०७
वर्णालङ्कारलक्षणम् ।	७९	वक्त्रपाणिः ।	१११
गीतयः सल्लभणाः ।	९२	सङ्कोटना ।	११३
धातवश्चत्वारः ।	९४	परिघटना ।	११५
तिस्रो नृतयः ।	१००	विषङ्गीवाद्ययुक्तानि करणानि ।	११९
वाद्यविधेर्त्रैविध्यम् ।	१०३	एकैकत्रिंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रमः ।	१२५
निर्गीतविधानम् ।	१०४		

त्रिंशोऽध्यायः ।

मुपिरातोद्यलक्षणम् ।	१३९-१४९	वंशगताः स्वराः ।	१४१
मुपिरे वैणो विधिः ।	१३९		-

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

तालध्यायः ।	१५०-२८७	तालप्रकाराः ।	१६३
कला ।	१५०	हस्ताङ्गुल्लिविकल्पनम् ।	१६७
ल्यस्तङ्केदाश्च ।	१५३	आसारितविधिः ।	१८३
तात्रो द्विविधः ।	१५४	वर्धमानविधिः ।	१९०
चञ्च उटः ।	१५५	उपोदनानि ।	२१६
चञ्चपुटः ।	१५६	कण्डिकानां प्रयोगः ।	२१७
पञ्चगणिः ।	१५८	गीताङ्गानि ।	२३०
सप्तशेष्टकः ।	१५८	व्यास्यस्य लक्षणं प्रयोगश्च ।	२७०
उद्धटः ।	१५९		

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
ध्रुवाध्यायः ।	२८८-३१२	शिखा ।	३१४
ध्रुवालक्षणम् ।	२८८	पट्पदिका ।	”
ध्रुवाणां पञ्च भेदाः ।	२९३	भोगवती ।	३१५
ध्रुवाजातयः ।	३०४	मधुकरिका ।	”
श्रीः ।	३०८	मनोज्ञा ।	”
विद्युत् ।	३०८	मत्ता ।	”
धृतिः ।	”	कुसुमवती ।	३१६
श्रियाम्ना ।	”	मुदिता ।	”
प्रतिष्ठा ।	”	मनोज्ञा ।	”
सुप्रतिष्ठा ।	३०९	प्रकाशिनी ।	”
मत्तालिः ।	”	विलम्बिता ।	३१७
जया ।	”	वीप्सा ।	”
विजया ।	”	चञ्चलगतिः ।	”
विस्मया ।	”	विमलजला ।	३१८
भूतलतन्वी ।	३१०	ललिता ।	”
पद्मिनी ।	”	मही ।	३१९
वायुरा ।	”	मधुकरिका ।	”
शिखा ।	”	नलिनी ।	”
घनपङ्क्तिः ।	”	नदी ।	३२०
तनुमध्या ।	३११	रुचिरा ।	”
मालिनी ।	”	प्रमिता ।	”
मकरकशीर्षा ।	”	विशोभा ।	”
विमला ।	”	विष्टोका ।	३२१
वीथिका ।	”	ललितम् ।	”
गिरा ।	३१२	मनोवती ।	३२२
जला ।	”	विक्रान्ता ।	३२५
सुनन्दा ।	”	मदनवती ।	”
विद्योतिष्ठा ।	”	विमलगतिः ।	”
नलिनी ।	३१३	तन्वी ।	३२६
पङ्क्तिः ।	”	कुसुमवती ।	”
नीला ।	”	सुकुमारा ।	”
द्रुतगतिः ।	”	माला ।	”
तनुः ।	३१४	स्खलिविक्रमा ।	३२७

	पृ.		पृ.
चपला ।	३२७	वृहती ।	३३९
मुखचपला ।	३२८	पङ्क्तिः ।	३४०
फनकयता ।	३३०	त्रिष्टुप् ।	"
आक्षिप्तिका ।	"	जगती ।	"
शशिरेखा ।	"	इयेनी ।	"
अविचलिता ।	"	चपला ।	३४६
मणिहृन् ।	३३२	श्रौघम् ।	३४७
सिंहकान्ता ।	"	पुणसमृद्धा ।	"
मुरदयिता ।	"	सम्भ्रान्ता ।	३४८
कुमुदिनी ।	"	स्खलितम् ।	"
दोधकम् ।	३३३	मत्ताक्रीडा ।	"
कृतोद्धता ।	"	वेगवती ।	३४९
पङ्क्तिः ।	"	रयोत्तरम् ।	३५०
विपुलभुजा ।	३३४	सुदुब्बदकम् ।	३५१
चपलगतिः ।	"	उद्गतम् ।	३५२
कमलदलाक्षी ।	"	बंशपनपतितम् ।	३५३
द्रुतपादगतिः ।	"	प्रमिताभरा ।	"
मुखचपला ।	३३५	ध्वजिनी ।	३५४
विमला ।	"	हंसास्यम् ।	"
रुचिरा ।	"	तोटकम् ।	"
अपरवक्त्रम् ।	३३६	हंसास्यम् ।	३५५
कमललोचना ।	"	प्रमोदकम् ।	३५६
अतिचपला ।	३३७	भाविनी ।	"
मदकलिना ।	"	मत्तचेष्टितम् ।	"
प्रतिष्ठा ।	३३८	ध्रुवाविरूपाः ।	३५९
गुप्रतिष्ठा ।	३३९	गान् पञ्चविधम् ।	३६०
गायत्री ।	"	ध्रुवाप्रयोगः ।	३६३
उष्णिह् ।	"	आण्डमहविकल्पनम् ।	३६७
अन्नपुष्प ।	"		

अथ खंडोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
पुष्कराध्यायः ।	४०३-४९३	वाचसथयाः प्रकाराः ।	४४४
अवनद्धवायोत्पत्तिः ।	४०४	तेषां प्रयोगः ।	४०९
अवनद्धमेदाः ।	४०८	अन्तरवाद्यानि ।	४५३
निपुष्करविधिः ।	४०९	आतोयलक्षणम् ।	४५६
मार्गाश्चत्वारः ।	४१८	चर्मलक्षणम् ।	४५७
पुष्कराणां निविधः प्रसारः ।	४२१	वादस्त्रुणाः ।	४६२
घरणजातलक्षणम् ।	४२८	चतुस्त्रिंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रमः ।	४६८
अष्टादश जातयः ।	४३७		

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

— भूमिसाधिरूपः ।	४९१-४९९	भरतानां विरूपनम् ।	४९७
भूमिसाधिन्यासः ।	४९४		

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

नाट्यशापः ।	५००-५०८	पूर्वरङ्गविधानकथा ।	५०२
मुनीनां प्रश्नः ।	५००	मुनीनां शापः ।	५०५

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

— गुह्यतत्त्वकथनम् ।	५०९-५१४	नाट्यशास्त्रमाहात्म्यम् ।	५१२
नाट्यानेतारः ।	५०९		

श्रीरस्तु ।

भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रम् ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

आतोद्यविधिमिदानीं वक्ष्यामः ।

ततं चैवावनद्धं च घर्न सुषिरमेव च ।

चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥

अभिनवभारती—अष्टाविंशोऽध्यायः ।

॥ अतः परं गेयाधिकारः ॥

मध्यमस्वरमुशन्ति यद्वशान्नादपटुमुदितं श्रुतिकमात् ।

सोऽपि यद्विलसितं कलात्मकं तं नमापि शिशिरांशुमण्डनम् ॥

आतोद्यानां विकल्पनमित्युक्तं पूर्वाध्यायसमाप्तौ, तेन सङ्गतिं कर्तुं षष्ठाध्यायपठितमपि श्लोकं पुनः पठति—ततं चैवेत्यादि । ननुद्देशे (६-१०) “ सिद्धिः स्वरास्तथातोद्यं गानं रङ्गं च संग्रहः ” इत्युक्तम् । ततं च (ततांशो) नटानां रामादिविशेषरूपतया शङ्क्यमानानां तन्मयीभावप्रत्यूहभूताशयनिवारणाय ‘ नाथो वनं विशति ’ इत्यादिना, तालंशोऽपि प्रयोगं सूत्रकरूपतया समीकुर्वन् स्वरं लयं च स्वप्रेक्षकहृदयं तत्त्ववानुस्यूतं तिरोदधत्साम्यं च रागनिबन्धनं विदधद्रसं प्रति परममङ्गलम् । तत्र स्वरादौ ततसुषिरयोरुपयोगः । तौ हि स्वरस्य परमार्थं रक्तिलक्षणं वितरतः । गातॄणां हि वाक्यारण्यादिदोषशतोपहतानां स्वरस्तन्ती-वेणुस्वरेण सुस्वरतां नीयते, स्वभावत एव तन्माधुर्यात् । वाङ्माधुर्यं यावद्धीनं तदाहार्यं मधुरं निरोपितं माधुर्यमभ्यासाद्वाहरेयुः । ततानुबद्धत्वात्स्वरस्य न न्यूनाधिकभावाशङ्का काचित्, तल मूर्च्छितायां वीणायामशिक्षितेनाप्यमिहननेन स्वरत्त्वोपलम्भः । नत्वेवं वंश इति ततातोद्यम्यैव प्राधान्यम् । अत एव वीणा शारीरिकी चैवाचार्यैर्निर्दिष्टा ” दारवी गात्रवीणा

१. भ-पयविशः र-सप्तविशः नच-एकोनविशः २. ज-न्याख्यास्यामः ३. भ-ततः...नडः...
धनः सुषिर एव च,

ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।

धनं तालस्तु विज्ञेयः सुपिरो वंश उच्यते ॥ २ ॥

च" इति । तथा च प्रतिविम्बं वीणेति, व्यवहारः । इहापि पूर्वं वैणा एव स्वरा उद्दिश्यन्ते द्वयधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चेति । गान्धर्वोऽपि (हि ?) प्रयोक्तुः फलमिति तदनुसारेण शारीरप्राधान्यं फले दर्शितम् । गाने तु श्रोत्रफलरक्तिप्रधानतेति गानस्य (गान्धर्व) उपक्रमणीकृतो मुनिना । तालभागे तु धनावनद्धयोर्निवेद्यपदांशे ध्रुवाध्यायस्योपयोगः । न चैतद्गान्धर्वसाराभिप्यन्दत्वमनेन निर्मितम् । सामभ्यो गीतमिति हि पारम्पर्येण सामवेदोद्धृतं न ब्रह्मगीतप्रभवत्वादीनस्य सामकरणत्वमुक्तम् । तेन प्रथमं जात्यादिलक्षणं निरूपितम् । अनस्ततातोद्यस्यैव प्रथममभिधानं, स्वराणामिति तत्रैव स्वरालम् इत्युक्तम् । तेषां तु पृथगुद्देशे प्रयोजनमन्तरायोपसंग्रहो नाम काकध्याय एषां पूर्वमुद्रितानामेव । किञ्च ।

...द्रूपमित्यातोद्यस्यैव स्वरूपं वाच्यमिति न कदाचिदसंगतिः । लक्षणाभिनयमिति तदन्यस्य निरासादनुचितस्यापि प्राधान्यस्य तस्मादलक्षणं न कृतमित्याह । यस्मादिदमेवं विज्ञेयं— एतन्नम्य एय सर्वमन्तर्भवति, तदेतद्वत्त्वं किञ्चिदाति, किञ्चित्सुनरन्यस्मिन् सति तदुपयोगि । तथाहि पादादिपुष्करवाद्यस्यैवाङ्गादन्यत्र डोम्बीश्वाट्टादीनां नास्ति । अन्यवाद्योपयोगि मार्जनामार्गानुयातः स्वरवर्णसंबोधेनात्यन्तव्यञ्जकत्वायोगाज्जगत्पट्टफलरुवादादपे..... वमार्ज्यमय सर्वं हि चतुर्विधस्यैवैवोक्तस्य किञ्चिदंगमनुसरेदेतत्प्रकृत्येभ्यो वेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

चातुर्विध्यं पूर्वोक्तमेव स्मारयति ततं तन्त्रीकृतमित्यादि । तन्त्रीणां (कृतं ततम्) चार्मन्त्रत्वादवनद्धम् । मूर्तिफाठिन्येन धनं तदनुसारेण रसभावोपयोगि विशिष्टवर्णद्वारेण च नोपयुज्यत इति साम्यमात्रोपयोगित्वात्ताल इत्युक्तम् । धनं सुपिरमिति पाठे आतोद्यापेक्षं नपुंसकं, विशेषापेक्षया तल्लिङ्गेन केचित्पठन्ति ।

सुपिरस्य स्वरात्मकत्वेऽपि तदनन्तरं तस्यानभिधानमिति चेन्न, वैणाया एव स्वरभागे प्राधान्यात् । धातुवाद्यशेषमुष्णप्रकृतिकृत्वाच्चावनद्धस्य तन्मानोपकारित्वाच्च धनस्य, वीणेन सुपिरस्य तत एवानुप्रवेशः । ततस्तु वंशः तत्र चतुर्विधातोद्यमुपरजक्रम् । उपरज-नीयाश्वाभिनय इति तयोरेकसन्निवेशात्मकः समूहः कर्तव्यः । तत्र चतुर्विधमुप्यातोद्यं स्वरतालप्राधान्याद्द्विविधं कृतं ततमवनद्धं चेति । सुपिरस्वनयोः क्रमेण तद्वत्त्वात् । अभिनयेन च पालवर्ग आक्षिप्त इति त्रयः समूहाः कुतपशद्ववाच्याः । कृतं शब्दं पाति, कं च रक्तं तत्पत्युज्जल्यति (वा) ॥ २ ॥

‘प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां’ विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
 १. ततं चैवावनद्धं च तथा नाट्यकृतोऽपरः ॥ ३ ॥
 २. ततः कुतपविन्यासो गायनः सपरिग्रहः ।
 ३. वैपञ्चिको वैणिकश्च वंशवादस्तथैव च ॥ ४ ॥
 ४. मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दरिकोऽपरः ।
 ५. अवनद्धविधावेप कुतपः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
 ६. उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्भुतः ।
 ७. कुतपो नाट्ययोगे तु नानादेशसमुद्भवः ॥ ६ ॥

Effect of Drama

तदेतदाह प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषामिति । एषां चतुर्णामातोद्यानां नाटकाश्रयो नाटकगतपात्रवर्गसहितस्त्रिप्रकारः प्रकर्षेण योगः समूहीभावः, यतः स्वयं द्वौ समूहौ नाट्यो-
 पयोगी पात्रवर्गत्वा च तृतीयः । तदाह नाट्यकृतोऽपर इति । यद्यपि तननायहननसौपिर्य-
 निवद्धत्वेन संकीर्णत्वादि । तथाप्येकोपयोगकृतान्यपदेशः । तननेन हि स्वरप्राधान्यं, तच्च
 न पुष्करादवहननेन वर्णानुस्वारः सम(न)तन्व्यादौ । एवमन्यत्रापि वाच्यम् । तत्र तताभिधानः
 कुतपः क्रियतां समूह इत्याह तनःकुतपविन्यास इत्यादि । परिग्रहो गायकस्य
 (भार्या) । तद्यथा गायकः कांस्यतालिकाहस्ताद्विपञ्ची अपूर्णतन्त्रीका कोणवादनीया
 वीणात्वेकविंशतितन्त्रीका । चकारादन्यासां वीणानां संग्रहः ।

तथैव चेति अपरसुपिरपरिग्रहः । अथावनद्धराशिमाह मार्दङ्गिक इत्यादि
 मृदङ्गानीति पुष्कराणि, पणवोऽन्तस्तन्त्रीको हुडुङ्गाकारः । दर्दुरो महाघटाकारः । तथैव चेति
 वचनान्मर्दलकरटादिसंग्रहः । कांस्यतालिकास्तु गीतवाद्ययोः साम्यापादनार्था, तत्कुतप एव
 युक्ताः ॥ ३-५ ॥

अथ नाट्यकुतपमाह उत्तमाधममध्याभिरिति । उत्तमादिप्रयोक्तव्योचितः
 पात्रसमूह इत्यर्थः । तुः पूर्वतो विशेषः, ततावनद्धयोः कुतपयोनिर्यतदेशता पुष्कराध्याये
 वक्ष्यते । नाट्यकुतपस्य तु प्रयोगे मामूढव्यथा(दन्य)वचिरिति सन्निधिमाम्नामुपयोगि न तु देश-
 नियमः । तदाह नानादेशेति प्रत्युपयोगोऽनेन कथित इत्यपरे ॥ ६ ॥

१. भ-एव. २. म-ततश्च... नद्धश्च ३. उ-कृतश्च यः ४. भ तते, र-एवं. ५. भ-गायनी-
 सपरिग्रहः. ६-गाता पाणविकस्तथा. ६. ड-वादक एव च. ७. ड-सुधैः. ८. र-विधिर्ज्ञेयः.
 ९. र-त्रिभिः १०. र-एवं हि नाट्यकुतपो. ११. च-समाश्रयः. र-समाश्रितः

‘एवं गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।

अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥ ७ ॥

नन्येते त्रयः समूहाः किं परस्परमनपेक्षा एव, नेत्याह एवं गानं च वाद्यं चेति । त्रयोऽप्येते समूहा एकीभावं नेया इति यावत्, न पुनरेको गायको मार्दङ्गिक उत्तमपात्र-मित्यादिना पुरुषा एव दर्शिताः ।

ननु गानादीन्याशङ्क्याह विविधा आश्रया यस्येति । नहि प्रयोक्त्रनपेक्षित्वं गानादीना वदति । उक्तं च .....यलमिति संपाद्यमिति यावत् । तस्मादत्र यल इत्येत-देवाह । यस्माद्द्विविधाश्रयं भिन्नेन्द्रियप्राणविविधक्रियारूपं, तस्माद्यत्नेनास्यैकता तत्संपाद्या, येनैकबुद्धिविषयता सामाजिकस्य गच्छेत् । अलाततेजःकणो हि न वस्तुतो युगपदनेकदेश-सम्बन्धी, लाघवयत्नेन तु तथातथा साम्याभावादितम् । एवं प्रयोगोऽपि तथापि नैकक्रियात्मा साम्याभावात्.....

लेन तु तथा सम्पादित इत्येतदाह अलातचक्रप्रतिममिति ।

ननु सामान्याभिनयेऽप्याये एतदुक्तं, सत्यं, तत्त्वभिनयविषयं, इदं तु गीतवाद्य-नाट्यानां परस्परस्य विषयम् । ननु कस्मात्त्रयो राशयः कृताः इत्याशङ्कमानेन नैवापसारयति एवं गानं चेति नाट्यं तावदुपरजनीयम् । सामान्याभिनयेऽभिनयबलादेकत्वं भीत एको राशिरिति । नात्र विवादः । स्वरगतिराशिश्चान्योन्यसंमिलितोऽलातचक्रवत्कायः । विविधाश्रयोऽपि वीणावंशगात्रगतोऽपि वाद्यविधरेकीभावं नेय इति त्रयाणामप्यथ प्राप्ति-करणमिति युक्तमुक्तम् ।

नन्वेवं राशित्रयेऽस्मिन्नेकीभूते प्रयोगसम्यक्त्वापतितलक्षणासिद्धिर्भवति, तथा च गीतवाद्यदोषा अपि सिद्धिविघातका उक्ताः । ततश्च सिद्धिस्वरूपं रोयाधिकारस्य पश्चाद्वक्तव्यम् । अत एव हि गीतवाद्यनाट्यकृतासिद्धिरित्युक्तेति किं प्रधानं किमङ्गमिति भागे संशय्यते । पूर्वमेव तु सिद्धिनिरूपणे एतावता प्रयोगत्वमिति परिज्ञातम् । तस्योपरजनीयतोक्ता भवति, मध्यावस्थितेन च सिद्धिनिरूपणे आकाङ्क्षिवदुपरजङ्गवर्गोऽपि स्पष्ट एव भवति ।

अन्ये तु मन्यन्ते—गीतातोद्यविहीनादपि प्रयोगात्पट्यमानादपि दशरूपकाद् भवति सिद्धिरित्यनेन सूचितमिति । तच्च न सम्यगिव, तावती ह्यपरिपूर्णता नाट्यस्य, परिपूर्णं च सर्वानुप्राहि नाट्यस्वरूपमभिधित्सितं मुनेः । तत्र च गीतवाद्ययोरेव प्राधान्यमित्यदोचाम ।

यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।

गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥ ८ ॥

किं चैवं सति सिद्धयध्याये गीतवाद्यवैपम्यादि किमर्थमुच्यते, प्राक्तन एव समाधान-
मार्गो युक्तः । उपरञ्जकोपकृतस्य नाट्यस्य नाट्यतेति मेघत्वात्तत्पश्चादुपात्तम् । गानं त्वादौ
तच्छेषभूतं तु मध्ये वाद्यमिति क्रमः नाट्यानुसारेण व्यश्चतुरश्रविनिर्णयः, अपि तु गानानुसारेणेति
गानमुपरञ्जकमपि सन्नाट्यं व्यवस्थापयदेवोपरञ्जयतीति युक्त एव रङ्ग इति टीकाकारः ।
तदेतन्न विदामः । नहि नाट्यमनाश्रित्य किञ्चिदपि प्रवर्तते । गानस्यापि नाट्यानुसारेणो-
पयोगादिति गत्यध्यायदिशैव व्यश्चादिन्यवस्था भेदादित्यास्ताम् ॥ ७ ॥

तत्र ततातोद्यस्वरूपं प्रधानवदभिधातुं पीठबन्धं करोति यत्तु तन्त्रीकृतं
प्रोक्तमिति । विषञ्ची वीणादिभेदानां नातोद्यतेति टीकाकारः । तदयुक्तम् । सामान्येन
तन्त्रीकृतत्वेन सर्वसंग्रहे तदनुक्तसमत्वादस्यार्थस्य तस्मादेवमित्यस्मत्सम्प्रदायः । नानातोद्य-
निरूपणसमाश्रयं यस्य, तानि हि तद्गतं रूपमुपकारतया आश्रयन्ते, तेन तदेव प्रधानं तच्च-
गान्धर्वमिति । गान्धर्वो मितिर्मानं वर्तनमन्तर्भावो यस्य गान्धर्वे तदन्तर्लीनमिति यावत् । कम
इत्याह स्वरतालपदलक्षणं हि तद्गान्धर्वम्, एवं भूतक्रममेव स्वराद्यात्मम् । एवं ततमध्य एव
गायको गणितः सपरिग्रहः । इह चैतदर्थमेव तन्त्रीकृतमित्युक्तं तन्त्रीप्रधानमित्यर्थः । गान्धर्व-
शब्दं च प्रमाणमस्येति गान्धर्वमिति ॥ ८ ॥

सामभ्यो गीतमिति कथितं सामानि चात्र कारणकारणानि । गान्धर्वे हि सामभ्य-
स्तस्माद्भवं गानं न तुल्ये स्वराद्यात्मकत्वे गानं गान्धर्वेऽन्तर्भूतमिति का भाषा । विपर्ययोऽपि
कस्मान्न भवति, तादात्म्यमेव वा कथं न स्यादित्याशङ्कां शमयितुमाह अत्यर्थमिष्टं देवाना-
मिति । अनेनादित्वं सूचितम् । देवा हि कथमिष्टं विजह्युः । तथेति तेन देवतापरि-
तोषद्वारेण प्रीतिं ददातीत्यदृष्टफलत्वं दर्शितम् ।

यस्मात् यद्रूपाच्च देवानामीश्वराणामिन्द्रियमनस्संवेदनप्रभृतीनां, आतोद्यमानत्वेन
व्यवहारेण गच्छतानेनेति देवदाद्यानां, अत्यर्थमर्थातिक्रमेण बाह्य शब्दादिविषयोद्धनेन
.....मिष्टमिच्छायजनं च परसंविस्संगतिलभलक्षणमुपलक्षणम्, तथा तेन प्रकारेण प्रतीते-
रपवर्गोचितानन्दरूपभावविशेषेणावर्जितमित्यपवर्गफलत्वं दर्शितम् । तथातिक्रान्तं धनादि-
निरपेक्षं चेदं देवानां यजनं यथा पुराणयोगादिभ्योऽधिका प्रीतिर्गान्धर्वाच्छंकरस्येति । गान्धर्वा-

अत्यर्थमिष्टं देवानां 'तथा प्रीतिकरं पुनः' ।

गन्धर्वाणां च यस्माद्दि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ।

एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥

गामिनि प्रयोक्तृपलक्षणं, तेन ह्यत्यन्तं संविद्यवेगलमेन तु गातुः फलयोगो गन्धत्वात् । तदाह—

“सकृत्प्रयुक्तापि हि नन्दयन्ती यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति” इति प्रयोक्तृगतमत्र मुख्यं फलम् ।

ननु गान इव मुख्यतया श्रोतृनिष्ठं तेन गन्धर्वाणां प्रीतिवर्धनमिति सम्बन्धः । तथापि च श्रूयमाणं प्रीतिवर्धनमित्येवमनादित्यादृष्टादृष्टफलत्वाच्च प्रधानं गान्धर्वं गन्धर्वाणां प्रयोज्यमिति व्युत्पत्त्या, एवं देवानामिष्टं प्रीतिकृद्गन्धर्वाणां गान्धर्वमिति सम्बन्धः । तस्माच्च प्रीतिमेव विशेषेण वर्धयति यत्तद्गानमित्यध्याहारः । गानं हि केवलं प्रीतिकार्यं वर्तते । तेन तादाल्यं तादयुक्तम् । नवमहाफलस्यानादेः स्वतः फले कलिगते तदन्तर्भाव इति विपर्ययोऽपि निरस्तः । स चायं गान्धर्वविवेको धृनाध्याये नृचेऽस्माभिर्दर्शयिष्यते । इह इव तु दर्शितो वाचोयुक्त्यनभिज्ञानमधुनैव हि संमोहे हेतुः स्यादिति ।

अत्यर्थमिष्टं देवानामित्यनेन गा वाचं धारयतीति गान्धर्वं, गन्धर्वाणामिदमिति च । यथाह विशाखिलचार्यः— “पुरा स्वर्गं प्रनष्ट्य (वाचं) देवेभ्यः” इति तन्निर्देशेनैव दर्शितम् । प्रीतिवर्धनमिति च नारदीयनिर्वचनं सूचितम् । “गेति नेयं विदुः” धेति धातुः प्रवादजमिति, वाक्यस्य संज्ञेति, रेफस्तु वाचस्योपलक्षणं काकुप्रवादानमिति वा । तदेवं निर्वाचनात्पर्ययेण श्लोक इति टीकाकारः । अत्र तु न करोतु व्याख्यात एव । तस्मादुपाध्यायैरिदमुक्तं—नन्विदं गान्धर्वं कुत उद्धृतं गानस्य च सामहेतुकत्वात्कथं पूर्वमुक्तम् । किं च गानस्यैवोपयोगाल्लक्षणं वक्तव्यं न तु गान्धर्वस्येति शङ्कां शमयितुमाह अस्य योनिर्भवेद्गानमित्यादि । अस्य गान्धर्वस्य । गानमिति सामयोनिगीतिषु समाख्या । वीणेति महाव्रतोपयोगिनी औदुम्बरी; वंश इति नारदादिगुरुसंतानानुयायीति गान्धर्वस्य प्रभवः । किं च, गानवीणावंशादयोऽयं तत्कुतपभेदो वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तः, स एवास्य गान्धर्वस्य योनिर्हेतुः, इहाभिधास्यमानत्वं इति शेषः । तत्कुतपोपयोगित्वादिह गान्धर्वमभिधास्यत

गान्धर्व त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।

त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ११ ॥

Translation of Verse

इति यावत् । ब्रह्मगीते लोकप्रवाहसिद्धं प्रगीत गातृगेयमेव प्रसूतिहेतुरिति श्लोकार्थस्य तात्पर्यमित्यन्ये । टीकाकृत्तु गानं प्रधानं तदुपकारकौ वीणावंशाविति । गुणप्रधानतानिर्णयोऽस्य तात्पर्यं व्याख्यानादथन्तरं गायत्रीमन्त्रं गायन्तीत्येतत्समर्थनं तु यो महान् संरम्भः टीकाकारेण कृतः स प्रकृतोपयोगवैकल्यादनेकार्थत्वेन गायतेः उपचाराश्रयेण सुसमर्थत्वात्सिकताचर्वणप्रायः । न रथन्तरमिति यदि यदा निरूपाणि तदा स्वरसंनिवेशेन.....नयतीत्ययमर्थः । अथ गीतिरेव तदा सामान्यविशेषभावः स्वरानिति स्वाधारभूतपदव्यवच्छेदकं वचनम् “स्वे प्रतिष्ठं गगन”मिति वत् । मन्दस्य नलत्वेऽपि तत्प्रमितं स्वरवाचकत्वं तद्गीत्याधारे निष्ठत्वं चेति तत्राप्यदोषः । न चानेन प्रकृतं किञ्चिदुक्तमित्यलम् ॥ ९-१० ॥

ननु यदुक्तं गान्धर्व कथं तस्य गानादावुपयोग इत्याह एतेषां चेति । चोऽप्यर्थे । तथेति पूर्वोक्तसम्बध्यते । तेन हि गान्धर्वप्रकारेणैषां भावादीनां स्वरसमुत्थितं स्वरविषयमेव विधिं वक्ष्ये न ल्वन्यम् ॥ १० ॥

ननु कोऽन्योस्तीत्याशङ्क्याह गान्धर्वं त्रिविधं विद्यादिति । त्रिभ्यः स्वरादिभ्यो विधा विधानं यस्य । आश्रितवाची विधाशङ्क इति चिरन्तनाः । न त्वत्रविधाशङ्कः प्रकार्थः । एवं हि सति पृथक्पृथग्गान्धर्वव्यवहारो भवेत् । न चैवं, तथा च विशाखिलाचार्यः “स्वरपदतालसमवाये तु गान्धर्वम्” इति । आत्मग्रहणेनैषां मिश्रीभावः । पदं स्यात्कारणमवधानं सूचयति । एतदेवयुक्तं, नहि स्वरतालपदतुल्यतया, इदं भागनिविष्टमवधानं भाति, येन समूहमध्ये गण्येत । इति कर्तव्योभ्योगि हि तत्तत्र मिश्रीभावः प्रधानगुणभावे नैव भवति । तत्र पूर्वनिपातादेव प्राधान्यं सूचयति । तेन स्वराः प्रधानं, तालोनामात्मा तत्साम्येनोपकारकः, “तल प्रतिष्ठाकरणे” इति ताल एवैतदाह । ततोऽपि दूरं पदं पदशब्देनैव तस्याधारतालभः । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण—“पदस्यः स्वरसंघातस्तालेन समितः” (I-3) इति तेन पदताल यादृशा गान्धर्वेण तादृशा गाने स्वरत एव तु भूयसा ततोपयोगीति तात्पर्यम् । अवधानं योगरूपं तच्चात्र नोपयोगि । परिवर्तकप्वनद्धे—पूर्वरङ्गे, तत्र हि देवतापरितोपादेव सिद्धिः । तदेतदुक्तं—

गीतिज्ञो यदि योगेन नामोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो मूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ इति केचित् ।

‘द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः ।

‘एतेषां संप्रवक्ष्यामि विधानं लक्षणाञ्चितम् ॥ १२ ॥

‘स्वरा, ग्रामौ, मूर्च्छनाश्च, तानाः स्थानानि वृत्तयः ।

‘शुष्कं साधारणे वर्णा ह्यलङ्काराश्च घातवः ॥ १३ ॥

श्रुतयो “यतयश्चैव” नित्यं स्वरगतात्मकाः ।

दारव्यां समवायस्तु” वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥

तस्यार्थस्य अशब्दत्वादवधानाद्विना कुत्रापि सिद्धरयोगात् । लक्षणं चतु श्रुत्यादिस्वरूपम् । कर्मेति योजनात्मिका क्रिया ग्राहादादिरूपनया, यतो जात्यादि योगोद्वयस्तत्र, तरुतपस्य सात्मकत्वेऽपि रङ्गभागस्य गानवृत्तान्तत्वं यद्वीणाशरीरवंशानामारोहणमररोहण च । प्राणा मिह्ननेनैव हि तीत्रातीत्रेण शरीरद्वय वगेऽपि स्मरनिष्पत्तिः । वीणायान्तु आदर्शे वामदक्षिण विपर्यासपञ्चारमन्द्रविपर्यास इत्याशयेनाह द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चेति । वैणानां प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः । दर्शितं च तद्विधानमिति संग्रहणम् । लक्षणेन गान्धर्व लक्षणेनानुगतम् ॥ ११ १२ ॥

तत्र वैणानां स्वरणां प्रकारानुद्दिशति स्वरा ग्रामावित्यादि । सक्षिप्यान्गमो यत इति समवाय उद्देशः । स च स्वरगत, स्वरविषय आत्मा यस्य व्यस्तसमस्तादिरूप हि स्वरणामेवेष्टमुद्दिष्टम् । दारुणोऽपत्यं वीणा वाम्रूपा भगवतीति दारवी । तेन तत्र न प्रत्ययः । “दारुणो ह्यसौ जाता वाक् एत . . . स । या प्रनष्टा” मित्यादिन निशाखिराचार्य प्रादीदृशत् । तदाधारत्वाच्च काष्ठमयोऽपि सन्निवेशो वीणेत्युच्यते । एव शरीरे वीणा वाम्रूपा हि सरम्भती वीणा शब्देनोच्यते । मूर्च्छना .

शारीर्या दारव्या च तुल्या मूर्च्छना । तानं तु शारीर्यां समनदपि न प्रयोगार्हम् सुखाद्वहन्नात् । अभ्यासार्थं च तत्प्रयोगोऽप्यन्यूनाधिक्यैर्नस्वरवशेनैव तत्सिद्धे । अत एव

१ भदर अयं श्लोको न वर्तते २ इत्येवा वैणा शारीरकास्तथा ३ मतेषां तु ४ प्रमुभाभ्यामपि विधिं स्वरसमुत्थितम् . ५ भ इत् पूर्वमिदमर्थं विद्यते—अतस्ताल गतस्यापि संप्रवक्ष्यामि वो द्विना—इ स्वरस्य श्रुतयो ग्रामा मूर्च्छना स्थानसंयुता ६ र-सुनय एव च ७ इ स्थानं साधारणे चैव जातस्योऽप्यदसैव च, वर्णाश्चरार एव स्वरङ्काराश्च घातवः । अलङ्काराश्च वर्णाश्च गीतयश्च शरीरजाः । आवास्त्यनिष्पत्तामो विशेषश्च प्रवेष्टव्यः । शम्या तां सन्निपात परिवर्तं सर्वस्तुक्तः । मात्रा विदार्यबुलया यति प्रकरण तथा । गीतयोऽवयव मार्गा पञ्चागश्च पाणय । इत्येकविंशतिर्गो विधयो विधिस्तालगतो बुधः । व्यञ्जनानि तद्विना कृतः । ८ र-साधारण ९ द वर्णा १० द जातयः । ११ ज जातय र श्रुतय १२ र विधि स्वरसमाश्रय १३ र-दासोऽय

स्वरा ग्रामावलङ्कारा वर्णाः स्थानानि जातयः ।
 साधारणे च शारीर्या वीणायामेव संग्रहः ॥ १५ ॥
 व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
 नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्विताः कृतः ॥ १६ ॥
 छन्दो विधिरलङ्कारा ज्ञेयः पदगतो विधिः ।
 निचद्वं चानिचद्वं च द्विविधं तत्पदं स्मृतम् ॥ १७ ॥
 ध्रुवस्त्वावापनिष्कामौ विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।
 शस्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सबस्तुकः ॥ १८ ॥

शारीरस्वरप्रयोगाशक्तोऽपि हृदयापरिगृहीत स्वरविशेष शक्नोति वैष्णम्बरान् प्रयोक्तुम् ।
 वृत्तयश्च धातूनाम् । शुष्कस्य वानुग्राहक आधार, धातुशुष्कप्रयोगस्य वीणायामेव सुखा-
 वह । ततो (धातुभिः शारीरस्वर) उपजीव्यते । (तत्तु) अलङ्कारजातमिति
 वक्ष्यते । श्रुतयश्च वीणायामेवोपयोगिन्य, सारणायास्तन्युत्कर्षणापकर्षणस्य तन्मूलत्वाच्च ।
 तथा च वीणैरुपसृति संख्यालाभे प्रमाणत्वेन वक्ष्यते । अत एव वीणेवीन समस्तस्य
 स्वरगतस्य प्रकारस्याभ्यासे प्रयोगे चोपयोगितस्तत्र सक्रान्तस्य चारुचात्स्यत गङ्गात्मकं
 पदमपि । तत्स्थमित्यभिप्रायेण ॥ १३-१५ ॥

एव विशिष्ट स्वरतालेन मेय इत्याशयेन च पदगतमुद्दिशति । तालगत पृथक्
 कृत्य व्यञ्जनानीत्यादि । व्यञ्जनानि—अञ्जलरूपाणि उपादेयत्वेनात्र ज्ञेयानि । पद
 जातेन म्बरप्रयोगो व्यसंसीयेताक्षरधर्मत्वात्स्वरस्य ।

अन्ये त्वाहुः—व्यञ्जनानीति बोतकानि निपाता गृह्यन्ते शृणुमित्यादि । अकारादयस्तु
 पाणिनासुर क्तगान्धार्यादिजातिषु च दृश्यमाना स्वराः अच वर्णाः अञ्जलसमुदाया,
 सन्धयः सहिताकार्याणि । विभक्तयः सुप्तिङ, उपसर्गाश्च प्रादय निपातः । हेया
 परुषप्राया । अन्ये तूपादेयविभागेन ज्ञेया, अलंकारा उपमावेसरादय । अनिचद्वमिति
 गद्य पृथगर्थे वा तद्विपरीत निचद्वम् । एतच्च स्मृतं वाचिकाभिनय एवास्य व्यञ्जनानि
 भेदस्योक्तत्वादिति भावः । यद्यनुक्त कुल वा सरत्वं वा विभाव इत्यादि च तद्यथापसर वक्ष्यते ।
 ध्रुवस्तिवत्यादिना तालगतमुद्दिश्य गान्धर्वसंग्रहो ह्येष इत्यन्तेनोद्देशत्रयमेकनिर्णयौ

मात्रा ¹¹ 'प्रकरणाद्धानि ¹² विदारी ¹³ यतयो ¹⁴ लयाः ।

गीतयोऽवयवा मार्गाः पादमार्गाः सपाणयः ॥ १९ ॥

इत्येकविंशतिविधं ज्ञेयं तालगतं युधैः ।

गान्धर्वसंग्रहो ह्येव विस्तरं तु निबोधत ॥ २० ॥

तत्र स्वराः—

पञ्चश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।

पञ्चमो धैवतश्चैव सप्तमोऽथ निपादवान् ॥ २१ ॥

करोति । अत्र च प्रकरणाशब्देन मद्रकाद्युक्तविस्तरमिति लक्षणपरीक्षात्मकम् । निबोधते
त्यनेनोद्घोषोद्घोषालिनी बुद्धिरत्र भवतामुपयुज्यत इति दर्शयन्नुद्देशरमो लक्षणादो मया
नाहत इति । तथाहि—ग्रामानन्तरं श्रुति, स्थानानन्तरं साधारणे जातिं च लक्षयिष्यति
न चैव उद्देशस्तोद्देशो नामापि नानुमृत । उद्देशे तु प्रयोजनं न लक्षणानुवागतिरङ्गम् ।
अत्रापि तु व्युत्पत्त्या अन्यासा मुखेन विधिसाधारणमात्रमिति तेन स्वरादीनामुद्देशकमेणा
तन्त्रेण यद्वाख्यात टीकाकारेण तन्मन्दफलं च शक्यं दूषणमस्ति च । तथापि स्वरेषु सत्सु
ग्रामौ तदाश्रया मूर्च्छना ताना इति युक्तम् । यत्तु स्थानानां तदनन्तरमभिधाने कारणं निरू-
पितम् । न स्थानं स्वरस्य स्वरापोद्घोषात् किन्तु तारादि सज्जामात्रे .. यदि तत्र स्थाने
निष्पत्त्या तथा सजा । तर्हि तारमन्दमध्यमव्यतिरिक्तस्वरस्वरूपाभावात्स्वरूपोपकारस्त्वमेव
कथितं स्यान्नवेति निबन्धने कृतं स्यात् । शुष्कानन्तरं साधारणमुद्दिष्टं, शुष्कं तित्त्वल्यापना
येत्यपि न किञ्चित् । न हि काकल्यन्तरयोः शुष्क एव प्रयोगोऽल्पनिपादगान्धारादिजातिषु
तद्विनिर्भोगात् । जातिमाधारणं तु जातीनां किञ्चिदेकाग्र्यं मन्यन्ते । सहजं रूपमित्यस्यापि क
शुष्केऽनन्तरं । श्रुत्यपेक्षेण स्वरं तत्किमकाण्डे ता उद्दिष्टा इति चोदयित्वा यत्प्रत्युक्त
शारीरापेक्षयैव तु न दारव्या ते भ्वा इति तदसंगतप्राप्यम् । एतावता हि दारव्या नास्ति श्रुत्यु
पयोग इत्युक्तम् । तर्हि तामिरुद्दिष्टामि ग्रामविभागाय ता इति चेत्तन्मभिध एवोद्देश्या
इत्यलम् । तन्नात्र क्रमपरमर्थेन प्रयसितव्यं ॥ १६-२० ॥

तत्र स्वरान्वत्तुमाह तत्र स्वरा इति । तेषुद्दिष्टेषु मध्ये स्वरा उच्यन्ते इति शेषः । न
..वोपतापयो स्वर आक्षेप इत्यनयोः स्वरशब्दः, तेन शब्दस्वभावाच्चित्तवृत्तिमध्यम्यता-

रूपस्वास्थ्यावस्थापरित्याजनेनोपतापयन्तो हृद्यतातिगयवशात् स्वतामाक्षिपन्तः स्वविपये अभिधानं कुर्वतः स्वरा इत्युक्ताः । वर्णसाम्यादपि निरुक्तिमाहुः । स्वयं स्वेप्वेव जातिरागभाषा-भेदेषु राजन्त इति स्वराः । अथ स्वैरेनियतमानन्तर्यं द्योतयति ऋषभ इति । एतदनन्तरमेव शब्दस्तु निकटगान्धार.....अन्तराभिधानभेदान्तरसम्भवादत्र भेदो नास्त्येव ऋषभ इति दर्शयति । काकल्यन्तरस्वरवशात् कथंचिद्भवतीति च शब्दश्चैवश्च, धैवतश्चैवेत्यत्रापि निपातौ योज्यौ । एतच्च स्वरसाधारणमिति तदभिधानावसरे तन्निदर्शयिष्यामः । तत्रान्तरालश्रुतिपु नियतसंख्याकासु ईपद्यो बाधुना स्पर्शस्तन्महिम्ना यः स्वरः श्रुतिस्थाने स्निग्धस्वरक्तत्वलक्षणो धर्मः तस्याश्रयभूतायाः श्रुतेरुपरञ्जकः स एव स्वर इति केचित् । पङ्कजश्रुतिरेवेत्यपरे, समूह इत्येके । वयं तु श्रुतिस्थानाभिधातप्रभवशब्दप्रभावितोऽनुरणनात्मा स्निग्धमधुरः शब्द एव स्वर इति वक्ष्यामः । अत्र नारदाद्या नामनिर्वचनमकार्षुः—

“ नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः ।

पङ्कजस्तज्जायते यस्मात्तस्मात् पङ्कज ” इत्यादि (१-५७)

तदनुपयोगान्मुनिना न स्वीकृतम् । वीणायां च तथा भावाभावोऽपि पङ्कजादिदर्शनात् । यत्तु केचित्प्रतिसमादधते—वीणायाः प्रतिबिम्बत्वाच्च समानेन्द्रियग्राह्यो यः शारीरस्वरसमूहस्त-मेव प्रतिबिम्बमर्पयितुमर्हतीति, तदत्यन्तमसाम्प्रतम् । वीणा हि देहस्य प्रतिबिम्बमिति केयं भाषा, न हि दर्पणसंक्रान्तप्रतिबिम्बशरीरप्रतिच्छन्दकसदृशी वीणा वीणेत्युपालम्भः । न च मुकुर-बद्देहस्य प्रतिबिम्बनस्थानं, न हि स्वरस्य वीणायां म्वरेणैकेन्द्रियग्राह्यत्वायोगात् । नभसीव च तत्र प्रतिश्रुत्यात्मनः शब्दप्रतिबिम्बस्यासंक्रमणात् । न च वीणास्वरे शारीरस्वरं प्रतिबिम्ब-मर्पयतीति दृष्टम्, द्वयोः स्वरयोरनुपलम्भात् । शारीरस्वराभावेऽपि वैणस्वरप्रवृत्तेः शारीरस्वरः वैणस्वरप्रतिबिम्बमित्यसदेव पृथक्प्रयत्ननिष्पाद्यम् । एवं हि नियमितपीडितं व्यङ्गुलिसम-भिधातोत्थितशब्दानन्तरसंभवादणनात्मा स्वरः । तत्र न च तत्र नासादिकारणपट्कमस्ती-त्युक्ते प्रतिबिम्बत्वोत्तरीकरणमसदेव, केवलमौत्तरार्थविपर्यासात् । स्वगतशरीरस्वरानुसा-रेण च सारणोपयोगिन उत्कर्षार्पकर्षणसंभवात् प्रतिबिम्बत्वमुक्तम् । सप्त इति वचसा काकल्यन्तरस्वरौ न पृथक्स्वराविति दर्शयति । सप्त स्वरा इति च संभववशादिति च वक्ष्यामः । अन्ये तु ‘तत्सवितुर्वरेण्यं’ इति सप्तवर्णां ‘नि ग रि ध म प स’ स्वरैर्ब्रह्मणा पूर्वमुदीरिता इति साप्तस्वर्येऽभिप्रायमाचक्षते । निर्णेप्यामश्चैतत् ।

अत्र केचित् चोद्यं प्रति समादधुः—श्रुतिक्रमाभिव्यङ्ग्याः स्वरा इति श्रुतय एसादौ वाच्या इति चोद्यम्, तत्रोत्तरं—भवेदेवं, यदि ध्वनिनादसंज्ञिताः श्रुतय एव नियत-

श्रुत्यन्तरत्वेन गृह्यमाणा स्वरा (इति) । न ह्येव, श्रुतयो ह्युचनीचतया अपि म्वराश्रया एव प्रतीयन्ते । यथा भट्टमातृगुप्त —

(जायते) सहजेनैव समस्त श्रुतिमिस्तर ।

स्वराधिष्ठानतो यानि श्रोत्रपीयूषसारताम् ॥ इति ॥

श्रुतेरेव च स्वरत्वे चतुर्थस्वरूपोपलक्षितो य पङ्कजग्रामे पञ्चम स मध्यमग्रामे यदि तृतीय श्रुतिरूपस्तदा स पञ्चमस्वर इति कथं, न हि तृतीय चतुर्थमेकमेव ग्रामद्वयस्य, धैरतम्यायमेव न्याय काकल्यन्तरस्योश्च निपादगान्धारता कथम् ।

पुष्पसाधारणे काले कोविलो वक्ति पञ्चमम् । (नारदीयशिक्षा १५४) इति एतच्च कथं भवेत् । (नासार्कष्ट) द्वौ नियता श्रुतिरूपा अभावात् । भावे हि सर्वे स्वरा स्युः । श्रुतिक्रमापक्षिणि च म्वराणामात्मलाभेऽन्योन्याश्रय कस्यचिदप्रधिभूतस्य प्रागसिद्धे तस्मात् ग्रामविभागार्थमेव श्रुतिक्रीतन तद्वतसमाद्यादि वि(वेचन) कथं तद्वतेषु रागेषु नैव स्वराणां नियतोऽदिक्कमन्या दरीरमाम्य भवतीति दर्शयितुमिति श्रुतयः स्वरेभ्योऽनन्तरमुक्ताः । एतदाश्रयेणैव विशाखिलाचार्यो ग्रामानन्तर श्रुतीरुद्दिशति स्म । ता हि पर यौ अत एव सामनेदे ग्रामविभागाभावाच्चतुष्योगिन्या नारदीयशिक्षाया तदभिधानमौत्तरार्थ्यमात्रमेव तूक्तम् (—) य सामगाना (नार १५१)

इत्यादिना । दीप्तायताद्याश्च पञ्चश्रुतयः पृथक्स्वरादीनां प्रयुक्तिविशेषसाध्या उक्ताः । अन्ये त्वाहुः — श्रुतेरेव म्वरत्वाभावात् श्रुतिक्रमाभिब्यङ्ग्या म्वभावेन पूर्वं उद्देश्या भवेयुरिति । अत्रोन्यते — यन् श्रुतिशब्देन समीरणमयोगी स्थानविशेषो विवक्षितो, ' व्यस्तानि तानि पश्यष्टिं त्रियात् ' इति नीत्या तत्सर्वमेत नमेव । कश्चित् स्थान स्वर मन्यते । न चास्य रूक्षता वा स्निग्धता वा धर्म समीरण तदभिधातयोरप्येव न्यायः । अथ श्रुतिमिरिति न स्थानविशेषसमीरणसयोगी प्रभरो विवक्षितः, तद्वतश्च रत्तास्वो धर्म स्वर इति । तदा तत्रापि पञ्चमधेयतानुपपत्तिरिति समानम् । न हि तुर्यस्थानसयोगोद्भूतस्य धर्मेण धर्म स तृतीयस्थानसयोगोद्भूतस्य धर्मिनदेव, तद्वमाणा नैयत्यात् । नह्यन्यधर्मोऽन्यस्य धर्मः । एतेन काकल्यन्तरं व्याख्यातो । कोविलो वक्ति पञ्चममित्यादि चात्र सुतरामनुपपन्नम् ।

ननु तथाभूतस्थानाभावे तत्स्थानप्रभरस्य अन्त्यस्य यो धर्म स भवितुमर्हति धर्मि णोऽमद्धारो हि तत्र कारणभावात् । तुच्छं चेत्तत् उज्जोता अभिधातवाच्छब्दानन्तर योऽनुगुणतत्त्वणोऽन्य अन्त्य उपपायते स तात्रिमर्गमिगधमधुराकारः । तर्हि रज्ज्वा तन्त्यामाह-

ताया पापाणे कास्ये वा हते तद्वावाभावौ स्फुटं लक्ष्येते । तदेवायमसौ समुदायापेक्षः । स्वराशो नाम प्रयोगात्समुदायापेक्षादपर एव । ततश्च य एवानुरणनात्मा चतुर्थस्थानसंयोगोद्भवेन शब्देन जनितः स एव तृतीयस्थानोद्भूतेनापि जनयिष्यते । केवलमुच्चजनितत्वादुच्चत्वं तस्यैव लक्ष्यते । मन्द्रपङ्क्तौ मध्यतालपङ्क्त्येव । एवं तदेवानुरणनं कोकिलादिशब्देन जनितेन तन्व्यङ्गुली-संयोगमल्लकक्रोदिघातादिप्रभवेनापि शब्देन जन्यत इति युक्तम् ।

ननु कारणभेदाज्जातेन शब्देन कथं तज्जातीयोऽनुरणनशब्दः क्रियते । भैवं, कारणे नियमादर्शनाद्वा, अयःस्फटिकारणिविद्युदादिकारणभेदसंजातोऽपि ह्यग्निर्धूममेकजातीयं जनयति । वीजकन्दोदितकदलीद्वयादौ वा कारणभेदेऽप्येककार्यतादृष्टा । वृश्चिकादौ च । तत्राप्यस्ति सूक्ष्मो भेदः, धूमत्वं तु, तदेवेहाप्यस्तु । लक्ष्यते च वीणास्वरोऽयं मल्लकस्वरोऽयमिति, पङ्क्तत्वेन त्व भेदः । अत एवैषा गातृणामभिघातृशब्दो नानुरणनं जनयति । तेन शब्दं सममपि कुर्वाणा अपरिपूर्णा इत्युच्यन्ते । घातशब्दस्यानुरणनशब्देन तीव्रत्वाभ्यधिकेऽतिरिक्तता, साम्ये साम्यं, वैपरीत्ये वैपरीत्यम् । यस्य च पष्ठिस्थानसमीरणाभिघातप्रभवा अपि शब्दा अनुस्वारस्वरूप स्वरात्मकं शब्दं जनयेदेवं परिपूर्णोत्कृष्टशारीरकमूततारतम्ये तु निकृष्टता । अनेन च कारणभेदोद्धोषेणेतरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम् ।

यदि स्वरपु श्रुतयः सर्वथैवोपकारिण्य ग्रामयोर्विभागोऽपि कल्पनीयत्वात् ग्रामयोगित-यैव ग्रामोऽयोगित्वात्पश्चादभिधानम् । न तु ध्वनिक्रमनिरपेक्ष एव शरीरे प्रयत्नः, प्रगीतस्य परं क्रमो लक्ष्यते. आशुभावितत्वात् । स तु नास्ति, अप्रगीते क्रमस्य संवेदनात् तथा ह्यप्रगीते पङ्क्तं निर्विं .... । एषा जनमधिकं वा .. ति । आरोहावरोहेति तावत् स्वरजं शिक्ष-यति । अभ्यासकालगतं तन्व्युत्कर्षापकर्षाणि वादिसंवादिबद्धावत्स्वरजननसमर्थशब्द-विशेषोत्पत्तिस्थानलाभोऽभ्य भवति । (तत) एवं " उत्कर्षापकर्षणस्थानभेदेन श्रोत्रगोचराभि-लक्षणीयो विशेष उपजायते । तावती श्रुतिरेका परमाण्वनुस्थाने स्थापितापि तस्या लक्षणीयत्वात् दत्तिलाचार्योऽपि ध्वनिशब्देनानुस्थानमेवाभ्यधात् ।

“पङ्क्तत्वेन गृहीतो यः पङ्क्तग्रामे ध्वनिः” (I—२२) इति ।

श्रुतिनिदर्शनं तु वीणाया स्फुटम् । तदपि पङ्क्तग्राममध्यमग्रामयोः क्रमोपक्रमपश्चम-स्वरेणेत्याशयेन पश्चाच्छ्रुतयो निर्दिष्टाः । तत्र प्रयत्नवशात्कस्मिंश्चिदभिहिते स्थाने जातेऽभिघातजाच्छब्दाच्छब्दान्तरेऽनुम्बानात्मनि स्वरे तदभ्यवहितस्थानाभिघातो यदि म्यात्संकीर्ण-

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं गानयोक्तृभिः ।

वादी चैवाथ संवादी विवादी चानुवाद्यपि ॥ २० ॥

(या^१)ताम् । पूर्वापरे स्वरस्थानगतौ यथा तत्र समीर्णभाजस्तथा स्वरगतोऽपि तद्विभागलाभार्थं मध्ये वर्जनीयस्थानभागोऽन्यत्र स्वर इति द्विश्रुतिरस्य सम्पत्तिः । स्थानद्वयेन व्यग्रौ त्रिश्रुतिरस्य, त्रयेण चतुश्श्रुतिरस्य, ततः परं चतुरादिव्यग्रस्थानेऽतिप्रयत्नशब्दाद्वैभ्यमित्येति पञ्चश्रुतिरादेरमभयः । तत एव श्रुतिद्वयोत्कर्षो द्विश्रुतिरस्योरिव गम्योरुत्तः । एतश्चतुस्त्वंपन्तु नोक्तः, स्थानसामर्थ्येण स्वरसामर्थ्यप्रसङ्गादिति ह्युक्तम् । चतुश्श्रुतिरिति श्रुतिर्द्वि श्रुतिरिति क्रमेणानर्थश्रुतिरेव । ततोऽपि चतुश्श्रुतिरिति श्रुतिरिति पञ्चप्रधानत्वात् पञ्चग्राम सरिगमपधनि, मपधन्यादिमध्यमग्राम । चतुश्श्रुतिरिति श्रुतिर्द्वि श्रुतिरिति । तथा हि—एकस्मिन्नेवोरसि ऊराधरतया सप्तस्वरा, तथा हि चतुश्श्रुतिस्मात्पूर्णाद्यात्, तद्गतत्वादेकैक निष्कास प्रक्रमेण पुनश्च प्रवृत्तिभूतपुनरुत्पत्त्यर्थेऽथवा सरिगमा । तथेव स्थाने ऊर्यम्परे पधनिसा, केरल पञ्जेन द्वितीयं स्थानं स्पृश्यत एव । मन्द्रस्पर्शगतं स्थानं स्वराणाम् । एतं कण्ठस्थानं शिरसि च । तेषु सर्वथा ताद्रूप्यसंक्रमणाच्चगादियपदेश एव, तत्स्थानगतानां तु सादृश्यपरत एव सगदत्व वक्ष्यते । तेन परमार्थतः त्रय एव स्वरा—सरिगा, पधनय । मध्यमस्तु ध्रुवस्थानीयो मध्यमत्वादेव । चतुश्श्रुतिरुक्त उच्चत्वात् द्विश्रुतिरनुवाच, नीचेऽस्मात् । त्रिश्रुति स्वरित मध्यमर्तितया समाहारत्वात् । तथा हि—स्वरित एव कम्पितत्व व्यग्रहारन्ति श्रोत्रिया । इहाप्यलङ्कारेषु त्रिश्रुते कम्पन वक्ष्यते । तस्योपाध स्वरस्य स्पर्शनेऽपि स्वरसाक्षमत्वाच्चतुश्श्रुतेर्हि नोर्ध्वमस्ति, द्विश्रुतेर्नाधरमिति कथं पथ कम्प ॥ २१ ॥

अथ सार्वप्रयोगसाधारण स्वराणां योजनां ज्ञातुं चातुर्विध्यं दर्शयितुमुपक्रमते चतुर्विधत्वमेतेषामित्यादि । एतन्मारेण वा न्यायतोदितस्य स्थितिप्रयोग इत्याह । अशब्देन सगादिनस्तत्पृष्टे मभयमाह । एवमशब्देन सगादिनो हि नियतः सभवः । अथ शब्देनानन्तर्ययोक्तकेन सगादिनो वादिनश्चानुपलपनम् । विवादी चेति चरारेण विगादिन प्रत्ययज्ञा, अनुवाद्यपीत्यपिशब्देनानुगादिन सगादिधर्मोपनीयनम् । अत एवास्य सर्वपश्चादुपादानम् । तथा हि—अनुवादिवादिस्वाद्यनुपलपनं सहते, न च भूयन्तरोऽस्य प्रयोग इति ॥ २० ॥

‘तत्र यो यदंशः स तदावादी । ययोश्च नवकत्रयोदशक्रमन्तरं ताव-
न्योन्यं संवादिनौ । तद्यथा—पङ्कजपञ्चमौ, ऋपभधैवतौ गान्धार-
निपादवन्तौ पङ्कमध्यमाविति पङ्कग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव । पङ्क-
पचमवर्जं पञ्चमर्षभयोश्चात्र संवादः । अत्र श्लोकः—

संवादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।

पङ्कग्रामे तु पङ्कस्य संवादः पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

‘विवादिनस्तु ते येषां द्विश्रुतिक्रमन्तरं, तद्यथा—ऋपभगान्धारौ, धैवत-
निपादौ’ । वादिसंवादिविवादिषु स्थापितेषु शेषास्त्वनुवादिनः, [अनु-
वादिसंज्ञकाः यथा—पङ्कस्यर्षभगान्धारधैवतनिपादाः, ऋपभस्य
मध्यमपञ्चमनिपादाः, गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः, मध्यमस्य
धैवतपञ्चमनिपादाः, पञ्चमस्य धैवतस्य पङ्कमध्यमपञ्चमाः पङ्कग्रामे ।
मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य धैवतनिपादर्षभपङ्कगान्धाराः, पञ्चमस्य
धैवतनिपादर्षभगान्धाराः, धैवतस्य पङ्कर्षभगान्धाराः, निषादस्य
पङ्कर्षभौ, पङ्कस्यर्षभगान्धारौ ॥] तत्र वदनाद्वादी, “संवदनात्संवादी,
“विवदनाद्विवादी, “अनुवदनादनुवादीति । एतेषां च “स्वराणां “न्यू-
नत्वमधिकत्वं वा “तन्त्र्युपवादनदण्डेन्द्रियवैगुण्यादुपलभ्यते “स्वरवि-
धानं”मेतच्चतुर्विधत्वं”मिति । —

अथ द्वौ ग्रामौ पङ्कग्रामो मध्यमग्रामश्चेति । अत्राश्रिता द्वाविं-
शतिश्रुतयः स्वरमण्डलसाधिताः^{१०} । तद्यथा—

१. म-यो यस्य यदंशं स्पृशति स तदा तस्य वादी ङ-त्राशः र-स्यो यत्राशः स तत्र द-शाः
२. र-नवत्रयोदशकं परस्परं श्रुत्यन्तरे.. पङ्कमध्यमौ वा प्रविशतस्तौ संवादिनौ ३. भ-मध्यमपङ्कौ.
४. र-च. ५. ङ-विवादिनस्तु ते येषां द्विश्रुतिस्वरमन्तरम् (इत्यर्थश्लोकः) ६. र विश्रुतिकं.
७. र-निपादवन्तौ. ८. ढनडढ मातृकास्वेव. ९. म-नवादानात् म-स्वायित्वं वादि. १०. म-
संवादात्. ११. उ-वकादिवा. १२. भ-अनुवादानात् न-अनुवादात्. १३. मयच-मातृकास्वेव.
१४. न-ऊनाधिकत्वं. (च-न्यूना) ङ-मूर्ध्नाधिकत्वं (?) १५. भ-तत्प्रवादन. प-तन्त्रीवादन.
१६. उ-इत्येतत् स्वरनिधानं चतुर्विधम्. १७. च-एवं. १८. भ-प्रकारमिति. १९. ङ-पङ्को
मध्यमधेति. २०. भासधिरा च-मण्डनस्य. २१. नच-यथा.

ननु प्रयोगात्मगता धर्मा ग्रहादयश्च अल्पत्वादयः, अन्ते तद्गृहप्रमङ्ग
भेदोऽपि वक्तव्यः । म्यादेतत् । ग्रहण्यामापन्यासास्तापद्वादिनेन प्रायेणगृहीता । तद्गृहा
दन्यास्सन्त्यासापन्यासाः इति हि शुद्धासु वक्ष्यामः । पाडबोडुवितारूपत्वानि विना (धनु
वादिभिन्ना) नि, बहुत्व संवादिना, तारमन्द्रम्य न्यासापेक्ष इति । इदं चामत् । शुद्धासु जातिषु
भेदेदेवं, अन्यत्र तदभावात्कथमनेन समग्रहः । अनुवादी संप्रत्यावधिरित्यत्र इयं वक्तव्यः । तर्हि-
ग्रहः सुतरां वाच्यः, तेन विना हि न कोऽपि (रागव्यापा) प्रवर्तते । उच्यते—उत्तमे
तत्साधारणयोजनोपयोगीदमुच्यते । एतावतेन च जातिर्गो भाषाद्युन्मीलनं भवति ग्रहापन्या
सादि वैचिन्यमन्तरेणापि । तथा हि—कुलचित्परे भूयस्तुच्चार्यमाणे संवादिनि च तदनुगतिनि च
तदनुचयना (वदन ?) शालिनि चानुवादिनि च किंचित्प्रयोगभाजि विगादिनि कूनस्वरूपमासीदेति
रागस्याभिव्यक्तिः । यथा “साधपा पमपा सनिरिषा सनिसास मासास पापासा धानिनिरी
निनीमारि” इत्यत्र पङ्कजादिनि (गान्धार) निपादयो संवादिनि, मध्यमादाननुवादिनि,
अभिव्यक्तो मालवकैशिकः । एतदेव हि (प्रयोग) समन्वयः, ग्रहादियोजनं तु वैशिष्ट्यावह,
गान्धर्वं तु विविधोदष्टसिद्धये । एतच्च वक्ष्यामः ।

तत्र वादिनः लक्षयति यो यदांगस्तदा वादीति । यदेति यत्र प्रयोगात्मनि
काले वदते स एव स्फुटत्वेन भासमानः ग्रहा वादिनं बाहुल्येनोच्चारणमस्यास्तीति च
वदति च तारमन्द्रादिव्यवस्थादीनि च लक्षणं तत्रैव सूचितम् । अन्येत्वश इति पर्याय
माहुः । अपरे तस्मिन्नाद्ये “यो यदांग स्पृशती”ति पठन्ति । तच्चासत् ।—अथ एनं हि
वादीति दत्तिलायाः (११४) । न चाक्षरलक्षणं पृथगुपयोगीति तत्रैव वक्ष्यते । अ
भासप्रधानानिर्देशः ।

समादिलक्षणमाह नवकत्रयोदशकमन्तरमिति । एतच्च स्वराभिधानम् ।
अन्येत्वाहुः—अल्पा (द्यो) नरेति नमका अष्टका उच्यन्ते । स एव त्रयोदशका द्वादशः ।
एतामन्यं श्रुतय (स्तयो) रन्तरं ययोमो संवादिनाधिति । उपाध्यायास्त्वाहुः—अन्तर-
मिति स्वरूपं नान्तरालं, तेन नवश्रुतिकं यम्य स्वरूपं स्वरस्य, यम्यं च त्रयोदशश्रुतिकं
स्वरूपं, तो स्वरौ परम्परसंवादिनौ । सनं यथा द्वाविंशति पङ्क्तौऽनन्तरश्रुतित्रयेणान्तरश्रुत्या
तथेहोच्यते । एव नवश्रुतिमन्त्रयोदशश्रुतिश्च ।

नन्वेव चतुश्चतुरधिकोऽप्यस्ति । किं बहुना, पङ्क्त्यादिपादः प्रयुज्यमानोऽष्टादशश्रुतिकं
स्यात् । मैवं, तामतीनां श्रुतिलाभे .. तत्स्पर्शपन्नामिह ननञ्जितनादाशोपयोगः । तत
स्वरे तत्कृतश्च श्रुतिसंख्यानियमः । अत एव निरन्तरध्वन्यंशग्रहणे विरूपस्वरग्रहणम् ।

तत एव तिस्रः श्रुतयः ऋषभ इत्यादि वक्ष्यते, न तु तृतीया श्रुतिरिति । तत् विशाखिला-
चार्यप्रभृतिभिः, 'स्वसंवेद्ये परमे श्रुतिधाम्नि समवधानं जपवद्दीयमानं विशिष्टाष्टादश प्रयोक्तु-
र्भवति" इति दर्शितम् । तदुक्तं भट्टतोतेन "श्रुतिः स्वरः स्वसंवेद्या" इति, गाने श्रोतॄणां
सर्वत्रापि स्वरूपावभासः । तद्वाह. "श्रुयमाणास्तु गृह्यन्ते गम्भीरा इव" इति । न चाव-
यवैः स्वरः, नापि संचयः योगपद्याभावात् । क्रमिकत्वेपि हि नैरन्तर्यात्, नाशुभविकृताद्यौग-
पद्याभिमानः, क्रमिकश्रुतिजनितसंस्कारविशेषे चान्ये श्रुतिस्थाने स्वरसमुदाय इत्यास्तां तावत् ।
प्रकृतं ब्रूमः ।

इहोल्लङ्घनीयस्वीकरणीयश्रुत्यपेक्षया नवतयोदशश्रुति च स्वरूपमुक्तम् । अन्यो-
न्यस्येति वचनं तावद्यस्य संवादिनौ मा भूतामिति समानश्रुतिकत्वेन संवदनात्संवादिनौ ।
वीणायां च पङ्गादिस्थानेऽङ्गुल्यन्तरपीडनपूर्वकमभिहन्यमाने तत्सम्पाद्यमिति व्यवहारः;
संवादिनः तत एव न जातुचिल्लोपः कार्यः । अन्वर्थसंज्ञा [याः स्वरयोरेव न श्रुत्योः
परस्परसंवादित्वं] यथा मध्यमनिपादयोर्न संवादित्वं सत्यपि त्रयोदशनवान्तरत्वे अत एव
पङ्गुमध्यमायां [जातौ] मध्यमंशो न पाङ्गवस्य निपादलोपकृतस्यापवादः । मध्यमग्रामे च न
ऋषभधैवतयोः, तेन कैशिक्यां धैवतंशो ऋषभकृतस्य न पाङ्गवस्यापवादः । ननु च संज्ञात
एव लव्धिरूपेति लक्षणेन, मैवं, एवं हि पङ्गु [मध्यम] ग्रामयोरन्यत्र समयोः संवादिता
स्यात्, सधयोश्च, साधारणप्रयोगे च निसयोः, गमयोरित्यपि न दोषः । तस्मादुभय-
संवादित्वे प्रयोजकम् । अमुमेवाभिप्रायं प्रकाशयितुं स्वकण्ठेनोदाहरणोपन्यासं करोति यथे-
त्यादि । सम, सप, ऋध, गनि, पङ्गुग्रामे । अन्यत्र तु ऋधप इत्यपास्य ऋध ननु
परिगणनं चेत्किम् । यथेति वचनस्य सिद्धिसादृश्येनोदाहरणान्तरसङ्ग्रहाय स्यात् ।
स चेह नास्ति । तद्वाहुः—उभयमनेन क्रियते, येन प्रकारेणायं संवादिक्रमो न लुप्यते स
यत्नो गान्धर्वे कर्तव्यः । तेन काकल्यन्तरप्रयोगेऽपि* पङ्गादीनां न श्रुत्यपहारः कार्यः । अत
एवाल्पत्वम् । यत्न निगयोस्तत्र साधारणप्रयोगः, पङ्गुमध्यमान्तर्गमनमिव हि तयोः, *तदा
गाने तु साधारणवशात् संचारः श्रुतानां कैश्चिदेव चेत्संवाद्यस्ति ततः संवाद्यनुपलपनमंशेन
स्वधर्मोपलब्ध इति संवाद्यन्तरं लुप्यतां नाम । तथा च पङ्गादिव्यपदेशः; पङ्गेऽप्यंशो
पञ्चमलोपकृतमौडुविकं भजत एव । तस्मान्न पङ्गमध्यमौ.....सामिति बिन्दुप्रयोगे
च समं वदनं निपादतन्व्यामस्यास्तीति तयोरपि (वि.)संवादित्वमेवेति । यथेत्युदाहरणप्रद-

* उच्यतेऽन्तःकार्यः संवादिधैवतस्य सः । न चान्तरोत्पप्रयोगादसंवादी भवेद्विह ।

काकल्यन्तरयोरुत्पप्रयोगत्वं मतं सताम् । (कुम्भ II)

श्रीनार्धमङ्गे तु परिगणनमिति । एतदेव युक्तमित्यभियुक्ताः । श्रुतिमचरणप्रशास्त्रेऽपि
चित्रसमाप्तो दृश्यते, यत् ..... ॥ २३ ॥

अथ विनादिनो लक्षयति विवादिनस्तु त इति । अन्तर्हितस्वरूपतो गतिद्वि-
श्रुति श्रुतिरूपं तेन द्विश्रुति(गान्धारो निषादश्च स्वगन्तराणां विनादिनौ सर्वे-
पामेव तथा बहुवचनम् । स्वगन्तराण्यपेक्ष्य विनादित्वामिधानं धर्मभेदात् । रूपभ-
गान्धारौ धैर्यननिषादाविति चतुर्विधयोत्पादानं नैक्यात् । अन्ये तूदाहरण-
रामाद्यथापेक्षयैव श्रुत्योर्निषादित्वमाहुः । तथासत् । सर्वस्वरस्य विनादिनः सतो भाव्यं
सपक्षविपक्षमध्यस्थैः । तथापि पञ्चशे तस्य मपौ सनादिनो, कृधावनुनादिनौ, रूपमे-
धमनिगा पमसा गान्धारे नि[वादी]त्येतु, नास्ति विनादी, निषादस्य सनादिनात्,
पञ्चास्थानुनादिनः । एवमन्यदनुसर्तयम् ।

यत् वादी स्वामी, अमात्य इवेतरोऽनुयाय्यं सगादी, अरिवद्विनादीत्यल्प, अनुसारि-
परिजन इव योगवादी चेति विभागः । अनुनादिनं लक्षयति वादिसंवादीत्यादि । स्पष्टम् ।
अथैषा नामभिर्भेदसा निर्भेदनाभ्याह वदनाद्वादीत्यादि ।

ननु वीणाया तात्पर्येति श्रुतिरुपविरामाच्च सगाद्यादिभिर्भागत्य च वीणा
यामनियतोऽपि दृश्यत इत्याशङ्क्याह—एतेपमित्यादि । एतच्च सगाद्यादीनां स्वरणमिति ।
यथा संगीतसामित्ययोरपि पङ्क्त्यमयो समत्वमधिकृत्य वा त्वयोदशस्वननक्रान्तरापेक्षया
विनादिनश्च बहुपयोगिन्यन्तरं तदपेक्षयैव निषादकत्वं, अनुनादित्वमपि उन्नाधिकृत्वेऽपि घटते ।
तथा हि रूपभेदो न्यूनश्रुति पङ्क्त्यानुनादी स्यात् । गान्धारश्चाधिकश्रुतिर्विनादिता ज्ञाता ।
संगाद्यादीनां च पङ्क्त्यमूलत्वे वादित्वमप्यसमञ्जसं भवेत् । सगाद्यादिषु प्रभुत्वेन हि वादि-
त्वम् । एवमूनाधिकृत्य नामुना विषदिनं च । तत्कारणदोषे वृथा तन्त्री-
मरितमरिताप्युत्कर्षमपकर्षं वा याति, आर्द्रत्वशोषनादिदोषात् उपनादतन्त्रीबन्धनस्थानं
तदपि शिथिलतादिदोषाणां सारणानामतः दण्डोऽपि नमनोऽप्रमनमभारं तथैवेन्द्रिय
गतिन्द्रियं च तादृशमेव तच्चोपलक्षणं सारिकाङ्गुल्यादीनामपि दोषेण तथोपलभ्यात् ।

एव म्वरा उक्ताः । तत् स्वरमात्रं कुलचिद् दृष्टादृष्टयोरुभयोर्वपि तु तत्समूह
एव तु प्रयोग उपयोगी । तत्स्वरणाणां समूहो ग्रामः] इत्युच्यते । स एव च द्विविधः
पञ्चमभेदादिति दर्शयितुमाह—अथ द्वौ ग्रामाविति गान्धारग्रामं निरस्यति । मध्यमस्या-
नाशित्वमिति तावत् प्रधानं नियतं च, तत्संगदित्वं पङ्क्त्येत्येति सोऽपि प्रधानः । पञ्चमस्तु

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।

द्वे चैवाव्य चतस्रश्च षड्ग्रामे भवेद्विधिः ॥ २४ ॥

चतुःश्रुतिर्भवेत् षड्ग्रामे ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।

द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः ॥ २५ ॥

पञ्चमस्तद्वदेव स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवतो मतः ।

द्विश्रुतिश्च निपादः स्यात् षड्ग्रामे विधिर्भवेत् ॥ २६ ॥

न मध्यमस्य संगीती कदाचित्तुल्यश्रुतिरुत्वा.....कमेव । दत्तिलाचार्यस्तु मूर्च्छनानां षड्ग्रामस्वरप्राधान्येन च प्रथमादिव्यपदेशलभात् षड्ग्राममध्यमयोर्व्यपदेशहेतुत्वाद्—

स्वरौ यावतिथौ स्यातां ग्रामयोः षड्ग्राममौ ।

मूर्च्छना नावतिथ्येव तद्ग्रामावत एव तौ ॥ इति

एतत् फल्गुप्रायं प्रथमादिव्यपदेशस्य कुतचिदप्यनुपयोगादागममालसारत्वात्प्राधान्यम्, गणनादित्वाच्च प्राधान्यादितरेतराश्रयापत्ते ।

अत्राश्रिता इति ग्रामस्वरूपलाभहेतव इत्यर्थः ।

ननु स्थानभेदेन पट्पष्टि तत्कथं द्वाविंशतिरित्याह—स्वरमण्डलस्य स्वरसमूहस्य सप्तकस्य द्वाविंशत्येव सिद्धिः । तत एव स्थानान्तरे स्वरमण्डलमिति चक्रमुच्यते । तच्च परिमण्डलं (आ)ङ्गिरसकाश्यपादिभिर्मुनिभिर्दर्शितम् । श्रुतिश्च नाम श्रोत्रगम्यं वैलक्षण्यं यावता शब्देनोत्पद्यते । ननु कालशः श्रुति चतुःश्रुतिकस्यापि विन्द्वाचलङ्कारादौ मितकालावस्थानाद् द्विश्रुतिकस्यापि स्थायिवर्णप्रयोगेऽनुरूपकालत्वादेशः स्यात्, घण्टाशङ्खादिश्रुतेश्च चिरकालत्वात् । एतन्न, शब्दावयवो न श्रुतिरित्युक्तमेव ।

ननु यद्युभयत्रापि द्वाविंशति श्रुतयः तर्हि को विभाग इत्याशङ्क्याह—तिस्रो द्वे चेत्यादि । विधिरिति श्रुतिविभाग इत्यर्थः । ॥ २४ ॥

अत्र विनियोगेन स्वराविविधोक्तुमाह—चतुःश्रुतिः स्यात् षड्ग्राम इत्यादि स्मृत इत्यन्तेन ॥ २५ ॥

नामधेयानां विभाग आप्तप्रसिद्धयेति दर्शयति । धैवतो मत इति नास्य कदाचन षड्ग्रामे लोप इति यावत् ।

मध्यग्रामे तु पञ्चमः श्रुत्यपकृष्टः कार्यः । एवं 'स्वश्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा
'यदन्तरं' 'मार्दवादायतत्वाद्वा तत्प्रमाणं श्रुतिः निदर्शनं' त्वासामभि-
व्याख्यास्यामः । यथा—द्वे वीणे तुल्यप्रमाणतन्म्युपवादनदण्डमूर्च्छने
कृत्वा' पङ्क्त्यामाश्रिते कार्ये । तयोरन्यतरस्यां' पञ्चमस्यापकर्षे' श्रुतिं
मध्यमग्रामिकीं कृत्वा' तामेव च पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षवशात् पङ्क्त्या-
ग्रामिकीं कुर्यात् । 'एकश्रुतिरपकृष्टा भवति । पुनरपि तद्वदेवापकर्षेत्',
यथा गान्धारनिपादवन्तावितरस्यामृषभधैवतौ" प्रवेक्ष्यतः द्विश्रुत्य-
धिकत्वात् पुनरपि तद्वदेवापकृष्टायां धैवतार्पभावितरस्यां पञ्चमपङ्क्तौ
प्रवेक्ष्यतः त्रिश्रुत्यधिकत्वात् । तद्वत्पुनरपकृष्टायां पञ्चममध्यमपङ्क्ता
इतरस्यां मध्यमगान्धारनिपादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतुःश्रुत्यभ्यधिक-
त्वात् । एवमेतेन श्रुतिनिदर्शनेन द्वौ ग्रामिकयौ द्वाविंशतिश्रुतयः
प्रत्यवगन्तव्याः ।^{११}

अथ मूर्च्छनाः द्वैग्रामिक्यश्चतुर्दश—

आदावुत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता ।

चतुर्थी शुद्धपङ्क्ता तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ २७ ॥

१. ङम-पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षोत्कर्षाभ्यां २ तस्यापकर्षणे, २. च यदन्तरं न-यदनन्तरं, ३. मार्दवायतत्वं तावत् प्रमाणं, ४. र-तासा ५ य-मातृकायामेव ६ न-अन्यतरा, ७-अन्यतरी ७. र-कर्षात् ८. ङ-कुर्यात्, ९. अ एवं १०. न-कर्षणात् अ-कर्षात्, ब-कर्षणे, ११. म-धैवतार्पणे, १२. र-अभ्यधिक १३. ङ-अन श्लेषा भवन्ति—

द्विश्रुत्युत्कर्षेण कर्षन्ति न श्रुतिरतथा ।

द्विश्रुतिर्धैव गान्धारो मध्यमश्चतुःश्रुतिः ॥

चतुःश्रुतिः पञ्चम स्यात्त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा ।

द्विश्रुतिस्तु निपादः स्यात्पङ्क्त्यामे स्वरान्तरे ॥

चतुःश्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः पुनः ।

त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतुःश्रुतिक एव च ॥

निपादपङ्क्तौ विज्ञेयौ द्विचतुःश्रुतिसमवौ ।

ग्राममस्ति श्रुतिश्च स्याद्गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

तत्र गान्धर्वे श्रुतावेवान्त्यया स्वरस्फुटता दायिन्यामवधातव्य इति विशाखिलाचार्य-
प्रभृतय ऊचुः । “ श्रुतय म्वरान्तरगता ” इति, “ सप्ताश्रयतया स्वरगता ” इति, “ अन्तर-
गतान्त्वन्या ” इति, गाने तु श्रोत्रसुखावहोज्जेन विभागेन प्रयोजनम् । तदाह मातृगुप्त —

हीयमाने स्वरे श्रोतुः स्वसंवेद्योऽणुशः क्रमः ।

श्रूयमाणः पुनर्नाद एक एवाद्य रञ्जितः ॥ इति ॥

तेन गाने प्रधानतयेह निवक्षिते चतुश्श्रुतिरिति साधारण्युक्ति कृताया तु गान्धर्वपक्षमपि
स्वीकुर्यते । तिस्रश्चतस्र श्रुतय आश्रयान्तराद्बोभयात्मकतया यस्येति ॥ २६ ॥

अथ मध्यमग्राममाह मध्यमग्रामेत्विति । चतुश्श्रुतौ पञ्चमे पङ्क्त्यैव द्वावमात्य-
कल्पौ मध्यमपञ्चमौ सप्तादिनौ भजत इति । मध्यमस्यापि सप्तादिनोऽपि सविदिव व्यपदेश-
हेतुता । पञ्चमे तु श्रुतिन्यूने मध्यमस्याप्येक सप्तादी पङ्क्त्यापीति । इदं तावत् . .

मध्यमस्य त्वन्यदस्ति प्राधान्य (अपि) विना शुद्धत्वकृतमिति तत्र नैव व्यपदेशो मध्यमग्राम
नियमेन इति न किं चतुश्श्रुतिकेनानेकेन तावत्प्रधानेन भवितव्यम् । पूर्णत्वात् तच्च स्वरद्वयमेव
पञ्चमस्य चतुश्श्रुतिरुत्तरात्काकल्यन्तरयोश्चतुश्श्रुतिरुत्तरं विकारो न स्वभावः । तुल्य
चानाशित्वमिति द्वावेवग्रामौ । तत्र मध्यमा तृतीयस्यामपि श्रुतौ तथाविधानुरणनव्यञ्जनात्मक-
नादनिष्पत्ति यथानिध पङ्क्त्यामे चतुर्व्या माभूत् । केवलसंस्थाननीचत्वाच्चीच । तल्लक्ष्यते ।
तत एव श्रुत्यपमान एवासौ पञ्चमो भवति । श्रुतेर्हि कम्पो भवतीत्युक्तम् । तथा चाह —

वेदश्रुतिः पङ्कपित्थकल्पः कृशप्रवातोन्मुखतां प्रपन्नः ।

यतिश्रुतिः कम्प इवैव भाति यद्वा श्रुतिः स्वाङ्गतरागनिष्ठः ॥ २ ॥

तत एवालपनिपादगान्धार . ति काकल्यन्तरयो प्रयोगः । लिश्रुतेश्च कम्पितकुहरित-
रेचितयोगः । निगयोश्च विवादित्व रक्त्यन्तरानुवृत्ते । एवं श्रुत्यप्रकृष्टः पञ्चम इति मध्यम-
ग्रामस्य लक्षणम् । स च पञ्चम प्रधान न तु मध्यमग्रामे कदाचिदपि लोप्यत इत्यर्थः ।
अन्ये तु ग्रामयोर्ध्वन्तपञ्चमावलोक्यामिति । एतदाश्रयत्वान्मध्यमगतेरित्यन्ताह ।

अथ केय श्रुतिर्नामेत्यागङ्क्याह—एवं श्रुत्युत्कर्षापकर्षाच्चेति । मार्दव
तन्या शिथिलीकरण विपरीतत्वमायतत्व क्रियत इत्याह । श्रुते शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यस्य
उत्कर्षस्तीव्रता अपकर्षो मन्दता, तद्धेतुत्वान्मार्दवायते तु द्वे अपि तथोक्ते । एव तीव्रमन्दत्व-
हेतुभ्यां मार्दवायतत्वाभ्यां यदन्तरं यो विशेषावबोधः प्रमाण निश्चायक यस्या सा श्रुतिः ।
प्राक्तनस्य धर्मेर्वैलक्षण्यं यावता हीनेनाधिकेन या तीव्रमन्दात्मना रूपेण लक्ष्यते सा श्रुतिरिति
यावत् । यद्यपि परमाणुतोऽप्युत्कर्षापकर्षो वा भवेद् धर्मेर्विशेषस्तथापि नासौ गृहीतुं पार्यते ।

अत एव यत्तत्कर्पापकर्षो न कश्चिद् धर्मीनां प्राप्तेते तैस्त्रैः श्रुतिरिति, यदाह परमाचार्यः
 “ एकश्रुतिदूरात्समुद्भौ ” इति ।

नन्वलाट्टवीणादां तथाभूतानां श्रुतीनां विशेषलेशानामनैतस्य दृश्यते । तत्र किं
 नियतश्रुतिविभाग उक्तः । न तु वीणायामसौ निश्चीयते (इति) । तत्र, तत्ताप्यमा नियत
 एव, अनैतस्यग्रहण तु मित्या । यत्तु दण्डविभागस्य दूरादृशविभागविग्रह इति चेय
 नैतस्यालक्ष्यते, तत्तापि वामनोऽनन्तपुरषविभागविशेषोपलक्षणलक्षणीया श्रुति नैताम्तु
 को विरोध अत एव लक्षणीयस्य विरोधस्य श्रुतिरूपनामिति ग्रहण विशेषणमुपा
 त्तमुत्कर्षग्रन्थेन, प्रस्तरणाच्चापकर्षम्यापि लभ्यत इति । वीणाद्वये स्थिते एकस्या वीणाया
 तन्व्यामुद्गृह्याया स्वरस्योत्कर्षो (पौ) परस्या स्थितवीणातन्त्रीस्वरस्यापकर्षो लक्ष्यते । तस्मिंश्च
 लक्ष्यमाणेऽपकर्षे द्वितीयवीणास्वरस्योऽपकर्षो लक्षणीयो भवति । आयतत्वादुत्कर्षापकर्षो लक्ष्यो
 भवत । एव मार्दवादपि वीणाद्वयायत्तमेवेदमुत्कर्षापकर्षं दर्शयितुं यथामङ्ग्यं शङ्का
 निराकर्तुं मार्दवायतत्वाद्देत्युक्तम् । अन्यथोत्कर्षायतत्त्वमार्दवाभ्यामिति दूयान् । प्रमाणेति
 वदन् न कालकला श्रुतिर्नापि नादाद्यो न चायुर्न स्थान न करणमिति दर्शयति । तेन वक्ष्य
 माणेच्छनीचविभागो धर्मीरेका श्रुतिरिति तात्पर्यम् । एवमेकस्या श्रुते स्वररूपमभिधाय
 श्रुतिमङ्गल्यान्वरूपं यथालक्षणीयं यथा भवति तथा दर्शयितुमुपक्रमते निदर्शनं
 त्वाप्तमिति । आसामिति बह्वीना, निदर्शनमिति निश्चिततया दृश्यन्ते येनोपायेन
 तन्निदर्शनम् । यथा हि—प्रथमदर्शनेन रक्तयोर्नात्यानात्ययोरेव चोत्कर्षापकर्षतोरिंशेपो
 गृहीत एव । किं तु परस्परविशेषदिदृक्षानधानप्रयत्नलक्षणाद्विलोक्य द्वितीयस्य विलोचन
 पुन प्रथमस्य पुनर्द्वितीयस्येत्थनेनानुसन्धानश्रुतेन निश्चिततद्विशेषप्रत्ययो जायते
 योऽमानन्मधिक इति भण्यते । प्रकृतेऽपि तन्त्रीद्वये उत्कर्षापकर्षं गति (कस्मिंश्च) चित्राङ्कते
 य शब्द प्रतीयते, तस्य परस्परविशेषायाश्चर्यायिष्णोर्दोलगमनप्रत्ययानु पुनराकर्षणं तद्वृत्तो
 ऽनुसन्धानश्रुतेन परम प्रत्यय स्फुटं तद्वन्विशेषप्राप्ती जायते । तन्निदर्शनमित्युक्तम् ।
 तत्र प्रथमा (सारणा) साधुकार ध्रुमवीणा साधयति, द्वितीया श्रुतेरियत्ता, तृतीया श्रुति
 चतुष्क बोधयति, चतुर्थी श्रुतिपङ्क्त, पञ्चमी द्वादशकमिति सारणापञ्चकमिति तात्पर्यम् ।
 ग्रन्थस्तु व्याख्यायते । प्रमाणं आनाहपरिणाहो, तन्त्रीगा तुल्यत्वं सङ्ग्यया स्थौल्यादिना
 चेति केचित् । अनश्चतुर्दण्डशब्द पुनरुक्तः । तत्सदय विग्रहः । तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपपादन
 दण्डमूर्च्छना ययोर्गोष्ठयोरिति । मूर्च्छनाया च प्रमाणसङ्ख्येयं मन्त्रया दण्डतन्त्र्यादिसाम्यं
 स्वरस्वरूपं न भिनति केनाप्येतेन तेन तथा कर्तव्यम्, येन द्वयेऽपि पञ्चविंशद्भासेते ।

स्वराणां कस्यचिदपि वैलक्षण्यं यस्य प्रतिभासनात्तैका ध्रुवकस्थानीया अचलसारणा वीणा-
यामपरस्यां पञ्चमतन्त्री श्रुतिमात्रं शिथिलीकार्या । तदा मध्यमग्रामो जायते । अनन्तरं मध्यमा-
दीनां सर्वस्वराणां श्रुतिमेकां पातयेत्, येन पङ्गुग्राम एव भवति । एवं ध्रुवकवीणायां चल-
वीणायां वा स्वरेषु भण्यमानेषु श्रुतिरधिका न्यूना च प्रत्यक्षेणानुसन्धानबलालक्षणीया भवति ।
तदाह पञ्चमश्रुतिरपकृष्टा भवति सर्वस्वरेभ्य इति शेषः । सा च प्रत्यक्षगम्या
गुणवतीति भावः । यद्यपि परमाणुमात्रेऽपि स्थानान्तरे योगिप्रायः (समाधि) समधिगम्य-
ध्वनिवैलक्षण्यं भवति, तथापि यद्वैलक्षण्यं श्रुतिशब्दवाच्यमिति दर्शयन् श्रुतिसङ्ख्यापरिज्ञानार्थं
श्रुतिचतुष्टयोपलब्धं दर्शयति । पुनरपि च तद्वदेवापकर्षेदिति चलवीणायां पञ्चमो-
पक्रमं सर्वस्व(राणां)मेकां श्रुतिं पातयेत् येषु चलवीणागतौ गान्धारनिपादौ ध्रुववीणा-
गताभ्यां धैवतर्पमाभ्यां समस्थानतयापकर्षत्वं गच्छतः यतो ध्रुवकवीणायां द्वाभ्यां श्रुतिभ्यां
सर्वे स्वरा अधिकाः । एवं धैवतवैलक्ष्येण गान्धारनिपादयोरन्यवीणागतधैवतर्पमसाम्यं
जायते । तदेव श्रुतिरित्युक्तं भवति । अत एव श्रुत्यादिव्यवहारोऽपि लक्ष्यो यो दृश्यते न स
निर्मूलः । तथाहि तावन्न्यूनाधिकत्वे.....रे विनाशो भवतीति विशिष्टप्रत्युपयोगाच्छ्रुति-
रिति कथ्यते । पूर्वादिषु नैवमिति । एवं श्रुतेश्च स्वरूपं ज्ञातम् । गान्धारनिपादगं प्रत्येकं
यच्छ्रुतिद्वयं तच्च धैवतर्पमभिप्रायमाभिज्ञानेन स्फुटमेवोपलब्धमिति तच्छ्रुतयः प्रत्यक्षीभूता
भवन्ति । पुनरपि चलवीणायां श्रुतिर्यदापकृष्यते सर्वस्वरेभ्यस्तदा च वीणागतौ धैवतर्पमौ
ध्रुववीणागताभ्यां पञ्चमपङ्गुभ्यां यथाक्रमं साम्यं गच्छतः । यतो ध्रुववीणायां स्वरास्त्रिः
श्रुतिभिरधिकाः । एवं स्वरद्वये प्रत्येकं श्रुतित्रयं स्फुटीकृतमिति पट् श्रुतय उपलब्धाः । तयो
ध्रुववीणायां सर्वस्वरेभ्यः श्रुतिमवकर्षणेन तद्गताः पञ्चममध्यमपङ्गु ध्रुववीणागतैर्यथाक्रमं मध्यम-
गान्धारनिपादैः स्थानसाम्यं मिलन्ति । यतस्तस्या वीणायाः सर्वे स्वराश्चतस्रभिः श्रुतिभिरधिकाः ।
एवं स्वरत्रये प्रत्येकं चतस्रः श्रुतयः स्फुटीकृता इति द्वादश श्रुतय उपलब्धा भवन्ति । तेन
चतस्रः पट् द्वादशेति द्वाविंशतेः उपलभ्यो जातः । ऋषम (धैवता)भ्यां च गनी द्विश्रुत्य-
धिकाविति श्रुतिद्वयपातनेऽवश्यं तयोस्त(त्र) प्रवेशः । रिधौ च सपाभ्यां द्विश्रुत्यधिकौ, धम-
पाश्च निगमेभ्यः चतुश्श्रुत्यधिका इति तावतीकानां श्रुतीनां.....परवर्तिनि स्वरे प्रवेगयेत् ।
स तु द्विश्रुत्यधिकत्वादित्यादयस्तयो हेतवः प्रवेशनीय स्वरविशेषादपि व्याख्यात एव ।
तदाह एवमेतेन श्रुतिनिदर्शनेनेति । त.....स्यादित्येव द्विश्रुतिः ।
एवं श्रुतेः स्वरूपमुपलब्धम् । अत्र द्वे द्वयोरिति ताः श्रुतिषु त्रिषु । एवं ध्रुववीणाश्रुते-
रित्यत्र (स्फुटीकृता) भवति । द्विश्रुतिभिस्त्रिश्रुतिचतुश्श्रुतिस्वरस्वरूपं च श्रुतेरित्यत्र

अश्वक्रान्ता तथा पट्टी सप्तमी चामिरुद्धता ।

पङ्कग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छनाः ॥ इति ॥ २८ ॥

आसां पङ्कनिपादधैवतपञ्चममध्यमगान्धारर्षभा आनुपूर्व्या

आद्याः स्वराः ।

पङ्के चोत्तरमन्द्रा स्याद्वपमे चामिरुद्धता ।

अश्वक्रान्ता तु गान्धारे मध्यमे मत्सरीकृता ॥ २९ ॥

पञ्चमे शुद्धपङ्का स्याद्वैवते चोत्तरायता ।

निपादे रजनी च स्यादित्येताः पङ्कमूर्च्छनाः ॥ ३० ॥

अथ मध्यमग्रामे—

सौवीरी हरिणाश्वा च स्यात्कलोपनता तथा ।

शुद्धमध्या तथा मार्गी पौरवी हृण्यका तथा ।

मध्यमग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छनाः ॥ ३१ ॥

(निर्धारणा) स्फुटीकरणार्थं प्रस्तारादेव दृश्यते । तत्र दण्डप्रस्तारेण केचिद्दर्शयन्ति द्वाविंश-
ता रेखाणाम् । अन्ये तु मण्डलप्रस्तारमाहुः । तिर्यग्मूर्ध्वं च पञ्चपङ्क्ता इत्येकादशौभयतो
द्वाविंशतिः ।

एवं ग्रामद्वयं तदुपयोगि च श्रुति सद्भावे स्वराणां श्रुतिनियमप्रामाण्यमभिधाय क्रमप्राप्तां
मूर्च्छनामाह—अथेति सम्यगिति क्रमानतिक्रमेणोच्चं यच्छ्रुयमाणमवरोहणं तदुपलक्षित-
स्वरसप्तकस्वरूपवहो मूर्च्छना । मूर्च्छना हि समुच्छ्राये पठ्यते । अत एवोपसंहारे स्वराः
क्रमयुक्ता इति विशेषयिष्यति । अक्रमत्वे मूर्च्छनात्वं मा भूदिति । तथा हि पङ्कजादारोहणं
निपादान्तं, धैवतात्पञ्चमान्तं, पञ्चमान्मध्यमान्तं, मध्यमाद्गान्धारान्तं, गान्धाराद्वपमान्तमृषभात्
पङ्कान्तं, पङ्कश्च द्वितीयसप्तकान्तर तारस्पृष्टो भवति ।

नन्वेवं सप्त मूर्च्छनाः, सत्यम्, पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षे सप्ताद्याः, तदाह द्वैग्रामिक्य
इति । पञ्चमे चापकृष्टे संवाद्यनुवादिव्यवस्था लोप्या लोप्या स्वरव्यवस्था चायैव सम्पाद्यत
इति भूयानेव भेदो जायते । तत्र मध्यमाद्गान्तं, गाद्वपमान्तं, ऋषभात्सान्तं, सात्त्रिपादान्तं,
निपादाद्गान्तं, धात्पान्तं, पानान्तमिति सप्त । तत्र नामनिर्देशो वैदिककर्माहमिति दर्शितम् ।
तथा हि श्रूयते, “उत्तरमन्द्रया स्वत्वं संहतास्तिष्ठो गाथा गायेत्” ताः पत्यो वां
पायलिकाभिरुपगायन्ति” इत्यादित इति । पङ्कग्राम इति ॥ २७-२८ ॥

आसां मध्यमगान्धारर्षभपङ्क्तुनिपादधैवतपञ्चमा आनुपूर्व्या
आद्याः स्वराः' ॥ मध्यमेन सौवीरी, गान्धारेण हरिणाश्वा, आर्षभेण
कलोपनता, पङ्क्तेन शुद्धमध्यमा, निपादेन मार्गी, धैवतेन पौरवी, पञ्च-
मेन हृष्यकेति । एवमेताः स्वरक्रमयुक्ताः संपूर्णाः पाडवौडुवीकृताः
स्वरसाधारणकृताश्चेति मूर्च्छनाश्चतुर्दश भवन्ति । अपि च—

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनेत्यभिसंज्ञिताः ।

पट्पञ्चस्वरकास्तानाः पाडवौडुविताश्रयाः' ॥ ३२ ॥

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलङ्कृताः ।

अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्च्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥

मध्यमग्रामे सप्त । तत्र प्रत्येकं मूर्च्छनायाश्चत्वारो भेदाः । पङ्कादिपूर्णाः सप्त
स्वराः, पट् स्वराः पाडवः, पट् अवन्ति ये प्रयोगं ते स्वराः पाडवाः । तेषु भवः प्रयोगः
पाडवः । तत्प्रयोगात् पञ्चस्वरा औडुविकाः, उडवो नक्षत्राणि, वान्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति
उडुवमाकाशं, तेन पञ्चसंख्या, तैः सप्त लक्ष्यन्ते । पञ्चमं महाभूतं हि तत्र सा संख्या
संज्ञाता । येषां कृते औडुविताः स्वराः, तेषु भवत्प्रयोगः औडुवितः । तद्योगान्मूर्च्छना तथा ।
यदि वा तन्नवकस्येयं संख्या औडुवी सा येषां संज्ञाता मध्यस्थीयः पञ्चम आकाश उडुव
इत्यपि प्रयुज्यते, तथा च प्रयोक्ष्यते । कदाचिच्चौडुवे एता इति स्वरलोपे चैकदेशविवृ-
तत्वेऽप्यनन्यतया भासना सैवासौ मूर्च्छना । अल्पनिपादगान्धारप्रयोगे तु काकल्यन्तरस्वर-
योगात्साधारणकृत एत वै कारिकाद्वयेन संग्रहीतुमाह—

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनेति समाहिताः ।

पट्पञ्चस्वरकास्तानाः पाडवौडुविकाश्रयाः ॥ इत्यादि ।

सप्तेति पूर्णा इत्यर्थः । क्रमयुक्ता इति क्रमेणारोहणं तथैव स्वराणामवरोहणेन
च पुनरप्याहरणमिति क्रमः । तेन युक्ताः सम्यगाहिताः । तन्यते विचिलीक्रियते प्रयोग-
विस्तरो यैस्ते ताना इति । मूर्च्छिताः ? परिविशिष्टं नामैवं भेदत्रयं संगृह्य तुरीयभेदमाह
साधारणकृताश्चेति । एवकारेण विकृतत्वेऽप्यनन्ततामाह । चकार उचरत्र संवध्यते ।

१. र- तत्र पट्जग्रामे पङ्क्तेनोत्तरमन्द्रा, निपादेन रजनी, धैवतंनोत्तरायता, पञ्चमेन शुद्ध-
पङ्का, मध्यमेन मत्सरीकृता, गान्धारेणाश्रकान्ता, ऋषभेणामिदृकृतेति । अथ मध्यमग्रामे—

२. र-वसंज्ञिताः

द्विविधैव मूर्च्छेनासिद्धिः तत्र पङ्कग्रामे द्विश्रुत्युत्कर्षाद्वैवती-
कृते गान्धारे मूर्च्छेनाग्रामयोरन्यत्वम् । तद्वशान्मध्यमादयो यथा-
संख्येन निपादित्वं प्रतिपद्यन्ते । तद्वन्मध्यमग्रामे धैवतमार्दवाद्
द्वैविध्यं तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च संज्ञान्यत्वम् । मध्यमग्रामे हि चतुः-
श्रुतिकमन्तरं पञ्चमधैवतयोः तद्गान्धारेत्कर्षाच्चतुःश्रुतिकमेव भवति ।
शेषाश्चापि मध्यमपञ्चमधैवतनिपादपङ्कगर्भा निपादपङ्कगर्भगान्धार-
मध्यमपञ्चमत्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वादन्तरनिदर्शनमपि
श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

तल्लक्षयति काकलीसमलंकृता । अन्तरस्वरसंयुक्ता इति चकार एतदनन्तरं
द्रष्टव्यः । उपसंहरति मूर्च्छेना ग्रामयोरिति । ॥ ३३ ॥

अत्र वैष्णिकयोपदेशार्थमाह द्विविधैर्मूर्च्छेनायाः पङ्कगामिक्या द्विविधाया मध्यम-
ग्रामिभ्यो द्वितीयेन प्रकारेण युक्ताया यथासिद्धिर्भवति तथोच्यते । विविधेनोत्कर्षेणापकर्षेण
भाजा एकरवरेण मूर्च्छेनाना विचित्राणा सिद्धिः । तत्र पङ्कग्रामे मूर्च्छेना यावत्तृतीया जाता
तावत्तृतीयैव मध्यमग्राममूर्च्छेना यथा संपद्यते तथा दर्शयति तत् पङ्कग्रामेऽपि श्रुत्युत्कर्षाद्वैवती-
गान्धार इति गान्धारतन्व्या द्विश्रुत्युत्कर्षपर्यन्तश्चेत्पादनम् । अतस्तदेतदेव सर्वं संपन्नम् ।
स हि तदा चतुश्श्रुतिको मध्यमग्रामिको धैवतो भवति । मधनिः सराणि । समगस्वराः
सम्पद्यन्ते । मध्यमो द्विश्रुतिको जातश्चेन्निपादोऽसौ पञ्चम एव ऋषभस्त्रुतिकत्वात् ।
गान्धारे संपन्नः स ऋषभः । सस्वराः मपसिनिसरिरूपत्वं याति । अत्र हेतुमाह तुल्य-
श्रुत्यन्तरत्वादिति । संज्ञान्यत्वमित्यनेन प्रयत्नान्तरमत्र न किञ्चिदिति दर्शयति ।
संज्ञान्तरं म्यरे ग्रामे मूर्च्छेनायाश्च तुल्यश्रुत्यन्तरत्वं स्पष्टयति अन्तरनिदर्शनमपीति ॥
अपि शब्दाद्वक्तव्यमपि सदित्यर्थः । श्रुतिनिदर्शनमिति । द्वे चीणे इत्यत्रैव मूर्च्छेनाना
पूर्णावस्थोक्तः ॥ तानासंस्थामाह

१. द-दपैरु

२. रतत्र द्विश्रुतिविश्रुतार्थः, गान्धारे धैवतकृते मूर्च्छेनाग्रामयोरन्यत्वम्, पङ्कग्रामे मध्यम-
ग्रामेऽपि एव प्रमाणं द्वैविध्यं भवति, तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च गान्धारत्वे तद्वत् चतुःश्रुतिकमन्तरं पञ्चमधैवतयो
तद्गान्धारेत्कर्षाच्चतुश्श्रुतिकमेव भवति.

तत्र मूर्च्छनाश्रितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्रैकान्नपञ्चाशत् पदस्वराः पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु 'पदस्वराणां सप्तविधं पङ्गुर्भनिपादपञ्चमहीनाश्चत्वारः पङ्गुग्रामे । मध्यमग्रामे तु पङ्गुर्भगान्धारहीनास्त्रयः । एवमेते 'पदस्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकान्नपञ्चाशत्तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव । लक्षणं— पङ्गुग्रामे पङ्गुपञ्चमहीनः, आर्षभपञ्चमहीनः, निपादवद्गान्धारहीन इति त्रयः । मध्यमग्रामे तु गान्धारनिपादवद्भीमः, ऋषभधैवतहीन इति द्वौ । एवमेते पञ्चस्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणास्तानाः पञ्चत्रिंशद्भवन्ति ।

द्विविधा च तानक्रिया तन्त्यां प्रवेशान्निग्रहाच्च । तत्र प्रवेशनं मधुर'स्वरविप्रकर्षादुत्तरमार्दवाद्वा । निग्रहस्त्वसंस्पर्शः मध्यमस्वरेणैव' तु मूर्च्छनानिर्देशः कार्यो भवति 'अनाशित्वान्मध्यमस्य निग्रहे पर्यग्रहेवा । इदं च प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं च मूर्च्छनानानात्वम् । मूर्च्छनातानप्रयोजनमपि स्थानप्राप्त्यर्थम् । स्थानं च त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षणं काकुविधाविति ।'

तत्र मूर्च्छिताश्रिता इति । मूर्च्छनामाश्रिता यतस्तासामेव तेऽन्यथाविशेषा । तत्र सरिनिप इत्येवामन्यतमेन हीना पद (स्वर) मूर्च्छना सप्त चतुर्भिर्गुणत्वे अष्टाविंशतिस्तानाः । सरिगइत्येतेषामन्यतमेन हीना मध्यमूर्च्छना एकविंशतिस्ताना इत्येकान्नपञ्चाशत् पाडवा । औडुविकास्तु पङ्गुग्रामे एकविंशति अन्यत्र तु चतुर्दशेति पञ्चत्रिंशत् । उभयतश्चतुरशीति वीणाया यदा तानक्रिया तदालोप्य स्वरतन्त्रीत्वं क्रियते यदि तावत्कौशलं न स्पृश्यते यदि वा शिथिलीकरणे समस्वरसाम्यं पीडनेन चोत्तरस्वरसाम्यं नीयते । तदाह द्वि(वि)विधेति तानार्थक्रिया उपाय इत्यर्थः । अपरस्य ऋषभापेक्षया पङ्गुस्य विप्रकर्षः । पीडनमृषभतापादनम् । तस्यैव निपादापेक्षयोत्तरमन्द्राया निपादतापादनं तदत्र यो बलवान् प्रयोगो भवति तत्र अग्लोप्योन्तर्भावः स हि घृष्टतामेवं व्रजेत् ।

ननु त्रिषु स्थानेषु सप्तस्वरा इत्युक्तं काकुविधाने, (तत्र कतमं स्वरसप्तकमवलम्ब्य) मूर्च्छना कार्येति ये सङ्गेरते तान्प्रत्याह मध्यमस्वरेण त्विति जातावेकमचनम्, मध्यैरेव

स्वरैरित्यर्थः । वेणुग्रहण शरीरे अप्रगीतस्यापि स्थानरामार्थम् । अन्ये तु वीणाया
 प्यसमनात्
 वन्धस्यैव च स्वरे ममायमाने दोषे मूर्च्छति नोपयोगीति मन्यमाना वेणुनेनेति पठन्ति ।
 कार्य इति करणाशो भवतीत्यर्थः । अनाशितान्मध्यमगतेरिति स्वरसप्तम्येति
 विशेषः । निग्रहो मन्द्रक्रिया तारत्रिया प(र्यग्रह) इति केचित्तेन मन्द्रतारक्रिये वक्ष्येते ।
 मध्यमापेक्षया शक्यक्रिया नान्यवेत्युक्तं भवति । निःशेषेण ग्रहं सर्वस्थानप्राप्तिः ।
 परितः समन्ताद्ग्रहं सर्वस्थानानामप्राप्तिः तेन पूषाशरीरकम्येतरस्य वा मध्यमसप्तलाभ
 स्तदस्तीत्येव मन्ये । चतुर्थस्वर एव कण्ठ्यो मन्यमातेत्यपरे । अपूर्णस्वराया वीणाया
 मन्यमापी मध्यमसप्तकः । किं च यदा पङ्क्त्योपन तानक्रिया पङ्क्त्यामे कृता तथा
 कथं मूर्च्छना सत्याजानमित्याशङ्क्याह मध्यमस्वरेणेति । निग्रहोऽप्यर्थो पर्यग्रहे वा ।
 प्रवेगे सत्यपि मध्यमस्वरो यतः अनिनाशी अतस्तदपेक्षया ज्ञायते । कुत स्थानात् पङ्क्ते
 लुप्त इति मध्यद्विचतुर्थेन पङ्क्तेन भवितव्यमिति न तानरामः । तदाह दत्तिलः —

एव कृतेऽपि तानत्वे गणयित्वा विनाशिनम् ।

विद्वानेतावतिधेया मूर्च्छनेत्यवधारयेत् ॥ (१-३७)

ननु प्रथमाया सप्तम्या च मूर्च्छनाया पङ्क्ते लुप्ते रिगमपधनिरूपं भवतीति दुर्जातो
 विशेषः । सत्य, लेख्यमेदो नास्ति । एषु न पुनरस्त्वेन तथा हि—यदि तावत्सरिगमपधनि
 इति मूर्च्छनान्तरं निसरिगमपधानीति मूर्च्छना निपादेन पूरकेणैव क्रियते, ननु सप्तकानन्तरं
 गतस्य स्वरस्यानुप्रवेशः । तदात्वे पङ्क्त्योप प्रथमासप्तम्योर्न भदः । न च तदा दत्तिलाचार्य
 कथितं क्रमरूपत्वं निर्वाहकम् । तानत्वापत्तेश्च मूर्च्छनासु भूयसी स्यात् । यदा तु सरिगम
 पधनीति प्रयुज्य द्वितीयमूर्च्छना पङ्क्ताधरवर्तिना मन्द्रसप्तकगतेन निपादेनारभ्यते निसरिगमपध
 इति पुनर्निपादाधोर्गतिना धैरतेन, ततस्तदधरेण पञ्चमेण यावद्वषमेण, तदा मन्द्रसप्तके ऋमेणा
 क्रम्यमाणे मध्यसप्तके वाषचीयमाने मन्द्रगतेषु पङ्क्त्यधरवर्तिषु निपादान्तेषु श्रुतेषु सप्तमी लुप्त
 मूर्च्छनेति ज्ञायते । मध्यगतेषु तु पञ्चमं प्रथमं तारसप्तकेन मूर्च्छनाया क्रमेण म वरोहत्
 यदाप्येवमेव क्रमः सगरिमपनि इति प्रयुज्य पङ्क्ताधरस्थान एव निपादो धैरतः पञ्चमो
 मध्यमो गांधारः ऋषभ इति क्रमः । तदा यद्यपि सप्तकान्तरस्पर्शो नास्ति तथापि पङ्क्त्य
 स्थाने तदुपरिगतस्थानादेवपमे प्रयुक्ते रिगमपधनीति श्रुते प्रथममूर्च्छना लुप्तपङ्क्ते ति

सुजातमेव । यदा तु पङ्क्त्यन्तानामप्येव क्रान्तं तदाधरवर्तिनः पङ्क्त्यस्य सम्भावनैव नास्ति । रिग-
मपधनीति श्रुते जानात्येव तारपङ्क्तेनात्र भवितव्यम् । स च न श्रूयत इति सप्तमीयं मूर्च्छना
लुप्तपङ्क्तेति । अत्र च पक्षद्वयेऽपि क्रमरूपतासिद्धस्थानप्राप्तिश्च स्फुटैव । निग्रहश्च मध्यम-
ग्रामे पञ्चमस्य श्रुतिहानेः । एवं पञ्चमेन ऋषभ इत्यस्य पर्यग्रहणं, असंवादित्वाद्यस्मिन्
स पर्यग्रहः पङ्क्त्यामस्तलोभयत्तापि न मध्यमो विनाशी । मध्यमाद्गतेः प्राप्तिरस्य पञ्चमस्य, तस्य
निग्रहे मध्यमग्रामे नाशः । तथा पर्यग्रहे मध्यमग्रामे अनाशः पङ्क्त्याजे नातिन्यूनो नात्युच्च-
मध्यमागतिस्तिष्ठतिस्माद्विनाशः ।

ननु ऋषभस्याप्यनाशित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—निग्रहे निपादस्य ग्रहणे कर्तव्ये
यस्तिष्ठतिः स धैवत इति यावत् । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण—

पञ्चमं मध्यमग्रामे पङ्क्त्यामेतु धैवतम् ।

अनाशिनं विजानीयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥ (१-२०)

ननु रि इति व्यञ्जनं कथं स्वरस्यानुकारः । ननु सकारादयोऽपि किंरूपाः । ननु
ऋषभशब्दस्य नायमाद्यः तर्हि पङ्क्त्यशब्दस्य सकारो न प्रथम इति । सङ्केतमात्रं हि तत् ।
रिऋइत्युभयथाप्यदोषः ।

अन्ये तु दत्तिलादिमतं मुनेर्नेष्टुं, मध्यम एवालोप्योस्य मध्यम इत्याचक्षते । ननु
च मूर्च्छनास्तावत् आज्ञातिग्रहभाषावन्न प्रयोगोपयोगिन्यः, तानाश्च कुतप उपयुज्यन्ते.
तानोक्तस्वरातिरिक्तानामपि जातिषु लोपाभावाद् दृष्टत्वात् । तथा हि पङ्क्त्यमध्यमा पङ्क्त्यामे
जातिः, तस्या पाङ्क्त्यो गान्धारो गणितः, सरिनिपानामेव
लोप उक्तत्वात् । तानेषु च परिगणितेषु पञ्चमस्य मध्यमग्रामेऽन्यत्र धैवतस्योभयत्रमस्या-
लोपित्वं पुनः किमर्थम् ? कूटतानाश्च ये प्रदर्शिताः पूर्वं पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्चेति, तथै-
तेषां प्रस्तारो नष्टोद्दिष्टे संख्या चेति वितत्याचार्यैः कथिताः । तत्र नष्टोद्दिष्टसंख्यापरि-
ज्ञानयोरवगमे करणमुपदर्शितम् । तस्य च लक्षणं यथा “अन्त्यस्यैकान्त्याद्भेदसंख्याम्”
इति । शङ्करोक्तकरणास्तु साधारणा इति टीकाकारैर्दर्शिताः ।

अथ नष्टोद्दिष्टज्ञानार्थश्लोकाः तत्र पूर्वमुद्दिष्टम् ।

मूलक्रमान्तस्थानं यत्पूर्वेण तदपेक्षया ।

क्रान्तं यावतिथेनैव लोष्टं तावतिथं त्यजेत् ॥

अधःस्थानं तदङ्कस्थानमौलैरङ्कैः परिस्थितः ।
 पुनर्निर्दिष्ट एतस्य पूर्वान्त्या—तथा वदेत् ॥
 एवमुद्दिष्टतो ज्ञेया संख्या नष्टक्रमः पुनः ।
 जायते संख्यया तत्र मौलैकाङ्कोपरिस्थया ॥
 एककोष्टक एवाधःस्थाने यावतिथस्ततः ।
 तस्य तावतिथेनैव पूर्वेणाक्रान्तिमादिशेत् ॥

अनेककोष्टके त्वर्थे संख्यायाः प्रतिशोधकः । ... ..

ते चेह न दर्शिता इति सर्वं गर्भोक्त्य मुनि. साधारणं वचनमाह प्रयोक्तुः श्रोतृ-
 सुखार्थं च मूर्च्छनाताननानात्वमिति । यत्तावदुक्तं मूर्च्छना तानाना कुलोपयोग
 इति तत्वेदमुक्तं मूर्च्छनार्थं च तानरूपं, यदुक्तं प्रयोक्तृणा सुखार्थं, यतस्ते श्रोतार आगमार्थ-
 विद इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—मूर्च्छनाना यद्यपीहागमे नास्त्युपयोग, तथापि दृष्टसाम-
 क्रियाया वा स्फुट एवोपयोगः । तथा हि दर्शितं, “उत्तरमन्द्रया तिस्रो गाथा.” इति,
 तानाना, “अग्निष्टोमीयमाद्य स्याद् द्वितीयं वाजपेयिक” इत्यादिनामनिरूपणद्वारेणैव वायु-
 पुराणादौ यजोपयोगी सामन्तगाथोपयोगं प्रदर्शित । अग्निष्टोमिकसामेन शिवं स्तुत्वा
 तत्फलमिति च प्रयोक्तुरदृष्टं श्रूयते । तथा “सदस्यमग्निष्टोमसामं शृण्वत पातकैर्मुच्यते
 लोकान् जयति” इति,

दक्षप्रोक्तं पठेद्यश्च शृणुयाच्छ्रुद्वपङ्कया ।

प्रत्यहं सन्ध्यगोस्तौ तु रुद्रलोकं गमिष्यतः ॥

इति च प्रयोक्तृणा चादृष्टद्वारेण सुखोत्पादकं प्रत्युपयोगो दर्शितं ऋग्गाथा
 सामोपयोगादेव नारदीयशिक्षाया पुराणादौ च तानपर्यन्तमेव स्वरमण्डलं दर्शितम्, मूर्च्छना-
 ना च यन्तानात्वं तदुपनियमद्वारेण दर्शितं तच्छ्रोतृसुखलक्षणं अर्थं प्रयोजनं कर्मभूतं प्रयोक्तृ
 युक्ते तच्छीरम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि जातिषु पाङ्गबौद्धिनिश्चयं नियता एव गणितास्तथा
 च रागभाषावैचित्र्यं श्रोत्रमुखजनकमुन्मूलयितुं स्वातन्त्र्येण स्वरलोपो मध्यमवर्जं प्रदर्शित ।

यच्चोक्तं कूटताना किमिति नोक्ता इति । तत्र कूटत्वं तावन्न किञ्चित्प्रयोक्तृमुखा-
 र्थं तेषामपि समानम् । केवलं परिगणितचतुरशीतिन्यायेन, नियते कर्मणि विशिष्टदेवता-
 परिपोषणाय । एवं मा भूदुपयोग सामान्यात्मना तु दृष्टोपयोगोऽन्येन । यच्चोक्तं गणना
 न कृतेति तत्तानन्त्यात्का गणना । यद्वाह—

साधारणमिदानीं व्याख्यास्यामः^१ तत्र साधारणं नामान्तर-
स्वरता,^२ कस्मात्, द्वयोरन्तरे^३ भवति यत्तत्साधारणम् । यथा—

छायासु भवति शीतं प्रस्वेदो भवति चातपस्थस्य ।

न च नागतो वसन्तो न च निः^४शेषः शिशिरकालः ॥ ३४ ॥

इति कालसाधारणता^५ । तत्र द्वे साधारणे जातिसाधारणं स्वर
साधारणं च ।

‘अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयमध्ये च चित्तां इति (माघ-II-3)
(पूर्णस्वराणां पाङ्चवैङ्गिकादीनां) अन्योन्यमेलने द्वार्तिशैत्यादिक्रियमाणे वाचस्पतेरप्यशक्यं
परिगणनम् । स्यादेतत्—तेन किं प्रयोजनमिति । तत्र, यतस्तदपि सम्यक्प्रयोक्तारि सति श्रोतृ-
णां तु सुखजनकमेव । युक्तं चैतदिति दर्शयति मूर्च्छना तानप्रयोजनमपीति । मूर्च्छना
तानानां ऋगाथासामभ्य आनीय यदि प्रकर्षेण योजनं स्थानानां विशेषरक्तिदायिनां प्राप्त्यर्थं
.... .. हितपङ्कस्थान सञ्चरणं स्वातन्त्र्यलभे
तदुदीर्यमाणे स्वरप्रयोगः श्रोतृणां सुष्ठुतमं रक्ताको भवति । प्रयोक्तृणां च स्वयं श्रुण्वतां सुखं
जायते । श्रुतित्वलभद्वारेण.... ..
..... पुण्यः ..... स्वसम्यङ् निर्वाहो ग्रामरागभाषादौ । पूर्णत्वे संपूर्णक्रमाक्रम-
युक्तमूर्च्छनाप्रयोगे ज्ञटिति रागप्राप्तिः, अपूर्णत्वे तु रागतानप्रयोगे वर्जनम् । प्रत्येकं ग्राम-
रागादौ सर्वेषां मूर्च्छनादीनां बहुधा प्रयोग इति मूर्च्छनानानात्वं युक्तम् । न हि इयत्ता काचि-
दिति स्थितम् ।

स्थानप्राप्त्यर्थमित्युक्तं, तत्र किमिदं स्थानं नामेत्याशङ्क्याह—स्थानं त्विति ।
पूर्वमुक्तं पूर्वोक्तं विस्पष्टम् । यत्किंविधत्वेनोक्तं काकुविधानेन तच्च पट्पटिभेदः, संक्षेप-
तस्तिथा सद्गुणालङ्कारयोगः प्रयोक्ष्यते ।

एवं मूर्च्छना तानानां स्वस्थानं व्याख्याय साधारणकृतं नाम चतुर्थे तद्वेदं व्याख्यातु-
मुपक्रमते साधारणमित्यादि । अन्तरे भवः अन्तरः स्वस्थानच्युतपरस्थानसंक्रान्तः
स चातौ स्वरकर्तृत्वं न तु विस्वरं, तस्य भावः साधारणमिति । भावप्रधानो निर्देशः साधारण्य-
मिति यावत् । तथा अन्तरे भवं जातिविभागसाधारणत्वात्स्वरा यत्र प्रयोगे तद्भावो
जातिसाधारणः स्वस्य सामान्यलक्षणम् । कस्मादिति किमत्र लौकिकेऽनुगमो अस्ति तेनेति
प्रश्नः अस्तीत्याह द्वयोरन्तर इत्यादि । छायायामुपविष्टस्य शीतं भवतीति वसन्तस्य पूर्णत्वं,

स्वरसाधारणं काकलीस्वरं । तत्र द्विश्रुत्युत्कृष्टो निपादः
काकलीसंज्ञो भवति । तद्वद्गान्धारोऽन्तरस्वरसंज्ञो भवति ।

जातिसाधारणमेकांशानामविशेषाज्जातीनां समवायात्प्रत्यंशं
लक्षणसंज्ञानमिति । स्वरसाधारणा द्विविधं द्वैग्रामिकं कस्मात् साधारणो-
ऽत्र स्वरविशेष इति कृत्वा पञ्जत्वासाधारणमुच्यते । एवं मध्यमेऽपि ।
अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात्कैशिकमिति द्वितीयं नाम निष्पद्यते । 'कल-
त्वाच्च काकलीसंज्ञो भवति, विकृन्त्वाच्चानंशः आक्षेपदेशाच्च सप्तभ्यो
नान्यो निपादवानेव । यथा हि पण्णां रसानामन्यतमः क्षारसंज्ञित-
स्तथा निपादः काकलीसंज्ञो गान्धारश्चान्तरस्वरसंज्ञो भवति ।

भवतश्चात्र—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रयः ।

कार्यो ह्यल्पो विशेषेण नाचरोही कदाचन ॥ ३५ ॥

क्रियमाणोऽचरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहुः

जातिरागं श्रुतिं चैव निह्न्यादन्तरस्वरः ॥ ३६ ॥ इति ॥

आतपे स्वेद इति शिशिरस्य स्वरूपात्प्रचयनम् । एतदेवाह न च नागत इति । अनागमन-
माल व्यावृत्तिर्न तु पूर्णतेत्यर्थः । निक्षेप इत्यनेन नष्ट न वा सपूर्ण इत्यर्थयोः स मध्यवर्ती-
काल साधारण, तद्वद्द्वयो मरयो मध्यवर्ती सस्वरसाधारण ॥ ३४ ॥

एतमेव विभाग दर्शयति द्वे इति । तेन तानश्रुतिसाधारण यदेके प्राहुस्तत्रसोद-
भवति । निपादस्य षड्जग्रामे षड्जोऽङ्गितत्वेन लोपः, गान्धारस्य त्रैषड्जित्वेन, विपर्ययो
मध्यमग्रामे तद्विषेपानाश्रयणे लोप्यत्वमात्रात् । यदि तानसाधारण तत्र, किञ्चिदेतेनोक्त-
स्यात् । श्रुतिसाधारण न किञ्चिन्निपादगान्धारव्यतिरेकेण हि नान्यपरो लोपदशाया
श्रुत्युत्कर्षं भजते ।

प्रथम व्याचष्टे तत्र साधारणमिति । एतौ क्रमेण लक्षयति श्रुत्युत्कृष्टो
निपाद इति । तत्र सजावग्रहणे भेदमाह व्यवहारार्थमिमे भिन्ने सज्ञे परमार्थनस्तु
द्वयोरपि तीनतरत्वात्काकलीत्वम् । यदुच्यते "कलत्वाच्च काकली संज्ञा" (ज) इति ।
द्वयोरपि चान्तरस्वरत्वम्, यदुक्तं— "साधारणं नामान्तरस्वरता" इति । द्वितीय

लक्षयति जातिसाधारणमेकांशानामविशेषादिति । एकोऽंशो यासा जातीना तासा यो विशेषहीनः प्रयोगः स बाधंशानुलपनलक्षणान्तरमार्गैरूपस्तुल्य । कमवलम्ब्य जाति- साधारणं स्थितं नत्वेवं तस्मिन् भागो जात्योरभेद एवैकोऽसाधारणेत्याशङ्क्याह जातीनां तु समवायात्प्रत्यंशलक्षणसंज्ञानमिति । ग्रहण्यासादिदशकस्य यः समवाय- स्ततो हेतोर्जातीनामंशे विचित्रेऽपि लक्षणमसाधारणं शक्यं ज्ञातुम्, यदाह न्यासान्तर- भागौ तु विशेषकाविति । तुर्व्यतिरेकमाह, तेन नामेद इति भावः । ग्रहादि- भागानां लक्षणपरिज्ञानं जातिसाधारणमिति केचिदेव प्रघट्टके व्याचक्षते स्वरसाधारणं द्विविधमित्यादिना । काकल्यन्तरयोर्ग्रामद्वये प्रयोगमनुजानाति, निपादगान्धाराल्पत्व- दशया नामान्तरं च विधत्ते । स्वरद्वयं पङ्गुग्रामे पङ्गुसाधारणं, अन्यत्र मध्यमसाधारणमिति । तच्चेदं फल्गुप्रायं लक्ष्यते, मूर्च्छना हि स्वरसाधारणकृता भवतीत्युक्ते किमनेनाभ्यधिरु- मुक्तं भवति । अन्ये तु ग्रामद्वये व्यवस्था प्रदर्शयितुमिदं, तथा हि, पङ्गुग्रामे पाडवकरत्वेन निपादः काकली, औडुविते गान्धारोऽन्तरस्वर इति पङ्गुसाधारणं मध्यमग्रामे विपर्ययेणेति प्राहुः । तदनेनापि किञ्चिदाशयितं भवति । यच्चेदमुच्यते यस्य कैशिकमिति तद्यदि काकल्य- न्तरयोस्तथापि निपादगान्धारगतस्य ग्रामभेदे पाडवौडुवितप्रकारस्य तदुचितप्रकारस्य तदु- भयथापि पङ्गुकैशिक्या पूर्णस्वराया कैशिक्या च ऋषभधैवतलोपोपजातपाडवौडुविताया न दृश्यते । शुद्धमिषगौडमाल्यपङ्गुकैशिकानामपि कैशिकीजातिसम्भवमुद्देशा .... भ्या सम- याश्च काश्यपमुनिप्रभृतिभिश्च दर्शितम् । तस्मादित्यमेतदित्यस्मत्परमगुरव उत्पलदेव- पादा मन्यन्ते इह तावत्किञ्च द्वे चतस्र इत्यादिना स्वस्थानस्वरूपमुक्तं तच्चरा ... ..

त्वात्सारमार्थिकं प्राकृतरूपमुच्यते । पङ्गुश्चतुश्श्रुतिक इत्यादौ यावन्निपादो द्विश्रुतिरिति यथा संपूर्णानयनं प्राणिनां रूपं तेषामेव त्वन्यथा रूपद्वयेऽपि शुद्धं रूपं छिन्नपुच्छमिव शुनो द्विपु- च्छत्वं वा तत्त गान्धारनिपादयोर्विगादित्वात्तदुपक्रमे च विकृतिरुक्ता च, तद्विकृत्या च पङ्गु- मध्यमावपि विकृती, पञ्चमस्य त्रिश्रुतिकामिधाने दर्शितैव विकृतिः । तद्वारेण धैरतन्यापि ऋषभस्य तु विकृतिरुक्त्या । एतदेव दर्शयति स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैग्रामिक्य- मिति । यदेतन्काकल्यन्तरलक्षणं द्वयोरपि ग्रामयोः स्वरसाधारणमुक्तं तद्विविधम् । अत्र पृच्छति—कस्मात् । अयं भावः । यदि तन्काकल्यन्तरभेदाद् द्विविधत्वं तर्हि पूर्वमेवोक्तमिति, किं पुनरुक्त्या । अथान्यतः प्रकारा द्विविधता म तर्हि वक्तव्य इति, इतरोऽपि तं प्रमाणाद् स्वरसाधारणमत्र स्वरविशेष इति कृत्वा पङ्गुसाधारणमुच्यते इति । यदा निपादः श्रुतिमेकाग्रमुच्यते ऋषभश्च, तदा निपादमिश्रश्रुतिः, पङ्गो द्विश्रुतिः, ऋषभश्च

चतुश्श्रुतिरिति, तदा षड्जसाधारणो द्वाभ्या निषादपभाभ्यामुपजीवितो यत सम्पन्न तत षड्जसाधारणम् ।

गान्धारो यदैका श्रुतिमुत्पद्यते पञ्चमश्च मध्यमग्रामिनो मध्यमश्रुतिमेव गृह्णाति धैर्यनन्तु चतुश्श्रुतिरु एव मध्यमग्रामताया हानि, तदा मध्यमस्योपजीव्यत्वान्मध्यमसाधारणम् ।

ननु निषादगान्धारयोर्द्विश्रुत्युत्कर्षणे साधारणमुक्तं कथमधुनैतद्विश्रुत्युत्कर्ष इत्याशङ्क्याह साधारणमस्येति । स्वरम्य (१) प्राक्तनरूपाद्विशेषो वैलक्षण्यत्वात्मा स एव स्वरसाधारणताया प्रयोगः । अनेन चेतत्सूचयति सर्वेषां स्वराणां सुबुद्धीचर्यैरेचिञ्चकृतोक्तिविशेषात्केवल गान्धर्वे नियम(म) दृष्टमिदमे एकश्रुतित्वं स्वराणां दर्शितम्, वेचिञ्चन्तरं तु रागभाषादौ लक्ष्ये दृश्यत एव । तथा च वृद्धकादयः —

कारुल्यन्तरयोगेन चतुस्त्रिद्वयेकतःश्रुतीन् ।

स्वरान्सर्वान्प्रयुज्जीत रागभाषासु सर्वथा ॥

स्वराः षड्जादयः सप्त तथा चोत्कृष्टपञ्चमः ।

अथ धैवततश्चान्यः कारुल्यन्तरसंज्ञकैः ॥

षड्जमध्यमगान्धाराश्चत्वार इति सर्वथा ।

जानिष्वेते प्रयोक्तव्याः स्वराः पञ्चदशैव तु ॥

अन्य लक्ष्येऽसंभव दर्शयितुं सजा करोति अस्य तु प्रयोगस्य सौक्ष्म्यादिति । तुल्यसाधारणे, अन्येऽपि षड्जमध्यम साधारणम्येत्यथ । सौक्ष्म्यैरेचिञ्चनिपुणसाध्यता च । कैशिकमिति सुकुमारहृद्यप्रयोगात्मिका हि कैशिकी सा विद्यते यत्नेत्याकारः । कशेना कैशिकम् । पातामसौक्ष्म्याद्वेति पृथक्प्रयासोऽयं तत षड्जगान्धारायाश्च षड्जकैशिकी जातेति । मध्यमग्रामादौऽप्यभ्या उपजीव्यत इति चतुश्श्रुतिरूपैरत प्रतिपद्यते । दौर्बल्याच्च रूपमधैर्यताभ्या चतुश्श्रुतिकाभ्या भवितव्यं यथाकलन निषादगान्धाराभ्याम् (१) वक्ष्येति हि —

दौर्बल्यं चात्रकर्तव्यं धैवतस्पर्षभस्य च । इति (२८-) स्वयं चैव षड्जग्रामेणेति पञ्चमेन चतुश्श्रुतिकेन भवितुं युक्तमिति । कैशिकप्रयोगे षड्जसाधारणगमनायोगात् षड्जकैशिकीकैशिक्यपि स्वयमध्यमग्रामगा, तेनात्र चतुश्श्रुतिर्धैर्यत, रूपमोऽपि चतुश्श्रुति, दौर्बल्यं रूपमभ्यातेति वक्ष्यते, लोप्यत्व चर्षमधैर्यतयोरिति चतुश्श्रुतिकृतया भाव्यम् । धैर्यस्यार्षभीर्जाश्च सर्वजातयोऽसाधारणमिति षड्जग्रामानुप्रवेशाच्चतुश्श्रुतिरूपयशात्पञ्चमेन भवि-

जातीरिदानीं वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।

मध्यमी पञ्चमी चैव पङ्कजमध्या तथैव च ॥ ३७ ॥

आसामंशास्तु विज्ञेयाः पङ्कजमध्यमपञ्चमाः ।

यथा स्वदुर्यलतरव्यत्यासात्पञ्चमे तथा ॥ ३८ ॥

जातयोऽष्टादशेत्येवं ब्रह्मणाभिहितं पुरा ।

तास्त्वहं वर्तयिष्यामि ग्रहांशादिविभागतः ॥ ३९ ॥

तव्यमिति कैशिकापरपर्यायं पङ्कजमध्यमसाधारणं तस्थानमप्यस्ति, तद्गतातिदेशात् कैशिकमिन्नकै-
शिकादिग्रामरागेष्विति सर्वं सुस्थम् । एतदेव मतङ्गाचार्यादिभिर्ग्रामसाधारणमित्युक्तम् ।

श्रुतिसाधारणं तु सर्वस्वराणामनियतश्रुतिकत्वम् । ननु विपादस्य काकलीति कस्मा-
न्नाम, आह कलत्वाच्चेति । चक्रार ईषदर्थे नैको सादेश (१) ईषत्कलस्तीनभाषोऽस्मिन्निति
काकली इति, यदि वा गौरादित्यादीकारः काकलीसजे इति पाठे निपाद एव पङ्कजं
नाप्राप्तः छिन्नं पुच्छ एव श्वेत् । अत एव विकृतत्वेन प्राधान्याभावादनंश । ननु
सप्तभ्यो माभूत्, अन्यो निपादस्तु विकृतोऽसौ न पङ्कज इति । किमत्र कारणम् । आह ।
आप्नोपदेशाच्चेति । चक्रारो हेतुन्तरगतिकारं द्योयति । पूर्वं हि निपादधीप्रलब्धया
तद्बुद्धिजतिप्रतिप्राथम्यात्तेनैव व्यपदेश । अत्र दृष्टान्तमाह खणरस एव तीव्र, क्षार इति
कथ्यते चाणस्यादिभिस्तु मधुररस, मध्यमादृषभगतौ चान्तराम्य प्रयोगादान्तरस्वरत्वम् ।

अथात्र साधारणे उक्ते शेषं कारिकाप्रत्युत्पत्त्याह भवति चात्रेति । साधारणे
अन्तरस्वराद्य आरोही मध्यमस्तं सश्रित्य ततः ऋषभं जिगमिषुणा यदि आन्तरस्वरः प्रयुज्यते
तदासौ सम्पूङ्गुतौ योगो भवति । सदाखण्डार्यस्तु निषय एव तस्य विनियोगः । नाव-
रोहीति तस्यादाविति शेषः । तेनान्तरस्वरे प्रयुक्ते न नयारोही ऋषभः, स मे....न योज्य
इति । अन्तरस्वरेण सयोगो यस्य मध्यमस्य तादृम्यद्राप्रयुक्तमन्त्रा आरोहणमेवकार्यम् ।
मध्यमादन्तरस्वरं प्रयुज्य मध्यमं अन्यत्र वा आरोहणमेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

नयारोहणं कदाचिन्नारोहीति यदुक्तं तदेवद्वयति क्रियमाणोऽचरोहीत्या-
दिति । अल्पोऽयमुभिरिति ।.... निपुणे वा विम्वरकालस्थिति....त्वाद्य इत्यर्थः ।
जातीत्यदृष्टं, रागमिति गविट् (गक्तिट्) एफन्, श्रुतीति प्रत्युपक्रम्यैष्यं नयन इति नाशय-
तीत्यर्थः । अन्तरस्वरगन्धेन चात्र कान्त्यपि मंगुहीन इति श्रुतोऽप्ययमेव ऋषः ॥ ३६ ॥

पाङ्गीचैवार्पभीचैव धैवत्यथ निपादिनी ।
 पङ्गोदीच्यवतीचैव तथा वै पङ्गुकैशिकी ॥ ४० ॥
 पङ्गमध्या तथा चैव पङ्गग्रामसमाश्रयाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रचक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रिताः ॥ ४१ ॥
 गान्धारी मध्यमाचैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ४२ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 कर्मारवी च विज्ञेया तथान्घ्री कैशिकी मता ॥ ४३ ॥
 स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।
 मध्यमा पङ्गमध्या च पञ्चमी चैव सूरिभिः ॥ ४४ ॥
 आसामशास्तु विज्ञेयाः पङ्गमध्यमपञ्चमाः ।
 यथास्वं दुर्बलतर व्यत्यासात्त्वत्र पञ्चमी ॥ ४५ ॥

पङ्ग काकली प्रयुज्य तमेऽम्बरान्तर वारोहे स्मिन्त्युक्तम् । तत्प्रसङ्गाद्वाह ।
 जातीरिदानीमिति । जायते शुद्धभित्तगौडरागसाधारणभाषाभिभाषात्मक रीतिमत्तक इष्ट
 सिद्धिभावसोपरजन च यतस्ततो जातय । ब्रह्मणेति आसामममन्यान यथाभावमाह ।
 वर्तयिष्यामि हृदये वतमाना प्रविशन्ति लक्षणप्रमेण महाशतारमद्रपावबौद्धिकादि
 विभागोक्तेन प्रकाशयिष्यामीत्यर्थः । पङ्गग्रामगत मुतिविभाग सम्पद्यते चोपजीवतीति
 तदाश्रया । एव मध्यमग्रामाश्रया अपि स्थिता । तिस्रः स्वरगता एव । तासु हि निपाद
 गान्धारयो पाङ्गोदीच्यवतीरुत्तरमिति पूरावस्थाया वक्रवपि तौ दुर्बलनाद्विकृतो
 काकल्यन्तरात्मनौ भवत । तेन स्वरसाधारणम्यायतित्वाद्वापि प्रयोगः ॥ ३७ ४४ ॥

तथाहि (शुद्ध पङ्गजा)या काकली प्रयोगो दृश्यते(इति) निदर्श्य अनशत्वे वैर्बल्या
 तत्रासा कौश साधारणविषय इत्याह आसामशा इति । यथास्त्रमिति पङ्गमध्यम
 सप्तशा तत्त निपात्तगान्धारयोस्तामदशयो नास्ति साधारण समपेय सातिशयस्तत्प्रयोग,
 मध्यमाया अप्येव विधि, स हि द्वित्रुतिवर्ज पञ्चाशाशा । पञ्चम्यास्तु ऋपमपञ्चमावशौ आद्ये
 पित येन पञ्चम एवास्या काकल्यन्तरयोगप्रसगादस्यामन्यताह दुर्बलतरस्यन्यत्यासे
 दुर्बलत्वगात्र कर्तव्यम् । तेन पाङ्गकारिणो गान्धारस्य म्याने दुर्बलेनान्तरस्वरेण यत्र भाव्य
 तत्रासौदुर्बलतर कर्तव्य । ओङ्गुतिरारिनिपादस्थाने दुर्बलतरकाकलीसङ्गो दुर्बल काकली
 कर्तव्य इति ॥ ४५ ॥

स्वरजातयः शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धाः पाङ्गी, आर्षभी, धैवती, निपादिनी च षड्जग्रामे । गान्धारी मध्यमा पञ्चमीति मध्यमग्रामे । एताश्चान्यूनस्वराः स्वस्वरांशग्रहन्यासापन्यासाश्च ।

विकृता लक्ष्यन्ते तेभ्योऽन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वालक्षणैर्विक्रियामुपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । न्यासविधावप्यासां मुन्द्रो नियमः विकृतास्वनियमः । तत्रैकादशसंसर्गजा विकृता अपरस्परसंसर्गादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।

पुनरेवाशुद्धकृता भवन्त्यथैकादशान्यास्तु ॥ ४६ ॥

अथासां जातीनां विभागमाह स्वरजातय इति स्वरनाम्य इत्यर्थः । तासां ग्रामविभागमाह तत्र शुद्धाः षड्जेत्यादि । शुद्धानां लक्षणमाह ता इति । अन्यूनस्वराः पूर्णस्वराः यो(?) नामकरी स्वरांशादिरूपो(?) यासाम् । चकार. समुच्चये । विकृतानां नैतल्लक्षणमित्याह विकृता लक्ष्यन्ते एभ्य इति । पूर्णग्रहोपन्यासेभ्यः । तदाह न्यासवर्जमिति । विकृतसंज्ञा इति विकारे सम्यक्ज्ञानं विशेषतो यासां, तेन पाङ्गव-विकृता, ग्रहविकृता, अंगविकृता, ग्रहाणोपन्यासविकृता इति विभागः ।

नन्वेवं (ग्रहाय) न्यासभागे शुद्धेतरविभागः कथमित्याह न्यासविधावपीति । तासां जातीनां मध्येऽपि याः शुद्धास्तासु नामकरी यो न्यासः नियमेन मुन्द्रो भवति, विकृतासु त्वनियमः । न्यासान्तरमार्गलक्षणेन... ..छायायिना रूपेण विकृत्येऽपि तद्रूपाविभासः ।

नन्वेवं सप्तानां विभागउक्तः अष्टादशचोद्दिष्टा इत्याशंक्याह तत्रेति । एवं सप्तसु स्थिताम्वित्यर्थः । तासां संसर्गादित्याह विकृता इति न तु शुद्धा इत्यर्थः । एकादशेति कर्मपदम् ।

एतदेव संक्षेप्तुमार्यामाह—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते इति । निर्हेतो समवायात् श्रुतिस्वग्रहादिममूहायतो जायते ततो जातय इति निर्वचनम् । शुद्धा विकृताश्चेति विभागः । एवकारेण शुद्धानामेव हि विकृतत्वम् । न तु जात्यन्तरत्वमुक्तम् । पुनरवेति शुद्धाभिर्विकृताः कृताः, तामिस्त्वैकादशेति पुनः शब्दो व्यतिरेकार्थः । एकाद-

‘तासां यन्निर्वृत्ताः स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जातिः ।

‘तद्वक्ष्यामि यथावत्संक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४७ ॥

‘पाङ्जीमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता ज्ञेया पङ्जमध्यमा’ ‘पाङ्जीगान्धारीभ्यां पङ्जकैशिकी, गान्धारीपङ्जधैवतीभिः पङ्जोदीच्यवा, पङ्जागान्धारी मध्यमाधैवतीभिर्गान्धारोदीच्यवा, धैवतीपञ्चमीमध्यमागान्धारीभिर्मध्यमोदीच्यवा, गान्धारीमध्यमापञ्चमीनिषादवतीभी रक्तगान्धारी, गान्धार्याषिभ्यामान्ध्री, पञ्चम्यार्यभीगान्धारीभिर्नन्दयन्ती, निषादवत्यार्यभीपञ्चमीभिः कामरवी, पञ्चमीगान्धारीभ्यां गान्धारपञ्चमी, धैवत्यार्यभीवर्जाभिः कैशिकी ॥

[स्यात्पङ्जमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता पङ्जमध्यमाजातिः ।

गान्धारीपाङ्जीभ्यां संयोगात्पङ्जकैशिकी चापि ॥

पाङ्जीगान्धारीभ्यां धैवत्या चापि या विनिष्पन्ना ।

संसर्गाद्विज्ञेया सा पङ्जोदीच्यवा जातिः ॥

पाङ्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जातिः ।

गान्धारोदीच्यवती जातिं निर्वर्तयन्त्येताः ॥

ज्ञेय नाधिका । तुल्यतिरेके, तासु परव्यतिरिक्तानाम् वान्या, न तु शुद्धा भूतविरुद्धतत्कारणनामधेया एव । अथेति समुच्चये काग्णनामानुगमाशेन सशुचिति । तथाहि— पङ्जमध्यमयोश्च संसर्गजाति पङ्जमध्यमेत्युक्तम् । अन्याम्बु भवन्तु जातय इति अग्नराग-विभाषादेशीमार्गादिषु प्रधानभूतान्तरमार्गन्यासाद्यनुगमबलेनानुगतप्रत्ययकारित्वादष्टादशमार्ग-न्यासान्तीत्यर्थः । अग्नग्रहादिशतयोजनाया जायन्त इति जातय इत्यन्ये । जातेरसप्रति आम्भ इति वा सक्तस्य रागादेर्जन्महेतुर्जातिरिति टीकाकारः ॥ ४६ ॥

ननु कया निवृत्तया का जातिरित्याशङ्काप्रसङ्गादन्यदप्यभिधास्यन् प्रतिज्ञा करोति तासां यन्निर्वृत्तेति तयो निर्वृत्तयोर्निर्वृत्ता तस्यामिय निर्वृत्तेति पञ्चमीसमास कर्मधारयश्च । तत्केशोपावृत्त्यादिमि या निर्वृत्तेत्यन्यथ . तत्र यत इत्यध्याहारः । स्वरेषु ग्रहापन्यासादिषु यथावदिति यत्प्रकाररूपमर्हति तद्वक्ष्यामि । एतमशेषेण स्वरेषु ग्रहोपन्यासादिषु यथावदिति यत्प्रकाररूप तत्क्रमेणेत्युद्देशमप्यनादृत्य, इहेति जाति निर्णयेयमिदम् ॥ ४७ ॥

गान्धारपञ्चमाभ्यां मध्यमया विरचिता च धैवत्या ।
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सद्भिः सदा ज्ञेया ॥
गान्धारीपञ्चमयोः सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी ।
गान्धार्यार्धभिकाभ्यामान्ध्री संजायते जातिः ॥
योनिस्तु नन्दयन्त्यास्त्वार्धभिका पञ्चमीं सगान्धारी ।
कार्मारवीं निपादी सार्धभिका पञ्चमीं कुर्युः ।
धैवत्यर्धभिकाभ्यां हीनां खलु कैशिकीं कुर्युः ॥]
'परस्परविनिष्पन्ना ज्ञेया ह्येवं तु जातयः ।
पृथग्लक्षणसंयुक्ता द्वैग्रामिकाः स्वराश्रयाः ॥ ४८ ॥
'चतस्रो जातयो नित्यं ज्ञेयाः सप्तस्वरा बुधैः ।
चतस्रः पट्वस्वरा ज्ञेयाः स्मृताः पञ्चस्वरा दश ॥ ४९ ॥
मध्यमोदीच्यया चैव तथा वै पङ्कजकैशिकी ।
कार्मारवी च संपूर्णा तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ५० ॥
पाङ्ग्यान्ध्री नन्दयन्ती च गान्धारोदीच्यया तथा ।
चतस्रः पट्वस्वरा ह्येताः ज्ञेयाः पञ्च स्वरा दश ॥ ५१ ॥

तत्र निर्वृत्तीन्तावदाह पाङ्गीमध्यमाभ्यामित्यादि धैवत्यार्धभवर्जाभिः
कैशिकीत्यन्तेन । आदौ तिस्रः पङ्कजग्रामे, एतच्च पङ्कजपूर्वपदत्वादेव लब्धम् । महादि-
संसर्गेऽपि ग्रामयोस्ताद्वर्थम् । ग्रामसाधणस्य कैशिकस्य तत्र बाहुल्येन प्रयोगः ।
स्पष्टमन्यत् ।

एतदुपसंहरति अपरस्परनिष्पन्ना इति संसर्गजा अन्योन्यं जनिताः । नन्वेवं पङ्कज-
मध्यमायां पृथक्ज्ञाप्यते लक्षणमित्याह पृथग्लक्षणेति । ननु किं तेनेत्याह स्वरा ये महादि-
विभागस्तत्र नेयास्ते यत आश्रीयते लक्षणवलेन द्वैग्रामिक्यमिति तिस्रः पङ्कजग्रामे अष्टावन्-
त इत्यर्थः । यदि वा द्वैग्रामिकजन्युद्भवत्वात् तथेति, यदिवा संसर्गजास्त एव स्वराश्रयास्तु
स्वरान्ग्राम्यः पृथग्लक्षणं शुद्धापेक्षया जात्यन्वं संसर्गजापेक्षया च जनकत्वं भजन्ते ॥ ४८ ॥

अथ हानिप्रकारं पूर्णपाङ्ग्यादुविकविभागं विवक्षुः पूर्णाः तन्नियमं तावदाह चतस्र
इति । तत्र पूर्णाध्वनम आह मध्यमोदीच्यवेत्यादि । तत्र पाङ्ग्या आह पाङ्गीत्या-

१. ढ-य परस्परविनिष्पन्ना विनिष्पन्ना जातयो बुधैः २. र-ग्राम्यां च तन्मये नियमा श्रयाः सप्त-
स्वरापूर्ध्वः । दशपट्वस्वराश्रयाचतस्रश्चैव पट्वस्वराः ।

नैपादी^१ चार्पभीचैव धैवती पङ्कमध्यमा ।

पङ्कोदीच्ययती चैव पञ्च पङ्काश्रिताः स्मृताः ॥ ५२ ॥

गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।

कैशिकी चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ५३ ॥

यास्ताः सप्तस्वरा ज्ञेया याश्चैताः पट्स्वराः स्मृताः ।

कदाचित् पाटवीभूताः कदाचिच्चौडुवे भूताः ॥ ५४ ॥

पङ्कग्रामे तु संपूर्णा विज्ञेया पङ्ककैशिकी ।

पट्स्वरा चैव विज्ञेया पाङ्गी गान्धारयोगतः ॥ ५५ ॥

संपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कार्मारवी तथा ।

गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यया तथा ।

पुनश्च पट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यया चूचैः ॥ ५६ ॥

दिना । तद्व्यतिरिक्ता शिष्यन्ते दशैव तान् पञ्चस्वरा इति दर्शयति ज्ञेयाः पञ्चस्वरा-
दशेति ॥ ४९ ५१ ॥

पञ्चस्वराणां विभागमाह निपादिन्यार्पभीचेत्यादि । पङ्काश्रिता इति
पङ्कग्राममाश्रिता ॥ ५२ ५३ ॥

एव मध्यमग्रामे अथ तदेव रूपताय निराकाश करोति । यास्ताः सप्तस्वरा
इत्यादि । या सप्तस्वरा मध्यमोदीच्यवाचाश्चतस्रस्ता ज्ञेयास्तथैव नियमेनेति शेषः । तेन तासां
न जातु हीनस्वरता । याम्नु पङ्काद्याश्चतस्रस्ता पाङ्गे चकारात् पूर्णत्वे ना[ञी]-
डुविका कदाचिच्चौडुवे पञ्चात्मके तत्प्रयोगे या दशोक्तासा [१] । कदाचित् पाङ्गे,
चकारात्पूर्णत्वेऽपि । भूता इति पाठे न उन्नेभङ्ग इति ॥ ५४ ॥

पूर्णां पाङ्गवानां च ग्रामभेदेन स्वरूपमाह पङ्कग्रामेति । गान्धार
योगत इति गान्धारस्य योगमशत्वेन प्राधान्यमवलम्ब्य पाङ्गी पङ्कस्वरत्वेनोक्तापि सती
पूर्णेन विज्ञेया । निपादो ह्यसौ पाङ्गकृत् । स च गान्धारो तत्समादित्वादलोप्य एव ।
चोऽप्यर्थे, एवकार पूर्णशब्दानन्तरम् । कार्मारव्याद्यास्तिस्रो मध्यमग्रामे पूर्णस्वरा एव,
गान्धारोदीच्यवाद्यास्तु तिस्रः पाङ्गा, औडुविना कदाचिन् । ॥ ५५ ५६ ॥

आन्ध्री च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रयाः ।
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिक्योऽपि जातयः ॥ ५७ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशविकल्पनम् ।
 पट्स्वराः सप्तमे ह्यंशे नेप्यन्ते (न्ते) पङ्कजमध्यमा ॥ ५८ ॥
 संवाद्यलोपाङ्गान्धारे तद्वदेव हि नेप्यन्ते ।
 गान्धारीरक्तगान्धारीकैशिकीनां तु पञ्चमः ॥ ५९ ॥
 पङ्कजायां चैव गान्धारमंशकं विद्धि षाडवम् ।
 पाटवं धैवते नास्ति पङ्कजोदीच्यमथांशके ॥ ६० ॥
 संवाद्यलोपात्सप्तैताः पाट्स्वर्येण विवर्जिताः ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्योः पङ्कजमध्यमपञ्चमाः ॥ ६१ ॥
 सप्तमश्चैव विज्ञेयो येषु नौडुवितं भवेत् ।
 द्वौ पङ्कजमध्यमांशौ तु गान्धारोऽथ निपादवान् ॥ ६२ ॥
 ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैशिक्यां चैव धैवतः ।
 एवं तु द्वादशैवेह वर्ज्याः पञ्च स्वराः सदा ॥ ६३ ॥

अंशविकल्पनमिति । अश्वरा विरल्पन्ते येन । अस्या जातायम् । अथा
 पा(प)उनरोहिता इति मीलनग्रन्थेन विचार्यते । तं ग्रन्थम् । अङ्गविकल्पनमिति पाठे
 अङ्गस्य पाडवौटविकल्पस्य विरल्पनं कथनम् । अभिप्राये तन्नास्तीति । सप्तम इति ।
 निपादे गान्धारे चाग्रे तद्वति (१) पट् स्वरा नेप्यन्त इत्यर्थः । अत्र हेतु —सप्तमिनी लोपा
 भावान्निपादेन न म्यात् षाडव । स च गान्धारस्य सप्तमिनी । गान्धार्यादीनां तिसृणामृषभेण
 पाडवत्वमुक्तम् । स च मध्यमग्रामे पञ्चमस्य सप्तमिनी । तत्राग्रे पाटवभावे धैवतेश्च पङ्क-
 जोदीच्यवाया न पाडव । ऋषभेण हि तत् । स च धैवतस्य सप्तमिनी पङ्कजग्रामे । एकीकृत्योप-
 सहरति सप्तमिनी इति । निगपपपगध इत्येतेश्च । अपाटव क्रमेण पङ्कजमध्यमादिपु
 पङ्कजोदीच्यमाधेषु । अथोडुवितशून्यानशानाह । गान्धारीरक्तगान्धार्योरित्यादि ।
 सप्तम इति । निपाट । पङ्कजमध्यमाया यो द्वापञ्चो गान्धारनिपाटो तापञ्चोडुविको ।
 उपसहरति एवं तु द्वादशैवेति । गान्धारीरक्तगान्धार्योर्गृह्य पङ्कजमध्यमाया द्वा पञ्चम्या
 कैशिक्या द्वाविति । अत्र कचिदग्रमयाद्यलोपो युक्तिर्लभ्यते । तदत्रामेतु तथानिरूपण-
 मेव हेतु ॥ ५७-६३ ॥

१ ढ ५४ । २ र गान्धारमनश । ३ र षाडवे । ४ रक्तगान्धार्यायां धैवतेश्च न
 प ढव । ५. पङ्कजमध्यमांशेषु ।

तास्त्वनौडुविता नित्यं कर्तव्या हि स्वराश्रयाः ।

सर्वस्वराणां नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु ॥ ७४ ॥

इयती असख्या भवतीति पष्टिस्तावदशा , तत्र चतसृणां जातीनां नित्यपूर्णाणां नशाशा अपाडना इति चतुःपञ्चाशत् । तेभ्योऽपि सप्त पाडना सप्त इति सप्तचत्वारिंशत् पाडना चतस्रः पूर्णा एवेति चतुर्दशानामन्यानां मध्ये चतस्रो नौडुविका इति तासां सम्बन्धिनो द्वादशाशा वक्ष्यन्ते, शिष्टानां चत्वारिंशत्, ततोऽपि द्वादश ओडुविक्ता(म)प्रादयन्त इति त्रिंशदौडुविता । एव चत्वारिंशच्छतं मिट्टतानां सप्तसर्गजानां च द्वेग्रामिकानां च जातीनां स्वरनामधेयानां सप्ताशका (पाड)ना इति सर्वतस्सप्तचत्वारिंशच्छतमयज्ञानामिति ग्रामद्वयमुच्यते । लोके तु यौ पट्टजग्रामे मध्यमग्राम इति गीतयस्तेन तेन ग्रामौ म नामधेयसादृश्यमात्रं तु तत् “जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः” इति ब्रुच्यते । ग्रामो नाम त्रिशिष्टश्रुतिरुस्वरसमूहो मूर्धनात्मा पूर्णापूर्णस्वभावस्वरगतग्रहाशादि-विशेषमूढरूपजातिममूहश्च ।

अथोच्यते । तत्तद्ग्रामोचितश्रुतिरुस्वरपरिवारादिदर्शनात्तन्मुख्यात्मरूपलोपिन्नयोग्रामरागयोरिति तद्ववेत् । यदि पट्टजमध्यमग्रामानां क्रमेण लक्ष्येत श्रुतिविशेषस्य च नौडुवित्वमित्यलमवान्तरेण । तुहंतौ । यतो द्वादश स्वरा वर्ज्या अत एव स्वरा आश्रीयमाणा प्राधान्येनाशनाया यदा आशुगान्धार्यादिषु भवन्ति तदा नित्यमेव नौडुविता जातय इति सवन्धः ।

इदानीं वैचित्र्यार्थं प्रयोगनरणनियममाह सर्वस्वराणामिति । जातिध्वितिः समुदायापेक्षया सर्वस्वराणामिति च । तथा हि कस्याचिज्जातौ कस्यचिन्नाश उक्तः । यद्यपि च धैरतपञ्चमौ पट्टजमध्यमग्रामयोः क्रमेणालोप्यौ तथाप्यन्यग्रामे लोपित्वमस्त्येव तयो रिति मध्यमव्यतिरिक्ता सप्त स्वरा नाशित मध्यमस्य तु न वचिद्विनाशः । अन्ये तु धैरतपञ्चमयोग्रामविभागेन यदनाशित्य विशाखिलाचार्यादिभिरुक्तं नानुमन्यन्ते मुनेर्मध्यम एवाविनाशी मतं द्रव्याहुः ।

श्रीमदुत्पलदेवास्त्वाहुः । जातिलक्षणे वक्ष्यमाणे मध्यमस्य लोपो न वचिद्वक्ष्यते । तन्मध्यमस्य नाशो न कर्तव्य इति किं प्रतिपेधेन । प्राप्तेरभ्यासात् । सर्वमयगणा नाश इत्यनेनापि न किंचित्कृतम् । नियमस्वरलोपस्य यथास्व जातिषु वक्ष्यमाणत्वात् ।

न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन ।
सर्वस्वराणां प्रचरो ह्यनाशी मध्यमः स्मृतः ।
गान्धर्वकल्पे विहितः 'सामस्वपि च मध्यमः' ॥ ६५ ॥

दशकं जातिलक्षणम्—

ग्रहांशी तारमन्द्रौ च न्यासोऽपन्यास एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च पाडवौटुविते तथा ॥ ६६ ॥

तस्मादयमत्र भावः । यथा वैचित्र्यार्थरागयोर्ग्रामरागत्वं नीयन्ते तदा पडपि स्वरा पाडवौटु-
मिनविधिना सर्वामु जातिषु स्वरबुद्ध्या ग्रामविभागे क्रमालोप्या । न तु मध्यमः कदाचनेत्यत्र
ग्रामरागवैचित्र्यमनेन सूचितम् । अत्र युक्तिः । सर्वस्वराणामिति । सर्व एव मध्यमत्वा-
देव तुल्यस्थाननिविष्टः । स्वर इहोच्चावचस्वरव्यवस्थाहेतुः मध्यम एक नाम द्वितीयमर्थरूपम् ।
गान्धर्वकल्प इति । गान्धर्वशास्त्रं ईषदसमाप्ते गान्धर्वे ग्रामरागरूप इति वानेन भाषा-
देगीमार्गादिषु मध्यमस्यापि विनाशित्वमभ्युपगतं भवति । विहित इति । मङ्गलत्वात् ।
तथा हि मातृगुप्तः ।

प्रथमं मध्यमादेव वाग्देवी सर्वदेहिनाम् ।

मङ्गल्यार्थं तदंशः स्यादारम्भे चौक्षपाडवः ॥ इति ॥

सामस्वपीति । तत्र ह्यसौ प्राथम्याश्रितप्रयोगः । यदाह नारदमुनिः ।

यः सामगानां प्रथमः स विशेन्मध्यमस्वरः । इति ।

“वेणोर्मध्यमः” इत्यन्ये पठन्ति । अन्ये तु जातावेकमचनमिति मध्यमे कण्ठस्थाने
यत्स्वरसप्तकं तद्विनाशि सर्वम्य तसम्भवात् । तारमन्द्रस्वरास्तु सर्वे पितृश्लेष्माद्युत्पत्तिशिरो-
वक्ष्यमाणमुल्लभप्रयोगा इति न्यायकते ॥ ६४-६५ ॥

ननु जातिष्वन्युक्तम् । तत्र केयं जातिर्नाम । उच्यते । स्वरा एव विविष्ट-
सनिवेशभाजो रक्तिमदष्टाभ्युदयं च जनयन्तो जातिरित्युक्ताः । कोऽसौ मन्त्रिणः इति
चेन्नह । दशकं जातिलक्षणमिति । ग्रहांशाविनि । द्वन्द्वेन प्रायोऽन्यथैव
प्रत्ययमुच्यते । तारमन्द्रस्वरातिव्यन्योन्यापेक्षा । पाडवौटुविते यत्र सभयनमत्र
लक्षणं न सर्वत्रेति दर्शयति । तेति । ते तन्मध्यमप्रकारेणैव । अष्टकं तु
सर्वत्रायमिचारि । तथा हि प्रथममध्यमान्यपि भावात् विना क मन्त्रिणः इति

अथ ग्रहाः ।

ग्रहास्तु सर्वजातीनामंशवत्परिकीर्तिताः ।

यत्प्रवृत्तं भवेद्देयमंगो ग्रहविकल्पितः ॥ ६७ ॥

तत्रांशो नाम—

यस्मिन् भवति रागश्च यस्माच्चैव प्रवर्तते ।

मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च योऽत्यर्थं चोपलभ्यते ॥ ६८ ॥

ग्रहापन्यासस्यासा । गुणप्रधानभावेन रक्तिर्नोपपद्यते इति प्रधानभूतोऽशश्च तदमात्यरूपश्च । तत्सारादी पर्यायाणो नियति बहुत्वमुपयोगि । तदीय तच्चाह्वापेक्षमिति विभागादिलोप्य-
भ्रमरात्तमहस्यमागच्छति । मूर्धनानिर्देशोपदिष्टमभ्यमससरुम्वरमात्रे चैकरसे प्रयुज्यमाने रक्ते
रभाव इति तारमन्द्रोभ्योम इत्येकं तादृश्यभिचारि । लोभागिन्या तु स्वरलोपोऽपि लक्षण
भवति ॥ ६६ ॥

एव मालन्तु दशक निर्णीतेषु ग्रहस्य भागा सस्या । लक्षणमाह । ग्रहास्त्विति ।
सर्वजातीनां सन्निधौ ग्रहा । मिलित्वा जगद्भवन्तीति त्रिपष्टिरित्यर्थ । कश्चासौ
ग्रह । आह तस्यैव नामान्तरम् । कथमुच्यते यत्प्रवृत्तं भवेद् देयमिति । गृह्यते
जातिप्रयोगो यत इति ग्रह । तेनाशम्यैर धर्मान्तरयोगात्तामान्तरम् । तदाह ग्रहविकल्पित
इति । ग्रहमंग एतद्विधतया कल्पितेन द्विस्वभावाकृत । न त्वन एव प्राधान्याद् ग्रहत्व
लभ्यते । तत्सामर्थ्यसिद्धो ग्रह । किं स्वमण्डलेनोक्तमित्याशङ्क्यैतदेवाह ग्रहविकल्पितः ।
अशोऽपि हि कदाचिद् ग्रहो न भवति । नन्दयन्त्यामिन् पञ्चम । तस्या हि ग्रहो गान्धार ।
तद्ग्रहस्य पृथगभिधानं कर्तव्यमेव । न तु नैरुदाहरणमित्यत्र न्याय । अस्य न ग्रामरागादावश
न्यतिरिक्तमपि ग्रहताम्यनुज्ञानं भूयस्तरस्य एकं पृथग्रहलक्षणे प्रयोजनम् । तथा हि
मालनरुक्षिकेन यद्वृषकं गीयते न तत्सर्वं नियमेन पश्येत् । एवमन्यदपि वाच्यम् ॥ ६७ ॥

अशमाह यस्मिन्भवति रागश्चेति । 'यस्मिन् विद्यमाने रागो रक्तिनाति
स्वरूपं च भवति शिरसीनं पुरुषस्वरूपम् । एव यमाश्रित्य स्थितं स्वरं प्रकर्षेण वर्तते ।
यस्मादिति ल्यब्लोप पञ्चमी । एतदुक्तं भवति । यस्य सारादी वानुसारी वा प्राधान्यं प्रति
वाद्यते मन्त्रीर ग्रामविषये । तत एव विनाप्यशतमश साराद्यनुसादिनोरेव । ननु जातिर्विना
दित । तदर्थमेव ताराधिमवेक्ष्य च वक्ष्यमाणपञ्चमादित्यादिना तारमन्द्रस्थिति । 'यश्च

[अनेकस्वरसंयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते
 अन्यश्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि]
 ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचरः ।
 अनुवृत्तश्च यस्येह सोऽंशः स्याद्दशलक्षणः ॥ ६९ ॥

पञ्चस्वरपरा तारगतिर्यथा
 अंशात्तारगतिं विद्यादा चतुर्थस्वरादिह ।
 आ पञ्चमात्पञ्चमाद्वा नातःपरमिहेष्यते ॥ ७० ॥

समस्त(प)द्ये स्वस्वरापेक्षया बाहुल्येन भाति । 'यश्च स्वयमेव स्वसमाधनुमादिरूपं वा ग्रहादि-
 पञ्चरूपं वा करोति न तु कदाचिद्विरादिनम् । ग्रहादयो गोचरो नियन्तव्यो विषयो यस्य
 स तथा । 'यश्चान्या(न)पि स्वरात् स्वपराङ्मुखरञ्छादनेनानुरञ्जयन्निवर्तते । सोऽंश प्रधान-
 भागवत्वाद्दशलक्षण इति सर्व एते धर्मा मीलिता सन्तो अगत्वे प्रयोजका । अत
 एवादिलक्षणमंशलक्षणान्पृथगेोक्तम् ॥ ६८ ६० ॥

अथ तारमाह । पञ्चस्वरपरा तारगतिरिति । ननु यद्यशस्वरादारोहक्रमेण
 तारदारोहणीय यावत्तत्तत् क्षमसह्यस्य स्वरो न तु त गमिति नियमः । (एतन्न) तदा महान्
 लक्ष्यविरोधः । पङ्कजा हि पङ्कजागे पञ्चमभरात्तमेमारोहणीय म्यात् । दृश्यते च लक्ष्ये
 पङ्कजा न धाधा—निमनिधपानिधपा इति । आर्षभ्या च धैरतान्त स्यात् । दृश्यते च
 निपादान्त न धरिनिमगम इति । निपादव्या च पञ्चमान्तमारोहण दृश्यते पापागिा इति ।
 एवमन्यत्रापि विचार्यम् । तस्मान्नाय त्रारथाप्रकारः । किं तर्हि । श्रूयन्ताम् । इह
 मध्यममसक्तेन तारम्भूतनादंश कार्य इत्युक्तेरेवबन्धम् । तन्मध्यमनिविष्टा म्यरा मर्ध एव
 प्रयोज्या इति । सप्तमन्यगतस्वप्रयोगेषु त्रिद् दृष्टादृष्टाभ्युदयदायि भवतीति तागमन्त्रता-
 मनादृत्य दिग्भ्योरभ्यध्वनिष्ठेन सा दृष्ट निरूप्यते ।

ननु मध्यममसक्ते न्यते मति तपृष्ठे तारसप्तमनिविष्टा किं मर्धे म्यग प्रयोज्या ।
 मर्धेव तेनेति निरूप्यत । तत्र यदा पङ्कजोऽगो भवति तदा तागमसत्(रं) गिगम (प)
 द्येनतर्यन्त प्राप्य यदि शक्तिरिति । न तु तत्र परं शक्तियोगेऽपि । उन्नम्रणे तु न दोष
 इति परध्वजेन दर्शितः । ऋषभेऽग्रे पुनर्ध्वजान्ता म्यगनागमसर्गंभ ग्राणा भवन्ति । गान्तारे
 त्वगे निपादान्ता नमः । मयनपञ्चमध्वजननिपादेषु निपादान्ता एव ते ग्राणा इति
 पञ्चम्येतेषु नमन् एतन्मागमसत् सपृष्टीतो भवति । नयम पुनर्ध्वदि शक्ति चतुष्पदगमगो
 एषम् । नन्वयस्या तु पमपरिह एव तारनिष्ठो भविष्यति “ तारगत्या तु पङ्कजोऽपि

* (लोप्यस्वरोऽपि गण्यः स्याद्बुधैस्तारविधौ पुनः)

त्रिधा मन्द्रगतिः । अंशपरा न्यासपरा अपरन्यासपरा चेति ।

मन्द्रस्त्वशपरो नास्ति न्यासौ तु द्वौ व्यवस्थितौ ।

गान्धारन्यासलिङ्गे तु दृष्टमार्गभसेवनम् ॥ ७१ ॥

कदाचिन्नातिचर्तते " एतच्च तलेन व्याख्यायते । तेन आ चतुस्स्वरादिति । यदन्त्येतेन्दयन्तीविषयः । व्याख्यात न तथा । अत्रैवार्थे करिषा अंशात्तारगतिं विद्यादिति । इहेति । मध्यमसप्तके मूर्धनाकारिणि स्थिते सति अशम्वरमण्डलस्य तारगतिं तारसप्तकगतस्वरपर्यन्तं वा आरोहः सर्वत्र स कर्तव्यो न तत्र पर इत्यनेनोन्यते । नैःइहेत्यंगप्रवृत्तौ नेता च तारमन्द्राणामिनि पूर्वोक्तमण्डलक्षणं (च) न पर्यालोचिन (न) शिष्य [ऋषभगान्धारयो] ध्वनितनिपादानुप्रयोग्या तयो रवत्यभावे स्वरतानुपपत्तेः शक्यभावं तत्रप्रयोक्तारि इत्यसदेतत् ।

यत्तन्वर्थाख्यातम् । अशम्वरेण सह तान्तासप्तगता पञ्च चत्वारो वा स्वरा कार्याः । यथा पङ्क्तेश्च सरिगमप ऋषभे रिगमपध गान्धारे गमपधनि मध्यमे गमपधनि एव पञ्चमधैरतनिपादेषु । एत एवेति तद्व्येष्टेण (स्थाप्यते) । तथा हि । निपादयत्या निपादे (ज्ञे) तारपङ्क्तौ दृश्यत एवांगेन साधनेन इति । अत्र बहुता उक्ते च व्याख्या लक्षणसमाहिणीत्यादरणीयम् ।

नातः परमिति । तारगते ऊनत्वे कामचारमाह । इहेति । जातिषु ग्राम रागादौ नाय नियम इति विभारः । बुधैरिति । लोप्यमिति स्वर ये बुद्धयन्ते तेरपूर्वत्वेऽपि लोप्यस्वरविधौ गणनीय इत्याह । तथा च विश्वाखिलाचार्यः । नाशिस्वरस्तारविधौ संख्यायते इति । तारमति ह्यवयति वेगेन वाचमिति तार ॥ ७० ॥

अथ मन्द्रमाह । त्रिधा मन्द्रगतिरिति । मदीह मोदने नम्रत्याल्ललितो मन्द्रः । योऽसावशम्वरो मध्यमे सप्तके तदन्तमेव मन्द्रसप्तकाद्वाह्यं न्यासम्वरान्तं वा तत्परो वेत्येकं पदशब्दो लुप्तनिर्दिष्टं न्यासस्वरात् य परस्तात् परा त्यर्थः । परमहण

१ प द्विवधा । २ प तत्परं चति । ३ इ मन्द्रमशात्परं नास्ति ।

* एतदर्थमवयवो प्रथमभागः न कस्याचिदपि मातृकाया दृश्यते । व्याख्यानात् एव पठितं स्यादिति शङ्केकार्थं रचयित्वात्र विवेक्षितम् ।

† उद्भवादिभिः

अथ न्यास एकविंशतिसंख्यः । अङ्गसमाप्तौ न्यासः । तद्वदपन्यासो ह्यङ्गमध्ये पट्पञ्चाशत्संख्यः । यथा—

न्यामोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसंख्यस्तथा । (१६ अक्षराणि पट्पञ्चाशत्संख्योऽपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥७०॥ * १४ अक्षराणि सन्न्यासविन्यासावप्यङ्ग (प्यंश) मध्य एव । अनियतत्वाच्च बहुत्वमिति ।

तत ऊनस्य बनुज्ञा वा कामचारमाह । नन्वेव पाङ्ग्या धैर्यतम्य मन्द्रस्य कथ प्रयोग रुथ न यावता पङ्गजान्त तत्र मन्द्रसप्तकेन पूर्णेन पितृत्य कामचारातु धैर्यतान्तो मन्द्रप्रयोग । यो हि तद्वह्न्यासरूपपङ्गेनासौ मन्द्रसप्तकात् अपि तु मध्यगता मध्यगतादेव सा मन्द्रो नियमात् इत्यत्र हि तारनिवृत्तिपर वचनं न हि पाङ्ग्या यत्र पङ्ग म्थानलये श्रूयते इति । तल्लैव कारिका पठन्ति । **मन्द्रस्तंशात्परो नास्तीति** । तथा हि निपाठयत्या निपाठ एव मन्द्रो नासौ दृश्यते अशग्रहम्बरस्य मध्यगतत्वन्यासे तु सति द्वौ मन्द्रौ न्यास एव तत्परे वा । अल्लैयोदाहरणं तद्यग्रस्थितप्रिया लक्ष्येति नियममाह गान्धारलक्षणे न्यास-परत्वादेव मन्द्रत्व सिद्धम् । तर्कि पुनर्वचनेन । अस्ति च यद्वक्ष्यते । **लङ्घनं ह्युपभ-स्यापि तच्च मन्द्रगतं स्मृतम्** । इति । तद् ज्ञापयति व्यग्रस्थितप्रियोऽय निरूप्य इति । ननु वचनमेव मुनिर्ज्ञापकत्वेनोपन्यम्यतीति निमेतद्वान्धर्ववचनमेवेद पूर्णं सिद्धमित्य दोष । **तुरगधारणे अग्रस्थितावेत्यर्थ ॥ ७१ ॥**

अथ न्याससरयया लक्षणेन चह । **न्यास एकविंशतिसंख्य इति** । पङ्गनमध्यमाया द्वे केशिन्याम्लय शिष्टानां पोट्येति । अस्या जातिशरीरसमाप्तौ नर्तव्यताया वा म्पर सन्यास [नि] तर्हि अस्यते प्रयोगे येनेति [न्यास] ।

अपन्यासमाह । **तद्वदिति** ममाप्तौ तर्हि न्यासात् कोऽस्य निगोप । आह । **अङ्गमध्ये इति** । अगन्तर समाप्तपित्यर्थ । तथा च **दत्तिलाचार्यः** । **विदारी मध्यगस्तथा इति** । तत्र पङ्गग्रामे पङ्गमध्यमाया सप्तापन्यामा । पटजोत्रीच्य-याया द्वौ पङ्गानां प्रत्येक त्रय इति चतुर्विंशति । त्रेषाम्बु मध्यमग्रामे । एतदेवापन्यासम्वरूप पितानवृत्तेनानुष्टुम्भेदेनाह । यथा—

न्यासोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसंख्यस्तथा ।

पटपञ्चाशत्संख्योऽपन्यामोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥ इति ॥ ७२ ॥

तत्र प्रथमं (म) विदारीमध्ये न्यासस्वरप्रयुक्तस्तु ।

विषदन्शीलं मुक्त्वा सन्न्यासः सोऽभिधातव्यः ।

कृत्वा पदावसाने विन्यासात्क्रापि विन्यासः ॥ ७३ ॥

द्विविधमल्पत्वं लङ्घनादनभ्यासाच्च । तत्र पाठयौडुचितव(का)राणा-
मनंशानां च गीतान्तरमार्गमुपगतानां स्वराणामनभ्यासः लङ्घनादन-
भ्यासाप्यथा जात्यल्पत्वं तद्वहुलत्वं च ।

तथा—अल्पत्वेऽथ बहुत्वे बलवदलता विनिश्चयादेव ।

जानिस्वरैस्तु नित्यं जात्यल्पत्वं द्विविधमेतत् ॥ ७४ ॥

अथानुदिष्टमप्यलक्षणापक्षित प्रसङ्गालक्षयति सन्न्यासविन्यासावप्यंश-
मध्य एवेति । विदारीमय इत्यर्थः । अथानियतयो मा सस्येत्याह । अनियत-
त्याद्य बहुत्वमिति । न्यासापन्यासाश्रययो प्रतिचानिप्रयोगनियमोऽस्तीत्यर्थः । तत्र
सन्न्यासमाह ।

तत्र प्रथमविदारीमध्ये न्यासस्वरः प्रयुक्तस्तु ।

विषदन्शीलं मुक्त्वा सन्न्यासः सोऽभिधातव्यः ॥

अशस्य विदारी यो न भवति स चेप्रथमविदारीयन्ते प्रयुक्तस्तत्तदा सन्न्यास समीपभूतो
न्यास इति ।

कृत्वा पदावसाने विन्यासात्क्रापि विन्यासः ।

अशस्य सवाद्यनुवादी वा क्वापि विदारीभाररूपस्य पदस्य पदान्ते विन्यस्यते तदा
विन्यासः ॥ ७३ ॥

एतमसन्न्यासम्येन प्रकान्तरूप सन्न्यासविन्यासद्वयं लक्षयित्वा अशक्यप्रस्ताने
प्रकृतमल्पं विभागद्वारेण लक्षयति । द्विविधमिति । लङ्घन स्पृष्ट्वेराविश्रम्येन
तत्स्वरान्तरगमने तस्य स्वरस्य स्वप्रधानीकरणम् । यथा न रागे गान्धारी स्य विदा
इति श्रान्ता वप्यनावृत्तिरनभ्यास यत्त्वाभर्जनमेव लङ्घनमिति तदसत् । अल्पत्व
भाषाया वा योगात् पाठयौडुविनविधेश्चाल्पत्व पृथङ् न तत् म्यात् । नन्दयत्या च पञ्चमाशो
यान्तसमादिन ऋषभस्य लङ्घनीयत्व युक्तं न चास्य सगादिनो लोपो युक्तः । न चैरमित्य
पाठगा सगाद्यौडुचितम्यापत्वे (लङ्घना) नभ्यायोर्विष विभजति । तत्र पाठयौडुचित
काराणामिति । लोप्यस्वरपूर्णावस्था या यदा प्रयुज्यते तदा तस्य बाहुल्येन लङ्घनम् ।

‘सञ्चारांशे(श)बलस्थानामल्पत्वे’ दुर्बलासु च ।

‘न्यासश्चान्तरमार्गस्तु(श्च) जातीनां व्यक्तिकारकः ॥ ७५ ॥

पट्स्वरं ‘षाडवितं(वं) चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशत्प्रकारं पूर्वोक्त-
विधानं यथाजात्यंशप्रकारमिति ।

कचिदनभ्यासोऽपि । येऽत्र तु स्वरा. पर्यायाशा न भवन्ति यथा षाड्जूयां निपादर्पणौ
तौ यदाऽन्तरमार्गे प्रयुज्येते तदाऽनभ्यासः । तेषां कचिल्लङ्घनमपि गीते ग्रहसंवाद्यवस्थानं
मुक्त्वा नी.....क्त योगगतिन्यासनिक्र(च)ये भवेत् । अन्तरमार्गणमित्यन्तरमार्गण-
स्य(र्गस्य) लक्षणम् । यथाजातीति । कचिद्वाऽनंशोऽपि नाल्पः । तथा च कामारब्धा
गान्धारस्य सर्वस्वरसङ्गत्या बहुत्वेनान्तरमार्गे प्रयोग इति वक्ष्यते

गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् । (म. ना. २८-१३६)

इति । अथ बहुत्वमाह । अल्पत्वं तद्वद्बहुत्वमिति । लक्षयतीति शेषः । कथमित्याह ।
चलवदचलवतोऽपि(तौर्वि)पर्याये । अवलमल्पं तद्विपर्ययाद्वलवदिति बहुत्वाल्लक्षणं
गम्यत एव । अत एवाह ।

जातिस्वरैस्तु नित्यं जात्यल्पत्वं द्विधा चैत(दू) ॥

इति । जातिगतमरूपत्वमिव तद्वद्बहुत्वमपि द्विधा । तच्च जातिस्वरैः पर्यायांशैरसंवादिमिश्रोप-
लक्षितः(क्ष्यते) । तेनैषामलङ्घनम(भ्यास)श्चेति द्विधा बहुत्वमित्युक्तं भवति ॥ ७४ ॥

तथाल्पत्वबहुत्वयोरुपयोगं दर्शयन् प्रसङ्गादन्यदप्याह ।

सञ्चारांशे(श)बलस्थानामल्पत्वे दुर्बलासु च ।

न्यासश्चान्तरमार्गश्च जातीनां व्यक्तिकारकः ॥

इति । मञ्चारेण पर्यायेण योऽग्रस्तद्विषयं तत्र तिष्ठन्तीनां जातीनां(न्यासः)सान्तरमार्गः
स्वरूपाभिन्न्यङ्गको नान्यथेति वस्तुत्व(तस्त्व)म्योपयोगः । अल्पत्व इति । अल्पत्व-
विषयस्वरुते लोप्यान्तग्रस्वरविषये या दुर्बल्य हीनवत्या जातयस्तासु स्वरीभवति नान्यथेति ।
अन्ये त्वन्तरमार्गस्य सर्वत्र प्रधानस्याल्पत्वबहुत्वाभ्या विना स्वरूपलभ एव (न) भवतीति
तात्पर्यं मन्यमाना अन्तरमार्गलक्षणत्वेन श्लोकं व्याचक्षते । कथम् । चो हेतौ । यस्माद-
न्तरमार्गो जातीनां व्यक्तिकृत् स चाल्पत्वबहुत्वजीवी तस्य हि लक्षणम् । सञ्चारेणि ।

पञ्चस्वरमौडुवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगजैः ।

त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं चास्य ॥ ७३ ॥

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ह्यवकृष्टध्रुवास्विह ॥ ७४ ॥

सञ्चारे अनुवादिस्वरे अग्रम्बरे च प्रधानभूते ढलरूपे स्थिते चलस्थानां सता समादिना स्वराणां चलनत्तयाऽरूपत्व (त्वे दुर्बलासु) ... स्वराणां दुर्बलप्राणरुत्वेऽभिलङ्घनेन न्यसन य (करोति) सोऽन्तरमार्गस्तस्मादल्पत्रगुह्यत्वे वक्तुं इति । अन्ये त्वत्रेयं जातिजातिदुर्बल इ (लास्वि) य बलवतीति नीत्या न्यामान्तरमागम्या ज्ञेयं गृह्यप्रयोज्ये पर्यायादौ सति न्यासान्तरमार्गगशादिति श्लोकस्यार्थमाहुः ॥ ७५ ॥

अथ पाड्यं पूर्वमुक्तमपि दशकलशणाभिधानप्रसङ्गशयवैषम्यशान्तये पुनराह पट्स्वरं पाडवमिति । चतुर्दश जातिगताश्च (मिथा) तच्चतुर्दशजातिमिथय (चतुर्दशविध) चतसृणां नित्यं पूर्णत्वेन तदभावात् । सप्तचत्वारिंशत्प्रकारमिति । त्रिपष्ठेति (त्रिपष्ठिरिति) पूर्णांशः न च पात्यन्ते । अपवादाश्च सप्त । तदाह । जात्यंश-प्रकारमिति । जातौ येऽशस्वरास्तेषु य प्रकरोऽपवादविधिरुक्तस्तदतिक्रमेण । पूर्वाभि-प्रायेणोडुगमाह । पञ्चस्वरमिति । दशविधमिति । दशस्वेर हि जातिषु । तत्र त्रिंशत्प्रकारमिति । त्रिपष्ठेऽतस्रो नित्यपूर्णा इति तदीया नवांशा पात्यन्ते । चतस्रो नित्यपाडवा इति तदीया द्वादशेति । अनेन शिष्टा द्वाचरारिंशत् । अत्र हि द्वादशो-पादान्तीया इति शिष्टास्त्रिंशत् । तदाह । पूर्वोक्तं लक्षणं चास्येति ॥ ७६ ॥

अथैतद्व्यतिरिक्तं किन् (किञ्चिन्) मार्गप्रसङ्गाध्दुमा (म्) स्तीति वदन् गान्धर्वे तदभावमाह ।

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति (पि) कृष्टासु द्वादशस्विह

(ह्यवकृष्टध्रुवास्विह) ॥

इति । तथेति समुच्ये च समुचितवधारणे । तेन पट् ... स्वरयो पूर्णस्यैवमस्ति प्रयोगः । अहतीति .... तामाचक्षमाणो गान्धर्वे तन्नियममाह । इहेति । यदिमं नाट्योपयोगि भुगगानं तत्र चतुःस्वरप्रयोगोऽपि । अपिशब्दात् पूर्वोऽपि त्रिविधः । (कु) वेत्याह । अवकृष्टासु करुणोपयोगिनीषु गुस्त्रायासु ध्रुवासु ॥ ७७ ॥

द्वैग्रामिकीणां (णां) जातीनां सर्वासामपि नित्यशः ।
अंशास्त्रिपष्टिविज्ञेयास्तेषां चैवांशवद् ग्रहाः ॥ ७८ ॥

'अंशग्रहमिदानीं वक्ष्यामः । तत्र
मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ॥
तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशो ग्रहस्तथा ॥ ७९ ॥

'धैवत्याश्च तथा ह्यंशौ विज्ञेयौ धैवतर्षभौ ।
पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयौ ग्रहांशौ पञ्चमर्षभौ ॥ ८० ॥
गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पञ्चमध्यमौ ।

'आर्षभ्याश्च ग्रहा अंशा धैवतर्षभसप्तमाः' ॥ ८१ ॥
'गान्धारश्च निपादश्च ह्यार्षभश्च तथापरः ।

निपादिन्यास्त्रयो ह्येते ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ ८२ ॥

पञ्चपञ्चमगान्धारैस्त्रिभिरेव प्रकीर्तिताः ।

'अंशैर्ग्रहैस्तथा चैव विज्ञेया पञ्चकैश्चिकी ॥ ८३ ॥

'पञ्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।

'पञ्चोदीच्यवतीजातेर्ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ ८४ ॥

अथ ग्रहांशानां सङ्ख्यां निरूपयितुं प्रतिजाति विभागमाह । द्वैग्रामिकीणां
जातीनामित्यादि ॥ ७८ ॥

तत्र सङ्ख्यानुरोधाद् ग्रामविभागकमनादत्यैवैकांशस्यांशादियोगे सप्तांशपर्यन्तमाह ।
मध्यमोदीच्यवायास्त्वित्यादि । तत्र तिमृणामेक एकोऽंशः । तिमृणां द्वे द्वे (द्वौ
द्वौ) । तिमृणां त्रयः । तिसृणां चत्वारः । चतसृणां पञ्च । एकम्याः सप्त (पट्) ।
(एकम्या.) सप्तेति (त्रि) पष्टिः । त एव योऽंश एवांशो) ग्रहः । नन्दयन्त्यामंशम्वर एव

१ घ. प्रतानिगती व्याख्यायान् । २ घ. ग्रहविधिः । ३ घ. धैवत्या धैवतर्षभा पचम्य
पचमर्षभा । ४ भ. निराशो भवेदार्षभ्यामवा वायमर्षभौ । ५ न. निराशमर्षभेयताः । ६ न. निराशम्या
निराशम्य गान्धारार्षभम्या । ७ न. अंशाध पञ्चमर्षभ्याः पञ्चमगान्धारपचमा । ८ न. एवं
जातिनां सप्त-नित्यनामि जातीनां ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ इत्यधिरमरितः । ९ न. अंशां प्रदाय
चत्वारः पञ्चोदीच्यवतीभिः ।

पञ्चस्वरमौडुवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।

त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं चास्य ॥ ७६ ॥

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ह्यवकृष्टध्रुवास्विह ॥ ७७ ॥

सञ्चारे अनुवादिस्वरे अंशस्वरे च प्रधानभूते दलकल्पे स्थिते बलस्थानां सतां संवादितां स्वराणां बलवत्तयाऽरूपत्व(त्वे दुर्यत्नासु).....स्वराणां दुर्बलप्राणरुत्वेऽ-
विलङ्घनेन न्यसनं यः (करोति) सोऽन्तरमार्गस्तस्मादल्पन्वबहुत्वे वक्तव्य इति । अन्ये
त्वत्रेयं जातिजातिदुर्बल इ(लास्वि)यं बलवतीति नीत्या न्यासान्तरमार्गाभ्यां ज्ञेयं बहुत्वप्रयोज्ये
पर्यायांशे सति न्यासान्तरमार्गवशादिति श्लोकस्यार्थमाहुः ॥ ७५ ॥

अथ पाडवं पूर्वमुक्तमपि दशकलक्षणाभिधानप्रसङ्गशय्यावैषम्यशान्तये पुनराह
पट्स्वरं पाडवमिति । चतुर्दश जातिगताश्च (विधाः) तच्चतुर्दशजातिविधयः (चतु-
र्दशविधं) चतसृणां नित्यं पूर्णत्वेन तदभावात् । सप्तचत्वारिंशत्प्रकारमिति ।
त्रिपष्टेति(त्रिपष्टिरिति) पूर्णांशा न च पात्यन्ते । अपवादाश्च सप्त । तदाह । जात्यंश-
प्रकारमिति । जातौ येंदशस्वरास्तेषु यः प्रक्षारोऽपवादविधिरुक्तस्तदतिक्रमेण । पूर्वाभि-
प्रायेणाहुवमाह । पञ्चस्वरमिति । दशविधमिति । दशस्वेव हि जातिषु । तत्र
त्रिंशत्प्रकारमिति । त्रिपष्टश्चतस्रो नित्यपूर्णा इति तदीया नवांशाः पात्यन्ते । चतस्रो
नित्यपाडवा इति तदीया द्वादशेति । अनेन शिष्टा द्वाचत्वारिंशत् । अत्र हि द्वादशो-
पादानीया इति शिष्टात्रिंशत् । तदाह । पूर्वोक्तं लक्षणं चास्येति ॥ ७६ ॥

अथैनद्यातिरिक्तं किं(किञ्चिन्) मार्गप्रसङ्गाध्रुवा(स्व)स्तीति वदन् गान्धर्वं
तदभावमाह ।

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति (पि) कृष्टासु द्वादशस्विह

(ह्यवकृष्टध्रुवास्विह) ॥

इति । तथेति ममुच्चये च समुत्थितावधारणे । तेन पट्.....स्वरयोः पूर्णत्वैवास्ति
प्रयोगः । अस्तीति.....तामाचक्षमाणो गान्धर्वं तत्रियममाह । इहेति । यद्वि-
नाट्योपयोगि ध्रुवागानं तत्र चतुःस्वरप्रयोगोऽपि । अपिशब्दात् पूर्वोऽपि त्रिविधः ।
(कु)त्रेत्याह । अवकृष्टासु करुणोपयोगिनीषु गुरुप्रायासु ध्रुवासु ॥ ७७ ॥

द्वैग्रामिकीनां(णां) जातीनां सर्वासामपि नित्यशः ।
अंशास्त्रिपष्टिर्विज्ञेयास्तेषां चैवांशवद् ग्रहाः ॥ ७८ ॥

'अंशग्रहमिदानीं वक्ष्यामः । तत्र
मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ॥
तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशो ग्रहस्तथा ॥ ७९ ॥

'धैवत्याश्च तथा ह्यंशौ विज्ञेयौ धैवतर्पभौ ।
पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयौ ग्रहांशौ पञ्चमर्पभौ ॥ ८० ॥
गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पङ्कमध्यमौ ।

'आर्षभ्याश्च ग्रहा अंशा धैवतर्पभसप्तमाः' ॥ ८१ ॥
'गान्धारश्च निपादश्च ह्यार्षभश्च तथापरः ।
निपादिन्यास्त्रयो ह्येते ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ ८२ ॥

पङ्कपञ्चमगान्धारैस्त्रिभिरेव प्रकीर्तिताः ।
'अंशैर्ग्रहैस्तथा चैव विज्ञेया पङ्ककैशिकी ॥ ८३ ॥

'पङ्कश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।
'पङ्कोदीच्यवतीजातेर्ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ ८४ ॥

अथ ग्रहांशानां सङ्ख्यां निरूपयितुं प्रतिजाति विभागमाह । द्वैग्रामिकीणां
जातीनामित्यादि ॥ ७८ ॥

तत्र सङ्ख्यानुरोधाद् ग्रामविभागक्रममनादृत्यैवैकांशस्यांशद्वियोगं सप्तान्शपर्यन्तमाह ।
मध्यमोदीच्यवायास्त्वित्यादि । तत्र तिसृणामेक एकोऽंशः । तिसृणां द्वे द्वे (द्वौ
द्वौ) । तिसृणां त्रयः । तिसृणां चत्वारः । चतसृणां पञ्च । एकम्याः सप्त(पट्) ।
(एकस्याः) सप्तेति (त्रि) पष्टिः । त एव यो(स एवांशो) ग्रहः । नन्दयन्त्यामंशस्वर एव

१ च. प्रतनिशनीं व्याख्याम्यामः । २ य. ग्रहविधिः । ३ य. धैवत्या धैवतार्पभौ पञ्चम्यः
पञ्चमर्पभौ । ४ भ. निपादो भवेदार्षभ्यामन्या व्यासभवेत् । ५ न. निपादमर्पभवेत् । ६ न. निपादिन्या
निपादस्तु गान्धारमर्पभवेत् । ७ न. अंशाश्च पङ्कजैश्चिन्त्याः पङ्कजगान्धारपञ्चमाः । ८ न. एवं
जातिमातृराग-नित्यामभि जातीनां ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ इत्यधिकमस्ति । ९ न. अंशा प्रतान्तु
चत्वारः पङ्कजैश्चिन्त्याधिनाः ।

पञ्चमश्चार्पभश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।

कार्मारज्या बुधैरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिताः ॥ ८५ ॥

गान्धारश्चार्पभश्चैव 'पञ्चमोऽथ निपादवान् ।

चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्रया ग्रहाश्चैव तथैव हि ॥ ८६ ॥

पङ्क्त्यश्चार्पभश्चैव मध्यमः पञ्चमस्तथा ।

मध्यमाया ग्रहा ज्ञेया अंशाश्चैव सधैवताः ॥ ८७ ॥

'निपादपङ्क्त्यगान्धारमध्यमाः पञ्चमस्तथा ।

गान्धारैरुक्तगान्धार्योग्रहा अंशाः प्रकीर्तिताः ॥ ८८ ॥

'पाङ्क्ती धैवतगान्धारपङ्क्त्यमध्यमपञ्चमैः ।

ग्रहैरंशैश्च विज्ञेया विकृता स्वरयोगतः ॥ ८९ ॥

'कैशिक्याश्चार्पभं हित्वा ग्रहांशाः पद् स्वराः स्मृताः ।

'सप्तस्वरग्रहांशा तु विज्ञेया पङ्क्त्यमध्यमा ॥ ९० ॥

'एते त्रिपष्टिविज्ञेयाः 'सर्वास्वंशास्तु(स्वत्र तु)जातिषु ।

अंशवच्च ग्रहास्तासां सर्वासामेव नित्यशः ॥ ९१ ॥

सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गणः स्मृतः ।

'ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा बुधैः ॥ ९२ ॥

ग्रहयुक्तो निजलक्षणाद्गान्धारो लक्ष्यत इति विकल्पो मन्तव्यः । मुनिना ग्रहत्वमंशम्योक्तमिति तदेव मुख्यम् । अन्यत् संवादिविवाधादिर्यदा ग्रहः क्रियते तदा विकृतत्वमासाम् । तदाह । विकृतः (ता) स्वरयोगत इति । ग्रहविकारः सर्वासामेव जातीनामस्तीति या(सर्वा)स्वत्र ॥ ७९-९१ ॥

अथास्य सप्तचत्वारिंशदधिकस्य जात्यंशविभागस्य यत्परिक्षणीयत्तममिधातुं प्रधान-
मेव सङ्ख्याविभागं संक्षिप्याह । सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गण इति ।

१ न. निपाद. पञ्चमस्तथा ॥ अन्ध्रयाद्यानां ग्रहा जालाध्वजारः परिकीर्तिताः ॥ २ न. निपादवर्गम् । ३ ज. पङ्क्त्या. पङ्क्त्यगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ धैवतगान्धारं विज्ञेया ग्रहाद्याश्च परिकीर्तिताः । (प. विज्ञेया इत्यत्र विद्वद्भिः) । ४ न. वर्जितार्पमयोगास्तु कैशिक्यंशा एतेव तु । स्वरा- गवै च विज्ञेयाः पङ्क्त्यमध्यमायां ग्रहा । ५ ज. गवै । ६ भ. एवं । ७ न. ग्रहा अंशाश्च जातिषु । ८ न. सप्त वा नैव विज्ञेया । न. सप्तुणो स तु विज्ञेयो वर्धमानस्वरो बुधैः ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ (रश्च) चतुःस्वरः ।

पञ्चस्वरश्चतुर्धा स्यादेकधा सप्तपट्स्वरौ ॥ ९३ ॥

एतदुक्तं मया त्वासां ग्रह्वांशपरिकल्पनम् ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥ ९४ ॥

गणः समूहः स च सर्वासां जातीनां मध्ये यास्तिस्रो जातयस्तामि कर्तव्य । ननु समूहः के (का) चिदेकस्या (देका) मुद्दिश्य क्रियते । इह तु समूहकरणे कौऽर्थ इत्याशङ्क्याह । ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा इति । ते एको जातिस्वरप्रयुक्तो गण एकस्वराशो यावत् सप्तस्वराश इति । स हि करणे अशसङ्ख्यो विभागप्रयोजनमित्युक्तं भवति । ननु यदि जातित्रयेण सप्तगणसंज्ञैकविंशतिर्जातयः स्युः । तच्च (ताश्च न) तथा । पूर्वं युक्तं जानयोऽष्टादशेत्पेवं ब्रह्मणाभिहितमिति (भ. ना २८-३०) तदेतद्वागङ्ख्यापवादं वक्तुं तत्त्रिमुक्तम् ॥ ९२ ॥

त्रिजानित्वोत्तर्गम्य विषयमाह ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुःस्वरः ॥

इति । एते चत्वारो गणास्त्रिजातय इत्यर्थः । एव द्वादशजातयः । एकस्वरोऽशो यत्र गणे । एव यात्रचत्वारः स्वरा अद्या यत्रेति । अपवादं दर्शयितुमाह । पञ्चस्वरश्चतुर्धा-स्यादिति । यत्र पञ्चाशन्वरा ग गणश्चतस्रमिच्छिभिनाति मि . (श्चतस्रभिर्जातिभिः ।) । तेन पूर्वाभि सह षोडश जातयः । एकधा सप्तपट्स्वरेरेकेन जाति । सप्तस्वरो गण पट्स्वरश्च । एकस्या अपि जातेर्गणस्य व्यपदेशिप्रज्ञावेन स्वराशकमेवेति निबन्धन-मित्यष्टादशजातयः । त्रिपष्ठिराद्याः । त एव ग्रहा इति ॥ ९३ ॥

एतदुपसहति । एतदुक्तं मयेति ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥

इति । अयं भागः । अशग्रन्थाश्चोक्ता एव न्यासापन्यासमात्मनः येऽन्ये योगा दशलक्षण-
प्यन्तं सानिनो लक्षणमाणा पाड्यौडुमिनादयः पूर्वमुक्तं चार्क्यमाना कथ्यमाना येनोपगो-
. मन्तास्त प्रतिगति वक्तव्याः । न्यासाश्चो (श्चा) न्यासाश्च योगाश्चेति इन्द्र ।

१ ग दत्तस्य तया मन्त्राऽत्र १ । २ दत्तस्य २२ मन्त्राः २ । ३ दत्तस्य २३ मन्त्राः ३ ।

१ ग भागः अत्र प्रवक्ष्यामि तन्मात्रं विवक्ष्यते । अत्र तु तत्र दत्तस्य विवर्णं च इति ॥ न्यास-
पट्स्वरश्चो (श्चा) न्यासाश्चो ॥ ४ इत्यन्तः ।

पञ्चांशा तु भवेत् पाङ्गी निपादर्पभवर्जिता' ।

अपन्यासो भवेदत्र गान्धारः पञ्चमस्तथा ॥ ९५ ॥

न्यासश्चात्र भवेत् पङ्गो लोप्यः सप्तम एव च ।

'पङ्गुगान्धारसञ्चारः पङ्गुधैवतयोस्तथा ॥ ९६ ॥

पाङ्गवं सप्तमो(मा)पेतमल्पौ वै सप्तमर्पभौ ।

गान्धारस्य च बाहुल्यं त्वत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ९७ ॥

न्यतो(यो)द्विश्य वक्तव्यतयोक्तमपि प्रहाशविकल्पन पुनर्वक्ष्यामि । तदभिधाने हि सुस्पष्टमन्यजा(ज्ञा)तु शक्यमिति भावः । अशापक्षो हि प्रायशोऽन्यलक्षणमप्यहार (व्यन्हार) । एकस्थान च जातिलक्षण जातु स्पष्टतर भवति । अतिशयशेषा यदा तु त एवविध लक्ष्य प्रपञ्चश्चेति । दृष्टादृष्टोपयोगी वाय जातिसन्नि । अन्ये त्वशप्रह मित्यादीना लक्षणमित्यादिग्रन्थ तत्र पठन्ति ॥ ९४ ॥

पाङ्गा लक्ष्यमिति । पञ्चांशास्त्व(त्वि)ति । सगमपथा इत्यशा । गप इत्येतयपन्यासो । स(सो)न्यास । निपादेन (हीना) पाङ्ग(वी) इति । अन्योन्यमनयो सञ्चार । (सगवो) तथा सधक्ष्यनयो । गान्धारोऽतिगुह्योऽपि वादित्वाद(त्र) प्राप्त । (रूपमस्य) तथात्वं विन्दनान् मन्तव्यम् । रूपमस्मान्नत्वं निपादस्य लोप्यत्वात् । पूर्णविम्याया तु स त सिद्धमिति पुनर्न स्वरुण्डेनोक्त मुनिना । अशाश्च दशका । तद्यथा शुद्धा विकृता पञ्च पूर्णाश्चत्वार पाङ्गा । गान्धारैऽंशे पाङ्गा एवापरादात् ते चाशका दसमात् भृष्ट जायते । तेन ललिता अत्र स्वरभागे जात्यशकास्ता(न)पहाम्य आसारिताय निगन्ध(त्व)तुति स(सा)भिभ्यसु(धेनीषु) स्पष्ट गान्धर्वफल यद्यपि तथापि स्वरत एव वचनं मुनि स्थम दृष्ट । यथोक्तम् । सकृत् प्रयुक्ताऽपि हि नन्दयन्तीति । तत्प्राधान्यप्रसिद्धय एव । तालविशेषमनादृत्य सामान्यतात्वेन च चतुर्थादिना लोके वार्तिकमार्गेण चातिगान प्रसिद्धम् । तत्र तु यत् चच्चपुटादि न तद् विकल्प । चतुष्कलाद्यनुसारेण कलापातविधि कृत्योऽपि लोके न प्रसिद्ध । स्वरभागप्राधान्यात् । पहादि तत्र ब्रह्मप्रोक्तविसंभृतप्राकृतस्थाप्येव प्रसिद्धानि । गीतकादौ तालभागस्यैव प्राधान्यम् । यथोक्तम् ।

‘आर्षभ्यामृषभस्त्वंशो निषादो धैवतस्तथा ।

एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चाप्यृषभः स्मृतः ॥

‘पट्पञ्चस्वरता चात्र षड्पञ्चमयोर्विना ॥ ९८ ॥

धैवत्यां धैवतो न्यासस्त्वंशावृषभधैवतौ ।

अपन्यासा भवन्त्यत्र धैवतार्पभमध्यमाः ॥ ९९ ॥

षड्पञ्चमहीनं तु पाञ्चस्वर्यं विधीयते ।

पञ्चमेन विना चैव पाडवं परिकीर्तितम् ॥ १०० ॥

आरोहिणौ च तौ कार्यौ लङ्घनीयौ तथैव च ।

‘निषादश्चर्षभश्चैव गान्धारो वलवांस्तथा ॥ १०१ ॥

वर्धमानप्रयु(यो)क्तारो यास्यन्ति शिवकेतनम् ॥

इति । तत् प्राश(स्यबोध)नाय । त्रोटिकागीतकादीनि जात्यंशकोद्भूतशुद्धभिनानि ग्रामरागक्रमेण प्रसिद्धानि । मुख्यतस्तु जात्यंशकैर्गीतिरागादिना तालः संस्कृतानि पदानि स्फुटमवधानमिति सम्मिलितगान्धर्वं तदर्थमेव । तदा तादृश्येव गीतकवर्धमानादि पुरा विरम्यत इत्यलं वस्तुतः ॥ ९५-९७ ॥

अथ (थार्पणीं लक्षयति) । आर्षभ्यामित्यादि । ऋधनि अंशाः (नयोऽंशाः) । ऋधनि अप(नयोऽप)न्यासाः । ऋषभो न्यासः । पट्पञ्चमो पाडवः । षड्पञ्चमयोर्ही(र्हा)ने औडुवितत्वम् । सधौ रिगौ च सङ्गच्छेते । तत्र केचित् पञ्चमस्य लङ्घनमाहुः । पूर्णावस्थायां षड्गान्धारपञ्चमा अल्पत्वं भजन्ते । औडुविते च गमयोगल्पता । दशांशकाः । मूर्च्छना पञ्चमादिः । चच्चत्पुटस्तालः । प्रायशो नैष्कामिकीप्रुवायां विनियोगः ॥ ९८ ॥

अथ धैवतीमाह । धैवत्यामिति । ऋषभधैवतावंशो । विकृतावस्थायां रिधमा अपन्यासाः । धैवतो न्यासः । पलोपे पाडवः । सपहानाधितरत् । पूर्णदशायां च पस इत्या(सावित्या)रोहवर्णगतौ कार्यौ । लोप्यत्वाल्लङ्घनं सिद्धमपि पुनः प्ररूपलभत्वमुक्तम् । अस्याः सप्तांशकाः । शुद्धविकृतौ पूर्णौ द्वे(द्वौ) पाडवौडुवितौ च ॥ ९९-१०१ ॥

१ न. अना जानाम्थार्पभ्यां निरादर्पभधैवताः । ज. धैवतर्षभसप्तमाः । २ न. अयम् च विज्ञेयेन भवेत् पाडवराशिः ॥ लङ्घनं पञ्चमर्षभं ग्यादारोहपञ्चमार् ॥ पाट्पञ्चमं षड्पञ्चमे तु (ट-पट्पञ्चमं गममहीनं) पञ्चमर्षभं तु पञ्चमार् ॥ विनादिनां स्वरानां च ग्यादारोहपञ्चमं विधीयते ॥ ३ म. पात्र । ४ न. स्यादती धैवतार्पणी । ५ द. धैवतर्षभा । ६ ज. निरादर्पभगान्धारा वलवान्ः प्रदीर्घिताः ।

निपादिन्यां निपादोऽंशो मगान्धारपमस्तथा ।

एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवात्र सप्तमः ॥ १०२ ॥

धैवत्या इव कर्तव्ये पाडवौडुविते तथा ।

तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥ १०३ ॥

अंशास्तु पङ्क्तैशिक्याः पङ्क्तगान्धारपञ्चमाः ।

अपन्यासा भवेन्त्यत्र पङ्क्तपञ्चमसप्तमाः ॥ १०४ ॥

गान्धारश्च भवेन्न्यासो ह्यनस्वर्य न चात्र तु ।

दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवत(मध्यम)स्यार्पणस्य च ॥ १०५ ॥

पङ्क्त मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।

स्युः पङ्क्तोदीच्यवांशास्तु न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ १०६ ॥

अथ निपादवती । निपादिन्यामिति । निगर्पभा अंशा अपन्यासाश्च ।
निन्या(न्या)सः । पाडवादि धैवतीव । पञ्चमेनैत्र लोपे पाडवम् । सपलोपेऽन्यत् । सपौ च
लङ्घनीयावरोहिणावनंघ्रायवलम्बिल(बबहुला)विति । अंशा ढगकाः शुद्धाल्पयस्तयोर्विकृताः
पूर्णाः पाडवा औडवश्च ॥ १०२-१०३ ॥

अथ पङ्क्तैशिक्या इति । सगप(पा) अंशा । अपन्यासास्तु सपनि(नयः) ।
न्यासो ग(गः) । नित्यपूर्णां चेत्यम् । मध्यमर्पणयोर्दौर्बल्यमंशत्वास्तिङ्गं पुनराधिक्यार्थं
ज्ञापयति । निधयोर्त्र किञ्चिदधिक्यमिति । अस्याः शुद्धत्वं नास्तीति त्रय एवांशकाः पूर्णाः
॥ १०४-१०५ ॥

अथ पङ्क्तोदीच्यवा । पङ्क्तश्चेत्यादि । समनिधा अंशा । धम(सा)
अ(व)पन्यासा(सौ) । म(मो)न्यासः । अंशानामन्योन्यमङ्गतिः । रिलोपे पाडव(म्) ।
अपलोप औडवम् । अल्पमः संवादी धैवतस्य पङ्क्तमात्रे न लुप्यमाने यतः । सरिणा चलिनः ।

१ न. गान्धारधर्पमस्तथा ॥ एत एव ह्यपन्यासा. पङ्क्तमध्यमपञ्चमा. ॥ निपादश्च भवेन्न्यासो
हीनस्वर्य च नेत्यते ॥ दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतर्पणयोग्यता ॥ २ न. एत एव अपन्यासाः सनिपादाः
प्रतिनिताः ॥ गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो दुर्बलो धैवतर्पणो ॥ हीनस्वरस्याभावात् सम्पूर्णां चेत्यभिप्रेत्यते ॥
३ न. भवन्ति पङ्क्तोदीच्यव्या न्यासो मध्यम इत्यते ॥ अन्यामाविह व्यातो धैवतर्पण एव च ॥
परस्परानुगतयो गान्धारोऽनुगतो भवेत् ॥ पञ्चमर्पणहीनो ॥ पञ्चमर्पणं विधीयते ॥ अथवा पाडवे हीनो
लङ्घनं च तयोर्भवेत् ॥

अपन्यासो भवत्यस्य धैवतः पङ्क्तु एव च ।

'परस्परांशगमनमिष्टतश्च' विधीयते ॥ १०७ ॥

पादस्वर्यमृषभापेतं कार्यं गान्धर्ववेदिभिः ।

पञ्चमार्षभहीनं तु पाञ्चस्वर्यं तु तत्र वै ॥ १०८ ॥

पङ्क्तुश्चाप्यृषभश्चैव गान्धारश्च चली भवेत् ।

गान्धारस्य च बाहुल्यं मन्द्रस्थाने विधीयते ॥ १०९ ॥

सर्वेऽशाः पङ्क्तुमध्यायामपन्यासास्तथैव च' ।

पङ्क्तुश्च मध्यमश्चापि न्यासौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ॥ ११० ॥

गान्धारसप्तमापेतं पाञ्चस्वर्यं विधीयते ।

'पाडवं सप्तमापेतं कार्यं चात्र प्रयोगतः ॥ १११ ॥

सर्वस्वराणां सञ्चार इष्टतस्तु विधीयते ।

पङ्क्तुग्रामाश्रिता (श्रयाः) ह्येता (सप्त) विज्ञेयाः सप्त जातयः

(या जातयो बुधैः) ॥ ११२ ॥

अन्य(पङ्क्तु)स्याशत्वात् सिद्धं बलित्वं पुनराधिक्यार्थमुक्तम् । ऋषभस्यात्यल्पत्वं प्राप्तं प्रतिपेक्षुं गान्धारस्य मन्द्रस्थाने बाहुल्यम् । अस्या एकादशाशका । पूणाश्चत्वारः । पाडवान्त्रयः । धैवताशे तदप्यपवादत् । औडुविताश्चत्वारः । शुद्धस्तु नास्ति । तत्र कैशिके पूर्वं निर्वचनमुक्तम् । तद्योगाज्जाति कैशिकी । उदीच्यग्न्या (बाया) त्वाहुः । उदीच्याः प्रयोक्तारो बाहुल्येन सन्त्यस्यामित्युदीच्याः । वान्ति गच्छन्तीति । उदीच्येऽपि च दृश्यते । गीतं च देशनामधेयैर्बाहुल्यादिभिरुचितत्वापेक्षया व्यपदिश्यत एव । टङ्गरागो मालवपञ्चमो गोडी मालवी काम्भोजीत्यादि ॥ १०६-१०९ ॥

अथ पङ्क्तुमध्यमा । सर्वेऽशाः पङ्क्तुमध्यायामिति । सप्ताशा अपन्यासाश्च ।

समौ न्यासौ । निलोपे पाडवः । निगलोप्य(पे)न्यः । निग्लपनरो यदाऽन्यः अशाः ।

सञ्चारे यथेष्टम् । अग्न्याः सप्तदशाशकाः । तत्र सप्त पूर्णाः । पञ्च पाडवा औडुविताश्च । यो...

रिसयोस्तदपवादत् । एतदुपसहरति । पङ्क्तुग्रामाश्रयाः सप्तेति ॥ ११०-११२ ॥

१ ज परस्परमिहापानां सञ्चारस्य विधीयते । पाडवं चर्यभापेन ॥ न परस्परानुगमनान् दृष्टत्वा द्वं विधीयते ॥ २ र मन्द्रतश्च । ३ न त एव हि । ४ न ऋषभ पाडवे ईना दुर्बलं मानिरेयम् ॥ ना. ८

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः^१ ।

गान्धार्याः पञ्च एवांशा धैवतर्पभवर्जिताः ॥ ११३ ॥

पङ्क्तश्च पञ्चमश्चैव छपन्यासौ प्रकीर्तितौ ।

गान्धारश्च भवेन्न्यासः पाटयं चर्पमं विना ॥ ११४ ॥

धैवतर्पभवोर्द्दीनं तथा औडुवितं भवेत् ।

लङ्घनीयौ च तौ नित्यमार्पभाद्वैवतं ब्रजेत् ॥

विहितस्त्विति गान्धार्याः स्वरन्यासांशगोचरः ॥ ११५ ॥

लक्षणं रक्तगान्धार्या गान्धार्या एव यत्स्मृतम् ।

धैवतो बलवानत्र दौर्बल्यं तस्य लोपतः ॥ ११६ ॥

गान्धारपङ्क्तयोश्चात्र सञ्चारश्चार्पभाद्विना^२ ।

अपन्यासस्तथा चैव मध्यमस्तु विधीयते ॥ ११७ ॥

अन्यदुपक्रमे । अतःपरमिति । अत्र गान्धारी तावत् । गान्धार्या इति । समगपनि(नयौ) अंशाः (शा.) । सप्तावपन्यासौ । ग(गो) न्यासः । रिलोपे पाडवः । रिधलोपेऽन्यत् । पञ्चमस्य ग्रामे ऋलोप्यत्वम् । तयोर्लङ्घनं पूर्णविस्थायामृपभाद्वैवतगमनम् । अन्येषां स्वराणां न्यासस्वरविषयोऽंशस्वरविषयश्च सञ्चारः । तदाह । स्वरन्यासांश-
गोचर इति । स्वराणां न्यसनत्वा(स्या)ंशगोचर उक्त इत्येतदर्थमन्ये व्याचक्षते । एवं चैतदनुक्तसमः(मं)स्यात् । अस्यामेका (स्या) त्रयोदशा(शकाः) शुद्धा विहृताः । पूर्णाः पञ्च । चत्वारः पाडवाः । पञ्चमे तदपवादात् । औडुविते गान्धार एवांशोऽन्यत्र तदपवादात् ॥ ११३-११५ ॥

अथ रक्तगान्धारी । लक्षणं रक्तगान्धार्या इति । समगपनि(नय.) पञ्चांशाः । ऋलोपे पाडवम् । ऋधलोपेऽन्यत् । कस्तर्हस्यासनो विशेषः । आह । धैवतो बलवानत्र । तस्य हि लोप्यत्वाद्दौर्बल्यं स्यात् । ऋपमं चोद्धृद्ध्य संगोत्यनयोऽन्यो-

१ न सप्रिताः । २ ढ. अंशा स्तु पञ्च गान्धार्याः ॥ ३ ढ. अन्यामन्यमस्यास्तु पङ्क्त-
पञ्चमयोरपि ॥ ४ ढ. पाडवस्य विधीयते । पाटवस्यमध गान्धार्या कर्तव्यं स्वरयोगतः ॥ पङ्क्तमध्यमयोरन-
वाहृत्य सम्प्रकीर्तितम् ॥ प्रयोक्तुमि प्रयोचन्य गान्धारस्य च लङ्घनम् ॥ न गान्धारीविहितस्यासौ हीन-
स्यं च लक्षणम् । सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ बलवन्तौ विधातव्यौ धैवत सप्तमस्तथा ॥
ज. गान्धार्या वीक्षितस्त्वेव स्वरन्यासांशसञ्चारः ॥ ५ अ. बलिनी भवतस्यान धैवत सप्तमस्तथा ॥ ६ न.
आर्पमं विना । ७ न. अन्यासस्तु कार्यं स्यादेक एवान् मध्यम ॥

‘गान्धारोदीच्यवांशौ तु विज्ञेयौ’ पञ्चमध्यमौ ।

‘पाञ्चस्वर्यं न चैवात्र पाट्स्वर्यमृषभं विना ॥ ११८ ॥

‘कार्यश्चान्तरमार्गश्च न्यासोपन्यास एव च ।

‘षड्जोदीच्यवतीवत्तु पाञ्चस्वर्येण जातुचित् ॥ ११९ ॥

मध्यमाया भवन्त्यंशा ‘विना गान्धारसप्तमौ ।

एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ १२० ॥

‘गान्धारसप्तमापेनं पाञ्चस्वर्यं विधीयते ।

पाडवं चाप्यगान्धारं कर्तव्यं तु प्रयोगतः ॥ १२१ ॥

पञ्चमध्यमयोश्चात्र कार्यं बाहुल्यमेव हि ।

गान्धारलङ्घनं चात्र कार्यं नित्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १२२ ॥

न्यनैकद्वयं मेलनं च । अपन्यासो मध्यमः । अस्या द्वादशांशकाः । पूर्णाः पञ्च । चत्वारः पाडवाः । पञ्चमेऽप्यपवादः । त्रय औडुविताः । मध्यमपञ्चयोस्तु तदपवादात् ॥ ११६—११७ ॥

अथ गान्धारोदीच्यवा । गान्धारोदीच्यवांशाविति । द्वौ समावंशौ । ऋषभेण पाडवः । औडुवितस्याप्येव(म्) । षड्जोदीच्ये(च्यवाया)गान्याः(मन्यत्) । अस्यामन्तरमार्गः परस्परमंशस्वरयोः सञ्चारः । सध(धा) अ(व)पन्यासौ । षड्जैर्वांशोऽपि बहुतर । ऋषभो लोप्योऽपि पूर्णावस्थायामरूपः । मन्द्रस्थाने गान्धारस्य भूयस्त्वमिति सर्वमतिदेशात् । अस्याश्चत्वारोऽंशाः । द्वौ पूर्णौ द्वौ पाडवौ ॥ ११८—११९ ॥

अथ मध्यमा । मध्यमाया भवन्त्यंशा इति । सरिमपधा अंशाः । अपन्यासास्त एव । न्यासो मः । गलोपे पाडवः । गनिलोपे चापरम् । सप्तमोः पर्यायांशत्वात् सिद्धं बहुत्वम् । पुनर्वचनात् प्रकृतं मन्तव्यम् । गान्धारस्य लोप्यत्वाल्लङ्घ-

१ भ. गान्धारोदीच्यवयंशौ । २ न. द्वावंशौ । ३ य. सप्तमस्वरता नान । ४ अ. अस्या-
स्त्वत्पञ्चदशस्य न्यासापन्यासयोन्मथा ॥ षड्जोदीच्यवतीयाय स तु सर्वविधिः स्मृतः ॥ ५ न. तन्वान्वादि-
विषयः षड्जोदीच्यवतीयमा ॥ ६ न. सप्तजपममथ्यमाः । पञ्चमो वैवतधैवापन्यासास्तु त एव ॥
७ न. न्यासो मध्यम एवान द्विभूयोर्हानता भवेत् । गान्धारहीनं पाट्स्वर्यं बाहुल्यं पञ्चमध्यमोः ॥
गान्धारस्य च दौर्गन्ध्यं मध्यमायां विधीयते ॥

'मध्यमोदीच्यवा पूर्णां ह्यंश एकस्तु पञ्चमः ।

शेषो विधिस्तु कर्तव्यो गान्धारोदीच्यवां गतः" ॥ १२३ ॥

द्वावंशावथ पञ्चम्यामृपभः पञ्चमस्तथा ।

स(ऋ)निपादावपन्यासौ न्यासश्चैव तु पञ्चमः ॥ १२४ ॥

मध्यमावस्तु कर्तव्ये पाडवौडुविते तथा ।

दौर्वल्यं चात्र कर्तव्यं पङ्क्तगान्धारमध्यमैः ॥ १२५ ॥

कुर्यादप्यत्र सञ्चारं पञ्चमस्यार्पणस्य च ।

गान्धारगमनं चैव कार्यं त्वल्पश्च(ल्पं च) सप्तमः(मात्) ॥ १२६ ॥

अथ गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशः प्रकीर्तितः ।

तारगत्या तु पङ्क्तोऽपि कदाचिन्नातिवर्तते ॥ १२७ ॥

मल्पत्वम् । पूर्णावस्थायामपि पञ्चाल्लभ्यते । अस्या अष्टावंशकाः । शुद्धाः पञ्च । विहृता-
स्तावन्त एव पाडवौडुविताः ॥ १२०-१२२ ॥

अथ मध्यमोदीच्यवेति । अंशः(पञ्चमः) । नित्यपूर्णता । गान्धारो-
दीच्य(वा)वद् विधिनिर्देशः । अपन्यासौ सधौ । मध्यमगान्धारव(वा)हुल(ल्य)म् ।
न्यासो मः । अस्या एकोऽंशकः पूर्णः ॥ १२३ ॥

अथ पञ्चमी । द्वावंशावथ पञ्चम्यामिति । रिपाचञ्चौ । ऋनी
अपन्यासौ । पो न्यासः ॥ १२४ ॥

गलोपे पाडवं गनिलेपे औडुवमिति मध्यमावस्त्विति शेषः । पङ्क्तमध्यमयोर-
गत्वाद् गान्धारस्य लोप्यत्वात् सिद्धेऽल्पत्वेऽल्पतरार्थं वचनम् ॥ १२५ ॥

रिम(प) इत्यनयोरन्योन्यसंगतिः । पूर्णावस्थायां च निपादाद् गान्धारगमनम् ।
तच्च परिमितम् । तस्याः पङ्क्तकाः शुद्धाः । द्वौ पूर्णौ द्वौ पाडवौ एक औडुवितम्(तः) ।
ऋपभेदो (धैवतस्या)पवदनात् ॥ १२६ ॥

अथ गान्धारपञ्चम्या इति । अंशः पः । ऋपावपन्यासौ । गो न्यासः ।

१ न. मध्यमोदीच्यवायास्तु पञ्चमोऽंशो न हीनता ॥ २ न. मध्यमायास्तु यो भवेत् ॥
३ न. भवत पञ्चमपेभौ । अपन्यासो निगद्य पञ्चमपेभस्युतः ॥ न्यास पञ्चम एव स्यान् मध्यमावथ
हीनता ॥ दुर्बलाद्यान कर्तव्याः पङ्क्तगान्धारमध्यमाः ॥ कुर्यादाप्यत्र सञ्चारं मध्यमस्यपेभस्य च ॥ ४ न.
।मने चालर्षे सममान् सम्प्रयोजयेत् ।

ऋषभः पञ्चमश्चैव ह्यपन्यासौ प्रकीर्तितौ ।

'न्यासश्चैव तु गान्धारो सा च पूर्णस्वरा सदा ।

'पञ्चम्याऽप्यश्च गान्धार्याः सञ्चारः स विधीयते ॥ १२८ ॥

'पञ्चमश्चार्पभश्चैव गान्धारोऽथ निपादवान् ।

चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्यामपन्यासास्त एव हि ॥ १२९ ॥

गान्धारश्च भवेन्न्यासः पङ्क्त्युपेतं तु पाडवम् ।

'गान्धारार्पभयोश्चापि सञ्चारस्तु परस्परम् ॥ १३० ॥

'सप्तमस्य च पष्ठस्य न्यासो गत्यनुपूर्वशः ।

पङ्क्त्य लङ्घनं चात्र नास्ति चौडुवितं सदा ॥ १३१ ॥

नन्दयन्त्याः (न्यां) 'क्रमान् न्यासापन्यासांशाः प्रकीर्तिताः ।

गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमश्चैव नित्यशः ॥ १३२ ॥

नित्यपूर्णता । धैवतगमनमृषभादिति गान्धार्या (र्याः) सञ्चारः । उक्तं मध्यमर्पभसङ्ग-
तिर्निपादाङ्गान्धार इति पञ्चम्याम् । असावुभयोऽप्यस्यां कार्यः । एक एवास्या
अंशकः ॥ १२७-१२८ ॥

अथान्ध्री । पञ्चमश्चेति । ऋषणीत्यंशाः । त एवापन्यासाश्च ।
ग (गो) न्यासः । सलोपे पाडवः । औडुविताभावः । ऋग अ (इत्य) नयोः संगतिः । निपाद-
धैवतयोश्च न्यासो गत्यनुपूर्वशः । यो यदांशः प्रधानभूतस्तेन तेन स्या (न्या) सा
गमनं कार्यम् । तदुक्तम् । अंशानुपूर्व्या न्यासगमनमिति । अन्ये चाहुः ।
येनैव क्रमेणांशाः स्वराः पठितास्तेनैव क्रमेण ते कार्या यावदपन्यासस्वर इति । अस्यामष्टा-
वंशकाः । चत्वारः पूर्णाः पाडवाः ॥ १२९-१३१ ॥

अथ नन्दयन्ती । नन्दयन्त्यां क्रमादिति । प (पो) न्यासो ग्रहश्चेति

१ न. गान्धारोऽप्य भवेन्न्यासो हीनस्य च नेयते ॥ २ अ. गान्धारिगमनीभ्यां तु संगतः
मविधीयते । ३ र. ऋगः पञ्चमश्च । ४ न. अन्त्या अन्यागान्धैव च । ५ न. गान्धारपङ्क्त्योरप्य ।
६ न. पष्ठपनयोश्चात्र । ७ ज. क्रमाद् विद्याभ्यासांशांशां गतं च ॥ न. भवयंशः पञ्चमो
नियमः ॥ ८ स्यातामस्या अन्यागौ मध्यमः पञ्चमन्यासाः । पाडवं पङ्क्त्युपेतं तु लङ्घनीयः स एव च ॥
आन्ध्रीपञ्चमो नियमोऽप्यत्र च लङ्घनम् । तत्र मन्त्राणां प्रोक्ता नियं गानप्रयोगादिति ॥ म. पञ्चमस्याः ।
न. पञ्चमस्या भवयंशाः पञ्चमर्पभयवताः ॥ निपादयेति चत्वारो मष्टाश्च परिधीर्निताः । एत एव ह्यन्यागा
न्यासः पञ्चम इत्यते । हीनस्य न चात्र स्यादनेशा यन्निन्यासा ॥

पङ्क्तौ लोप्यश्च लङ्घ्यश्च नान्धीसञ्चरणं भवेत् ।

लङ्घनं धृपभन्यापि तच्च मन्द्रगनं स्मृतम् ॥ १३३ ॥

तारगत्या तु पङ्क्तुस्तु (ङ्गोऽपि) कदाचिन्नातिवर्तते ।

गान्धारो वा ग्रहः कार्यस्तथा न्यासश्च नित्यशः ॥ १३४ ॥

कार्मार्व्याः स्मृता त्रया आर्षभः पञ्चमस्तथा ।

धैवतश्च निपादश्चाप्यपन्यासास्त एव तु ॥ १३५ ॥

पञ्चमश्च भवेत् न्यासो हैनस्वर्यं न चात्र तु ।

'गान्धारस्य त्रिशोणेण सर्वनो गमनं भवेत् ॥ १३६ ॥

वक्ष्यते । अपन्यास अ(तो म) । प अ(पोंऽ)श्च सोप्यपन्यास पश्चादुक्त । पङ्क्तेन पाडवम् । लोप्यत्वालङ्घ्यत्वं सिद्धम् । पुनर्वचनादल्पतरत्वमपीति मन्तव्यम् । नान्धीसञ्चरणमिति । गान्धार्यार्षमीभ्यामान्धी पञ्चन्यार्षमीगान्धारीभिर्नन्दयन्तीति सप्तर्षजप्रकरणे निरूपण जाति-
वयस्यकारणतुल्यत्वादान्धीवत् संगतिः प्राप्तेति वचनेन निर्णीयते । एतच्चारक्ततुल्यनातिफारणिकानां जातीनां सङ्गतिस्तुल्येव वर्तयेति सूचयति । ऋषभस्य लङ्घनं मन्द्रगतम्येति धर्मस्वरूप धर्म उपचरित इ(मि)ति । मन्द्रगत लङ्घनमित्युक्तम् । तारगत्या पङ्क्तौ नातिवर्तते नातिशय्यते । गत्या पङ्क्तौ नातिवर्तते नातिशय्यते । तत्र ऊर्ध्वं न शिरस्वमस्तकम्बरा ग्रहञ्चा इत्यर्थः । अन्ये स्थावसते । पङ्क्तेव (ङ्ग एव) कदाचिन्नातिवर्तते नारोह भवते तार न किञ्चित् ग्रहण्यमित्यर्थः । कदाचिदिति । वैकल्पिकोऽयं तार उत्पत्त्यर्थः । अन्यामेक पूर्णांश एक पाडव इति द्वौ ॥ १३२-१३४ ॥

अथ कार्मार्वी । कार्मार्व्या इति । ऋग्भनि(नयो) अशा(ऽगा) अपन्यासाश्च । पन्यासता । नित्यपूर्णता । त्रिशोणेति । अन्ये त्वनशा इहाभ्यस्त्वभाज । सर्वेभ्योऽपि त्रिशोणे तु गान्धारस्य यथाशक्ति सदति । यदाह विशाखिलाचार्यः । बाहुल्यादनेगानां त्रिशोपन. सर्वनो गान्धारगमनमिति । अस्याश्चत्वारोऽंशा पूर्णा एव ॥ १३५-१३६ ॥

कैशिक्यास्तु तथा ह्यंशाः 'सर्वे चैवार्पणं विना ।

एत एव ह्यपन्यासा न्यासौ गान्धारसप्तमौ ॥ १३७ ॥

धैवतंऽशो निपादे च न्यासः पञ्चम इष्यते ।

अपन्यासः कदाचित्तु ऋषभोऽपि विधीयते ॥ १३८ ॥

आर्पणे पाडवं चात्र धैवतर्पणमवर्जितम् ।

तथा चौडुवितं कुर्याद् बलिनौ चान्त्यपञ्चमौ ॥ १३९ ॥

'दौर्बल्यमृषभस्यात्र लङ्घनं च विशेषतः ।

अंशवत् कल्पितश्चान्यैः पाडवे तु विधीयते ।

'पङ्कमध्यावदत्रापि सञ्चारस्तु भवेदिह ॥ १४० ॥

अथ कैशिकी । कैशिक्यास्त्विति । सगमपधनिर्वाणं (नयौ) शा अप-
न्यासाश्च । गनी न्यासौ । पर्यायेण धैवतनिपादौ यदांशौ तदा पञ्चमो न्यासः । कदाचित्तु
ऋषभोऽपीति । लोपावस्थायां तन्ना (तु ना) सौ । तथा पूर्णतादशायां तु वा भवतीति ।
दौर्बल्यमृषभस्य । यतः कदाचिल्लोप (प्य) त्वात् । ऋलोपे यथा पाडवम् । ऋधलोपे
त्वन्यत् । बलिनौ चान्त्यपञ्चमाविनि । पञ्चमनिपादयोः पर्यायाशानन्यापेक्षं बलवत्तरत्व-
मिति यावत् । पङ्कमध्यमायां च यथा चाह । धैवतस्वरागायां यथेष्टं सञ्चारस्तद्वदिह ।
पङ्कशा खेपेति । किञ्चिन्न्यूनसञ्चारेयमिति ॥ १३७-१४० ॥

अथ जाल्युद्भवग्रामरागादिसम्भावनासूचनार्थानायां केचित् पठन्ति ।

मिश्रं गेयं यदि यत्तदर्थितज्ञेयमधिकयाहुल्यम् ।

सङ्करभूषणसन्नतिवैचित्राण्यत्र रञ्जनातिशयात् ॥

इति । मिश्रमिति । जात्यंशगतानि यानि दशकरूपाणि लक्षणाभ्युक्तानि तत्तद्दीर्घतया
यन् मिश्रम् । गेयं ग्रामरागादिलक्षणम् । तद्यदि कस्यापि जात्यंशकस्य सन्नन्त्यंशोऽन्यस्य
न्यासोऽन्यदीयोऽपन्यास इत्यादि बहुतरवैचित्र्यम् । तदेवंभूतं यन्मिश्रगेयं तदस्या जातेरर्थित-
मिति यन्निष्पद्यते । मतङ्गनन्दिकदशपयाष्टिकादिभिन्नदर्शकेन रूपमाहुल्येन ।
यथा (विहि) तं पानकमिदमिति न तु क्रममिश्रितम् । आह । सङ्कोऽनिगदीर्घतायां तस्यां

१ य. सर्वे सर्वानर्थाः । २ अ. यत्र चान्तिः पद्यतः ॥ ३ न. शम्भुस्य नाम्नायां यदुच्यते
य वराहः ॥ भवेत्तदेव वराहः पञ्चकन्यादिभ्यः ॥ वराहः पान्तिः रत्नो धैवतं चान्तिः विना ॥ पान्तिः
चौडुविं नाम रत्नो ॥ ४ अ. पञ्चकन्यायां तु तन्नाति वराहस्य विधीयते ॥

भूषणसन्ततेर्वक्ष्यमाणत्वात् (स्या) लङ्कारवर्गस्य बहूनि विचित्राणि जायन्ते तानि कथमाद्रियन्त इति चेदना । रञ्जनातिशयादिति । तत्र हाधिका रञ्जिरिति । तेन नात्र वागादौ सातिशयोऽस्योपयोग इति भावः । तत्र सङ्करे रूपचाहुल्याज्जातिनिर्देशः (दत्तिलम्— ९६) इति दत्तिलाचार्योऽप्याह । पङ्गोदीच्यवतीसमा भिन्नपङ्गु इत्युच्यते नन्दयन्ती- भिन्नरूपचाहुल्येन ।.....धैवतोऽशः । मध्यमो न्यासः । ऋषभपञ्चमहीनतेति । अत एव प्रामरागाणां लक्षणं मुनिनोक्तम् । कश्यपादयोऽपि सम्प्रणेतारः प्रसिद्धास्त्विति छल्यन्ति लोकान् सर्वथाऽर्थेऽनभिज्ञाताः । व्यावृत्तिस्त्वावदस्त्वित्याशयेन तद्वक्षणं सद्धिष्य पठामः क्रमेण ।

पङ्गा (पाङ्गी) मध्यमयोर्मध्यमोदीच्यायाश्च सङ्करात् ।

मान्तौ स्यातां (क्रमात्) पङ्गमध्यमग्रामसंज्ञकौ ॥

मांशान्तो मध्यमोद्भूतो रागः स्याच्छुद्धपाडवः ।

यांशान्तोऽल्पगनिर्मध्यमापञ्चम्योस्तु पञ्चमः ॥

सांशौ मान्तौ तयोश्चैको धैवतीपङ्गमध्ययोः ।

कार्यः कैशिकमध्योऽन्यो जातः साधारितः स्मृतः ॥

'विगतिः कैशिकः पूर्णः सांशः पान्तश्च कैशिकी ।

कार्मारव्यस्य हेतुः सा सप्तधा शुद्धगीतिका ॥

पङ्गोदीच्याद्विन्नपङ्गो धांशो मान्तः परी (गतः) ।

पांशो मान्तो भिन्नतागः पञ्चमीमध्यमोद्भवः ॥

सांशो मान्तोऽल्पगनिको ज्ञेयः कैशिकमध्यमः ।

पङ्गमध्योद्भवो धांशः पान्तोऽसौ भिन्नपञ्चमः ॥

दुर्बलो रिश्च मन्द्रांशौ पञ्चमीमध्यमोद्भूतः ।

कार्मारवा पङ्गमध्यासम्भूतो भिन्नकैशिकः ॥

१ विगतिः—हीनौ गान्धारनिषादी यस्य सः । नारदः । अन्तरस्युक्ता काकरी यत्र दृश्यते । (नारदीयशिक्षा १-४-९) कश्यपः । कैशिकं मध्यमग्रामसम्भूतम् । मध्यमग्रामसम्भवत्वान् बाक्लीत्वं निपादस्य ।

सांशः पान्तः पञ्चभेदभिन्नगीतिरि(र)यं मता(तः) ।

धैवतीपङ्गुमध्योत्थो विपनिगौडपञ्चमः ॥

धांशो मान्तः सांशमान्तो निष्पः कैशिकमध्यमः ।

धैवतीमध्यमोद्भूतः सांशः पान्तस्तु कैशिकः ॥

कामरवीपङ्गुमध्याजात्योस्त्रेधा तु गौडजः ।

सौवीरः पङ्गुमध्योत्थो ॥

टक्कः सांशान्तो बहुसङ्गतिः ।

सांशानः(न्तः) पङ्गुमध्योत्थः सौवीरो गनिवर्जितः ॥

यांशान्तो विगनिर्मध्यपञ्चम्योर्मालवेसरः ।

मांशान्तः पङ्गुमध्योत्थोऽगनिर्वेसरपाडवः ॥

धपमध्योद्भवा(वो)पांशो मान्तो (बोद्धः) ।

हिन्दोलकश्च सांशान्तो रिधजात्यन्यसम्भवः ॥

धांशान्तोऽल्पनिगष्टककैशिको मधजातिभाक् ।

कैशिक्युत्थो विधिः सांशन्यासो मालवकैशिकः ॥

अष्टधा वेसरागीतिः ... .. ।

... .. ॥

आर्षभ्युत्थ... .. ।

... .. ॥

पूर्णस्तु (पान्तो)थान्तो वा सांशो भस्माणपञ्चमः ।

मान्तोऽल्पगनिकः पङ्गुमध्यमोत्थनिपादजः ॥

सन्यङ्गो रूपसाधारो मान्तो गान्धारसम्भवः ।

गान्धारपञ्चमो गांशन्यासन्निश्चुनिदुर्वलः ॥

१ विपनिरिति । पञ्चमनिर्वाद्योग्यत्वम् । २ निष्पोऽपञ्चमः । मीन्द्रशिशुमन्थोऽपि गौड-
पञ्चम इव पङ्कजमभ्योथ एवेति मतव्यादयः । पृथिवारेण धैवतीमध्यमोद्भूत इत्युक्तम् । ३ गान्धार इति ।
गान्धाररीत्यगान्धारोः । ४ त्रिधुनीति । ऋषभवेराता दुर्वली ।
ना. ९

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणाः ।

यथा यस्मिन् रसे याश्च गदतो मे निबोधत ॥ १४१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे जातिविकल्पने नामाध्यायोऽष्टाविंशतितमः ।

‘रंशो मान्ध्रश्चार्पभीजो रेवगुप्तो विपट्जकः ।

द्विश्रुत्यल्पो....सांशः कैशिक्याः पट्टकैशिकः ॥

सांशान्तः सधजातीजो निगो(गा)ल्पः(ल्पोऽ)शकपञ्चमः ।

इतीयं नयथा गीतिः साधारण्याख्यया स्मृतः(ता) ॥

एषा विभाषा गीती तु आमरागाश्रिते मते ।

ध्रुवागानोपयोगाय तदेतद्गीतिसप्तकम् ॥

एतस्मिन्प्रहायेयमार्या कैश्चित् पठिता । अस्मत्पुस्तकेषु न तथा दृश्यते । न च तया विना न सङ्गृहीतमेतद्भवति जात्यंशके हि सर्वं स्वीकृतम् । तत्रापि चा(मा)र्जनोपयोगिनो वैचित्र्यह्य(स्या)भ्यनुज्ञानं मुनिनैव कृतम् । चतुःस्वरप्रयोगोऽपि अप(ह्यव)कृष्ट-ध्रुवास्वित् । (भ. ना. २८-७७) इति वदतोत्तरत्र चालङ्कारवैचित्र्यं विभजतेति ॥

अध्यायार्थमुपसंहरन्नर्थान्तरं प्रस्तावयति । एवमेता इति । दृष्ट(दश)लक्षण-व्यभिचारिणी द्वेतु(चारिहेतु)सम्भवमात्रत इत्याशयेनाह । बुधैरिति । यथा यस्मिन्निनि । यत्र रसे येनांशन्यासादिना प्रकारेण या इत्यर्थः । गदतो मे इत्यनादरे पठौ । तेन मद्बचनमेवात्र न केवलं प्रमाणम् । याप् कश्यपमुनिप्रभृतिभिरपि यन्निरूपितं तदपीति शिवम् ॥ १४१ ॥

शिशिरकरकलाशेखरचरणाम्भोजाश्रयाकलितनायः ॥

अभिनवगुप्तो गुप्तं जात्यध्यायं विचारितवान् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
जातिविकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः^१ ।

पङ्गोदीच्यवती चैव पङ्गमध्या तथैव च ।

‘मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्या’ शृङ्गारहास्ययोः ॥ १ ॥

‘पाङ्गी त्वथार्पभी चैव स्वस्वरांशपरिग्रहात्’ ।

‘वीररौद्राद्भुतेष्वेते (वीरेऽद्भुते च रौद्रे च) प्रयोज्ये’ गानयोक्तृभिः ॥ २ ॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

जातिविनियोगकल्पं भूषणवैचित्र्यमपि हि जनयति या ।

वन्दे ततमेदकरीं तां नियतिं शाङ्करीं शक्तिम् ॥ १ ॥

अस्य योनिर्भवेद्गानम् । (भ. ना. २८-१०) इति गानसमन्वयेनास्य गान्धर्वलक्षणस्यार्थस्यागतत्वाज्जात्यात्मको यो गान्धर्वभाग उक्तस्तस्य भागे केनांशेनोपयोग इत्यभिप्रायेणाध्यायान्ते पूर्वमुक्तं यथा यस्मिन् रसे योज्य (याश्च भ. ना. २८-१४१) इति । गान्धर्वशेषैव चार्थस्य मा सम्भावीत्येतदर्थमध्यायच्छेदः । तथा च वक्ष्यति । एवमेता बुधैर्ज्ञेया जानयो नाट्यसंश्रयाः । (भ. ना. २९-१३) इत्थं नाट्योपयोगिन्य इत्यर्थः । तत्र पङ्गमामाश्रितास्तावद्रसेषु विनियोक्तमाह । पङ्गोदीच्यवती चैवेति । पङ्गोदीच्यवत्या मध्यमेन योऽङ्गकः पङ्गममध्यामायाः पण् (पङ्गो)-मध्यमपञ्चमाभ्यां ते त्रयोऽङ्गकाः । शृङ्गारहास्ययोरित्येव मध्यपञ्चमबाहुल्यादिनि यथासम्भवं विनियोज्या ॥ १ ॥

पाङ्ग्यां पङ्गेन योऽङ्गक आर्पण्यामृषभेण तौ वीराद्भुतगैत्रेषु । तदाह । स्वस्वरांशपरिग्रहादिति । स्वी गान स्वस्तस्य योऽङ्गत्वेन परिग्रह इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ र. अष्टाविंशतितमः । भ. गणविंशतितमः । घ. य. त्रिंशोऽध्यायः । २ द. न. पङ्गमम । ३ द. न. वार्ध । ४ न. द. आर्पणी नैव पाङ्गी न पङ्गममन्यग्रहा । ५ पाङ्गी चाप । भ. आर्पणी नैव पङ्गा च । ५ भ. परिग्रहः । ६ परिग्रहा । ७ द. वीराद्भुते च रौद्रे च तमे वार्धे त्रयोऽङ्गि । भ. वीरिद्भुते । ८ र. एताः प्रयोज्याः ।

'निपादेंऽशौ तु नैपादी गान्धारे पङ्क्तैश्चिकी ।

करुणे तु रसे कार्या जातिगानविशारदैः ॥ ३ ॥

धैवती धैवतांशौ तु^१ वीभत्से सभयानके ।

ध्रुवाविधाने कर्तव्या^२ जातिगाने^३ प्रयत्नतः ।

[रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।]

पङ्क्त्यामाश्रिता स्येताः प्रयोज्या^४ जातयो बुधैः ॥ ४ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः^५ ।

गान्धारीरक्तगान्धार्या^६ गान्धारांशोपपत्तिः ।

करुणे तु रसे कार्यं निपादेंऽशौ^७ तथैव च ॥ ५ ॥

मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।

'गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।

मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥ ६ ॥

निपादिष्या यो निपादांशकः पङ्क्तैश्चिकीयाश्च गान्धारांशकस्तौ करुणे ॥ ३ ॥

धैवत्यां धैवतोऽंशको वीभत्सभयानकयोः ॥ ४ ॥

अथ मध्यमग्रामजातीनां विनियोगमाह । गान्धारीरक्तगान्धार्याविति ।
एतयोर्द्वयोरपि गान्धारनिपादांशको करुणे ॥ ५ ॥

मध्यमायाः पञ्च मध्यमपञ्चमांशकाः शृङ्गारे हास्ये च ॥ ६ ॥

१ ड. निपाद्वत्त्वद्रुते च निपादांशपरिग्रहान् ॥ गान्धारांशोपपत्त्या च करुणे पङ्क्तैश्चिकी ॥

२. निपादौ त्वद्रुते कार्या । अ. परिग्रहे । ३. निपादिन्यद्रुते कार्या । ४. अंशा च । ५. अशत्त्वान् ।
अ. चैव सांज्ञान । ज. अशत्त्वान् । ६. ड. कर्तव्यं जातिगानं प्रयोक्तृभिः । ७. प. जातिगाने । ८. एतदर्थं
न ड ड ड. मानुषास्तेन । ९. ड. विज्ञेयाः । १०. ड. मध्यमग्राममाश्रयाः । अ. सम्भवाः । ११. प. गान्धारी
रसे कार्या । १२. न. ड. जातिगाने प्रयोक्तृभिः । १३. निर्यं गानप्रयोक्तृभिः । १४. गान्धारेत्यासारन्य
सभयानके दृश्यन्त भोक्तव्यं चययोरेव दृश्यते । तदन्यासु सर्वासु मानुषासु तद्वशात् सार्धभोक्तव्यं पठितम् ।
तथा । मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥ मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ॥
पङ्क्तैर्पमांशोपपत्त्या वीरे रीद्रे च रीतिना^१ । कामरिची तथा चान्द्री निपादांशपरिग्रहान्^२ ॥ अद्भुते तु रसे
कार्यं जातिगानं प्रयोक्तृभिः ॥ चैतिकी^३ धैवतांशत्वात् तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ^४प्रयोक्तव्ये बुधैः सन्यग्
मीनने सभयानके ॥ अयमेव पाठो गान्यदेवेनोद्गृह्यतः । निपादिन्या निपादांशे करुणे विनियोगो मत्तत्रेनोक्तः ।

१ ड. निराला कर्तव्या वीररीद्रयोः । २ ड. उपपत्तिः । अ. ऋतुभांशोपपत्तिः । ३ अ.
चैव सांज्ञिकान् । ४ ड. कर्तव्यं तु ।

कर्मारवी तथा चान्ध्री गान्धारोदीच्यवा तथा ।

वीरे रौद्रेऽद्भुते(तथा) कार्याः पङ्गुर्षभांशयोजिताः ।

कैशिकी धैवतांशे तु बीभत्से सभयानके ॥ ७ ॥

‘एकैव पङ्गुमध्या ज्ञेया सर्वरससंश्रया’ जातिः ।

तस्यास्त्वंशाः^१ सर्वे^२ स्वरास्तु विहिताः प्रयोगविधौ ॥ ८ ॥

कर्मारव्यादयस्तिक्तो वीररौद्रयोः पङ्गुर्षभांशकयोर्योगे । कैशिकी धैवतांशा
बीभत्सभयानकयोः ॥ ७ ॥

अत्र टीकाकारः शङ्कते । योऽयं जात्यंशकानां विनियोग उक्तः स कथ्यप-
मुनिमतङ्गादिभिर्विरुध्यते । तथाहि तैरुक्तम् ।

सम्भोगे चैव शृङ्गारे प्रेङ्खोलितकमेव च ।

कामभूतेषु सर्वेषु कुर्यान् मालवकैशिकम् ।

भिन्नपङ्गुजो मानदैव्ये चैकान्ताजीवितस्य च ॥

इत्यादि । न च ते रसजातय एतेषु मतेषु । रसेषु विनियुक्ताः । येन विरोधः स्यात् ।

अत्राहुः । कथ्यपाद्यैस्तावन् मालवकैशिकादीनां तत्तच्चित्तवृत्त्या जीवनौचित्यं
दृष्ट्वा विनियोग उक्तः । न तस्यानध्यायकत्वादङ्गीकर्तव्यम् । मुनिना जात्यंशकविनियोग
आधाराभिप्रायेणोक्तः । तथाहि । यावन्नः परमार्थतः स्वरा इति सप्तचत्वारिंशत् स्वराः ।
यदाहुः । त्रिरूपचिन्मयैरूपा इति । (३+४४=४७) सङ्क्षेपेण हुदात्तादयश्चैव एव
स्वराः । विस्तरविवक्षायां तु जात्यंशकप्रामरागभापादेशीमार्गवैचित्र्येणानन्ता एव स्वराः ।

अन्ये हि पङ्गुः पाङ्गुमन्यध्वार्पभ्यां समाने जीविमिः पाणिपादादियोगे यथा
स एव चैत्राद(दि)यो(र्यो)ऽधपतित्वं महामात्रत्वं सेनापत्यं मघ्नित्वं पौरोहित्यमिति
विचित्रधर्मयोगित्वमुद्बुद्धंस्तत्परिवारमध्याजिष्कान्तोऽप्येकैको विग्रहावस्थितेनाविभिन्नमेवामिमानं
विभर्ति तद्वत् तत्तदंशकवैचित्र्ययोग्यंशम्वर एव केवलो रूपी विचित्राकारः । तथाहि ।
तुल्ये च श्रुति(त्ये)कत्वेऽप्यादृशो मालवकैशिके पङ्गुजो भाति । टक्गणे त्वन्यादृशः । तथापि
वेगम्वरसैन्धवभेदेन भिन्न एवावभाति च । कर्ण्यः पङ्गुजनिमात्रण्व(क)श्रुतिष्टपगगोऽयं

१ म. एवैव पङ्गुमध्या ज्ञेया सर्वरसाध्या ॥ जातिमध्याः गमाध्यानाः स्वराः सर्वेऽङ्गानां गताः ॥

२ म. गमाध्या । ३ द. रंताः । ४ द. रगास्तु ।

सैन्धवो वेगस्वर इति मालवकैशिको वा गीयत इति । सोऽयं सकलकरणोपजीवनप्रतिस्वभाव-
भेदस्य व्यंशकम्बर इह वंशे स्थायी तत्र तत्र रसे कर्तव्यो मालवकैशिकादावपि गीयमाने
स्मरणानुदय एव । पश्चादिति(दपि)दृष्टतदाधारमभि(मि)माना आधेयस्यापि वैचित्र्य-
सिद्धिरिति ।

उपाध्यायास्वाहुः । एवम्भूतस्तावदाधाराधेयभावो लक्ष्ये न लक्ष्यते । न च
तस्य वैचित्र्यकारित्वं किञ्चिदस्ति । नापि **मुनेः कश्यपादीनां** वचनमत्र किञ्चिदस्ति ।
न च नियमादृष्टस्यायं विषयः । तस्मादयमभिप्रायो **मुनेः** । इह जात्यंशका एव परमार्थतः
समस्तगीतसर्वस्वम् । तत्र हि रागभाषादयोऽप्यन्तर्भूताः । न चार्थं नियमः । एकैकैव
जात्यंशकेन भवितव्यम् । अत्रैव रम इति । तथा ह्याह । **एकैव पद्मजमध्या सर्व-
रसेषु जातिः** । सप्ताशा हि सेति । तत्र यथा मालवकैशिकविनियुक्ते पद्मज(इजे)ध्व-
(च) रज्जनातिशयसिद्धये सैन्धविकाहर्षपुरिकादीनां भाषाणां गानमविरुद्धम् । तस्मात्
तत्र तत्राशके गीते सति तद्रक्तयतिशयम्वा(स्या)उदय(इयं) मालवकैशिकादेर्गानं भविष्यति
रक्तयतिशयगोणात् । अत एव ह्येते ग्रामरागा इत्युक्ताः । ग्रामो हि जातिसमूहस्तस्य
सम्बन्धिनो रक्तयतिशया इति ।

एतदप्यपरे नानुमन्यन्ते । न हि पद्मजोदीच्यवत्या मालवकैशिको हिन्दोलको
हि रक्तत्वेन जातिजातः । (सा हि) भिन्नपद्मजस्य कारणत्वेनोक्तः । भिन्नपद्मजहेतुरपि
जातिस्ताभ्यां रक्तिमती सम्पत्स्यते ।

को विरोध इत्यपरे ।

अन्ये मन्यन्ते । यथा स्यायिसूत्रस्य यदा व्यभिचारिभ्यः सप्ताशानुद्वेको लक्ष्यते
तदा रसदृष्टीनां प्रयोग उक्तः । तद्वज्जात्यंशकानां मञ्चारिभाषास्तु व्यभिचारिसम्पाते भावदृष्टी-
नामिव ग्रामरागादीनामिति ।

युक्त्यन्तरं हिन्दुं लक्ष्यते । किमनेन तन्मन्तरशीले(लने)न । कश्यपादिभिस्ता-
वान् यो(वधो)विनियोग उक्तः सोऽप्यत्र । अयमपि मुनिविनियुक्तोऽस्तु । परमतमप्रति-
पिद्धमभिमतमिति स्थित्या हि न्यायात् । वैरुल्लिख्ये को विरोधः । प्रत्युत कोहल-
स्तद्वदिष्यतीति (भ. ना. ३७-१८) सर्वमनुज्ञातमेव मुनिना । एतद्वसिद्धये तत्र
तत्रोक्तं रक्तयतिशयगोणाच्च । लोके कोहलकश्यपादिमतमेव प्रसिद्धिमुपगतमित्यलं
बहुना ॥ ८ ॥

यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात् ।

तत्प्रवृत्तं रसे कार्यं गानं (गानं कार्यं) गेये प्रयोक्तृभिः ॥ ९ ॥

‘मध्यपञ्चमभूयिष्ठं गानं शृङ्गारहास्ययोः ।

पङ्गुर्धमप्रायकृतं’ वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १० ॥

गान्धारः (र) सप्तमश्चायं (प्रायं) करुणे गानमिष्यते ।

तथा धैवतभूयिष्ठं वीभत्से समयानके ॥ ११ ॥

‘एकैव पङ्गुमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाश्रया जातिः ।

तस्यास्त्वंशाः सर्वे स्वराश्च विहिताः प्रयोगविधौ ॥ १२ ॥

न चायमेव नियम इति दर्शयितुं समस्तलक्ष्योपसंग्राहकं च सामान्यलक्षणं वक्तुमाह ।

यो यदा बलवान् यस्मिन् सर्वे (स्वरो) जातिसमाश्रयात् ।

तत्प्रवृत्तं रसे गानम् ॥ इति ।

यस्मिन्निति । ग्रामरागभाषादौ । तेनेऽमुक्तं भवति । कचिद्विगेषविनियोगस्तावदुक्तो यथा मालवकौशिकादौ । तत्रापि सर्वांशकायोगे भाषाद्वारेण भावनेन नियम्यते । एतदुक्तिर्विशेष-
प्रधानोऽयम् (व) लम्बनीयो यथा पञ्चमप्रधानतया सैन्धव्या भाषया शृङ्गारः सम्यगुद्दीपितो
भवति मालवकैशिकेनेति ॥ ९ ॥

एवं तावद्विनियोगे सति विनियोगशेषोऽयं ग्रन्थो यत्र तु नोक्तस्तत्र जात्यंशकस्वरपर्या-
लोचनयाऽभ्युद्गीतो विनियोगः । तेन ककुभश्च करुणे यद्यपि निषादगान्धारप्रधानया भोगवर्ध-
निकया समुपसक्तोऽसौ सम्यक् करुणमभिव्यनक्ति । तदेतदाह । मध्यपञ्चमभूयिष्ठमि-
त्यादि । ये त्वेनमग्रग्रन्थजातिविनियोगस्य शेषत्वेन व्याचक्षते तैः पौनरुक्त्यं दुष्परिहरम् ।
तस्य प्रथमं (मे) वोक्तव्यात् ॥ १०-११ ॥

ननु एकैव पङ्गुमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाश्रया जातिः । इत्याद्यां पुन-
रुक्तार्था । नैनदिदं हनयोच्यते । जातिभिः सर्वं व्याप्तम् । जातयश्च मन्त्राः पङ्गुमध्यमायाम् ।
तथाहि । पङ्गुग्राममध्यमग्रामयोरे (या) प्रवानमूने (ता) आद्यजातीनां या चेयद्भूतेनि मन्त्रेष्वंगंशा

१ प. भयः । २ प. तद्भवे । ३ द. मेर । भ. मेर । ४ भ. पञ्चमपञ्चमभूयिष्ठं
हास्यहास्योर्भवे । ५ द. अति । ६ द. पायः । ७ प. गानं । ८ अने भोरो इमान्तरा न
विद्ये । ९ द. ईत मन्त्रमभयः ।

'सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु (श्च) बलवन्तः ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥ १३ ॥

तदेवास्यामंशाः । एतेन यावत् किञ्चिद्व्यतिरिक्तं संसारेऽस्ति तत्तत् पङ्कजमध्यमायां पिण्डी-
भूतमिति तदंशकेष्ववधातव्यम् । रक्तिलाभे सर्वे स्वराश्च विहिताः प्रयोगविधा-
यित्ति विन्यासादिभावेन चेत्यर्थः । किञ्च ये केचित् प्रयोगस्य गेयस्य विधौ प्रकारभेदे
गीतिसप्तके ते स्वरा (के स्वरा) भेदेऽस्यामेव जातौ विहिता एकीकृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि नामास्यां जातावपि पिण्डीभूतः सर्वप्रयोगस्ततः प्रकृते किमित्याशङ्क्याह ।
सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्या इति । पङ्कजमध्यमयोः
सम्बन्धिनो यैः शकास्तेषु सर्वेषु रसा यथोचितं सम्यक् प्रयोक्तव्याः ।

काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्ताश्च बलवन्तः ॥ इति ।

स्वरविशेषः (प) पङ्कजमाश्रित्य बलवत्त्वम् । काकल्यन्तरयोरपि न प्रयोगमात्रमादरणीयमपि तु
बलवत्त्वमेव । जातीनां नान्योपयोगं कथयन् रसादियोगो जातीनामनुद्दिष्ट एव किमिति
कथित इत्याशङ्कं शमयति ।

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥ इति ।

इत्यमेता नाट्योपयोगिन्यो ध्रुवागानोपयोगदिशेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्तल्लक्ष्यप्रबन्धगानोपयोगि कश्चिदप्यनुद्दिष्टं विनियोगजातं कथ्यते ।

ध्रुवागानान्निजावेशे त्यक्ते निष्कलधीजुषाम् ।

सामाजिकानां हृदये सङ्क्रामेत् प्रस्तुतो रसः ॥ १ ॥

तत्र शुद्धरसैर्नोक्तं भावा स्वस्वसंलग्नवात् ।

अतोऽनुलम्बणचिद्वृत्तौ सन्निधौ निर्योज्यताम् ॥ २ ॥

मुखे तु मध्यमप्रायः पङ्कजः प्रतिमुखे स्मृतः ।

गान्धारो गर्भसन्धौ स्यादवमर्शे तु पञ्चमः ॥ ३ ॥

कैशिकः स्यान्निर्वहणे प्रशस्त्यन्ते तु मध्यमः ।

पाडवः पूर्वरेके स्याद्विष्णोर्मागद्वयं विदुः ॥ ४ ॥

१ र. तत्र यथा स्वरनियमादस्तेषु रसा बुधैः प्रयोक्तव्याः ॥ २ ड. निवृत्त । ३ र. जान्यो विज्ञेया
रस (?) ।

['पाठ्य'प्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि^१ निबोधत ।
 'हास्यशृङ्गारयोः कायौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
 षड्जर्षभौ च कर्तव्यौ^२ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥
 गान्धारश्च निषादश्च 'कर्तव्यौ करुणे रसे'^३ ।
 धैवतश्च 'प्रयोगज्ञैर्याभत्से सभयानके ॥]

गौर्यास्तु पञ्चमं कुर्यात् साधारं स्कन्दसूर्ययोः ।
 मध्यमं कैशिकं विद्यात् साधारं च भयानके ॥ ५ ॥
 ललित(तादि)रियं शुद्धा गीतिः म्यान्नाट्यवृत्तयोः ।
 दैन्यावमानभूयिष्ठे रसे षड्जो विधीयते ॥ ६ ॥
 कामिनीजनितेऽस्यापि भाषान्तद्व्यभिचारिषु ।
 शुद्धावहित्थे गोप्यन्वे दाक्षिणात्या मधैवते ॥ ७ ॥
 चिन्तायां कणिकौमुदये पौराली धृतंजालिके ।
 बाद्गाली खेदप्रणययोः सैन्धवी तापसाम्बरे ॥ ८ ॥
 कालिन्दी सम्मदे कुत्से पुलिन्धान्मप्रवासिनि ।
 त्रावणी शोकभूयिष्ठे षड्जाख्याऽतीतसम्मदे ॥ ९ ॥
 मालवी गुर्जरी चाथ चिन्ताप्रशमयोः क्रमात् ।
 मतिधृत्यवहित्थेषु गीयते बाह्यपाटवा ॥ १० ॥
 कौसला कौशले कुर्याद्गान्धारी षड्जवर्जिते ।
 मृदौ सौवीरललिते लालिते लवितासमे ॥ ११ ॥
 तुम्बुगवश्यकैशिक्यौ गा(क्योर्गा)न्धारललिता भवेत् ।
 कर्णाटी बन्धनिर्विण्णा(ण्णे) चित्रकर्मणि वा भवेत् ॥ १२ ॥
 कालिङ्ग्यमपविशे तु लिङ्गिनां कपटात्मनाम् ।
 मध्यमा स्मृतिशङ्खानु निर्विण्णे पार्वती भवेत् ॥ १३ ॥

१ गार्ग्योऽस्यै चतस्रस्य-नानुसाम् नास्ति । २. वाग । ३ भ. योगे मृ । ३ न भ. र्च ।

४ र. वायौ शृङ्गारहास्यारयोः सर्वज्ञेयमन्त्रमम् ॥ ५. भ. तथा र्च । ६ र. करुणे कविधीयते ।

७ भ. तथा । ८ र. र्च वनं-व ।

ना. १-

निपादिनी विमोहादौ भिन्नपङ्क्ते गणस्त्रयम् ।
 म्यापकीये समोत्साहे भिन्नपञ्चम उच्यते ॥ १४ ॥
 सङ्ग्रमे नर्तरागम्य मले (दे) केशिदथाद्भुते ।
 श्रमाद्यसूयामर्षेषु शुद्धभिन्ना (जा) नियुज्ज (ज्य) ते ॥ १५ ॥
 वराटी वर्षसत्रेगविस्मयेषु निर्धीयते ।
 घृतिमृत्यवहिर्येषु भवेद्धेरसभूषिता ॥ १६ ॥
 आलस्यैर्न्यमोहेषु निशाला व्रीडिनेऽपि च ।
 गर्वोत्पुष्यत्रिनर्नेषु दृढमापरिणीयते ॥ १७ ॥
 त्रासशङ्कासम्भ्रमेषु कोसल्या विनियुज्यते ।
 बाङ्गाल्यमर्षविगेषु घृतिस्मृतिषु च म्भूता ॥ १८ ॥
 उत्तमे कण्ठे भावे सू (त) ये व्यभिचारिणि ।
 कायान्तरा (तुगेद्) भूते भाषा कामोद्भवा मता ॥ १९ ॥
 छत्तेऽभिलाषे शृङ्गारे वीरे धर्मरूपके तथा ।
 कृतकर्तव्यताया च नर्त यो भिन्नकैशिक ॥ २० ॥
 दृढौचित्याद्भुतोत्साहे भिन्नकेशिकमध्यम ।
 जनयोर्भिन्नयोर्बालनैश्चिकथौ व्यभिचारिणी (णि) ॥ २१ ॥
 सूक्ष्मवक्त्रा स्वरैर्जात्या श्रुत्या भिन्ना निरूपिता ।
 अतस्त्वभावो यो रौद्र उत्साहो धर्मगर्जित ॥ २२ ॥
 गौडपञ्चममिच्छन्ति तत्रैके कश्यपादयः ।
 विन्तादिन्यघृतिश्रद्धामर्षादौ द्रामिडी स्मृता ॥ २३ ॥
 दुःखे दुरन्तेष्वभये पताकादेर्नियुज्यते ।
 गौडकेशिकमेकस्य भाषा तन्नामिरामपि ॥ २४ ॥
 भयानके मध्यम म्याङ्गिन्ना चोत्साहयोगिनि ।
 नन्दयन्तीय तद्भाषा भनेतु व्यभिचारिणु ।
 गौडगीतिरिय प्रायो वेगम्बरबिचित्र (वि) ता ॥ २५ ॥
 टकरागस्तु कर्तव्यो रमयोर्वीरोदयो ।
 दीप्ते च हृदयेऽस्यार्थ स्याद्भादविषयेऽपि स ॥ २६ ॥

हर्षे वाऽप्यथ चिन्ताया त्रयणा त्रयणोद्भवा ।
 वैरज्जिका हिता वन्ध्या छेपाडी रणकरूपने ॥ २७ ॥
 मालवेसरिका कार्या समराङ्गणकरूपने ।
 गुर्जर्यमर्पावेगेषु सौराष्ट्री निष्ठुरात्मके ॥ २८ ॥
 सैन्धवी परितोषे म्याद्वैरम्ये वेसरी मता ।
 पञ्चमाख्या विहसिते रविचन्द्रा विषादिनि ॥ २९ ॥
 अम्बामे(ही)री मदोन्मादे ललिता दर्पविप्लवे ।
 कोलाहलि. कलकूले मध्यमग्रामिका धृतौ ॥ ३० ॥
 शङ्कासूयाश्रमे भाषा गेया गान्धारपञ्चमी ।
 धृते(ता)वेता मतिम्मृत्यो म्याद्विवाकरवर्धिनी ॥ ३१ ॥
 पौराली दीप्तभावेषु सादृतौ(त्वते)तानतूलिका ।
 महानिर्वेदभावाना ॥ ३२ ॥
 चिन्ताविषादनिर्वेदे शार्दूली शोरुसथया ।
 जये हर्षे वितर्के च मालवी परिगीयते ॥ ३३ ॥
 म्याध्यायादिप्रसक्तेषु तद्भावम्ये च गीयते ।
 सौवीरी मतिधृत्योस्तु सौवीरी वेगमध्यमा ॥ ३४ ॥
 सार्वभौम च हर्षे म्याङ्गान्धारी शोक्रचिन्तयो. ।
 अमिलापिकशृङ्गारे मध्यम्ये हृदयेऽथवा ॥ ३५ ॥
 समार(वि)तया(ता)याथ गेयो मालप्रपञ्चम. ।
 निर्वेदम्यानिग्रहानु भ्रमे वा भेरिका भवेत् ॥ ३६ ॥
 आवेगशस्त्रसामर्पगर्वाभ्ये भारनी मता ।
 पाङ्काली च मदोन्मादे सैन्धव्यौत्सुम्यनिद्रयो. ॥ ३७ ॥
 गुर्जरी धृतिरूपांदाग्र्याली मदवृद्धिषु ।
 कामाग्र्या दाक्षिणात्या सर्वांगुदीर्येत् किञ्च ॥ ३८ ॥
 धान्नावहित्थनतिषु तर्के तानोद्भवा मना ॥
 त्रयणी मदनाग्र्या शोक्रोक्तग्र्यानु कथ्यते ॥ ३९ ॥

नीचाना मदशङ्काभ्युपार्जित्येषु रंजिनी ।
 करुणे देन्यभ्युष्टे आहुर्वेदवतीं बुधा ॥ ४० ॥
 पोराल्यभ्युष्टमे हर्ष गर्वे त्व(त्वा)घ्नी प्रचक्षते ।
 आग्रये नोये च गान्धारी सङ्गमे च निभाविनी ॥ ४१ ॥
 भिन्नरुशिक्रमध्यस्य म्याने वेसरपाद(ड)न ।
 पुष्पमोक्षे चापहिरयवृत्त्यादो वाद्यपाद(ड)न ॥ ४२ ॥
 रवान्धा हास्ययोगे तु म(मा)तृल्ये वोद्वरागत ।
 महाराख्योत्तमे हर्षे रागशोभाविधायिनि ॥ ४३ ॥
 रते कामदशाना वा भिन्नत्वे दृष्टेऽशिक्र ।
 भिन्नपटजम्य वा स्थाने चिन्ताघ्नीद्यासु मालवी ॥ ४४ ॥
 अन्ये तु कथयन्त्येना चेदिकाशमरादिपु ।
 रोपे स्यात् केशिकी न्ये भये म्याद् द्रामिली शुचि ॥ ४५ ॥
 विप्रलम्भे कामदशायोगे मालवशिक्र ।
 शुद्धा स्याच्छुद्ध(गान्धारी)पौराली शोकोचरे ॥ ४६ ॥
 हर्षे हर्षपुरी स्याता चिन्तायामर्धवेसरी ।
 जुगुप्साया तु पाङ्गाली सैन्धवी नोन्मोचरे ॥ ४७ ॥
 नर्मम्पक्षे(म्पन्दे)ऽपि चामीरी भञ्जनी गीयते शुचि ।
 अमप गुर्जरी रीद्रे कशिकी च सुगर्भने ॥ ४८ ॥
 धृत्तो मता श्रमे पोता स्यात् सिन्धुनितता भये ।
 शार्दूली यत्कर्मादी धृतिरमृतिमतिष्वपि ॥ ४९ ॥
 प्रेङ्गा मम्भोगशृङ्गारे विदूषकपरिक्रमे ।
 आवेगे वेमरी दे यचिन्तयोश्चूतमञ्जरी ॥ ५० ॥
 आत्सुक्ये विश्रमे खेदे छेदार्गी मम्प्रयोजयेत् ।
 पङ्कजमभ्यमिका हर्षधृत्योर्मधुरिका तथा ॥ ५१ ॥
 शोके च हविचन्द्राख्या मदोन्मादेपु पिञ्जरी ।
 नीलाया भिन्नरलिना चापले च विधीयते ॥ ५२ ॥

कर्तव्या भिन्नपौराली हासासूयावितर्कगा ।
 द्राविडी स्यात् परिअष्टे पार्वत्युमाहर्षयो ॥ ५३ ॥
 अष्टधा रागगीति स्याद्दोपाला(दा)वित्यजीविता ।
 शोकेऽप्येके तु ऋकुभो धृतौ काम्मोजिका,मता ॥ ५४ ॥
 मध्यमग्रामिका गर्वे चिन्तालम्येषु माधुरी ।
 सालग्राहनिका चिन्ताश्रमक्षीवेषु गीयते ॥ ५५ ॥
 भोगवर्धनिका शोके दैन्ये निर्वेदचिन्तयो ।
 निद्रोन्मादजडत्वेषु साकाङ्क्षे वलिता तथा ॥ ५६ ॥
 भिन्नपञ्चमिका कुर्यात् स्मृतौ धृत्यग्रहित्ययो ।
 भोगवर्धनिकाभ्याने मदे वाऽऽमीरिका भवेत् ॥ ५७ ॥
 विषादचिन्तानिर्वेददैन्यखेदप्रजागरे ।
 उरगन्ती च पौराल्या धीमराद्य(ह्य)ग्रहित्यगा ॥ ५८ ॥
 प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या शकमिश्रिता ।
 उक्ते रहुदिक(रहसि च)स्थाने योज्यते किरणावली ॥ ५९ ॥
 रेचयन्ती बन्धुवदे(धे) विच्छिन्ने प्रियवान्धवे ।
 ललिता धैर्यगाम्भीर्ये हर्षे बाङ्गालकेसरी ॥ ६० ॥
 नर्तरागमिहेच्छन्ति यत्र मालवकैशिक ।
 ककुभो वा दैन्यचिन्तालम्यमोर्हेषु नर्तकी ॥ ६१ ॥
 पीराभासे तु हाम्येन निर्गहे अरु इष्यते ।
 शङ्कावहित्यनिर्वेदश्रमे तद्वलिता स्मृता ॥ ६२ ॥
 नारीनाम्यदिदृशायामाहु पञ्चमपाद(ड)मम् ।
 अम्ये(म्य) भापे(पा) रेवगुप्ता अरुम्याथ स्वतन्त्रका ॥ ६३ ॥
 रागो हर्षगदोत्साहघृतिस्मृत्यादिगोचर ।
 मार्गभ्रष्टेऽथ बीभत्से नीचे भग्माणपञ्चम ॥ ६४ ॥
 श्रमशङ्कावितर्केषु कार्या मध्यमभूषिता ।
 रूपमाधारितष्टकगगन्याने स्वरूपन ॥ ६५ ॥

गान्धारपञ्चम. मा च नीचस्याद्भुतहास्ययोः ।
 वीभत्से हाम्यवीरोगे कर्तव्यः षड्जकैशिकः ॥ ६६ ॥
 चिन्तावितर्कयो सा म्यात् म्बीणा मालपञ्चमा ।
 औत्सुक्ये प्रोपिते पत्या शङ्कासूयासु भावनी ॥ ६७ ॥
 इति साधारणीति म्यात् सर्गगीतिविमिश्रणात् ।
 मूयस्त्वल्परत्वतो भाव(यो)न्यमिचारिगतो भवेत् ॥ ६८ ॥
 गानं रसेषु यत्रोक्तं विषयन्यैकतास्थिति
 ध्रुवाद्यौ मध्यमग्रामपञ्चौ पाडपञ्चमौ ॥ ६९ ॥
 गान्धारमध्ये केशास्या पर्वा गान्धारपञ्चम. ।
 सूर्ये सौवीरकश्चण्ड्या कैशिक पञ्चमेऽपि ह ॥ ७० ॥
 सर्वे एष सुरारातो भवेन् मालवकैशिक ।
 सर्वे रागा महादेवे सम्यक् मन्तोपपोपका ॥ ७१ ॥
 गीती(ति)भाधारगोडीये नाट्ये तु प्रहरद्वये ।
 मित्रा न चरमे सैन पूर्वस्मिन् न तु जातुचित् ॥ ७२ ॥
 नाट्यादभावाच्चान स्यादमङ्गलतमो हस्तौ ।
 चरमे रागगीति स्यान् नाट्ये न नियम स्वयम् ॥ ७३ ॥
 प्रेङ्खोलितो वसन्ते म्यात् तथा मालपञ्चमा(म) ।
 टकरागो गौडकयुभौ मित्रपङ्कजोऽथ कैशिक ॥ ७४ ॥
 मित्रपञ्चमकथ्येति श्रीज्जाष्टुतु सुदता(ता) ।
 इत्येष कथयथायुक्ती विनियोगो निरूपित ॥ ७५ ॥

ननु शान्तरसे न केनचिदशकेन गानमुक्तम् । विस्मरणशीलोऽसि । सूर्यसे(ते) ।
 उक्तं हि । न शान्तरमप्रधानता प्रयोगस्य भवति । सतोऽपि हि
 रसान्तरोपरक्त एव प्रयोगयोग्यो नान्यथेति ।

एव विनियोगजात्यंशकानभिधायधुना वक्तव्यान्तरं वक्तुमुपक्रमते ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् । इति ।

‘अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि’ वर्णालङ्कारलक्षणम् ।

‘आरोही चावरोही च’ स्यादिसञ्चारिणौ तथा ।

वर्णाश्चत्वार एवैते ‘अलङ्कारास्तदाश्रयाः ॥ १४ ॥

ननु वर्णादेर्जातिशरीरानुप्रवेशाज्जातिलक्षण एव निरूपणं युक्तं दृश्यते । लब्धात्म-
लाभस्य हि विनियोगो युक्तः । दशलक्षणादपि वा पूर्वं विनियोगो वक्तव्यः । विनियुक्तस्य
लक्षणमित्यपि दृश्यते । पृष्ठे तु तदभिधानमयुक्तमिव । उच्यते । जातिर्नाम स्वरसमूहमात्रम् ।
पदसम्बन्धाधीनस्तु वस्तुवर्णव्यवहारः । तदायत्ताश्चालङ्काराः । न चार्धविशेषाभिधायिना
पदेन सम्बन्धो विनियोगमन्तरेण भवति ।

नन्वेवं न्यासापन्यासावपि तत्रावाच्यौ । तयोर्हि समस्तविद्यासमाप्तिः । असाववान्तर-
विदारी समाप्तिश्च स्थानम् । विदारी चावान्तरपदसमूहविच्छेदरूपा । यद्येवमत्स(रूप)त्वमिद-
मुच्यते । ग्रहाशादयोऽपि पदापेक्षा एव । तर्हि गीयमानपदाभावे कश्चिदपि स्वतः स्वरोप-
योगोऽस्ति गाने गान्धर्वे वा । **समवाये गान्धर्वमिति विशाखिलाचार्यः** । तस्मात्
पदसम्बन्धः सर्वत्र प्रयोजकः । किं तु वर्णो नाम पदसम्बन्धमन्तरेण लक्षयितुमेव न शक्यते ।
तथाहि वक्ष्यते । **पदं लक्षणसंयुक्तमिति** (म. ना. २९.१८) । ग्रहादयः स्वरारम्भ-
बाहुल्यतया वा हीनत्वसमाप्तिर्लक्षणाः । तथा च पदनिरपेक्षेऽप्यन्तरालपादावपि भवत्येव
तैर्विना जात्यंशका रागस्वरूपमेव न किञ्चिदुन्मूल्यन्ति । अलङ्कारस्तु परमार्थतः पदग्रामस्यै-
वालङ्कार्यैर्त्वादंशकयोगाद्धि गीयमान एव सम्पद्यते । अर्थयोगादिव सार्थकं वृत्तसन्धयोगादिव
च श्रव्यं प्रसन्नादिप्रभृत्यलङ्कारसम्बन्धात्तु तदेव गृह्यतममित्यलङ्कृतं सम्पद्यते । उपमानप्रसा-
दिकायोगादिवालङ्काराणां च (जीवभावः प्रसन्नादिभावे) नाश्रयो वर्ण इति पदाधीनस्वभा-
वत्त्वादेर्षां विनियोगानन्तरमेव युक्तमभिधानम् ।

टीकाकारास्तत्वाहुः । आश्रयस्वरूपेण जातीनां गान उपयोगो न तु शक्ति-
सम्पादकत्वेन । तत्तु ग्रामरागाणामेव । तेऽप्यन्यैरेवेक्ता इति न मन्योच्यत(न्त) इति ।
मण्डपो दीपयोगी वास्तु.....वदित्यत्रार्थे ज्ञापकमिदम् । वाग्यानां पश्चादभिधानम् । एतच्च
पूर्वमेव विचारितमित्यास्ताम् । एतच्च (वं च) क्रियाविस्तारवाची वर्णशङ्का । तथाभिनयक्रिया
एकस्वरमात्रावस्थानेन वा आरोहणेन वा अनरोहणेन वा व्यामिश्रणया वा सम्पद्यत इति
चत्वार एव वर्णाः । (तदधिका) न भवन्ति । तदाह । **आरोही चेत्यादि अलङ्कारा-**

‘आरोहन्ति स्वरा यत्रारोहीति स तु संज्ञितः’ ।

‘यत्र चैवाचरोहन्ति’ सोऽचरोही प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥

स्थिराः स्वराः समा यत्र स्थायी वर्णः स उच्यते’ ।

सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारीति कीर्तितः’ ॥ १८ ॥

शारीरस्वरसम्भूतान्निस्थानगुणगोचराः ।

चत्वारो लक्षणोपेता वर्णास्तत्र प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥

स्तदाश्रया दत्तन्तम् । सामान्यमेवाश्रयमित्युक्तं पूर्वमेव बुद्ध्यावाश्रीयमाणत्वात् । एकस्मिन्नेव गायामीति यावत् स्वरविशेषान् स्त्रग्धरायां गायामीत्यभिसन्धाय गायन् प्रयोक्ताऽलङ्कारान् प्रयुक्ते तावत् । म्भारालङ्कारेषु यत् सामान्यं स वर्णः । तेनारोहणारोहणान्स्थानसञ्चरणान्येव परमार्थतो वर्णः । तद्योगात्तु गीयमानं पदमपि वर्णक इत्युच्यते ॥ १४ ॥

तदभिप्रायेणैव आरोहन्ति स्वरा यत्रेति लक्षणम् । तुरन्तधारणे । आरोहन्त्येव न त्वरोहन्ति । आरोहण एवारोहणमिथीभावं एव गान्धार स्यात् । एवमचरोहन्त्येवेति ॥ १५ ॥

समा इति तुल्यजातीया । तेन मन्द्रतारमध्यमरूपतया तस्यैव स्वरस्य प्रयोगः । स्थाय्येन वर्णः । विच्छिद्य विच्छिद्य पुनः प्रयोगः कर्तव्यो न तु दीर्घदीर्घेणानिच्छेदेन घण्टाम्बनवदिति दर्शयितुं स्वरा इति बहुवचनप्रयोगः । स्वरा उपस्वरश्चेति सर्वकशेष इति केचित् । एतत्तु गान्धारिष्ययुक्तम्भारद्वयमप्यारोहणारोहमिवरत्वं तद् व्यतिरेकेण कथं प्रतियोज्यम् । अलङ्कारविशेषयोगेनाप्यलङ्कारगमनमेकस्वरायत्तमेव ॥ १६ ॥

नन्वारोहणावरोहाभ्यां तारमन्द्रस्वीकारस्तावद् दर्शितः । कण्ठयम्बरस्वीकारस्तु कथमित्याशङ्क्याह ।

शारीरस्वरसम्भूतान्निस्थानगत(गुण) गोचराः ।

चत्वारो लक्षणोपेता वर्णाः ॥ इति ।

एतदनेनाह । नन्वारोहण शिरस्यस्वरानिष्ठमेव लक्षितमनरोहणं वाऽवकृष्य(ष्ट)म्भरानिष्ठम् । किञ्चैकैके तस्यैकविपयतामाह । निस्थानेति । त्रिषु ये गुणा गुण्यमाना उच्यन्तेमानानि

१ च आरोहन्ति । २ न यत्र आरोही स तु भण्यत । ३ ईर्षितं स । ४ यत्र आरोहा स तु मञ्जित । ५ स आरोहीति मञ्जित । ६ र अवरोहान्तं तं यत् । ७ प राहतं । ८ र राहीति मञ्जित । ९ च राहीति भण्यत । १० र मञ्जित । ११ अ सञ्चारी स तु मञ्जित । १२ र तं तु । १३ भ त्वम् । १४ होत ।

‘एवं (पदं) लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।

तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा^१ ॥ १८ ॥

स्थानानि वा गुणाश्रया येषामिति स्वरास्ते गोचरो विषयो येषाम् । न त्वारोहणारोहणे एकतन्त्रिकायां वीणायां बहुतन्त्रिकायां वा विपर्यये वंशे च । अत एव न संवेद्येते मल्लक-वीणादौ न च भवतः । तत्र वर्णसङ्करोपलम्भः । तत् कथमिदं लक्षणमित्याह । शारीर-स्वरसम्भूता इति । शारीरस्वरेषु मुख्येष्वश्रितेषु लक्षणमिदमुक्तम् । तत्सदृशस्वरोपलम्भ एवान्यत्र वीणादाविति तत्रापि पर्यवस्यतीति न तु वीणादावलङ्काराभावः । अत एवोक्तम् ।

शारीर्यां त्वस्फुटा ये तु दारव्यां ते व्यवस्थिताः ।

दारव्यां चलिता ये तु शारीर्यां ते सुनिश्चलाः ॥

इति ॥ १७ ॥

नन्ववधिविशेषश्चेदारोहणादौ त.....कश्चित्त्वा सर्वत्र सर्वं स्यात् । यथाऽऽ-रोहणेऽप्येकत्र स्वरेऽवस्थानमवश्यम्भावीति स्थायित्वसम्भवः । एवमन्यत्रापि वाच्यमिति स्वरसाङ्ग्यमित्याशङ्क्यावधिनियमार्थं वर्णशङ्कस्य च निरुक्तस्यापनार्थमेकबुद्धिप्राप्तत्वे च निमित्तमाह ।

एवं (पदं) लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।

तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा ॥

इति । विविधितसंज्ञानिर्देशो लक्षणसंयुक्तवचनेन दीर्घेऽपि समासपदे भागश्च पदनियम-माश्रित्यावधिनियम इति दर्शयति । सकललोकप्रसिद्धमेव तदेवोपलक्षणं ग्राह्यमिति लक्षण-संयुक्तवचनेन सूचयन् कृष्टादिष्विति पदलक्षणं पराकरोति । अनिद्वन्द्वन्तं (सुमिद्वन्तं) पदं विभक्त्यन्तं पदमिति हि तत्र प्रसिद्धम् । तेन पदमेकं यदा यतो वर्णगीतिक्रियाऽनुकर्षति दीर्घकालं करोति तदा ततो वर्णस्तम्यैकस्य सङ्कीर्णस्य निष्पत्तिः । तेनावधिनियमादसङ्कीर्णत्वम् । यतश्च पदं कर्षति विस्तारयति ततो हेतोर्वर्णस्येति वर्णसंज्ञाया निष्पत्तिरिति निरुक्तम् ।

यद्यपि चोच्चारितः प्रध्वंसितः स्वरो न सञ्चयेन वर्तते येन तद्विषय एकोऽयं वर्ण इति धीः स्यात् । तथाप्यथै (र्थे) कृत्वादिना निमित्तेनैकधीरोपकं पदं यतोऽनुकर्षति तत एकपदनिष्ठत्वाद्देतोरेकानुच्छासनसामान्या एकादिनिष्पत्तिधीग्नेकस्वरविषयाऽपि न वि(रु)-

एते वर्णास्तु 'विज्ञेयाश्चत्वारो गीतयोजकाः' ।

'एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निगोघत ॥ १९ ॥

'प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च ॥

'प्रस्था(स्ता)श्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः' ॥ २० ॥

ध्यति(ते) । तदाह । स्वरसमुद्भवा निष्पत्तिरिति । स्वरा केनतास्तेभ्य उद्भूता
स(रिगादय इ)त्या(द्या)वर्णस्य निष्पत्तिरित्यर्थः । मा (प्रा)दीना च निपाताना
पदत्वमेव स्वरलाभादिषु तु यद्वर्णतालङ्काराणां स्वरूपनिर्धारणं तत्पदगतदर्शनं सम्भूतस्वर
रूपानुकूलं श्वासविरामकृतविच्छेदा(वर्णादि)भूत चेति ॥ १८ ॥

एतदुपसहरजन्यवासूत्रयति । एते वर्णा इति । तुः समुच्चये । वि
(यागादिषु) तानप्रयोगे वर्णा सर्वे एव भवन्ति । तदलङ्कारा सर्वे इति भावः । एतेषामेव
भवन्ति । एवकारेण वर्णालङ्काराणामन्योन्यमव्यभिचारो दर्शितः । सम्यङ्निगोघतेति ।
स्वराणां(वर्णानां)सुप्रयोगः कार्योऽलङ्कारवत् तेषामिव च नियमेनाभिधातुमशक्यत्वाद्
वर्णोत्पत्त्येव च तेषां परमार्थतः स्थापनान् मया यथापि सर्वे न लक्षितस्तथापि शास्त्रान्तर
वक्ष्यमाणनिरुक्तपरस्यसौ(स्यो)भायेनैनाजानीतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तान् वर्णत्रिभागेन प्रदर्शनार्थमुद्दिशति ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च ।

प्रस्तारश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः ॥

इति । प्रसन्नत्वं मन्द्रभावः । तत्र, विन्दुर्लोकेश्चिज्ज्ञानम् । तारत्वे रेखोर्ध्वो शिरोगता ।
मा सा इति । अत्रैव यदा पटङ्गस्यैवोपक्रमसङ्काराभ्यां प्राधान्यं मध्ये तु स्वरान्तरानुप्रवेशो
भवन्नपि न स्थायिवर्णेष्विव बाधते तदालङ्कारान्तराणि । सम्प्रति सक्रमेणात्र तारगतेरसक्रमो
रेचितः । अयं प्रस्तारः प्रकृष्टशब्दस्तारता यत्रेति । अयं मन्द्रश्रुत्या प्रसादयति प्रकृ

१ अ वर्णास्तु चत्वारो हेतु गानस्य योजका । २ इ गानयोगिनः । ३ र तर्पा च सश्रितान्
भूया हि । ४ एतमेवाश्रितान् भूया हि । ५ वर्णानामुद्देशो भिन्नमातृकासु बहुभेदो दृश्यते । तथापि
अ य च र मातृकासु प्रायः समानरूप पाठः । स एव नान्यदेव न स्वीकृतो वृत्तिकारेण च व्याख्यातः ।
५ च प्रस्तारश्च प्रसादश्च । अ प्रस्तारश्च प्रसादश्च । ६ र स्थायिवर्णसमाश्रयः ।

‘अथ सञ्चारिजान् भूयः कीर्त्यमानान्निबोधत ।

‘मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिः प्रेङ्खितो विन्दुरेव च ।

‘सन्निवृत्तः प्र(त्तप्र)वृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ॥ २१ ॥

कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकितः* ।

‘आवर्तकः परावृत्तः सञ्चारिण्यश्चतुर्दश ॥ २२ ॥

(सा)मो(दो)ऽस्ति । अयं स्वराणां संख्यायां चाक्रमत्वे यद्यपि भेदजातं सम्भवति संक्रमसंस्पृष्टादिवत्त्वे भेदानामसंख्येयता । अत एवालङ्काराणामनियम इत्युक्तम् ॥ २० ॥

मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिः प्रेङ्खितो विन्दुरेव च ।

सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ।

कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकितः ।

आवर्तितः (तंकः) परावृत्तः सञ्चारिण्यश्चतुर्दश ॥

(इत्यादि) । मन्द्र इति । मन्द्रो येषां यस्य मध्ये तेषां तस्य ग्रहणम् । प्रसन्नादिरिति । आदिशब्दो(इ उ)पादानपदम् । प्रेङ्खितो तो(दो)लबन्धवत् । तैले विन्दुः । चिरकालमवस्थाने स्वरान्तरोपरलङ्कारैलविन्दुवत् प्रसरणात् । निवर्तनमवरोहः । सम्यगिति दूरम् । अवरोह यदारोहणं तदा य(स)न्निवृत्तप्रवृत्तः । यद्यपि चैवं तेऽलङ्काराः पत्रर(यत्र वि)-हितास्तत्त्वेन भाति(न्ति) तथापि प्रतीतस्य गीतसमयप्रविष्टस्याभिज्ञानदानार्थं लिखिताः । रेचितकम्पितकुहरास्तु शिरोवक्षःकण्ठनिविष्टस्य त्रिःश्रुतेः स्वरस्य कम्परूपा इत्यभिज्ञानेनापि दर्शयितुमशक्या इति न विलिखिता इति । यत्रारोहणमे(मि)त्रारोहणं च समं स समः । काकल्या यद्रीतवद् गीतं मुक्तकण्ठं तत्र वेणुः । अन्ये तु सौपियेण छिद्रोपलद्धान् मध्ये यद्विचित्रं हृद्यं च विच्छेदरूपं तद्वेणुरित्याहुः । यथा(दा) जातिषु मध्ये द्विश्रुतिसूचितान्त इति लिख्यते (तदा) रञ्जितः । यदा स्वरान्तरमुच्चारितमप्यूर्वाधारस्वरतां नानुरक्तं प्रतीयते तदाऽवलोकितः । यत्र विद् .....तत्राप्यवलोक एव । आसमन्ताद्वर्तमानादावर्तकः । अस्यैवालङ्कारान्तरप्रायोविच्छिन्नस्यापि पुनः प्रयोगे परावृत्तिः । अत्र चालङ्कारचतुर्दशके विशेषो द्विरूपो वर्णानुगमिष्यत्यारोहणादवरोहणनियमामावात् ॥ २१-२२ ॥

१ र. अलङ्कारान् विज्ञेया यद्वे गञ्चारिजान् पुनः । २ भ. मन्द्रानां प्रगम्य (र. सादो) विन्दुः प्रेङ्खितस्तथा । ३ र. स्यात् । भ. तारमन्द्रः प्रगम्य मन्त्रिणः प्रवर्तकः । ४ र. अन्यवलोकरः । ५ भ. आवर्तपरार्थम् । च. आवर्तितः परावृत्तो हेताः सञ्चारिण्यस्तथा ।

निष्कर्षोऽभ्युच(च)य'श्चैव हसितो विन्दुरेव च ।

प्रेङ्गोलितस्तथाक्षिप्तो 'विस्ती(शी)र्णा'ङ्(घ)टितस्तथा ॥ २३ ॥

हादमानः सम्प्रदानः सन्धिः प्रच्छादनस्तथा ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश ॥ २४ ॥

'विधूतश्च त्रिवर्णश्च तथोद्गाहित एव च ।

उद्गीतश्च तथा वेणिर्विज्ञेया ह्यवरोहिणः' ॥ २५ ॥

निष्कर्षोऽप्यु(भ्यु)चयश्चैव हसितो विन्दुरेव च ।

प्रेङ्गोलितस्तथाक्षिप्तो विशीर्णो घटितस्तथा ॥

हादमानः सम्प्रदानः सन्धिः प्रच्छादनस्तथा ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश ॥

एन्म्वर प्रयुज्येतद्विच्छेदेनैव (स्वरांतरे)रूर्ध्वगमन निष्कर्षः । अभित ऊर्ध्व चयनमभ्युचयः । सगमसा । (मन्द्रादे प्रसन्नान्ता कला) यदा भवति तदा हादमानः । सम्प्रदान इति । दा(दो) अवखण्डने (पा धातुपाठ—१२२३) देङ् रक्षणे (पा धातुपाठ—१०३१) इत्युभय (यो) रूपम् । तेन विच्छिद्य विच्छिद्य यदारोहणस्यैव परिपालनं तदा सम्प्रदानालङ्कारः । एतावलेख्यो । सन्धानात् सन्धिः । सरिग (गमप, प) ध(नि) । प्रविष्टमवच्छिन्नत्वं स्वरात्स्वराणां यत्र मध्यगतानां प्रच्छादनम् । सरिग । प्रसन्नशब्देनात्रारुक्षत (न्त) स्वरास्ववरोहिण ॥ २३—२४ ॥

एन्त्यागेनारोहणावरोहणाद् विधूतः । सस(ग)मरि(पग रि) । ओ(आरो)हा दिग्मेण कम्पपूर्वोऽरोहो विधूत इत्यन्ये । अधस्वरे त्रिविधान्त्या त्रिवर्णः । स नि ध ध ध । एतद्विपर्ययेणोद्गीतः । ऊर्ध्वस्वरे गानक्रियाया विश्रान्ते । ससससनि । मध्येकविश्रान्तेरुद्गाहितः । स नि नि नि ध ध ध । इति वेणिः ॥ २५ ॥

१ प अभ्युचय । २ निष्कर्षोऽभ्युचय । ३ प विशीर्ण । ४ विधूणोऽटिते । उद्गृह्यते । ५ विधूनादाटितः । ६ च हादमानः । ७ प्रदानम् । ८ च इति चारोहिण स्मृता । ९ प विधूतं गायत्रणम् । १० विधूतं स्यात् । ११ भ वग । १२ वेणिरित्येत ह्यवरोहिणा । १३ प अवरोहिणः । १४ विधूतो गानवर्गश्च उद्गीत पुनरेव च । उद्गाहितस्तथा कथं पश्येत ह्यवरोहिणः ।

सप्तरूपगता' ज्ञेया अलङ्कारा बुधैस्त्वमे' ।

'नैते (सर्वे) ध्रुवास्विष्टाः श्रुति(श्रोतृ)वर्णप्रकर्षणात्' ॥ २६ ॥

अथैषां प्रयोगविषयं नियमयितुं तत्र च हेतुनिरूपणद्वारेणालङ्कारालङ्कार्यभावं दर्शयितुमाह ।

सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारा बुधैस्त्वमे

नैते साकं (सर्वे) ध्रुवास्विष्टाः श्रुति(श्रोतृ)वर्णप्रकर्षणात् ॥

इति । सप्तरूपग्रहणं सकलगान्धर्वोपलक्षणम् । तेन गान्धर्वे गीतस्वरूपसम्प्रभेदरूपे आश्रयमात्रोपयुक्तेष्वर्थप्रतिपत्तिसम्पादनात् । तात्पर्यविरहगात्रसमुच्चारणमात्रफलेषु पाठेषु यथेष्टमलङ्काराः ।

ननु वा(चा)र्थस्यैव हि तत्र प्राधान्यम् । वर्णे वा(चा)लङ्कारबलेन प्रकल्प्यमानार्थप्रतीतिविषयित्वेऽप्यतीतेष्वक्षरेष्वनुमन्धानमसम्भावि । यतः श्रोतृणां वर्णे प्रकर्षणादिति च ध्रुवत्वं वर्णस्यालङ्कार्यतामाह । न च वर्णारवेन (स्वरेण) स्यादित्युच्यते । तस्य सकलपदविश्रान्तस्य गानक्रियासम्पत्तौ प्रस्तुतरूपस्येत्यं शोभाः कृता भवन्ति । यद्येकश उक्तपूर्वं वैचित्र्यमभिधीयते यथा प्रस्तुतस्य वदनस्य चन्द्रोपमानेन । अत एव गीतिरलङ्कारहीना (भ. ना. २०.-४५) इत्यत्र व्यतिरेकद्वारेण गीतेरेवालङ्कार्यता लक्ष्यते । गीर्वर्ण इति च पर्यायौ ।

अत्र चोदयन्ति । चत्वारो(रस्तु)ग(गु)णा युग्म (भ. ना. ३१.१०६) इत्यादिना तालकलाविषये पदमात्रापरिमाणनियमस्य लक्ष्यमाणत्वान् निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात् (भ. ना. ३१.४) इति कलापरिमाणस्य कथमभिवर्णप्रकर्षणं शक्यम् ।

अत्राहुः । वर्धमानासारितिविषयोऽयं पदमात्रापरिमाणनियमो न प्रगीतिकादौ तन्नियमाभावात् । अत एव सप्तरूपगता इत्युक्तम् । तत्र यथेष्टं वर्णप्रकर्षणमिति लक्ष्येऽपि च जातिगीतादौ यथेष्टं प्रकर्षणनुपलब्धमेव ।

अन्ये त्वाहुः । आसारितद्वारेण सर्वविषयं यत्पदमात्रापरिमाणनियमोऽतिवर्णप्रकर्षणं प्रत्यक्षमहमहमिकयाऽलङ्कारपरम्परायोजनं तच्चेदमयुक्तमिव । न हि ध्रुवास्तु क्रियमाणं तदर्थप्रतीतिं विद्वन्ति । प्रत्युत सालङ्काररञ्जनार्थैव स्यात् ।

१ भ. कृताः । २ च. नैतेऽस्माकं । ३ प. न निबोद्ध्या ध्रुवास्वेने त्वमि । ४. नेत्यन्ते हि ध्रुवास्वेने जानि- । ५ च. न्यतिवर्णप्रकर्षणैः ।

‘न हि वर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणां सिद्धिरिष्यते ।

‘इयेनो चाऽप्यथवा बिन्दुर्यं चान्येऽति (तु) प्रकर्षिणः ॥ २७ ॥

ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः ।

‘तद्भ्रुवाणां प्रयोगे तु (ऽपि) कार्या आरोहिणः स्वराः ॥ २८ ॥

विन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितं तु (तश्च) कलाद्वयम् । (म ना २९, ३८) इत्यादि यदुच्यते त रविषय न तथा इदयते इति प्रान्य एव परिहारो युक्तः ।

एत इति । सर्वसम्भरो निषिध्यते । एते सर्वे नेष्टा । यथापि वर्ण प्रक्षेप कर्षिण कम्पितादयो नात्र बहन्ति तथा । सर्व इति । समष्टिरूपा इत्यर्थः । तत एकत्रैवाक्षरे बहवो ऽलङ्कारा नियमाणा अतिप्रकर्षं कुर्वन्त इति नेष्टा ॥ २६ ॥

ननु यम (व) तिप्रकर्षिणस्तत्किमिति ध्रुवास्तु नेष्टा इत्याह । न हि वर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणामिति । के तस्यालङ्कारा इत्याह । इयेनो चाप्यथवा बिन्दुरिति । इयेन इत्यनेन तन्त्रान्तरलक्षितेन व्यवहारेणालङ्काराणां सङ्ख्यानियम प्रत्यनादर दर्शयति । तत्र इयेनलक्षणम् ।

इयेनश्चैकान्तरो जातः कलामात्रान्तरे स्थितः ।

तस्मिंश्चैव स्वरे वृद्धिं गृह्णात्येव विलक्षणम् ॥

अन्ये तु वेणित्रेणि (इयेन इत्याहु । ननु विन्दुइयेनावेव निषिद्धौ । नेत्याह । ये चान्ये तु प्रकर्षिणः । तेऽपि (न) ध्रुवाणां प्रयोक्तव्या । तुरपिशङ्कस्यार्थे ॥ २७ ॥

आरोहिणो वर्णस्य सम्बन्धिनः । अपिशङ्कादवरोहिणोऽपि । ये स्वरा इत्यलङ्कारा । ते प्रयोक्तव्या । यदि वा ऽऽरोहिणः स्वरा इति सावरोहो न तु विधान्त्या प्रकर्षिण प्रयोक्तव्या ।

अन्ये त्वाहु । स्वरा इत्यलङ्कारैकदेशा प्रयोज्या येऽनुजाता ।

श्रीमदुत्पलदेवपादास्तथा मन्यन्ते । आरोहिणः स्वरा इत्यनेनाति प्रकर्षिण स्वरूपमुक्तम् । प्रत्यक्षरमारोहो विद्यते येषां स्वराणां ते आरोहिणः । तेन

१ र नातिवर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणां सम्प्रकीर्तित । २ व बिन्दुर्वापि हि वेणुवा । ३ म भेव कार्या प्रयोक्तृभिः । ४ नातिवर्ण प्रयोक्तृभिः । ५ न न तु कार्या प्रयोक्तृभिः । ६ इदमर्थं घममानुक्तयोरेव ।

यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्यार्थदर्शिका ।

वर्णानां तु पुनः^१ कार्यं कृशत्वं पदसंश्रयम्^२ ॥ २९ ॥

येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ॥ ३० ॥

प्रतिस्वगमक्षरं प्रत्यक्षरं स्वरमित्येवंरूपमतिकर्षणम् । यथा कुसुमव(प)राध(ग)पुञ्ज-
परि(पि)ञ्जरहंस(दर्श)नीया इत्यत्र चञ्चत्पुटभङ्गेन (दर्श)नीयेत्यस्मिन्नक्षरेऽनेकस्वर
आरूढः कर्तव्य इति यावत् ॥ २८ ॥

अत्र हेतुमाह । यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्येति । ननु क्रियतां नाम ।
तथाभूता प्रवेशाक्षेपनिष्कामणप्रसादनान्तरवैचित्र्यान्तरयुक्ता कविना सूच्या । अतिप्रकर्षण-
वर्जनं तु किमर्थमित्याह । अर्थदर्शिकेति । अमितो दृष्टार्थो गान्धर्व इवार्थवद्भोऽपि तु
सामाजिकानां तत्प्रतीतिसिद्धये प्रकृतिभेदो विभावादिभ्यस्ततः साधारणीभूतस्तयावगतो
रससम्पत्पुपयोगी भवतीति यावत् ।

नन्वेवमर्थमर्पणप्रधानत्वाद्येन केनचित् पदेनार्पणीयोऽर्थः । नेत्याह । वर्णानां तु
पुनः कार्यं कृशत्वमिति । स्थाय्यादिशङ्कापरिहारार्थमाह । पदसंश्रयमिति ।
कृशत्वमित्यस्थूलत्वं बहुतरदर्शनसंयोगदर्शनहीनत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा हि
गीतिरर्थार्पणमनवधारयन्ती कर्तव्या तथैव पदगतान्यक्षराण्यपि दुर्भणसंयोगादिहीनाङ्गान्यधि-
कानि कर्तव्यानि । तेनौचित्येन पदगीतिः कर्तव्येति । टीकाकारैस्तु श्लोकार्थस्यास्य प्रति-
कर्षणत्वमस्म(त्वं) व्याख्यातं पुनरुक्तप्राप्तमित्यास्ताम् ॥ २९ ॥

ननु विन्दुश्येनादयोऽलङ्काराः । तेषामियत्तालक्षणादि वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।

इत्यादि । येऽलङ्काराः स्वा (ग्राम)मात्ररागस्वरूपोत्थापकाश्च त(ते)त्र पूर्वे (प्रयोगे) ।
धातुवाचं वर्णाङ्गलक्षणादेव गम्यते । ये त्वन्ये गीतप्रयोगविषयास्तान् निबोधतेति ।
त्रिवर्णाश्रितत्वाद्धर्णा इति टीकाकृदभ्यधात् ।

परमगुरुश्रीमदुत्पलदेवपादा मन्यन्ते । वर्णानां पदनिबन्धनत्वे तदाश्रिता-
लङ्कारा गीतप्रयोगरहितकेवलस्वराद्यपमात्रगामिन इति शङ्कापदानमेव । तत्रालङ्कारताप्रतिभाम-

१ म. ध्रुवाः-दर्शिकाः । २ म. पर । ३ म. तु ध्रुवाश्रयम् । ४ म. अतः परं प्रवक्ष्यामि
वर्णालङ्कारलक्षणम् ।

प्रसन्नमध्यमश्चैव विन्दुः कम्पितरेचितौ ।
 तारश्चैव हि मन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।
 प्रेङ्खोलितस्तारमन्द्रौ मन्द्रतारः समस्तथा ॥ ३१ ॥
 सन्निवृत्तः प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।
 ऊर्मिः प्र(प्रे)ङ्खलोऽवलोकश्च इत्येते सर्ववर्णगाः ॥ ३२ ॥
 स्थायिवर्णादृते 'चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 'क्रमशो दीपितो यः' स्यात् प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥ ३३ ॥
 व्यस्योच्चारित एवैष प्रसन्नान्तो विधीयते ।
 आच्यन्तयोः प्रसन्नत्वात् प्रसन्नाच्यन्त इष्यते ॥ ३४ ॥
 प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।
 सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयः स्थितस्त्वेकस्वरोऽपि यः ॥ ३५ ॥

स्तत्सम्कारजो न मुख्य । वक्ष्यमाणा एष गीतिप्रयोगोपयोगिनो नान्ये इत्यत्र लक्ष्यदर्शनादि
 प्रमाण पश्याम । श्येनादयश्च लक्षयितव्या । प्रयोगोपयोगाच्च चाप्रतो लक्षित(ता) इति ।

तस्मादेपोऽत्रार्थ । वर्णस्व(रूप)गुणाङ्गैधातुवाच्य लोभयमपि हि क्रियाविस्तारा
 स्मरम् । जातावेकवचनम् । तदयमर्थः । ये स्थाय्यादयो वर्णा उक्ता यानि वर्णाङ्गानि धातु
 याद्यादीनि वस्तूनि लक्ष्यन्ते तेभ्य प्र(यो)ग्या । अत्र भ्रुगप्रयोगे ये गच्छन्त्युप
 युज्यन्ते तान् निबोधत स्यमूहध्व वर्णलक्षणं तावत् । ऊहो व्याख्यात । वर्णोऽत्र धातु
 वाद्यादिगतस्तत्रैव व्याख्यायते । ननु कुत्राप्यविरक्षितेनैव प्रसर्तत ऊहशक्तिरित्याशङ्काशमना
 याधेति । चकारेण लक्षणमपि कर्तव्यमिति सूचयति । अत एवोद्दिशति प्रसन्नादि-
 रित्यादि सर्ववर्णगा इत्यन्तेन । न प्रत्येक मन्तव्यमपि तु समुदायापेक्षमेतत् । तेन
 यथायोग कश्चिदेकत्र वर्णे कोऽपि द्वयोरित्यादि मन्तव्यम् ॥ ३०-३२ ॥

स्थायिवर्णादृते चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

इति । स्थायी(ति) । यथारुचि श्येनादयः प्रयोग्या इति तात्पर्यम् । तत्रालङ्कारस्वरूपमेव
 मुक्तम् । अस्माभिः पूर्वग्रन्थेतु यदनुक्तं तद् व्याख्यायते । दीपन तारता प्रसादो
 मन्द्रता । दीप्तिर्नाम श्रावकश्रोतृ(निष्ठो)विशेषो धर्म इत्यनुक्तसम स्वरसाधारणम् । सामवेदे

१ इ त्वन्ते सर्ववर्णा प्रयोगिण । २ र कमादुद्दीप्यत । ३ ज तु । ४ इ अभिधीयते ।

५ इ प्रशमनात् । ६ र सम विद्यात् स्थिरस्त्वेकस्वरोऽपि हि । अ स्थित एकस्वराऽपि च ।

‘आदिमध्यलयो यत्र स चोर्मिरिति संज्ञितः ।

श्रुतयोऽन्याद्(न्या) द्वितीयस्य मृदुमध्यायताः स्वराः (स्मृताः)

॥ ३६ ॥

आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्वं तु विपर्यये ।

स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।

दीप्तायते करुणानां श्रुतीनामेव निश्चयः ॥ ३७ ॥

विन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितश्च कलाद्वयम् ।

गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित इष्यते ॥ ३८ ॥

च रामसासोमे इति च यदुच्यते तदिहानुपयोगीत्यास्तामेतत् । दीपनप्रसङ्गात् समः पश्चाद्विष्टोऽप्यत्र लक्षितः । सर्वसाम्यात् समो ज्ञेय इति । दीपनस्य सर्वत्र साम्यादिति यावत् । समस्यैव विशेषोऽनुगीतिरिति स लक्ष्यते । स्थितस्यै(स्त्वे)कस्वरे(रो)-ऽपि यत्(य इति) ।

आदिमध्यलयो यत्र स चोर्मिरिति संज्ञितः ।

श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायताः स्मृताः ।

आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्वं तु विपर्यये ।

स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।

श्रुतीनां निर्णयो ज्ञेयः ॥ इति ।

विकल्पमनुस्यारं तमाहुः । गान्धारम्यैकाक्षरगतस्य नीचे ऋषभे परे आयता श्रुतिः कार्या । मध्यमे परे मूर्ध्नी । गान्धार एव तु परतो मध्या ॥ ३३-३७ ॥

एवं प्रसङ्गादूर्ध्वं लक्षयित्वोद्देशानुमारेण विन्दुमाह । विन्दुरेककल इति । एककल आयतो मृदुर्वा विपर्यासेन वर्तुलीभाव एव विन्दोर्लक्षणम् । आर्चिकस्वरलक्षण-विषयनैककल इत्यनेनोक्ता । तदेव तु रूपं दीर्घस्वरनिष्ठं कम्पितम् । विन्दुकम्पितोभय-लक्षणोपजीवित्वात् प्रेङ्खोलितं लभ्यति । गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित इति । विन्दुकम्पितान्दोलनादित्यर्थः । मृदायतगमनाभ्यासादित्येके ॥ ३८ ॥

१ जममानुरयोगेय । २ घनानुवायमर्तनन्त्योक्तद्वयं नास्तीत्यभिधान् उदाहरणम् । ३ दशमप्रभृतिषु तारं शृष्टा तु पुनरागतः ॥ व्याचिह्नितप्रवृत्तं मन्दं गन्धं गमान्तः ॥ आर्चिकस्वरयो दध ग येनः परिधीर्नितः (र. ग चोर्मिरिति संज्ञितः ।) ॥ कष्टे निन्दारगतः वृत्तं नान् जायते ॥ विरलं कम्पने तद्वद् रेखावयः सितोमतः ॥ उगेमतः कम्पितः स्यात् (भ. कम्पितस्य अनेनैव) कम्पितानु कम्पितम् ॥ ४ भ. प्रगल्भ ।

यस्तु 'कण्ठे' स्वरोऽधः स्यात् स तु तारः प्रकीर्तितः ।

उरोगतस्तथा मन्द्रो 'मूर्ध्नि' तारतरस्तथा ॥ ३९ ॥

क्रमगतस्तु यस्तारः 'पष्ठः' पञ्चम एव वा ।

तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतः स च ॥ ४० ॥

लङ्घयित्वा 'परान्' मन्द्रात् परां(त्) तारगतिं गतः ।

मन्द्रतारप्रसन्नस्तु विज्ञेयो 'छवरोहणात्' ॥ ४१ ॥

प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स तु संज्ञितः ।

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ॥ ४२ ॥

उहसिद्वय्यापकं लक्षणोपयोगितावद्रूपं वक्तव्यमित्याशयेन तारमन्द्रतारतराणां लक्षणमाह । यस्तु कण्ठे स तार उरसि मन्द्रो मूर्ध्नि तारतर इति ॥ ३९ ॥

एतन्नितययोजनेनान्येऽप्यलङ्कारा उहितुं शक्या उद्दिष्टा इत्याशयेनाह । क्रमागतस्तु यस्तारः पष्ठः पञ्चम एव वा । तारमन्द्रप्रसन्नस्त्विति । न चायमप्युद्दिष्टो मन्तव्य इत्याह । ज्ञेयो मन्द्रगतः स चेति । मन्द्रशब्दो नोद्दिष्टोऽयमिति यावत् । क्रमभस्तारपङ्क्तस्तो निपादस्ततः पङ्कजर्पमः पञ्चमो वा गान्धारः । एवमन्ये ॥ ४० ॥

मन्द्रतारसमशब्देन तु य उद्दिष्टो मन्द्रतारप्रसन्नस्तं लक्षयति ।

लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् परात्तारगतिं गतः ।

इति ॥ ४१ ॥

एतदलङ्कारद्वयेनान्दोलनात् त(स)न्नियुक्तप्रवृत्तस्य लक्षणमूहितुं शक्यत इत्याशयेन तदुल्लङ्घ्य प्रसादं लक्षयति । प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स त्विति । आदौ स्वरस्य भर्त्सनरोधनदीपनवेदनकम्पनवलनलयननयनस्फुरणधर्म्मि मरणादि यथायोगं विधायान्ते दीप्तायतादिस्वरश्रुतिविशेष एव विश्रान्तेः प्रसादादपाङ्गे लक्षयति ।

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ।

इति । यथाऽपाङ्गनिरीक्षणमन्यैर्न लक्ष्यते तद्वद् यज्जर्मणवेचिन्त्येण दुरवधारस्वरूपः सोऽपाङ्गिकः । तथाविधप्रयोगेऽन्तमवि यदा विश्रान्तिविग्रमभयादन्तरवीक्षितं लौकिक इति प्रसादापाङ्गाभ्यां समं जनित इति पृथग् लक्षितः ॥ ४२ ॥

१ र. वण्टरिथरस्तस्मान् मन्द्रतारः । २ र. शीर्षे तारतरः स्मृतः । ३ ड भ ज. चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा । ४ र. तथा । ५ तु सः । ५ ड. क्रमान् । ६ भ. ज्ञेयो तारोहणाद् पुनः ।

रेचितः शिरसि ज्ञेयः कम्पितं तु (तश्च) कलात्रयम् ।
कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥ ४३ ॥

एवमुद्दिष्टा लक्षिता अलङ्कारा ऊहसिद्धये । तत्र दीप्तायतादि मन्दतारादिकं वा कम्पादिस्थानभेदनिरोधनतोदनादिः कालदीर्घत्वादुद्दिष्टधर्मे अलङ्काराश्रितं त्विव्यदिति तत्र दीप्ताद्युक्तमन्यसु प्रदर्शयितुमाह ।

रेचितः शिरसि ज्ञेयः कम्पितश्च कलात्रयम् ।
कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥

इति । ततश्चाति (श्च त्रि) श्रुतेरेव कम्पितमिच्छतः (न्तः) कलात्रयमिति श्रुतित्रयं व्याचक्षते । अन्ये तु चतुःश्रुतेरेव श्रुतित्रये कम्पनं कार्यमित्याहुः । इतरे तु सर्वस्वरविषयं कम्पनमिच्छन्ति । कलात्र न श्रुतिः । अपि तु कालकला । तत्र त्रित्वोपादानं परप्रकर्षसूचनाय सामर्थ्याच्च । उरसि कम्पनात् कम्पितो लक्ष्यत इत्याह । (कण्ठे निरुद्धपवन- इति ।) एते च शरीरे प्राधान्येन लक्ष्यन्ते । धातुवाचं तु वीणायामित्याशयेन भेदेनाभिधानम् । वस्तु- तस्तूभयत्रापि सर्वं तस्य योजनमिति लक्षणं निपुणमतीनां मत इत्य.....मयं भरतग्रन्थे तु सज्जात एवेति मन्तव्यम् । टीकाकृद्भिस्तु सदाशिवमतादिग्रन्थान्तरालिखितं त्रयस्त्रिंशदिमे प्रोक्ता अलङ्कारा इत्यादि तत्र लिखितम् । ग्रन्थान्तरपरिवर्तने अनिष्टप्रसङ्गात् । श्रीवायुप्रोक्तादि तु स्वगुरुमतनारदमता(नारदीयशिक्षा)- र्जुनमतादिषु श्रीसंहिता.....न्योन्यदर्शनात् कियल्लिखनीयम् । न चापि किञ्चित् । तेन (न) किञ्चित् प्रयोजनम् । वर्णभ्यः सर्वेषु सिद्धिरिति श्रुक्तं प्राक् । ये तु लक्ष्ये दृश्यन्ते तल्लक्ष्म पठमानम् (पठ्यते) ।

अवरोहारोहकृतो वेणुः पञ्चकलः क्रमात् ।

यथा—निधधनि रिससरिपसनिनिसा ।

एकस्वरेऽधिरोहात् प्रस्तारोऽन्यथा प्रसादस्तु ।

यथा—सगारिगागमपमधपनिगमा—प्रस्तारः ।

सथानिधापसापधामरिगता—प्रसादः ।

समनन्तरस्वरौ द्वौ (विचर) त्युद्वाहितस्तथा द्विकलः ।

आरोहत्येककलोऽसौ ॥

‘एवमेते त्रलङ्कारा विज्ञेया वर्णसंश्रयाः ।

अथ गीतीः प्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्विताः ॥ ४८ ॥

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।

अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥ ४९ ॥

विभूतस्तु एकस्मिन् लघुगणे स्वरचा(द्व)यमिलिना(ते) लघुपरिमाणं प्रयुज्यते । तत्र च द्वयोः स्वरयोः क्षीप्रफलोच्चारणेन सफलं पदं प्रयुज्यते । पुनस्तदुपरितनान् स्वरद्वये । एवमेवान्ये । कालकलाविधूत स्वरूपपरिधुननात् ।

दीर्घाक्षरमारोहे तदनन्तरस्वर कलान्तरयोः ।

कम्पौ प्रसन्नरूपौ (ज्ञेयः) पुनर्गात्रचर्णोऽयम् ॥

ससरिमाससससंसारि—इत्येव दीर्घमक्षरं परमं तत्र प्रयुज्यते । इति गात्रचर्णः ॥ ४३ ॥

एवमलङ्कारा व्याख्याता । अथ तानुपसहरन यत्र तेषामुपयोगस्तां गीतिं सूचयति । एवमेते इति । अथ गीतीरिति च । वर्णसंश्रया इति च वर्णानुक्रान्त्या गीतीनामन्तरेणेत्यलङ्कारा प्रतिपद(द्व)जन्मना(ना) न वक्तुं शक्या इति भावः । गीतिं शङ्केन स्वरानां पदानां च यः परस्परमाश्रयाश्रयिभान् सा पृथग् गीतिः । ननु गीतिर्दीर्घरूपेति पुनः कस्मादभिधानमित्याशङ्क्याह । छन्दोऽक्षरसमन्विता इति । पदाश्रया गीतिर्दीर्घ इत्युक्तम् । पदं च प्रवृत्तिरिदं छन्दोमयं गद्यरूपं चाक्षरात्मकम् । तत्र यथा सम्यग् ग(गी)तयो भवन्तीति गीतीनां (लक्षणं) तथा वक्ष्यामीति यावत् ॥ ४४ ॥

अथालङ्कारानामुपयोगमाह ।

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।

अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥

एति । रश्मिदलङ्कारो वर्णमुज्ज्वलयति रश्मिः सूत्रयति कश्चित् स(सु)विकासयति कश्चिद् रञ्जयतीति दृष्टान्तचतुष्केण सूचिता(तम्) ॥ ४५ ॥

१ अर्थावधारितं प्राक्च अलङ्कारा-आमनकभारती २९ ४३ अलङ्कारात्रयश्चिन्ताएवमेतन्मन्यते ॥ अन उच्यते प्रवक्ष्यामि गीतीनामपि लक्षणम् ॥ (Chowkhamba ed 29 76 cf बृहद्देशी of मतल 170 ab for ab)

प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।

सम्भाविता तृतीया तु चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ४६ ॥

त्रिनिवृत्त(त्ति)प्रगीता या गीतिः सा मागधी स्मृता ।

अर्धतः सन्निवृत्ता च विज्ञेया ह्यर्धमागधी ॥ ४७ ॥

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाख्या च विज्ञेया नित्यं लघ्वक्षरान्विता ॥ ४८ ॥

गीतीरुद्दिशति प्रथमा मागधीत्यादिना । तत्र यतिकालविभागेन वर्णालङ्कार-
नियमेन लयगानक्रियाविशेषो गीतिरिति सामान्यलक्षणम् ॥ ४६ ॥

तत्रासां क्रमेण विशेषलक्षणान्याह । सन्नि(त्रिनि)वृत्तिप्रगीता या गीतिः
सा मागधीति । या पदानां निवृत्तिरावृत्तिस्य प्रकृष्टं विततं गीतं गानक्रिया यस्यां
सा गीतिः । विशेषसामान्यभावेन पत्ति(वृत्ति)पदार्थोऽस्य च विभागः । एतदुक्तम् । देव-
मिति पदं गीत्वा प्रथमकलां निर्वाह्य विलम्बितेन लयेन यदा द्वितीयां कलां मध्यमलयेन
देवमिति (लये)तेन पदेन शर्वमिति दृढसहितेन गायति ततोऽपि तृतीयां कलां द्रुतलयेन देवं
शर्वमिति पदद्वयेन च वन्दे शर्वमिति पदान्तरसहितेन निर्वाहयति तत एव देव इत्ययं गृह्यः
कलात्रयव्यापनात् त्रिनिवृत्तिनिर्वाह एव । एवं शर्वमित्यादयोऽप्युत्तरोत्तरकलाव्यापिन-
स्तदा मागधीति गीतिः । मगधेषु तथा गाननिर्वाहोपलम्भात् । यदाह । विदर्भादिषु
दृष्टत्वात् समाख्या इति । उदाहरणम् । मासासससा मासं समं गसग समसरिरीति ।
अर्धत इति । परस्य सम्बन्धार्धपदाद्यदावर्तस्तदाऽर्धमागधीति । न चात्र पादार्धप्रवृत्तौ
निवर्तनहेतुर्मन्तव्यः । यतः सामवेदे गीतप्रधाने आवृत्तिष्वर्धो नाद्रियते । एवमादि तु
जातवेदसमिति (सामवेदसंहिता १.१.३.११) हि अत्र जाग्रद्वर्धन्तमावृत्तिपर्यन्त-
परम्परया गीत्वा तवेदसमिति गीयते । तत्र जानवेदसमिति पदस्य पट्जनादार्धभक्तो
भवत्यपि । अन्ये तु त्रिनिवृत्तिप्रवृत्तेति मागध्या लक्षणं पठन्तोऽर्धमागध्याः सपदा-
वृत्तिं व्याचक्षाणा अर्धभजनमपि परिहरन्ति ॥ ४७ ॥

एवं निवृत्तिश्रुतौ द्वौ गीतिभेदावभिधाय निवृत्तिहीनमपि गीतिद्वयं लक्षयितुमाह ।

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाख्या च विज्ञेया नित्यं लघ्वक्षरान्विता ॥

इति च । नित्यगृह्य आर्मीक्षणार्ची । उभयत्रापि सम्बन्धनीयस्तेन बाहुल्यतो यत्र गुरुणि ।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोगं विनैव हि ।

गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ४९ ॥

गीतयो गदिताः सम्यग् धातृश्चैव निबोधत ।

विस्तारः करणश्च स्यादाविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।

चत्वारो धातवो ज्ञेया चादित्रकरणाश्रयाः ॥ ५० ॥

सम्भावित सद्भिस्त पदाना भागाना यत्रेति । लघुप्रायत्वे तु पृथुला । भूयस्त्वात् पदप्रामस्य ॥ ४८ ॥

ननु कुत्र वा गीति प्रयोज्येत्याशङ्क्याह ।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोगं विनैव हि ॥

इति । ध्रुवाश्रयो योगस्तद्वर्जमेता गीतयो गान्धर्व एव प्रयोज्या न तु गान इति तात्पर्यम् । मागध्यर्धमागध्यौ सामनामध्रुवास्तु (सु) प्रयोजितो (ते) । सम्भावितापृथुले तेनापसारित्वेनैतद्ध्रुवासु हि करुणरौद्रादिम (रसा) नुसारेण गुरुलघ्वक्षरविनियोगो गीतिषु यथेष्टमेवेति विशेष । अत एव विनियोगवर्जमि (भ ना २९-४९) व्युक्तम् । हिर्यस्मात् । गीतय एव गदिता न त्वसा त्रिषयविशेष उक्त ॥ ४९ ॥

अन्य गीयशो भेदमाह । यदन्यैर्लक्षण गीतीनामुक्त तन् मद्य न रचितमिति । तथा हि । यदन्यैर्लक्षिता ।

द्विगुरुर्द्विनिवृत्ता च चित्रे गीतिस्तु मागधी ।

लघुप्लुनगता चैव तदर्धे चार्धमागधी ॥ (बृहद्देशी-मतङ्ग १७७)

सम्भाविता (पृथुला च) यथाक्रम चतसृभिर्द्वादशभिश्च मात्राभि प्रयोगादिति । अर्धमाग-
धाद्व (धी द्वि) ऋचतुष्कलयोगयोस्त्विति । एतच्च लक्षण (विरुद्ध न) म्फुटमेव व्याभूयात् ।
नान्यथैतदनुसारेणान्यत्रापि योचना तथापि मार्गोपयुक्त भवति तद्वीतिवैचित्र्यमिति । यस्मा
त्त्वासा मार्गभेदाभिधान तस्माद्युक्त सम्यगिति ।

एतमलङ्कारप्रसङ्गेन गीतय उक्ता । अलङ्कारानन्तर च दारव्या कृता उदिष्टा
लङ्कारा सन्धातया इति धातुभ्यश्च दारव्या वा लक्ष्यमाणशोभातिशये अन्यो (न्ये) वैचित्र्योप
जीननेन शारीर्यामप्यलङ्कारा शक्ययोजना इत्यभिप्रायेणाह । धातृश्चैव निबोधतेति ।
चकारेणालङ्काररत्नमप्येतेषा समुच्चिनोति । एवकारेण चतुष्प्रहरण त्रिप्रहरणमहुलीना विभागो

‘सङ्घातजोऽथ (जश्च) समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धकृतः’ ।
जेयश्चतुष्प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञश्च ॥ ५१ ॥

विधयस्तु (श्च) स्मृतास्तस्य पूर्व विस्तार एव च ।
सङ्घातसमवायौ तु विज्यौ तौ द्विकत्रिकौ ॥ ५२ ॥

द्वे वृत्ती समलेखा चित्रलेखेत्यादिक विशाखिलाचार्यप्रोक्त सर्वथैव ध्रुवागानज्ञानवैकल्यो
पयोगान् मया नोक्तमिति सूचयति । दधत्यदृष्ट विशिष्टं दृष्ट रक्तिं च तरन्ति धारयन्ति च
वीणावाद्यस्वरूपमिति धातवः । प्रहारविशेषजन्या स्वरा । तत्समुदायोऽपि जन्यशकल्पमानो
धातुः । तत्रोद्देशमाह । विस्तार इत्यादि । वाद्यतेऽनेनेति चादित्रमङ्गुलीकौणादि । तस्य
यत् करणं प्रयत्नम् (ल) । तदाश्रयाः प्रहारविशेषजन्या इति यावत् । अशेन सामान्य
लक्षण धातूनामुक्तम् ॥ ५० ॥

तत्र हि विस्तारधातोश्चतुर्दशविधत्वं निरूपयिष्यते । भेदान्तर्गतभेदचतुष्टय ताद-
वतारयन् साधर्म्यनिगन्धनमुद्दिशति । सङ्घातजा(ज)श्चेति ॥ ५१ ॥

तत्र विस्तारजो नाम भेदो य उक्तस्तस्य भेदान्तरभावेन मितवक्तव्यतया प्रथम
विशेषलक्षणमाह ।

विधयश्च स्मृतास्तस्य पूर्व विस्तार एव च ।

इति । चकार स्ववृत्तित्वमेवकारोऽन्वर्थता सूचयति ।

तदयमर्थः । विस्तारो नाम यो विस्तार एव । विस्तीर्णत्वमेवास्य लक्षणमित्यर्थः ।
एनदुक्तं भवति । अनेकोऽपि स्वरप्रकरणो यथा पृथगनुपलक्ष्यमाणविभागो विश्रान्तस्थानभूत-
पर्यन्तिकम्बरस्वरूपं (पमेकी) कुर्षन्नन्तरीभवचित्रपचनान्तरेणैव विनिर्भासमानसूतत्वं (स्वरत्व)-
विकीर्णस्तथासौ । अन्यत्र स एवं विस्तार उक्तः । तस्य च ये विधयो भेदान्तेषु पूर्व-
मुक्ता अलङ्कारनिरूपणान्तरे विचित्रप्रकारा सन्दर्शिता इति यावत् ।

अन्ये तु मन्यन्ते पूर्वमुक्ता म्वरास्त एव । तेषां विधयो भेदा म्वरान्तरोप-
योगादेकविस्तारवाच्या इति । द्विकत्रिकाविति ॥ ५२ ॥

१ ढ राङ्घातजय । २ सङ्घात समवायो विस्तारयानुबन्धसङ्घात । ३ ढ जय । ४ ढ तु ।
५ ढ विस्तार एव तु । ५ २ हेयौ स्यातां द्विकत्रिका ।

पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविधः स्मृतः ।

करणानां विशेषेण 'विज्ञेयौ तौ पृथक् पृथक् ॥ ५३ ॥

अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्वरौ ।

सङ्घातजो विधिस्त्वेष विज्ञेयो वादनं प्रति ॥ ५४ ॥

'द्विरुत्तरो द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।

ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ५५ ॥

'समवायजस्तथा स्यात् त्रिरुत्तरश्चिरधरश्च विज्ञेयः ।

'द्विरधरोत्तरा(रो)धरान्तो(यो) द्विरधरश्चो(रोऽथो)त्तरविरामश्च

॥ ५६ ॥

(महातजस्तुत्तरमेदद्वयेन) चतुर्धा । अन्यस्त्रिकः सोऽष्टधा । तदा वा पूर्वं चतुर्विध इति द्विकत्रिकौ द्वे तुल्ये । किं कृतो वोत्तमेद इत्याह ।

करणानां विशेषेण विज्ञेयौ तौ पृथक् पृथक् ।

इति । क्रियाविशेषादवान्तरमेदा इति यावत् ॥ ५३ ॥

स च विशेषो हस्तम्ब(स्व)सत्रीमेदादित्याक्षयेनाह । अधश्चोर्ध्वं चेति । नात्र विरुतमौत्तरार्धम् । किन्तु शरीरे यावदधरोत्तरजौ मन्द्रतारम्बरौ बीणायामधरोत्तरजौ । यथाह दत्तिलः । बीणायां त्वधरोत्तर (दत्तिल् १.) इति । एवमधरोत्तरम्बरूपमभिधाय तत्कृतसङ्घातजस्य मेदचतुष्कं सूत्रयति सङ्घातज इति । विधिमे(र्मे)द इति । एष इति ॥ ५४ ॥

आर्यया वक्ष्यमाणं तदाह ।

द्विरुत्तरो द्विरधरस्त्वधर(रादि)श्चोत्तरावसानश्च ।

ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ।

पुनः गद्देनाभ्यावृत्त्या प्रयोगे ह्युच्यता भवतीति सूचयति ॥ ५५ ॥ इति ।

अथ समवायस्य मेदाष्टकमाह । समवायजस्तथा स्या(दिति) । तथा ऽऽवृत्त्या यानद् द्विरधरश्च विज्ञेयः । स द्विरधरोत्तरोऽधरायः । अथेत्यानन्तर्य-

१ ङ विधिर्ध्व । २ ङ वाययाकृमि । ज तेषु विज्ञेयो वाद्यसंश्रय । ३ ङ द्वावुत्तरौ । र अधरोत्तरौ । ४ अ समवायत । ५ अ पृथक् (३ प्राणुत्तरौ) पुनरो द्विरधरश्चधरादिश्चोत्तरावसानश्च । उत्तरमध्यध तथा मध्ये त्वधर पुनर्ज्ञेय ।

‘उत्तरमुखो द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।

मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥ ५७ ॥

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासाच्च नियतमेपां हि ।

एवं चतुर्दशविधो विस्तारो धातुराख्यातः ॥ ५८ ॥

रिभितोच्चयनीरिभितो^१(ता) हाद(चः)स्तु तथानुबन्धः स्यात्^२ ।

पञ्चविधो विज्ञेयो चीणावाचे करणधातुः ॥ ५९ ॥

—वाचिना सह समागमः । द्विरुत्तर उत्तरौ यत्रेति । द्विरधरश्चान्त(रोद्योत्त)रपि-
रामश्च । उत्तरमुखो द्विरधरादिः । द्विरुत्तरा प(द)शा द्विष्ठा व्युत्क्रमेणोत्तरावसाने
तु यत्रेति प्राग्वहुव्रीहिः ।

मध्योत्तरो द्विरधरः(रो) द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ।

समवायो विषयो रूढोऽनेक इति त्रिकः समवाय उक्त । द्विकस्तु सङ्घात इति
॥ ५६-५७ ॥

अथानुबन्धमाह ।

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमामाच्च नियतमेपां हि ।

इति । व्यासो मेदानां मिश्रत्वेन प्रयोग । तस्य पुनरपि सक्तं समूहनापीडनं न(निच)-
त(तम्) । एपांमिति । स्वभेदपरभेदनिष्ठानामित्यर्थः । अनुबध्यते मिश्रीक्रियते भावो
यत्रेत्यनुबन्धः । एवमुपसंहरति । एवं चतुर्दशविधो विस्तारो धातुरिति । एको
विस्तारः सङ्घातश्चतुर्धा समवायोऽष्टधाऽनुबन्धश्चैक एव । एवं विस्तीर्णभेदयोगादुदात्तान-
हृदयविस्तारणाच्च विस्तारधातुः ॥ ५८ ॥

अथ करणधातुभेदान् पञ्चोद्विशति ।

रिभितोच्चयनीरिटि(रिभि)नो(ता) हादश्च(चस्तु) स्यात्तथाऽनुबन्धः
(तथाऽनुबन्धः स्यात्) ॥

इति ॥ ५९ ॥

१ च. द्विरुत्तरावसानोऽपरतदितरमुक्तो द्विरधरश्च । २ च. क्त्यं विस्तारभावाद् स्यात् ।

३ ज. नीरिटिनो । ४ च. एव ।

त्रिकपञ्चसप्तनवकैर्यथाक्रमं संयुतो भवेद्भावे ।

सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्तः स्यात् करणधातुः ॥ ६० ॥

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(णोऽ)नुबन्धसंज्ञितश्चैव ।

आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ६१ ॥

द्वित्रिश्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।

आविद्धधातुर्विज्ञेयः सानुबन्धविभूषितः ॥ ६२ ॥

व्यञ्जनधातोः पुष्पं कलनलनिष्कोटिनं तथोद्धृ(न्मृ)ष्टम् ।

रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं विन्दुरवमृष्टम् ॥ ६३ ॥

एषां क्रमेण लक्षणमाह । त्रिकपञ्चसप्तनवकैरिति । आदौ द्वौ प्रहारौ लघु
तृतीयो गुरुरिति रिभितः । पञ्चम इत्युच्चः(च्चयः) । सप्तम इति नीर(रि)भितः ।
नवमो गुरुरन्ये लघवः । हाद्यो लङ्घ्य इति । एतद्भेदानुबन्धनादनुबन्धः इति । पञ्चधा
क्रियायादुल्यात् करणधातुः ॥ ६० ॥

अथाविद्धधातुभेदान् पञ्चाह ।

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(णोऽ)नुबन्धसंज्ञितश्चैव ।

इति ॥ ६१ ॥

एषां लक्षणमाह ।

द्वित्रै(त्रि)श्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।

इति । क्रम(शः) इति । लघुरिति द्विकं लघुश्चतुर्लघुरित्येके । एवं यावन्नवकः । अन्ये
तु क्रमशद्वलक्षणलक्षणाल्पुसध्यरूपत्वमेव प्रहाराणां मन्यन्ते । लघुत्वप्रहारत्वादेव भास-
(त) आविद्धधातुः ॥ ६२ ॥

अथ व्यञ्जनधातोः सप्त(तोर्दश)भेदानाह ।

व्यञ्जनधातौ(तोः) पुष्पं कर(ल)तर(ल)निष्कोटिनं तथोन्मृष्टम् ।

रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं विन्दुरवमृष्टम् ॥

इति ॥ ६३ ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिसंज्ञितम् ।

अङ्गुष्ठाभ्यां समं तन्व्योः स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ॥ ६४ ॥

वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।

सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते ॥ ६५ ॥

प्रहारो वामतर्जन्या उध्दृ(न्मृ)ष्टमिति संज्ञितम् ।

सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपो रेफ इत्यभिसंज्ञितः ॥ ६६ ॥

तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितमुच्यते ।

गुर्वक्षरकृता तन्त्री बिन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ६७ ॥

एतान् क्रमेण लक्षयति । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमिति । त्रि (अत्र) विशेषाभावेऽप्यङ्गुष्ठौ । तेन क्रममे (मेणै) वैकस्यां तन्व्यां प्रहारत्रयात् पुष्पम् । यथोक्तं भट्टमातृगुप्तेन ।

पुष्पं च जनयत्येको भूयः स्पर्शात् स्वरान्वितः ।

इति । अङ्गुष्ठाभ्यां समं तन्व्यौ तु (न्व्योस्तु) नानास्थानस्वर (राः) तन्त्रीद्वयं (ये) युगपज्जन्याः । अङ्गुष्ठद्वयेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।

वामेनाङ्गुष्ठेन तन्त्री. पीडयित्वा दक्षिणेन हन्यादिति तलम् । सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितम् । ऊर्ध्वाधरहननेन कुटिलोऽयं प्रहार इति निर्वचनबलादित्युपाध्यायाः ॥ ६५ ॥

प्रहारो वामतर्जन्या तु तनु (दु)मृ(न्मृ)ष्टम् । तन्व्यां तथा प्रहरणयोगादनाहतप्रायं मधुरस्वरस्वरजननं तन्त्रीषु मार्जनामात्रमेव भवतीत्युन्मृष्टम् । सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्रेफः । सर्वाभिरङ्गुलिमिरेकस्वरतादयः । पर्यायेण विचित्रः । एकत्र विश्रान्तिः । रेफविस्तारे नन्वे (त्वे) ते (ता इ)ति विशेषः ॥ ६६ ॥

तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितम् । तलनिष्पत्तौ सत्यां तदवच्छिन्ने-
ज्वम (न) जन्मि (तन्त्री) प्रहारपरम्परे (रा) ऽनुस्वनितम् । गुर्वक्षरकृता तन्त्री बिन्दुः ।
गुर्वक्षरो विलम्बितकाल एकस्यामेव तन्व्यां प्रहार इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

१ र. अभिपीयते । २ र. वामाङ्गुष्ठमात्रेण पानम्भिमिहिनन्तः । ३ र. गन्धप्रहारान्नन्व्या च ।

४ घ. अथ । ५ र. आरन्त्यागः गर्वानुस्वनितं । ५ र. गुर्वक्षरकृता तन्त्री (तु) ।

[तिस्रो गीतिवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः । चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा चेति । तासां तालगीतिलययतिमार्गप्राधान्यानि यथास्वं व्यञ्जकानि भवन्ति । तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायतिरनागत-ग्रहाणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ गीतवादित्रद्विकलतालमध्यलयस्रोतो-गतायतिः समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां गीतिचतुष्कल-तालविलम्बितलयगोपुच्छायत्यतिः । अतीतग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।]

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्यास्तु जातयः ।

धातुभिः सह संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥ ७२ ॥

गीतं हि विशिष्टं (घ) स्थानीयं प्रधानं तदनुकूलश्चायं व्यवहारः । यत्र सममेव द्वयोर्व्यवहारस्तत्र साम्येन वर्तनाद् वृत्तिर्नाम । वृत्तिसंज्ञितशब्दस्यायमाशयः । वृत्तिरिति सामान्ये विशेषे च प्रयुक्तोऽत्र । ब्राह्मणाख्या ब्राह्मण इति यथा । गुणशब्दोऽत्रोत्कर्षवाची न त्वप्रधानवाची तेन वाद्यस्य गीतस्य च गुण उत्कर्षो यत्र प्राधान्यमिति यावत् । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

दक्षिणावृत्तिचित्राश्च वृत्तयस्तास्वयं विधिः ।

प्रधानं गीतमुभयं वाद्यं चेति यथाक्रमम् ॥ इति ।

(दत्तिलम्-४३)

अन्ये तु मन्यन्ते । द्रुतमध्यविलम्बितात्मकं यत्कालत्रयमानं तदेवानेन विशेषेणोक्तं घृत्तित्रयम् । तच्च स्वरगतो (तमु) पदिष्टस्वरमनेन विशेषेणाहेति । आशापादियोगो हि तालो मुख्यतया । तथाह । आसारिनोपर (व) हनमाद्यता [(तेष्वदावासारणानि) भ. ना. ३१.१०३] तालादि । तत्र मुख्यता ध्रुवादेरेव नियमिता गानमिति च वक्ष्यते । न चात्रापि सम्भव इति च तत् एवेति च तालविधायुपदेक्ष्यमाणान् मार्गत्रयादिदं वि (मि) धत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ७१ ॥

ननु कलादादौ चत्वारो धातव (भ. ना. २९.५०) इति निरूपिते तेषां चतुर्दश पञ्चदशेति भेदा निरूपिताः । त (क) स्तान् मूलत एव चतुर्विं (नि) शब्दातव इति नोक्तमित्याशङ्कयायान्तरजातिविभागं तावद्देवानुगतपरिहारान्तरं तेन दर्शयति सर्वा-सामेवेति । सर्वासां वृत्तीनां समन्विधः । ताः शुद्धाः । न तु सर्वे चतुर्विं (नि) शब्दापि । एवकारो यथासद्व्यवसाम्भाष्यमे (ए) व । तैर्धातुभिर्व्यवहृत्य..... सम्भूय ललिता

एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
 स्वात् स्वादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञाश्चतस्रस्तु ॥ ७३ ॥
 तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया ह्युदात्तत्वात् ।
 ललिता व्यञ्जनधानोर्ललितत्वादेव सम्प्रयोक्तव्या ॥ ७४ ॥
 आविद्धधातुविषया रिभिता लघुसञ्चयाद् विनिर्दिष्टा ।
 करणविषया च घनसंज्ञा गुरुलघुसञ्चयात् स्यात् ॥ ७५ ॥

जायन्ते संयुक्ताः सम्पन्ना भवन्ति । गुणवत्तरा इति । व्यञ्जनधातावप्याविद्धत्वं कचिदस्ति, तथापि ललिताप्रधानमेव । अन्यत्राप्यन्यदिति यावत् । वीणावाद्ये सौकुमार्यं प्रधानमिति पश्चान्निर्देशेप्यञ्जनधातुनिर्दिष्टापि ललिता जातिरिहादावुक्ता ॥ ७२ ॥

ननु कुत्र धातौ का जातिरिति वाच्यम् । किञ्चैकैकत्र धातुभेदे ललित्याद्यभिव्यक्तिरस्ति । तत् कथमिमा जातय इत्याशङ्क्याह ।

एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।

स्वात् स्वादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञाश्चतस्रस्तु ॥

इति । एतेषां धातूनां मध्ये तस्यां तस्या जातौ यश्चोचितस्तत्(साद्) एतज्जा(ता जा) यन्त इति । अभिव्यज्यन्त इत्यर्थः । तत्र विस्तारधाताद्युदात्ता जातिरौचित्यात् । तत्र ह्येकविस्तारादिप्रयोगे ईहादिबाहुल्यात् प्रयोगस्य नित्यवृत्तिः (ः) सुभगीभवति । व्यञ्जनधातौ ललिता सौकुमार्यात् प्रयोगस्य । अत एव च श्रीहर्षेणाङ्गनासमुचितं वाद्यमित्याशयेन व्यक्तित्व्य(व्य)ञ्जनधातुना दन(ञ)विधेनात्र प्रलब्धात्म(ह्यु)ना (नागानन्दम् १.१४ प्रियदर्शिका ३.१०) इत्युक्तम् । आविद्धधातो रिभिता ल(ल)घु-प्रयोगाद् रिभो(फे)र्हि वर्णप्र(व्य)त्यय एतद्रूपम् । रिभि(फि)श्च कथनयुद्ध (निन्दा)र्हिसानादरेषु(र्हिसादानेषु) पठ्यते । (पा. धातुपाठः — १३०९) अनादर-श्चा(आदानं)विश्रान्तिः । युद्धादावपि च चातुर्ययोग एवोचितः । करणधातौ घना । गुर्धन्तरविश्रान्त्या निषिद्धत्वम् । अन्ये तु विपर्ययमाहुः । आविद्धे घना । लघुभिर्निरन्तर-त्वात् । करणे लघूपरुमत्वाद्गुरुविश्रान्तेश्चैकत्रानादरात् । यत्पुनरेतदुक्तमेकैकत्र भेदेन तज्जात्य-भिव्यक्तिरिति तदेवमेतदाह समवायादिति । बहुभिर्भेदैर्युक्तैः सा जातिर्व्यञ्जनमिति यावद्भेदैरित्याशङ्क्याह । स्वादिति । यावती भेदकलाप्रयुक्ते तथाविधामिव्यक्तिरिति यावद्

त्रिविधं 'गीते कार्यं' वाद्यं वीणासमुद्भवं तज्ज्ञैः ।
तत्त्वं ह्यनुगतमोघः स्थानैककरणसमायुक्ताः ॥ ७६ ॥
लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं^१ भवेत् तत्त्वम् ।
गीतं तु^२ यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ॥ ७७ ॥
आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं त्वोघे विधातव्यम् ॥ ७८ ॥

ग्रामरागामिव्यक्तिरुक्षेपणत्वादभिव्यक्तिश्चैवमेव दृष्टा बाह्यन्त एव ह्येवमप्यन्य एव (बाह्यान्तरे-
ष्वप्यन्यैव) । अस्यापि शतधापि पुनस्तथोपकारिण इत्यर्थः ।

अन्ये त्विरथं योजयन्ति । यस्मात्ता जायन्त इति प्रश्न उत्तरमिदं समवाया-
दिति । अथेत्याह नोदात्तादिकाया वार्ताया जातयश्चेति किं न वृत्तयस्तेन धातवो धातुभेद-
सञ्चयात् सा चित्तवृत्तिर्जायत इति तावतो भेदकलापस्यैककरणत्वादेकरूपतया परिगणनं जातिश्च ।
स्पष्टार्थोऽत्र व्याख्याने । कस्मात्ताश्चित्तवृत्तयो जायन्त इत्यत्रैकैकवोचनं जायत इति । यत इति
रिमिते च चित्तवृत्तिरपि भवतो (ति) विश्राम्यतात् । प्रविभागनियमे जातिभेदनिमित्तम-
भिधाय दक्षिणादिवृत्तित्रयेऽपि साधारण वाद्यविधिं त्रिविधमाह । त्रिविधं गीत इति ।
विधाशब्दो विधिवाची । तथा चाह । तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः^३ इति । गीत
इति । गीतविषयो वाद्यस्य मेलनप्रकारः स विधिरिति सामान्यलक्षणस्य वृत्तिः । स तु गुण-
प्रधानभाव इति भेदगुणत्वेऽपि हि तत्त्वादित्यत्र प्रधानत्वेऽपि हि स्वातन्त्र्येऽपि ॥ ७३-७६ ॥

अथैषा विशेषलक्षणं क्रमेणोच्यते ।

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।
गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ।
आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं त्वोघे विधातव्यम् ॥

इति । लया द्रुतमध्यविलम्बिता वक्ष्यमाणलक्षणाः । तालश्चक्षुत्पुटादिकुल साम्यविशेषो वा
श्रम्या)नालादि(स)हितवीणया शक्यप्रयोगः । वर्णः स्थाय्यादि । पदं विरामरूपो विच्छेदः ।
यतिः स्रोतोगातादिः । गीतिर्प्राग्निभागतः । जात्यंशविशेषोचिनदश्रुभेदवैचित्र्यसम्भा-
वितो(ता)ना गीतिः । अक्षराणि देवं गर्जमित्यादि(दीनि) । एतच्च समस्तं गीतं वीणायां
शक्यप्रयोगः (ग) स्वयंपदतालनिष्ठुर(निष्ठिन) प्रपञ्चं दर्शयति । भू प्राप्तौ (पा. धातु-
पाठ — १८४५) । अत्र तेन लयादिभेदं भावयते प्राप्नोति म्हीन्तरोनि यद्वादन्यतत्त्वं न

१ प. गीत । २. गीत । ३. म. वाद्यं वृत्तयस्तेन वाद्यः । ४. म. वाद्यः । ५. र. यदाऽनु ।

५ नागादम् १.१४ त्रिदशिका ३ १० ।

एवं ज्ञेया वैणे वाद्यविधाने तु धानवस्तज्ज्ञैः ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं निर्गीतविधानसमवायम् ॥ ७९ ॥
 आश्रावणा तथाऽऽस्मो वक्त्रपाणिस्तथैव च ।
 सङ्क्षोटना तथा कार्यं पुनश्च परिघटना ॥ ८० ॥
 मार्गासारितमेतत् स्याद्वीलाकृन्मथापि च ।
 आसारितानि च तथा 'त्रिप्रकारकृतानि तु ॥ ८१ ॥
 एतानि तु बहिर्गीतान्याहुर्वाद्यविदो' जनाः ।
 सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तौ' कृतानि तु ॥ ८२ ॥
 प्रयोजनं च विज्ञेयं' पूर्वैरङ्गविधिं प्रति' ।
 एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ॥ ८३ ॥

स्वभावव्यतिरिक्तत्वात् । तेन तथाविधगीतेन सह समवायः सम्मेलना स तत्त्वाख्यो वाद्य-
 विधिः । एवमन्यत्र भन्तन्यम् । अनुगच्छति न सर्वं तद्रूपमनुहरत्यपि तु किञ्चिदथा
 विलम्बितेऽपि लये नूनं प्रयोगं मध्ये करोति देवमिति । वर्णद्वये गीयमाने त्रिचतुरान् प्रहारान्
 करोति । यत्र पुनः समवायात् प्रत्यक्षमेवमनुसरणं न भागशब्दः स ओघः । आविद्धं चतुरं
 कृत्वा प्रहारक्रियानेन (तेन) बहुलम् । उपर्युपरीति सामीप्ये । तेन निरन्तराः पाणयो
 घाता यत्र । गीतं (तस्य) च योऽर्थः (र्थः) प्रवृत्तिविंदारीलक्षणो विच्छेदः सोऽनपेक्षितो
 यत्र । गीतविंदारीलक्षणविच्छिन्नमिति यावत् । अत एवौघ इवौघः । केचिदाविद्धकरण-
 यदत्र धातु निर्दिष्टाविति मन्यन्ते । अन्ये तु निर्देशादेव पूर्वं वाद्यविधिर्न्यजनविस्तारधातु-
 विध (प) यो मन्यन्ते । तत्पक्षे न व्यक्तित्वय (व्य) जनधातुनेत्युपक्रम (स्य) -
 वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिता (नागानन्दम् १.१४ प्रियदर्शिका ३.१०)
 इत्यसमीचीनं स्यादिति । न तु वाद्यविधिप्रत्यस्त्योपदेशोनाद्यापि केचिद्विप्रकारमेदेनायनद्व-
 वाद्येऽपि । अत इत्यमुदिष्टम् ॥ ७७-७८ ॥

तन्निरूपयितुमुपक्रमते । वक्ष्याम्यतः परमिति । निर्गीतं बहिर्गीतं शुष्क-
 मिति पूर्वैरङ्गाध्याये (भ. ना. अ. ५ श्लो. ३०-५७) निर्गीतमेव । तस्य विधाना-
 दिभेदस्तेषां सम्यगवगमो येन भवति तं समवायलक्षणं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तत्रैवापदेशमाह । आश्रावणेत्यादि ॥ ८०-८३ ॥

आश्रावणा नाम ।

विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।

द्विश्चापि सन्निवृत्तैः करणो(णा)पचयैः क्रमेण स्यात् ॥ ८४ ॥

गुरुणी त्वादावेकादशकं चतुर्दशं सपञ्चदशम् ।

सचतुर्विंशकमेवं द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ ८५ ॥

'लघुनी गुरु चैव स्यादथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।

पट् च लघूनि 'ततोऽन्त्ये गुर्वाद्याश्रावणायां तु ॥ ८६ ॥

तत्राश्रावणामेव लक्षयति । विस्तारधातुविहितैरिति । विस्ताराख्ये धातौ यानि विहितानि शास्त्रकारेणेति । एकविस्तारादयश्चतुर्दश प्रभेदास्तैः प्रविभागश इति । एकैकं द्विरभ्यस्तैर्वाख्यं प्रयुक्तैः । पुनर्भेदान्तरेऽपि तथैव द्विःप्रयुक्तो- (चै) द्वि(द्वि) राष्ट्वैस्तस्यां च पुनरावृत्तैः । करणस्य स्वगतायाः क्रियाया अपचयाः पूर्वयुक्तिमुज्झितभेदेनान्तरनिमज्जन(त)या तेषां तैरेवंविधैरुपलक्षिता स्यादाश्रावणा नामेति । सन्निवृत्तः(चैः) । तद्यथा । एकविस्तारो द्विः प्रयुज्यते ततो वा द्विरधर इत्ययं भेदो द्विः । पुनरेकविस्तारो द्विरुत्तर इत्यत्र भेदे गुणनयापि लापितस्वरूपो द्विस्ततो द्विरत(धर) इत्ययं भेदो द्विः । ततो द्विरुत्तर इत्ययं भेदो द्विरधर इत्ययं भेदः । द्विरधर इत्यत्र भेदनिमग्नस्वभावो द्विरित्येवमेतदप्यनुसर्तव्यम् । 'विशाखिलमतानुसारिणस्तु(प्राहु) प्रथम्य स्वरविस्तारणे- ऽस्थापचयाकारप्रभेदेषु तैर्वस्तु (त) एकविस्तारान् पात्राभेदः कर्तव्यः । तन्म्यानेकम्भ्राकलानु- पदेश्यमानत्वात् ॥ ८४ ॥

एवं वीणावाद्यमुक्त्वंतद्वतं शुष्कध्रुवाकर्मप्रस्तारमाह । गुरुणी त्वादायिति । गुरुणि शेषाणि भवन्ति । न च लघ्वक्षरम् । ईदृशमेव द्वितीयखण्डम् । ततः पञ्चदशाक्षरे तृतीयखण्डे त्रयो गुरवोऽन्ये लघवः । लक्षणरक्षणार्थं सार्थकपदोदाहरणानीह लिख्यन्ते । खण्डप्रस्तारकं लक्षणपूर्वकम् । तनौजयनौस(तननजयननसाः ॥ २ ॥) अनजनस(साः) । समस्तमात्रा (आ) श्रावणानुसार(रेण) इति त्रिखण्डा । (यथा) ।

शम्भुं प्रणमत मम किल मानसमाश्रावणा(ण) मिह कृतहृदये ।

१ भ. लघु गुरुणी तत्र । ख. लघु गुरुणी च ततः । २ भ. तेषाऽन्त्या गुरांशः । ३. अन्यं गुण्या । ४. इमे विनेयं तु विद्यान्तिलः । विम्वारधातुभेदानां प्रयुज्जन् इत्युक्त्याम् ॥
त. १४

'त्रिःशम्योपरिपाणौ तालावप्येवमेव चैकि(क)कवान् ।

समपाणौ द्वे शम्ये तालावप्येवमेवाथ ॥ ८७ ॥

भूयः शम्यातालवचपाणावुत्तरस्तथा चैव ।

चचत्पुटस्तथा स्यादेवं छात्रावणातालः ॥ ८८ ॥

भद्रं वसति (पदकमलपूजन)योगादिति सुतनतमकुटे ।

वरदं स हि शरणं भवति वनपदम् ॥

(इति) ॥ ८५-८६ ॥

अत्र तालविशेषमाह । त्रिःशम्योपरिपाणाविति । एवमेवेति । न सोऽपि त्रिरुपरिपाणौ च तेन शम्यात्रये आदौ वीणादिगद्येऽनुगतं गीतम् । एककवानिति । एकया विद्वार्या इत्यद्वक्ष्ये । तालत्रयपयन्ते गीते त्रिच्छेद एव कर्तव्य इत्यर्थः ।

अन्ये तु एककवानिति न पठन्ति । एवमेवार्थे (र्थ इ)ति ते पठन्ति । तेषामाशये उपरिपाण्यभिधानादेव शम्यात्रयं विद्वारीविच्छेदो (द उ) परबध एव । तेनादौ वीणावाद्यप्रयोगः शम्यावाद्यमतोऽपि वीणावाद्य ततस्तालयमिति तद्वक्ष्यते । लयस्योपरि यद्वाद्यं पाणिस्तस्योपरीति । ततो वाद्यस्थ (घेन)ममं गीतिः । द्वे शम्ये । योजनारपाणौ तालोपरीति प्रयुक्तम् । समे चेति । प्रयुज्यमाने (न इ)ति । असमे च प्रयुज्यमाने तालावप्येवमिति । द्वौ समपाणौ तेन शम्या तालद्वये च गीतगद्ययोः मङ्ग्रहः ॥ ८७ ॥

ततश्च यौ शम्यातालौ तत्र पूर्वं गीतं ततो वाद्यमित्यवपाणिः । उत्तरस्तथा चैवेति । तेनैव रक्षणे (लक्षण) प्रकारेण उत्तरः पञ्चपाणिः पदकल । चचत्पुटः पदचतुष्टयं कलाभिरिति द्वारिगतिकला । द्विस्तत्र तथा चैवेति वचनात् पञ्चपाणौ च चचत्पुटे चार्धपाणिरेव । तेन सप्त विद्वार्योऽत्र द्वयोरुपरिपाणिर्द्वयोः समपाणिस्तिमृष्यपाणि । वाचनिकश्चायं तालविशेष इति युगौजविभागापेक्षणं मनःखेदमात्रम् । अन्ये तूत्तरस्तथा द्विकल इति पठन्ति । तेषां त्रिंशतिकला (मा) श्रावणाभाहुः । अपरे चचत्पुटस्तथेति (म. ना. २९-८८) वचनात् सोऽपि द्विकल एवेति व्याचक्षाणा द्वारिगतिकलामिमा मन्यन्ते । द्वारिंशति (त्) कलस्त्वमेव सूचितं पूर्वापरविचारेण लक्ष्यते । तथा हि । चत्वारस्तु गुणा युग्म (म. ना. अ. ३१-१०६) इति वक्ष्यते । गण्डद्वयान्तो च मात्राद्वयं कलाया

१ र. नि शम्या छात्रपाणौ कलावप्येवमेवम् । म. शम्ये द्वे चोपरिपाणौ तालावप्येवमेव निर्दिष्टं । २ म. तथा द्विकल । र. तालावप्येवमेव त्रिगुणामन्तर्ध्वं (नागे) ।

['अत्रोदाहरणम् ।

झण्टुं जगति यवलितक जम्बुक झण्टुं तिति च लघु च झण्टुं (तिति चा) ।
दिङ्गले गणपतिपशुपतिजम्बुक दिङ्गले वरमुज दिगिनिगि चा ।
तिति चादिनि निगिचा पशुपति नितिचा ॥]

अथारम्भः ।

दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ।

चत्वारि गुरुणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घ च ॥ ८९ ॥

यद्वक्ष्यति । एककलापि मात्रेति । एवं खण्डद्वयेऽष्टादशकला । तृतीये चतुर्दश । अन्ये
गुरुर्द्वयोश्चतुष्कलयोः । वक्ष्यते हि । निवृत्तौ हि कला न्यूना यदा वस्तुवशा-
द्भवेत् । आकलापातमात्रेति ॥ (भ. ना. ३१.१२८) ॥ स्पष्टः क्रमः ।

अन्यैस्तु ध्रुवा त्रिखण्डा कृता तालस्त्रिखण्डः कृतः । तत्र प्रथमखण्डे उपरिपाणि-
योगाच्चैतस्य कला पदशून्या शेषास्त्रिपासु पदानि । द्वितीयेऽवपाणियोगाद् द्वौ गुणौ तु ताले
तु प्रवेशेन लभते (भ्येते) शेषः पदग्रामः पष्ठ (दसु) कलास्त्रिति पञ्चपाणिः । तृतीये तु खण्डे
चतस्रः कला इति पृथगेव खण्डत्रये तालयोग इति । कतमदेतत् । अतन्मिति न चोद्यम् ।
न ह्यत्र समुदायाश्रयं मानम् । अपि तु प्रतिखण्डभेदे च भवति गानवैचित्र्यमिति लक्ष्यते
ध्रुवाध्याये (भ. ना. अ. ३२) । एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया इत्युपक्रम्य द्विवस्तु परि-
गीतिका (भ. ना. अ. ३२.७) इत्यादि । चतुर्विंशतिकलात्मकेऽर्धयोगादेकादशकलिकत्वात्
सङ्कीर्णं मानं तच्च तालाध्याये (भ. ना. अ. ३१) सङ्ग्रहीष्यते कलाः पञ्चेत्यादिनेति
(भ. ना. अ. ३१.२४) व्याचक्षते तदसत् । तत्र योगेऽत्र विच्छेदाभावात् खण्डत्रयेणैवा-
पृथक् तालः । तदुपभङ्गचतुर्लघ्वादि यदिति मान.....पि स्फुट एव । तदर्थमेव खण्डत्रय-
विभागो मुनिना कृतः । ताले पदेषु च प्रथमखण्डे च सङ्कीर्णः ताले यद्वक्ष्यते कलाः
पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ॥ दशैकादश चैवेति (भ. ना. अ.
३१.२४) एवं च गीततालविषयः पदेषु यो गुणविभागो वक्ष्यते तालाध्याये चत्वा-
रश्च गुणा युग्म (भ. ना. ३१.६८) इत्यादिना सोऽपि नात्यन्त्याप्येव न भवती-
त्यलं बहूना । इत्याश्र (आ) वणा ॥ ८८ ॥

अथारम्भः । आरम्भे तापद्रीनपदं प्रस्तापमाह । दीर्घाण्यादावष्टावि-

१ अत्रोदाहरणानि प्रथममानुष्येण रच्यन्ते । नान्यासु न गन्ति । गणानि सप्तोदरे
पशुपदोदगारिपदुनोनिर्देशने ननु चनानुसयानि न वर्तन्ते । २. र. लघूनि ।

लघुमंजानि चतुर्धा निधनं' द्विगुणीकृतानि दीर्घे द्वे ।

अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ ९० ॥

[अत्रोदाहरणम् ।

अण्डं अण्डं क्षण्डं अण्डं जगति यचलितक दिगिनिगिचा ।

दिङ्गले दिङ्गले तिति अक्षलकुचक्ष(कुक्ष)लजम्बुक तितिचा ।

गणपति (क्षण्डं अण्डं) सुरपति पशुपति चा ॥]

अस्य तु वाक्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितैरुद्धरनै'रप्यथ समवरोहैः ।

तल'रिभितहादयुतैः' करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥

त्यादि । नैधनं गुर्वित्यर्थः । चत्वारि लघूनीति । निधनमिति । गुर चान्ते गुणी कृतानि । यच्च द्विगुणं पुनर्गुल्हयम् । मो लो नौ स इति । भौ नौ भ्सौ इति । भौ नौ ग (इति) । आरम्भे तृतीयखण्डः ।

तं वन्दे नाथं त्वामारम्भ इह निधनविरहितमहसम् ।

गौरीकान्त(न्तं) हुतवहरविशशिय(इक)त्रितयमिदं(मम्) ।

नेत्रं ध्व(त्राध्य)स्नं हृदि विदलितत(मस)म् ॥

अत्रापि त्रिखण्डत्वमेव । गीततालयोर्दश कला आद्यखण्डद्वितीये पटुस्त्रा यमे खण्डे

मैथुनग्रहणादेकविंशतितमे गुरोर्विश्वास्तिकलाप्रयोग पुन अतितमे इति पञ्च

॥ ८९-९० ॥

(अ)क्षरेषु द्वादश कलास्तासा तालविधिमाह । तालस्त्रिकलश्चादौ ।

तृतीयस्या कलाया ताल्मेरुस्या श्रम्या द्वितीयस्या तालः । द्वितीयस्या श्रम्या द्वितीयस्या तालम् ।

अन्येऽपि तालोऽपि खेरुका(कला)त्मक म्यादिति वदन्ति । ते श्रम्यान्तरमेव तालमाहुः ।

तृतीयस्या सन्निपात शेषं तु विप्रा इति परिधान्या । द्विकल्पादभागानुसारेण युता

(पुनः)पितापुत्रकश्चपटुपूर्व (भ ना २९-९२) इति द्विकल एव पञ्चपाणि ।

चचत्पटस्तथा द्विकल एव । के(ते)न तीरथताप्रशतादसतानि प्रतिसप्रसतिस इति

केचिद् व्या(च)क्षते । अत्र क्रमादय शब्दा पूरणार्थे वर्तयितव्यास्तावन् न्यायोऽस्ति यत्र

मध्य च विकलोचितेन पूर्यन्ते(ते) ।

१ र त्वन्त्य द्विगुणीकृतं च दीर्घं च । २ र उपवहनै । म उपयुक्तं । ३ म रिनिर्दे ।

४ र गुर्ग ।

अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैर्द्विरभ्यस्तैः ।

आरम्भोऽप्यवतरणस्त्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥

तालस्त्रिकलस्त्वा(श्चा)दौ शम्भैककला कलाद्वये तालः^१ ।

द्विकला च पुनः शम्भ्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ ९१ ॥

त्रिकलश्च सन्निपातः पुनः पितापुत्रकश्च पट्पूर्वः ।

चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालयोगस्तु ॥ ९२ ॥

ननु चञ्चत्पुटश्चतुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभावः(ः) । पट्पितापुत्रगो-
(को)ऽत्र द्विकल (भ. ना. २०-९२) इति प्रकरणं प्रमाणमिति चेदन्योन्याश्रयः ।
द्विकलो द्विः पञ्चपाणिरिति चारित्र (च त्रि)कलं च(लश्च)सन्निपात (भ.
ना. २०-९२) इत्यतोऽनन्तरं भूय एवमिति बाधकत्वे त्रिकलं च(लश्च) सन्निपात
(भ. ना. २०-९२) इत्यतोऽनन्तरं पितापुत्रकं च(कश्च) पट्पूर्व (भ. ना. २९-
९२) इति वचनप्रयोजनं नथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिवर्तस्य शम्भ्यादि(दी)द्वे(द्वौ) च
पञ्चपाणियुताविति (भ. ना. ३१-९५) वक्ष्यति । द्वाविंशति(त्)कलास्तद्भारतेय-
पदगणविभागास्तस्मात् का(ता)लत्रि(म्नि)कल (भ. ना. २९-९१) इत्यादौ
त्रिःशम्भ्योपरिपाणाविति (भ. ना. २९-८७) । निरन्तरा ये च काला द्वादशिरूपाता
तातासंताता ससता(ता) ससता । तालो द्विकलश्चेति (भ. ना. २०. ९१) तु
पाटे सन्नि(पात)द्वयम् । अत्र त्वन्ये तु तमेकेनैव सन्निपातेन भाव्यते(व्यन्ते) ।

ननु प्राची कल्पनेति चेदेकेनैव भाव्यमिति वचनादृते किमत्र प्रमाणम् ।
तथापि च तद्विकलत्वे चतुष्कलचपरिहारे वा प्रमाणमस्ति । एकेन सन्निपातेन भाव्यम् ।
प्राथमा(भ्या)च्चतुःका(प्का)रणभूतो द्विकल एव विधिरित्यपि यदुच्यते तत्रापि चाचपुटः
प्रथम इति तदीयचतुष्कलविध्याश्रयेण सर्वं युक्तमित्यल बहुना ।

सर्वथाऽऽध्यायणादिवद् द्वाविंशतिकल एवारम्भः । प्रथममण्डे केवलं पातमेव स च
दर्शितः । द्वितीयमण्डे यथाक्षरः(ः) पञ्चपाणि । तृतीये चञ्चत्पुटोऽपि यथाक्षर एव । म ता ता
ता स स ता ता । न च आम्त्रान्तरप्रामाण्यादपि द्विकलादिविभागाद्ययं(यत्वं) युक्तमेव ।
तादाभ्ययोगेऽत्र न स्यादारम्भश्च.....नि विज्ञासिलान्चार्यः ॥ ९१-९२ ॥

लघुसंज्ञानि चतुर्धा निधनं' द्विगुणीकृतानि दीर्घं द्वे ।

अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ ९० ॥

[अत्रोदाहरणम् ।

झण्डुं झण्डुं झण्डुं झण्डुं जगति यवलितक दिगिनिगिचा ।

दिङ्गुले दिङ्गुले तिति झझलकुचझ(कुझ)लजम्बुक तितिचा ।

गणपति (झण्डु झण्डुं) सुरपति पशुपति चा ॥]

अस्य तु वाच्यम् ।

कार्यं त्रिपर्यर(वि)हितैरुद्ग्रहणैरप्यथ समवरोहैः ।

ताल'रिमितहादयुतैः' करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥

त्यादि । नैधनं गुर्वित्यर्थः । चत्वारि लघूनीति । निधनमिति । गुरु चान्ते गुणी कृतानि । यच्च द्विगुणं पुनर्गुल्लयम् । मो लो नौ स इति । ग्मौ नौ ग्मसौ इति । ग्मौ नौ ग (इति) । आरम्भे तृतीयखण्डः ।

तं वन्दे नाथं त्वामारम्भ इह निधनविरहितमहसम् ।

गौरीकान्त(न्तं) हुतवहरविशशिष्य(हृक्)त्रितयमिदं(मम्) ।

नेत्रं ध्व(त्राध्य)स्तं हृदि विदलितत(मस)म् ॥

अत्रापि त्रिखण्डत्यमेव । गीततालयोर्दश कला आद्यखण्डद्वितीये पदकला यमे खण्डे मैथुनमहणादेर्कविंशतितमे गुरोर्विश्रान्तिकलाप्रयोगं पुनः शतितमे इति पञ्च ॥ ८९-९० ॥

(अ) क्षरेषु द्वादश कलास्तासां तालविधिमाह । तालस्त्रिकलश्चादौ । तृतीयस्या कलाया तालमेकस्या श्रम्या द्वितीयस्या तालः । द्वितीयस्या श्रम्या द्वितीयस्या तालम् । अन्येऽपि तालोऽपि द्वेकला(कला)त्मकः स्यादिति वदन्ति । ते श्रम्यानन्तरमेव तालमाहुः । तृतीयस्या सन्निपातः शेषं तु विप्रा इति परिपाठ्या । द्विकलपादभागानुसारेण युता (पुनः) पितापुत्रकश्चपट्पूर्व (म ना २९-९५) इति द्विकल एव पञ्चपाणि । चञ्चत्पटस्तथा द्विकल एव । के(ते)न तीरवताप्रसन्नतादसत्तानि प्रतिप्रसत्तिस इति केचिद् व्या(च)शते । अत्र क्रमादयः शब्दा पूरणार्थे वर्तयितव्यास्तावन् न्यायोऽस्ति यत्र मध्यं च विकलोचितेन पूर्यन्ते(ते) ।

१ र सन्त्ये द्विगुणीकृतं च दीर्घं च । २ र उपग्रहणे । म उपग्रहे । ३ म रिमिर् ।

४ र युगं ।

अथ वक्त्रपाणिः ।

गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि पङ्कुरुश्च चतुर्गुणः^१ ।

गुरुणी द्वे लघु त्वेकं चत्वार्यथ गुरुणि हि ॥ ९५ ॥

दक्षिणे चोत्तरेण स्याच्चैव..... ।

शुष्कयोगो दक्षिणेऽत्र चतुष्कलः..... ॥

युजाश्विनी दक्षिणेन ध्रुवासप्तकमित्यथ ।

सूर्यादितो पङ्केयं पङ्जग्रामादिसप्तकम् ।

इति । एवमगस्त्यादिचतुष्केण गुरुलघुर(घबो)न्यक्रमेण यथाक्रमं सप्तसु ध्रुवासु गीतास्व-
परिग्रहात्माश्वतरणप्रयुक्तं भवति । अन्यवधानेन भवतीति कीर्तिधराचार्येण लिखितम् ।
प्रत्याहारोऽपि यस्त्रिसाम स्यात् पट्कल इति वक्ष्यते । तत्रैककलादिना गुरुस्त्रिकले-
(ल इ)ति प्राहं साम । सा नि नि सा आ (सा) नि वि (नि) सा । पट्कला चैककला
द्विकला चतुष्कलना(लात्रा)पि पिण्डीकरणम् । अत्र क्रमेण चित्रवार्तिकदक्षिणानां द्रुतादीनां
च विधिः पञ्चकलाद्वयमाने सं सां स सा नि सा नि ता आ नि ता ता स नि वि सं । एवं तिस्रः ।
सौरउद्धटे(ट्टे)न चाचपुटो वि(द्वि)कलोऽथ चतुष्कलः । श श श नि स मा नि स नि सं
आ नि वि स सा आ नि वि स सं । एतदुक्तम् ।

प्राह्मेककलं साम द्विकलं वह्निजं तथा ।

चान्द्रं तु द्विकलं शुष्कं पूर्वयोः सार्धकं पदम् ॥

इति कीर्तिधराचार्यः । तदेतदपि पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) निरूपयिष्यते ।
तत्र त्रिपर्वाभिधानमेव ज्ञापयति पूर्वैरङ्गाध्यायं (भ. ना. अ. ५) पुष्कराध्यायं
(भ. ना. अ. ३४) चोपजीव्य पूर्वैरङ्गरचना कार्या । आम्नां तावत् । नन्याङ्गः पूर्वैरङ्गा-
ध्याये (भ. ना. अ. ५) प्रथममुद्दिष्टः । इहत्वाश्रावणेति किमेतदुक्तम् । तत्रैव वैरुन्यरु-
मनयो. प्राथम्यं समकालवाद् द्वयोः ॥ ९३-९४ ॥

अथ प्रहृतं वक्त्रपाणिं लक्षयितुमाह । गुरुणि पञ्चेत्यादि । गुरुणी द्वे लघु
(घुनी)द्वे इति केचित् पठन्ति । अन्ये लघु त्वेकमिति । ग्रान्यं तु युक्तं मन्यन्ते
यतिशोभाकरत्वान् । म न न लघु गुरु ननं गुरु । ननं गुरु ।

['अस्य तु वाद्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितैरुद्धहनैरप्यथ समवरोहैः ।

तलरिभितहादयुतैः करणैर्विस्तारभूषिष्ठैः ॥ ९३ ॥

अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैर्द्विरभ्यस्तैः ।

आरम्भोऽप्यवतरणस्त्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥ ९४ ॥]

अस्य तु वीणावाद्यविधिः प्रदर्श्यते । कार्यं त्रिपर्वविहितैरित्यादिना । उद्धहन(नैरप्यथ समव)रो(हैः) । एकविस्तारसङ्घातसमवायात्मिकानि त्रीणि पर्वणि । अस्य (त्रयो)भेदा यस्येति विस्तारधातुस्त्रिपर्वा । अनुबन्धभेदस्य चच्चत्पुट(स्य) पृथग्भावात् । तेन त्रिपर्वणा विस्तारधातुना विहिता ये आरोहावरोहास्तेऽपि च व्यञ्जनविद्भोरधातु(विद्भैरथ उ)क्तैस्तलरिभिड(त)हादभेदैर्मिश्रीभूतास्तथा करण-धातुभेद एकविस्तारबहुलेनापचययुक्ता न्यभूता इव ते च द्विस्त्रिरावर्तमानाः पुनरित्यन्तर-प्रयोगव्यवधानेऽप्यागताः ते च द्विरभ्यस्ताः प्रयुक्तैरुपलक्षित आरम्भः । व्यवधानेना-वृत्तिनिवर्तनाभ्यामितिह वृत्तिविशेषो मन्तव्यः । पृथक् प्रसङ्गालाघवेनावतरणं पूर्वमनुक्तमाह । आरम्भ इति । अपिशब्द इवशब्दस्यार्थे । आरम्भनदवतरणेऽप्यङ्गैस्त्रिपर्वयुक्तै-र्विस्तारधातुभेदैर्वाद्यविधिः कर्तव्य इति यावत् ।

नन्वस्य शुष्कालैर्विधिस्तालविधिश्च कस्मान्नोक्तः । तत्रैके मन्यन्ते । चकारो-ऽवधारणे । तेनास्य वाद्यविधिनैव प्रयोगः । तथापि पुट्कराध्याये (म. ना. अ. ३४) (प्रत्याहाराया)साधनतीर्णकोटी(टि) । तत्र वाद्यं सार्वभर्जितं सार्वभाण्डिकं सकलस्त्रीबाल-मूर्खादिरङ्गनं प्रयोक्तव्यमिति । तदेवनवतरणं वाद्यप्रधानमेवेति तान् मुनेः ।

तन्त्रान्तरे तु तस्य रूपं सप्तरूपात्मकमुक्तम् । तदपि दृश्यते ।

चच्चत्पुटोत्तरैर्मिश्रा सुगत्यास्तु यथाक्षरौ ।

सुगधि.....मुत्तरांशमुपाश्रिता ॥

विकटोत्तरयुग्म(रमा)भ्यां रौद्री स्याद्विंशतिः कलाः ।

पञ्चदश्यास्तु कर्तव्या चार्तिके द्विकलेन च ॥

चच्चत्पुटे, चतुष्पष्टिव(र्व)र्ननेत्यर्ध- ... ।

उद्धट्चच्चत्पुटयोः पाञ्चाली सप्तका चतुः ॥

अथ वक्त्रपाणिः ।

गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि पङ्कुरुश्च चतुर्गुणः^१ ।

गुरुणी द्वे लघु त्वेकं चत्वार्यथ गुरूणि हि ॥ ९५ ॥

दक्षिणे चोत्तरेण स्याच्चैव..... ।

शुष्कयोगो दक्षिणेऽत्र चतुष्कलः.... ॥

युजाश्विनी दक्षिणेन ध्रुवासप्तकमित्यथ ।

सूर्यादितो पङ्केयं पङ्जग्रामादिसप्तकम् ।

इति । एवमगस्त्यादिचतुष्केण गुरुलघुर(घबो)न्यक्रमेण यथाक्रमं सप्तसु ध्रुवासु गीतास्व-
परिग्रहात्माऽवतरणप्रयुक्तं भवति । अव्यवधानेन भवतीति कीर्तिधराचार्येण लिखितम् ।
प्रत्याहारोऽपि यन्त्रिसाम स्यात् पट्कल इति वक्ष्यते । तत्रैककलादिना गुरुल्लिकले-
(ल इ)ति प्राहं साम । सा नि नि सा आ (सा) नि वि (नि) सा । पट्कला चैककला
द्विकला चतुष्कलना(लात्रा)पि पिण्डीकरणम् । अत्र क्रमेण चित्रवार्तिकदक्षिणानां द्रुतादीनां
च विधिः पञ्चकलाद्वयमाने सं सां स सा नि सा नि ता आ नि ता ता स नि वि सं । एवं तिस्रः ।
सौरउद्धटे(ट्टे)न चाचपुटो वि(द्वि)कलोऽथ चतुष्कलः । अ श श नि स मा नि स नि सं
आ नि वि स सा आ नि वि स सं । एतदुक्तम् ।

प्राह्मेककलं साम द्विकलं वह्निजं तथा ।

चान्द्रं तु द्विकलं शुष्कं पूर्वयोः सार्थकं पदम् ॥

इति कीर्तिधराचार्यः । तदेतदपि पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) निरूपयिष्यते ।
तत्र त्रिपर्वाभिधानमेव ज्ञापयति पूर्वैरङ्गाध्यायं (भ. ना. अ. ५) पुष्कराध्यायं
(भ. ना. अ. ३४) चोपजीव्य पूर्वैरङ्गरचना कार्या । आम्नां तावत् । नन्वारम्भः पूर्वैरङ्गा-
ध्याये (भ. ना. अ. ५) प्रथममुद्दिष्टः । इदन्वात्राऽप्येति किमेतदुक्तम् । तत्रैव वैरुल्लिख-
मनयोः प्राथम्यं समकाल्यवाद् द्वयोः ॥ ९३-९४ ॥

अथ प्रष्टुं वक्त्रपाणिं लक्षयितुमाह । गुरूणि पञ्चेत्यादि । गुरुणी द्वे लघु
(गुनी)द्वे इति केचित् पठन्ति । अन्ये लघु त्वेकमिति । प्राच्यं तु युक्तं मन्यन्ते
यतिशोभाकरत्वात् । म त न लघु गुरु नयनं गुरु । ननयं गुरु ।

चत्वार्यथ' लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।

लघून्यष्टौ च दीर्घं च वक्त्रपाणौ भवेद्विधिः ॥ ९६ ॥

[अत्रोदाहरणम् ।

दिङ्गले क्षण्डं जम्बुक जगति य क्षण्डं दिङ्गले ।

घेन्दुं(च) घेटो घाटो मट्टु(ट्टु)नकिटि इनं(टीनं) दुङ् ।

घटुगटुकिटमट्टनम्' ।]

अस्य वाद्यम् ।

आविद्धकरणयुक्तो ब्रह्मः स्यादेककप्रवृत्तौ(त्तो) वा ।

अल्पव्यञ्जनधातुर्वाद्यविधिर्यक्त्रपाणौ तु ॥ ९७ ॥

'द्विकले मन्द्रके (मन्द्रके द्विकले) यत्तु' शम्पातालादिपातनम्' ।

तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु कार्यमष्टकलान्वितम्' ॥ ९८ ॥

वक्त्रे गौर्या

।

स दादह(दन्दही)तु दुरितभरम् ॥

तत्र र च च इत्येवं चक्षुषुष्टौ द्विकल (म. ना. अ. ३१.१४२-१४५) इति वक्ष्यते ।

शेषः पञ्चपाणिरिकलस्तस्यात्तेत्यपरिपत्ता ॥ ९६ ॥

अथास्य धाणावाद्यविधिरुच्यते । आविद्धकरणयुक्त इति । आविद्धधातुना करणधातुना सर्वेधैव च युतो वक्त्रपाणौ वाद्यविधिः स्यादिति सम्बन्धः । तत्र च द्वे अङ्गे वक्ष्येते । मुखं प्रतिमुखं चेति वर्णाङ्गावत्र । एकं विदार्यात्मकम् । अपरं पदपदविदारीकम् । यद्वृत्तं तस्यावरोहितलक्षणोऽयं प्रवृत्ताख्यो मेदोऽपि वक्ष्यते तं वा कुर्यात् । एवं तावदङ्गं स्यात् । एककप्रवृत्तौ(त्तो) वेति पाठे व्याख्या । यदा तर्ह्येकेनोपयोक्तव्य इति पाठस्तदा विवक्ष्यमाणैकविधेकवृत्तमध्याद् द्वे एकमङ्गमस्मिन् प्रयोक्तव्यमिति व्याख्या ॥ ९७ ॥

अथास्य तालविधिमाह । मद्र(न्द्र)क इति । कलकालपरिच्छेदं येन तत्पातनं .....शम्पादिना परो द्विकलपरिच्छेदं गीतस्यैकेन्द्रियग्राह्यतयाऽवधारयति । चत्वार्यावापादिना परं प्रत्यस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वात् स्वात्मन्यवधानकल्यतिशयेनाद्यग्रयगणनाया इवाहृष्टमात्रमुप-

१ र. एव । २ म. मट्टम् । ३ र. विकले । ४ र. म. यस्तु । ५ र. तालवियतनम् ।
म. तालादियोजनम् । ६ म. अट्टकले मुखे ।

‘तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ॥ ९९ ॥

[इति ।]

अथ सङ्क्षोटना ।

गुरुणी लघून्यथाष्टौ दीर्घ द्विगुणं तथा च कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुणं सम्प्रकर्तव्यम् ॥ १०० ॥
पुनरष्टौ ह्रस्वानि स्युरिह^१ तथा नैधनं च कर्तव्यम् ।
‘सङ्क्षोटनवस्तुविधौ ह्रस्वगुरुविधिः समुद्दिष्टः ॥ १०१ ॥

[सङ्क्षोटनाया उदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गले जगति य चलनि कतेचातिचातितिश्च लघु चक्षल
पशुपतिचा ।]

योगः । तत एव कालत्वेन स्वस्यादेः स्वकलोपयोग इति न । नास्तीति कलास्वमपि न तु
द्विकलमन्द्रकगतः । किमत्रन्या (त्रान्य) सप्ततालेनेत्याह । अष्टकलान्वितमिति । अनु
पश्चाद्भागमितं प्राप्तम् । तेन द्विकलमन्द्रकस्या.....त मात्रा गतः । अत्र तालविधिः ।
श ता ता श ता (सम्) । ध्रुवाया अन्ते चास्य ताल इति दर्शयते ॥ ९८ ॥

तस्याधस्तादित्यष्टकलस्य मुखस्य पश्चात् पञ्चपाणिचतुष्कं प्रतिमुखात्मकं
कुर्यात् । तस्य पुनरप्यन्ये (न्यस्ये) त्यर्थः । न तदेव गीतं चतुरंशकं (रावृत्तं) गेयमिति
कथयति ।

वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ।

इति । मुखमष्टकलं शिष्टं प्रतिमुखम् । एकदा एव तालः केवलं परिवर्तमात्रमेव इति
भावः । अन्ये त्यष्टकलमात्रा त्रिरावृत्त्या..... । अत्र तालस्तत्तावनद्वयोः स्ववाचाक्षर-
सात्म्यमिति मन्यन्ते ॥ ९९ ॥

अथ सङ्क्षोटनानाह । गुरुणीत्यादिना । नैधनमिति । गुर्वित्यर्थः । तेन
सङ्क्षोटना त न न य ज न न न ग (स इति) । विधिभावात्तु (यातु) द्विभा । ये तु..... ।
यदि वा मतान्नरे प्रस्नारः सङ्क्षोटना न (तः) ॥ १००—१०१ ॥

१ अथ भोक्ता इ. मातृशब्दो न वर्तते । म. तयोर्विष्णुः । २ म. सङ्क्षोटना नाम । ३ इ. एव
एवं द्विगुणं प्रत्ययम् । ४ इ. तु तदा नैधने । ५ इ. सङ्क्षोटनमिति त्रिभिः गुणानुविहितम् ।
म. १५.

चत्वार्यध' लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।

लघून्यष्टौ च दीर्घ च वक्त्रपाणौ भवेद्विधिः ॥ ९६ ॥

[अत्रोदाहरणम् ।

दिङ्गले क्षण्डं जम्बुक जगति य क्षण्डं दिङ्गले ।

घेन्दु(च) घेटो घाटो महु(दु)नकिटि इनं(टीनं) दुङ् ।

घदुगदुकिटमटनम् ।]

अस्य वाद्यम् ।

आविद्धकरणयुक्तो द्यङ्गः स्यादेकप्रवृत्तौ(त्तो) वा ।

अल्पव्यञ्जनधातुर्वाद्यविधिर्वक्त्रपाणौ तु ॥ ९७ ॥

'द्विकले मन्द्रके (मन्द्रके द्विकले) यत्तु' शम्पातालादिपातनम् ।

तत्सर्व वक्त्रपाणौ तु कार्यमष्टकलान्वितम् ॥ ९८ ॥

वक्त्रे गौर्या

।

स दादह(वन्दही)तु दुरितभरम् ॥

तत्र र च च इत्यर्थे चक्षुस्तुटो द्विकल (म. ना. अ. ३१.१४२-१४५) इति वक्ष्यते ।

शेषः पञ्चपाणिरेककलस्तस्यापेत्यपरिपत्तत्ता ॥ ९६ ॥

अथास्य वीणावाद्यविधिरुच्यते । आविद्धकरणयुक्त इति । आविद्धधातुना करणधातुना सर्वथैव च युतो वक्त्रपाणौ वाद्यविधिः स्यादिति सम्बन्धः । तत्र च द्वे अङ्गे वक्ष्येते । मुखं प्रतिमुखं चेति वर्णाङ्गावत्र । एकं विदायात्मकम् । अपरं पदपदविदारीकम् । यद्वृत्तं तस्यावरोहितलक्षणोऽयं प्रवृत्ताख्यो भेदोऽपि वक्ष्यते तं वा कुर्यात् । एवं तावदङ्गं स्यात् । एकप्रवृत्तौ(त्तो) चेति पाठे व्याख्या । यदा तर्ह्येकेनोपयोक्तव्य इति पाठस्तदा विवक्ष्यमाणैकविधैकवृत्तमध्याद् द्वे एकमङ्गमस्मिन् प्रयोक्तव्यमिति व्याख्या ॥ ९७ ॥

अथास्य तालविधिमाह । मद्र(न्द्र)क इति । कलकालपरिच्छेदं येन तत्पातनं .....शम्पादिना परो द्विकलपरिच्छेदं गीतस्यैकेन्द्रियग्राह्यतयाऽवधारयति । चत्वार्यावापादिना परं प्रत्यस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वात् स्वात्मन्यवधानकलातिशयेनाक्षग्रयगणनाया इवाट्टमात्रमुप-

१ र. एव । २ म. मटनम् । ३ र. विकले । ४ र. म. यत्तु । ५ र. तालनिरतनम् । म. तालादियोजनम् । ६ म. अट्कले मुखे ।

‘तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ॥ ९९ ॥

[इति ।]

अथ सङ्घोटना^१ ।

गुरुणी लघून्यथाष्टौ दीर्घ द्विगुणं तथा च कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घं लघु च पुनश्चतुर्गुणं सम्प्रकर्तव्यम् ॥ १०० ॥
पुनरष्टौ ह्रस्वानि स्युरिह^२ तथा नैघनं च कर्तव्यम् ।
‘सङ्घोटनवस्तुविधौ ह्रस्वगुरुविधिः समुद्दिष्टः ॥ १०१ ॥

[सङ्घोटनाया उदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गले जगति य वलति कतेचातिचातितिष्ठ लघु चञ्चल
पशुपतिचा ।]

योगः । तत एव कालत्वेन स्वस्यादेः स्वकलोपयोग इति न । नास्तीति कलात्वमपि न तु
द्विकलमद्रकगतः । किमत्रन्या (त्रान्य) सप्ततालेनेत्याह । अष्टकलान्वितमिति । अनु
पश्चाद्भागमितं प्राप्तम् । तेन द्विकलमन्द्रकस्या.....त मात्रा गतः । अत्र तालविधिः ।
श ता ता श ता (सम्) । ध्रुवाया अन्ते चास्य ताल इति दर्शयते ॥ ९८ ॥

तस्याधस्तादित्यष्टकलस्य मुखस्य पश्चात् पञ्चपाणिचतुष्कं प्रतिमुखात्मकं
कुर्यात् । तस्य पुनरप्यन्ये (न्यस्ये)त्यर्थः । न तदेव गीतं चतुरंशकं (रावृत्तं) गेयमिति
कथयति ।

वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ।

इति । मुखमष्टकलं शिष्टं प्रतिमुखम् । एकदा ह्यत्र तालः केवलं परिवर्तमात्रमेव इति
भावः । अन्ये त्वष्टकलमात्रा त्रिरावृत्त्या..... । अत्र तालस्ततावनद्वयोः स्ववाद्याक्षर-
सात्म्यमिति मन्यन्ते ॥ ९९ ॥

अथ सङ्घोटनामाह । गुरुणीत्यादिना । नैघनमिति । गुर्वित्यर्थः । तेन
सङ्घोटना त न न य ज न न न ग (स इति) । विधिभावात्तु (वात्तु) द्विधा । ये तु..... ।
यदि वा मतान्तरे प्रस्तारः सङ्घोटना म(तः) ॥ १००-१०१ ॥

१ अयं श्लोको र. मानुषायां न वर्तते । म. तयोर्यस्मात्पुनः । २ म. संघोटना नाम । ३ र. सह
दीर्घं द्विगुणितं प्रकर्तव्यम् । ४ र. वृ तथा नैघने । ५ र. संघोटनानिधौ विज्ञेयं गुह्यलुपविधानम् ।
ना. १५

अस्या वाचविधिः^१ ।

अधिदण्डं हस्ताभ्यां वीणां विनिगृह्य^२ दक्षिणाङ्गुल्या ।

अङ्गुष्ठाभ्यां च तथा कार्यं सङ्खोटनावाचम्^३ ॥ १०२ ॥

सङ्खोटयेत् स्वरं वादिना तु^४ संवादिना तथाधिवलम् ।

समवायिभिश्च शेषैरनुवादिभिरुपकैश्चांशैः ॥ १०३ ॥

विस्तार^५चित्रकरणैर्द्विस्त्रिर्विनिवर्तितैर्द्विरभ्यस्तैः ।

उपचययुक्तैः क्रमशो^६ वदन्ति सङ्खोटनावाचम् ।

तालोऽस्या गदितस्तज्जैः शीर्षवत् पञ्चपाणिना ॥ १०४ ॥

अथ वीणावाचविधिः । अधिदण्डमिति । वीणाशङ्केनेह तन्त्री । अधि-
समीपे । यथा विन्दुर्वाचते तथाऽऽपीड्य दक्षिणतर्जन्याऽङ्गुष्ठाभ्याम् । वादिना संवा-
दिनः(ना) तेन च सहाधिवलं वादिनोऽश्वरं च खोटयेत् चन्द्रचामेप्रये (विन्दुं
मेलयेत्) । अनुवादित्वास्तत्र मेलनायां समवायिनो गुणभावेन निर्भासमानाः प्रयोज्याः ।
एतन्नयापेक्षया ये चापि वादिनस्तेऽल्पका अल्पगानादितरस्वरापेक्षयाऽल्पा इव नातिपुनरुक्ताः ।
तन्मेलनान् मध्ये प्रयोक्तव्याः ॥ १०२-१०३ ॥

केन धातुभेदेनेत्याह । विस्तारचित्रकरणैरिति । विस्तारधातुजा ये
विविचित्रा यथा तुल्यव्यामिश्रणया करणा(ण)भेदास्तैः । द्विस्त्रिर्विनिवर्तितैश्चाभ्यस्तैः ।
त्रिराष्ट्रस्या(त्र्य)भ्यासयोर्ध्ववधानैर्वा प्रधानीकृतो विशेष इत्युक्तं प्राक् । उपचययुक्तैरन्यथा
भेदविस्तारधातुभ्यैरिति यावत् ।

अथास्यास्तालविधिमाह । तालोऽस्या गदित इति । शीर्षवदिति सिद्धे
पञ्चपाणिप्रहृणं शीर्षगतं परिवर्तनं व्यावर्तयितुम् । मद्रकरोविन्दकोत्तरेषु हि शीर्षकं लक्ष्यते ।
तत्रेह विशेषाभिधाने विशेषकवत् सर्वमतिदिश्यते । रोविन्दकशीर्षकमपि विशेषा-
तिप्रवृत्तत्वमिति वक्ष्यते । पञ्चपाणिनेत्येतावता सिद्धे शीर्षकवदिति वचनं
द्विकचतुष्कयोः प्रतिपत्यर्थम् ।

यथाक्षरस्य कर्तव्यं मद्रकस्य तु शीर्षकम् ।

१ र. वाचम् । २ र. म. उपगृह्णा । ३ र. नतिधानम् । ४ म. वादिनस्तु । ५ र. वादिभिश्च
नित्यतः विवादिनं चापि । ६ र. शेषा ह्यनुवादिभिरुपकैश्चांशैः प्रयोक्तव्याः । ७ र. विहित ।
८ र. अपचय । ९ र. च सदा ।

अथ परिघटना ।

दीर्घाण्यादावष्टौ लघूनि कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
 ह्रस्वान्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्युः^१ सदीर्घाणि ॥ १०५ ॥
 षोडश लघूनि च^२ स्युः सह निधनेनैव कार्याणि^३ ।
 एष परिघटनायां गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १०६ ॥

[एतस्यामप्युदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गले दिङ्गले दिङ्गले दिङ्गले जगति य चलति क ।
 तितिञ्जलकुचञ्जलदिगिनिगि गणपति चा ।
 चलति क गणपति पशुपतिसुरपति चा ।]

वाचं चास्यास्त(स्यां त)ज्ज्ञैः सोद्वहनं हस्तलाघवात् कार्यम् ।
 व्यञ्जनधातुसमुत्थं नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥ १०७ ॥

चतुष्कलः पञ्चपाणिर्द्विकले द्विकलस्ततः ।

चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥

(म. ना. अ. २३८-२३९) .

इति । वक्ष्यत इति । अन्यथा प्राथम्यादेककल एव प्रतीयते । तत्र च ये च
 लय(या)ल्लयनवेदगा इति ध्रुवामाहुस्तेषां द्विकलः । अन्येषां चतुष्कल इति ॥ १०४ ॥

परिघटनाध्रुवाविभागमाह । दीर्घाण्यादावष्टावित्यादि । सो म नं स सा न
 स र ल । परिघटना यथा ।

सर्वेषां पाशानामेव(वा)घटनमवघटनपरमलङ्कार(ति)रसि ।

परिचितहृदय हतं(ता)निकृतनिर्ऋतिगु(ग)णकृतनुतिन(ति)-

भगवन् ॥ १०५-१०६ ॥

अथात्र वीणावाद्यविधिमाह । वाद्यं चास्यामिति । अस्य त्विति । शुष्कमेदस्येति
 योज्यम् । सोद्वहनमिति । आरोहप्रधानम् । हस्तलाघवादिति । तच्चद्वितिरूपधारण्यं
 न भाति केवलमनाहतैः पदलक्षणमात्रं श्रूयत इति यावत् । तथा चाह । व्यञ्जनधातो-

१ म. दीर्घाण्यादावष्टौ कुर्याद् द्विगुणीकृतानि च लघूनि । २ र. ह्रस्वानि च चत्वार्यथ सह दीर्घः
 रुद्विगुणितानि । ३ म. सहैव दीर्घाणि । ४ म. चास्मिन् । ५ र. निधनगतेन चाप ।

मार्गासारितवाद्यं विस्ताराविद्वकरणसंयुक्तम् ।

सकलैः सतलैः करणैरथ गुरुलघुसञ्चयश्चायम् ॥ १०९ ॥

चत्वारि गुरुणि स्युर्लघूनि चत्वारि च द्विगुणितानि ।

गुरुणी लघून्यथाष्टौ गुरुणी चेत्येतत् त्रिधा योज्यम् ॥

[अथवा ।

चत्वारि तु गुरुणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।

गुरुणी नव ह्रस्वानि दीर्घमन्त्यमथापि च ॥

विकलद्विकलो योगशङ्केन प्लुतः सङ्गृहीतः । सम्पकेष्टकपक्षे तु गुरुलघुयोगात्
ध्रुवागतवीणाप्रतिगतो वा मन्तव्यः ॥ १०८ ॥

अथ मार्गासारितं वक्तव्यम् । तस्य च चित्रपूर्वैरङ्गपक्षे ताण्डवाद्युपयोगेऽपि सर्वत्र
पक्षे तन्त्रीवाद्यप्राधान्यं

तन्त्रीभाण्डसमायोगान् मार्गासारितमिष्यते ।

(म. ना. अ. ५-२०)

इत्यन्तं प्रतिपादितम् । तदेव वक्तुं प्रथममस्य वीणावाद्यविधिमपि विधत्ते । मार्गासारित-
वाद्यमिति । व्यञ्जनधातुवर्जं धातुत्रयमप्यत्र प्रयोज्यम् । व्यञ्जनधातुभेदौ तु तालकलौ
प्रयोज्यावित्याह । सकलैः सतलैः करणैरिति । उक्तेर्धातुभेदैरित्यर्थः । अन्ये तु
करणधातुभेदा एवं कलतलाभ्यां मिश्रणीया इत्याहुः । वीणावाद्यविधिमभिधाय तत्र प्रत्याहार-
भेदोपयोगि गुरुलघुवैचित्र्यसम्पादकध्रुवामिधेयागोपकमते । अथ गुरुलघुसञ्चयश्चाय-
मिति । वक्ष्यत इति शेषः ॥ १०९ ॥

तामाह । चत्वारि गुरुणि स्युरित्यादि । ग्भौ नौ लौ सलग अशोपमार्गः ।

द्विधा यदि वा SSS । एतच्च त्रिधा योज्यमेककलचक्षुष्टे द्वौ पञ्चपाणौ ।

यक्षैर्या(यो)द्य स्तुतिपर इति हि र(हर)कृत्यार्थं विरचयसि शिवपुरान् ।

अर्वाध्मातत्रिभुवनभयकरहेतुत्रिपुरसदन(वि)दलना-

न्त(न्तः)पाशा(शांस्ते) वि(द)लयतु (हि) शिवमार्गं(गं) रणघटितनिज-
मनसः ॥

१ र. सञ्चयेः कार्यम् । २ र. गुरुणी लघूनि लघूनि च तस्य मार्गासारिते तालः । म. ह्रस्वानि
गुरुणि तथा नव मार्गासारिते ह्रस्वम् । च. ह्रस्वानि गुरुणि तथा स्युर्मार्गासारिते ह्रस्वम् । नान्यः-हरस्य
गुरुणी च तथा दश लघ्वो निधनमित्येवम् । ३ अधवेलादिछांनेन सह मपथोरेव ।

अत्रोदाहरणम् ।

दिङ्गुले झण्डुं जगति य ।

चलितक झण्डुं तिति ।

झलकुच झलतितिचा(लति चा) ।]

'वालासारितवच्चैव तालोऽस्य परिकीर्तितः ॥ ११० ॥

अवणमधुराणि लीलाकृतान्यभिस्तपरिस्तान्तरकृतानि ।

तान्यप्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगविधौ ॥ १११ ॥

अस्य तालविधिमाह । वालासारितवदिति । कनिष्ठासारितस्य तालो वक्ष्यते ।

चचत्पुटपरिवर्तः शम्भ्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृणौ ।

अन्ते च सन्निपातः ॥

(भ. ना. अ. ३१-९५)

इति सप्तदशकलः सोऽपि मन्तव्यः । स ता स सा ता स ता स मा स तं सा स ता स ता साः
॥ ११० ॥

अथ लीलाकृतमुद्दिष्टं तलक्षणं वक्तव्यम् । ननु पूर्वैरङ्गाध्याये (भ. ना. अ. ५)-
स्य नामापि नोक्तम् । तत्र वैकलिको मार्गासारितलीलाकृतयोः प्रयोगः । आसारितमध्ये
एव चास्य सङ्ग्रह इति तस्य लक्षणमाह । अवणमधुराणि लीलाकृतानीति ।
अभिस्तं परिस्तं चासारितभेद एव । आसारिततालयोगेनैव गीयमानं वार्तिकमार्ग-
गतत्वाद् द्विगुणाक्षरं पङ्क्तिप्रामाण्यतन्त्रात्सङ्गीयमानमभिस्तम् । तदेव प्रामान्तरे
परिस्तम् । अन्ये त्वभिस्तमपदान्तर्क मापघातादितालरचितं सप्तार्द्धं व्यष्टम् ।
परिस्तं तु (द्वि)पुञ्जमन्ये (न्य) प्रदानादिनवाङ्गमित्याहुः । अन्तरशब्देनात्र ल्यान्तरम् ।
तच्च कनिष्ठासारितापेक्षया द्विगुणपदल्यमार्गवाद्याक्षरम् । तदीयश्रवत्या तालादि । उक्तमेवोपक्रमं
तल्लयद्वैगुण्येन मध्ये मध्ये गीयमानं भवति । तैरभिस्तपरिस्तान्तरैर्वालासारितैर्यानि
वाद्यानि कृतानि । लील्या सौकुमार्यमाधुर्यरूपया कृतानीति लीलाकृतानि । तथा
तैरपसारितैः कृतानि प्रयुक्तानि गीयमानपदानि नियमस्य वा तालात्मकानि वस्तूनि ।

१ म. कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालः प्रकीर्तितः । २ र. कृतानि नानारमन्तरकृतानि । ३ च.
प्रयोगश्चे ।

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तालप्रमाणनिर्दिष्टानि तानि तालविधाने वक्ष्यामः ।

‘एवमेतत् स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशरीरजम् ।

विपञ्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥ ११२ ॥

चत्वारस्तु गणा युग्मे ओजे षट् परिकीर्तिताः ।

द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धाः षट् परिकीर्तिताः ॥

(म. ना. अ. ३१-१०६)

इति । तथा ।

चच्चत्पुटपरिवर्तः शम्भ्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।

अन्ते च सन्निपातः ॥

(म. ना. अ. ३१-९५)

इत्येवंरूपाणि तैः कृतानि लीलाकृतानीति त्रीण्येतानि भवन्ति । इह चोद्देश एतानि पृथग् गीतानि । उद्दिष्टं तत् कथमेतदित्याशङ्क्याह । तान्यप्यर्थवशादिहेति । शुक्लेऽपि प्रा(प्र)यो(ग)विधौ अपक्रान्ते अर्थमर्थ्यमवलम्ब्य तान्यपि प्रयोज्यानि । अपिशब्दाज्येष्ठाद्यपि । तेन द्विरेषां प्रयोग इत्युक्तं भवति । एवमासारितविधावित्यवगन्तव्यम् । तानि यद्यपि अर्थ.... ..व(अर्थवन्ति) पदानि तथापि बहुप्रयोगनिर्वहणकर्तव्यतासामर्थ्या-
कर्तव्यतयासारितविधावप्ययमेव मार्गः । तत्र सतालानि चित्रवृत्तौ कृतानीत्युद्देशान्तर(रं) निरूपितम् ।

तत्र केचिद्वीणावाद्यप्रयोगस्तालशून्यो ध्रुवाप्रयोगस्तु सतालौ वीणावाद्ये शम्भ्यात्मक-
तालयोगेऽपि शम्भ्यातालानि विध्ययोगादिति मन्यते । अन्ये तु विशालखिलाचार्य-
मतानुसारतः सर्वथैव तालम(लाद)न्यत्र वीणावाद्यमाहुः । अपरे तु ध्रुवागानमेवोभयथा
तालयोगाभ्यामत्रेच्छन्ति ॥ १११ ॥

अथासारितानां तत्रयुक्त्या ता(ल)गतावेक्षणया लक्षणया लक्षणमाह । ज्येष्ठ-
मध्यकनिष्ठानि तालविधान इति । वर्धमानात् त्रिविधैककलादियोगादासा-
रितानि । नात्र लयान्तरस्य नामापि गृहीतम् । वर्धमानान्तर्भावे हि तदिति केचित् ।

उपाध्यायास्त्वाहुः । बहिर्भावेऽपि तात्कालिकापेक्ष(क्षा)भावे हि वर्धमानान्तर्गत-
रूपप्रतिज्ञा स्वतन्त्रेऽपि भवति । बहिर्गतेऽप्यस्ति लयान्तरस्य लीलाकृत एवानुप्रवेशात्

श्रीण्येवात्र मन्तव्यानि न नु चत्वारि । यथा कीर्तिधरोऽध्यधायत् (घात) । प्रत्याहारादीनि यानि पञ्चमेऽध्यायेऽन्तर्यवनिकान्तानीत्युक्तानि तत्प्रत्याहारावतरणयोः पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) लक्षणं भवति । शेषाणां त्विह लक्षणं कृतम् । एवमनन्तरं तु यानि बहिर्यवनिकाज्ञानि तेषामस्माभिः पञ्चमेऽध्याये यथास्वगमं स्वरूपं प्रदर्शितम् । यत् कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिः साक्षात् दृष्टम् । तत्प्रत्ययास्तु लिख्यते सङ्क्षेपतः ।

तत्र मार्गासारितप्रयोगे नर्तकीचतुष्कं पदान्ताहितं पुष्पपिण्ड्या पुष्पाञ्जलिमादाय प्रविश्याष्टाभिः षोडशभिर्द्वादशभिर्वा (ऽङ्गहारैः) प्रतिशेषो (प) भीयमानस्थितलयेन तदर्थं भाषयेत् । अवक्रुष्टे तु पदे स्थितलयेन परिवर्त्य पूर्ववन्नमध्ये पुष्पं त्यक्त्वा मध्यगतस्यं परिवर्तद्वयमङ्गहारैः कुर्यात् ।

तत्र प्रथमं पञ्चकलमुपोहनं पुष्पपिण्ड्या सूचया भावयेत् । एतदेव तमङ्गहारैः कुर्यात् । ततः प्रथमवस्त्वभिनयेत् । ततः सर्वा मिलित्वा तदेव देवताराधकं पिण्डीबन्धं कुर्युः । तच्चोपोहनमङ्गहारैर्नृयेयुः । ततो द्वितीया प्राग्वदुपोहनं प्रयुज्य द्वितीयवस्तुनश्च-
 द्युदात्मकेनार्थमुपनयेत् । तदेव चास्य प्रतिक्षेपेना (णा) ङ्गहारं पर्यस्तकास्यं कुर्यात् । ततः सर्वाः शृङ्खलां कृत्वा पुनरुपोहनं कुर्युः । तत आद्या प्रतिक्षेपे कृत्वा प्रथमवस्त्वर्थं पुनरभिनयेत् । द्वितीया चाङ्गहारं कुर्यात् । ततः प्रथमपिण्डस्योपोहनं कुर्युः । ततस्तृतीया प्रविश्योपहारं कृत्वा तृतीयवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । आद्येऽङ्गहारौ कुर्याताम् । ततो लतापिण्डीस्य-
 मुपोहनं कुर्युः । ततो द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । ततोऽङ्गहारान् कृत्वा शृङ्खलया सोपोहनं कुर्युः । प्रथम (त) आद्यस्याभिनयं कृत्वाऽऽद्या पिण्डीबन्धं कुर्यात् । ततः सर्वा नार्य उपोहनं कुर्युः । पुनश्चतुर्था यावत्तुर्थवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । ततः सर्वा भेदकस्थास्तृ-
 तीयोपोहनं रचयेयुः । पुनस्तृतीया तदेव भाषयेत् । ततो लतास्य द्वितीयोपोहनं सूचयेयुः । पुनर्द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । अन्याङ्गहारं कृत्वा शृङ्खल्योपोहनं कुर्यात् । आद्या प्रति-
 क्षेपार्थमभिनयेत् । अन्या अङ्गहारं कृत्वा विदध्युर्थदाचतुर्थवस्त्वन्तम् । तृतीयद्वितीयप्रथम-
 वस्तुनि केवलैरेवाङ्गहारैः कुर्युः । तदेव हि पुनर्वस्त्वन्याश्रयेण । तेन प्रतिक्षेपान्ते आद्या (ः) पिण्डीबन्धं कृत्वा रङ्गपीठं परित्य पुष्पपिण्ड्या पुष्पाणि कृत्वाऽपसरेयुः । एवमन्याश्चतस्रो द्विती-
 यमासारितं प्रयुञ्जीरन् । एवं चतस्रश्चतस्रो यावच्चतस्रः । उक्तं हि । एवं पदे पदे कार्यों विधिरिति । पिण्डीबन्धकाले तु द्वादशपुष्पमालाभिर्विकिरेयुः । तत्र षोडश सम्भूय क्षैवमन्यं वा पिण्डीबन्धं कृत्वा पुष्पवीथ्यां पुष्पं प्रतिक्षिप्य निष्क्रमये (मे)युः । अमावे त्मासारितचतुष्कं

ता एव चतस्रस्तत्र प्रतिक्षेपार्थवद्भिः पदैर्दर्शितमुपोहनं चचपुटपञ्चपाणिद्वयसन्निपाताश्चेति तालाध्याये (भ. ना. अ. ३१) पदैः सह भविष्यति । एवमासारितक्रिया ततो वर्धमानं प्रयुज्जीरन् । एकप्रघटकेन चतुर्भिर्नयैः परिवर्तं प्रयुज्य पटेऽपकर्षिते पुष्पवीथ्यां चतसृणां नर्तकीनां प्रवेशः । ततो ब्राह्मीपरिवर्तेन पुष्पाञ्जलिं क्षिपेयुः । तत एका ब्राह्मीमभिनयेत् । ततः सर्वाः शिवपिण्ड्या आसीरन् । तदाधा । एकस्या आलीढमर्धवन् मण्डलिवत् खटकामुखेन तत्पार्श्वगतयोर्वा षोडशकला (:) सम्भाविता (:) गीतको.....शम्यातालैश्चतुःपट्या करणं तुर्या चाहुः । .....समपदा तिष्ठेत् । ततोऽत्रस्या एव द्वितीयखण्डिकाङ्गेन सूचयेयुः । ततस्तुर्या चतुर्थमभिनयेत् । तिस्रो नर्तक्यः सशैलपिण्ड्या तृतीयार्थं भावयेयुः । ततः सर्वास्तृतीयामङ्गहारैः प्रयुज्य तथा द्वितीयार्थं भावयित्वा नृत्तेन प्रदर्श्य शृङ्खलाया प्रथमा (मां) सूचयित्वाऽङ्गहारैस्तदर्थं प्रयुज्य शिवपिण्डीं कृत्वा परिक्रम्य पुनः प्राग्बदासारितानि प्रयुज्जीरन् । ततः पादान्तवर्धमानप्रतिक्षेपमतः पुष्पपिण्ड्यां प्रतिक्षेपस्य द्वितीयगानं प्रयुज्य पुष्पाणि क्षिप्त्वा तृतीये तुरीये तद्गानेनान्येनोदन्यपुष्पपू.....स्या (:) कृत्वा पुष्पाणि क्षिपेयुः । तत एकान्तमुपोहनं नृत्तेनोदन्यविशालार्थमभिनयेत् । ततः पिण्डीबन्धेन सङ्गतोपोहनं सर्वाः । ततो द्वितीया तदेव दृश्येन स्यात् सङ्गतामभिनयेत् । ततः शृङ्खलायाः सुनन्दोपोहनं कुर्यात् । ततस्तृतीया तन्नृत्तेन प्रयुज्य सुनन्दार्थमभिनयेत् । ततो लताबन्धेन सुमुख्योपोहनं कुर्यात् । तुर्या नृत्तेन स्वसुमुख्यार्थमभिनयेत् । ततः सर्वाः पिण्डीबन्धं कृत्वा नृत्तेन सर्वा एव पिण्डिकाबन्धं कृत्वा भेदकेन तृतीयोपोहनं कृत्वा तृतीया नृत्तेनायोज्य लताया द्वितीयोपोहनं प्रयुज्य द्वितीया नर्तिका शृङ्खलान्योपोहनं सूचयित्वाऽऽद्यार्थमङ्गहारैः प्रयुज्येष्टदेवतापिण्डिका कृत्वा परिक्रम्य रङ्गे पुष्पपिण्ड्या पुष्पाणि क्षिप्त्वा पटान्तरिता निष्क्रामेयुः । इति वर्धमान-प्रयोगो यथोक्तमेकादिप्रथम.....खण्डिकातालं चाऽदूरत एव तालाध्याये (भ. ना. अ. ३१) भविष्यतीति न लिखितम् ।

ततो गीतकविधिः । तत्र च ध्रुवे प्रावेशिकीमादिकां च प्रयुज्याङ्गहारविधिः । ततो वाद्यचतुरस्रकम् । ततः पुष्पपिण्ड्या ध्रुवऋग्यैकं गीतम् । द्वितीयनृतीययोरङ्गहारकमः । ततो वस्तुप्रयोगः । शीर्षकान्ते वन्दनेन नैष्कामिकीवस्तुनिबन्धेषु तद्द्वदङ्गहारेषु वा गीतेषु वा.....षोढा.....चाङ्किता प्रत्येकं चास्याः प्रावेशिकी आक्षिप्ता ध्रुवा नैष्कामिकीति चतुर्धा विधिः । तत्र गन्दिमद्रा चौक्षपाडवेन । पिण्डीकृता चौक्षपञ्चमेन । सुसुण्डिनी चौक्षकौशिकेन । कपिलोद्भवा चौक्षपञ्चमेन । दाक्षी चौक्षकैशिकमध्यमेन । पौष्पदन्ती चौक्षसाधारणेन । सर्वासामुपरञ्जनं भिन्नवक्त्रेण । षड्भिर्नर्तकीभिरयं प्रयोगः कार्यः ।

तत्रार्थी.....वृत्तपाठस्यान्तराले शुष्कवृत्तं विद्युच्छ्रान्ताऽतिश्रान्तनिशुम्भितादिकरणैः कुर्यात् । ततः परिवर्तनी प्रावेशिका आक्षिप्तिस्रग्ध्रुवा अन्तरगीनमिति विधिः । दिग्देवतानामभिध्यायि च शार्दूलविक्रीडितादिवृत्तशुद्धगीत्यादिगानम् । एवं नान्यामपि चित्रत्वे प्रावेशिकयादि । एवं रङ्गद्वयेऽपि वैष्णवनालकीटादियोगेन तत्र च क्रमेण नर्तकीनां प्रवेशेन सिद्धिः । ईर्ष्या-विरहशोकविस्मयादिविचित्रं काव्यं गीतं च नृत्तताल.....चार्यामपि प्रावेशिकयादिविधिः । तत्र.....व्यसनेर्ष्याकोपादिकाव्यार्थगानं चौक्षमाघाणेन रजनं हिन्दोलकेन महाचार्या-मुद्धतकैलासोद्धरणं.....विजयितरोपमत्प्रकृतिरर्थे रावणे शक्तिरूपः । प्रावेशिकयादि तु प्राग्देव । शुद्धा च गीतिरूपरजना पाटाक्षरात्म(त्वि)का आनापादियथोचितकालस्य मानेन चतुष्पदादिगीनरुमात्मकेनोपरज्जनम् । तत्र च प्रावेशिकयादिविधिः प्राग्देवेत्येव(यं) नन्दिकेश्वरमतानुसारेणायं चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति न वद्वः ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । इह वीणावाद्यविधिः प्रस्तुतः । सत्प्रसङ्गेन पूर्वैरङ्गाङ्गानि तत्प्रधानानि दर्शितानि । तत्रेह मुख्यैव वीणा । अङ्गास्तद्देवास्तु प्रत्यङ्गानि । अन्यत्र च ।

वक्त्रा कूर्मां ह्यलायूश्च वीणाया त्रिविधा मति(ताः) ।

विपश्ची वल्लकी मत्तकोकिलैन्द्री सरस्वती ॥

गान्धर्वी ब्राह्मिका सप्त वक्रपास्तन्यः (न्याः)कला नव ।

एकद्वित्रिचतुरिति चतुर्धा दश वा कलाः ॥

संवादिनी च तन्त्री च किन्नरी परिवादिनी ।

वैशेषिका पञ्चकलाश्चतुरस्त्य(स्य)श्रमङ्गले ॥

पिञ्जनो नकुलश्चेति द्विधाज्जल्लवूः प्रकीर्तिता ।

एकया पिञ्जनस्तन्या परो द्वाभ्यां सुमङ्गला ॥

वितन्त्रीका विशोकेति चेश्वरी परिवादिनी ।

सदाशिवागमाज्ज्ञेया यथागमनिदर्शनम् ॥

शततन्त्री विशोकाख्या सप्ततन्त्रीश्वरा तथा ।

इति । तत्र मत्तकोकिश्च प्रधानभूता । एकविंशतितन्त्रीकत्वेनान्यूनाधिकं त्रिस्थानगमस्वरसारणा-जातिगीतिवीणाशरीरमुच्यते । तद्वत्तश्च धातुप्रयोग उक्तः । तदुपजीवकत्वेनापरा भवन्तीति तदेनद् दर्शयति ।

एवमेतत् स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशरीरग(ज)म् ।

विपश्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥

रूपं कृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पृथी वै प्रतिशुष्का त्वेवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११३ ॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।

रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाच्यम् ॥ ११४ ॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।

'कृतमेकस्यां तन्व्यां प्रतिशुष्का' नाम विज्ञेया ॥ ११५ ॥

वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ।

आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः ॥ ११६ ॥

इति । विपञ्चीति प्रत्यङ्गोपलक्षणम् । तेन विपञ्च्यो वाद्ये वाद्यन्ते यान्युत्तरिमितादिकरण-
मुख्यवीणावाद्योपरल्लङ्घनानि वादनवैचित्र्याणि तानि बुध (ध्य) ध्वमिति सम्बन्धः ॥ ११२ ॥

तान्युद्दिशति । रूपमित्यादि ॥ ११३ ॥

तारक्रमेण लक्षणमिति वीणावाद्यद्विगुण (ण) मित्यादिना यदैकेन वीणाया
गुरुः प्रयुज्यते तदैव पञ्च (वैपञ्चि) केन (विपञ्च्या) लघुद्वयं यदा लघुस्तदा द्रुतद्वयमित्येवं
समवायवैचित्र्येण प्रायो रूपमुच्यते । तद्वदेव अनु पश्चाद् यद्यु (दु) च्यते तत्समकालं
'तदा (था) कृते सति तत्प्रतिबिम्बतया प्रतिकृतमिति ॥ ११४ ॥

युगपत्कृत इति । प्रतिकृतसमकालः प्रयोग एवान्यत्वेन प्रकारः प्रतिभेदः ।
स च गुरुलघुकृतो न तु लेख्यादिस्वर्गप्रयोगप्रतिभेदनकृत इति तेन गानवैचित्र्यं । यदा लघु-
द्वयं प्रयुज्ते तदा स गुरु । यदा वैणिको गुरुद्वयं तदा म प्लुतलघुरूप इत्यादिरूपे तु भङ्गन-
मुक्तम् । इयति विपर्यय इति विशेषः । तदेव पुनर्वैचित्र्यं वैपञ्चिको यदैकस्यामेव तन्व्या-
मंशसंवादिन्यां सारूपतादि करोति तदा (प्रतिशुष्का ।) प्रतिशुष्कपदस्यैवाऽवस्थे
त्यन्ये ॥ ११५ ॥

यदा तु वैणिको क्षणे विदारीवशाच्छेदं करोति तदा छिद्रे वैपञ्चिको यदा
तद्रूपशेषम् । विभक्तितल (य) एवमपि वैचित्रिकप्रयोगे हस्तचातुर्यादो (र्यतो) ऽतिद्रुतो
वैपञ्चिकप्रयोगः स ओघः । एवं विपञ्चीध्रुवास्वपि वक्तव्यम् । नियमोऽदृष्टसिद्धय एव ।
गान्धर्वे विपञ्च्येवोपरल्लङ्घना ध्रुवागाने त्वनियमः ॥ ११६ ॥

कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।

स्थानप्राप्त्यर्थं चेद्यत्तत्र भवेदयं नियमः ॥ ११७ ॥

[तच्चौघतुल्यकरणं चाच्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ।]

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची तु भवेन्नव ।

कोणवाद्या विपञ्ची स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादनात् (ना) ॥ ११८ ॥

विपञ्चीवाद्यस्य प्राधान्यमाह । कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवाद-
नमिति । केचिदाहुः । पूर्वैरङ्गतोत्थापनाध्रुवाविधायुत्थानस्यातोदरञ्जनार्थमिति वा ।
प्रवृत्तिविभागार्थमाह । तन्त्योजस्क (तच्चौघतुल्यक) रणमिति । वाद्यवृत्ति-
विभागार्थमि (भ. ना. ५-१९) त्यादिना कथितस्य प्रयोजनस्य द्वयोर्वीणयोरुत्तराधर-
स्थित्या सर्वा एव वीणा कोणवाद्येन वादयेदिति । तदिदं न विद्वाः कोणवाद्ये का स्थान-
प्राप्तिः । कोणवाद्ये (या) विपञ्ची स्यादिति च वक्ष्यमाणत्वात् कथं सर्वासां कोण-
वाद्यतेति । तस्मादेवमेता इह ध्रुवाविधाने वाद्योपरज्जनध्रुवागानमित्युच्यते (नै) । तत्राल्पेन
वाहुल्येन वा कोणवादनं कर्तव्यम् । प्रायोऽग्रहणाद् अङ्गुलिवादनमुभयवादनं च । वाद्ये हि
त्रिप्रकारके सन्याङ्गुल्यकनीयस्योः स्थाने वादकं भवेदिति कोणोऽत्र प्रहारम (रोऽ) हुल्यगुष्ठ-
प्रहरणतया चतुःप्रहरणं कोणाङ्गुलिप्रहरणं ध्रुवासु वाद्यं कुर्यात् । यदा तु करणं तु लीनं
भवति तत्र लीनानामलङ्काराणां कोणवादनेन सम्यक् स्थानप्राप्तिः । मर्दनमोदनधारणकम्पना-
वर्तनादि कोणस्य भवतीति नियतिः । तथामृतस्थानप्राप्त्यर्थं वीणावाद्यं तदा यत्रोचित-
मेकतन्त्र्यादिप्रान्तं तत्रायमेव नियमः कोणैकवाद्यप्रयोग इति ॥ ११७ ॥

अथ त्रिप्रकारवाद्यविषयमाह ।

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची तु भवेन् नव ।

कोणवाद्या विपञ्ची स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना ॥

इति । चकारेणोभयवादनमुभयोरुक्तम् । अन्ये तु चकार ए (मे) वार्थे वर्णयन्तः कोणं
विपञ्च्यामङ्गुलीं च चित्रायां नियमयन्ति । अन्ये तु कोणाङ्गुलिवाद्या विपञ्ची अङ्गुलि-
मात्रवाद्या चित्रेत्याहुः ॥ ११८ ॥

ततवाद्यविधानमिदं सर्वं प्रोक्तं समासयोगेन ।

‘वक्ष्याम्यतश्च भूयः सुषिरातोद्यप्रयोगं तु ॥ ११९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधानं नामाध्याय एकोनविंशत्तमः ।^१

एतदुपसंहरति । ततवाद्येति । सर्वमिति । गान्धर्वं गानविषयमङ्गप्रत्यङ्गगतं चेति यावत् । भाविनोऽध्यायस्यार्थमासूत्रयति । वक्ष्याम्यतश्चेति । भूयःशब्दस्यायमाशयः शारीरेणैव वैणविधौ भणिते तु चिरप्रयोगो वैतावदुक्त एव तत्राभ्यधिकं तद्वक्ष्यते पूर्णाकरणायेति शिष्यम् ॥ ११९ ॥

परमेश्वरचन्द्रचूडनित्यस्तुतचिन्तामणिलब्धिदप्रकाशः ।

स्फुटमभिनवगुप्तनामधेयस्ततवाद्ये कृतवान् विचारमित्थम् ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां ततातोद्यविधानमेकोनविंशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

भिन्नपाठक्रमः^२ ।

पङ्कजोदीच्यवती चैव पङ्कजमध्या तथैव च ।

‘पङ्कजमध्यमबाहुल्यात् कार्यं(यै) शृङ्गारहास्ययोः ॥ १ ॥

आर्पभी चैव पाङ्गी च पङ्कजर्पभस्वरग्रहात् ।

वीरेऽद्भुते च रौद्रे च रसे कार्ये प्रयोक्तृभिः ॥ २ ॥

निपादबलद्भुते च निपादांशपरिग्रहात् ।

गान्धारांशोपपत्त्या च करुणे पङ्कजकैशिकी ॥ ३ ॥

धैवती धैवतांशा च वीभत्से सभयानके ।

ध्रुवाविधाने कर्तव्यं जातिगानं प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।

पङ्कजग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो बुधैः ॥ ५ ॥

१ च. मया समासेन । २ र. अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये सुषिरातोद्यप्रयोगमपि । ३ र. अष्टाविंश-
तितमः । य. निशः । अमातृकायामनाध्यायविभागो न विद्यते सुषिराध्यायस्यापि सङ्गतेः ।
४ नटपत्रादिमातृकामु लिखितो मतपत्रादिभिरुदाहृतोऽयं पाठो व्याख्याना न स्वीकृतः । ५ ज. मध्य ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यग्रामसमाश्रयाः ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्यौ गान्धारांशोपपत्तितः ।
 करुणे तु रसे कार्यं जातिगाने प्रयोक्तृभिः ॥ ६ ॥
 मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥ ७ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 पङ्जर्पभांशानिष्पत्या कर्तव्या (व्ये) वीररौद्रयोः ॥ ८ ॥
 कामारवी तथा चान्ध्री निपादांशोपपत्तितः ।
 अद्भुते तु रसे कार्यं जातिगाने प्रयोक्तृभिः ॥ ९ ॥
 कौशिकी धैवतांशत्वात् तथा गान्धारपञ्चमी ।
 प्रयोक्तव्ये बुधैः सम्यग् वीभत्से सभयानके ॥ १० ॥
 एकैव पङ्जमध्यात्र ज्ञेया सर्वरसाश्रया जातिः ।
 तस्या खंशाः सर्वे रसास्तु विहिताः प्रयोगविधौ ॥ ११ ॥
 यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात् ।
 तत्प्रयुक्ते रसे गानं कार्यं गेयप्रयोक्तृभिः ॥ १२ ॥
 मध्यपञ्चमभूयिष्ठं हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् ।
 पङ्जर्पमप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १३ ॥
 गान्धारसप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
 तथा धैवतभूयिष्ठं वीभत्से सभयानके ॥ १४ ॥
 सर्वेण्वंशेषु रसा नियतविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
 काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्तः ॥ १५ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो रससंश्रयाः ।
 वाद्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि निबोधत ॥ १६ ॥
 हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
 पङ्जर्पभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वप्य ॥ १७ ॥

गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
 धैवतश्च प्रयोगज्ञैर्विभक्ते सभयानके ॥ १८ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णानामथ लक्षणम् ।
 आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ।
 वर्णाश्चत्वार एवैते अलङ्कारास्तदाश्रयाः ॥ १९ ॥
 आरोहन्ति स्वरा यत्र आरोहीति स भण्यते ।
 यत्र चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति संज्ञितः ॥ २० ॥
 स्थिराः स्वराः समा यत्र स्थायी वर्णः स संज्ञितः ।
 सञ्चरन्ति स्वरा यत्र 'स सञ्चारीति संज्ञितः ॥ २१ ॥
 शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगुणगोचराः ।
 चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥
 एवं लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
 तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया स्वरसम्भवा ॥ २३ ॥
 एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गानयोगतः^१ ।
 एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥ २४ ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 प्रसन्नमध्यश्च तथा समोऽन्यः स्थिर एव च ॥ २५ ॥
 स्यान्निवृत्तिः^२ प्रवृत्तिश्च कम्पितः कुहरस्तथा ।
 रेचिताख्यस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥ २६ ॥
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नकः ।
 प्रस्वादश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥ २७ ॥
 अवलोकितस्ततश्चैव निष्कृजितक एव च ।
 उद्गीतो हादमानश्च रञ्जितश्च तथा परः ॥ २८ ॥
 आवर्तकाख्यो विज्ञेयः परिवर्तक एव च ।
 उद्धटितस्तथाक्षिप्तः सम्प्रदानस्तथाऽपरः ॥ २९ ॥

हसिताख्योऽथ हुङ्कारः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
 विधूननाख्यश्च तथा गात्रवर्णस्तथैव च ॥ ३० ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नायन्त एव च ।
 तथा प्रसन्न एवं च समोऽनुचित एव च ।
 प्रस्तारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयाः ॥ ३१ ॥
 अथ सञ्चारिजान् भूयः कीर्त्यमानान् निबोधत ।
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च विन्दुः प्रेङ्खोलितस्तथा ॥ ३२ ॥
 तारमन्द्रप्रसन्नश्च स्यान्निवृत्तप्रवर्तकः ।
 कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यचलोकितः ॥ ३३ ॥
 आवर्तकपरावृत्तौ^१ ज्ञेयाः सञ्चारिजास्तथा ।
 निष्कूजितः सहुङ्कारं हासितं विन्दुरेव च ॥ ३४ ॥
 प्रेङ्खोलितमथाक्षिप्तं विधूमोद्धृष्टे तथा ।
 हादमानः सम्प्रदानं सन्धिप्रच्छादने^२ तथा ॥ ३५ ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इति चारोहिजाः स्मृताः ।
 विधूमो गात्रवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ॥ ३६ ॥
 उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यचरोहिजाः ।
 सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारास्त्वमे वुधैः ॥ ३७ ॥
 नेप्यन्ते हि ध्रुवास्वेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ।
 विन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽतिप्रकर्षिताः ॥ ३८ ॥
 ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः ।
 यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्याऽर्थदर्शिका ॥ ३९ ॥
 वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं तु ध्रुवाश्रयम् ।
 ये तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ॥ ४० ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नायन्त एव च ।
 तथा प्रसन्नमध्यश्च विन्दुः कम्पितरेचितौ ॥ ४१ ॥

तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।
 प्रेङ्खोलितस्तथा तारमन्द्रस्तारसमस्तथा ॥ ४२ ॥
 स्यान्निवृत्तः प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।
 अवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगाः ।
 स्याद्यिवर्णादृते त्वन्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिणः ॥ ४३ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् ।
 क्रमशो दीप्यते यस्तु प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥ ४४ ॥
 न्यस्तोच्चारित एवैष प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
 आद्यन्तयोः प्रशमनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ४५ ॥
 प्रसन्नमध्ये मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।
 सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयः स्थिरस्त्वेकस्वरोऽपि हि ॥ ४६ ॥
 बिन्दुरेककलस्तारं स्पृष्ट्वा तु पुनरागतः ।
 स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्रं गत्वा समागतः ॥ ४७ ॥
 आक्रीडितलयो यश्च स वेणुः परिकीर्तितः ।
 कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥ ४८ ॥
 त्रिकलं कम्पनं तद्वद्रेचिताख्यः शिरोगतः ।
 उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनाच्च कलात्रयम् ॥ ४९ ॥
 'गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित उच्यते ।
 यस्तु कण्ठस्वरोऽधस्तात् स तु तारः प्रकीर्तितः ॥ ५० ॥
 उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि तारतरः स्मृतः ।
 क्रमागतस्तु यस्तारश्चतुर्यः पञ्चमोऽपि वा ॥ ५१ ॥
 तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतस्तु सः ।
 लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् क्रमात्तारगतिं गतः ।
 मन्द्रतारप्रसन्नस्तु ज्ञेयो ह्यारोहणाद्बुधैः ॥ ५२ ॥

१ न. गतागतं । कुण्डलीकृतो अन्धभागः सदादिवप्रस्थान् परिर्वर्तित इति वृत्तिकारेण न
 व्याख्यातः । स ॥ चयमयमानुषाख्येन न विशतं । अयमेव भागो मन्त्रेनोदाहृतो बृहदेश्याम् । त-
 तस्तस्य प्राचीनत्वं गम्यते ।

[एकस्वराधिरूढः क्रमशः प्रस्वारसंज्ञितो ज्ञेयः ।
 प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनैः प्रसन्नः प्रसादः स्यात् ॥ ५३ ॥
 समनन्तरौ स्वरौ द्वौ विचरत्युद्वाहितो द्विकलं एव ।
 आरोहत्येककलां पुनरेककलां प्रसादयति ॥ ५४ ॥
 उद्वाहित एव स्यादवलोकितसंज्ञितो द्विरभ्यस्तः ।
 एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण सङ्क्रमो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥
 एकान्तरमाकृष्ट्य प्रत्येत्येकान्तरं स्वरं यस्तु ।
 निष्कृजितसंज्ञोऽसौ ज्ञेयोऽलङ्कार उद्गीतः ॥ ५६ ॥
 क्रमयोगेनानेन तु सञ्चार्येकान्तरस्वरो द्विकलः ।
 ह्यवरः पदपर एवं ह्यारोही ह्यादमानः स्यात् ॥ ५७ ॥
 अथ रञ्जितस्तु समनन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थित्वा ।
 अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥ ५८ ॥
 आवर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समनन्तरेषु सञ्चरति ।
 आरोहणावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि च ॥ ५९ ॥
 ज्ञेयो निरन्तरकृतस्त्वष्टकलः सान्तरस्तथा कार्यः ।
 तजैः कलाश्चतस्रस्त्वात्रत्यां वर्तको भवति ॥ ६० ॥
 अधिरुह्य तु स्वरांस्त्रीन् स्वरान्तरं लङ्घयति यद् वृत्तौ ।
 पुनरपि च परावृत्त्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकलः ॥ ६१ ॥
 यस्य स्वरावतीतौ तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
 एककलश्चैव तथा स भवेदुद्वाहितो नित्यम् ॥ ६२ ॥
 आक्षिप्तकस्त्रिस्वरजः कर्तव्यः पङ्क्तिः कलामात्रः ।
 एककलस्त्वधरः स्याद्विज्ञेयः पङ्कलस्तु परः ॥ ६३ ॥
 आक्षिप्तवचतुर्भिः स्वरैस्तु कालः कलान्तरोपेतैः ।
 एकान्तरस्वरक्रम इह गदितः सम्प्रदानस्तु ॥ ६४ ॥
 द्विरपि द्विकलं गदितं हसितमिवोच्चारितं तथा हसितम् ।
 समनन्तरस्वरकृतं तज्जैराक्षिप्तकं ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

समनन्तरस्वरेषु तु हसिताद् द्व्यवरश्चतुष्परो वापि ।
आरोहत्येककलां हुङ्काराख्यः स विज्ञेयः ॥ ६६ ॥

स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कलं^१ कमशः ।
नोर्ध्वपरिक्षेपः स्यात् सन्धिप्रच्छादनो नाम ॥ ६७ ॥

आदौ पदमुच्चार्य तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि वर्णे ।
समनन्तरमारोहत्येककलं तद्विधूतं तु ॥ ६८ ॥

आदावारोही स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।
यत्राद्यन्तकलासु च वदन्यलङ्कारमुद्गीतम् ॥ ६९ ॥

ओङ्कारवदारोहेदनन्तरं तु स्वरात् कलान्तरयोः ।
द्वौ द्वौ प्रकम्पमानौ स्वरा ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥ ७० ॥

एषोऽलङ्कारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।
एकारौकारकृते दीर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥ ७१ ॥

गीतालङ्काराणां करणविधिरयं यथावदुपदिष्टः ।
एभिरलङ्कृतव्या गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥ ७२ ॥

स्थाने चालङ्कारं कुर्यान् नद्युरसि काञ्चिकां बध्येत् ।
अतिबहवोऽलङ्कारा वर्णविहीना न योक्तव्याः ॥ ७३ ॥

अलङ्कारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।
नोदिता ये तु तेऽप्यत्र प्रत्येतव्या मनीषिभिः ॥ ७४ ॥]

अथ गीतीः प्रवक्ष्यामि ऋन्दोक्षरसमन्विताः ।
शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुल्येव ।
अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥ ७५ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतीनामपि लक्षणम् ।
प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।
सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ७६ ॥

भिन्नवृत्तिप्रगीता या^१ सा गीतिर्मगधी मता ।
 अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया त्वर्धमागधी ॥ ७७ ॥
 सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
 लघ्वक्षरकृता नित्यं पृथुला सा प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥
 एतास्तु गीतयो ज्ञेया भुवायोगं विनैव हि ।
 गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ७९ ॥
 अतः परं प्रचक्ष्यामि धातुवाचस्य लक्षणम् ।
 विस्तारः करणश्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
 चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रयाः ॥ ८० ॥
 सङ्घातजश्च समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धश्च ।
 ज्ञेयश्चतुष्पकारो धातुर्विस्तारसंज्ञस्तु ॥ ८१ ॥
 'विधयस्तु स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तर एव तु ।
 सङ्घातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विक्रत्रिकौ ॥ ८२ ॥
 पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोष्टविधः स्मृतः ।
 करणानां विशेषेण विधिश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥
 अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
 सङ्घातजो विधिस्त्वेव विज्ञेयो वाद्ययोक्तृभिः ॥ ८४ ॥
 द्वावुत्तरौ द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
 ज्ञेयस्त्वथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ८५ ॥
 समवायजस्तथा स्यात् धिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेयः ।
 द्व्यधरोत्तरावसानौ द्विरुत्तरश्चाधरान्तस्तु ॥ ८६ ॥
 प्रागुत्तरौ द्विर्द्विरधरस्त्वधरादिर्द्विरुत्तरावसानश्च ।
 उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधरः पुनर्ज्ञेयः ॥ ८७ ॥
 व्यञ्जनधातोर्ज्ञेयं^२ कलतलनिष्क्रोटिनान्यथोन्मृष्टम् ।
 रेफावमृष्टपुष्पानुस्वनितं विन्दुरनुबन्धः ॥ ८८ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां तु तन्त्रीणां स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ।
'वामे निपीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तलम् ॥ ८९ ॥

सव्याङ्गुष्ठप्रहारश्च निष्कोदितमिहोच्यते ।
सव्यप्रदेशिनीघातमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥ ९० ॥

सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्रेफ इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥ ९१ ॥

तन्त्रीषु त्रिप्रकारं चाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥ ९२ ॥

तलस्थानेऽधरं न्यासस्त्वनुस्वन्नितमुच्यते ।
गुर्वक्षरैकतन्त्र्यां तु थिन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ९३ ॥

व्याससमासादेवामनुबन्धः 'सार्वधातुको ज्ञेयः ।
इति दशविधः' प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥ ९४ ॥

रिभिताहादश्च तथाऽनुबन्धसंज्ञः' करणधातुः ।
पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥ ९५ ॥

त्रिकपञ्चसप्तनवकैर्धातैर्युक्तो यथाक्रमं विहितः ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्तः स्यात् करणधातुः ॥ ९६ ॥

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽनिकीर्णानुबन्धसंज्ञिताश्चेति ।
आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वाद्यप्रयोगे तु ॥ ९७ ॥

द्वित्रिचतुष्कैर्नवकैः प्रहारैः' क्रमशः कृतैः ।
आविद्धधातुर्विज्ञेयस्त्वनुबन्धविभूषितः ॥ ९८ ॥

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणांश्चिताः ।
तिसृणामपि वृत्तीनां यासु वाच्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ९९ ॥

तिस्रो गीतवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः । चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा
चेति । तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्वं व्यञ्जकानि

भवन्ति । तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायतिरनागत-
ग्रहाणां प्र(प्रा)धान(न्य)म् । य(त)था वृत्तौ गीतिवादित्रद्विकला-
तालमध्यलयस्रोतोगतायतिसमग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां
गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलयगोपुच्छिकायत्यतीनग्रहमार्गाणां
प्राधान्यम् ।

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्या हि जातयः ।

धातुभिः सह संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥ १०० ॥

त्रिविधं वैष्णवं वाद्यं कर्तव्यं गीतसंश्रयं तज्ज्ञैः ।

तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसंयुक्तम् ॥ १०१ ॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।

गीतं च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०२ ॥

आविद्धकरणयद्गुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं चौघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।

द्रुते चौघं प्रयुज्जीयादेप वाद्यगतो विधिः ॥ १०४ ॥

नत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतः स्मृतः ।

ओघस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणैः ॥ १०५ ॥

एवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ताः ।

वक्ष्येऽधुना विपश्ची वाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥ १०६ ॥

रूपं कृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पट्टी च प्रतिशुष्का ह्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ १०७ ॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।

रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०८ ॥

गुणपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।

वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥ १०९ ॥

आविद्धकरणयुक्तोऽप्युपरिपाणिकस्त्वोघः ।
 प्रतिशुष्का विज्ञेया वाये तु सहैकतन्त्रिकृता ॥ ११० ॥
 'कार्यं ध्रुवाप्रयोगे प्रायेण हि' कोणवादनं तज्ज्ञैः ।
 द्वाभ्यामपि वीणाभ्यां गाने वा वादने वाऽपि ॥ १११ ॥
 स्थानप्राप्तं वा स्यात् तन्त्रीषु विभावयेत् समं गानम् ।
 तच्चौघतुल्यकरणं 'वाच्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ॥ ११२ ॥
 सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची नवतन्त्रिका ।
 विपञ्ची कोणवाद्या स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना ।
 एवं वीणा तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपञ्ची तु ॥ ११३ ॥
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्तं वहिर्गीतम् ।
 आश्रावणारम्भविधिर्वक्त्रपाणिस्तथैव च ॥ ११४ ॥
 परिघट्टना च विज्ञेया तथा सङ्कोटनैव च ।
 मार्गासारितमेव स्याल्लीलाकृतमथापि च ॥ ११५ ॥
 आसारितानि च तथा त्रिप्रमाणानि चैव तु ।
 एतानि 'च वहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तुभिः ॥ ११६ ॥
 सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि' तु ।
 प्रयोजनं हि पूर्वोक्तं पूर्वरङ्गविधौ मया ।
 तेषां चैव प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ॥ ११७ ॥
 तत्राश्रावणा नाम ।
 विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।
 'द्विश्वापि सन्निवृत्तैः करणोपचयैः क्रमेण स्यात् ॥ ११८ ॥
 गुरुणी त्वादावेकादशकचतुर्दशकसप्तदशकम् ।
 सचतुर्विंशकमेवं द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ ११९ ॥
 लघुगुरुणी च स्यातामथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
 पट् च लघूनि तथान्त्यं गुरु ह्याश्रावणायां तु ॥ १२० ॥

१ न. कार्यं । २ ड. तु । ३ ड. वायं । ४ न. तु । ५ ड. वृत्तगतानि । ६ ड. विधावि (?) ।
 ७ ड. अन्यं लघु वा स्यात् । ज. अन्यं गुर्वेकं स्यात् ।

पौडश लघूनि च स्युः सगुरुण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
 एष परिघट्टनाया गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १४२ ॥
 सम्पिष्टाकवदस्यास्तालः करणैश्च धातुसंयुक्तैः ।
 सकलैः सतलैर्वाद्यं विस्ताराविद्धकरणसंयुक्तम् ।
 मार्गासारितवाद्ये गुरुलाघवसंचयाच्चैव ॥ १४३ ॥
 चत्वारि गुरुणि स्युर्लघूनि चत्वार्यथ द्विगुणितानि ।
 गुरुणी लघूनि चाष्टावन्त्यं गुरु चेति कर्तव्यः ॥ १४४ ॥
 गुरुणी लघूनि नव च स्युर्मार्गासारिते घस्तुनि ।
 कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालः (प्रकीर्तितः) ॥ १४५ ॥
 अथणमधुराणि लीलाकृतानि चाभिकृतपरिस्तुतानि ।
 तान्यप्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगजैः ॥ १४६ ॥
 अथासारितानि ।

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तानि च तालप्रमाणनिर्दिष्टानि तानि
 तालविधाने यथाक्रमं व्याख्यास्ये ।

एवं स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशारीरसम्भवम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुपिरातोद्यलक्षणम् ॥ १४७ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधान नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः^१ ।

‘आतोयं सुपिरं नाम ज्ञेयं वंशगतं’ बुधैः ।

वैण एव^२ विधिस्तत्र स्वरग्रामसमाश्रयः ॥ १ ॥

॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥

रागात्मकं स्थायिपदं नियच्छ-

न्नच्छिन्नवंशस्वरलब्धसारः ।

कालात्मकोऽसौ परमेश्वरस्य

स्याद्विग्रहोऽस्मद्भवबन्धनाय ॥

एवं प्राक्तेनाध्यायेन प्रस्तुतनाट्यविषयगान्धर्वोपयोगप्रतिपादनपरतया जाति-
विनियोगो वर्णालङ्कारादिलक्षणं ततातोयस्वरूपं प्रसङ्गतं शुष्कस्वरूपं प्रतिपादितम् । तत्र
ततादनन्तरं यद्यप्यवनद्वयैवोद्देशो युक्तस्तथाप्यनद्वययोग्यमानरुक्षयोद्बहनहेतुत्वात्तथापि विनि-
योगो वैणानां स्वराणां वंश्यस्वभावमार्गं उपयोगं गच्छतीति ततानन्तरं सुपिरस्यैव लक्षणं
युक्तमित्याह । आतोयं सुपिरं नामेति । नामशब्देनेदमाह । वंशातोयमिति पूर्वं
भगवन्महेश्वरागधनसाधनं मतङ्गमुनिप्रभृतिभिर्वेणुनिर्मितं ततो वंश इति प्रसिद्धम् ।
वस्तुतस्तु छिद्रात्मकमुपिराभिव्यक्तस्वरविशेषरूपतयैवात्म्योपयोग इति । खदिरादिनिर्मितोऽप्यसौ
भवत्येव । तथा चोक्तम् ।

वंशो मृष्टा यदा पूर्वं वंशसंज्ञा तु वैणवी ।

वंशास्तु खदिरा रौप्याः कांस्यजा वा सकाश्रयाः ॥

“[नच वंशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वंशानां स्थाने स्थाने त्रिकंजयम् ।
यथा बन्धलयस्तेषां स्वरा ज्ञेयाः समासतः ।]

वादयति चेत्यकृतककर्मशक्तिमुद्रितस्वातिव्यमवभाति । ज्ञेयमिति । वीणातो विलक्षणतया ।
कक्ष्या च स्वरतत्त्वस्य नातो लभ्यात् ।

टीकाकारैः पूर्वर्णे वंशस्य फूलकरणवैकल्यादसंस्कार्यता तत्र चेह चानुपयोग
इति महता प्रयत्नेन पूर्वपक्षयित्वा पूर्वर्णे कृतपस्य तु विन्यास (भ. ना. अ. ५-१७)
इत्यादौ वंशस्याप्यस्ति संस्कार्यत्वमित्युत्तरपक्षीचके । तत् केवलं ग्रन्थमूयस्त्वरूपरसिकता-
विगृम्भितम् । अस्मभ्यो न सखु शुष्कवादेनामिरुचितमित्यास्ताम् ।

वंशगतमिति । वंशप्रकाररूपं (लोह) खदिरादेरपि संग्रहः । ननु द्व्यधि-
ष्टानाः स्वरा वैष्णाः शारीरस्थे (भ. ना. अ. २८-१२) त्वत्र वंशानां नामापि तत्
किं न श्रावितं वंशाभिधानेनेत्याह । युधैरिति । यथाश्रुतमेव तदन्यनिरोधनपरं वचः । किं
च शारीरस्वरवैपरीत्यं वेणानामिति तथाभिधानमेतच्च तत्र व्याख्यातम् । ननु यदि ज्ञेयं
तर्हस्योच्यतां लक्षणम् । आह । वैण एव विधिस्तत्रेति । स्वरग्रामग्रहणमुपलक्ष-
णार्थम् । यत् किञ्चिदुक्तं प्राच्येऽध्यायद्वये तत्सर्वं वंशेऽपि बोद्धव्यमित्यर्थः । तथाहि
मतङ्गमुनिना चत्वारो धातवो वंश इत्यादिना धातुविनियोगोऽपि प्रदर्शित एव ।

यत्त्वत्र टीकाकृता स्वगतपरगत्ये धर्मस्यातिदेशस्य विरूपलक्षणाभिधानलाघवो-
पयोगित्वमतिदेशस्याभ्यधाधि तदेवमेव । सर्वत्र ब्राह्मणवद्राजा द्रष्टव्य इत्यादावप्य-
तिदेशस्वरूपनिर्वाह इवेहापूर्वतया मन्तव्यम् । यत्त्वतिदेशेन न सिध्यति तत्प्रातिस्विकम्
॥ १ ॥

* सार्धः श्लोको मयमातृकयोरेव वर्तते । वृत्तिवारस्तु तं न व्याख्यातवान् प्रक्षित इति वा वंशानां
संख्यामितेरनङ्गीकाराद्वा । तथापि ॥ ३ ॥ मुनेरेवेति नान्यङ्गभक्त्यर्थमश्रुतिमिरकम् । यथाह नान्यः । एवं
नवैव वशाम् लुब्धान् ब्रूते त्रिकर्मणः । भरताचार्यो वंशानां स्थाने स्थाने त्रिकंजयमिति । इति ॥
त्रिकर्मणः । स्थानमयस्य लिख्यै केचिन् कीर्तिधरादयः ॥ नवैवान् जगुर्द्वान् व्यवस्थातमधोच्यते ॥
इति ॥ वेमभूषणः । अथान्यथाऽनवीतारमन्द्रमध्यव्यवस्थितम् ॥ अत्र कीर्तिधरो राजा स्वराणां वंशमेतत् ॥
.....एवं वंशा नवैवेति तन्मते प्रतिपादितम् ॥ इति । ग्रामपयविभागेन वंशानां नवकं नारदोक्त-
मुपलभ्य कीर्तिधरः स्थानत्रयमिदरेऽस्य स्थानस्य वंशत्रयं किंप्य वंशानां नवकं प्राधान्येन शृणाति ।
तन्मतावलम्ब्यकोऽयं सार्धश्लोक इति प्रतिपातः स्यात् ॥

१ म. वर्णानां । २ म. यद्वा ।

द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।

'कम्प(म्प्य)मानार्थ(र्घ)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च' ॥ २ ॥

अस्य रक्षणमाह । द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगता इति ।
आननच्छिद्रेष्वाधारेण गान्धारादि(दी)त्याशयेन स्वरोत्पादकस्वरूपमुक्तम् । कम्प्यमा-
नार्थमुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्त्वित्यनेन छिद्रोपरि दीयमानाङ्गुलिगतच्छिद्रनिवेशिता
ङ्गुलिना क्रियया तीव्रातीनमध्यरूपप्राणपूरणप्रभवो हि वंशे स्वरविभाग । तत्र गान्धारादितया
मध्यमस्वरोऽन्त्यो भवति । 'तदपेक्षया गान्धारे द्वितीयम्(यत्वम्)' । तत एव च सामसु
गान्धारो द्वितीयो मध्यमो हि तत्र प्रथम । आह च ।

यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः ॥

(नारदीयशिक्षा १.७.१)

इति ।

यद्यपि च न पदसु कृष्णादिषु भग्न इति क्रमो युक्तस्तथापि षडजस्य चतुःश्रुतित्वान्
मध्यमत्वेन प्रत्यभिज्ञानम् । नन्वत्र वंशे क स्वरविभाग इत्येवमाशयेनाह । द्विकत्रिक-
चतुष्का इति । स्वरस्वरूपोपयोगिषु छिद्रेष्वत्र स्वरशब्द । तेन सर्वतोऽत्र नवच्छिद्राणि ।
वर्गशोऽभिधाने वायमाशय । मुखि(म्ब)गतमन्थ च यच्छिद्रं तत्तावत् पूरकतया पूर्यतया च
मुम्बमारुतप्रवेशप्रतिपातोपयोगीत्येव नालच्छिद्रं स्वरविभागाय नोपयुक्तम् । तत्सप्तकं तु स्वर-
विभागकृतम् । अत्रापि हि वर्गशोऽभिधान्तरन्यो भाव । वामहस्तेन त्रय स्वरा । दक्षिणेन
चत्वार इति । तथा चोक्तम् ।

'षड्जस्त्वनामिकाङ्गुल्यामृषभो मध्यमाङ्गुलौ ।

निरङ्गुल्यां च गान्धारो मध्यमः कम्पितो यथा ॥

वामहस्ते त्रयो ह्येते चत्वारो दक्षिणे पुनः ।

पञ्चमोऽनामिकायां तु धैवतो मध्यमाङ्गुलौ ॥

प्रदेशिन्यां निपादस्तु मध्यमः कम्पितो यथा ।

पञ्चमोऽनामिकायामिति वचनान् मध्यमस्यैव कनीयसीत्याह । निरङ्गुलीति ।
कनीयसी तर्जनी वा । स्थानं चाङ्गुलीनामुक्तम् । कर्कन्धूफलवीजचदङ्गुलीनां निवे-

१ न ३ कम्पिता तर्प । य कम्प्यमाना । २ न न मुक्त । ३ र मुक्ताङ्गुल्य ६ । भ मुक्ता
ङ्गुल्यथा । ४ तर्जनी मध्यमापेक्षया । सामसु मन्त्रिणविश इति वचन । मध्यममाने मन्त्रिणविश मन्त्र ।
५ एते षोडश विराजितस्य ।

तत्रोपरि यथा लोकः स्वरो वैणस्वरान्तरे ।

प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति । अन्ये बहिरष्टमं कार्यं छिद्रादन्यादनन्तरमिति न च छिद्राणीन्यन्ति ।
तत्त्वेव भवतु छिद्राङ्गुलीयोजनम् । अङ्गुलीनां तु क्व कियमेदं इत्याह ।

कम्प्यमानार्थ(र्ध)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ।

इति । नेत्र द्विरादिक्रमेण कम्प्यमानादियोगः । अपि तु तैर्नैव प्रसारेणार्थेन समत्व येन तत्र
व्यक्तमुक्ता इति पृथगन्तेऽभिधानादन्ते चतुश्श्रुतो तादृशं विनियोगः । तदुक्तम् ।

ये चतुश्श्रुतयोऽप्येषां पूर्णा रन्ध्रास्तु ते स्वराः ।

इति । ततो द्विश्रुतेरधस्तादधमुक्ताङ्गुलित्वा मध्यगम्यन् पारिशेष्यात् त्रिश्रुते कम्प्यमानाङ्गुलि
योगः । तदुक्तम् ।

कम्प्यमानार्थमुक्ताश्च विज्ञेयास्ते त्रिकद्विकाः ।

इति । एष वक्ष्यते स्वरः प्रथमोत्पत्तिकमश्च स्वराणां दर्शितः । यत्वन्येषां तु साङ्गुलादि
क्रमेणाङ्गुलीनिर्हासदिशा च ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिविभागस्तदनुसारेण चोत्तमवृत्त्यादिविषयो
नाट्योपयोगः कथितः स निम्नर इति हृदये गृहीत्वा मुनिना दर्शितः ॥ २ ॥

नन्येव छिद्रेषु स्वरानां व्यवस्थितत्वमुक्तम् । दृश्यते चैकैकं स्वरसप्तकोपलम्भः ।
तत्कथमित्येतदाशङ्क्याह ।

तत्रोपरि यथा लोकस्वरो वैणस्वरान्तरे ।

प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥

इति । शारिरे दारव्या च यथैक एव स्वर आधारभूतः स्वरान्तरविषयमन्यत्वं प्राप्नोति यथोक्तं
द्विविधैव सूच्यते नासिद्धिरिति (भ ना २८-३४) यथा स्वराणां सततं
मध्यमस्वरा(मध्यस्वर) विदुर्बुधा इति तथैव वंशगतस्वरोऽपि स्वरान्तरविषयमन्यत्वं
प्राप्नोति । तथा च धैर्यताश्रयतोऽपि । गीयमानेऽपूर्णमात्रे प्राहुः । धैर्यताद्वा निपादाद्वा
स्यायी वांशिका इति । पूर्णमात्रस्तु पङ्कजपयमान्वारा स्वरानामन्यतमात् ।
एतदाह । तत्र यथा वीणायाः सार्यमाणाय प्रतिक्षणं मार्दवाय तत्तत्सम्पादनेन सैमान्याः सम्पाद्यते ।
तेन तथैव इति दर्शयति । तत्रोपरि (सीति) । न सामानाधिकरण्यात्तथा विभक्तिनिर्देशः ।

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसंख्यो भवेत् स्वरः ।

अनीरणात्तु शेषाणां स्वराणां श्रुति(मपि) संभवम्(वः)^१ ।

['स्वराणां च श्रुतिकृतं चतुर्द्विस्त्रित्व'(स्त्व)लक्षणम् ।]

अङ्गुलीवादनकृतं तच्च मे^२ सन्निबोधत ॥ ४ ॥

अन्यथा तस्योपरि तस्यां तेन तत्रैवोर्ध्वरूपतयाऽऽप्येयरूपतयाऽवस्थिते स्वरे सतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रथममभ्यासकाले शृङ्गारपूरणतया स्वरोत्पत्तिक्रमो य उक्तस्तत्रैव स्थिते सति स्वरान्तरस्यात्र बलनम् । यथा वचनादत्र विपञ्च्यामिव श्रुतिक्रमलाभः प्रस्फुटः । पङ्कजं वदन्ति(ति) मयूरा (र) (नारदीयशिखा १.५.३) इत्यादिवत् स्वगमकमध्यमवच्छारीरवदेव वा विशिष्टध्वनिस्वभावत्वात् । अत एव शारीरवद्वंशानामारोहणमवरोहणं चेति विज्ञाखिलाचार्यः ।

ननु यथेवं दृष्टं स्याद्वंशस्य पृथगभिधानं शारीरे(ऽप्येवमेव स्यात्तत्र स्वरैः) अन्य-विधिः(धेः) स्वीकृतत्वादित्याशङ्क्याप्रकरत्वे(इय प्रकारत्वे)नाह । तत्रोपरीति । शारीर-विषयादप्यस्योपरिभाव उत्तीर्णत्वादनन्तर्भावं इति यावत् । यथा च वाद्यरूपतयाऽत्र लालित्यं नाम स्वाभाविको धर्मो न स त्व(नु)पक्तः शारीरके भावाभावमार्दवपारुष्ययोगात् । तथा हि वदन्ति । वंशे गीतमिति । ततः शारीरतोऽप्यस्योत्कर्षो वीणातश्च । उभयं हानेन पूरय(र्य)ते वंशेन गीतिं भाषयतीति च व्यवहारः शारीरमारुतस्यान्तरवाद्यप्रयत्नाच्च व्यापारयोगात् । शारीरे तु गायत्येवेति व्यवहारः । आन्तरस्यैवात्र प्रयत्नस्य भावात् । वंशच्छिद्रपूरणप्रयत्नो हि बाह्येऽसम्भवी । वीणायां तु वादयत्येवेति बाह्यस्यैव तन्त्रीहननकारिणः प्रयत्नस्य भावात् । इत्युभयविलक्षणमुभयधर्मानुगतं च वंशस्य रूपमित्यवश्यं वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसंख्यो भवेत् स्वरः ।

अनीरणात्तु शेषाणां स्वराणामपि सम्भवः ॥

अस्यार्थ टीकाकारस्तावदाह । इह वंशस्य छिद्रपिधानं मुखवाय्वासंयोगाद्बहुलि-संयोगक्रियायाश्चेति यत्तावत् स्वरनिष्पत्तौ कारणम् । तथा चाहुः ।

वांशी त्रिधा मूर्च्छना स्याद् द्विप्रयुक्ता हि सर्वतः ।

तारमन्द्रादिका चान्या मुखमारुतमूर्च्छना ।

तृतीया करशाखात्मा(त्म)स्वरोत्पत्तिप्रदायिनी ॥

१ ज. स्वरः स्या (भ. रथ) श्रुतिमयया । २ ज. द. गम्भारः । ३ इदमर्थं नरुदरनानुसारेण यतीति । ४. मुत्ता शूनं स्वराणां तु द्विः पुनर्निः प्रयोजितम् । ४ द. त्रिगुण । ५ भ. र. ज. वस्याम्यतः परम् ।

तत्रोपरि यथा लोकः स्वरो वैणस्वरान्तरे ।

प्रामोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति । अन्ये बहिरष्टमं कार्यं छिद्रादन्यादनन्तरमिति न च छिद्राणीच्छन्ति । तत्त्वेव भवतु छिद्राङ्गुलीयोजनम् । अङ्गुलीनां तु कृत्वा भेद इत्याह ।

कम्प्यमानार्थ(र्ध)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ।

इति । नेत्र द्विषाद्विषयेण कम्प्यमानादियोगः । अपि तु तेनैव प्रकारेणार्धेन समत्व येन तत्र व्यक्तमुक्ता इति पृथगन्तेऽभिधानादन्ते चतुश्चुतो तादृश्यं विनियोगः । तदुक्तम् ।

ये चतुश्चुतयोऽप्येषां पूर्णा रन्ध्रात्तु ते स्वराः ।

इति । ततो द्विचतुरधस्तादर्धमुक्ताङ्गुलि मध्यगम्यन् पारिशेष्यात् त्रिचुते कम्प्यमानाङ्गुलि योगः । तदुक्तम् ।

कम्प्यमानार्धमुक्ताश्च विज्ञेयास्ते त्रिकद्विकाः ।

इति । एव वक्ष्यन् स्वर प्रथमोत्पत्तिक्रमश्च स्वरानां दर्शितः । यत्वन्येषां तु साङ्गुलादिक्रमेणाङ्गुलीनिहासदिक्षा च ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिविभागस्तदनुसारेण चोत्पत्त्यादिष्विषयो नाट्योपयोग इति स निम्बर इति हृदये गृहीत्वा मुनिना दर्शितः ॥ २ ॥

नन्वेव छिद्रेषु स्वरानां व्यग्रम्यतत्प्रमुक्तम् । दृश्यते चैकत्र स्वरसप्तकोपलम्भः । तत्कथमित्येतदाशङ्क्याह ।

तत्रोपरि यथा लोकस्वरो वैणस्वरान्तरे ।

प्रामोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥

इति । शारीरे दारव्या च यथेक एव स्वर आधारभूतः स्वरान्तरविषयमन्यत्व प्रामोति यथोक्तं द्विविधैव सूच्यते नासिद्धिरिति (भ ना २८-३४) यथा स्वरानां सप्तमं मध्यमस्वरा (मध्यस्वरं) विदुर्बुधा इति तथैव वंशगतस्वरोऽपि स्वरान्तरविषयमन्यत्व प्रामोति । तथा च धेनुताशतृतोऽपि । गीयमानेऽपूर्णसप्तचः प्राहुः । धेनुताद्वा निपादाद्वा स्याद्री चांशिका इति । पूर्णसप्तचस्तु षड्जर्गभगान्धारा स्वरानां नन्यतमात् । एतदाह । तत्र यथा वीणाया सार्यमाणायाम् प्रतिक्षणं मार्दवाय तत्प्रमग्नादनेन सैवान्या संस्थायते । तेन तथापि दर्शयति । तत्रोपरि (रीति) । न सामानाधिकरण्यातया विभक्तिनिर्देशः ।

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसंख्यो भवेत् स्वरः ।
 अनीरणात्तु शेषाणां स्वराणां श्रुति(मपि) संभवम्(वः) ।
 ['स्वराणां च श्रुतिकृतं चतुर्द्विस्त्रित्व' (स्व)लक्षणम् ।]
 अङ्गुलीवादनकृतं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४ ॥

अन्यथा तस्योपरि तस्या तेन तत्रैवोर्ध्वरूपतयाऽऽधेयरूपतयाऽवस्थिते स्वरे सतीत्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति । प्रथममभ्यासकाले शृङ्गारपूरणतया स्वरोत्पत्तिक्रमो य उक्तस्तत्रैव स्थिते सति
 स्वरान्तरस्यात्र बलनम् । यथा वचनादत्र विपञ्च्यामिव श्रुतिक्रमलाभः प्रस्फुटः । पङ्कजं
 वदन्ति(ति) मयूरा (र) (नारदीयशिष्टम् १.५.३) इत्यादिवत् स्वगमकमध्यमव-
 च्छारीरवदेव वा विशिष्टध्वनिस्वभावत्वात् । अत एव शारीरवद्वंश्यानामारोहणमवरोहणं
 चेति त्रिशाखिलाचार्यः ।

ननु यद्येवं दृष्टं स्याद्वंशस्य पृथगभिधानं शारीरे(ऽप्येवमेव स्यात्तत्र स्वरैः) अन्य-
 विधि.(धेः) स्वीकृतत्वादित्याशङ्क्याप्रकरत्वे(द्वय प्रकारत्वे)नाह । तत्रोपरीति । शारीर-
 विषयाद्रूप्यस्योपरिभाव उचीर्णत्वादन्तर्भाव इति यावत् । यथा च वाद्यरूपतयाऽत्र ललित्यं
 नाम स्वाभाविको धर्मो न स त्व(नु)पक्तः शारीरके भावाभावमार्दवपारुष्ययोगात् । तथा हि
 वदन्ति । वंशे गीतमिति । ततः शारीरतोऽप्यस्योत्कर्षो वीणातश्च । उभयं ह्यनेन पूर्य(र्य)ते
 वंशेन गीतिं भावयतीति च व्यवहारः शारीरमास्तस्यान्तरबाह्यप्रयत्नाच्च व्यापारयोगात् ।
 शारीरे तु गायत्येवेति व्यवहारः । आन्तरस्यैवात्र प्रयत्नस्य भावात् । वंशच्छिद्रपूरणप्रयत्नो
 हि बाह्येऽसम्भवी । वीणायां तु वाद्यत्येवेति बाह्यस्यैव तन्त्रीहननकारिणः प्रयत्नस्य भावात् ।
 इत्युभयविलक्षणमुभयधर्मानुगतं च वंशस्य रूपमित्यवश्यं वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसंख्यो भवेत् स्वरः ।
 अनीरणात्तु शेषाणां स्वराणामपि सम्भवः ॥

अस्यार्थं टीकाकारस्तावदाह । इह वंशस्य च्छिद्रपिधानं मुखवाद्यासयोगादङ्गुलि-
 संयोगक्रियायाश्चेति यज्जवत् स्वरनिष्पत्तौ कारणम् । तथा चाहुः ।

वांशी त्रिधा मूर्च्छना स्याद् द्विप्रयुक्ता हि सर्वतः ।
 तारमन्द्रादिका चान्या मुखमास्तमूर्च्छना ।
 तृतीया करशाखात्मा(त्म)स्वरोत्पत्तिप्रदायिनी ॥

१ ज. स्वरः स्या (भ. रथ) चतुर्निसंख्या । २ ज. ड. सम्भवः । ३ इदमर्थं नरुदरमानुशस्वेन
 वर्तते । ४. शुक्ला वृत्तं स्वराणां तु द्विः पुनस्त्रिः प्रयोजितम् । ४ ड. तिस्रः । ५ म. र. ज. वक्ष्याम्यतः परम् ।

‘व्यक्तमुक्ताहुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।

कम्प(म्प्य)मानाद्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्तितः ।

द्विकोऽर्धाद्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥ ७ ॥

इति । तत्रेयतापि स्वरजाता प्रथमं न ग्रामविभागं भवन्ते । स हि च श्रुतिचक्षामपेक्षते । सा च प्रथमोऽस्ती नाम्नि । अनेनेन क्रमेण यावत्ता च गान्धार इति । एष चार्थः ( ) पञ्च-
प्रायः । न हीयता वीणायां श्रुतिचर्चां कचिद्दृष्टिता भवति । मुखरत्नमतिस्वस्तादि तु
प्रयत्नरले भवदपि न श्रुतिभेदमापते वीणादिष्वपि स हि न स्यात् । एतच्च श्रुति-
निरूपणप्रस्ताव एव वितत्यान्माभिर्निरेचिनमित्यान्मा ।

तस्मात् प्राक्तनश्लोकोक्त एवार्थोऽनेन परिश्रियते । तत्र ह्युक्तं तत्रोपरि स्वरा
न्तरेऽन्यतरमेवेति । तच्च कथं न्रियतामितिदमारभ्यते । यं स्वरो द्विक(स्)त्रिक
(द्वा)चतुष्को चेति नियतं स्वरस्थापनाया छिद्विविशेषं प्रसिद्धं इत्यर्थः । आधारता
चाशब्दोऽप्यर्थः । नयति व्युत्पादयति । तदयमर्थः । तत्राप्यन्यस्वच्छिद्रे शोषाणामेवामप्यर्थ
स्वराणामित् यं श्रुतिसंख्या भवेत् । कथं ना भवेत् । आपूरणादानयनादीरण अनादरन्त्र
पूरणाच्च । तत्र नयनमुभयोन्मीनातीव्रतया । रणनं तु प्रपूरणेन शब्दोत्पादनम् । पूरणं वायो
शीघ्रस्थिरतोदेन वदनत्वात् । वाय्वनुसारसम्पादकतीनाद्यापूरणादिशोष्यादिनिषेधात् क्रियते ।
तत्रान्येषामपि स्वराणां तत्र नियतस्वरेऽपि छिद्रेऽस्ति सम्भवः । (तुकारेण द्वित्रिस्वराणां
भितरेऽप्येतत्पूर्वतया पूरणनिषेधः ।) न चेयते स्वरसम्भव इत्याह । अहुलीत्पादनकृतं
चेति । अत्र द्रष्टव्यं अहुलीमिर्वादनं शब्दोत्पादनप्रकारः । सम्प्रगित्याह । तच्च मे
संनियोधतेति ॥ ४ ॥

व्यक्तमुक्ताहुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।

कम्प्यमानाहुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्तितः ।

द्विकोऽर्धाद्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥

इति । स्वराणामनेन प्रागुक्त एव नम उक्तः । न च पुनरुक्तानां पूर्वनिरूप्यत्वमिप्रायेणाधार-
स्वरविषयत्वेन परमार्थतोऽस्यानि(त्यमि)धानम् । अधुना तु तत्रोपरित्येतत्प्रसङ्गायाततदु-
त्पत्तिस्वरविषयस्तत्र वीणाया यथा मूर्छनान्यत्न तथा छिद्रेष्वहुलिसाराणांविशेषोत्पत्तेरेव छिद्रेष्व
हुलिनेचिन्यात् स्वरसप्तकविभागो वर्णयिष्यते । अन्ये त्वहुलिशब्देनात्रोर्ध्वमन्द्रमाहुः ॥ ५ ॥

१ म प्रव्यक्तमुक्ताहुलिन् हेतुं वदन्त श्रुति । २ र परिकीर्तन । ३ च स्वरो भवेत् ।
३ र वाऽर्धमुक्ताहुलि स्यात् (म स्वे)वम् । ४ च आश्रितः ।

एते 'स्युर्म(तु म)ध्यमग्रामे भूयः पङ्जाश्रिताः पुनः' ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः^१ पङ्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६ ॥

'ऋषभो धैवतश्चापि कम्प(म्प्य)मानाङ्गुलीकृतौ ।

'अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निपादवान् ॥ ७ ॥

ननु कुत्रायं श्रुतिविभाग इत्याह । एते तु मध्यमग्राम इति । मध्यमस्वर-
स्तावत् प्रसिद्ध इति तदपेक्षया चतुस्त्रिसंख्यासारेण मध्यमपञ्चमधैवतनिपादानामेव सम्भ-
वति । पङ्जग्रामे तु न तारगत्या न मन्द्रगत्येति मध्यमादिश्रुतिसंख्याक्रमानुरोधाच्चादौ
मध्यमग्राम उक्तः ।

अथ पङ्जग्रामेऽप्याह । भूयः पङ्जाश्रिताः पुनरिति । पुनःशब्दः
पूर्वस्माद्विशेषद्योतकः । भूय इत्यनेनेदमाह । मध्यमग्रामे यदुक्तं तद्यथा द्विश्रुतिर्गान्धार इति
तत् पङ्जग्रामेऽपि न सुसङ्गच्छत इति तामाह ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः पङ्जमध्यमपञ्चमाः ।

चतुश्श्रुतिरत्र पञ्चम इति यावत् । पङ्जमध्यमयोस्तु दृष्टान्ततया विवक्षितसमक्षयतया
निर्दिष्टः (देशः) ॥ ६ ॥

ऋषभो धैवतश्चापि कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ।

धैवतस्त्रिश्रुतिरित्यर्थः ।

अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निपादवान् ।

चकारेण मध्यमग्रामेऽपीत्यंभूतमनयोरित्याह । अत एव ग्रामापेक्षया रूपान्तराभावादेव
कात्स्न्येन । अथवा नोक्तगीतपञ्चककात्स्न्यपरिग्रहात् । उक्तमन्यत्र ।

मध्यमं पूरयेत्तत्र सप्ताङ्गुलिविधानतः ।

पञ्चस्वरगतिं कुर्यात् पञ्चभेदविकल्पनात् ।

कम्पितां चलितां मुक्तामर्धमुक्तां निपीडिताम् ।

यत्र...वंशमधरस्थं प्रकम्पयेत् ।

१ भ.ज. तु । ३ ड. आधिताङ्गुलु । ३ म. कृतः । ४ र. निपादधैवतौ धापि । ड. धैवत-
थापेभधैव (च. धापि) । ज. ऋषभः पञ्चमधैव । ५ न.ज. गान्धारश्च निपादथाप्यर्धमुक्ताङ्गुलीकृतौ ।
ना. १९

स्वरसाधारणे' चा(णश्चा)पि काकल्यन्तरसंज्ञके(या) ।
निपादगान्धारकृते'(तौ) पङ्जमध्यमयोरपि ॥ ८ ॥

कम्पिता या गतिः प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी ।

अङ्गुल्याश्चलता यत्र स्वरसम्पादने यथा ।

सञ्चारिवर्णसंयुक्ता चलिता नाम सा स्मृता ।

स्वरमुक्तेन रन्ध्रेण मुक्ता नाम प्रवर्तते ।

अर्धमुक्तेन चाप्यत्वा(स्या)अर्धमुक्तानुजायते ।

सुपिरैः सर्वधानैः(पिहितैः सर्वै)रङ्गुलीभिः समन्ततः ।

यदा पूरयते वंशं ज्ञेया सा तु निपीडिता ॥

इति ॥ ७ ॥

अथ स्वरसाधारणोत्पत्तिं दर्शयति ।

स्वरसाधारणश्चापि काकल्यन्तरसंज्ञया ।

निपादगान्धारकृतौ पङ्जमध्यमयोरपि ॥

इह स्वरसाधारण.....आधेयरूपतया पृथक्छिद्रता न संभवति केवलसाधारणस्वररूप-
तया... भवेत् । तत्र वीणाया पूर्णत्वं स्थितसाधारणया स्वरसाधारणे किमभागे गान्धार-
निष्पादनतन्त्रोरेव द्विश्रुतिकृतायामाद्यतत्वेन पीठेन क्रियते न तु मध्यमपङ्कजतन्त्रयोः ।
शैथिल्यमुपयोगि । गान्धारनिपादोत्कर्षा ए(दे)न त(द)पेक्षस्योभया(यौ) । वशे तु शरीरैरेव
न पूर्णसिद्धा । कैश्चिन्न तन्त्रीष्वपि स्वरा अपि तावन्तैव प्रयत्नेन निष्पाद्येत्यु(या इत्यु)च्छ्रष्ट
गान्धारे निपादे हीयमानेऽप्रस्थं निकृष्टो मध्यमोऽप्यत्वेन निष्पद्यते । अन्यथा पङ्क्तिशतश्रुतयो
भवेयुः । तेन व्यक्तमुक्ताङ्गुलिभिर्यो अर्धमुक्ताङ्गुलिश्च मध्यम इत्येवमन्तरस्वरो निष्पद्यते । एवं
काकल्यामपि वाच्यम् । तदेतदाह । निपादगान्धारकृतौ विकारकरणे पङ्जमध्य-
मयोरपि चेद्विकारस्तत् साधारणं सम्पद्यते । चशब्दोऽप्यर्थे । नत्वेके त्वेस्मिन् स्वरेण
विकरणयोर्द्वयो किमर्थं विकृतिरित्याशङ्क्याह । न स्वरसाधारणत्वेन तस्य काकल्यन्तरत्वमात्र-
स्वरद्वयस्य सम्यक् स्थितिर्यतो भवति द्वयोर्विकारः । एतदुक्तं भवति । एतदेव च स्वर-
साधारणत्वं यदेतस्माद्रूपाङ्गसंज्ञं मन्त्रान्तररूपोपजीवनमिति ॥ ८ ॥

‘विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धिः’ ।

वैणकण्ठप्रवेशेन सिद्धा एकाश्रिताः स्वराः ॥ ९ ॥

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन वादयेत् ।

शारीरवैणवंश्यानामेकीभावः प्रशस्यते ॥ १० ॥

ननु समन्द्रमध्यतारविभागः कथम् । ननु च स्वराणां न ह्येकविंशतिरत्र वीणाया-
मिव स्वराः स्थानत्रयं च शरीरवदुपलभ्येतेत्याशङ्क्याह ।

विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धिः ।

वैणकण्ठप्रदेशेन सिद्धा एकाश्रिताः स्वराः ॥

इति । सम्भावितस्तावद्वर्गे चाविद्वगतिभावो यावदभ्यासान्तर्गतो धार्यस्तावदन्तस्वरं जनयति ।
प्रथमं छिद्रकस्य संस्कारमात्रं जायते । न स्वरः । तत्र.....वस्थानेन यः स्वरो निष्पद्यते
स तावन् मध्यमः । तदाह । सिद्धाः सन्तो ये स्वराः कण्ठाश्रिता गध्यमसप्तकरूपा इत्यर्थः ।
अत्र हेतुः । वेणुषु प्रधानसप्तककृतेषु मूर्च्छनानिर्देशकारिषु मध्यमेषु कण्ठेषु शारीरेषु मध्यम-
सप्तककृतेषु प्रदेशादेकीभावापत्तेरेव । वंशे बन्ध इति लक्ष्यवतां व्यवहारः । तारमन्द्रसप्तकं
तु कथमित्याह । तच्चासाधारणे स्फुटत्वं तस्य सिद्धिर्यतो भवति स श्रुतिलक्षणसिद्धिः
ओष्ठमुद्राविशेषः । तमवेक्ष्य यो वंशस्य सन्निकर्षो.....तेन छिद्रान्तर्गतमावरणं वंशस्य
स्वोत्कर्षत्वेन छिद्रस्य स्पष्टत्वं तस्मिन् सति विपर्ययः कण्ठ्यसप्तकान्तर्गतलक्षणमुखसंयोगेन
सङ्कटे छिद्रे विकारोदयो विकटेनामन्द्रसम्पत्तिरिति यावतैवं (यावत् । एवं) त्रिस्थानसिद्धि-
पादे त्रिवंशे । अतः शारीरवैणस्वरविपर्ययलक्षणपोषणमनेन सम्यक् क्रियताम् ॥ ९ ॥

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तन्तद् (तं तं) वंशेन वादयेत् ।

शारीरवैणवंशा(श्या)नामेकीभावः प्रशस्यते ॥

गच्छेदिति । यं गमिष्यति यो न च गच्छति स च गतवानिति कालसामान्येन
दर्शितम् । अतो वंशस्य प्रदर्शकत्वं पूरकत्वादयो धर्मा दर्शिताः । गातेति । ध्रुवागान-
स्याप्यत्र प्राधान्येनोपयोग उक्तः । शारीरवैणवंश्यानामिति । तद्धितेनाप्यनावेक्षेऽप्ये-
कत्र स्वरनिष्पत्तिर्दर्शिता । इतरेतरयोगभूतमेदत्वं सूचयता पृथगुपयोगो दर्शितः । तथा च
श्रीमन्मतङ्गमुनिना वंशवाद्यस्य स्वरसाम्याश्रयो विनियोग उक्तः ।

अध्वन्यागमने चैव कामिन्या निर्जितस्य च ।

शोकार्तस्य प्रकुर्वीत मध्यमं मृदुमिश्रितम् ॥

स्वरसाधारणे' चा(णश्चा)पि काकल्यन्तरसंज्ञके(या)
निपादगान्धारकृते'(तौ) पङ्जमध्यमयोरपि ॥ ८ ॥

कम्पिता या गतिः प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी ।
अङ्गुल्याश्चलता यत्र स्वरसम्पादने यथा ।
सञ्चारिवर्णसंयुक्ता चलिता नाम सा स्मृता ।
स्वरमुक्तेन रन्ध्रेण मुक्ता नाम प्रवर्तते ।
अर्धमुक्तेन चाप्यत्वा(स्या)अर्धमुक्तानुजायते ।
सुपिरैः सर्वधानैकैः(पिहितैः सर्वै)रङ्गुलीभिः समन्ततः
यदा पूरयते वंशं ज्ञेया सा तु निपीडिता ॥

इति ॥ ७ ॥

अथ स्वरसाधारणोत्पत्तिं दर्शयति ।

स्वरसाधारणश्चापि काकल्यन्तरसंज्ञया ।
निपादगान्धारकृतौ पङ्जमध्यमयोरपि ॥

इह स्वरसाधारण.....आधेयरूपतया पृथक्छिद्रता न संभवति केवलमाधारस्वररूप-
तया.....मवेत् । तत्र वीणाया पूर्ववत् स्थितसाधारणया स्वरसाधारणे क्रियमाणे गान्धार-
निष्पादनतन्त्रयोरेव द्विश्रुतिरुक्तायामायतत्वेन पीडनं क्रियते न तु मध्यमपङ्जतन्त्र्योः ।
शैथिल्यमुपयोगि । गान्धारनिषादोत्कर्षा ए(दे)व त(द)पेक्षस्योभया(यौ) । यंते तु शरीरैरेव
न पूर्वसिद्धा । कैश्चिन्न तन्त्रीपित्र स्वर अपि तावतैव प्रयत्नेन निष्पाद्येत्यु(द्या इत्यु)रुष्ट
गान्धारे निषादे हीयमानेऽवश्यं निवृष्टौ मध्यमोऽप्यत्नेन निष्पद्यते । अन्यथा पङ्क्तिशक्तिश्रुतयो
भवेयुः । तेन व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्पर्शे अर्धमुक्ताङ्गुलिश्च मध्यम इत्येवमन्तरस्वरो निष्पद्यते । एवं
काकल्यामपि वाच्यम् । तदेतदाह । निपादगान्धारकृतौ विकारकरणे पङ्जमध्य-
मयोरपि चेद्विकारस्तत् साधारणं सम्पद्यते । चशब्दोऽप्यर्थे । नत्वेके त्वैरुसिन् स्वरेण
विकरणयोर्द्वयोः किमर्थं विवृतिरित्यागच्छ्याह । न स्वरसाधारणत्वेन तस्य काकल्यन्तरत्वमात्र-
स्वरद्वयस्य सम्यक् स्थितिर्यतो भनति द्वयोर्विकारः । एतदुक्तं भवति । एतदेव च स्वर-
साधारणत्वं यदेतस्माद्भाष्यसंज्ञं स्वरान्तररूपोपजीनमिति ॥ ८ ॥

‘विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धिः’ ।

वैणकण्ठप्रवेशेन सिद्धा एकाश्रिताः स्वराः ॥ ९ ॥

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन वादयेत् ।

शारीरवैणवंश्यानामेकीभावः प्रशस्यते ॥ १० ॥

ननु समन्द्रमध्यतारविभागः कथम् । ननु च स्वराणां न ह्येकविंशतिरत्र वीणाया-
मिव स्वराः स्थानत्रयं च शरीरवदुपलभ्येतेत्याशङ्क्याह ।

विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धिः ।

वैणकण्ठप्रदेशेन सिद्धा एकाश्रिताः स्वराः ॥

इति । सम्भावितस्तावद्वर्णे चाविद्धगतिभावो यावदभ्यासान्तर्गतो धार्यस्तावदन्तस्वरं जनयति ।
प्रथमं छिद्रकस्य संस्कारमात्रं जायते । न स्वरः । तत्र.....वस्थानेन यः स्वरो निष्पद्यते
स तावन् मध्यमः । तदाह । सिद्धाः सन्तो ये स्वराः कण्ठाश्रिता मध्यमसप्तकरूपा इत्यर्थः ।
अत्र हेतुः । वैणुषु प्रधानसप्तककृतेषु मूर्च्छनानिर्देशकारिषु मध्यमेषु कण्ठेषु शारीरेषु मध्यम-
सप्तककृतेषु प्रदेशादेकीभावापत्तेरेव । वंशे बन्ध इति लक्ष्यवतां व्यवहारः । तारमन्द्रसप्तकं
तु कथमित्याह । तच्चासाधारणे स्फुटत्वं तस्य सिद्धिर्यतो भवति स श्रुतिलक्षणसिद्धिः
ओष्ठमुद्राविशेषः । तमवेक्ष्य यो वंशस्य सन्निकर्षो.....तेन छिद्रान्तर्गतमावरणं वंशस्य
स्वोत्कर्षत्वेन छिद्रस्य स्पष्टत्वं तस्मिन् सति विपर्ययः कण्ठ्यसप्तकान्तर्गतलक्षणमुखसंयोगेन
सङ्कटे छिद्रे विकारोदयो विकटेनामन्द्रसम्पत्तिरिति यावतैवं (यावत् । एवं) त्रिस्थानसिद्धि-
पादे त्रिवंशे । अतः शारीरवैणस्वरविषयलक्षणपोषणमनेन सम्यक् क्रियताम् ॥ ९ ॥

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तन्तद्(तं तं) वंशेन वादयेत् ।

शारीरवैणवंशा(श्या)नामेकीभावः प्रशस्यते ॥

गच्छेदिति । यं गमिष्यति यो न च गच्छति स च गतवानिति कालसामान्येन
दर्शितम् । अतो वंशस्य प्रदर्शकत्वं पूरकत्वादयो धर्मा दर्शिताः । गातेति । ध्रुवागान-
स्याप्यत्र प्राधान्येनोपयोग उक्तः । शारीरवैणवंश्यानामिति । तद्वितेनाप्यनावेक्षेऽप्ये-
कत्र स्वरनिष्पत्तिर्दर्शिता । इतरेतरयोगभूतभेदत्वं सूचयता पृथगुपयोगो दर्शितः । तथा च
श्रीमन्मतङ्गमुनिना वंशवाद्यस्य स्वरसाम्याश्रयो विनियोग उक्तः ।

अध्वन्यागमने चैव कामिन्या निर्जितस्य च ।

शोकातंस्य प्रकुर्वीत मध्यमं मृदुमिश्रितम् ॥

१ र. विपर्ययान् । २ ज. सिद्धिः । ३ सहितः । ४ च. कण्ठ । ज. वंश । ५ भ. गान ।
६ भ. वंशवैणानां । ६ र. एत । ७ च. प्रशस्यते ।

या(सा) लौकिकी कला काष्ठा निमेषश्च स्मृतां बुधैः ।

न सा तालकला ज्ञेया छान्यैषां तालगाः(गा) कलाः(ला) ॥ २ ॥

तालिकास्तत्र गन्धमाया द्वादश विलम्बिताया षोडशेति पादान्ताधिक्यं जानीयादिति । वृत्तानामशेषं तु तत्त्ववेदी भगवानेनाह भाष्ये । द्रुतमध्यविलम्बितेषु तत्र सन्नेत्र तत्परम् । मार्ग(न)भेदेषु अध्यायान्ते च प्रवर्णतिशयेन वक्ष्यते । स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयम् । (भ ना अ ३१.३६७) इति । एतदपि तत्पार्श्वे वक्ष्याम इत्यस्ता तावत् ।

तदेवमेतेषु कलापातलयेषु अन्वितमनुयातीत्युपयोगी । ततो गानराद्यस्य तालेन योग इत्याशयः । तेषां तथापि प्रतिष्ठास्वरूपात्तालस्यपदेशः । अत एव तालयोगोऽभिप्रेत्य । तले भवस्ताल इत्यपि निरुक्तमुक्तम् । येन प्रधानेनैव । एतदुक्तं भवति । यथा पूर्वरज्ञादानन्दसिद्धौ सयतगीतकर्यमानादि प्रयुज्यते । यो गायनो यतीनामा(वा)प-
यिक्षेपप्रयोगं करोति । नर्तकनादकादयस्तदवलोकनं विना तत्परिमाणसमं च लयं कथञ्चिच्चरति (न्ति) । प्रयोगस्य साम्यं न स्यात् । सङ्गच्छेऽपि पाते करञ्जन्दस्य तथा स्फुटमाङ्गणं न भवति यथा घनसङ्गच्छस्य । एकलयविधौ निरनुपातयोगेऽपि द्विकलचतुष्कलविधौ तु कलाद्यन-
हितपातयोगे परिच्छेदकारी । पतदूर्जत इति सर्वपरिच्छेदो घना .... उक्त प्रयोग-
साम्योपयोगीति च । अनेन च गीतनादिनाना(गान)प्रवृत्तादन्य एव कालपरिच्छेदकारी कास्यतालघट इति धर्मि(भानि)तम् । ध्रुवागाने तु दृष्टपले गायनस्यैव सोऽस्तु व्यापारः । आनापादीनां तत्रानुपयोगात् । गीतकादौ गानात् काम्यतालिका वचिदुपयुज्यते । दक्षिण पातादयश्चोटिका या हस्ततलामिघातेन वा सम्पन्नत्वात्तदुपयुज्यन्ते । कनिष्ठाङ्गुलिनियमित गीतेन चाद्यापादे सम्यक् सम्पादनं तद्वन्तेनाशयमेव । वाद्यनृत्तगीतादिप्रयोगानुभावेऽनुगा-
मिदृष्टफलसिद्धौ गीतके गायकेश्च यथा न प्रमाणतयात्रापिनएव(पेनैव) प्रयोगसिद्धिः । तत्र घनापेक्षयायुतेर । विशाखिलाचार्यादयोऽभ्यानुवृत्ति तालसाम्यं सुसम्पादमित्याशयेन कुत्रापि धृयगेन तालकलानां रिच्छेदे लये वाऽन्यधानरत्तामात्रन्याया आवापादिक्रियाया च सम्पादनया प्राणीमृतस्य गातुं प्रसादपरीक्षणप्रयोजनं काम्यतालं मन्यन्ते । इत्यलं बहुना । अत एव तद्विशेषं तदवधानैक्यमात्रत्वं त्रियान्तराधानत्रयप्रत्वात् सूचयति । हि यस्मादर्थः । यस्मादेवमुपयोगि घनातीयं तस्मात् तद्विकलनं वक्ष्यामीति युक्तमुक्तम् ॥ १ ॥

तत्र कलाहिते तत्रत्यतालस्वरूपजिज्ञासायामाह । सा लौकिकीति । लोके

‘त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियताद्भुतैः’ ।

चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ^१ सा द्विगुणा स्मृता^२ ॥ ३ ॥

चतुर्गुणा दक्षिणे^३ स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।

[‘निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात् मात्रायोगात् कला स्मृता]

‘निमेषाः पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ॥ ४ ॥

ततः कलाकालंकृतो लय इत्यभिसंज्ञितः ।

त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ॥ ५ ॥

तावद् या कालस्य काष्ठा परा सौक्ष्म्यसमा सा कला । सा च कियतेत्याह । निमेष इति । स एव हि लोकेऽतिसूक्ष्मः कालः । न च सा यदि तालकला । अपि त्वन्यैव ॥ २ ॥

शालीया (अ)या न निमेषा (अ)तिप्रसिद्धा निमेषपट्काष्टकदशकं कलेति वा स्यादित्याशङ्क्याह । निमेषाः पञ्च इति । गीतकालस्य परिच्छेदकालान्तरं प्रमाणं पञ्च निमेषा ह्रस्वाक्षरपञ्चकं यावत् । कलंगण्ड इति व्यञ्जनकालस्य पृथगवभास इति प्रतिपादनात् कलाविशेषत्वमेवेत्याशयेन तदन्तर्वर्तित्वात् पुनः पुनः (नर्ल)क्षणमिति ॥ ४ ॥

कलापातलयान्वित इ (मि)त्यत्र (म. ना. अ. ३१.१) यो लयशब्दः स व्याख्येय इत्याशयेन कलाया एव च लयं विना न स्वरूपलाभो लय एव हि ताल (म. ना. ३१.३७०) इत्यग्रे वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह । ततः कलाकालेति । ततो विस्तीर्णः कलानां कालकृतो विलम्बितादिकालभेदसम्पादकः सोऽभिसंज्ञितः । ततो विश्रान्त्या संज्ञासमज्ञानं रुढिगतोऽर्थो लयानां मध्यविश्रान्तिः । तदवस्थमेव विराममिति यावत् । अथ लयानां विभागमाह । त्रयो लया इति । न च विशेषलक्षणमेषां वक्तव्यमित्याह । विज्ञेया इति । लोकेत एव । विभागश्चानिर्व्याख्यात एव । अग्रतो लक्षणं तालसामान्यलक्षणप्रसङ्गे वितत्य भविष्यति । इह तु कलापातलयान्वित इति सूत्रार्थोद्भेदक्रमान्नमेतदित्यपौनरुक्त्यमात्रम् ॥ ५ ॥

१ ड. सार्धश्लोकः सार्धश्लोकद्वयानन्तरं पठितः सार्धश्लोकाष्टश्लोकावारेणापि नात्र समाहतः । ड. त्रिविधा सा तु । २ ड. नियता बुधैः । ड. नियमा बुधैः । ब. मार्गेण नियमाद् (बुधैः) । ३ ड. वार्तिके ड. वृत्तौ । ४ ड. तु सा । ५ न. दक्षिणा । ६ cf. भरतनाट्यशास्त्रम् Chowkhamba Edition ch. 31.3 and अभिनवभारती on भरतनाट्यशास्त्र ch. 29.26 ७ ड. निमेषैकं कालमाना मात्रायोगात् कला स्मृता । इत्यधिकः । ब. निर्मपक्यो मात्रा स्यात् मात्रायोगात् कला स्मृता । ना. २०

यस्तत्र तु' लयो मध्यस्तत्प्रमाणा कला भवेत् ।

कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिसंज्ञितः' ॥ ६ ॥

'[त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियताऽङ्गुतैः ।

चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।]

'अथश्च चतुरश्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः ।

'द्विविधस्यापि तालस्य त्वेका प्रकृतिरिष्यते ।

तथा योनिद्वयं चात्र कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ७ ॥

लयान्तरेण कलापातप्रयोगार्हाच्चत्र विशेषाभिधाने प्राथम्याद्भुतल्यप्रसङ्गादिदमाह ।
यतस्तत्र (यस्तत्र तु) लयो मध्यः । तत्प्रमाणकालमितेषु लयेषु मध्ये स्यादेति । लोका
एव प्रसिद्धिरित्यर्थः । तालयोगतः (म. ना. अ. ३११) इत्यत्र यन्ताल उक्तः स चेह
कलाभ्योऽन्यस्तथा तद्योगे सति कलादिषु चान्वितं घनमिति तालवदिति । अथान्यं शब्द-
स्तालशब्देनाधिकं किञ्चिदित्युक्तमित्याशङ्क्याह । कलाकालप्रमाणेन ताल इति ।
कलानां यः कालो लयत्वसञ्चितस्तस्य यत् प्रमाणं परिच्छेदस्तेनोपलक्षितस्तालः । एतदुक्तं
भवति । घनपरिच्छेदव्याप्तकलासमूह एव चञ्चल्युदादिस्तालो नान्य इति समूहमभिप्रायेण
प्रथमसूत्रे (लक्षित) स्तालशब्दः । उपात्तकालशब्देन सहस्रगोपादानम् । मानाधिन्येऽपि कला
सङ्ख्या कालादन्यत इति दर्शयितुं प्रमाणशब्देन व्यवच्छेदं सूचयता षोडशकलाचञ्चल्युद्यो-
त्कर्महेतुतालयोग इति स एवावधार्यते । एव सूत्रे तालशब्दमर्थः । पुनरुपादानं समर्थय-
तश्चिन्तितं सामान्यलक्षणं ततः तालस्य (स्या) ध्या (या) न्ते स्यादिति । त्रिधाविशेषाव-
च्छेदाद् यो नियमोऽनुवर्तमानः स्थिरशीघ्रमध्यमरूपो लयस्ताल इति । इति ॥ ६ ॥

एव कलैवात्र क्रियासमूहरूपता गता ताल इति प्रसङ्गादुपपाद्य कलामेव तेव (न)
विभागान्तरिता विभजति । त्रिविधा ना (सा) चेति । चत्वाराल्लयत्रयभेदोऽपि समुच्चरत
स्तस्य त्रिहः तावन् मार्गनियमो न दर्शितः । मार्गत्रयेण यो नियमात् त्रैविध्यहेतुरुक्तस्तमाह ।
चित्रे द्विमात्रा कर्तव्येति । मात्राशब्देन तत्रोक्तनियमपरिमाणमुच्यते । यथा तेरन्म्य
स्तोत्रं स्तोत्रं पतत षोडशविन्दुपातकालः । इय . मा हुतिजापादीनामाग

१ द मध्यमल्यः । २ मदाऽथ लयः । ३ अ घीयते । ४ अष्टाष्टकमथावतुसारेण ।

५ च चतुरश्रश्च अथश्च तात्रे द्विविध एव हि । ६ चतुरश्रस्तथा अन्यश्च स तालो द्विविध एव हि ।

७ च त्रिविधः ।

चच्चतुष्टय^१(स्तु) विज्ञेयस्तथा चाचतुष्टो बुधैः^२ ।

चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चच्चतुष्टो बुधैः ॥ ८ ॥

मेपु यतिमाहेति । इतश्च नियतं परिमाणमुक्तम् । पञ्चलध्वक्षरं तदेव द्विगुणं तद्विगुणं क्रमेण मार्गत्रयमाभिर्भावयति । तेन मात्रासंज्ञा कर्तव्येति नाशङ्कनीयम् । यत्र तु न द्वैगुण्यांशमूल-भूतत्वाद् ध्रुवकमार्गमुच्यते तत्र पञ्चलध्वक्षरद्वैगुण्यं खण्डकल्या गान्धार्यामन्यत्र च दृश्यते । धकहि दुहिर्गिं दुहिर्गिं तुहिर्गिमित्यभ्यस्य गुरुत्वात् केवलं द्रुतचतुष्कविभागतो गान्धार्याः सिद्धये पञ्चमं विश्रान्ताऽप्यस्य विदारित्वेनोपकल्प्य चतुर्भिः स्वरैस्तावद्भिश्च ह्रस्वैर्वर्णाङ्गताल इति व्यवस्थामकार्पूरिति सैव व्यवस्था (ना)न्या लोके प्रसिद्धा । तथापि च द्विपदी-वर्णाङ्गादौ पञ्चस्वरैव कला वक्ष्यते वर्णलेख्येषु नोपलभ्यते ।

एवं कलां विभज्य तत्समूहात्मकं तालं विभजति । ज्यश्चश्चेति । ज्यश्राया भागा यत्रेति । यस्य मत्वर्थीयोऽकारः । स इति पूर्वपक्षितः । द्विविधस्यापि तालस्य त्वेका प्रकृतिरिति । अनेनेदमाह । यदि कश्चिद् द्वयोरप्यनयोश्चत्वार एव भागा भविष्यन्ति नत् कथमेतद् वक्ष्यति । तत्रोत्तरम् । एका प्रकृतिरिति । गुरुरूपो यो भेदः सोऽत्रैकस्वभावे लघुप्लुतादिच्छेदविभागशून्यः सोऽत्र प्रकृतिर्मूलभूतः । तदपेक्षया च व्यथ्रेतरविभागम् । विशाखिलाचार्यस्त्वाह । द्वयेऽपि पादानामक्षराणां च सङ्ख्यासाम्या-देवात्र प्रकृतिरिति ।

ननु यदि गुरुद्वयं गुरुचतुष्कं चात्र मूलप्रकृतिर्वक्ष्यमाणं तर्हि रूपं न प्रधानमित्या-शङ्क्याह । तथा योनिद्वयं चेति । चोऽप्यर्थे । तथेत्यनन्तरम् । तथापि योनिरूपमदृष्ट-विशेषस्य हेतुभूतं कीर्त्यमानमागमे प्रसिद्धं यद् वक्ष्यमाणभेदद्वयमत एव प्राधान्यं तदेव मूलप्रकृतितयेह निरूप्यमाणं गुरुलघुप्लुतद्रुतविन्दुवैचित्र्यादीनां सङ्ख्याभेदस्य द्वैगुण्यादिना च तालभेदस्य योनिभूतं जानीत यद्यपि मूलभूतं गुर्वेकघनप्रस्तारे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदाह । चच्चतुष्टे (ट) त्वि (स्त्वि) ति ।

देवश्चतुर्भिर्निश्वासैरक्षराणां चतुष्टयम् ।

उदीर्य तस्यातीते तु विश्रान्तो गिरिजापतिः ॥

प्लुतान्तन्यासतो नायमुत्तमानां विधीयते ।

द्वितीयो न तथा तेन ह्यधमानां प्रतीयते ॥

१ ड. तु । २ ड. र. पुष्टोऽपि च । चतुष्कलो च निकल ता(न्ता)ओ यसा(स्मा)र (र. ह्यम) प्रवर्तते ।

‘त्र्यश्रश्चाचपुटः प्रोक्तो गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

‘आदौ गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि’ ।

त्र्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥ ९ ॥

आदौ द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।

स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैस्तालश्चत्पुटाश्रयः ॥ १० ॥

सन्निपातस्ततः शम्प्या तालः शम्प्या तथैव च ।

एवमेककलं (लः) शुद्धौ (द्वौ) योज्यश्चत्पुटो बुधैः ॥ ११ ॥

चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्ततश्चाचपु(स्तालश्चत्पु)टो बुधैः ।

त्र्यश्रश्चाचपुटः प्रोक्तो गुरुलघ्वक्षरान्वितः ॥

आदौ गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।

त्र्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥

आदौ द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।

स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैस्तालश्चत्पुटाश्रयः ॥

सन्निपातस्ततः शम्प्या तालः शम्प्या तथैव च ।

एवमेककलः शुद्धौ योग्य(ज्य)श्चत्पुटो बुधैः ॥

इति । पुराणे चागमादौ भगवतो महेश्वरस्य वक्त्रचतुष्कोद्धूतमेतदक्षरचतुष्कमेत-
दावर्त्यमानमभ्युदयदार्म्यानुक्तम् । तदभिप्रायेण चत्पुटचा(श्चा)चपुटे (ट इ)त्या-
चार्यैर्निर्दिष्टम् । तत्प्रसारमार्गसिद्धये तस्यान्यतो लभात् तत्स्वरूपं वितत्य निरूपयति ।
चतुरश्रस्तु विज्ञेय इत्यादिना तालश्चत्पुटाश्रय इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण । तत-
श्चाचपुट इत्यक्षरोदीरणमभ्युदयाय । चत्पुटस्यात्र प्लुतस्वभावस्तद्वक्तव्यताप्रसङ्गेन
गुर्वादिनिरूपिते चाचपुटेऽपीति शङ्काशमनार्थं पुनस्तन्निरूपणम् ॥ ८-१० ॥

अथानयोर्भेदेन प्रत्येकं त्रैविध्यमुपयोगं सन्निपाताद्युद्देशनिदेशान्भ्यामाह । सन्नि-
पातस्ततः शम्पेल्यादिना चाचपुटे पृथ(गि)त्यन्तेन सार्धचतुष्टयेन । शम्पादिचाच-
पुट(चत्पुट)भेद आसारितप्रयोगेषु शिष्टे सन्निपातादिरित्युपयोगकथनम् ।

१ ड. त्र्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो भवेत् । २ ड. पञ्चमं गुरुणी इत्या लघुचान्त्यं प्लुतं
तथा । गुर्वा चत्पुटश्चैव बुधश्चाचपुटस्य तु । ३ ड. सः । ४ ड. भवेत् । अनयोर्भि (ड. न्यत्र मि)-
धभावश्च (र. वाञ्छ) मित्रस्तालः प्रकीर्तितः । ५ च. प्लुतमेव च । अक्षराणां निवेशेन स तु चत्पुटस्तथा ।
ड. पद्विनापुनरुद्धं पञ्च गणि स चैवते । ययोक्तैरभिने उदः स्वसंज्ञागुह्यतपः । एवमाययोगान्ता (ता)-
लोऽयं त्रिविधः परिकीर्तितः । शम्प्यानालौ द्विरभ्यस्तौ तालः शम्प्या तथापि वा । ६ च. द्वापपि वा ।

शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ तालः शम्या तथापि वा ।

सन्निपातादिके ज्ञेयः शम्यादिश्च तथा परः^१ ॥ १२ ॥

^२तालादिश्च त्रिभिर्भेदैर्युतश्चत्पुटो भवेत् ।

शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्ञैरासारितादिषु ॥ १३ ॥

^३तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भिः पाणिकादिषु ।

चच्चत्पुटस्य ये भावाः^४ सन्निपातादयश्च ये^५ ।

त एव भेदा विज्ञेया बुधैश्चाचपुटे पृथक् ॥ १४ ॥

सन्निपातादिकस्त्वस्य बलवानितरौ^६ तथा ।

पट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥ १५ ॥

एककल इति । एका असहाया निष्कामादिकनिःशब्दविहिता कला पातात्मिका । यः शुद्ध इत्युक्त्यो नाम्नाऽपि निरूप्ये (प्यत इ)ति यावत् । तेन मात्राविशेषोपादानम् । तद्यथा । चच्चत्पुटपरिधर्तः शम्यादि(भ. ना. ३१-९५)रित्यादौ । तत्रैककलस्यैव ग्रहणमित्युक्तं भवति । द्विरिति वा अभ्यस्ताविति केवलोपादाने प्रत्येकमपि द्विर्भावः । शता शता ताल इत्येवं रूपोऽस्या इत्यनयो(रु)पादानम् । अभ्यस्तो यथाक्रमं समुदितो द्विरित्यर्थः ॥ ११-१४ ॥

एवं च सन्निपातशम्यातालादिभेदानां नि(वि)धानं चच्चत्पुटचाचपुटप्रस्तारः । स ता सा सं ता सं सं ता संता संता सं सं सं ता संताता सं सं तासम् । द्विकः । तस्य द्विकः । तस्य सन्निपातादिकस्त(स्त्व)स्य बलवानिति । चाचपुटः सन्निपातादि(दे)रेवभेदः प्रचुरप्रयोगः । तत्रैव निष्कामप्रवेशौ । एवं भेदत्रयसम्भवेन चाचपुटस्येतरेण साम्यमुत्पाद्य विशेषं दर्शयति । सन्निपातादिविश्लेषैर्द्विकलचतुष्कलसिद्धिः । तथाऽऽचार्यविशाखिलादिभिः स एवाम्य भेदो दर्शितः । एक ओजः प्रथमचारो द्विविधकृतो युग्मेति यदुक्तं चच्चत्पुटचाचपुटयोर्भेदान्तरप्रसूतित्वं दर्शयति । पट्कलोऽष्टकलश्चेति । चकारो विशिष्टभेदान्तरसूचकः । अस्मादिति । द्विविधादिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

१ र. तथा शम्यादिरेव च । २ ड. तथा तालादिभिर्भावैर्युग्मश्चत्पुटो भवेत् । ३ र. स्पृत । ४ सन्निपातादिके नाथे चतुरश्रो भवेदयम् । इत्यधिकम् । ५ ब. तालादिश्चैव विज्ञेयो । ५ न. भेदाः । ६ य. नयः । ७ य. नेतरी । ८. नितरेऽपि वा ।

द्विःप्रकारः पुनश्चायं निःशब्दः शब्दचांस्तथा ।
 अनयोमिश्रभावात्तु मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 शम्भ्यातालप्रवेशेन व्यश्रोऽन्योऽपि विधीयते ।
 पट्पितापुत्रककृतः पञ्चपाणिरुदाहृतः ॥ १७ ॥
 आद्यं प्लुतं द्वितीयं च लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
 तृतीयं च चतुर्थं च गुरुणी पञ्चमं लघु ॥ १८ ॥
 प्लुतान्तः पट्पितापुत्रो गुरुलाघवसंयुतः ।
 'पञ्चपाणिः स विज्ञेयः पट्पाता(त)स्तु' पडक्षरः ॥ १९ ॥
 सन्निपातस्ततस्तालः शम्भ्यातालस्तथैव च ।
 शम्भ्या धैव हि तालश्च पट् पातास्तस्य कीर्तिताः ॥ २० ॥
 तालादिस्त्यश्रभेदोऽन्यः सम्पकेष्टकसंज्ञितः ।
 'गुरुपञ्चाक्षराद्यन्तप्लुतमात्रासमन्विता(तः) ॥ २१ ॥

निःशब्द इति । आवापादियोगादेतेन तु न किञ्चित् सं(गृ)हीतं भविष्यतीत्या-
 शयेनोपाध्याया मन्यन्ते । शब्दचानिति । गीतवाद्याङ्गत्वेन । .....स्वकण्ठेनाद-
 शि(शि)तः । भेदश्च प्रेक्षणकादितालमङ्गल्यकलानिष्कामादियोगेऽपि सूच्यते ॥ १६ ॥

पट्पितापुत्रक इति । अक्षरे या संख्या क्रियत इति । पट्पात इति यावत् ।
 उदाहृत इति । संज्ञामात्रम(त्र)ध्येत्य(य)म् । नत्वत्र प्रपञ्चनार्थो नापि ना(चा)न्व-
 (या)र्थे इति ॥ १७ ॥

शम्भ्यातालप्रवेशेनेति यत् सूत्रं तदेव स्पष्टयति भाष्येण श्लोकत्रयेण
 आद्यन्त(यं)प्लुतमित्यादिना पट्पातास्तस्येत्यन्तेन । पट्पितापुत्रकोऽन्वर्थः ।
 संताशताशता ॥ १८-२० ॥

भेदान्तरं व्यश्रस्याह । तालादिस्त्यश्रभेदोऽन्य इति । सम्पकेष्टा-
 (ष्ट)क इति । संज्ञामात्रमेतदित्याह । संज्ञित इति । सम्पका इष्टताल(एका)
 अत्रेति । सम्पकेष्टक इत्यत्राक्षराणीत्येके । अन्ये पाकश्चात्र मिश्रित इति । तथाहि ।

१ ठ. तु । २ ड. अस्यासौ सन्निपातः स्यात् तालशम्भ्ये ततः परम् ॥ तालशम्भ्ये च तालश्च
 पट्पाताश्च प्रकीर्तिताः । ३ च. मात्रस्तु । ४ र. यो हेयः पकेष्टको ध्रुवैः । ५ र. पञ्चाक्षराभ्येव प्लुतमात्रा-
 द्यानिर्दिता । ६. सर्वाक्षरो यस्तु प्लुतान्तः प्रकीर्तितः । सन्निपातः ततः शम्भ्या तालः शम्भ्यन्तालनः ।

अथ श्रं सर्वगुरुं कृत्वा निष्क्रामं त्वत्र योजयेत् ।
शम्याद्वयं ततस्त्वेव उद्धट्टः कथितो बुधैः ॥ २२ ॥

व्युदस्य युग्ममोजश्च पञ्च ताला भवन्ति हि ।
मिश्रा गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया ह्युद्धट्टकादयः ॥ २३ ॥

कलाः पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ।
दशैकादश चैवैते सङ्कीर्णाः समुदाहृताः ॥ २४ ॥

पञ्चपाणौ लङ्गात्मनामश्लिष्टात्मत्वं यदभूत्तनस्तदमिहितं ययोर्गुरुषु पञ्चस्वक्षरेषु स्थितेष्वा-
द्यन्तयोः प्रथमपञ्चमस्थानयोः प्लुतकारिण्या मात्रया समन्वित । गुरुपञ्चग्रहणात् पञ्चपाणि-
पदं सन्निपातभेदेनेति तावत्या (ता) मात्राभिधाने असन्निपातनियमो लब्धः । तेन तास तासं
ता तालस्यैव भेदः ॥ २१ ॥

तमाह । अथ श्रं सर्वगुरुं कृत्वा । पक्षद्वये चाचपुटस्यैकं.. गुरुभूतं
कृत्वेत्यर्थः । यद्यप्येककालेचितो निष्क्रामस्तथाप्यत्र यथाक्षरेऽपि तं कुर्यादिति तु शब्दस्यार्थः ।
योजयेदिति । निष्क्रामं यद्यपि न स्वमार्गोक्तं तथापि प्रकर्षक्षेप एव प्रथममार्गे चित्र
एवोक्तो यथा हि तथा निर्णयेदित्यर्थः । प्रस्तार उद्धट्टसिगुरुभराद्वायमक्षरौघः । अतश्च
गुरुत्रयात्मना बाधोपभेद इति ॥ २२ ॥

उद्धट्टसजस्य व्युदस्य युग्ममोजश्चेति कलाः पञ्चेति चान्यः श्लोकद्वयस्य
केचिदर्थमाहुः । चच्चत्पुटचाचपुटयोरुक्तं गुर्वादिसन्निवेशं त्यक्त्वा कलासङ्ख्याव्यामिश्रणया
वक्ष्यमाणप्रवृत्ताङ्गस्य सप्त पञ्च नव दशैकादशेति पञ्च ये तालास्ते उद्धट्टयौ (का) दय
इति प्रत्येकं सज्ञा परित्यक्तुं विभज्य (ज्य) न्ते इत्येतन्न मनोज तद्विद्वाम् । तथाहि । पञ्चाना-
मिति सज्ञाकरणे प्रयोजनं न किञ्चित् । आवर्तिन्यो हि सज्ञा । न चानया कापि व्यवहारः ।
पञ्चकले कथं मिश्रता । न हि द्विकले तालकर (ण) स्य किञ्चिदुपयुक्तम् । सङ्कीर्णा इति
चाभिधानं न समर्थितमेव । उक्तं च न होपामुपयोग इति । न कचित् प्रयोजनमस्य
स्यात् । तस्मादनयोः श्लोकयोर्मिन्न एवार्थः । तत्र गम्यस्तावदयमर्थः । चच्चत्पुटचाचपुटपञ्च-
पाणीनां तावद् गीतकेषु बहुलप्रयोगः । तद्वारेण भ्रुगस्त्वपि । सम्पकेष्टाकस्यापि पूर्वरेजे
विनियोग उक्तः । उद्धट्टप्रयोगस्य केत्याशङ्क्याह । व्युदस्य युग्ममित्यादि । इहोलोप्यको
नाम यो गणाद (गीतविशेषस्त) स्य अथचतुरश्रमिश्रभेदेन त्रित्वम् । त्रिप्यपि च प्रकारेषु

प्रवृत्तम् । त्रीण्यङ्गानि स्थित प्रवृत्त माहाजनिकमिति । तत्र चतुरश्रके प्रवृत्त नाम यदङ्ग-
मष्टकल तस्योद्धट्टाख्यकलात्रयमादौ वक्ष्यते ।

आदाबुद्धट्टकः कार्यः परिवर्तक एव च ।

(म ना अ ३१-२६५)

इति । आवेणकेऽपि द्वादशकलान्तरेऽप्यन्त(१)लक्षणम्याङ्गस्याभ्यनुज्ञानं मन्यते ।
चत्वारस्तावदेते प्रवृत्ताख्याङ्गता गतास्तालभृतमवेक्ष्यन्ते । उद्धट्टकादयश्चतुरश्रकारण्य च यदङ्ग
तस्य चतुरश्रान्तर्गतप्रवृत्तताललक्षणमेवातिदेक्ष्यते ।

अन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः ।

विवधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यते ॥

(म ना अ ३१-२८७)

इति । एव पञ्चडा(ता)ल उद्धट्टकादयो भवन्ति ।

ननु

सप्ताङ्गे द्वादशकं(कलं) द्वादशाङ्गे वक्ष्येव तु ।

निष्क्राममादितः कृत्वा शम्पास्तिस्रः प्रयोजयेत् ॥

(म ना अ ३१-२८८-२८९)

इति वक्ष्यते । तेन तत्राप्यायातमुद्धट्टकादित्वमित्याशङ्क्याह । व्युदस्येति । यत्र कथञ्चिदपि
युग्मौजमेदो नानुप्रतिशति तत्कलापसरणे उद्धट्टका(का)दित्वं वक्तव्यम् । मा भूदन्तर्भाज
कृता लक्षणस्याप्यत्वेनाभावुत्पादकेन सम्पिष्टके च कलात्रये व्य(व्या)स्तास्ते सप्ता(ङ्गा)ना
मिश्रव नवाद्यानां त्र्यश्रश्च च तासां भाव्यमिति । न तत्रोद्धट्टादित्वेनोक्तेन किञ्चित् । प्रवृत्ते
(पु) चतस्रसु पृथक् क्रियासु पञ्चकलादौकि(श)कस्य पुनर्भावनामर्हतीति स्यादसाधुत्वा-
शङ्का । न त्वेवमस्तु । न तथाप्युद्धट्टि(ट्ट)पृथक्त्वातीति स(त)ि स्यादशङ्का । तस्यैव
पुनरुद्धट्टस्य पृथक्कालता निमर्शम् । उक्तौ प्रवृत्तौ षष्टकल एव विशेष स्यादित्याशङ्क्याह ।
मिश्रा इति । यथा हि पुनरुद्धट्टकेनाभिधान्यते तदैकरमा वा । असावष्टकलस्ताले गीयते ।
यदा पृथगुक्तं तथापि भूमा च कला पञ्चधा विच्छिद्य तत्र सामान्याभाराय यद्विजसङ्गतं त
मिश्रीकृत्य प्रयोगार्हता कर्तव्या ।

ननु भानु विशेषलक्षणवाद्यत्वाशङ्का । तत् को दोषः । सम्यग्भूता तु सामान्य
लक्षणेन सहृद्दीप्तत्वादित्याशङ्क्याह । गीताङ्गसंयुक्ता इति । गीतेषु यद् द्रव्यं वृत्तं तत्रेते

न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवासु वा ।

प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूयः प्रयोक्तृभिः ॥ २५ ॥

शम्या उक्ताः (संयुक्ताः) । न च तालसामान्यलक्षणं (णं) सङ्गृहीतं विशेषोपयोगवस्तुप्रयोगार्हं यथा वाचकसामान्यलक्षणयोऽक्तो (योक्तो)पि तत्कर्ता सा(सो)पि पात्रं वैदिकेषु कर्मसु । ततो विशेषलक्षणेनावश्यं सङ्गृहीतव्योऽयमर्थ इति तात्पर्यम् । तत्रैव त्रिपञ्चसप्तनवदशैकादशचतुर्दशेत्येवंरूपताभावे (विशाला)यां च सप्तकलं मध्यमे सुनन्दायां चोपोहनं नवकलं विशाला-ख्यबन्धमातोयकण्डिका दशकला सम्पिष्टकमेककलं मद्रके द्वादशकले द्विर्भावादौ वस्तुन्येक-कलत्वात् प्रत्युपोहनस्य तच्छिष्टमेकादशकलं तालरूपमास्थितम् । तस्यापि विशेषलक्षणं चञ्चत्पुटादिवच्च पृथक् संज्ञा कस्मान्न कृतेति चोद्यत्वे प्रथमं परिहरति । कलाः पञ्चेत्यादि । समुदाहृता इति । सम्यग् लक्षणक्रमेणोदाहृताः । ननु नोक्ताः । तच्चात्रावसरे कस्मान्नोक्ता इत्याशङ्क्याह सङ्कीर्णा इति ॥ २३-२४ ॥

न ह्येषामुपयोग इति । नात्रैवोपयोगिनः । तल्लक्षणस्यामिश्रत्वेनैव तेषां कल्पिता इति । न विशेषसंज्ञाकरणं तेषां नोपयोगीति । न ह्येषां वस्तुपयोगोऽस्तीति संज्ञाकरणं व्यवहाराय यदि कल्पितं विषयादन्यत्रापि चञ्चत्पुटादीनामिव गीतकेषु सम्पिष्टकवेण्यादीनां ध्रुवासु तव(त्वावा)पयोः शम्यालाघवेन येणि(वेणी)लक्षणोपयोगितया पृथक् संज्ञाः क्रियेरन् । तत्त्वेन न तदस्ति तत् किं विशेषसंज्ञाभिः । एतदेव व्यतिरेकेणाह । प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूय इति । आदिशब्दः प्रकारे । गीतकवर्धमानासारितपाणिक्कागाधा(था)च्छन्दक-निर्गीतादिषु भूयः कृत्वन्ते च चञ्चत्पुटादयः कर्तव्या इति । भूयो भूयो(य उ)पयोगादतस्तेषां व्यवहाराय विशेषसंज्ञाभिः प्रयोजनमिति । भट्टसुमनसा तु श्लोकद्वयम्यायं वाक्यैक-वाक्यतया महता प्रबन्धेनार्थो व्याख्यातो मिश्रणामिश्रणात् । तद्यथा । तिस्रो द्वे इति पञ्चधा ह्यत्र त्र्यश्रजातीयमिति तैर्विवक्षिता । चतस्रस्तिस्र इति सप्त । तिस्रस्तिस्रस्तिस्र इति नव । यद्वा तिस्रः सप्त इति दश । अष्टौ तिस्र इत्येकादश । तत्र प्रवृत्तस्योद्धट्टकादयो नोद्धातस्य । दशकलस्य तद्योगे सप्त । द्वादशकलस्य नव । यद्यपि दशानामेकादशानां चोद्ध-ट्टादिकत्वं नास्ति तथापि बहुवचनात् तावत् सिद्धत्वाद् द्वादशकला-वधि च तद्भावाद्भेदादेकादशेत्युक्तम् । एके च गीतकेषु ध्रुवा नोपयुज्यते तदा .....केषु प्रवृत्तादिषुपयोगिन आरम्भका इत्यर्थः । सम्पिष्टकस्य दशकलस्य गीतकध्रुवोप-योगो यद्यस्ति तथाप्युद्धट्टकादितया सप्तकल एवासौ । सा नाम(मा)समुक्तया व्याख्याया विवेकार्यवेयं तुल्यतेत्यलम् ॥ २५ ॥

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ।

(एवमेककलो ज्ञेयः शुद्धश्चतुष्टा बुधैः (दिक्)) ।

त्रयो भेदा हि तालस्य द्विगुणाद् द्विगुणाः स्मृताः ॥ २६ ॥

एके (ते) न भूयसोपयोगिन इत्याह ।

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ।

इति । एककलशब्देन चचत्पुटस्यैव व्यवहारो युक्तः । एकैव साधारणी कला यस्येति । चाचपुटस्यापि पादभागकलानां (या) अपि कलाद्वयचतुरष्टादिरूपतयाद् (द्वि) गुणरूपतयेव स्फुरति । तत एव चचत्पुटस्य प्राधान्यं प्रथमं निर्देशः । तथा हि । एक (व) मेवैककलः शुद्धश्च (च) चत्पुट इति । शुद्धशब्दोऽत्र यथाक्षरशब्दः । स सर्वत्र साधारणात् (णः) । चचत्पुटश्चाचपुटः पट्पितापुत्रको (क उ) ऋटः सम्पक्केष्टक इति । सर्वत्राक्षर-सङ्ख्या तु तुल्या । अर्थात् पातानाम् । चचत्पुट इति । अमुना च गुरुत्वेन कलाद्वय-लक्षितचचत्पुटरूपं द्विर्यत्र चचत्पुटः । चाचपुट इत्यनेनाप्येवं कला लक्षिता सा चाचपुटरूपेण द्विरिति त्रिकलः । अक्षरशब्देन प्रकृतिरूपा अनस्ताश्च कला लक्ष्यन्ते । .....ति स तथा । तस्यैव पञ्चपाणिरिति हि तालः । तथा हि । करतलपरिच्छेदरूपत्वाच्चे भवतीत्यपि तालशब्दः कैश्चिन्निरुक्तः । .... दत्तिलोऽप्याह । तत्र तालं च पाणिं च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम्-१५३) । ते पञ्च ताल यते (था) । तथाहि । पङ्क्ताद् द्वादश चाष्टत्वारिंशत् पण्यवती (तिरि) ति व्यश्रस्य भेद एषः । एवं प्रकारपट्केऽपि पट्कलत्वं सन्निधीयते । इयतीत्यस्य ..... इति तस्य व्याप्तिगु (गुं) रुत्रयरूपे च घट्टनं प्रकृतिरूपत्वात् पूर्वभावीत्युद्धृष्टमानत्वादुद्धृष्टनं वाच्यम् ।

नन्वेवं सम्भाव्यरूपश्रमेऽः पूर्वं वाच्यश्चतुरश्रमेऽस्तु गुरुचतुष्टयरूपं (पः) परं वाच्य-मि (इ) ति । अत्रैके कुं (कुं) कते । इह प्रतविभागस्यैतद् प्रयोजनम् । यावन्तः पातास्तावन्त्य एव कला वाद्याक्षराणि परिमाणेन भवन्तीति । तेन यावन्त्येव वाद्याक्षराणि चचत्पुटगतानि चाचपुटे तावन्त्येव । अतो यावन्त्येव गुरुणि तावन्त्येव लघूनि पाताश्चेति ।

नन्वेवं च व्यश्रचतुरश्रविभागौ गुरुलघुप्लुतविभागश्च विगलित इत्युच्यते । लघ-भेदकृतो द्यौ । विलाग्निते प्लुतो मध्यमे गुरुर्द्विते लघुरिति । चचत्पुटे च प्राधान्यमुक्तं वक्ष्यते च । तत्र चेत्थं सत्यप्रधानता निर्व्यूढा भवति यदि समस्तं तालसर्वस्वं तत्रैव झटिति प्रदर्शितं भवेत् । तालसर्वस्वं तालसारमात्रा । अत्र मध्यमस्य सम्प्रतिष्ठानत्वात् प्राथम्यम् ।

चतुरश्रस्त्रिभिर्भेदेस्नालस्तु परिकीर्तितः ।

चतुष्कलो छष्टकलः कलाः षोडश चैव हि ॥ २७ ॥

तत्र केचिदाहु । द्विगुणास्तु गुणाः (स्मृता इति) । द्विगुणा द्विगुणा । तत्रैवाक्षेप । सङ्घाते व्यपदेश । तद्यथा । अक्षा भक्ष्यन्तामिति । तत्र हि प्रथमप्रकारस्तान्द् द्विगुण । अन्यौ क्रमद्विगुणौ । एव मति सर्वे गुण(णा) द्विगुणा इत्युपक्रम ।

उत्पलदेवपाद(दा)स्त्वसत्परमगुरवो व्याचक्षते । तालम्य यस्मात् त्रयो भेदास्त्रिगुणा इति त्रिगुणपरस्परलक्षणधर्माणस्तस्मात् त्रय स्मृता । द्विगुणत्वे हेतुर्द्विगुणा इ(दि)ति । यथाक्षरस्य व्याख्या गुणगुणनीयत्वाद् द्विरुत्पत्त्यम् । तस्यापि द्वाभ्या गुण्यमानत्वाच्चतुष्कलत्वम् । चतुष्कलत्वाद् भेदाभागाच्च नाम्य पुनर्गुण्यमानत्वमस्तीति ।

यद्यं तु मन्महे । वीणायामपि यथाक्षरे द्वैगुण्यम्यासम्भवाभावात् । असम्भवाया पक्षितत्वाद् द्वैगुण्यस्येति ।

नन्यासारितवर्धमानगीतरूपाणि काचछन्दकप्रभृतीनां तावत् तालात्मकरम् । तालस्य चामी त्रयो भेदा इति । सर्वे यथाक्षरत्वं वक्तव्यम् । ध्रुवागुरुप्रस्तावरधनाद् द्विरुत्पत्त्युत्पत्त्यादिचच्चतुष्पदादिनक्षररूपानां कस्मान्न कृतेत्याशङ्कामगृह्य त्रयो भेदा हीति । आसारितादयस्नावच्चच्चतुष्पदादिपाता । परमार्थतस्तत्र पुनर्यथाक्षररूपानां तस्येव च द्विगुण फालत्वेन द्विरुत्पत्त्युत्पत्त्यादुदित(बुदिता) इति तयोरपि नान्याक्षररूपानां प्रकाश । एतच्चाग्रे वितत्य भविष्यतीत्यास्तामेतत् ॥ २६ ॥

अथ प्रयोगामिप्रायेण तालयोव्याप्तिमाह । चतुरश्र(श्च)स्त्रिभिर्भेदेरिति । तानाह । चतुष्कलो छष्टकलः कलाः षोडश चैव हीति । नियते कलाद्यमि प्रायेण मन्तव्यम् । पुनरुक्त हि स्यात् । वक्ष्यमाण यत्रभेदद्वान्तरोभ्योऽभ्यधिकृत्य भेदत्रय म्यामिधानमसङ्गतं स्यात् । यत्रत्रयाणां (ण्या) व्यपेक्षया चतुर्विंशतिकल एव चतुष्कलो भेद स्यात् । न द्विगुण । भेदद्वयोपादानं तसङ्गतमेव । तस्मात् प्रयोगामिप्रायमेतत् । प्रयोगश्च न सर्वसमुदायात्मकतया । असौ बाध्यस्थानीयैरवान्तरसमुदायैरारब्धतया प्रकरणशब्देन जात्य ध्याय (भ ना अ २८) उद्दिष्ट । एव द्वासारितेषु द्वात्रिंशच्चतु पष्टिकलायोगोऽप्युक्त । सन्निभात सचिरोऽस्तीति षोडशादेव विरतिर्न स्यात् । प्रकृत्योऽप्यण्यत्रिगुणि तावथर्थात् चत्वारि वा वस्तूनि वपुरिति समावसमायेव । कथं विरति । शीर्षकान्ते अङ्गव्या

अथश्रस्तालस्तु पङ्क्तेद्विकलः पङ्कलस्तथा ।

कला द्वादश चैव स्यात् चतुर्विंशतिरेव च ॥ २८ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च तथा पण्णवतिः कलाः ।

तालो नवविधश्चायं समासात् परिकीर्तितः ॥ २९ ॥

मिश्रणतयाऽऽमारितकण्डिका दशपरिवर्तादिव्याकलनया च पिण्डीकरणेन कश्चित् सङ्ख्याया
नियम इति कस्मादवान्तरसमुदायरूपः प्रयोगाममतः । तेनेदमुक्तं भवति । चतुरश्रपोडश-
कलाविभागो यावच्च सम्भवति ताले तावदवश्यं चतुरश्रमेद एव कल्पनीयः । तेनाष्टकलो-
ऽपि तावत् प्रयोगे चतस्रः कलाश्चतुष्टे । न बाह्यानुक्तिका त्वेका कलैव चकारेणावगृहीता ।
एवं नवकले द्विकलच (श्च) चतुष्टः । सप्तदशकले चतुष्कलः । ततो द्विगुणे चतुष्कलस्यैव
द्वैगुण्यमिति मन्तव्यं नान्यताइ (श्रे) त्येवकारेणोक्तम् । हिहेतो (हेतु) परं (रः) । एवं
तालस्य त्रयो मेदा इति तावच्चतुरश्रस्य व्याप्तिः ॥ २७ ॥

अथस्य तूच्यते । अथश्रतालंतु (लस्तु) पङ्क्तेदं इत्यादिना तथा
पण्णवतिः कला इत्यन्तेन । तथेति । द्विकलतयेत्यर्थः । कला द्वादश चेति ।
यथा चाचपुटस्य चतुष्कलो मेदान्तरं समुच्चिनोति चकारेणैवकारेण (च) । तत्र व्याप्तिं समा-
पयति । चतुर्विंशतिरिति । चकारेण षष्ठपाणिश्च पङ्कलमेदान्तरं समुच्चिनोति । एव-
कारेण तस्यापि परिसमाप्तिं दर्शयति । अष्टचत्वारिंशत्ताला इति । तालस्तु यो
मद्रकस्य प्रस्तुतः प्रयोगः । तत्र लयस्यावान्तरविभागे षोडशकलात्मनि मात्राभिधाने चतुरश्र-
योग एव । एवं हि पादभागमात्रादिति चेद् मेदस्य चतुरश्रपर्यवसानाच्चतुरश्रस्यैव प्राधान्यम् ।
तथापि तादृशैस्त्रिभिः खण्डैरवान्तरविच्छिन्नः । तत एवम्भावस्य विदारीविच्छेदे (दै) रारब्धो
यः सोऽपि माननीयः । विदार्था अवश्यमेव विधेय इति तस्य समुदायस्य भागतया कृत्वा-
ऽष्टचत्वारिंशत्कलस्य (स्य) श्रमेद इत्युक्तम् । एवं पण्णवतिकले प्रकर्याः प्रयोगे बहिर-
वान्तरभागैः षोडशकलमेदैरारम्भ इति सोऽपि अथश्रमेद एवेत्यवान्तरे चतुर्विंशतिकला वस्त्विति
तावद्वस्तुनिवन्धेषु नाधिका व्याप्तिः । चतुर्विंशतिरेव द्विगुणा द्विगुणे वस्तुत्वाद्विक्षेपणत्वं
मार्गाश्च तिसृणा पण्णां द्वादशानां चैककलद्विकलचतुष्कलोचितानां चतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्-
पण्णवतिकलासु निष्पत्तये अथश्रमेदतैव युक्तेति पण्णवतिकलावधित्वात् अथस्य व्याप्ति-
रिति युक्तमुक्तम् । अङ्गनिपिद्धेऽप्युल्लोप्यकोत्तरं (र) रोविन्दकत्रयेणाङ्गेऽपि व्यवहार इति वक्ष्यते ।

१ ड. कोऽपि स्यात् । २ ड. विंशतिस्तथा । ३ ड. कलाष्टचत्वारिंशत्कला पण्णवती पराः ।

४ ड. अयामः सम्प्रकीर्तितः ।

तत्रावापोऽथ निष्क्रामो विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।

चतुर्विकल्प इत्येवं निःशब्दः परिकीर्तितः^१ ॥ ३० ॥

तावन्मात्रा च षोडशकला । ततो यदि यथास्वमङ्गविभाग एव कलातिरिक्तः पूर्वै(र्वै)रेवेति । ओषणकेऽपि चतुर्विंशतिकलः पादस्ततश्चैतदुक्तरूपतालातिरेकेण न कचित्काले कश्चिदस्ती-
त्युपसंहरति ।

तालो नवविधश्चायं समासात् परिकीर्तितः ।

इति । चो भिन्नक्रमः । नरचतुरष्टपोडशत्रयेति पदद्वयादश्चतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्पणवति-
रूपो नवविधचत्पुटचाचपुटपट्पितापुत्रकाणां त्रयाणां द्विकलचतुष्कलरूपः परिकीर्तितश्च
नवविधः । समासादिति सङ्क्षेपात् । शिष्टत्वेन द्विकमष्टात्मकं तालवैचित्र्यमित्युक्तं
भवति । अत एवैतेषामेव प्रकीर्यमाणतया प्रक्रियमाणतया च मन्द्रकादित्वेन स्थितिरिति
मन्द्रकादिप्रकरणं श्रुत्योद्दिष्टपूर्वकं मात्राप्रकरणाङ्गानीति (भ. ना. २८.२९) । तेन
दक्षिणमार्गेण पणवतेः कलानामन्ते व्यश्ररूपेऽपि ततात्मनि द्वादशकलासङ्ख्यापर्यवसान-
मिति कृत्वा यदि व्यश्रस्य पणवत्यन्ता व्याप्तिरुक्ता तर्ह्यष्टाविंशच्छतान्ता चतुरश्रस्यापि
व्याप्तिर्वक्तव्येति ॥ २८-२९ ॥

तन्निराकरोति तत्रैत्यनेन । स्थिते प्रयोग इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।.....
मानवैर्गन्धर्वैः स(सा)र्वलौकिकः । इत्युक्तानुसारेण

दूराद् दूराभिगन्तव्या नियमात् ताल(गाः)कलाः ।

सङ्ख्याया अनियमाद् गान्धर्वस्य वेदवदनादिसिद्धत्वेन नियतप्रयोगाद्भवाच्च च पणवति-
कलवान्तरसमुदायः षोडशकलात्मकपादभागसमुदायान्तरभागपट्कलप्रधानप्रत्ययाख्यमहता
तालरूपसंहताऽन्तरान्तराऽऽरम्भको यथाऽस्ति तदेवमष्टविंशत्युत्तरशतात्मक इति ।

एवं नवविधताल इति तावत् तालस्वरूपे व्यवस्थिते तदुपयोगि यत्तलगतमुद्दिष्टं
भवति गेयाधिकारारम्भेऽष्टाविंशत्यध्याये

ध्रुवस्त्वावापनिष्क्रामौ विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।

शम्यतालः सन्निपातः परिवर्तः रुचस्तुकः ॥

मात्राप्रकरणाङ्गानि विदारी यतयो लयाः ।

गीतयो लयमार्ग(स्वयवा मार्गाः) पादभागाः(मार्गाः) सपाणयः ॥

इत्येकविंशतिविधं ज्ञेयं तालगतं बुधैः ।

अस्या तालो ध्रुवश्चैव सन्निपातस्तथा परः ।

'इति शब्देन संयुक्तो विज्ञेयोऽपि चतुर्विधः ॥ ३१ ॥

एतेषामेव वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

'उत्तानाङ्गुलिसङ्कोच आवाप इति संज्ञितः ॥ ३२ ॥

इति । (भ. ना. अ. २८-१८-२०) तन्निर्णेतव्यम् । तत्र क्रिया चात्र परिच्छेदोपयोगिनी-
त्युक्तमस्माभिः । सा च गान्धर्वे विशिष्टैवेति दर्शनात् । यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविभागो-
पयोगि तदुद्दिष्टानुवादकपूर्वकमाह । अ(तत्रा)वापोऽथ निष्काम इत्यादि ।

एतेषामेव वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

इत्यन्तम् । ध्रुवस्य सर्वकलान्तर्गतत्वादुद्देश (शे) पूर्वापादानमिति वामदक्षिणकरान्यतरप्रयोज्य-
त्वात् सशब्दत्वाच्च तज्जातीयशस्यातालान्तरमुपादानं पातमार्गयोश्च वस्तुत उद्देश एवेत्या-
ख्यास्यते । संज्ञासाम्य.....लोकस्य तावत् क्रमहेतुकलना चतुष्कलमार्गस्यैव प्रचुरप्रयोग
इति तदुपक्रमवादित(न)... ..प्रयोगस्य तस्यैव प्राधान्यमित्यावापादीनामानन्तर्यमथेत्युक्तम् ।
दत्तिलाचार्योऽपि

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्यः स चतुष्कलः ।

(दत्तिलम् १५२)

इति परिबभाषे । चत्वारो विकल्पा भेदा अस्तेति (चतुर्विकल्पः) । तालात्मकक्रिया-
सामान्यरूपो ह्यस्य पदार्थः । निःशब्द इति । शब्दशून्य एव । एते चत्वार इति प्रयोज्या
इति कर्तव्यमनं निरूपणम् । शब्देन संयुक्त इति । अत्रेतापि शस्यादेशतुष्टयस्येत्युक्तम्-
ताशेष उक्तः । तत्र हस्तक्रियेति परिच्छेदसुलभ उपायः । तयोर्हस्तयोः क्रियैव ताल इति
सामान्यलक्षणं तले भव इति कृत्वा । तत्र चाष्टावेव विभागरूपा(श्वित्रादि) दक्षिणमार्ग-
पर्यन्तोचिता इति भावः । स चावापादिभिरेव क्रियाभिः सकलाभिर्भवति । (यथा) ध्रुवका-
पेक्षया हि चित्रवार्तिकदक्षिणानां क्रमाद् द्वैगुण्यादष्टगुणत्वम् । दक्षिणस्यैकक्रिया सकला-
त्मकतालकला । विषयश्च ध्रुवक्रमार्गो ध्रुवस्थानीयत्वादिति वक्ष्यते । अत एवात्रापि चतुष्टय-
सङ्गृहेति क्रियाकलापेन परिमिततालकालकलितमेव दर्शितम् । तत्र केवलमष्टप्रधान्य-
भावाभावाद्यनादरेणाङ्गुलतोदनाविरहोपनतं सुकरललितरुचिरकरक्रियात्मकत्वं दर्शितम् ।

१ र. सशब्दलक्षणं होतुं विज्ञेयं तु चतुर्विधम् । २ ड. अथ । ३ च. निबन्धनम् ।

४ ब. लक्षणं च प्रमाणं च यथायथमिहोच्यते । ड. लक्षणं च प्रमाणं च यथावदनुपूर्वशः इत्यधिकः पाठः ।

ड. य. स्यादङ्गुलिसमावेश आवापः परिकीर्तितः । (ड. इति संज्ञितः) ।

ध्रुवकापनिता चित्रे ध्रुवकासर्पिणी यथा ।
 पताकापनिता चेति वार्तिके गुरवः स्मृताः ॥
 ध्रुवकामर्पिणी कृप्या वर्तिन्यथ विसर्जिता ।
 विश्लिष्टा च पताका च पनिता चेति दक्षिणे ॥

इति । तथाऽन्यत्र ।

अङ्गुलिप्रथमावापो विक्षेपस्तर्जनीकृतः ।
 प्रसारणं कनीयस्या विक्षेपः स्यास्त्य(च)योगनिः ॥
 क्षेपः प्रो(त्)क्षपणं त्वन्या ..वामके ।
 अयोगतिस्तु विक्षेपस्तर्जन्यां तिसृणां समम् ॥
 निष्कामस्त्यथ . प्रवेशस्तदयोगतिः ।
 एवमष्टौ समासेन मात्र(त्रा)भेदास्तु दक्षिणे ॥
 आद्यद्वयं तथान्त्ये ८ वृत्तौ नित्यं चतुष्टयम् ।
 आद्यन्तद्वितयं चात्र .. ॥

इति । गान्धर्वे त्वष्टप्रधानतया शय्यातालगणनायानामिकाङ्गुलिसन्निवेशवामदक्षिणर-
 त्रिभागादभ्युदयिनी(दयी)ति नियता एवावापादयो दर्शिता । हस्ताङ्गुले क्रियात्मकताल इति
 तद्विशेषाभिधानमेवावापादीनां विशेषलक्षणमित्युक्तम् । हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् । तद्वताया
 क्रियायां हस्ताङ्गुलिशब्द उपचरित । हस्तस्य हस्तयो अङ्गुले अङ्गुल्यो अङ्गुलीनां चेति
 समासः । एवकारेण ध्रुवकासर्पिण्यादीनामष्टहेतुकगमानात्र लक्षणं वाच्यम् । परिच्छेदमत्र
 हि द्विष्टिप्रतिष्ठादिस्तदपि गाने सामान्यस्य च साम्यादिसिद्ध्ययस्यस्य क्रियता को द्वेष्ट
 इति भावः । तेन यत् टीकाकारैर्गानिनेन तत्पूर्वत्वात् सर्पिण्याद्यपि सङ्गृहीतं भवतीत्युक्तं
 सप्रयासमात्रमेव । अत्र तद्विशेषलक्षणमाह । उक्तानाङ्गुलीति । जात्येकरचनान्तेन समासः ।
 तेन सहस्रयाया अनैयत्यम् । उचनपदेनोच्चाद(घ)स्तिर्यक्ता(क्त्व)ऽनुदासः । संज्ञितमि
 (त इ)त्यनेनेन्द्रमाह । यत्रोत्पत्तिक्रमे यथाक्षरे द्विकल ततश्चतुष्कल इति व्यवस्था तत्र
 (चित्रे) इति व्याप्तिमयादा वा । ततोऽपि वृत्ते रूपमाह । तेन द्विकलान्तव्याप्यर्थमपि
 तदधिकं पचनम् । अत्र प्रयोगशालात् सम्पादकतया बीजतया सन्तननतुल्यनिरूपणम् ।
 तदेवभूतया करक्रियया दर्शनीय इति समयोऽष्टसिद्ध इति ॥ ३०-३२ ॥

'निष्क्रामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ।

तस्य दक्षिणतः क्षेपो^१ विक्षेप इति संज्ञितः ॥ ३३ ॥

'निवर्तनं च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।

यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेप विधिः स्मृतः ॥ ३४ ॥

निष्क्रामोऽधोगतस्येति । अनागतावेक्षणं तत्रयुक्तिरिति वा सूत्रेषु सम्भाव्य लौकिकन्यायो(वा) वेदितव्यम् । व्यवस्थया वर्तितं च । हस्तस्येति । अधोहस्तस्येहापेक्षणीयम् । तेनाधोगतस्य हस्तस्य या अङ्गुल्यस्तासां साम्यमर्थान् मृष्टीभूतानां यत् प्रसारणं स्वावयव.....तल्लिङ्गासंयोगकारणभूतपूर्वोक्तसंकोचनक्रियाविपरीतरूपं कर्म स निष्क्रामः स्यादिति । अस्यायमाशयः । यथाक्षरंगताया एव कलाया यद्वैतत्यद्विकलसम्पादनमुक्तं तन्निष्क्रमणमुच्यते । निष्क्रान्ता नदीति यथा । तच्च समुचितेनैव तेनाङ्गुलिनिष्क्रमणेन यद्यो(द्योत्य)त इति । तस्य दक्षिणतः क्षेप इति । तस्येति । प्रसारिताङ्गुलीकस्योत्थानभूतस्येति । तस्य ग्रहणं दूरस्थोत्थानत्वाद् वामस्यान्यथा निष्क्रान्ताङ्गुलीकस्याधोमुखस्य स्वदक्षिणपार्श्वेन विक्षेप इति स्यात् । द्विकलगता कला क्षिप्यते विस्तार्यतेऽत्रेत्यनेन सामयिकेनाभिधानेन सूच्यत इति संज्ञितं(त)ग्रहणम् ॥ ३३ ॥

निवर्तनं च हस्तस्य प्रवेशोऽभि(धो)मुखस्य तु ।

अङ्गुलीनामिति वर्तते । अधोमुखग्रहणेन निष्क्रामवैपरीत्यं प्रवेशान्त्स्य प्रकाश्यते । अन्यथा दक्षिणतो निवर्तनं प्रतीयते । तनेत्यं प्रयोजनम् । निष्क्रामकालेऽधोमुखस्य हस्तस्य या अङ्गुल्यः प्रसारिता अभूवन् तासां यन्निवर्तनं र.प्रवेशनं तत्पूर्वस्याव्यतिरिक्तसूचनायेदं सामयिकं विक्षेपवत् संज्ञामात्रं विक्षेपाभिधानमित्याह । यदेति । योऽधिकायाः कलाया अनुप्रवेशः तत्प्रवेशेनैवोचितमित्यौचित्यमस्ति । चतुर्णां कलाभिनयानां विषयमाह । चतुष्कलो योगस्तदा त्वेप विधिरिति । एकैव कला गुरुरूपा चतस्रः कला विततीभाववशाद् यदा सम्पद्यते तदा एष अ(आ)त्रापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशात्मको यथाक्रमं कलाप्रमाणाभिव्यञ्जकश्चतुर्धा विधिरिति सामान्यरूपलक्षण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

१ च. निष्क्रामस्य प्रवेशस्य विक्षेपश्चाङ्गुलीकृतः । अधोगतामिनिष्क्रामः क्षेप उत्थानिकारुतः ।

२ ड. क्षेपात् । च. क्षेपे । ३ ड. विवर्तनं च । र. विवर्तितेन हस्तेन प्रवेशोऽधोमुखेन तु । इत्याङ्गुलीनामाक्षेपं निजामंस्तु भवेदर्थः । विक्षेपश्च ततः कार्यः पुनश्चैव प्रवेशनम् । पातद्यत्तुल्यो योगस्तदा त्वेप विधिः स्मृतः ।

ना. २२

निष्क्रामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।

आवापनिष्क्रामकृतौ द्विकलो योग इष्यते ॥ ३५ ॥

एषामन्तरपातास्तु पातसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

शम्या तालस्तु विज्ञेयः सन्निपातस्तथैव च ॥ ३६ ॥

निष्क्रामश्च प्रवेशश्च द्विकल इति । या त्वेकेऽगुर्मात्मिका वा कलाद्वय-
परिमाणं वैतत्यमेवेति तदा प्रथमकलाकालो निष्क्रामेण द्वितीयकलाकालप्रवेगेन व्यङ्ग्य इति
सामान्यलक्षणम् ।

अन्ये पठन्ति ।

अ(आ)वापनिष्क्रामकृतौ द्विकलो योग इष्यते ।

इति । तत्र व्याख्यातम् । पार्यन्तिकौ नितर्को भवेत् । चतुष्कलात्मशङ्काभावादावापो
(पो) यदाऽतिव्याप्तस्तदाऽऽवापोऽन्योऽप्यत्र युक्तः । तथाभूतपार्यन्तिरुविनतीभावसूचिते
चानापनिक्षेपकलेऽत्र पार्यन्तिरगमधिकं सूचयत । तत आवापशब्देनोक्ते तयोर्निष्क्रामो
ऽपसरणं तदौपरक्षितमेव यदा विधिर्भवतीति तदा द्विकलो योग इति ।

अन्ये तु पूर्वशेषत्वेन श्लोकार्थमाहुः । यो द्विकलगतो योगो निष्क्राम-
रूपः स एवाहितो यतः समाङ्गन्यायतया च प्रवेशो विशेषसहितः । ततो द्विकलद्वैगुण्याच्च
तुष्कलोऽयं विधिरिति । अत्र तु निष्क्रामो द्वे कले इति । ततो विशेषोऽनुमावाभावेऽपि
स्यात् । प्रवेशस्य नामाऽपि न श्रूयत इति । न किञ्चिदेतत् ।

अन्ये त्वेककले आहते यथा निष्क्रामस्तथा द्विकलनायामपि भवत्वावाप
इति मन्यमाना यथाश्रुतमेवावापनिष्क्रामात्मकद्विकलं मन्यन्ते । तेऽपि पूर्वापरशालान्तर
गुरुपरमरालक्ष्यविरोधादुपेक्ष्या एव ॥ ३५ ॥

अथ सशब्दताविषयप्रदर्शनं तावत् करोति ।

एषामन्तरपातास्तु पाठ(त)संज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

इति । एतच्छेषा ये प्रकीर्तिताः शम्यादयस्तेषाम(मा)वापादीनामन्तरे समये प्रसङ्गे
मध्ये च । एतदस्यापवादरूपतयेति । अतः पाता उच्यन्ते । अनेन द्विकलचतुष्कल
विषयेऽपेक्षेयमादत्वाद्भवन्तीत्युक्तम् । तथा येषामावापादीनां यदन्तरं कालपरिमाणं तत्
पात्यते उन्नाधिकभागं गम्यते येषु गुरुलघुषु तेषु ते पाद(त)संज्ञा पादै (ते)स व्यग्रहार
उभयकरनिपतनस्वभावात् संज्ञा अत इति द्योत्यते (न्ते) आनीयन्त इति यावत् ।

‘सन्ध्यहस्तनिपातः स्याच्छम्भ्या तालस्य वामतः ॥

‘हस्तयोस्तु समः पातः सन्निपात इति स्मृतः ॥ ३७ ॥

आवापादीनां चतुर्णामभिनयानामेकरूपैव कला परिच्छेदनीया द्विकलचतुष्कलमार्गयोः सर्वत्र कलापरिच्छेदस्य सम्मतत्वाद्यथाक्षरे तु नैवमिति यथाक्षरात्मा एककलः पातानामेवेत्युक्तं भवति । यथा य एते पातास्ते द्विकलस्य चतुष्कलस्य वा यदि योगः शाश्वतो नास्ति तत्रेयं परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्वं चाभ्याः पाठे द्विकल इति तदाऽनन्तरपाताः । एषां निष्का-
मादीनां मध्ये पतन्तीति ज्ञेयमिति परिभाषेयम् । तेन

शम्भ्या तु द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकल एव च (लः स्मृतः) ।

(भ. ना. अ. ३१-२६२)

इत्यादौ पूर्वेरङ्गोक्ते भाविनि निगनिता इत्यादिप्रस्तारे लभ्यते । यत्र द्विकलचतुष्कलौपपत्ति-
नास्ति न तत्रेयं परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्वं चास्या आवे पाठे द्विकल इति चेति ।
चतुष्कलमूलकस्यानुवृत्त्या द्विकलो योग इति पाठेऽपि योग इत्यनुवृत्त्यै तत् ।
त्रिशम्भ्योपरिपाणौ इति (भ. ना. अ. २९-८७) तथा तालस्त्रिकलस्त्वा-
(श्वा)दौ शम्भ्यैककला (भ. ना. अ. २९-९१) इत्यादौ च तदुपपत्तिर्नास्ति ।
तत्रेदमान्तरपातत्वम् । एतच्च दर्शितं दर्शयिष्यते च ॥ ३६ ॥

एवं पातानां विषयमुक्त्वा लक्षणमाह । सन्ध्यहस्तः सन्निपातः (स्तनिपातः
स्यात्) इत्यादि । सन्ध्योऽत्र दक्षिणो वामशब्दसन्निधानात् । निपात इत्यधोगमनम् ।
अत्रेदमुच्यते । तत्र सशब्दमनागतेऽपि लक्षणादपिनोक्तपूर्वाच्च शब्देन संयुक्त इति वचनात् ।
तत्र संयोगश्चोदिकापातस्यैवासाधारणो भवति । मुख्यतया स एव ग्राह्यो हस्तान्तरसंयोगतो
हस्तौ भवेद् द्वयोरपि साधारणः स्यात् । अन्ये तु सन्ध्यस्योत्तानत्वाधारतोचिते शब्दहेतु-
संयोगकारणत्वसन्निपातनमिति व्याचक्षते । एवं तालोऽपि द्विविधः शम्भ्याव्याप्यः शम्भ्यापि ।
यद्यपि तालो हस्ततलनिर्वर्त्यत्वाद् दक्षिणदिशोऽभङ्गलसूचने शम्भ्यायाः । यद्वा शमीत्यत्रार्थे
ग्राधुः । शम्भ्येति व्युत्पत्तिहेतुः शब्देन तस्या अभिधानात् तलद्वयनिपातनस्य चासाधारणेन
सन्निपातनादिति निर्वचनादनेन सन्निपातेन शब्देनाभिधास्यमानत्वात् परिशेषाद् वामहस्त-
सन्निपात एव तालः । सम इति । तुल्यकालमधोगमनम् । अनधोगतयोस्तिर्यक् स्थितयोः
संमुखयोरुभयकर्मजशब्दहेतुः संयोगः । समः पात इति संशब्दः समार्थे ॥ ३७ ॥

१ एतदर्थं चयर्गोर्न दृश्यते । ड. शम्भ्या दक्षिणहस्तस्य तालः पातस्तु वामतः (र. क.) ।

२ व. द्वाभ्या कराभ्या यतनं ।

**‘कला या’ त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः’ स्मृतः ।
यथाक्षरस्य तालस्य ‘स च सुर्वक्षरः(रे)’ स्मृतः ॥ ३८ ॥**

तत्र ध्रुवपातस्य मूलभूतत्वं संज्ञाध्यायोद्देशे (भ ना ३२२) प्राथम्याद् दर्शितम् । एतदध्यायपठितानुवादश्लोके तु शम्भातालादनन्तरमभिधानाद् वामदक्षिणान्यतर-
करप्रयोज्यता न तूभयसमावृत्य प्रयोजनाभावादिति सूचितम् । सर्वपश्चात्क्षणकरणेन तु
यथाक्षरद्विकूलचतुष्कल्पिष्योक्तपूर्वशम्भानिष्कानागाहिषा(वापा)दिमध्यपातिसमस्य नास्ति ।
अपि तु तद्विविक्त एव । उपोहनध्रुवागतिरस्य निषय इति सूचितम् । तथा च वक्ष्यते ।

अथ तत्र मुखप्रतानं(रं तालं)ध्रुवपातैरेव नियमितात्मना(न्मा)नम् ।
(भ ना ३१-१००)

इति । ध्रुवस्य यत्र गच्छति तद् ध्रुवे(वमि)त्यादि च वदन्ति । दत्तिलाचार्येणापि

उपोहनत्वाद्वैतस्याः(नं च तत्रान्यं)स्मृतं ताल(चार्य)विवर्जितम् ।
(दत्तिलम् १९९)

इत्युक्तम् । अतो ध्रुवस्य लक्षणमाह ।

कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।

इति । इव(ह) तावत् कालस्य यस्य निपरिमाणो(णामो) परिमाणान्तरोद्देशाद् देशाद्यपमर्षण
सदमिध्यङ्म्योपलक्षणो नाम स एव प्रयत्नपरिच्छेदरूपत्वात् समुदायात्मनस्त्वाच्चान्यस्य कला-
परिच्छेदव्यवहारस्य प्राधान्यादनपेक्षितातज्जातीयत्वेन च स्थेयात् परमास्थितो ध्रुवस्तथापि
नासौ व्यवहार्य इति न तेनास्माकं प्रयोजनम् । ह्रस्वस्य तु व्यवहार्यत्वमतज्जातीयत्व च
निरशत्वात् । यथोक्तम् । अल्पीयसाऽपि यत्नेन शब्दमुच्चारितमिति । यदि वा
नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति । वणाश्च ह्रस्वा एव । दीर्घादीर्यान्ति
धर्मत्वादिति । तथापि न तस्य ध्रुवत्वम् । सयोगादिपरस्य तत्कालेन यस्य प्रतिभासाभावात्
व्यञ्जनरत्नधुकालेन नास्ति व्यवहार इति गुरुराल एव ध्रुव । तदाह । कला या
त्रिविधेति । यस्या कलाया द्वेगुण्यक्रमेण चित्रवार्तिकदक्षिणमार्गगतत्वेन त्रैविध्यमुक्त
तस्या इति । लघुरेव(क)कलात्मकत्वात् कालपरिच्छेदमयीं तामाश्रित्य य पातःछोटिका-
पूर्वक्रमधोगमन तस्या लक्षणमूला(या) ध्रुवो नाम लक्ष्यभूत म्यात् । अतो ध्रुवस्यैव

१ इत पूर्व ङ मानुवाया ध्रुव तु मात्रिः पातो रागमार्गप्रयोनक । इत्यस्ति । २ ङ कला या
त्रिविधा प्राप्ता तस्या पातो ध्रुव स्मृत । ३ य ध्रुवे । ४ र व खगुर्वभर स्मृत ।

(पा. धा. पा. १४०१) इति स्मृतिलक्षणभावो हीत्यमेवावतिष्ठते । सामानाधिकरणनिर्देशाच्च लक्षणप्रायेण छोटिकाशब्देनास्य पुनरुक्तिरित्यतो लभ्यते । पूर्वत्वं चास्य विशेषणत्वादेव गम्यते । आरु(सारुं)ज्ञानावलम्बनत्वेऽपि विशेष्ययोरेकविकल्पग्राह्यत्वे वृत्तेरौचित्यस्य च विशेषणस्य पूर्वनिपातात् तस्यैवोचितं पूर्वत्वं युक्तमिति छोटिकाशब्द एवोचितोऽन न तालशब्द इत्यभियुक्ताः । अन्ये तु दिग्योगे तु पञ्चमीप्रकरणात्तच्छब्दग्रहणमाहुः । पातात् पूर्व य शब्द स ध्रुव इति । सर्वं चैतद् व्यक्तम् । या लघुक्षरकालमध्ये छोटिकाशब्दपूर्वकं हसनपतनमाश्रित्य वामदक्षिणविभागो ध्रुवपात उच्यत इति ।

ननु यच्च लघुपरिमाणत्वात् कथं ध्रुवत्वम् । गुरुकालो ध्रुव इत्युपपादित इत्याशङ्क्याह ।

यथाक्षरस्य तालस्य स च गुर्वक्षरः(रे) स्मृतः ।

इतीह गुरुरेव ध्रुवः । तस्य केवलमर्धमात्राविश्रान्त्या विना प्रयोगान्तरगमनं न सम्भवति । सर्वत्र हि विशेषान्तरावगाहेन मध्यै(ध्ये) तदुभयविशेषशून्यविश्रान्तिसम्भवो विशेषतस्त्राले तत्रवधानादेवोच्यते । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गमिति (याज्ञगल्क्यस्मृति ३-११५) । तेन गुरुद्वये मात्राचतुष्कलात्मनि समीप्य मात्राकाले विश्रान्तिरिति । एव कालपरिमाणकला व्याख्याता । सा च पञ्चमी मात्रामध्ये श्वासत्रिरामादिविश्रान्तिसिद्धये शून्यरूपैत्र तादृगीता(ते) वाद्ये (च) क्रियते । चतुर्भिं स्वैश्चतुर्भिरेव च मात्राविशेषैर्गानं वाद्यं च विदधते । गीयमानं यदवगन्तव्यं व्यञ्जनयोगाद् बाद्याभरमवश्यम्भावि हकारादिव्यञ्जनशब्दाश्च । तत्रापि सा पञ्चमी मात्रा चतुष्कलात्मस्फुटतयाऽन्तर्वाहित्वेन भात्येव । स्फुटा न च । सा हि व्यञ्जनकालानवभास उच्यते । न त्वनवभासपूर्वा । अस्य मार्ग इत्यनयोर्भ्युच्चारणे वादने वा स्वसवेद्य एव कालमेव । अत एवास्फुटावभासविलक्षणस्फुटाभासतत्त्वरूपलाभाय लक्ष्ये स्फुटा एव । कचन पञ्च मात्रा वाद्याक्षरेषु लक्ष्यते(न्ते) । यथा खण्डकेट्ट टिटुटु चचुचाचा गिगिगिनिगि इति । यद्यपि त(ता)नप्रसा(स्ता)रे लघुत्वमस्य तथापि चित्रापेक्षया न, । ध्रुवकाशय तु गुरुत्वेन केवलमत्र विश्रान्त्यमावात् । प्राणायामवन्निरन्तरवाहित्वाद् गात्रवादकयोः प्रयत्नविशेषोपयोगः । खण्डके टिटुटु इत्यत्र विश्रान्त्यैव द्वितीयो लघु प्रयुज्यते । मुटिटिटिटसनीति विश्रान्तिकालस्ये . . . पलक्षणसिद्धये चटुलया निगिनिगि इत्येतल्लघुप्रस्तारादिकामात्रलघुद्वयोचितं कालविशेषावधि शून्यकलोपक्रम गिगि इतीयता मात्रान्तरेण लघुप्रस्तारं ततो विरत् इति गुरुत्वे मात्राद्वयं विश्रान्त्या च मात्रे त्रिमात्रायोगिभिन्ना धी इति(रिति) मात्रासम्पर्केण मात्रादशरूपं भवति । एवं तु चतस्र एव वाद्याक्षरमात्राः । तत्र

'कला या' त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः' स्मृतः ।

यथाक्षरस्य तालस्य 'स च गुर्वक्षरः(रे) स्मृतः ॥ ३८ ॥

तत्र ध्रुवपातस्य मूलभूतत्वं संज्ञाध्यायोद्देशे (भ ना ३२२) प्राथम्याद् दर्शितम् । एतदध्यायपठितानुवादश्लोके तु जन्मातालान्तरमभिमानाद् धामदक्षिणान्यतर क्रमप्रयोज्यता न तूभयसमाधत्त प्रयोजनाभावादिति सूचितम् । सर्वपश्चाद्व्यक्षणाकरणेन तु यथाक्षरद्विरुचतुष्कल्पिष्योक्तपूर्वशम्यानिष्क्रान्तागहिपा(वापा)दिमध्यपातिरस्य नास्ति । अपि तु तद्विधिक एव । उपोहनध्रुवागतिरस्य विषय इति सूचितम् । तथा च वक्ष्यते ।

अथ तत्र मुख्यप्रतानं(खं तालं)ध्रुवपातैरेव नियमितात्मा(न्मा)नम् ।

(भ. ना ३१-१००)

इति । ध्रुव इत्यत्र गच्छति तद् ध्रुवे(वमि)त्यादि च वदन्ति । दत्तिलाचार्येणापि

उपोहनत्वाद्वैतस्याः(नं च तत्रायं)स्मृतं ताल(चार्यं)विवर्जितम् ।

(दत्तिल् १९९)

इत्युक्तम् । अतो ध्रुवस्य लक्षणमाह ।

कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।

इति । इव(ह) तावत् कालस्य भग्न्य निपरिमाणो(णामो) परिमाणान्तरोद्देशाद् देशाद्यपमर्षण तदभिन्त्यङ्गोपलक्षणो नाम स एव प्रयत्नपरिच्छेदरूपत्वात् समुदायात्मस्त्वाच्चान्यस्य कला-पच्छिद्व्यवहारस्य प्राधान्यादनुपेक्षितातज्जातीयत्वेन च स्थेयात् परमास्थितो ध्रुवरूपतापि नासौ व्यवहार्य इति न तेनास्माकं प्रयोगनम् । इत्यस्य तु व्यवहार्यत्वमतज्जातीयत्वं च निरक्षत्वात् । यथोक्तम् । अल्पीयसाऽपि यत्नेन जन्दमुच्चारितमिति । यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति । वर्णाश्च हम्सा एव । दीर्घादिर्यान्ति धर्मत्वादिति । तथापि न तस्य ध्रुवत्वम् । सयोगादिपरस्य तत्कालेन यस्य प्रतिभासाभावात् व्यञ्जनरह्युक्तात्वेन नास्ति व्यवहार इति गुरुकाल एव ध्रुव । तदाह । कला या त्रिविधेति । यस्या कलाया द्वेगुण्यक्रमेण चित्रवार्तिकदक्षिणमार्गगतत्वेन त्रैविध्यमुक्तं तस्या इति । लघुरेव(क)रुलालरुत्वात् कालपरिच्छेदमयी तामाश्रित्य य पातः श्लोष्टिका-पूर्वक्रमयोगमन तस्या लक्षणभूता(या) ध्रुवो नाम लक्ष्यभूत म्यात् । अतो ध्रुव स्थैर्य

१ इति पूर्व ङ मानुषाया ध्रुव तु मायिक पातो रागमार्गप्रयोजक । इत्यरित । २ ङ कला या निवृत्ता प्राक्ता तस्या पातो ध्रुव स्मृत । ३ व ध्रुवे । ४ र च सवर्गध्रुव स्मृत ।

(पा. धा. पा. १४०१) इति स्मृतिलक्षणभावो हीत्यमेवावतिष्ठते । सामानाधिकरणनिर्देशात् लक्षणप्रायेण छोटिकाशब्देनास्य पुनरुक्तिरित्यतो लभ्यते । पूर्वत्वं चास्य विशेषणत्वादेव गम्यते । शाक(साकं)ज्ञानावलम्बनत्वेऽपि विशेष्ययोरेकविकल्पग्राह्यत्वे वृत्तेरौचित्यस्य च विशेषणस्य पूर्वनिपातात् तस्यैवोचितं पूर्वत्वं युक्तमिति छोटिकाशब्द एवोचितोऽत्र न तालशब्द इत्यभियुक्ताः । अन्ये तु दिग्भोगे तु पञ्चमीप्रकरणात्तच्छब्दग्रहणमाहुः । पातात् पूर्व यः शब्दः स ध्रुव इति । सर्व चैतद् व्यक्तम् । या लघ्वक्षरकालमध्ये छोटिकाशब्दपूर्वकं हस्तपतनमाश्रित्य वामदक्षिणविभागो ध्रुवपात उच्यते इति ।

ननु यत्तु लघुपरिमाणत्वात् कथं ध्रुवत्वम् । गुरुकालो ध्रुव इत्युपपादित इत्याशङ्क्याह ।

यथाक्षरस्य तालस्य स च गुर्वक्षरः(रे) स्मृतः ।

इतीह गुरुरेव ध्रुवः । तस्य केवलमर्धमात्राविश्रान्त्या विना प्रयोगान्तरगमनं न सम्भवति । सर्वत्र हि विशेषान्तरावगाहेन मध्ये(ध्ये) तदुभयविशेषशून्यविश्रान्तिसम्भवो विशेषतस्त्वाले तदवधानादेवोच्यते । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गमिति (याज्ञवल्क्यस्मृतिः ३-११५) । तेन गुरुद्वये मात्राचतुष्कलात्मनि संमील्य मात्राकालो विश्रान्तिरिति । एवं कालपरिमाणकला व्याख्याता । सा च पञ्चमी मात्रामध्ये श्वासविरामादिविश्रान्तिसिद्धये शून्यरूपैव तावद्गीता(ते) बाधे (च) क्रियते । चतुर्भिः स्वरैश्चतुर्भिरेव च मात्राविशेषांगानं बाधं च विदधते । गीयमानं यदवगन्तव्यं व्यञ्जनयोगाद् बाद्याक्षरमवश्यम्भावि हकारादिव्यञ्जनवशाच्च । तत्रापि सा पञ्चमी मात्रा चतुष्कलात्मस्फुटतयाऽन्तर्वाहित्वेन भात्येव । स्फुटा न च । सा हि व्यञ्जनकालानवभास उच्यते । न त्वनवभासपूर्वा । अस्य मार्ग इत्यनयोरभ्युच्चारणे वादनं वा स्वसंवेद्य एव कालभेदः । अत एवास्फुटावभासविलक्षणस्फुटाभासतत्स्वरूपलाभाय लक्ष्ये स्फुटा एव । कचन पञ्च मात्रा बाद्याक्षरेषु लक्ष्यते(न्ते) । यथा खण्डकेऽटिटुटु चतुर्चाचां गिगिगिनिगि इति । यद्यपि त(ता)नप्रसा(स्ता)रे लघुत्वमस्य तथापि चित्रापेक्षया न, । ध्रुवकाश्रयं तु गुरुत्वमेव केवलमत्र विश्रान्त्यभावात् । प्राणायामवन्निरन्तरवाहित्वाद् मात्रावादकयोः प्रयत्नविशेषोपयोगः । खण्डके टटिटुटु इत्यत्र विश्रान्त्यैव द्वितीयो लघुः प्रयुज्यते । मुटिटटिहसनीति विश्रान्तिकालस्येव.....पलश्रवणसिद्धये चटुलयां निगिनिगि इत्येतल्लघु-प्रस्तारादिकामात्रलघुद्वयोचितं कालविशेषावधि शून्यकलोपक्रमं गिगि इतीयता मात्रान्तरेण लम्बन्तपूर्णं ततो चिट् इति गुरुत्वे मात्राद्वयं विश्रान्त्या च मात्रे त्रिमात्रायोगिमित्रा धी इति(रिति) मात्रासम्पर्केण मात्रादशरूपं भवति । एवं तु चतस्र एव बाद्याक्षरमात्राः । तत्र

स्फुट एव विधान्तिराल । यथा हेलाकुटिलादौ अ निश्रम्भमभ्य तुङ्गहिटुमभ्य-
यसटिकपिद इत्यादौ । एव स्थिते गुरुरेव यद्यपि ध्रुवस्तथापि गुरौ अं इत्युदिते गीयमानेऽ
चक्ष्य गीतनशादेवाकर्षणेन भाव्यम् । आकर्षणं च सृष्ट (ष्टि) प्रत्यवद्धारणसमकालमेवेति
शक्यं नियन्तुम् । अ (आ) पापादीनां क्रियदा (द) परम्परेण शम्यादे क्रियत्प्राप्तं चित्रादिगशा-
दित्युक्तौ किं चित्रै (क) कृत्वा यास्तिके दक्षिणे वेति मूले पर्येष्यमाणे ध्रुवागान एवोपलक्षित-
कान्तत्वाच्च नियमे हेतुः । अत एव ध्रुवपातनियन्त्रितकलाकलास (लित) स्वभावात्वात् तन्मागोऽपि
ध्रुव इत्युक्तौ मूलभूतश्च । दत्तिलादिभिः प्रथममार्गाद्योदिष्टमूलं तेषां (अथ मार्गा
य उदिष्टास्तेषां मूलं) ध्रुव इति (दत्तिलम् २४०) । तेन ध्रुवकद्वयं चित्रेत्यादिनियम-
लाभः । मुनिना चैतद्ध्रुवकमिधानमूलमार्गसिद्धये निमेषाः पञ्चे (भ. ना. ३१-४)
त्युक्तम् द्विमात्रा स्यात् कला चित्रे (चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या) (भ. ना. अ
३१-७) इत्येवमाद्युक्तम् । अत्रान्यथा निमेषदशमात्रा स्यात् कला चित्रे
द्विगुणा चार्तिक इत्यादि ब्रूयात् । निमेषाः पञ्चे- (भ. ना. ३१-४) त्पादिनि-
बन्धनमूलदेव ध्रुवत्व लब्धमिति मार्गचतुष्कं सिद्धम् । तदनुसारेणैव विन्दुद्रुतलध्रुगुरु
प्लुतव्यग्रहरो लक्ष्यवेदिभिः कृत एव । एतदाह । यथाक्षरस्येत्यादि । (द्वितीय) चक्षुस्पुट-
चाचपुटेत्यादेर्यथाक्षरस्य तालस्य ये द्वे गुरुरूपलक्षिते अक्षरे चक्षदिति पुट इत्याद्येन स
ध्रुवः । तत्काल ... ... लिखा त्रिवेधमात्रा अ इत्यत्रापि । अत एव तु हलपरत्वाद् द्वे
मात्रे । एव द्वितीयेऽपि चकारे तस्य च ध्रुवस्थानकस्य न पृथक् कला । साहित्येन हि पूर्वो
लघुर्गुरुव प्राप्त इत्येव । अन्तर्यामिस्थानीयत्वान् मुक्तस्फुटाश्चतस्रो ब्रामात्रा ध्रुवकला ।
तत्रेह कलेति परिच्छेद्यापरिच्छेद्येषु त्रिष्वपि मुनिना प्रशुभ्यत इति दर्शयिष्याम ।
नियतकालकलासम्पातश्च मार्ग उच्यते । परिच्छेदोपयोगिक्रियामात्रपात इति ध्रुवाया आतोद्य
एव मार्गाद् ध्रुवकादि । एतस्मिन् गुर्वक्षरे सति गीयमानक्रिये कियद्विश्रम्यतामिति पुनरपि
ध्रुवकस्य मूलमात्रपात्र (त) इत्याशङ्क्याह । स्मृत इति । सरणं स्मृतं तत्रास्तीति ।
एतदुक्तं भवति । यथा (चित्रतो) वातायामतश्चतुर्गुणं देहीत्युक्ते स्फुटस्मरणं न भवति ।
एतदेव स्वन्यद् देहीति स्फुटमेव सरणं भवति । एवं नियता छोटिकाशब्दं कृत्यैतावदेव
पातनं हस्तन्येति स्फुटमेव सरणं भवति । ध्रुवो मूलभूत इत्युच्चारण एव त्रिगुणम् । एतत्
सप्तगुणम् । एतेन पञ्चगुणम् । हस्ताङ्गुल्या कृत्वा ना (दा) दिकं कुरीतित्युदन्तमनुसरणं
भवतीति ध्रुव एव मूलभूतः । तेन परमार्थत एको गुरुर्ध्रुवो भवति । अत एव गुरुकाल-
निरन्तरचोटिकापातपरम्परात्मा बलीति कदापि च ध्रुवपात एवोच्यते । अक्षरानुसारित्वाच्चात

‘यथाक्षरकृतैः पातैस्तालो ज्ञेयो यथाक्षरः’ ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ॥ ३९ ॥

‘द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कलः ।

‘अथश्च चतुरश्च पङ्कलोऽष्टकलः स्मृतः ॥ ४० ॥

एव यथाक्षरत्वं भवति । एव(५) एव च गमीरामिप्रायो मुनिना गुर्वक्षर इति प्रथमाद्विवचने सप्तम्येकवचने च श्लिष्टं प्रयुज्जानेन प्रकटित इत्यलं प्रकटितलक्ष्यलक्षणोपलक्षण-मित(१)जनहृदयावर्जकेन बहुना प्रसक्तानुप्रसक्तप्रसङ्गेन । गुर्वक्षरः स्मृत इत्यन्ये पठन्ति । गुर्वक्षरस्मृतस्मरणं यत्र तु नानुभवपूर्वकं च तदिति द्वितीयमनुभूयमानमपि लभ्यत एव ॥ ३८ ॥

एवं कलापातस्वरूप इति निर्णाय यदर्थमेतदुक्तं तद्यथाक्षरादिपूर्वोद्दिष्टं लक्षयितुमाह । यथाक्षरकृतैः पातैरिति । यावन्त्यक्षराणि तावत्सङ्ख्याकैस्तथाक्षरसदृशकलोपेतैरिति बाहुल्यामिप्रायेण । उद्धृष्टे हि यथाक्षरे निष्क्रामोऽप्यस्ति । अनतिवृत्तौ सादृश्ये च यथाशब्देनाव्ययीभावः । तेन चञ्चत्पुट इति चतुर्भिः पातैर्गुरुद्वयलघुप्लुतकृतकालैर्यथाक्षरं चञ्चत्पुट आस्तेहत्र परत इत्युक्तम् । एवं चाचपुट इति वाच्यम् ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ।

केचिदक्षरकृतस्य विश्लिष्टत्वं स्यादित्याशङ्क्य कलासगुरुप्रस्तारात्मककलमभिप्रेत्य तदुक्तमिति व्याचक्षते । तेन गुरुषु चतुर्षु त्रिषु पदेषु पञ्चसु स्थापितेषु विश्लेषो यदा क्रियते तदा सप्तकलनवद् द्विकलनवद् द्विकलविरामस्य प्रकृतितादात्म्येनावभासो यथा तदेवेदं काष्ठं भस्मेत्याशयेन स एवेति निर्देशः । स तु कथम् । विश्लिष्टैरित्याह । विभावातीतैः श्लिष्टैरिति । यावद् द्विकपञ्चक्रमतीते वैगुण्यं द्विर्भावशब्देनोपलक्षितं तस्यैकस्य पुनरावृत्तिरेकद्विकलस्यापि गुर्वक्षरे विभागाद् द्वैगुण्येन वितततया श्लिष्टैः स एव यथाक्षरश्चतुष्कलः । अव्यवहिते कार्येऽपि कारणतादात्म्यकापदेशात् तदेवेदं क्षीरं तक्रमितिवदेकैव कला द्वे चतस्रश्च यत्र भवति स द्विकलश्चतुष्कलश्च ॥ ३९ ॥

एतदाह ।

द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कलः ।

इति । अन्ये त्वाहुः । विश्लिष्टैर्द्विकलस्तत्र विश्लेषो विभागपदेन दत्तश्चतुर्गुरुप्लुतविषयमेव

१ ड. यद् । २ ड. स्थितः । ३ र. निरुक्तः स्मृतः । ४ र. द्विर्भागात् । ५ र. स्यात् । ड. तु ।

६ इतः पूर्वं ढमानुकाया-यथाक्षरकृतैः पातैः सर्वैरेव प्रकीर्तिताः ॥ चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ॥

सम्भवति । तयोरल्पीयसेति न्यायेन विभागाम्भरादनेन गुरोर्वि(र्नि)भागे द्वौ लघू प्लुतस्य
त्रयो लघुरभिक्त स एव । तदुक्तं दत्तिलेन ।

गुरुप्लुतादि हित्वाथ द्विमात्रान् परिकल्पयेत् ।

(दत्तिलम् १३०)

पादभागादीनि त्रीणि हित्वैव मात्राकालस्यद्विकूलचतुष्कलं न प्राप्तमिति । (अथ) ये च ते
विक्षिप्तमानो लघुस्यते गुर्वक्षरस्वभावकलापरिमाणा कर्तव्या । लघुर्येवमपि स्वात्मनि
विभावाभावात् न विश्लेष्यस्तथापि समयन् नत एवासौ विक्षिष्टरूपत्वेऽस्यापि गुरुत्वमेव
लब्धम् । एव द्विकूलस्य चतुष्कलनापादनेऽपि मन्तव्यम् ।

ननु स्पष्टमेव कसान् नोक्तमेतामिर्गुरुकलामि पददशमिश्चतुष्कल इति ।
मैरम् । विभागसिद्धेरेव भवति । तथा च मात्राविभागा । चकारपदेनागममात्रेऽपीति
यच्चन वस्तुविभागश्च । एतच्च गीतकलक्षणे स्पष्टयिष्याम ।

किञ्च गत्यध्याये (म. ना अ १२) गतेर्विविधकृतेनोक्तवात् तदनुमारेण
लक्ष्ये प्लुतगुरुलघुद्रुतकल्पना या चतुर्धा साध्यनेन विशेषेण सूचिता तथापि यथाक्षरे तानद्
गुरुलघुप्लुतानां सभार । ततो द्विर्भावाद् द्विकलाद् द्रुतो लभ्यते । योगाक्षराणीष्टलब्धपूर्व
ततोऽपि द्विर्भावाच् चतुष्कलाद् विन्दुर्नाम द्रुतार्थभूतो लभ्यते । य आद्याख्या न लब्ध स
एतदर्थमेव । यं चाहुः स्वा कलेति ध्रुवकेऽपि विभक्त । एको हि मात्रे विश्रा-
न्ताविल्युक्तम् । तेन मात्राकाले विन्दु द्रुतकालो द्रुत तद्वयकालो लघु चतुष्कलकालो
गुरुरिति चेष्टसिद्धिः । एतद्राह ।

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च पदकलोऽष्टकलः स्मृतः ।

ध्रुवाणां च भवेत् तालः ।

इति । 'त्र्यश्र इति' । यथाश्रित एव यत्र त्रय याता । 'अष्टकल इति' । द्विकद्विगुण-
लघुपात । चकाराद् द्वादशकल । तद्विगुणद्रुतपातश्चतुर्विंशतिकलश्चतुर्द्विगुणपातः । तत
एव नास्ति भङ्गन पञ्च । चतुरश्रोऽपि स एवत्रिंशत्तार प(प्र)सादाक्षेपान्तरनिष्क्रामादि
गानेऽस्ति । तत्र क इति चेद्राह । तं च वक्ष्यामि तत्तत्र इति ध्रुवाध्याये ।
(म ना अ ३२)

पञ्चपाणस्तु विहिता मेरा हाते त्रय पृथक् ॥ व्य(व्यु)दस्य सुममोज तु पञ्चताल भवन्ति हि ॥ मि-
मीनादसुक्ता हेया उद्धृष्टादय ॥ कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिता ॥ दश चैकादशैत च सदागर्ण
पञ्च कीर्तिता ॥ न क्षेत्रगुणयोगे स्यान् सप्तमे(प)ध्रुवाय च ॥ प्रज्ञादिषु कर्तव्या स्वेत गानप्रयोक्तृभिः ।

ध्रुवाणां च^१ भवेत्तालस्तं च^२ वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः शम्या चैव ततो भवेत् ॥ ४१ ॥
 कनिष्ठानामिकाभ्यां तु निष्क्रामोऽतो विधीयते ।
 'ततश्च तालः कर्तव्यः शम्या चैव तु पञ्चमी ॥ ४२ ॥
 प्रवेशो 'मध्यमापष्ठः कर्तव्यस्तर्जनीकृतः ।
 निष्क्रामः सन्निपातोऽन्ते' नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ४३ ॥
 एष युग्मे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रथमा तु कला भवेत् ॥ ४४ ॥
 शम्यापातो द्वितीया च^३ तृतीया ताल एव च ।
 शम्या 'ततश्चतुर्थी तु पञ्चमी तर्जनी क्रमात् ॥ ४५ ॥
 पष्ठश्च सन्निपातः स्यादेव वै षट्कलो विधिः ।
 एष त्र्यश्रे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ॥ ४६ ॥

एवं प्रसङ्गतो..... द्विकलचतुष्कलविषयो यः पूर्वमुक्तक्रमो निष्क्रामश्च
 प्रवेशश्च द्विकले इति (भ. ना. ३१.३५) यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेव
 विधिरिति (भ. ना. ३१.३४) च (य)देवं विभक्तं ग्रन्थान्तर.....
 स्तु निष्क्राम इति तत्प्रयोज्य इति यावत् ।

अन्ये तु त्र्यश्र(श्च)चतुरश्रस्ये(श्चे)त्यस्यामुमर्थमाह(हुः) । यस्त्र्यश्रो
 द्विकलत्वात् षट्कलश्चतुर(श्च)श्च द्विकलत्वादष्टकलः स ध्रुवाणां गीतकादि-
 समुदायारम्भकाणां वर्गाणाम् । यस्यास्तालो भवति तस्यास्तं कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्राम
 इत्यादिना वक्ष्यामि । प्रसङ्गतश्चतुष्कलमपि हेतुरत्र..... ध्रुवत्वात् स्वैर्येण वा कला क्रिया
 ध्रुवमुच्यते । अङ्गिन्यवयवविभागोनावयवरूपमेव यदङ्गं परमाणुवदित्याशयेन ध्रुवमङ्गमुच्यते ।
 तदङ्गं ताले युक्ते गीतकादीनि व्याप्तानि न तद् द्विकलं वक्तव्यम् । तत्र त्र्यश्र इति
 सामान्यलक्षणम् । द्विकले यावद्भागचतुष्कल्प्यां च चतुरश्रस्तत्र प्राथम्यं कनिष्ठयाऽ-
 भिव्यङ्ग्यं पादभागस्येत्यादौ यद्यपि मुख्यं नियमादृष्टजपाङ्गुलिपर्य(न्त)क्रमपि शेषवत्तया
 न्यायादत्राङ्ग इ(मि)त्याहुः । कनीयसी हि प्रथमा लेके गणनायां वे(वै)दिके.....यणीया
 यजुपि ऋचि वा स्वरितप्रदर्शने कनिष्ठात आरभ्य स्वराणां कुर्वते । एवं यावत्तथै(व)त्वेनान्यत्वं

१ ड. तु । २ ड. सम्प्र । ३ ड. तालस्तु । ४ ड. मध्यमापष्ठः । ५ ड. पातेऽन्त्ये ।

य. पातान्ते । ६ ड. द्वितीये ॥ ७ ड. तत ।

ना. २३

सम्भवति । तयोर्लक्ष्यसेति न्यायेन विभागासम्भवादेन गुरोवि (पि)भागे द्वौ लघू प्लुतस्य त्रयो लघुरभिक्त स एव । तदुक्तं दत्तिलेन ।

गुरुप्लुतादि हित्वाथ द्विमात्रान् परिकल्पयेत् ।

(दत्तिलम् १३०)

पादभागादीनि त्रीणि हित्वैव मात्राकालमद्विकल्पचतुष्फलं न प्राप्तमिति । (अथ) ये च ते विश्लिष्टात्मानो लघुप्लुते गुर्वक्षरस्वभावरूपपरिमाणं कर्तव्या । लघुर्यथापि म्वात्मनि विभावाभावात् न विश्लेष्यस्तथापि समयन् नत एवासौ विश्लिष्टरूपत्वेऽस्यापि गुरुत्वमेव लब्धम् । एव द्विकलस्य चतुष्फलपादानेऽपि मन्तव्यम् ।

ननु स्पष्टमेव कस्मान् नौकमेतामिर्गुरुकलामि पद्दशमिश्चतुष्फल इति । भैरवम् । विभागसिद्धेर्धैव भवति । तथा च मात्राविभागा । चकारपदेनागममात्रेऽपीति वचनं वस्तुविभागश्च । एतच्च गीतकलक्षणे स्पष्टयिष्याम ।

किञ्च गत्यध्याये (म ना अ १२) गतेर्विचित्रकल्पेनोक्तत्वात् तदनुसारेण लक्ष्ये प्लुतगुरुलघुद्विकलपत्ना या चतुर्धा साप्यनेन विशेषेण सूचिता तथापि यथाक्षरे तावद् गुरुलघुप्लुतानां सम्भवः । ततो द्विर्भावाद् द्विकलाद् द्वितो लभ्यते । योगाक्षराणीष्टलब्धपूर्वं ततोऽपि द्विर्भावाच्चतुष्फलाद् त्रिन्दुर्नाम द्वितार्थमृतो लभ्यते । य आद्याख्या न लभः स एतदर्थमेव । यं चाहुः स्वा कलेति ध्रुवकेऽपि विभक्त । एकौ हि मात्रे विश्रान्नावित्युक्तम् । तेन मात्राकालो विन्दु द्विकालो द्वित तद्वयकालो लघु चतुष्कलकालो गुरुरिति चेष्टसिद्धिः । एतदाह ।

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च पट्कलोऽष्टकलः स्मृतः ।

ध्रुवार्णा च भवेत् तालः ।

इति । त्र्यश्र इति । यथाश्रित एव यत्र त्रय पाता । पट्कल इति । द्विकद्विगुण-लघुपात । चकाराद् द्वादशकल । तद्विगुणद्वुतपातश्चतुर्विंशतिकलश्चतुर्द्विगुणपात । तत एव तालि भज्जन पञ्च । चतुरश्रोऽपि ॥ एवंविधस्ताल प(प्र)सादाक्षेपान्तरनिष्क्रामादि-गानेष्वस्ति । तत्र क इति चेदाह । तं च वक्ष्यामि तत्पत इति ध्रुवाध्याये । (म ना अ ३२)

पञ्चपाणिस्तु विहिता नेश ह्येव त्रयः पृथक् ॥ व्य(व्यु)त्स्य सुममोज तु पञ्चताग भवन्ति हि ॥ मीना-मीनाङ्गरुमुका शेषा उद्वह्नादिव ॥ कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिता ॥ दश चैकादशैत च तद्गार्णा पञ्च कीर्तिता ॥ न एवामुपयोगेन सप्तस्यै(प)मुवाच च ॥ प्रस्तादिषु कृत्या लोके मानप्रयोक्तृभिः ।

ध्रुवाणां च' भवेत्तालस्तं च' वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः शम्या चैव ततो भवेत् ॥ ४१ ॥
 कनिष्ठानामिकाभ्यां तु निष्क्रामोऽतो विधीयते ।
 'ततश्च तालः कर्तव्यः शम्या चैव तु पञ्चमी ॥ ४२ ॥
 प्रवेशो 'मध्यमापष्ठः कर्तव्यस्तर्जनीकृतः ।
 निष्क्रामः सन्निपातोऽन्ते' नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ४३ ॥
 एष गुग्मे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रथमा तु कला भवेत् ॥ ४४ ॥
 शम्यापातो द्वितीया च' तृतीया ताल एव च ।
 शम्या 'ततश्चतुर्थी तु पञ्चमी तर्जनी क्रमात् ॥ ४५ ॥
 पष्ठश्च सन्निपातः स्यादेव वै षट्कलो विधिः ।
 एष त्र्यश्रे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ॥ ४६ ॥

एवं प्रसङ्गतो.....द्विकलचतुष्कलविषयो यः पूर्वमुक्तक्रमो निष्क्रामश्च
 प्रवेशश्च द्विकले इति (भ. ना. ३१.३५) यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष
 विधिरिति (भ. ना. ३१.३४) च (य)देवं विभक्तं ग्रन्थान्तर.....
 स्तु निष्क्राम इति तत्प्रयोज्य इति यावत् ।

अन्ये तु त्र्यश्र(श्च)चतुरश्रस्ये(श्चे)त्यस्यामुमर्थमाह(हुः) । यश्च्यश्रो
 द्विकलत्वात् षट्कलश्चतुर(श्च)श्च द्विकलत्वादष्टकलः स ध्रुवाणां गीतकादि-
 समुदायारम्भकाणां वर्गानाम् । यस्यास्तालो भवति तस्यास्तं कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्राम
 इत्यादिना वक्ष्यामि । प्रसङ्गतश्चतुष्कलमपि हेतुरत्र..... ध्रुवत्वात् स्थैर्येण या कला क्रिया
 ध्रुवमुच्यते । अङ्गिन्यवयवविभागोनावयवरूपमेव यदङ्गं परमाणुवदित्याशयेन ध्रुवमङ्गमुच्यते ।
 तदङ्गं ताले युक्ते गीतकादीनि व्याप्तानि न तद् द्विकलं वक्तव्यम् । तत्र त्र्यश्र इति
 सामान्यलक्षणम् । द्विकले यावद्भागचतुष्कलस्यां च चतुरश्रस्तत्र प्राथम्यं कनिष्ठयाऽ-
 भिव्यङ्ग्यं पादभागस्येत्यादौ यद्यपि मुख्यं नियमादष्टजपाङ्गुलिपर्यं (न्त)क्रमपि शेषवत्तया
 न्यायादत्राङ्ग इ(मि)त्याहुः । कनीयसी हि प्रथमा लेके गणनायां वे(वै)दिके.....यणीया
 यजुषि ऋचि वा स्वरितप्रदर्शने कनिष्ठात आरभ्य स्वराणां कुर्वते । एवं यावत्त्वर्ध(व)त्वेनान्यत्वं

१ ड. तु । २ ड. सम्प्र । ३ ड. तालस्तु । ४ ड. मध्यमाङ्गुष्ठः । ५ ड. पातेऽन्त्ये ।
 य. पातान्ते । ६ ड. द्वितीये तु । ७ ड. तन ।
 ना. २३

कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रवेशश्च ततो भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकास्थानं^१ ततस्तालस्तृतीयकः ॥ ४७ ॥
 शम्भ्या तालश्चतुर्थी तु निष्क्रामो मध्यमाकृतः ।
 पष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृतः ॥ ४८ ॥
 शम्भ्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
 कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु दशमी तु^२ कला भवेत् ॥ ४९ ॥
 निष्क्रामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
 सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशके भवेत्^३ ॥ ५० ॥

पादभागस्य तर्जन्याऽभिज्यज्यते पादभागत्रयं तु चञ्चत्पुट इति प्राथम्यं कनीयस्या द्वितीयमनामया
 नान्यतस्तृतीयत्वेन न कश्चिदर्थ इत्यत्राभिज्यक्तोऽदृष्टसामर्थ्यात् तर्जन्येव गृह्यते । मध्यमा तु
 त्यज्यते । पञ्चपाणौ तु पद् पादभागाः । तत्र चतुर्थतर्जनीभिरङ्गुलीभिर्घोष्यते । पुनः पुनः
 प्राथम्यात् पञ्चमे कनीयस्येवाङ्गुल्यन्तराभावात् प्रतिष्ठेति । एके वदन्ति(मध्यमां)त्यक्त्वाऽ-
 न्यत्वाभिज्यक्तो..... । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण ।

आद्या द्वितीयमाद्यन्तात् पादभाग(गा)द्विदुः क्रमात् ।
 कनिष्ठानामिकाय(यु)क्तमध्यमाहे(दे)शिनीकृतान् ।
 अयं मध्यमहीनः स्यादाद्यन्ताधिक उत्तरः ॥

(दत्तिलम् १३६)

इति । विदुरिति क्रमादिति स्यादिति पदैरेवान्तिमत्त्वं सूचितम् । यत्र तु पातोपपादत्वेन
 गच्छति तत्र साङ्गुलिर्यज्यते ।

अन्ये तु तदङ्गुल्यङ्गुष्ठस्य हस्तान्तरस्य वा संयोगाच् छम्भादिपातो विधेय इत्याहुः ।
 एवं चतुष्कलेऽपि मन्तव्यम् । तदेतदाह । कनिष्ठाङ्गुलीत्यादिना प्रागुक्ताङ्गुलिभिः
 कृत इत्यन्तेन । तत्र भाविपातानुसारेणावापनिष्क्रा(मा)दिषु वापदक्षिणविभागः । तद्यथा ।
 शम्भ्यायां भाविन्यां दक्षिणेनैव निष्क्रामो मध्याह्नस्तुल्यप्रयोगे स्तु(तु)ल्य इति मध्यमपदलोपी
 तर्जनीनिष्क्राम इति सम्बन्धः ।

[उपसंहरति । पञ्चस्त्वेवं कलानां निष्क्रामादीनां पातानां च शम्भादीनां विकल्पं
 प्रथमादिरूपत्वमङ्गुलीभिरुपलक्षणभूतामिर्निरूप्य द्विकलचञ्चत्पुटद्वितीयरूपेण प्रवेशनमूचिका

एष त्वावापविक्षेपव्यवधानेन पण्डितैः ।

विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृतः^१ ॥ ५१ ॥

द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभागः प्रकीर्तितः ।

चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति परिचोच्यते ॥ ५२ ॥

कला शम्पापातरूपा कार्या प्रवेशनं तथैव सूच्यमित्यर्थः] एवं सर्वत्र । पञ्चमी तर्जनी-
क्रमादिति । क्रमप्राप्तो(प्ते) निष्क्रामे तर्जन्यत्र युक्त्यर्थः । उपसंहरति । एवं त्र्यंश-
(त्र्यंशश्च) इति । प्रस्तारः निश नाश निसं इति द्विकलं चाचपुटम् । कलाद्वादशैरि-
(शक इ)ति द्विकलपञ्चपाण्युपसंहारः । तदयं प्रस्तारः— निप्र ताश निश ताप्र निसं इति
॥ ४०-५० ॥

एवं चच्चतुष्टाचपुटपञ्चपाणीनां द्विकलस्वरूपमुक्त्वा तत्रैवादिमध्ययोर्यथासङ्ख्य-
मावापविक्षेपौ यदि क्षिप्येते तच्चतुष्कलत्वं भवतीति संक्षेपेणाह । एष त्वावापविक्षेप-
व्यवधानेनेति । एष त्विति । एष एवेत्यर्थः । यो(यौ) निष्क्रामप्रवेशादिकौ
तत्स्थानिकौ बानिप्रशप्रनिताताप्रेत्यादीनामन्यतयोपाधिरिति(ती)होक्तः स पादः । यदाऽऽ-
वापविक्षेपाभ्यां व्यवधीयते स्थानादपसार्यते तदा पण्डितैः पूर्वानुसन्धानकुशलैश्चतुष्कल-
विधिज्ञेयः । ततश्चावापेनान्यस्थानमाक्रम्यता निष्क्रामोऽपसार्यते द्वितीयस्थानं नीयत इति
व्यवधानार्थः । प्रयोगस्य च व्यवधानं विस्तीर्यमाणमिति । अदा(आ)वापयोगेन निष्क्रामस्य
विक्षेपप्रयोगेन प्रवेशस्य च प्रयोगो व्यवहितः कार्यः । आवापविक्षेपाभ्यां तयोश्च व्यवधान-
मिति व्याख्यातम् । सर्वथा नावापविक्षेपौ निरन्तरौ निष्क्रामप्रवेशयोर्मध्ये(अन्ते आदौ वा
क्षेप्यौ) इति मन्तव्यम् । तथा च दत्तिलाचार्यः स्पष्टमवोचत् ।

विन्यस्य मध्ये विक्षेपमादावा(वा)पमेव च । (दत्तिलम् १३४)
इति ॥ ५१ ॥

ननु द्विकले चच्चतुष्टे चत्वारः पादभागा इत्युक्तम् । प्रोक्ताङ्गुलिबिभागे तु चतुष्कले
तद्वैगुण्यमतः कथमुक्तं प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृत इत्याशङ्कां शमयन् पादभागलक्षणं
व्याकरोति । द्विकलच(श्च)तुष्कलश्च पादभाग इति । तेन चतुष्कलेऽपि चत्वारः
पादभागा इति यावत् ।

ननु पादात्मा भागः । पादश्चतुर्भागः । तस्य.....विति निर्णाय व्यथ्रेऽपि
चतुरथस्यैव प्राधान्यं दर्शयति । मात्रालक्षणं चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति ।

कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रवेशश्च ततो भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकास्थानं ततस्तालस्तृतीयकः ॥ ४७ ॥
 शम्पा तालश्चतुर्थी तु निष्क्रामो मध्यमाकृतः ।
 पष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृतः ॥ ४८ ॥
 शम्पाष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
 कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु दशमी तु कला भवेत् ॥ ४९ ॥
 निष्क्रामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
 सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशके भवेत् ॥ ५० ॥

पादभागस्य तर्जन्याऽभिव्यज्यते पादभागत्रयं तु चच्चत्पुट इति प्राथम्यं कनीयस्या द्वितीयमनामया
 नान्यतस्तृतीयत्वेन न कश्चिदर्थ इत्यत्राभिव्यक्तोऽदृष्टसामर्थ्यात् तर्जन्येव गृह्यते । मध्यमा तु
 त्यज्यते । पञ्चपाणौतु पदं पादभागाः । तत्र चतुर्थतर्जनीभिरङ्गुलीभिर्घोष्यते । पुनः पुनः
 प्राधम्यात् पञ्चमे कनीयस्येवाङ्गुल्यन्तरमायात् प्रतिष्ठेति । एके वदन्ति(मध्यमा)त्यक्त्वाऽ-
 न्यत्वाभिव्यक्तौ..... । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण ।

आद्या द्वितीयमाद्यन्तात् पादभाग(गा)द्विदुः क्रमात् ।
 कनिष्ठानामिकाय(यु)क्तमध्यमादे(दे)शिनीकृतान् ।
 अयं मध्यमहीनः स्यादाद्यन्ताधिक उत्तरः ॥

(दत्तिलम् १३६)

इति । विदुरिति क्रमादिति स्यादिति पदैरेवान्तिमत्त्वं सूचितम् । यत्र तु पातोपपादत्वेन
 गच्छति तत्र साङ्गुलिर्यज्यते ।

अन्ये तु तदङ्गुल्यङ्गुष्ठस्य हस्तान्तरस्य वा संयोगाच्च छम्पादिपातो विभेय इत्याहुः ।
 एवं चतुष्कलेऽपि मन्तव्यम् । तदेतदाह । कनिष्ठाङ्गुलीत्यादिना प्रागुक्ताङ्गुलिभिः
 कृत इत्यन्तेन । तत्र भाविपातानुसारेणावापनिष्क्रा(मा)दिषु वामदक्षिणविभागः । तच्चथा ।
 शम्पायां भाविन्यां दक्षिणेनैव निष्क्रामो मध्याङ्गस्तुल्यप्रयोगे स्तु(तु)ल्य इति मध्यमपदलोपी
 तर्जनीनिष्क्राम इति सम्बन्धः ।

[उपसंहरति । पञ्चस्वेवं कलानां निष्क्रामादीनां पातानां च शम्पादीनां विकल्पं
 प्रथमादिरूपत्वमङ्गुलीभिरुपलक्षणभूतामिनिरूप्य द्विकलचच्चत्पुटद्वितीयरूपेण प्रवेशनसूचिका

गीतं द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणात्रिंशद् गतम् ।

अष्टपष्टिकलोपेता द्वैकैका पाणिक्ता ऋतुम् ।

इत्यनेनैव सङ्गृहीतं सर्वम् । जातिताला अप्यनेनैव स्वीकृताः । यथा न ।

स्याद् द्वादशकला पाङ्गी पङ्गोदीच्यवती तथा ।

मध्यमा रक्तगान्धारी कैशिकी पङ्गजकैशिकी ॥

इतरा षोडशभिश्च यथाऽऽन्धी दै(धै)वती तथा ।

गान्धारोदीच्यवा चान्या तथा गान्धारपञ्चमी ॥

मध्यमोदीच्यवाच्या(न्या)ऽपि तथा कार्मारवी मता ।

आर्षमी चैव गान्धारी तथाऽन्या पङ्गजमध्यमा ॥

द्वात्रिंशत्कलिका चापि नन्दयन्ती प्रतिष्ठिता ।

अष्टाभिः पञ्चमी ज्ञेया कलामानं तु जातिषु ॥

तेषु च स्वरूपत्वेऽपि कश्चिदन्योऽसौ प्राग्बद्धकलविहित इत्याशयेन य(प)दप्रक्षे(प)नत्वा-
लयोजनं कार्यं गान्धर्वरूपतासिद्धयर्थमिति (न) केवलं सत्रस्वरूपमवधिकमद्वयोपयोगि ।
यथोक्तम् ।

सङ्कृत् प्रयुक्तौ(क्ता)ऽपि हि नन्दयन्ती

यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति ।

यतश्च तालोऽनुकलाङ्गमात्रः

... .. ॥

तेन विना गान्धर्वत्वमिति समनीचकलाधिक्येऽपि न तालस्य हानिः । सप्त(कल)दशकला-
सारि(त)वत् । तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतम् । तत् कथमिदमाह ।

आसारिते वर्धमाने गीतकेषु(च)यः स्मृतः ।

इति । न ह्यनेन ब्रह्मगीतादि व्यावर्तयितुं शक्यम् । ननु युक्तम् । न चेह शास्त्रमेतावदलक्षणीय-
मात्रम् । अत्रा(त्र ताला)देरपि लक्षणदर्शनमुपलक्षणार्थमेव । अन्यतमस्योपादानं युक्तं न ।
त्रयाणामिति । उच्यते । यावदिदं जगति कालविजृम्भितं तत् सर्वमुक्तं पूर्वदिक् तालमार्गात् ।
तत्र तथा परमाणुचतुष्पातु गुणत्रयादन्यतोऽप्यवश्यमेव । आवर्तकादिक्रमेणान्योन्याभिभवादि-
क्रमेण वा प्रवृत्तमिति स एव क्रमः प्राधान्यात् स्वकण्ठेन वचनाहः । इहाऽपि तथाविध-

चच्चतुष्टस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ।

पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ५३ ॥

एवमेव कलातालः समासात् परिकीर्तितः^१ ।

आसारिते चर्धमाने गीतेष्वपि हि(तकेषु च)यः स्मृतः ॥ ५४ ॥

तेनाष्टौ द्विकले चतुष्कले च षोडशकल इति मात्रा । तस्या अयं तुर्यो भागः । त्र्यष्टेऽपि च प्रकुर्यादौ मात्रा षोडशकलेव भवतीति । तस्याश्चतुष्कलविधिना स्वरूपलामात् । गीतकादि-
यस्मात्तमनैरुक्लद्विकलाभावे प्रकुरीगीतकत्वचतुष्कलत्वव्यवहार उपपन्नगानः । त्र्यष्टत्वं च
तत्र तथाभूताहपदकायोगादित्युक्तचरम् ॥ ५२ ॥

न चैवं त्र्यष्टचतुरथयोः साङ्ख्यादभेदस्वरूपो भेदस्त्वोक्तत्वादित्याशयेन समर्थ-
यितुमाह ।

चच्चतुष्टस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ।

पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥

इति । यथाक्षरनिरूप्य(प्या) इत्यर्थः । उद्धृष्टोऽपि यथाक्षरस्य चाचपुटस्यैव रूपं कञ्चित्
प्रयोगाद् रूपभेदेनोक्तः । एवं सम्पकेष्टाको भेदः पञ्चपाणेरेव । इत्येवं च तुर्योर्न पृथक्
द्विकलभावो लक्षणे लक्ष्ये च दृश्यते । इत्येवमेतत्तालाभिधाने सर्वमध्याहारेणोक्तं भवति ।
तेन यदन्यत्राप्युक्तम् ।

ऋचो वै ब्रह्मगीताश्च ब्रह्मणाभिहिताः किल ।

वक्ष्येण पाणिकाश्चापि गाधा(धा) वै कथ्यन्ते तु ॥

मातृभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना ।

गीतकाधि(दि) तु सप्तैव नारदेनोदितानि वै ॥ ५३ ॥

तदिदं रूपसप्तकमत्रापि नासङ्गहीतं भवतीत्याह । एवमेव(प) कलातालः
समासादिति ।

पष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः ।

ऋग्गाथा ब्रह्मगीताश्च कपालानि त्रयोदश ॥

पण्णवतिपादं साम तद्भेदेनापि च क्वचित् ।

मुखं प्रतिमुखं चैव द्वात्रिंशत् समुदाहृतम् ॥

गीतं द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणाविग्रहे यतः ।
अष्टपष्टिकलोपेता ह्येकैका पाणिका स्मृता ॥

इत्यनेनैव सङ्गृहीतं सर्वम् । जातिताला अप्यनेनैव स्वीकृताः । यथा च ।

स्याद् द्वादशकला पाङ्गी पङ्गोदीच्यवती तथा ।
मध्यमा रक्तगान्धारी कैशिकी पङ्जकैशिकी ॥
इतरा षोडशभिश्च यथाऽऽन्ध्री दै(धै)वती तथा ।
गान्धारोदीच्यवा चान्या तथा गान्धारपञ्चमी ॥
मध्यमोदीच्यवान्या(न्या)ऽपि तथा कामारधी मता ।
आर्यभी चैव गान्धारी तथाऽन्या पङ्जमध्यमा ॥
द्वात्रिंशत्कलिका चापि नन्दयन्ती प्रतिष्ठिता ।
अष्टाभिः पञ्चमी ज्ञेया कलामानं तु जातिषु ॥

तेषु च स्वरूपत्वेऽपि क्वचिदन्योऽसौ प्राम्बदृष्टकलविहित इत्याशयेन य(प)त्रप्रक्षे(प)वत्ता-
लयोजनं कार्यं गान्धर्वरूपतासिद्धयर्थमिति (न) केवलं सत्रस्वरूपमवधिकमदृष्टोपयोगि ।
यथोक्तम् ।

सकृत् प्रयुक्तौ(क्ता)ऽपि हि नन्दयन्ती
यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति ।
यतश्च तालोऽनुकलाङ्गमात्रः

... .. ॥

तेन विना गान्धर्वत्वमिति समनीचकलाधिक्येऽपि न तालस्य हानिः । सप्त(कल)दशकला-
सारि(त)वत् । तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतम् । तत् कथमिदमाह ।

आसारिते वर्धमाने गीतकेषु(च)यः स्मृतः ।

इति । न ह्यनेन ब्रह्मगीतादि व्यावर्तयितुं शक्यम् । ननु युक्तम् । न चेह शालमेतावलक्षणीय-
मात्रम् । अत्रा(त्र ताला)देरपि लक्षणदर्शनमुपलक्षणार्थमेव । अन्यतमस्योपादानं युक्तं न
त्रयाणामिति । उच्यते । यावदिदं जगति कालविजृम्भितं तत् सर्वमुक्तं पूर्वादिव तालमार्गात् ।
तत्र तथा परमाणुचतुष्कातु गुणत्रयादन्यतोऽप्यवश्यमेव । आवर्तक्रादिक्रमेणान्योन्याभिभवादि-
क्रमेण वा प्रसृतमिति स एव क्रमः प्राधान्यात्-स्वकण्ठेन वचनार्हः । इहाऽपि तथाविध-

‘अथासारितकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

छेदश्च (भेदं च) चत्पुटस्यार्दा कृत्वा तु गुरुलाघवम्’ ॥ ५५ ॥

सतिवेशेनावस्थान विधातव्यमधिकप्रक्षेपणदामारमित्युच्यते । आख्यार्यादाभिविध्योः
(अष्टा २ १ १३) । स च वैतल्यात् तथा मारण स्थापन मर्यादाया च क्षेपण
नाधिन्यमिति न तदासारितदिशा दर्शनम् । चत्पुटपञ्चपाण्योर्मर्यादाया स्थापन मार्गे
भेदादिना चेत् प्रागुक्तस्य चाधिन्यस्य क्षेपात् । पदमले च सर्वान्तर्गमन परिवर्तिनादीना
च वृद्धिगमनमिति वर्धमानेन सूचितम् । अत्रापि चामारण स्वतमेन । तथा विनातीय
सजातीयग्रहुप्रकारत्रिचित्रमनलरमोत्तानभेदरूपवैचिन्य गीतमार्गेण प्रकटितम् । एवममुना
त्रिशाखेनासारितक्रमेण समस्तचगृहर्ति भेदसूचनमित्याशयेन त्रयाणामेव प्राधान्येनोपादान
कृतम् । प्राधान्यादेव च वृत्ते पूर्वरक्ततया तस्यैवोपयोग उक्तः । गीतानां मद्रकादीनाम् ।
(भ ना ५ १३) इत्यादि । वर्धमान एवासारित प्रविष्टमिति त्रितय तावदिह वक्ष्यते
निर्गीतस्य पूर्वरक्ते प्रयोगात् । लक्षण पाणिफादिप्रयोगो वक्ष्यत इति त्रयस्योपादान कृतम् ।
यथा च पाथिरपरमाणुतया घटपटनीरभ्राणां इति नैषामस्य रूपसाङ्ख्यमवान्तरभेदात्
त्रिभेदभिन्नता । त्रित्वेऽपि गीतक्रमधमानासारितादीनामिति सर्वं सुस्पष्टम् । किञ्च न्यश्चतुर
श्रवैककलाभिन्नौ (अनुगतिनाल) केरलमाह । कणालक्रियासारितेष्वसारकृत्य स्थानेऽन्यस्य
सञ्चारण चतुष्कले चत्पुटे षोडशकलभूते एककलालसञ्चारणरूपमामारणमात्रमिति सकल-
तालानुप्रवेशसहिष्णुचतुष्कलचत्पुटमात्ररूपत्वप्रधानमेतदिति । तदल बहुना ॥ ५४ ॥

तत्र ताण्डवे(च)यत्र युज्यते (भ ना ५ १३) इति वर्धमानप्रयोगस्य
प्राधान्यात् तदुपयोग्यासारितलक्षण पूर्वमिह वक्तव्यम् । दस्तितादिभिस्तु गीतकलक्षणानन्तर
तल्लक्षणमुक्तमनयन (वावयवि) भेदत्वादिति । तल्लक्षण प्रतिजानीते । अथासारित-
कानां त्विति । वर्धमानानां वहिर्भूतानां वेत्यर्थः । प्रकरणेन व्याससमासादिना तदाह ।
भेदं चत्पुटस्येति । इत् ननु वर्धमानादवहिर्भूतस्य रुनिष्ठासारितप्रसूतेरासारितत्रयस्य
लक्षण वर्धमानवहिर्भूत किं ल्यात्तर न सम्भवतीति वक्ष्यामः । तत्र चत्पुटस्यैव
प्राधान्य पूर्वमुपदिष्टम् । तस्य यो त्रितयभाव स एवासारितत्रिभूततभावश्चतुष्कलत्वेनेति
षोडशकले तावदायात । तासां च सकलस्वरूपसन्निवेशमहत्वप्रतिपादन कर्तव्यं नाम्यदिति
भेदं चत्पुटस्येत्यादिना दर्शितम् । तथाहि । चत्पुटस्य ताण्डवेदो विभागश्चतुष्कलरूप
षोडशकलात्मकः । स हि छेदः । एव तत्र द्विकलत्रिमागान्तरे सम्भवाच्छेदोऽपि । तस्य च

पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् ।
यथाक्षरं तु सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् ॥ ५६ ॥
शम्या तालः (लं) पुनश्चैव शम्यातालमथापि च ।
आद्येऽक्षरे सन्निपातं पञ्चपाणेश्च योजयेत् ॥ ५७ ॥

पोडशकलस्य पोडशकलगुरुप्रस्तारात्मनाऽऽविष्टमप्रुवं तदित्याह तच्छेदम् । तत्कथमष्टौ ।
अष्टासु चतसृषु कलासु गुरुभ्यां लघुना पातेन चोपलक्षितं कुर्यात् । चच्चत्पुटशब्दस्य
प्रस्ताराच्चतस्रः कला लभ्यन्ते । आदाविति सामान्योक्तावपि समये पतितेऽपि च गुरु-
शब्दे (न) मध्यपतितत्वात् सङ्ख्यालाभः । एवं पोडशानां मध्यादन्यासु चतसृषु कलासु
गुरुभ्यां विकारः कृतः ॥ ५५ ॥

शिष्टासु द्वादशसु तत् करोति । पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं
प्रयोगवित् । यथाक्षरं त्विति । तद्विशेषे चाचपुटः पाणौ सत्यपि व्यञ्च (श्र) त्वे
चान्यो न य इति तेन हि चाचपुटः स्वीकृतोऽधिकात् । अयमर्थः । यद्यपि पोडशकलासु
तावत्तालद्वयात्मा विकारो दर्शनीयः । तत्र चच्चत्पुटादि.....मित्यश्रः पञ्चपाणिरेव दर्शनीयः ।
उक्तचतुष्कलात्मा (स्मिका) सु द्वादशकलासु यथाक्षरपञ्चपाणिगतप्लुतलघुगुरुद्वयप्लुतात्मा-
(स्मकः) सन्निवेशः । ननु तेन पण्णां विकारः कुतो भवतीत्याशङ्क्याह । द्विरभ्यस्तमिति ।
स्थानीयासु गुरुकलासु प्राप्तास्वतिव्याख्यादेशत्वेन पद्याक्षितोऽयं पञ्चपाणिस्तद् द्विः कुर्यादिति
सम्बन्धः । तेन द्विशब्दस्याभ्यस्तशब्दस्य च न पुनरुक्तार्थत्वम् । अभ्यस्तग्रहणेन
स्थान्यादेशभावमभिदधन् मूलो (ल) भूतोऽयं चतुष्कलचच्चत्पुटो मात्रारूप इति दर्शयति ।
एवं चतुष्कलमात्रस्वभावत्वादस्य प्रकर्याः पोडशकलात्मिकात्वस्य प्लुतस्य त्रिमात्रै (त्रमे) व
केवलमेतत्तालयोमीति लभ्यते । एतच्च प्रकरीलक्षण एव व्याख्यास्यामः ।

कनिष्ठासारितेनास्याः कार्यं संहरणं तथा । (भ. ना. ३१.२८१)

इत्यत्र । प्रयोगविदिति । प्रकृतिविकारा (र) भावा (व) ज्ञाने यत्नः कार्यः । लक्षणज्ञानं न
ह्यत्रोपयुज्यते दृष्टलक्ष्यं लक्षणसम्पत्त्येति । यथाक्षरग्रहणं शिष्टद्वादशकलोचितस्य द्विकलपञ्च-
पाणिहस्तस्याविशिष्टगुरुत्वस्य प्रत्यापचये शङ्क्यमानाभिधानस्य निवृत्त्यर्थमेव तावत् ।
पोडशानां कलानामादेशाद् गुर्वादयः कृताः । तत्र लोके प्रकृतिधर्मके विकारस्य दृष्टौ..... ।
सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् । शम्यातालमित्यादि । सर्वत्रग्रहणं स्थानि-

तालं शम्पा(म्पां)च तालं च शम्पातालौ ततः परम् ।

एष एव द्वितीयेऽपि पञ्चपाणौ विधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥

‘प्लुतच्छेदे तु तस्येष्टः सन्निपातः प्रयोक्तृभिः ।

एवं यथाक्षरं ज्ञेयं कनिष्ठासारितं युधैः ॥ ५९ ॥

यद्वावप्राप्तकलानामेतावच्छम्यादिकल्यदेर्विकल्पसमुच्चयगमनार्थं सर्वेष्वेतेषु षोडशत्वम् । यथावदिति । पाठक्रमेण चेदमित्थं निवेदयेत् । किं तदित्याह । शम्पातालमित्यादि । पुनश्चैवेति । यस्यापि मुख्ययथाक्षरावस्थायामयं विधिरुक्तस्तथापि वस्तुदशायां न प्राप्नोतीति पुनरस्याभिधानम् । न च क्रमान् नामये(मानी)त्येवकारः । अथापि चेति । अथ अनन्तरं पञ्चपाणेरादेशत्वेन न कृतस्तस्य यदाऽन्यमक्षरं प्लुतरूपमत्र सन्निपातं योजयेदिति सम्बन्धः ॥ ५६-५७ ॥

शिष्टास्तु पञ्चकलास्यपि तालं शम्पां चेत्यादि । द्वितीयेऽपि पञ्चपाणाविति । विकाररूप इत्यर्थः । एष एवेति । यः प्रथमे वस्तुन्यायाक्षरे सन्निपातमित्यादेः ॥ ५८ ॥

एवं षोडशैव कल्य आसारितस्य स्वरूपम् । या तु सप्तदशकल्य सा अधिका वा पातः । तस्मात् तत एव मध्यमज्येष्ठदशायां तासामेव द्विगुणानामिति न त्यागा इति दर्शयति । प्लुतच्छेद इति । छेदे ग्रहणे प्रयोक्तृभिरिति प्रयोगः । अयमिति-कर्तव्यतातच्छरीरमाक्रमति । यथा परमेश्वरस्वन्दनप्रयोगे एवं क्रमः । तच्चरणोपरि निजशिरो-निवेशनम् । न तु तावता तच्छिरस्तद्रङ्ग मे(वे)ति । एवमपोहनमप्यक्रमरूपोनेतिकर्तव्यतारूपं मन्तव्यम् । येनोपक्रमोपसंहारवज्रः (घः) षोडशकलाधर्मं एवं मन्तव्यः । एतदुपसंहरति । एवं यथाक्षरं ज्ञेयमिति । एवमिति । परिदृश्यमानविकाररूपयोगम् । यथाक्षरं प्रकृतिदशोचितचतुष्कलरूपम् । तद्विकारभूतए(मे)तत् कनिष्ठासारितम् । अन्यद् द्विकलचतुष्कलरूपसम्भवत्वाद् बाल्मर्षं च भवति । प्राकृतरूपौचित्यादासारः । तद्वासर एवमङ्गत्वादितः सरति । ज्ञेयं लक्षणमात्रमथोपयोगि च । यतस्तस्यायं प्रकारः कनिष्ठासारिते ।

अत्र केचित् शम्पातालं च इत्यादिकं यथाक्षरस्याक्षरैः इत्यन्तं ग्रन्थ-मुपेक्षन्तेऽस्य दर्शनपरमार्थत (तो) वर्षमानेऽन्तर्भाविनोत्तानतया पौनस्वत्यं मन्यमानाः । तत्र प्रथमो ग्रन्थः शम्पातालमित्यादिरपुनरुक्त एवेति व्याख्यातम् । ग्रन्थान्तरं तु योज्यते ।

इह तावत् परमार्थतल्लीष्येवासारितानि भवन्ति । तथाप्येककलद्विकलचतुष्कलप्रयोगोपपत्ति-
 नायाता । अत एवान्यतालमध्येऽनुप्रवेशान्तं तत् सम्भवतीत्येव तावत् त्रिधैवासारितक्रिया ।
 तथा च पूर्वरङ्गे बहिर्गीतलक्षणे स्वकण्ठेन त्रयाणामेव नामग्रहणम् । लयान्तरं तु रागप्रयोग-
 वैचित्र्यमात्रसम्भवम् । तच्च प्रयोगवैचित्र्यं तात्कालिकप्रयोगान्तरापेक्षया समाश्रयितुं युक्तम् ।
 अन्यथा द्विगुणत्वमक्षरलयादीनामवश्यं ध्रुवापेक्षया चित्र इत्यादिना लम्बपेक्षया गुरोरित्यादिना
 च न्यायेन सर्वमस्तीति सर्व(वै)लयान्तरं भवेत् । तात्कालिकत्वप्रयोगान्तरं यदपेक्षणीयं
 तद्वर्धमानान्तर्भाव एव भवतीति तदपेक्षया यदि नाम तथाप्यप्रत्ययेन वा मनसश्च नान्योन्य-
 विक्रियमाणेन वा व्यवहारयोगेन बहिर्भावेऽपि लयान्तरव्यवहारः । अर्थतस्तु वर्धमानमुख्य-
 स्तब्धवहारो युक्तः । अत एव वर्धमानमासारितानां कारणमिति प्रतीयते । तथापि नवकला-
 विशालचित्रगतार्थकलान्त्यवर्जं ध्रुवकप्रयोगवैचित्र्यं यदि नान्तर्भ(रभ)विष्यत् ततः कनिष्ठा-
 सारितं स्यात् । तदभावेऽष्टकलो द्वितीयाप्रथमाकण्डिकासाहित्येन । अत्रापि त्रिखण्डत्वमेव
 गीततालयोः । द्वादशकला आद्यखण्डे । द्वितीये षट्कलाः । तृतीये चतस्रः कलाः । आसां
 तालविधिमाह । **तालस्त्रिकलश्चेति** (भ. ना. २९.९१) । आदौ तृतीयस्यां कलायां
 तालम् । एकस्यां शम्याम् । द्वितीयस्यां तालम् । द्वितीयस्यां शम्याम् । द्वितीयस्यां
 तालम् । अन्ये तु तालोऽपि **ह्येककात्मकः स्यादिति** पठन्ति । ते शम्यानन्तरमेव
 तालमाहुः । तृतीयस्यां सन्निपातम् । **शेषं तु विप्रा** इति परिपाठ्या द्विकलपादभागानु-
 सारेण युता । **पितापुत्रकश्च षट्पूर्व** (भ. ना. २९.९२) इति द्विकल एव पञ्चपाणिः ।
 चच्चपुटस्तथा द्विकल एव । तेन नीप्रताप्रशतादसतानिप्रतिसप्रसतिस इति **केचिद्व्याचक्षते** ।
 अत्र क्रमादयः शब्दाः मा(सा)रणार्थे वर्तयितव्यास्तावन्त्यः यो(तेष्वन्तिमो)ऽस्ति तत्र मध्यं
 च विकलोचितेन पूर्यते । ननु चाचपुटच(श्च)तुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभावः । **षट्पिता-**
पुत्रकोऽत्र द्विक (भ. ना. २९.९२) इति प्रकरणं प्रमाणमिति चेदन्योन्याश्रयः ।
द्विकलो द्विः पञ्चपाणिरिति च त्रिकलश्च सन्निपात (भ. ना. ३१.१६६)
 इत्यतोऽनन्तरं भूय एवमिति बाधकत्वे **त्रिकलश्च सन्निपात** (भ. ना. ३१.१६६)
 इत्यतोऽनन्तरं **पितापुत्रकं च(कश्च)षट्पूर्व** (भ. ना. २९.९२) इति च न प्रयोजनम् ।
 तथा चासारितेषु चञ्चपुटपरिवर्तः शम्यादी द्वे(द्वौ)च पञ्चपाणियुताविति
 (भ. ना. ३१.९५) वक्ष्यति । द्वात्रिंशति(त्)कलास्तद्वारतीये यद(दा)पदगणविभागाः ।
 तस्मात् **तालस्त्रिकण(ल)** (भ. ना. २९.९१) इत्यादी **त्रिशम्योपरिपाणाविति**
 (भ. ना. २९.८७) निन्तराये च कलाद्वादशके पाताः । तानांताशं ताताशं ताताशंशम् ।
 ना. २४

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान्निबोधत ।

'चत्कारे तु भवेच्छब्दा द्वितीये' ताल एव च ॥ ६० ॥

तालो द्विकलश्चेदिति (श्चेति) तु (म. ना. २९.९१) पाठे संनि (पात) द्वयम् । अत्र त्वन्वे तु तमेकेनैव सन्निपातेन भार्य (न्य) मिति । यदि सा विशालपरिवर्तक्रमेण न स्यात् कुतो लयान्तरम् । एवं द्वितीयाचतुर्थीभ्यां साहित्यात् तत्पूर्वकण्डिकाप्रयोगे मध्यमपष्ठयोरुद्भव इति । तथाऽऽमारितानि यदि भवेयुस्तस्य परिणामापेक्षया कण्डिकाविभागस्य तदभावेऽष्टकलः । द्वितीया च (क्ष) कथं दश परिवर्ताः । एकस्मिन् मूलवृद्धिकृतः कलापरिवर्तकलावृद्धिभ्यां साहित्यात् कृतं वर्धमानमित्यनयोर्बीजाङ्कुरवदन्योन्यकार्यकारणतासातिशयस्य वर्धमानस्य ..... अनयोर्वर्धते । इह तदेवं स्थिते वर्धमानान्तर्गते आसारितविधातुत्पत्तिसिद्धये तावद्वर्धते ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजनम् (जिताम्) ।

अन्तिमार्धकलाहीनं (कुर्यादिवं) कनिष्ठिकम् ॥

द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा (प्रथमा सकला यदि) ।

योज्यते पूर्वतालेन तदा (तत्) स्याल्लयान्तरम् ॥

(म. ना. ३१.८१.८२)

इत्यादितश्चैतावतैव कनिष्ठलयान्तरितरूपसिद्धिः । बालस्य हि यस्तालः शब्दादिचञ्चलपुट इत्यादि । स एवाद्यासु चित्रगतासु । भ्रुककाया षोडशीकृताश्च तेन तुल्येन गुरुरूपेण युक्तासु न पुनर्गुरुषुष्णतकोट (दृष्ट) ने ॥ ५९ ॥

नियममाह ।

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान् निबोधत ।

इति । च एवकारार्थे । तदयमर्थः । यथाक्षरस्य कनिष्ठलयान्तरितात्मन आसारितस्यैव चालतालप्रयोजितामित्यादौ (म. ना. ३१.८१) तान् (ल) शब्दवाच्या पाता वक्ष्यन्ते तानक्षरैश्च चञ्चलपुटप्रभृत्यक्षरगतगुरुषुष्णतैरेव संयुक्तान् निबोधत । न ह केवलं गुरुरूपकलामात्रेण प्रदर्शयितव्याः । अक्षरैश्च संयुक्तास्तेऽपि च प्रयोज्या इत्युक्ते चञ्चलपुटचञ्चलपुटपठितापुत्रकोटदृष्टसम्प्लेष्टाकाक्षराणां च बहूनामसम्भव इति न निश्चयः कश्चित् प्रकरणात् चञ्चलपुटपठितापुत्रकोटोर्भेदेऽपि ..... न्यायः ।

ननु पादस्याप्रामाण्यादिरेव प्रापकत्वेन प्रामाण्यादिति यदि कमन्यत्ययो भवती-

पुकारे तु पुनः^१ शम्भ्या र(ट)कारे ताल एव च ।
 एवं चच्चत्पुटो ज्ञेयः पञ्चपाणिरतः परम् ॥ ६१ ॥
 पट्टकारे सन्निपातः स्यात् पिकारे ताल एव च ।
 ताकारे तु भवेच्छम्भ्या पुकारे ताल एव च ॥ ६२ ॥
 चकारे तु भवेच्छम्भ्या ककारे ताल एव च ।
 द्वितीयोऽप्येवमेव स्यात् सन्निपातस्ततः परम् ॥ ६३ ॥
 गुर्वक्षराणां विश्लेषादेवमेव तु^२ मध्यमम् ।
 विश्लेषितानामेषां^३ तु द्विर्भावे या कला भवेत् ।
 पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ६४ ॥

त्याशङ्क्य वचनेनैव क्रममाह । चका(त्का)रे तु भवेच्छम्भ्येत्यादिना द्वितीयोऽ-
 प्येवमेव स्यादित्यन्तेन । द्वितीय इत्यवशिष्टे कलापट्ट इत्यर्थः ।

ननु सप्तावशिष्यन्त इत्याशङ्क्याह । सन्निपातस्ततः परमिति । एवमासा-
 रितस्यापि लक्षण(णं)कृतं भवतीति केवलस्वकण्ठेनास्यामिधानं वर्धमानान्तर्भाव एव ।
 तदुभयस्य स्फुटत्वं यदुक्तन्यायादित्यलं बहुना ।

तुरेवकारार्थे । चका(त्का)र एवेयमनुक्रान्ता शम्भ्या गुरावेवेत्यर्थः । एवं तावद्
 द्वितीये गुरावेव शम्भ्या । पुनः प्रकारे । पुनः शब्देन पूर्वतो विशेषो द्योतितः ।
 तालस्त(ष्ट)कार एव प्लुते । एवमेवेत्यन्योन्यं योज्यम् । अन्ये तु

चका(त्का)रे तु भवेच्छम्भ्या द्वितीये ताल एव च ।

इति पठित्वा चच्चत्पुटसम्बन्धिनश्चतुरः पातान् पठित्वा एवं चाचपुटे ज्ञेय इति पठन्ति ।
 पञ्चपाणेस्तु पुटशब्दानन्तरं चतुष्पातानाहुः । ते विशालाया आद्यत्वं मध्यमानामेव पठन्ति ।
 लयान्तरमेव केवलमभिप्रेत्य तत्र द्वितीयस्यां कण्डिकायामष्टकलायां च चच्चत्पुटपट्टितापुत्रक
 इत्यक्षरयोजनया समाप्तया प्रथमं विशालतो गृह्यते । तत्र च (चच्चत्) इत्याद्यक्षरद्वयम् ।
 तेन चच्चत्पुटशेषभूतमेव कृतमिति पूर्वकस्तु पाठः । कनिष्ठल्यान्तरोभयानुग्राहिप्रयोगमेवोचितं
 चेत्यलं बहुना ॥ ६०-६३ ॥

एवं कनिष्ठे लक्षिते मध्यमस्य लक्षणमाह ।

गुर्वक्षराणां विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।

‘द्विर्भावान् मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते’ । :

‘मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणाः कलाः’ ॥ ६५ ॥

इति । आदौ तावद् विश्लेषः कार्यः । स च योग्यत्वाद् गुरुप्लुतगत एव । तत्र गुरुणो द्विधा विश्लेषणम् । प्लुतस्य त्रिधा । तत्र विश्लेषणं(णे) कृते द्विर्भावाद् द्विकलोचितेन पादभाग-विभाग (उक्त) दिशा कार्यः । कृते च पादभागविभागे द्विर्भावे द्विकले चोचिताऽनुपूर्वशः परिपाद्याऽऽयाता निष्क्रामकला प्रवेशकला सा (चादौ) पादस्य यथाक्षरतालश(स)म इति तस्यान्ते प्रयोक्तव्या । यथावदनुपूर्वश इति । तत्रेदं मध्यमं गुरुणां सम्बन्धि । विश्लेषकलाः सर्वा अवशिष्टगुरुरूपा इति यावत् । अन्ये सन्निपातश्चान्तर्भावाद् यथास्थित एव । एवं च श्लोकयोजना । विशेषाद्धेतोर्मध्यमन्तं च गुर्वक्षराणां सम्बन्धि । एवमेवेति विकारे प्रकृतिरूपप्रत्यभिज्ञानात् तत्र च तालविधिः । द्विर्भावे द्विकलविभागे भागरूपे कृते द्विर्भावे वा कलादेः शब्दरूपा सा पातस्यान्ते प्रयोज्ये ते(ति) । तदयं प्रस्तारः । शनितानिशतासनिप्रनिताशनितानिशतप्रनिसनि प्रतासनितासताप्रनितंप्रतासम् । सन्नि-पातोऽन्न इति वचनाच्च । सामान्येन प्रनि इत्यादि प्रस्तीर्य विशेषतयान्त आदौ प्रयोज्य इत्येतदाह यथावदिति । ज्येष्ठे च प्रथानिवि इति पादभागे प्रस्तारः । ..... । ततो विशेषपातः । गुरुणि च पादभागो ऋण्यथ पादभागः । प्लुते सार्धे इते स्थिते पादे चेवा(चैवे)तस्ततः कला एवं च कममु(म उ)चरत्रानुवादे स्पष्ट इति ।

ये पूर्वमङ्ग(ङ्गु)लिकृताः प्रवेशनिष्क्रामसंज्ञया गदिताः ।

(म. ना. ३१.१६८)

इति । व्याख्यास्यते चैतदपि एव ॥ ६४ ॥

अथ ज्येष्ठं लक्षयति । द्विर्भावान् मध्यमस्येति । एवं तेषामित्यभि-धीयते । गुर्वक्षराणाम(मि)तिवर्तते । मध्यम्यानि गुरुणि तेषां द्विर्भावात् ज्येष्ठमभि-धीयते इति । अतो हेतोश्चतुष्कलत्वादिति यावत् । अस्य तालविधिमाह ।

मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणाः कलाः ।

द्विकलपेक्षया द्विकलश्चतुष्कलो विधिः । तद्विषयाश्च कला अपि द्विगुण(णा) इत्युक्ताः । ताश्चावापनिष्क्रामविश्लेषप्रवेशात्मिका उत्सर्गतः । ताश्च मध्यमस्य । यद्विधानक्रमः पातास्ते सम्प्रयोक्तव्ये (व्या इ)ति तेन क्रमेण न्यसेत् । तदयं प्रस्तारः ।.....

.....॥ ६५ ॥

'सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ।

समासलक्षणं चैव गदतो मे निबोधत ॥ ६६ ॥

अष्टौ तालास्तु पट् शम्भ्याः (ः) सन्निपातास्त्रयस्तथा ।

आसादि(रि)ते विधिर्येष एकैकं परिकीर्तितम् ॥ ६७ ॥

चत्वारस्तु गुणा युग्मे त्र्यश्रे पट् परिकीर्तिताः ।

द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धाः पट् परिकीर्तिताः ।

अन्ते च सन्निपातः स्यात् सर्वेषामप्ययं विधिः ॥ ६८ ॥

अत्र विभक्तभङ्गे सन्निपातस्य मुक्तकमार्गरूपत्वे चक्षुष्टे चतुर्भिः पञ्चपाणिबन्ध पङ्क्तिभिः पातैरिति(त्यासारे) विंशतिः पञ्चपाणौ शम्भ्ये (न्यै) वेति पुनः प्रथमशम्भ्यायामुक्तकल्पनां व्रजन्त्यां पञ्चपाण्यां (णौ) च सन्निपातयोश्च पूर्वपूर्वं तालविशेषत्वं व्रजतोर्मुक्तके च पञ्चपाणि-
शेषभूते सा प्रवेशकला पङ्क्तिवा तत्त्रयात् पञ्चपाणेति वक्ष्यते । ननु कनिष्ठ(ष्ठं) मध्यमं
ज्येष्ठमिति च या सप्ताशी निरूपिता निःशब्दा कृताऽन्या कनिष्ठकेवला मध्यमज्येष्ठयो-
र्निपातसहिता । चस्तिवति विशेषरूपलक्षणमित्यर्थः । सप्तांशेन सामान्येन यं (यल्) लक्षणं तन्
निबोधत ॥ ६६ ॥

अष्टौ तालास्तु यच्छ(पट् श)म्भ्याः सन्निपातास्त्रय इति । एवं
त्रैस्वर्यरूपं तद्रूपमिति यावत् । संख्यावत्त्वाद् बलवत्त्वमिति न्यायादेः क्रम
आश्रितः । नात्र चक्षुष्टुपञ्चपाणिबुद्धिः कर्तव्या । अपि तु वर्तनविधिः कार्यो यथा ।
अष्टौ ताला इत्यादिना क्रमेणासारितरूपसिद्धिरित्युक्तमप्यन्येन ॥ ६७ ॥

केचि(कैश्चि)दत्र(त्रा) स्थितं (म्) । चत्वारस्तु गुणा युग्म मि(इ)ति
(भ. ता. ३१.१०६) श्लोके आसारि(त)पदविधिः स्पष्टसारणार्थं विधीयते । तत्तु स्वस्थान
एव व्याख्यास्यामः ।

१ इतः पूर्व रमात्कार्या-आसाधितानि त्रीण्येवं योज्यानीह प्रयोक्तृमिः । तेषां चैव समायोगात् वर्धमानक
इष्यते । त्रीणि त्रिषु प्रमाणेषु विद्याया साधितान्य च । ज्येष्ठमध्यकनिष्ठं च चतुःपञ्चलभ्यान्तरम् । कनिष्ठस्योप-
बहने कलाः पञ्च भवेदर्थः । षट्त्वान्तरसंज्ञः स्यात् सप्तमध्यमकस्य तु । ज्येष्ठस्यैवोपबहने नित्यमष्टकलं
भवेत् । एतेषां चैव वक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् । चतुर्दश लघू द्वे स्युः कनिष्ठे द्वे गुरुण्यथ । चतुर्भिरविकं
चैव लघुभिः स्यात् स्थान्तरम् । द्वाविंशतिलघु प्रोक्तं द्विगुर्वयं च मध्य(म)म् । पङ्क्तिंशलघु विज्ञेयं
द्विगुरु ज्येष्ठमेव च । एतान्युपोहनान्येवं चत्वारिंशत् गतितानि (गतानि) तु । पुनः तालविधानं च
.....निबोधत । उपोचन्ते स्मरा यस्य उगोहनं ज्ञेयं स्थायिसरसमाधायम् । अथवोरोहतं यस्मान् प्रयोगः

आसारितानां संयोगो वर्धमानकमुच्यते ।

उत्पत्तिं लक्षणं चास्य गदतो मे निबोधत ॥ ६९ ॥

अन्ते च सन्निपातः स्यात् सर्वेषामप्ययं विधिः ।

इति केचिदर्धश्लोकमप्यत्र सन्निपातस्योत्सर्गिकमन्त्यत्वं दर्शयितुं पठन्ति ॥ ६८ ॥

ननु नृचोपयोगे प्राधान्याद् यदुद्देशेन लक्षणं तद् वर्धमानस्यैव प्रथमलक्षणं वाच्यम् । अथासारितानां समूहात्मकं तदिति । एषामादौ वर्धमानस्य कथं पृथगुपादानम् । पूर्वमकारिते आसारिते वर्धमानाहितैश्च चित्रतेत्याशङ्क्याह । आसारितानां संयोगो वर्धमान-
कमिति । इह न प्रत्येकमासारिते वर्धमानरूपता । न समुदितेषु । तथाहि । त्रीण्या
सारितानि सप्तदश त्रयस्त्रिंशत् पञ्चपष्टिरिति पञ्चदशोत्तरं शतम् । कलानां वर्धमानं तु दशपरि-
वर्तकमेव चतुर्विंशत्युत्तरं शतम् । नपाद्यो ततो नवाष्टौ नव षोडश द्वात्रिंशत् षोडशाष्टौ ननेति ।
यथा (दा) परिवर्तविहीनकण्डिकाभाग्रगणनं तदा यद्यपि पञ्चपष्टिकला त्याद्येष्व्वा (आद्यास्वा)-
सारितरूपता सम्भाव्यते तथापि नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदित्येवम्भूतस्य विच्छेदस्यात्राभावात् त
एव रूपताया पाता केवलज्येष्ठासारिते । अथप्रपदकल्प्यमानरूपविशेषे वैचित्र्याश्रयभावन्यायेन
खण्डिकाश्रयत्वाद् वर्धमानाश्रयत्वं स्यात् । नन्वेवमासारितानां किमादौ लक्षणेनेत्याशङ्क्याह ।
सम्पन्नं विचित्रेण प्रयोगेणायोगः परस्परसङ्गतिः । तत्प्रमाणं वर्धमानम् । तथाहि
रुनिष्ठे गीयमाने कण्डिकाद्वयं संयुक्तं भाति । तस्मिन्नेव कला नान्या खण्डिका ।
मध्यमे च त्रयम् । ज्येष्ठे चतुष्टयम् । एव परिवर्तदशखण्डिकासम्भितिर्याऽऽसारितेषु भाति
गगनतलभ्राम्पदभ्र (भ्रां) गुरुसंस्थानसिंहव्याघ्रादिवैचित्र्यन्यायेन ततोऽ-
द्भुतत्वादासारितानामादौ लक्षणं कृतम् । वर्धमानस्य च पृथगेव वक्तव्यम् । तत्र नृचाश्रयत्वे-
नास्य भगवदुपज्ञमेव प्रवृत्तिरिति पूर्वमुत्पत्तिर्गोच्येति दर्शयति । उत्पत्तिं लक्षणं
चास्येति । तत्रोत्पत्तिस्ताव (दा) द्वौ नवमिति नाण्डव [प्रयोगो] ऽस्माभिस्ता-
ण्डवाध्याये (भ ना अ ४) दर्शित इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सूचना (टिप) । तस्मादुपाहनं हो (त) र् मानवा (भा) ण्डसमाश्रयम् । शम्बा ताल परागतं शम्बा
तालस्य परम् । अद्भुतनामनं चैव वक्तव्यं सन्निपाततः । पञ्चपाणिपरावृत्तं पूर्ववत् विधीयत । मानवासारित
ह्यत्र विज्ञेयतालो विधिः । य एव मध्यमे तात्र स लयान्तरितः पुनः । कलाकान्तरकृतं त्यात्रारमिति
स्मृतम् । एव तात्रविधानं कनिष्ठसहो लयान्तरे चैव । मध्यासारिततालं पुनरेव च समवस्थामि । इत्यधिक-
पाठः ।

निहत्य दानवं घोरं रुद्रेणामिततेजसा ।

नृत्तमुत्पादितं पूर्वं चित्रं ताण्डवसंश्रितम् ॥ ७० ॥

अथ भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ।

वर्धमानमिदं दृष्टं पिण्डीबन्धैर्विभूषितम् ॥ ७१ ॥

परितुष्टश्च तद् दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वजः ।

प्रददौ च वरं श्रेष्ठं सह देव्या गणाधिपैः ॥ ७२ ॥

लक्ष्यलक्षणसम्पत्त्या मार्गयुक्तिविधिक्रमैः ।

वर्धमानप्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥ ७३ ॥

ननु नृत्तं यद्युत्पादितं वर्धमानस्य किं तत इत्याशङ्क्याह । अथ भूतचरैः (गणैः) रिति । अनुचरगणैरित्यर्थः । तस्मिन् काले इति । नृत्यप्रयोगकाले । इदमित्युक्तपूर्वसारितिसङ्गतिप्रयोजनात्मकं दृष्टमालोचितम् । आलोचने हेतुः पिण्डी-लब्धैः (बन्धैः) रिति । तदुत्थाननिदानभूतकरणाङ्गहारप्रयोगसहै (हिते) ण्विति यावत् । एतदुक्तं भवति । भगवा (न वि) द्यया विचित्रं नृत्यमकार्षात् । न चानुचरवर्गसमुचितं विचित्रं गीतमुत्प्रेक्षाश्चक्रे । विचित्रत्वादेव परिवर्तादिवैचित्र्यमुक्तम् । तत्र वैचित्र्योत्प्रेक्षणेऽङ्गपरिवर्तादिवैचित्र्यमेव पर्यालोच्यमानं हेतुरिति भगवता वस्तुतो वर्धमानमुत्पादितम् । न तु.... . ॥ ७०-७१ ॥

किमिदानीं तदत्र प्रयोगेण । यदुक्तं

वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते । (भ. ना. ५-१३)

इत्याशङ्क्याह । परितुष्टश्च तं (तद्) दृष्ट्वेति । सपत्नीकः सगणश्च परितुष्टः सन् तादृशमेव वरं ददौ ॥ ७२ ॥

कथमित्याह । लक्ष्यलक्षणसम्पत्त्येति । मार्गाश्चित्रादयः । युक्तियोजनम् । परिवर्तामिका (त्मको) विधिः । यथाक्षरद्विसङ्ख्यातत्रिसङ्ख्यातरूपक्रमपरिवर्तनेष्वासारितोत्पत्तिलक्षणाः (णः) । एतैर्लक्षणस्य च सम्पदा घटितैरुपलक्षणं वर्धमानं ये प्रयुज्यते ते शिवगोचरं दृष्टादृष्टपरश्रेयप्राप्तिलक्षणं यास्यन्ति । भविष्यप्रयोगेण विविधफलानां धियः फलमुन्नतत्वकारणमित्याह । बहुवचनप्रयोगेण गातृवादकर्तृकानां तुल्यफलत्वमाह ॥ ७३ ॥

एवमेतन् मया दृष्टं पिण्डीयन्धनिमित्ततः ।

अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥ ७४ ॥

वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।

द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥ ७५ ॥

अतालं च सतालं च वर्धमानं द्विधा स्मृतम् ।

चनस्रः कण्डिकाश्चैवं तावन्त्यासारितानि तु ॥ ७६ ॥

एवमेतदिति । यतो भगवद्भरदानादेव (व) भूत नृत्तमती हेतोः पिण्डीयन्ध-
स्याङ्गहारप्रयोगवर्धचिन्त्यात्मनस्ताण्डवस्य निमित्तेन तत्पूर्वेण रूपममुत्पत्तये भवेति भरत
मुनिनैतदुक्तं दृष्टम् । पूर्वश्लोके मयाऽऽलोचितमित्येवमुत्पत्तिमभिधाय लक्षणस्यावनाशमाह ।
अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणमिति । जाते पूर्वश्लोके योगे युक्तमस्य लक्षणमि-
त्यधुना (नेत्य) म्याभिप्रायः । तुर्भिन्नक्रमः । यद्यपि सम्पत्तिरप्युपयोगिनो (न्यु) क्ता तथापि
साध्याकारेण प्रतिनियोजितम् ॥ ७४ ॥

द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ।

मार्गानुभवसूचने आसारितानामाधाराधेयभावस्तावदस्ति । सा (स) च न स्वतन्त्राणाम् ।
अपि तु वर्धमानरूपं गतानाम् । तथाहि । वर्धमानरूपादुन्मीलिते पञ्चषष्टिकले ज्येष्ठा-
सारितान्तरमासारिते आधारभूते कनिष्ठाधि (सि) ताऽऽधेयताऽवतिष्ठते ॥ ७५ ॥

नन्वेवमासारितानां द्वैविध्यमाधाराधेयभावेन वर्धमानमित्याशङ्क्याह । यस्मिन्
वर्धमानरूपत्वे यत्प्रमाणप्रक्षेपोऽन्तर्भावः कण्डिकाङ्गकलाशम्याविभागश्च तेन यतो विनिर्मितमिदं
द्वैविध्यं ततो वर्धमानस्यैव चतुरूपम् । न हि वर्धमानरूपत्वानासादने पञ्चषष्टिकले ज्येष्ठे
आसारितान्तरमाधीयते । तस्य विशिष्टतालयुक्तरादन्यरूपासहिष्णुत्वात् ।

ननु वर्धमानतायामपि कथं तस्यैवाधारत्वम् । आधेयतश्चोपाधिकृताद्वेदादित्याह ।
अतालम् । चो हेतौ । चेत्यादि । यतस्तस्य वर्धमानस्य यतः प्रमाणं कालविभागस्त-
दतालम् । केवलसङ्ख्याभेदपरिच्छिन्नस्वशम्यादिविहितकण्डिकाचतुष्कमात्रं रूपं सतालम् ।
शम्या तालं पुनः शम्या (म ना ३१-१४४) इत्यादि वक्ष्यमाणस्वरतालयुक्तं
श्रुतम् । तस्मादाधाराधेयभावोपपत्तिः । एतदुक्तं भवति । कण्डि चले कडि भेदने
पा धातुपाठ १५८३) कण्डिका । चतुष्कलमात्रे पञ्चषष्टिकलेऽनुलिखितस्वरतालवैविध्ये

ध्रुवकेण कलाभिश्च^१ कण्डिका देवकल्पिताः ।
वर्धमानशरीरे तु क्रियते मार्गयोजना ॥ ७७ ॥
आद्या नवकला तु स्यादष्टाभिस्तत्परा स्मृता ।
दश षट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेष्यते ॥ ७८ ॥
चतुर्थी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत् कला^२(ः)स्मृताः ।
कलाभिरेवं निर्दिष्टाः कण्डिका वर्धमानके ।
केवलं मार्गसम्भूतास्तालयोगाद्भवजिता(ः) ॥ ७९ ॥

अभग्नपदमितिप्रख्ये चत्वार्यासारितानि पूर्वोक्तस्वकतालयोगेन प्रयोगे योग्यानि । तेन कण्डिकामात्रत्वाधारताऽऽसारिततालप्रयोगसहितयाऽवधे(ताऽऽधे)यता । अन्ये तुपोहनाङ्ग-
स्याथ तत्र मुखतालमित्या(त्य)तालत्वमेकत्वात् प्रतिमुखादेकसतालत्वादङ्गवैचित्र्याद् द्विविध-
मित्याहुः । एतत्तु न युक्तमित्यत्रैव बक्ष्यामः । तत्र यदतालरूपं तालं दर्शयति । चतस्रः
कण्डिकाश्चैवमिति । कण्डानां नियतविभागात्मिका कण्डिका । अन्ये तु काण्डम-
वान्तरप्रकरणमिति मन्यमाना दीर्घ पठन्ति काण्डिका इति । कण्डिकैव केवलं न तु
तद्गतशम्भ्यादि । चतस्र एव नाडिकाः । अतो हेतोस्तावन्येव चत्वार्यासारितानि
तत् उपपन्नाधाराधेयतेति यावत् । तुर्विंशेषं द्योतयति । वर्धमानान्तर्गतानि यदि तानि तदा
चत्वार्यन्तर्वहर्भूतानि पुनस्त्रीष्येव । एतच्च प्राग् दर्शितम् ॥ ७६ ॥

न च कण्डिकानां स्वकतालाभावे स्वरूप एव लोप एवेत्याशङ्क्याह । ध्रुवकेण
कलाभिश्चेति । देवेन कल्पिता भगवता योजिताः । कण्डिका इति तावन्मात्रमासां
रूपम् । ततो ध्रुवपातयोगः शम्भ्यादिकलाविशेषयोगो वा ।

एतदुक्तं भवति । नियतकालकला कला चास्य.....कण्डिका धर्मरूपा धर्म-
स्थानीयं(यः)तत्र पातयोग इति ॥ ७७ ॥

ननु शम्भ्याद्यभावे रूपसंयोजनबलेनोत्पत्तिः क्रियते । किं तत् कण्डिकात्मकं वर्धमान-
शरीरं यत्रैवं मार्गयोजनेत्याह । आद्या नवकला तु स्यादिति । दशपरिवर्तदशाहा(धा)-
सारितरूपतायां यद्यप्यनियतमादित्वमासां तथापि कण्डिकारूपे प्रयोगेऽयमेव क्रम इति
दर्शयितुमाद्येति तत्परेति चोक्तम् । तृतीया तथैवेति । तत्परेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

चतुर्थी कण्डिका चेति । तत्परेति यावत् । एवकारः क्रमं नियमयति । एवं
नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदिति चतसृणां स्वरूपम् । एतच्चासारिते । आसां स्वरूपमुप-

एकद्वित्रिचतुर्थोंगात्ताभिरासारितानि तु ।
 वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्गयोगतः ॥ ८० ॥
 प्रथमां कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजिताम् ।
 अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादिवं कनिष्ठकम् ॥ ८१ ॥

संहरति । कलाभिरेवमिति । एवमित्युक्तसंख्याभिः कलाभिर्लक्षिता मार्गेषु चित्रादिषु सम्भूतानां सम्भाव्यमानस्वभावं केवलं कृत्वा निर्दिष्टाः शब्देन स्येन रूपेणोक्ताः । अत एव तालयोगेन स्वरद्वैश्चासारितमुखप्रतिमुखदेहसंहरणविभागयोगैरासारित-तालैर्यजितास्तत एतदवस्थाया आधाररूपता उक्ता इति यावः ॥ ७९ ॥

नन्वाधेयत्वं तर्हि कथमित्याह ।

एकद्वित्रिचतुर्थोंगात्ताभिरासारितानि तु ।
 वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्गयोगतः ॥

इति । ताभिः कण्डिकाभिर्हेतुभूताभिरासारितानि जायन्ते । कथम् । योगात् । योगो मार्गतालाङ्गतः । ततो हेतोः ।

एतदुक्तं भवति । एकयोगा त्रिमात्राश्रिता कनिष्ठासारितोक्ते (तके) तै (ता) ङेऽङ्गेषु च योजितेषु कनिष्ठासारितं प्रसूयत एव । द्वियोगान्तेष्वेव तालेषु लयान्तरम् । क्रिया- (त्रि) योगात्तु वार्तिकाश्रितमध्यासारितोचिततालयोगयोजने मध्यः । चतुर्थोंगाद् दक्षिणता स्वीचिता । तालाङ्गनिवेशने ज्येष्ठम् । बहुम्वभावेत्यनया त्वव्यवस्थेत्याह । वर्धमान इति । प्रयोगापेक्षा गगनतलविचरज्जलदशकलघटनासिंहादिबुद्धिवदद्भुतफुल्लरूपा (स्या) तदानीन्तना चेत्यभासारितबुद्धिरिति चेत् (च) प्रसूयत (न्त) इत्यनेनोक्तम् । प्रसूय (न्ते) प्रयोगक्रमे सत्येवं ज्ञायते (न्ते) इति यावत् । अत एव लक्ष्यमेव प्रधानं न तु लक्षणम् । नेदं सुष्ठुतमे बुद्धावरोहतीति लक्ष्यसम्पत्तिरुक्तपूर्वाऽपि पुनरत्र सूचिता ॥ ८० ॥

नन्वेकयोगाच्च कस्यचिदासारितसंवादं पश्यामः । एकत्र च कीदृशो योग इत्याशङ्क्याह ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजित(ता)म् ।
 अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादिवं कनिष्ठकम् ॥

इति । नात्र द्वित्रि (द्वित्रिः) पदकृत्वा कुर्यादिति वचनार्थितप्रयोगः । किन्त्वयमर्थचि (श्चि) -

द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि ।

योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्याल्लयान्तरम् ॥ ८२ ॥

त्रमार्गेण । नत्वहि (त्वादिमा) मिरकला हि कार्या । प्रथमा (मां) ख (क) ण्डिकानां-
(कां) कृत्वेति बुद्धौ गृहीत्वाऽऽश्रयत्वेनालम्ब्य । कस्येत्याह । बालेति । कनिष्ठासारिते
यस्ताल उक्तश्चत्पुटः (ः) पञ्चपाणिर्वैत्येवरूपां चे (चै) वरूपः । भुवकानि मार्गचतुष्कदशावा-
(बाला) दान्यवस्यामिर्व्यव (प) देशः । ततश्च बाले ताले भुवकतालः । एवं चित्रमार्गाणां न
च कला प्रतिकलद्रुतमात्रेण द्वाभ्यां पाताभ्यां योज्यं शब्दकालत्वं यथा हि बालदशायां
कनिष्ठकमभूत् । तद्भूद्वर्धमानान्तर्भावे । एवमिति । इमा भुवकमार्गाश्रयलक्षणावस्थां (स्था)
प्रा (हा) सं कुर्यात् । तत्रान्तिमां कलां चित्रमेव केचिदाहुः । अन्ये मार्गभेदमसहमाना
न शम्या अथे (धे) सन्निपातोऽर्था (र्धा)न्तरे च पातस्यानुक्तत्वादर्थः (धः) स्यादित्याह (हुः) ।
एवात (अत एव) एवमित (एव) मित्याचक्षते । अत एव तत् कनिष्ठासारित (ते) यच्चित्रमभूत्
तदस्यां दशायामर्थ (ध) भूताभिः कलामिहींनं न भवति । विचित्रस्य भुवकवैगुण्यात् तथा
विकलानां मद्य (ध्य) माद्यभागत्वे शम्यादिरूपेण स्थितमेवैतत् । पृष्ठरूपं मन्त्रिमन्त्रे (पमन्त्रिमन्त्रे) व
कलानामर्थ (ध) हीयते । ततोऽप्याह । अन्तिमार्थ (ध) कलाहीन (म्) इति । आदि-
मामिर्र्थ (ध) कलामिः कलानामर्थ (ध) हीनमित्यर्थः । एवं च बालशब्दः (ः) कनिष्ठ एव
व्याख्येयो न भुवके । तेन व्यस्तस्य द्रुत एव लब्धत्वात् । एवमेकस्यामपि कण्डिकायां
योजनात्मकयोग उपपादितः । तथा हि । चित्रे तावद् हीयमाने एकस्मिन् पादे पदं तदेवात्र
भुवकाश्रितो (ते) पातद्वये इत्येकयोगात् कनिष्ठप्रसवो व्याख्यातः ॥ ८१ ॥

अतियोगः कीदृक् ततश्च कस्योत्पत्ति (त्तिः) कथं चेत्याशङ्क्याह ।

द्वितीयां ख (क) ण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि ।

योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्याल्लयान्तरम् ॥

बाल इति वर्तते । बालश्च कनिष्ठ एवेत्युक्तम् । वक्ष्यति च बालं नवकलं ए (ये) पाम्
(भ. ना. ३१.९९) इत्यत्र । एवं कनिष्ठस्य यस्ताल उक्तश्चत्पुटपञ्चपाणिद्वयात्मा स सन्निपातः ।
तन्मध्यावद (ध्याद) ष्ठासु कलासु सामि चत्पुटः पट्पितापुत्र इत्यन्तोऽक्षरपातो विद्धि (धिः) ।
तावता बालतालेन प्रयोजिता स्थिता यामष्टकलां ख (क) ण्डिकां प्रयुज्य प्रमाणव (त्) कला
अभग्नमिरेव नवभिः कलामिर्युक्ता यदि पूर्वोपक्रान्ता समाप्तेन तालेनावशिष्टेनात्र पट्पितापुत्र-
कमुक्तं सन्निपातं चेत्येवं रूपेणोपोद्धते । तदेति । तस्यामेव दशायां न हि बहिर्भावयेदिति
कनिष्ठं यदभूत् तल्लयकृताद्विशेषाल्लयान्तरवाच्यं सम्भाव्यते । तदाह । स्यादिति ॥ ८२ ॥

वर्धमानं विना चित्रे न हि वृत्तौ लयान्तरम् ।

बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे ॥ ८३ ॥

नन्यक्षरपातविधौ तावन्न कश्चिद्विशेष उक्तः । कण्डिकाऽपि भावोऽपि यः पूर्व(र्व)-
द्वितीयप्रथमेति सोऽप्येकासारितप्रयोगत्वे हस्ताभावत्वाल्ललितकल्पं (रूप) नक्तनिष्ठमभेदेन
नेतुर्वाच्य इत्याशङ्क्य तयोर्भेदं

वर्धमानं विना चित्रि(चि)त्रे न हि वृत्तौ लयान्तरम् ।

बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे ॥

टीकाकृत् तादाह । लयान्तरमिति । कनिष्ठमेवोच्येत तदाश्रयत्वादुपचारेण ।
तदयमर्थः । वर्धमानं विना ततो बहिर्भावे कनिष्ठं चित्र एव भवति । ननु
का(कदा)चित्पृच्छतौ वर्धमाने लयान्तरत्वं घर्मा(न्तर)गति(त्ति)बहिर्भावेन कदाचन
लयान्तरमिति तात्पर्यम् । कनिष्ठं तत् स्वतन्त्रं वा वर्धमानगतं वा न जातु दक्षिणे
ध्रुवयति । किं ने.....म्या स कनिष्ठादपि ज्येष्ठस्य व्यक्तिः स्यात् । चातुर्गुण्यसहत्वान्न
त्वेन । सा हि मध्यमासारितादिति । अन्ये तु शेषवृत्ति(ती)श्चान्यथा व्याचक्षते । कनिष्ठं
स्वतन्त्रं वा वर्धमानस्यान्तरं च । अन्तरत्वं दक्षिणेनापि वृत्तेः । वर्धमानं तु विना चित्रम् ।
चित्रं तु वर्धमानान्तर्गतध्रुवकेणैव च । स्त्रातन्त्र्येण तु चित्रमार्गेण भवनीयम् । लयान्तरं च
स्वतन्त्रवर्धमानगतं वा चित्रेण दक्षिणे किन्तु वार्ता एव बेल (वृत्तिरेव वा लय) एव च मध्य-
मज्येष्ठयोर्मात्रत्रयविधेयत्वमित्युक्तं भवतीति । एवं च मार्गभेदादनयोर्भेद इति तात्पर्यमिति ।

गुरवरस्तु स्पष्टमेव व्याचक्षते । एको हि शब्दश्चार्थः । अरर. शब्दार्थः । इत्थं
च योजना । लयान्तरं नाम तद् वर्धमानं विना न चित्रे न वृत्तौ । न च दक्षिणे
भवति । मार्गत्रयेऽपि स्त्रतन्त्रं तत्रास्ति । वर्धमानान्तर्गतं हि चित्रेऽपि हि भवति यदा
चित्राऽऽश्रिता नवकला विशालध्रुवकेण कनिष्ठं व्यनक्ति । वृत्तावपि भवति यदा (दा)
सद्वृत्तिमार्गाश्रिता चित्रेण कनिष्ठामिब्यज्य(ज)का । दक्षिणेऽपि भवति यदा सा दक्षिण-
मार्गाश्रिता वार्तिकेण कनिष्ठं व्यनक्ति । न हि कण्डिकानां मार्गभेदनियमः कश्चित् । तथा हि
सामान्येनोक्तम् । वृत्तिदक्षिणचित्रेषु विनियोजितं वर्धमानमिति (भ. ना.
३१-७५) । एवं विना चित्रे वृत्तौ लयान्तरं नापि दक्षिणे । कनिष्ठं बहिर्वा
भवति वर्धमाने वा भवतीति पारतन्त्र्यनियमादनियतस्य कनिष्ठस्य सिद्धौ लयान्तराद्भेद
इति ॥ ८३ ॥

द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।

नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल्लयान्तरम् ॥ ८४ ॥

तृतीया स(च)द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला ।

द्विकलं योगमाश्रित्य मध्यमासारितं तु तत् ॥ ८५ ॥

ननु भवत्वेवं तथापि यदा वर्धमानान्तर्भावदशाकृता(त)पारतन्त्र्यं तदातो भेद इत्यागङ्ग्याह ।

द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।

नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल(ल्ल)यान्तरम् ॥

यावन्यक्षराणि पदसम्बन्धीनि कनिष्ठासारितकलायां तलो(तो) द्विगुण(णानि) लयान्तरगतायाम् । ध्रुवके यदि कनिष्ठल्लयान्तरश्चित्रे नृत्ते च विशेषोऽस्ति । यत्रान्तरे गीयमाने न द्विकलाय(याः) कनिष्ठाया आवृत्तिर्भवतीति । यदा गीतवशादङ्गं भूयो निवृ(व)त्त(र्त)ते तत्राद्यमभिनेयं स्याच्छेषं नृत्ते तद्योजयेदिति । यथाक्षरवैगुण्या(न्) मार्गभेदाच्च कोऽन्या(न्यः) कालविशेषः । अक्षरद्वैगुण्यमपि लयवशात् । स एव कालो न तु मार्गभेदे तस्मात् कालोऽत्र नर्तकीप्रवेश-वाद्यग्रहणादिरवसरः ॥ ८४ ॥

अथ कथं त्रि(त्रि)योगः किं च ततं प्रयोगत इत्याशङ्क्याह ।

तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कृता(त्कला) ।

द्विकलं योगमाश्रित्य मद्य(ध्य)मासारितं तु तत् ॥

गुर्वक्षराणां त्रिस्तेषामि(विश्लेषादि)ति (भ. ना. ३१-६४) पूर्वे(र्व) यो द्विकला-
(लो) योगा(ग) उक्तः समाश्रित्य षोडशाष्टौ नवेति यदि काकुतालमद्य(ध्य)मासारितं
तेन सनिमासनिद्रावनि इति चचतुष्टम् । शनिप्रताशनितामीति पाणिगता पन्ता इत्येवं
षोडशकला(य)त्यादौ कण्डिका । ततः षट्काल(कला)दिशयां(या) शतात्रम् इति प्राच्या
वि(वी)चिपु का(क)लाश्च । चतुष्कं पञ्चपाण्यन्तरगतं च कलाचतुष्कं शनिप्रता इति
ततो नवकलायां शनिप्रतानि शनिशानि प्राच्यप्रशिष्टं कलाष्टकमुक्तं च सन्निपात इति
॥ ८५ ॥

चतुर्थीमादितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा^१ ।

चतुष्कले नियोज्यन्ते ज्येष्ठमासारितं तु तत् ॥ ८६ ॥

प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डीबन्धैर्विकल्प्यते ।

प्रत्येकं^२ छद्मविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ॥ ८७ ॥

अथ चतुर्योगवाल चाह ।

चतुर्थी(थी)मपा(मा)तिनं(दितः) कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा ।

चतुष्कले ति(नि)यु(यो)ज्यते(न्ते) ज्येष्ठमासारितं तु तत् ॥

चतस्र एव कण्डिकाश्चतुर्थद्वान्त्रिंशत्कलाका(क)ण्डिकादित्वेनाश्रित्य षोडश(शा)ष्टादशे-
त्यनयाऽऽनुपूर्व्या चतुष्कलातालैः

द्वितीयमद्य(द्विर्भावन)मद्य(मध्य)मस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ।

(भ ना. ३१-६५)

इत्यत्र निरूपितेन प्रयुज्यते । तथा ज्येष्ठस्य व्यक्तिने(व्यक्तित्वे)न स आनिवि आननिवि
स आनित्र इति चक्षुपुट । सआनि सवि आना शआनिविश सआनिवि इति पञ्चपाण(णि) ।
षोडशेति द्वान्त्रिंशत्कला तुर्गा(स्तुर्ग्या) कण्डिकायामादौ प्रयुज्यमाना(न) पातविषिस्ततोऽपि
षोडशकलाया सआताविनश सआनित्र इति प्राप्य पञ्चपाण्यनशिष्ट कलाएक शआनिवित्र
आतावित्यपरपञ्चपाणिगत कलापदक प्रयोज्यम् । ततो पदकला कण्डिकायामारो(प्य)
प्रयुज्यमानाया तस पञ्चपाणिविशिष्टमध्या कलाष्टाश(शेन) अन्रिता अनिनिनितो नरकलाया
विशिष्ट कलापदसमुत्ते(क्त)कऽसन्निपातश्च शआतावित्रआत्र अनिनिश एव मार्गताला(ल)
योग । आमारितान(नि) प्रसूयन्त (भ ना ३१ ८०) इति यदुक्त तस्य
मार्गत्यैककलास्ता(ता)स्य च शम्पादेर्योन(ग)जातमङ्गयोग च विशिष्यते ॥ ८६ ॥

तत्प्रयोजन तत्स्वरूप च दर्शयितुमाह ।

प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डीबन्धैर्विकल्प्यते ।

इत्यादिश्लोकरूपम् । तत्र मुखमित्यङ्गना(म) । ता(त)मिति । उपोहन(नं)
मुखमित्यादि । स्वरूपप्रयोगस्थित्यादि अप्रयोजन तम् । इदमत्र तत्तम् । यद्यपि
मुखादीनामात्रिभूतत्वे(ने)गान(त्र न) कश्चिद्विशेषस्तथापि नृतेऽस्त्येव विशेष । तत्र
तृतीयो(ज)न वृत्ता तन्नीगानसमन्वितमिति यो विषिहस्योऽ(य उ)पोहने

मुखं प्रतिमुखं चैव देहं संसरणं तथा ।

अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वामारितेषु च ॥ ८८ ॥

उपोहनं मुखं तेषां युग्मं प्रतिमुखं भवेत् ।

ओजः शरीरसंहारावयमङ्गविधिः (धि)क्रमः ॥ ८९ ॥

इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ।

चतुरासारितैर्वृद्धं विज्ञेयं वर्धमानकम् ॥ ९० ॥

समूहसंज्ञया गा(कया)प्यभिनेयपदार्थवत्यार्थगते(ः) । स खल्वित्यादिवशादिति प्रकटित-
मुपक्रम उपत्वाद्धि मुखमिव मुखम् । प्रतिमुखसंज्ञे चञ्चल्युटे वैशाखस्थानकेनेति यो
नर्तकीप्रवेश उक्तः सोऽपि च विचित्र एवाभिनयोपक्रमः । प्रथमं पञ्चपाणेषु शरीरसंज्ञया
प्राधान्याभिनयभूयस्त्वं सर्वत्रैव तन्मयीभावात् । द्वितीये तु यथा पाणौ संहरणरूपत्वम् ।
अत्यन्तवत्यमि(न)यतोऽभिनयन्यूनतापादने नृत्तप्राधान्यमिति । तदाह । प्रयोगस्त्विति ।
एषामासारितानां पिण्डीयन्धे(न्वैः)नृत्ताङ्गहारैरुपलक्षितो यः प्रयोग(ः) पूर्वोक्तः
स यतो हेतोर्विचित्रतया पृथक् पृथक् कल्प्यते ततो हेतोः प्रत्येकमङ्गविन्यास-
स्तेषामुच्यते इति शेषः । इति हे(ही)ति वर्धमानान्तर्गततया नृत्ताश्रयत्वे एतान्यङ्गानि न
ब्रूयात्तन्मयेण प्रयोगः । तेन तत्रोपोहनाभाव एवान्ये । तत्रापि तच्च श.....त्येव
तदर्थ एतदभावाय इति हि धते (उक्ते) पृथक् पृथगिति सर्वं स्वरवाचकीकृतं भवति ।
अङ्गचतुष्कामिप्रत्यङ्गनर्तकीप्रवेश इत्यादिक्रमोऽवतिष्ठते । ताण्डवाध्याये (भ. ना.
अ. ४) च स्वतन्त्रासारितेष्वपि प्रयोगोऽतिदिष्टः । एवमेतेष्विति गीतेष्वासा-
रितेष्विति (भ. ना. ४-३०२) ग्रन्थेन वर्धमानं तथापीति (भ. ना. ४-१३)
चापिर्वैर(रा)सूयाश्रितमपि प्रयोगस्यानत्वेनोक्तमिति । एतच्चात्र विचारयिष्यते । युग्म
इ(मि)ति । चञ्चल्युटेः औज्ञवि.....च पञ्चपाणि(ः) । ओज(ः) शब्दोऽकारान्ते(न्तो)
विषमार्थश्चतुरङ्गात्तया च । कर्तुमत्र मयात्यनिविष्टसन्निपातचञ्चल्युदादिका नीयते(न्ते)
कनिष्ठे । अन्ययोस्तु पञ्चास्यादिभूत इति स्वरूपेऽप्यस्ति विशेषः ॥ ८७-८९ ॥

एतदुपसंहरति । इत्येवं चतुरङ्गानीति । उक्तपूर्वेण प्रयोजनेन प्रत्येकमामारित-
प्रयोगेध्वन की एकातंत(क्रमेकताल)श्रुतो योगे(ग)तो कण्डिकाचतुष्कम् । दश ब्रू
.....परिवर्तते ते प्रसारितप्रज्ञादा वर्धमानतेति स्पष्टरा(का)यत्वं दर्शितम् ॥ ९० ॥

वर्णताललयग्रन्थवाद्यादिनयवर्धनात् ।

पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥ ९१ ॥

वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।

कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥ ९२ ॥

यथा वृक्षादुक्षो भवेद् बीजं (जादु) बीजादुवृक्षस्य (वृक्षाद्वीजस्य)

सम्भवः ।

अन्योन्यहेतुसंयोगात् प्रत्येतच्चस्तथेह तु ॥ ९३ ॥

ननु यदि नाम चतुरासारितैर्निर्वहन् न णीयता (निर्वहणीयता) वर्धमानता [सा का] र्या कुत इत्याशङ्क्याह । वर्णतालेति । सा तत्र दशा येयमासारितानां तदपेक्षया वर्धमानाभावदशायां धर्णादिवृद्धियोगः । तथाप्युपयोग [त्वे] न योगान् नृत्तवृद्धिरिवामिनय-
वृद्धिः । अक्षराणां नर्तकीनां वृद्धियोगश्च । चतुर्थेऽध्याये दर्शितमेऽका तु प्रथमं युज्याद् (योज्या) द्वे (म. ना. ४.२८६) इत्यादिना । वर्धमानकमिति संज्ञायां कः ॥ ९१ ॥

एवमियन्त्या (ता) यत् फलं सम्पन्ने तदर्शयति । वर्धमासच (न) शरीरस्येति । वर्धमाने कण्डिकाणां सर्वासामेव चतुरस्रतालयोगेन कदाचित् प्रयोग इति वर्धमानशरीरं चतुरस्रमासारितशरीरमप्येव । पञ्चपाणि हि (हिं) त्रिविकारया कृतोपवस्तु षोडशकलत्वमस्य रूपमित्युक्तम् । प्रागासारितस्येत्येकवचनभूमौ चतुःपष्टिरिति न परमार्थमेद इति दर्शयति । स एव हि निष्कामकल्या विकलीभवतीत्युक्तमेव । ज्येष्ठासारितमध्ये च सर्वमेतत् स्थितमिति । अतोऽप्येकवचनम् । एवमासारितस्य वर्धमानस्य देहस्य योऽन्योन्यकार्यकारण-
भावस्तेन वैचित्र्यरूपकल्पना जायते । तथा हि । वर्धमानदशाप्रभावादासारित अङ्गचतुः-
पष्टिरिति न परमार्थमेद इति दर्शयति । स एव हि निष्कामकल्या वर्धमानदशायाः प्रभावादासारितमङ्गं चतुष्कला (ल) याङ्गनयोगनृत्तं प्रयोगिवैचित्र्यादासारितं भवति । आसारित-
प्रयोगरहितसन्धानकलाच्च परिवर्तयोर्द्विन्द्वान्तता जायते । अन्यथा कण्डिकाचतुष्कलया मात्र-
(त्रा) रूपमेवेति रसभावगतपरस्परभाव्यभावकभावपदत्राणि मन्तव्यम् ॥ ९२ ॥

अन्योन्याश्रयदोषानुभयासिद्धिरित्याश्रयद्वयान्तद्वारेणापवादयति । यथा वृक्षो भवेद्वीजादिति । यावन्मात्रानुप्रविशति वृक्षमेव बीजमेव स्थितेरेव पूर्वसिद्धमासारितमवैश्य वर्धमानता जायते । वर्धमाने च निरूप्यमाणे पुनरासारितवृद्धिर्जायते ॥ ९३ ॥

योगादेककलात्(लां) सूत्रे(ते) कनिष्ठकलयान्तरे ।

द्विकलान्मध्यमं चैव ज्येष्ठं चैव चतुष्कलात् ॥ ९४ ॥

चच्चतुष्टपरिवर्तः शम्यादि द्वौ(द्वौ) च पञ्चपाणिकृनौ ।

अन्ते च सन्निपातः पात(काल)विधिरयं कनिष्ठस्य ॥ ९५ ॥

आसारितात् सन्धा(वर्धमा)नमपि यं(यज्) जनयति सैव । तृतीयवृद्धेरभावादन्त्य-
हेतुकत्वमुक्तमिति तदेव दर्शयितुमाह । योगादेककलामित्यादि । एतत् पुनरुक्तं (त)-
योपकाररूपमिति केचित् । युक्तम् । पूर्वं हि वर्धमाना(दा)सारितप्रसू(वृ)त्तिरुक्ता ।
प्रथमां कण्डिकांमिति । (म. ना. ३१.८१) तृतीया सद्वितीया चेति (म.
ना. ३१.८५) । चतुर्थीमादितः कृत्वेति (म. ना. ३१.८६) च । अनेन
त्वासारिता(द्) वर्धमानोत्पत्तिरुच्यते । कथम् । यथा प्रजावता(ती) प्रसूके(ते)ति
पुत्रवत् प्रमुच्यते । एवमिहापि ।

तदयमर्थः । कनिष्ठकं कलां च सूत्रे फले कृतो त.....आह । योगा-
देककलामिति । एककला आधारभूतं (ता) यस्य योगस्य पातपतद्वृद्धसम्बन्धरूपस्य
तत्कार्यगृताद्धेतोः ।

एतदुक्तं भवति । यदि सप्तदशकलि(क)कनिष्ठासारितं प्रयत्ति(युक्त)तमन(म)-
भविष्यं(प्यन्) न च कलाकण्डिकासप्तदशपादयोगलक्षणं(णा) वृद्धिना(र्ता)ऽभविष्यद् यदि
च लयान्तरम् । यो(ल्या)ऽन्तरं नामिसन्धीयेत कण्डिका प्रथमकण्डिका नाना मा(भ)वेदिति
प्रथमकण्डिकायां परिवृद्धिलक्षणे कथं वृद्धिर्भवेदिति । एवमेते(पु) वृद्धिरागारिताभ्यां
सङ्घातैर्द्वि(श्च) कलावका(यत्का) र्थभूताद्धेतोर्मध्यमासूक्तं सफल(म्) । एवं चतुष्क कला-
ज्येष्ठम् । इदमत्र(त) त्वम् । यद्यत्र मध्यम(मा)सारितस्य प्रयोगे(गो) नामीष्टो भवे(द्)
द्विकलं योगमाश्रित्य (म. ना. अ. ३१.८५) यदुक्तं सतृतीया द्वितीया च
प्रथमा चेति (म. ना. अ. ३१.८५) द्वितीयाप्रथमयोरेकद्वितीयपराद्विलक्षणः कृतो वृद्धिः
स्यात् । ज्येष्ठानभिसन्धौ च कथं चतुष्कलं योगमाश्रित्य कथितं चतुर्थीमादितः कृत्वेति
म. ना. ३१.८६) । तृतीयाद्वितीयाप्रथमानामेकद्वित्रिपरावृद्धिरूपत्वं सतः(ः) स्यादिति
सा वृद्धिराभ्यां जाता द्विकलचतुष्कलशब्दवत् सहचारिण्यामृ(ण्यां वृ)द्धौ मन्तव्यौ ॥ ९४ ॥

अतो वर्धमानान्तर्भूतानां यद्यपि स तत्र दशाविहित एव वान्तवि(र्वि)धिसंस्थाप्यस्ति
कश्चिद् विशेष इति दर्शयितुं कनिष्ठासारितस्य तावदाह । चच्चतुष्टपरिवर्त इति ।
ना. २६

अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु पूर्वनिर्दिष्टा ।

भ्रवतीह लयान्तरिते शब्दाद्भेदो लयाच्चैव ॥ ९६ ॥

उत्तरता(का)लान् कृत्वा द्वौ(त्वादौ) तिस्रः संकलाः(कलाः)

परित्यज्य ।

एतत्पातविधानं मध्यमकासारिते प्रोक्तम् ॥ ९७ ॥

‘च’ शब्दो यद्यपीत्यत्रा(स्या)र्थे । तेन यद्यपि कनिष्ठस्यायमेव कालविधिस्तथाप्यस्ति कश्चिद्विशेष इति दर्शयितुं कनिष्ठासारितस्य वक्तव्यप्रतिमुखदेहसंसाररूपान्नविभागेन वृत्त-विशेषसिद्धये विदारि(री)विच्छेदस्तत्कालविरामे वर्णाङ्गसमृद्धयुचितस्यापन्यासं(स)योजनं पृथक् स(स्वी)कार्यमिति यावत् । तथा चोदाहरणादेवम् । देवैः संस्तुतनमितमित्येको विच्छेदश्च चञ्चत्पुट(टे) । दैत्यैर्यक्षैर्नागैः पितृभिः प्रणमितचरणमिति पञ्चपाणौ । त्रैलोक्यहेतुमीशं रुद्रं शरणमहमुपगत इति समुद्रके । तन्द्रे यारि(चा)सारिते नानियम इत्युक्तं भवति ॥ ९५ ॥

लयान्तरेऽप्येव(वं) दर्शयति । अयमेव तालयोग इति । परिच्छ(च्छि)-न्नरूपवृद्धिरिति यावत् । कस्तर्हि अन्योर्भेद इत्याह । विशेषसिद्धिरिति । द्विगुणाक्षर-संयोगादित्यत्र (भ. ना. ३१.८४) श्लोकार्थमेवं तक्षिप्य च । शब्दाद् भेदो लयाच्चेति । अस्यापि यः शब्दपातस्तत्कृतो भेदः कनिष्ठेऽभ्य(ध्य)र्थकलायां शम्यां(म्यायां) लयान्तरे तु कलायामेव । अत्यन्तल्यान्तरितं कस्मादित्याह । लयाच्चेति । लयकृताद्भेदा-ह्ययान्तरितमित्यर्थः । एवकारेणेदमाह । लयान्तर्वशादेव कनिष्ठस्य दक्षिणप्रयोगाभावो लभ्यते ततो गुणलयस्य मार्गान्तरस्याभावो लयान्तर इव स्यादुभयापचेरिति ॥ ९६ ॥

एवं कनिष्ठस्य स्वतन्त्रमेदमुपदर्श्य मध्यमस्यापि दर्शयितुं उत्तरकाला(न्) कृत्वा तिस्रः कलाः परित्यजेदिति । (त) भन्तरा द्विकल्पश्चाणिबहुवचने प्राथम्यात् त्रित्वक(कत्वम)पि नालमेव(त) इतिवद् द्विकल्पश्चाणित्रयादायकलात्रयमपास्य त्रयः सण्डाः करणीयाः । ते नवकलो आद्यसण्डो द्वितीयो द्वादश तृतीयोऽपि द्वादश ततच(श्च)श्चत्पुटो.....निष्ठा(श्चा)मादि सन्निपातान्त एव । आद्या केवलमधिका शम्या मुक्तकसन्निपातकला । अन्यापविट्वा(द्वा) र(के)वलौ सण्डनिष्कामादिसन्निपातान्तावेव । अत एककलद्विकलौ(लौ) विधिरनुगृहीतो भवति । तत्र निष्कामस्याद्यत्वेन दर्शनात्

ज्येष्ठस्य भवन्ति नियमादादौ सैका चतुष्कला चात्र ।
मात्राद्वन्द्वयुताऽन्यत् कृत्वा तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥ ९८ ॥
बालं नवकलं येषां न तेषां साधु सम्मतम् ।
सन्निपाताङ्गविन्यासो घटेत(दते) न हि शास्त्रतः ॥ ९९ ॥

स्वातन्त्र्ये तु शम्यादिनिष्क्रान्तावखण्डौ द्वौ । सन्निपातादिनिष्क्रामादितामन्तकं च(कश्च) सन्निपात इति विशेषतो न सन्निपाताः । अत्र त्रयाच्छेदार्था(र्थात्) सन्निपातादो(दु) च भाण्डाहे न(देर्न) तर्कीप्रवेशादेरपि भेद इति ॥ ९७ ॥

अतः स्वातन्त्र्यावस्थातो नव(निय)मान्तर्भूतस्य ज्येष्ठस्य विशेषमाह । ज्येष्ठाः (ष्ठस्य) भवन्ति नियमादादौ सैका चतुष्कला । सा चेति चतुष्कला या मात्रा चतुष्कलरूपा पोडशकलेति यावत् । स ता(सैका) भवति । सारसंधरेके(संग्रहे)ण न वर्तते । कला चैकपात इत्याहदादौ ।

एतदुक्तं भवति । आवापादिसन्निपातः पोडशकलरूपोऽत्र । चतुष्कलचञ्चत्पुटादौ तु शम्या मुक्तककलपाऽन्तरवद् द्वौ परिवर्तौ चतुष्कलमात्रा(त्रौ) नो(तौ)पोडशकलवि(वेव) कुर्या(त्) । तौ च कृत्वा तयोर्मात्रा अस्याः(स्यां) क्षेपणीयाः सा तु सकला । कथमित्याह । द्वन्द्वेन परिवर्तद्वयेन युक्ता ।

एतदुक्तं भवति । क्षुत्(क्षिप)क्षेपे (प्रेरणे) (पा. धातुपाठः ११२१, १२८६, १९४२) (इ) त्यायाह । आदावष्टकला(ः) क्षेपा इति । नो कं वीथी शंकिनि(नी) । एवं तु विंशत्कलः । आवा(पा)यादौ सन्निपातौ द्वावन्यौ खण्डादित्युक्तं भवति । स्वतन्त्रेण तु ज्येष्ठासारिते शम्यादिविक्षेपतश्चञ्चत्पुटखण्डसन्निपाताद्विविक्षेपान्तौ पञ्चपाणिखण्डौ मुक्तकश्च सन्निपात इति विशेषः । पात्रादस्वे(दिष्वि)यता स्यादिति तु पातै(र)-था(थ) कार्यादित्यध्याहार्यम् । अन्यथा कृत्वा तदन्तेन तुल्यकर्तृकं स्यादिति । एवमयं ग्रन्थः सर्वथैवापुनरुक्तार्थो लक्ष्यलक्षणपरिचयवर्जितौ(तैः) पुनरुक्त इत्युपेक्ष्य सङ्ग्रहीकृतः सारकीकृतो न च पुनरुक्त(की)कृत इत्यास्तां तावत् । एवं कार्यकारणता च दर्शिता ॥ ९८ ॥

अधुना कनिष्ठस्य यद्रूपं प्रथमां कण्डिकां कुन(कृत्वा) (भ. ना. ३१.८१) इत्यनेन दर्शितं तदेव पूर्वपञ्चशङ्काशमनद्वारेण स्फुटीकर्तुमाह । भा(चा)लं त(न)वकलमिति । तत्रेयं पूर्वपञ्चशङ्का । कश्चिद्धि ब्रूयात् । इह चतुरासारितौ

पुनश्चैवाङ्गविन्यासः कलानियमतः कृतः ।

अथ तत्र मुखं तालध्रुव(यति)पातैरेव नियमितान् मानम् ॥ १०० ॥

वली(वालं)वर्धमानं चतस्रः कण्डिकाश्चैव । वर्धमान एकद्वित्रिचतुर्यामान्तान्यासारितानि ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजिताम् ।

अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादिव(वं) कनिष्ठकम् ॥

(भ. ना. ३१.८१)

इत्युक्तम् । तत्र स्पष्टमेव यथासङ्ख्ये(ङ्ख्यमि)ति नाश्रीयते । नवकण्डिकाकनिष्ठमिति सप्तदशपातानां षोडशद्वित्रिम(शार्धहीनं) पातयित्वा म(न)वपातमिह कनिष्ठमुध्य(मूख)-
तामिति । अत्राह । न तेषां साधु सम्मतमिति । अत्र हेतुः । सन्निपातेति शब्देन वस्तूच्यते । भूयसा तस्य सन्निपातान्तत्वात् । तेन वस्तुनो विन्याससहित्वेन कल्पनं तत्र घटते । अङ्गविन्यासश्च प्रतिमुखादिरूपो न घटते ।

ननु किं तेन घटितेनेत्याह । शाश्वतं हि लक्षणं मङ्गलधर्माणीअ(णमत्र वर्धमानमिव) कर्तव्यम् । तत्र चतुर्द्वन्द्वमु(यु)कमिति ।

ननु कलैका द्वे तिस्रः समुद्रका(ता) इति । क्रियतां विभाग इति । नेत्याह । पुनश्चैवेति । अङ्गविन्यासोऽपि पुनः शास्त्रत एव कलानियमेन कृनो नाम । विभागे न स्वेच्छा प्रमाणमिति यावत् ।

केचित् घटते तत्र शास्त्रत इति पठन्ति । तेन बालान्न(लं न)वकलं ए(ये)पां ते [ने] ह(त्य)त्र च्छेदं कृत्वा ते(ए)पां साधु सम्मतमित्यभ्युपगम्यते । तदिदमत्र हेतुः । सन्निपाताङ्गविन्यासो न घटते । तत्र शास्त्रत इति व्याचक्षते ॥ ९९ ॥

उपोहनं मुखं तेषामिति (भ. ना. ३१.८९) यदुक्तं तदिदानीं वक्तव्यम् । अङ्गविन्यासो हि शास्त्रेण चतुर्थः कृतः(ः) । तत्प्रीयन्यानि जातानि । चतुर्थं तु ज्ञातव्यम् । तदाह । अथ तत्र मुखं ना(ता)लयति- । तालोऽत्र मुखः(ल्यः) । षोडशकलं तत्रान्तर्भूतत्वात् तालमुखम् । तत्र ध्रु एताः शम्पादिविशेषद्वीपाः । यद्येगेऽपि च ध्रुवमार्गेण कृताः ॥ १०० ॥

तस्य कलामात्राक्षरगुरुलघुवर्णस्थितिं वक्ष्ये ।

ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टौ मुखं भवेन् मध्यमस्य सप्तकलम् ॥ १०१ ॥

पङ्क्तिर्मिलयान्तरे स्यात् पञ्चैव कलाः कनिष्ठस्य ।

आदावन्ते गुरुणी मध्ये च लघूनि बालतः प्रभृति ॥ १०२ ॥

अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरपि चाक्षराणि स्युः ।

आसारितोपवहनेष्वादावा(सा)रणानि युक्तानि ॥ १०३ ॥

तान्यक्षराणि चक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि ।

झण्डं जगति यदि गिनिगि झण्डं प्रथम(मि)लयान्तरं(रे)वा(चा)पि ।

तितित्तल कुचझल मध्ये तितिकुचवृद्धं भवेज्ज्येष्ठे ॥ १०४ ॥

तस्य मुखस्य का(क)लादि वक्ष्ये । तत्र कलानां प्राधान्याच्चाल एव तावदाह । ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टावित्यादि । अष्टा(ष्टौ) सप्त पङ्क्ति पञ्चेति । क्रमेणोपोहनं कलानां ध्रुवनमाने(वानुपाते) सति ज्येष्ठ(स्य) पञ्चपङ्क्तिः क(ष्टिक)ल(ल)स्तच्च कण्डिका-चतुर्षु रूपवर्धमाना शरीरान्तर्गतस्य चैव चा(वा)चासारिता चास्याङ्गविभागो नृत्तोपयोगादेव तत्तत्र(त्रा)सारितेषु नोपवहनमिति कथयितुं ज्येष्ठात् प्रभृत्युपक्रान्तम् । तालमालामात्रा-सङ्ख्येयाक्षरोपयोगोऽस्ति ॥ १०१ ॥

तालप्रथमे(प्रमे)यं गीत्याधारत्वादक्षरेषु च लघुभेदादिति मात्राक्षराश्रयगतगुरुलघु-वैचित्र्यमाह । आदावन्ते गुरुणीति । एतच्चतुर्वर्षि । आदौ सिद्धम् । अच(न्ते) रुद्रः । मध्ये त्वक्षराणि कियन्तीत्याह । बालतः प्रभृति ॥ १०२ ॥

अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरिति । तालकलायां चतुर्मात्रो गण इत्यनया स्थित्या मात्र(त्रा)विभागोऽन्ये तु कलाद्वयेनार्धत्वम् । एका कला ङ्मुवितीया । एव(वं) सर्वत्र । अथ दुष्टविशेषेऽपि हेतवो ब्रह्मप्रोक्ता वर्णा एषां पङ्क्तिक्रमो वक्तव्य इत्यत आह । आसारितेषु आदावासारणानि युक्तानि ॥ १०३ ॥

तान्यक्षराणि चक्ष्ये । आसारितोपवहनेषु यान्य(नि)कर्तव्यान्य-क्षराणि तानि चक्ष्ये । कानीत्याह । आसारणे आसमन्तात् स्वरूपविकारो लघवेन भविष्यति । उप(व)हनं तदर्थं यानि नियुक्तानि । तथा चोक्तम् । उपोह्यन्ते स्वरा येनेति ।

नन्वेवं मित्राकारादिरपि क्रियतामित्याशङ्क्यानादिशास्त्रं बन्धप्रसिध्यशिक्षाम्बुदये

इत्यक्षरपतनकलागुरुलघुवर्णस्थितिं विभक्तः ।

आसारितमुखसंज्ञिन उपवहनविधिर्विनिर्दिष्टा (ष्टः) ।

एवमेतत् सविस्तारं कथितं वर्धमानकम् ॥ १०५ ॥

चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म ओजे पट् परिकीर्तिताः ।

द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धाः पट् परिकीर्तिताः ।

कनीय एवं कर्तव्यमक्षरैस्तालमानतः ॥ १०६ ॥

हेत्वर्थं केपाच्चिदेवेत्याह । यानि पुरा ब्रह्मणा गीतानि । ब्रह्मरूपत्वेन च वेदमध्व-
वद्रीतानि । क्रमोऽपि तेषां नियतो वेत्याशयेनाह । झण्डं (ण्डुं) जगति यदि
दिदि (गिनिगि) झण्डुं (ण्डुं) प्रथमे कनिष्ठे लयान्तरे चापि । इदमेव विशेषं
त्वाह । ती (ति) तिक्कुचवृद्धं (दं) सम्य (ग) धिकीभूतम् । मध्ये च लघु (घू)-
नीत्युक्तत्वादसि.....न्यनन्तरं सहि (ही) ति सचेति लयान्तरे । तदन्तरं रु (कु) चच्छ-
(झ) लेति मध्ये मध्यमासारिते वृद्धं तद (न) न्तरं तीति कुचेति ज्येष्ठवृद्धं सर्वत्र त्वन्ये
कलाद्वये संपदितुमिति ॥ १०४ ॥

एतदङ्गमुपसंहरति । इत्यक्षरपतनकलेति । अक्षरेषु पतनं प्राप्तिर्यासां कलानां
तन्निमित्ते गुरुलघुपूरेणोपलक्षिता ये वर्णा झण्डु (ण्डु) मादयस्तेषां या स्थितिर्नियतक्रमतया
प्रविभक्ता । प्रत्यासारितमन्योन्यरूप उपोहनविनियु (धिरु) क्तो यस्यासारितेषु
मुखसंज्ञेति सम्बन्धः । न चामारितानां लक्षणं चञ्चत्पुटपरिवर्ते (म. ना. ३१-९५)
(तर्त इ) त्यादिना कृतं येन पुनरुक्तं स्यादपि तु वर्धमानस्यैव विद्धि (धि) प्रतिपादनमित्थं
कृतमिति दर्शयति । एवमेतदिति । सविस्तारमिति । वृद्धा (विधि) युतमित्यर्थः ।
वर्धमानस्ये (स्या) यं विधिरुक्तेति (क्त इति) यावत् ॥ १०५ ॥

नन्वत्र वर्धमानलक्षणस्योपसंहारोऽयमन्यस्य समासत्वात् (त्वा) न् । अथाऽत्र पदगतं
मेवं दर्शयितुमाह । चत्वारस्तु गु (ग) णा युग्म इति । तुर्विशेषद्योतकः यद्यप्यन्यत्र
सामगीता (दा) वपयदगतो नियमखाया (स्याना) नन्दमस्यां सो (स) इत्यक्षरेण बहुतरं
व्याप्तम् । तथापि नृत्ते अभिनयस्य कर्तव्यतां तस्य च गीत्या च गीत्यर्थे भाविते प्रवृत्तेरर्थस्य
चातिप्रकर्षावगमाभावादत्याचौ च धि (न) त्ययं (लं) कारवैधुर्यापत्तेरयं मध्यमक्रमो हृदयहारी
सहा (दा) नुमाहको नु स (से) व्यन्ते (स्ते) न प्रतिकलं चतुर्मात्रो गु (ग) णः । अन्या-

यथा ।

देवं देवैः संस्तुतनमितम् ।

दैत्यैर्यक्षैर्नगैः पितृभिः प्रणमितचरणम् ।

त्रैलोक्यहेतुमीशं रुद्रं शरणमहमुपगतः ॥ १०७ ॥

अष्टावेव 'गु(ग)णाः कार्याः पूर्व(र्व)ताले' यथाविधि ।

द्वादशैव तु कर्तव्याः पट्पितापुत्रके गणाः ॥ १०८ ॥

अर्धत्रयोदश'गणास्तृतीये वस्तुसंज्ञके' ।

एवमक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृतः ॥ १०९ ॥

(न्या)या तु कलाया विश्रान्तियोगात् स(द् गान्)धर्वगुणत्वप्रासादयति । अस्मान्ते(नैव)
लघुरिव गुरुत्व(त्वं) छन्दा(न्दो)व्यवस्थाया(ः) । तदाह । द्वितीये पञ्चपाणौ तु
सार्धमि(र्धा इ)ति । षोडशे(द्वै)वेत्युदाहरणान्निरुक्तम्(त्वा)दपोहनवन्नियताक्षरनियम
इत्याह तदुदाहरण(नि) ॥ १०६ ॥

देवमित्यादि । भगवान् महेश्वर एवात्र स(से)व्यस्तत्परिवारत्वेन तत्प्रवणतया
च देवान्तराणां वर्णनम् । येन पिण्डीबन्धानां ताक्षर्यपिण्डी भवेद् विष्णोरित्येवं-
मादीनां (भ. ना. ४.२५४) सर्वेषां निवृत्त(त्)प्रति(ज्ञ)तां च(चा)वान्तरविच्छेद इति
तथाविधान्यक्षराणि रचनीयानीत्युदाहरणानीत्य(म्या)भिप्रायः । उदाहरणादेव गणविभागे
सिद्धे किं लक्षणेनेति चेद् गुरुश्रुनियमोऽपि वर्णवृत्तयत् सम्मान्येत । न त्वमाविष्टः ।
अष्टपाणात्त्रैलोक्या(द्) । न कोदाहरणादियती प्रतिपत्तिर्भवति । कियति भाषो कियजो
मात्रा इति लक्षणमपि करणीयमेवेति ।

ननु मुक्तकसन्निपात आद्ये चञ्चत्पुटखण्डेन तस्य सन्निपातान्यत्राद् वस्तुत्रयस्य ।
तत्कथमुक्तं द्वितीये पञ्चपाणौ सार्धः पडिति (भ ना. ३१-१०६) । अत्राह
तालविभागभेदसिद्धये ग(एता)देव चैवमत्रयकर्तव्यम् । अनन्तरं तु गीनृत्तादिवशा(ः)-
सन्तु वीदरस्ता(न्तु) त्वितराः । (ता)व्यविभागस्य चेदमुदाहरणम् । अन्यथा च कन्या
विश्रान्तिनाहरणीयकला प्रकर्ष्य(त्)सम्मान्यनानपरिपूर्णेनार्धगणेन कर्तव्यता इयतीति
तात्पर्यमत्र ॥ १०७ ॥

एवमेककले निरूप्य द्विकले यतिविधिं सोदाहरणमाह । अष्टावेव गणा इति ।

यथा ।

भूताधिपतिं भगनेन्नहरं देवैर्वन्द्यं सुरमखं मथनम् ।
 रौद्रं भयदं गजचर्मपटं शम्भुं त्र्यक्षं ज्वलननिभजटम् ।
 भुजगपरिकरं त्रिदशगणवरं दैत्यैर्नित्यं परिपठितचरितम् ।
 'उमापतिं नमितमभिमत' सुखदं शरणं सुरनुतमहमिह' समुपगतः
 ॥ ११० ॥

कार्याः षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणाः ।
 चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये चस्तुसंज्ञके ॥ १११ ॥
 चतुर्विंशतिरर्थं च तृतीये चस्तुसंज्ञके ।
 ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्ये एवमक्षरसञ्चयः ॥ ११२ ॥

यथा ।

'अमरं प्रवरं मदनाङ्गहरं भुवनैकनाथमभयप्रदम् ।
 'त्रिपुरनाशकरं देवं तमहं प्रणमत(गत)सुरपितृगणनतचरणम् ।

पूर्वताले चञ्चल्युटे । अर्धत्रयोदशमेपां ते गणा इति बहुव्रीहिगर्भकर्मधारया(त्) त्रयोदशानां गणानां च गणयतः स तथा ॥ १०८-११० ॥

अथ चतुष्कलगणलक्षणमुदाहरणं चाह । कार्याः षोडशेति । यस्तुसंज्ञक इत्यनेनेदमाह । एष तावत् सर्वत्र विभागकल्यां गणो न्यायान्त(न्ता)र्धग इति तत् त्रयोदशत्वाद्बन्धुनश्च सन्निगतान्तत्वात् । आये भागेऽभ्यधिको यः सन्निपातत् प्रणमत । तद्वलाच्चत्रैवेको गुणः प्रविशति । तेन दैत्यैरित्यन्तम् । चञ्चल्युदांशमध्यमे विज्ञप्नु-मित्यन्त(म्) । ज्येष्ठेति पृथिवीत्यन्तम् । स्वतन्त्रेणासारितेषु यथास्थित एव क्रमः ॥ १११-११२ ॥

स्वतन्त्रपूर्वकं च पास्तन्व्यमिति स्वातन्त्रयोरभिप्रायेणेत्यमप्युदाहरणम् । अमरमित्य-विद्यमानम्..... प्रवरमुल्लूष्टम् । .....तत् । पृथिवीमित्यादि व्योमाख्यामित्यन्ते द्वन्द्वेऽपि ज्वलनं इत्यादावल्लुठ-(म्) ब्रह्मगीतत्वात् । अन्ये त्वसमस्तमेव वदन्ति । यजमानो व्योमाख्यः कार्यो यस्येति । विद्या(निलयं) चन्द्रार्धधरमि-

१ च. वर । २ च. श्वं । ३ च. अमर । ४ च. सुत । ५ च. चरणमहमुप । ६ च. सन्निते । ७ च. अमरप्रवरं । ८ च. त्रिपुरान्त ।

पृथिवी सलिलं ज्वलनं(नः) पवनं(नः) सूर्यश्चन्द्रो यजमानो
व्योमाख्यः कार्यः ।
मुनिभिर्घस्य प्रोक्तत्त्रैलोक्यगुरुं तमचिन्त्यमजं (तमजं) विद्या-
निलयं भैरवरूपम् ।

खट्वाङ्गकपालधरं(खट्वाङ्गधरं)स्थित्युत्पत्तिप्रलयनिमित्तम् ।
चन्द्रार्धधरं तिलकार्धधरं मुण्डार्धधरं रश्नार्धधरम् ।
पद्भुभिर्विकृतैः विविधैर्विकृतैर्वैद्यं त्रि(विधैर्) विमुखैः(खैरपि) तैः ।
प्रमथैः परिवृतमहमीशं(तमीशं) सुखदं सततं प्रणतः ॥ ११३ ॥
आसारितानां सर्वेषां त्रयो भेदाः प्रकीर्तिताः ।
यथाक्षरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमथापि च ॥ ११४ ॥
तालच्छेदाद् द्विगुणितैः समवर्णगणैः कृ(णैर्ह)तम् ।
अनिवृत्ताक्षरपदं यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥ ११५ ॥

त्यादिना गौरीश्वररूपत्वमस्य । अत एवोक्तं सपत्नीक्रो वृषध्वजः सह देवगणा-
धिपैरिति । पूर्वं चोक्तम् ।

वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यति सानुगः ।

(भ. ना. ५.४८)

इति । अत एव गणानां स्तुतिर्बहुभिर्विकृतैरिति । इयमेव चैषां स्तुतिर्यत् परमेश्वर-
प्रकरणम् (जे) स्तुत्यन्त(न्ते) प्रणन(गण) प्रकाशनं हि स्तुतिः । अत्र देवैः सन्तुतनमि-
(संस्तुतनमि)त्यादौ (भ. ना. ३१-१०७) देवानामपि स्तुतिरेव कृत्या(ता) मन्तव्येति ।
विकृतैरिति द्विगम्यैरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

अस्यैव पदगतं विशेषान्तरं वक्तुमुपक्रमते । आसारितानामिति । न केवलं
वर्धमानान्तर्भाव इदं त्रैविध्यं किन्तु स्वतन्त्रेऽपीत्युक्तं सर्वेषामपीति ॥ ११४ ॥

तालच्छेदादित्यादि । इह(हा) नेद्वित्तिगुणवृत्तिरुच्यते । सा च पदैकदेशस्य
पदस्य तन्मसुदायस्य वा । सर्वथा यत्र सा नास्ति तद् (त्र)गीताक्षराणां नातिक्रमणवर्तमानत्वाद्
यथाक्षरम् । तद्द्वानिवृत्तौ(त्ताक्षर)पदमिति । अक्षरं द्वे त्रीणि । एवं
पदान्तनिवृत्तमावृत्तिश्चान्यस्य । अत एव स(म)वर्णगणैर्हृतम् । गणाश्चतुर्मात्रास्ते

निवृत्त्या यत् समायुक्तं द्विसंख्यातं तदुच्यते ।

निवृत्तिद्वयसंयुक्तं त्रिसंख्यातमपीष्यते ॥ ११६ ॥

चतुष्कादौ चतुर्मात्रा यथोक्तगुरुलाघवाः ।

यथायोगं गणाः कार्या गीतेष्वसासारेतिषु च ॥ ११७ ॥

अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तु सा ।

चित्रे कला 'बुधैर्जेया वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ११८ ॥

सर्वे समवर्णाः । सम(मा)स्तुल्यास्वाह्या(य्या)दिवर्णा येषु । तुल्यं(इयत्वं)तस्य सद्दशाक्षरत्वात् ।

नन्वेतन्न ज्ञायते किमिति तालभागे क्रियदक्षरयोजनमित्याह । तालच्छेदाद् द्विगुणितैरिति । तालद्वयलघुयदि(ः) तस्य छेदो भागो गुरुलघुप्लुतादि(ः) तनु(म)पेक्ष्य द्विगुणितानि यान्यक्षराणि तैरुपलक्षिता ये गणाः ।

एतदुक्तं भवति । वदन्ति या(यो) गुरु(ः)स्तो(सो)त्र गुरुद्वयम् । एवं द्वितीये ए(रे)कार(रे) लघुद्वयं गकारे प्लुतद्वयम् । एवं पञ्चमाणौ वाच्यम् । एवं तालभागद्विगुणित-वर्णोपलक्षितैर्गु(ग)णैर्ह(हं)तमिति बाहीति(द्विर्हंतं) स्वरूपं यथाक्षरमिति तात्पर्यम् ॥ ११५ ॥

अथ द्विसंख्याने(तं) लक्ष्यते । नि(वृ)त्त्या यत् समायुक्तं तद् द्विसंख्याता(तम्) । निवृत्तिद्वयसंयुक्तमिति । निवृत्तिरावृत्तिः । तथा युक्तं द्विसंख्यात(म्) । तदा(द्वा)भ्या त्रिसंख्यातम् ॥ ११६ ॥

ननु तालच्छेदाननुगुणैरित्युक्ते गुरुद्वयं लघुनी प्लुतद्वयमिति प्राप्तम् । तच्चैतन्न दृश्यत इत्यनं आह । चतुष्कादाविति । चत्वारस्तु गणा इति (भ. ना. ३१.१०६) चतुष्कमधिग्रह । ओजे षष्ठ्येव गणा इत्यादि च । तत्र चतुष्कादौ ये गणा उक्तास्ते चतुर्मात्राः कार्याः । न तु गुरुलघुनियमोऽत्र । तदाह । यथोक्तेति । उक्तेन निवक्षा वक्ष्यते । यथामीष्टगुरुलघुभावा इति यावत् । तच्च यथायोगं चञ्चलुटादिताले योज्यम् ॥ ११७ ॥

यथायोगमित्युक्तं तन्मार्गत्रयेऽपि स्फुटीकृतमाह । अक्षरैरित्यादि । अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तु सा । चित्रे कलेति छेद उच्यते । तेनाक्षरै-

वृत्तौ या वर्णमात्राभिश्चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।

द्विगुणा दक्षिणे सा तु कला ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ ११९ ॥

न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदप्युपपद्यते ।

वर्णमात्राद्विगुणनाद्वर्णभेदः प्रकीर्तितः ॥ १२० ॥

यथाक्षरेषु भूयिष्ठं गीतेष्वासारितेषु च ।

विधिरेष' समुद्दिष्टो वर्णतालस'माश्रयः ॥ १२१ ॥

मात्राचतुष्कोपलक्षितो योगो भवति । स एव गीतात्मकवर्णमवेक्ष्य द्विमात्रो भागो भवति । चतुर्मात्राक्षरांशे दशलब्धक्षरपरिमाणगुरुबाह्यस्तदर्थरूपो लघुस्तदर्थे षण्मात्रात्मके तु भागे प्लुत इति यावत् । चतुर्मात्र एवं त्वक्षरभागे विंशतिलघुपरिमाणो गुरुभाग एव लघ्वाद्विगुणः । यथायोगमिति वार्तिके चतुर्मात्रे चत्वारिंशलघुमिति (त) तालगुरुसार्धप्लुतमित्येवं सर्वत्र तदाह । वृत्तौ सा द्विगुणेति । साक्षा (क्षर) योग, क्षिके (स) चतुर्मात्राकालवृत्तौ तालकला चित्रापेक्षया द्विगुणा (णां) विभर्तीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

या च सा चतुर्मात्रकलावृत्तौ वर्णमात्रामिरुपलक्षिता कृता सैव वार्तिकापेक्षया द्विगुणां कलां दक्षिणां विभर्ति । तदाह ।

वृत्तौ यावद् (या) वर्णमात्राभिश्चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।

द्विगुणा दक्षिणे सा तु ॥

इति ॥ ११९ ॥

तदेव स्थिरीकरोति । न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदपि इति । मार्गेषु सर्वेषु च तावन्त्येवाक्षराणीति यावत् ।

ननु तावत्त्येवाक्षरेषु कथं प्रतिमार्गं कालभेद इत्याह । वर्णमात्राद्विगुणनाद्वर्णभेद इति । वर्णाक्षरस्य भेद इत्यादेः । मात्रास्वरूपा येऽक्षरादिकाः । तस्या द्विगुणनात् । वर्णस्येति । गीते भेदो मार्गवैचित्र्यमिति यावत् । स तेन दैवेदिति चिते (त्रे) ए एति वृत्ते (चौ) देएएएएएए इति दक्षिणे ॥ १२० ॥

तदुपसंहरति । यथाक्षरेषु भूयिष्ठमिति । बाहुल्येनायं विधिः । अन्यथाऽपि कश्चिदस्तु मध्यमस्तावदयं प्रकार इति भावः । एतच्चोक्तं प्राक् ॥ १२१ ॥

द्विसङ्ख्याते निवृत्तिस्तु कार्यार्थयोगतः ।

द्विसङ्ख्यातार्थ(र्ध)योगेन त्रिसङ्ख्यातेऽपि चेप्यते ॥ १२२ ॥

न चित्रे द्वित्रिसङ्ख्यात कदाचिदपि योजयेत् ।

न च वृत्तौ त्रिसङ्ख्यातं गीतं वासारितं बुधः ॥ १२३ ॥

त्रिसङ्ख्यातं दक्षिणे स्याद् द्विसङ्ख्यातं च वार्तिके ।

चित्रे यथाक्षरं प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चयः ॥ १२४ ॥

यथाक्षरं तु सर्वेषु मार्गेषु परिकीर्तितम् । इति केचित् ।

दक्षिणेनैव गत्वादा निवृत्तौ वृत्तिवद् ब्रजेत् ॥ १२५ ॥

एव यथाक्षरस्य परीक्षा कृत्वा द्विसङ्ख्यातत्रिसङ्ख्यातयोस्तामाह ।

द्विसङ्ख्याते निवृत्तिस्तु कार्यार्थयोगतः ।

द्विसङ्ख्यातार्थयोगेन त्रिसङ्ख्यातेऽपि चेप्यते ॥

इति । आद्यस्य यथाक्षरस्यार्थयोगे द्विसङ्ख्याते निवृत्तिरावृत्ति । तस्यार्थयोगेन त्रिसङ्ख्यातेन(पि) । देवं देवैः संस्तुतमिति (भ ना ३११०७) यथाक्षरे चतस्र कला । द्विसङ्ख्याते देवमेका कला देवं देवैरिति द्वितीया मण्डुते तृतीया संस्तुतमिति चतुर्था । एव यानता चतस्र फल्यस्त्रावतैव वर्ध(मान)योग । यदा तु देवं देवैः संस्तुतनमितमित्यनेनैककलापाते यावता द्विसङ्ख्या द्वे कले तदा त्रिसङ्ख्यापात द्वे सङ्ख्याने त्रीणि च त्रयस्तथा ॥ १२२ ॥

क्रियन्त्यश्रगणि तारकलायामित्याशङ्क्याह । न चित्रे द्वित्रिसङ्ख्यातमिति । चित्रमार्गे यथाक्षरमिति । वार्तिके तु यथाक्षर द्विसङ्ख्यातम्(म) त्र । तत्र तु त्रिसङ्ख्यातं न मा(भा)ति । दक्षिणे तु त्रयमपि । तदा तत् त्रिसङ्ख्यातं दक्षिणे स्यादिति ॥ १२३-१२४ ॥

तत्र त्रिसङ्ख्यातस्य स्वरूपं स्फुटयति । दक्षिणेनैवेति । दक्षिणमार्गेचितं देव इत्यस्य शब्दस्य वर्णप्रकर्षं कृत्वा वृत्तै(चि) कर्तव्या । तस्येव देव इति शब्दस्य ततोऽर्धप्रकर्षं कुर्यात् । तदाह । वृत्तिवत् पुनरावृत्तौ च ॥ १२५ ॥

चित्रवच्च यथान्यायं त्रिसंख्याते विधिः स्मृतः ।

अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीष्यते ॥ १२६ ॥

वृत्तौ वा दक्षिणे वापि प्रयोगस्य सदैव तु ।

वस्त्वादौ वस्तुमध्ये वा वस्त्वन्ते वा निवृत्तयः ॥ १२७ ॥

प्रयोक्तव्या बुधैर्नित्यं विचार्याङ्गबलावलम् ।

निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा वस्तुवशाद् भवेत् ॥ १२८ ॥

अकलापातनात्तस्या वर्णः कार्यो निवृत्तिमान् ।

वर्णालङ्कारसौभाग्यं विच्छेदं करणस्य च ॥ १२९ ॥

ततोऽप्यर्धप्रकर्षस्तदाह । चित्रवच्चेति । अनेनैव विधानेनेति । यथान्यायमिति । तेनैवात्रैक एवातिदेशः । वार्तिकेनैव गत्यादौ निवृत्तौ चित्रवद् भ(व)जेदिति वार्तिके । दक्षिणेनैव गन्धा(त्या)दौ निवृत्तौ वृत्तिवदिति दक्षिणे । केचिद् ध्रुवकमागपिक्षया चतुस्संख्यातमपीच्छन्ति । तच्च मुनिना देहावृतमार्गत्रयस्यैव बाहुल्येन प्रयोज्यत्यात् तेन देव इति देवैरिति देवं देवैरिति देवं देवैः संस्तुतनमितमिति त्रिसंख्यातम् । देवमिति तं देवैरिति संस्तुतेति द्विसंख्यातम् ॥ १२६ ॥

ननु चित्रे तावता द्विसंख्यातं नास्ति । यत्र स्व(र)स्ति तत्र निवृत्ताश्रयरूपम् । निवृत्तिश्च तस्मिन् स्थाने कार्येति निरूपयति । वृत्तौ वा दक्षिणे चेति । प्रयोगस्य गीतकासारितादेर्यद्वस्तु तस्यादौ मध्येऽप्यन्ते वा निवृत्तयः कर्तव्याः ॥ १२७ ॥

अद्धानां विवधादीनां बलावलं विचार्यम् । विदारीवशाद्धि निवृत्तयो भवन्तीति यत्र विप्रियो विशेषत उपदिष्टस्तत्र सामुद्रसिद्धे आदावन्ते चावश्यं निवृत्तिः । तत्र निवृत्ताश्रयं (तद्रूप निवृत्तिश्च कांमस्थाने कार्येति निरूपयति । (वृ)) उपवर्तने मध्यनिवृत्तिरिति । अथात्रोद्देशान्तरमाह । निवृत्तौ तु कला न्यूनेति । निवृत्ताविनिवृत्तौ च चतुर्थः । अस्य प्रयोगस्यालङ्कारादेर्वा सामर्थ्याद् यदा चतुर्धात्रा भवन्ति तदा न्यूनभाग एव कालप्रकर्षवर्णस्वरो निवृत्तिमानावर्तमानः कार्यो(र्यो)ऽवतील(शिष्ट)-कलायां पूर्णता वर्णत्रयवशा (का)र्यो (च)दि का(त)स्य निवृत्तिस्तत्रैव । न्यू(ो)ना)यहेऽ-वस्थानात्मनि वृत्तिर्निर्ना(मा)निवृत्तिः । तामेव न्यूनां कलामात्रित्य यत् कला(लो)जनाल-

तत्त्वादीनां प्रयोगश्च निवृत्तीनां प्रयोजनम् ।

वर्णतालक्षराणां तु संयोगोऽयं मया स्मृतः ॥ १३० ॥

आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।

वर्धमानं तु विज्ञेयं चतस्रः कण्डिका युवैः ॥ १३१ ॥

कलपूरणं - तं व्याप्य वर्णस्याप्यादिनिवृत्तिमान् परिसपासि (सः) कर्तव्य इति । तद्यथा चञ्चलपुटे दाहिपवणांदोलइआ (दक्षिणपवनान्दोलिता) इत्यत्र योगाल्ल (घुः) इत्यनेन सहितः (तं) प्लुतः (तं) पूरयति । तुल्यार्थे अनिवृत्तिमपि समुचिनोति ।

ननु यथाक्षरे पाठे सौकर्यम् । अर्थावबोधसौकर्यं च द्विसंख्यातात् । धौ (धा) हुको गुण उक्त एव दोषा न्य (अ) त इत्याशङ्क्याह । चण्यो (र्णा) लङ्कारसौभाग्यमिति । गीतिशोभाकरणस्य तदनुसारिणस्तद्वीपाद्यादेर्विच्छित्तिवि (र्वि) चित्राच्छेदास्त्वतो सानुगतानां चोत्कृ (ष्ट) लक्षणानां प्रकृष्टयोजनानिवृत्तीनां द्वित्रिप्त (त्रैव्य) न्तग (र्ग) तानां प्रयोजनं यथाक्षरे हि वैचिष्यान्तरं न किञ्चिद् ग (गी) तवाचयोरिति ।

ननु पादयोजनया किमत्र प्रयोजनमित्याशङ्क्याह । वर्णतालक्षरन्तु (राणां तु) संयोगोऽयमिति । वर्णः स्याप्यादिः । अक्षराणि पदानीति । संयोग इति सम्यग् योजना । स्वरतालपदात्मकं गान्धर्वमिति । प्रागुक्तमिति भावः ॥ १२८-१३० ॥

गीतेष्विति संयोगादुक्तम् । वर्धमानेष्विति बहुवचनम् । यथाक्षरं द्विसंख्या- (ता) पेक्षया । तथाहि । चित्रे यथाक्षरं वर्तते । द्विसंख्यातं तच्च दक्षिणे । त्रीण्यधीति षोढा वर्धमानम् । एवमासारितस्य वर्धमानान्तर्भूतस्य स्वरूपं वर्धमानशरीरमेव तु वाच्यम् । किञ्च वर्धमानपदासारितान्यासारितेष्वोऽपि वर्धमानोत्पत्तिर्यास्येया । तत्र ज्येष्ठा वर्धमानशरीर- मन्वेति । तद्वारणे तरेभ्यः । ज्येष्ठान्या (स्या) सारितानामनुप्रवेशात् । तत्र कीदृश्यो ज्येष्ठस्य खण्डनया तम् ज्ञायत इति वाच्यम् ।

ननुक्तं चतस्रः कण्डिकाश्चैवेति (म. नं. ११. ७६) । सत्यं तनु (तु) ध्रुवके हि कल्यादिभिश्चेत्याद्या न च काले.....या चतुर्मिर्न प्रायमेवोक्तमिति प्रस्फुरयितुं ग्रन्थान्तरं वर्धमानान्त (नं तु) विज्ञेयं चतस्र इत्यादि । चतुर्धावतः खण्डनमतश्चतस्रः ख (क) ण्डिकाः ॥ १३१ ॥

विशाला सङ्गता चैव सुनन्दा सुमुखी तथा ।

उपोहनं विशालायाः कलाः पञ्च भवेदिह ॥ १३२ ॥

पट् सङ्गताया विज्ञेयाः सुनन्दायास्तु सप्तकम् ।

सुमुख्याश्चोपवहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ॥ १३३ ॥

आदौ गुरुद्वयं कार्यं चतुर्दश लघून्यथ ।

उपोहने विशालायाः पुनरन्ते गुरुः स्मृतम् ॥ १३४ ॥

यथा ।

झण्डुं जगति यवलिनकदिगिनिगिकुचकुलतिति (निगितिति) चा ।

चतुर्भिरधिकैर्हस्वैर्गुरुत्रयसमन्वितैः ।

सङ्गतायास्तु विज्ञेय उपोहनविधिः क्रमात् ॥ १३५ ॥

यथा ।

झण्डुं जगति य वलिनकदिगिनिगितितिझलतितिचा ।

चतुर्भिरधिकैरेवं लघुभिर्गुरुसंयुतः ।

सुनन्दाया अपि ज्ञेयो ह्युपोहनविधिर्बुधैः ॥ १३६ ॥

यथा ।

झण्डुं जगति यवलिनकदिगिनिगितितझलकुचझलतितिचा ।

पट्त्रिं (विं) शतिर्लघूनि स्युः सुमुख्याश्च गुरुणि तु ।

उपोहनविधाने तु ज्ञेयानि मुनिसत्तमाः ॥ १३७ ॥

तत्र दशपरिवर्ते आद्यायाश्चतुरावृत्तिरिति सा विशाला । द्वितीया ततः प्रभृति संगते रूपक्रमात् संगमे वात्र ल्यान्तरनिवृत्तेः संगता । वितति हाहाभावात् सप्तमृद्विकला उपक्रम्यते हि कला-तालप्रमाणं च मध्यमासारित (त) स्मृतीया न.....सा सुनन्दा । चतुर्दशपरिवर्तप्रमुख एवास्तिवति सुमुखी । तासां चासारित (व) देवो (पो) ह्ना । पञ्च पट् सप्ताष्टौ कलासराणि त्वत्रान्यानि । तदाह । उपोहनं विशालाया इत्यादि वाक्यम् । नाकं वा गुरुत्रयमाद्यम् । झण्डुं अन्त्यं वा । गुरुसंयुते (त) इति गुरुणी (रूणि) च । एतान्ये गुरुणी (रूणि) ॥ १३२-१३७ ॥

यथा ।

झण्डुं जगति यवलितकदिगिनिगितितिजलकुचजलनिति(झलतिति)
चा ।

उपोह्यन्ते स्वरा धेन तेन^१ गीतं प्रवर्तते ।

तस्मादुपोहनं ज्ञेयं^२ शुष्काक्षरसमन्वितम्^३ ॥ १३८ ॥

अथवोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनादिभिः ।

तस्मादुपोहनं ह्येतद्भानभाण्डसमाश्रयम् ॥ १३९ ॥

शम्भ्यानालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।

उपोहने विशालायास्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १४० ॥

नन्द(तत्र) किमर्थमुपोहनं कस्मान्नो वचनमुच्यत इत्याशङ्कस्याह । उपोह्यन्ते
स्वरा धेनेति । गात्ररीणायां येन वा का(क)रणमात्रेण स्वरा उपोह्यन्ते भाविनीत्युपारम्भिण
ऊहविषयोः क्रियन्ते उह्यन्ते च धार्यन्ते उत तदुपोहनमुपवहनइ(मि)त्यपि दृश्यते ।
व्यवहारा येऽत्र च । तारव्या वीणायां गीतं प्रवर्तते । तस्माद् व्यक्तावाक्करणानुकाररूपे
गीतप्रतिपत्तिः ।

ननु व्यक्तार्थरुद्रादिषद्वारेणैवेत्येवं गात्रदास्त्रीणागतं यद्वाकरणमात्रं तदेवो-
पोहनम् । तच्च हरेति ए(ह)काराद्यन्यतमाऽव्यक्तार्थवर्णयोजनाय प्रक्रम्ये(मे) प्राप्तेऽभ्युदय-
सिद्धौ न यतते । झण्डु(ण्डु)मादिभिर्योग्यते । न तु तावेव । तदाह । शुष्काक्षरस-
मन्वितम् ॥ १३८ ॥

एवं गात्रदास्त्रीणाभिप्रायेण मप्रयोजनं निर्वचनमुक्त्वा ग्रन्थ(ध्य)मानं नृत्य-
माश्रित्याह । अथै(थ)वोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनामिति(दिभिः) ।
साधिवेदविषयोऽयम् । प्रयोगमाश्रित्यैवेत्यादिसूचनाभिनयेन शुष्काक्षरगाने भाण्डसहिते बहुक्तं
येऽपि चान्तरमार्गाः स्युस्तस्त्रीवाकरणैः स्मृताः ।

तेषु सूचा(ची) प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवम्(वे) ॥

(भ. ना. ४-३१८)

इति । तेनोपोह्यते प्रयोगसूचनाभिनयद्वारेण सूचि(च्य)ते यत्र तदुपोहनम् ॥ १३९ ॥

अथवा विधिमाह । शम्भ्य(म्भ्या)नालाविति । द्विरित्युक्तेऽभ्यस्तात्वि-
(त्वि)क्युक्तेऽपि प्रत्येकं स्वादिति । ससता इति स्यात् तदर्थमाह । अभ्यस्तौ समुदितौ ।

द्विकलः सङ्गनायाश्च तालश्चाचपुटो भवेत् ।

त्रिकलो युक्ततालादिः सुनन्दायास्तथैव च ॥ १४१ ॥

चच्चपुटश्च द्विकलः सुमुख्याः स्यादुपोहने ।

उपोहने द्विरभ्यस्तैस्ततः कार्या तु कण्डिका ॥ १४२ ॥

एतान्युपोहनीनीह चत्वारि गदितानि तु ।

आनुपूर्व्यात्(र्व्या) प्रयोगं तु कण्डिकानां निबोधत ॥ १४३ ॥

शम्या तालौ(लः) पुनः शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।

त्रिकलः सन्निपातश्च विशालायाः प्रकीर्तितः ॥ १४४ ॥

द्वित्रिकाल उद्धृतालादिर्युक्ता(कश्) चच्चपुटः । तथैव चेति । न विशालायां शम्यादि-
चच्चपुटगतगुरुलधादिविभागः । अत्र तु तद्वतो गुरुलघुप्लुतविभागो न स्वागुरुप्रस्तारं
कलासप्तकमिति यावत् । तदयं प्रस्तारः । शंसंशंताशंनिशिताश निशनिताशप्रश । अथ
विप्रयोगमाह । न द्विरभ्यस्त इति सूच(यन्) नृत्यप्रयोगमेदद्वारा वृत्ति(ः) । अतालसताल-
मेदादित्यन्ये । कथं खण्डी(कण्डिका) कार्येत्याह । आनुपूर्व्येति । न त्वामारितसंम्याद
इव व्युत्क्रमेणेति ॥ १४०-१४३ ॥

तत्र गुरुकण्डिकारूपत्वे योग्यतापरं वर्धमानशब्दवाच्ये तालविधिमाह ।

शम्या तालो पुनः शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।

त्रिकलः सन्निपातश्च ।

इति इसनितानि इसताप्रति इस इति तापनकलायां प्रस्तारः । यथाह ।

मध्यमासारितान्यस्य वस्तुनो यदुदाहृतः ।

इति । अक्षरार्थस्तु इह कलादिकद्विकलयुग्मता दृश्यते । तत्र तिस्र इति प्रस्तारे प्राप्ते
आह । प्रकीर्तित(ः) । प्रस्तारस्य प्रवेशश्च कीर्ति(तः) । प्राधान्यमादित्यं प्रतीति ।
तत्राष्टासु कलासु नृत्ताभ्यादौ शम्यनालौ किमविच्छेदेनेत्याह । पुनरिति । विच्छेदः

१ च. स्तुतः । २ ज. तस्यैव सन्निपातोऽन्ये सुनन्दायास्तथैव च । ३ च. द्विरभ्यस्ते ।
४ च. हि । ज. वै । ५ इतः परं द. मानृवाया पूर्वं विशाला कर्तव्या बालतालप्रयोजिता । अन्ति-
मार्धकलोपेता मालमासारितन्तु तत्र । सङ्गताया गृहं गन्वा विशाला सङ्गता यदि । युज्यते पूर्वनालेन तत्र
स्यात्तालयान्तरम् । सुनन्दा च ततः कार्या सङ्गता पुनरेव हि । विशाला च पुनथैव सुमुखी(सं)प्रयो-
जयेत् । सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गता पुनरिष्यते । विशालायाः समाप्तिस्तु हेत्या दद्या निवृत्तयः । वर्धमानस्य
तालोऽयं वर्ज्यवानाः पृथक् पृथक् ॥ इत्यधिकः ।

चञ्चत्पुटस्य^(१) (श्च) द्विकलः सङ्गताया अपि स्मृतः ।

चतुष्कल्पः^(२) (लः) सुनन्दायाः स एव गदितो बुधैः ॥ १४५ ॥

सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।

कार्यश्चतुष्कलो युग्मः सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥ १४६ ॥

वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।

मया प्रोक्तः पुनश्चैव संहतानां^(३) नियोधत^(४) ॥ १४७ ॥

पुनरर्थस्य दर्शनम् । ततेह (त इह) कण्ठोक्तशम्यातालान्तरवाधितेन विच्छेदो नश्यते । तेन विच्छिन्नौ तावित्यर्थः । ते सनिता पुनस्त्रि काकाक्षिवत्तेन प्रनिशम् । एवमर्थं कैचिदक्षरारूढं कर्तुमशक्ताः प्रकृणादिवल्यदमुमेवार्थमाहुः ॥ १४४ ॥

चञ्चत्पुटश्च द्विकलः सङ्गत(ताया) इति । चतुष्कलः सुनन्दी-
(न्दा)यः(याः) स एवेति । चञ्चत्पुट एवेत्यर्थः । आनिविश आनिवित आसविव
आनिविशं सन्त चतुष्कलवात्मकसा(स)मृद्धियोगः । हुनदि समृद्धाविति (पा. धा.
५७) हि स्मृतः । इयमेव द्विगणिकमुख्यारोपमत एव द्वौ सन्निपातौ भवतः ॥ १४५ ॥

षोडशकले तावद् द्वे मात्रे सम्पद्येते । तदाह ।

सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।

कार्यश्चतुष्कलो युग्मः सुमुख्य(सुमुख्या)श्च ।

इति । किमिति द्वि( ) सुनन्दा इति । सुमुखीति सन्देहप्रयोगस्य प्रागुपक्रान्तकण्डिकात्मन
उपोहनस्य च भेदादपसार्थते तदा प्रयोक्तृभिरिति ॥ १४६ ॥

एतदुपसहरति । यथाक्रमं

वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।

मया प्रोक्तः ।

१ च. स्तु । २ ड. संयुक्तानां । इत. परं उच्यते — “प्रथमं कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजिताम् । अन्तिमार्धकलाहीनां बालमासातिं तु तत्र । द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि । युज्यते पूर्व-
तालैः तदा सप्तव्यान्तरम् । कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः । वर्धमानं विना चित्तौ न विवृतेन योजयेत् । यदिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे । द्विगुणाधरसंयोगादन्त्यमानप्रयोजनात् । वृत्तकालविशेषाच्च बालतालव्यान्तरम् । कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः । स एव सर्व. कर्तव्यः
प्रथमे कण्डिकाद्वये । तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तद्वन् । द्विकलं योगमाधिर मध्यमासारितं तथा ।
इति श्लोकप्रस्थाने पाठः ।

पूर्वं विशाला कर्तव्या सङ्गता तदनन्तरम् ।

सङ्गताया ग्रहं कृत्वा विशाला पुनरिष्यते ॥ १४८ ॥

कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।

स एव सर्वः (सर्व एव) कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥ १४९ ॥

इति । वर्धमानस्य वृद्धियोगस्य पञ्चपष्टिकलस्य याः कण्डिका भागास्तेषां पृथक् पृथगेवायं तालविधिरुक्तो न चैक(त्र)स कदाचिदेताः प्रयोगार्हा इति । यथाक्रममिति क्रमेण चतुष्टयप्रयोग इत्यर्थः । तत्र पञ्चपष्टिकलत्वाज्ज्येष्ठासारितवदवभाति । अत्र तदनु प्रविष्टानि चासारितान्तराणि तन्नात्तरीयकानि च भवन्ति । एवमासारितचतुष्टयोचितकलासंख्ये चोभये चाहतचतुष्के प्रयुज्यमाने स्फुट एव तन्निरासः । एवं कण्डिकारूपं वर्धमानमासारिताभासवर्धमानं चोक्तम् । अथ वर्धमानासारितस्य स्वरूपं वक्तुमुपक्रमते । पुनश्चैव संहतानामिति । संहतविषयः पूर्वविधिरुक्तः । प्रथमां कण्डिकां कृत्वा (भ. ना. ३१.८१) .....द्वितीयां कण्डिकां कृत्वेत्यादिना (भ. ना. ३१.८२) । अधुनाऽपि तद्विषयोऽपीति पुनर्महणम् । न च पौनस्कत्यमात्रमाशङ्क्यम् । अनवगतपूर्वं इहात्रार्थो यथोच्यते तदाह । निबोधतेति ॥ १४७ ॥

संहतत्वे चान्योन्यापेक्षवृत्तित्वे दशपरिवर्तयोगे इहोच्यत इत्याशयेनाह । पूर्वं विशाला कर्तव्येति । तस्यां च पञ्चकलोपोहनयोग(गो)कनिष्ठासारितधीस्तावयुक्त- (दङ्कु)रीभवति । तदनन्तरं न केवलेऽपि प्रयोगकलायां कलाद्वयं पिण्डीकृतनूल(तनू)मयं कनिष्ठासारितप्रयोग इति धीर्भवति । दृढरूढप्राच्यप्रत्ययप्रभावावनुवर्तिनि हि दृष्ट उत्तरप्रत्यये प्रसारितधीनाशकत्राधाविशेषो दृश्यते । इह पुनः संवर्ती तद्रूपोपरिगतस्तद्विशेषो दृश्यते बुद्धौ । अत एव वक्ष्यते । बालं नवकलं ज्ञेयमिति (भ. ना. ३१.१५५) । एवं पद् परिवर्तास्त्रतोऽपि सङ्गता । तद(न)न्तरं किमित्याह । सङ्गताया ग्रहं कृत्वेति । आदौ गृहमाणत्वाद्ग्रहः उपोहनम् । तेन पद्कलमुपोहनं कृत्वा तदनन्तरं सङ्गता प्रयोज्या । तत्समनन्तरमेव च विशालेति । ल्यान्तरमेतत् क्रियापा(सा)वेकात्म्यमात्रे प्रतीयते । न तु समनन्तर्य(र)मिति तदनन्तर्य(र)मित्युक्तम् ॥ १४८ ॥

ननुक्त एवायं परिवर्तविधिरित्याशङ्क्याह ।

कनिष्ठासारिते ताले(लो) यो मया परिकीर्तितः ।

स सर्व एव कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥

सुनन्दा सङ्गता चैव विशाला च यथोदिता ।

सुनन्दाया ग्रहं कृत्वा तनश्चैवं प्रयोजयेत् ॥ १५० ॥

मध्यमासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।

‘सोऽस्य त्रयस्य कर्तव्यः सुनन्दाद्यस्य योक्तुमिः’ ॥ १५१ ॥

‘सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गता प्रथमा तथा ।

सुमुख्यास्तु ग्रहं कृत्वा यथोक्तं सम्प्रयोजयेत् ॥ १५२ ॥

इति । कनिष्ठासारिततालः कण्डिकाद्वयतालविषयस्तद्वन्धस्तद्रूपत्वं प्राप्तः कर्तव्यः । तेन सङ्गताविशालतालकृत्येऽन्यथा(नेन) चायं(चेद्) लयान्तरम् । अत एव वर्धमानरूपाङ्क-
रितस्याद्वर्धमानासारितमिदमुच्यते । कण्डिकाद्वयशब्देन तज्जातस्तालः । अन्ये(ने)न
प्रथमे कण्डिकाद्वये यो मया ताल उक्तः स सर्वः(ः) कनिष्ठासारिते कार्य इति
योजयति ॥ १४९ ॥

एवं त्रयः परिवर्ता उक्तास्ततोऽपि

सुनन्दा सङ्गता चैव विशाला च यथोदिता ।

इति षोडशाष्टौ नवेति यावत् । क्रममात्रमेतदुक्तमित्यत्र प्रयोगमाह । सुनन्दाया
ग्रहमिति । सप्तकलमुपोहनं कृत्वेनं तूक्तक्रमं यत्र का(कु)र्वादिति ॥ १५० ॥

अत्र.....तालविधिमाह । मध्यमासारित इति । मध्यमासारिते
यस्तालः सोऽस्य सुनन्दाद्यत्रयस्य सम्बन्धिनस्तद्विधितस्तदाकान्तस्तालः कार्य
इति । शम्पादिरत्र स्थानीयः सम्पद्यते । यदि वा ताल इति तत्स्थानभूतकलास्वसाधारो
भवति । यदि वा ज्यस(य)त्र यत्र ताल उक्तस्तेषु मध्यमः कार्य इति ॥ १५१ ॥

एवं षट् परिवर्तास्ततस्तु सुमुखी चेत्यादि । प्रथमेति । विशालाक्रममुक्त्वा
प्रयोगमाह । सुमुख्यास्त्विति । ग्रहः उपोहनमष्टकलं कृत्वा चतस्रः प्रयोज्यन्ते ।
ज्येष्ठासारितं निष्पद्यते । उचितोपग्रहनसिद्धय एव चेत्थं क्रम उक्तोऽप्युपोहने तु कर्तव्ये

१ च. शम्पा । २ च. षण्डितैः । ३ इत पूर्व जडयो—चतुर्थमादित. कृत्वा चतस्रः कण्डिका
यदा । चतुत्रयो(ग)माश्रित्य ज्येष्ठमासारितं तथा । ज्येष्ठे त्वासारिते ताले नि शब्द- शब्दवांस्तथा ।
स एव सर्वं कर्तव्यो बुधैश्चतस्रणामपि । सयोगे कण्डिकानां तु तालोऽयं परिकीर्तितः । प्रयोगस्तु यथा
त्वेनां पिन्दीवन्धे विकल्प्यते । प्रत्येकं क्षत्रविन्यासः सवर्णा च पृथक् पृथक् । बालं नवकलं हेयम् । इति
श्लोकप्रत्यक्षाने पाठः ।

ज्येष्ठासारितके तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ।

स सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि ॥ १५३ ॥

संयोगे कण्डिकानां तु तालोऽयं परिकीर्तितः ।

एवमासां समायोगाद् वर्धमानकमिष्यते ॥ १५४ ॥

चालं नवकलं ज्ञेयं दशसप्तलयान्तरम् ।

‘मध्यमं तु त्रयस्त्रिंशत् पञ्चषष्टिस्तथोत्तरम् ॥ १५५ ॥

सुमुल्या आदिभावो यस्मादेव येन पण्यष्टसंख्यापूर्णं त्वन्यथापि सम्भवत्येव । एवं पूर्वत्रापि मन्तव्यम् ॥ १५२ ॥

अत्र तालमाह । ज्येष्ठासारितक इति । ज्येष्ठतालस्य (श्च) तिसृणां सम्बन्धी-
त्ययत्नः कार्यो (र्यः) । यद्वा चतसृणां यस्ताल उक्तः स ज्येष्ठासारितके कार्य
इति प्रागु (म्) धोजना ॥ १५३ ॥

अत एवाह । संयोगे कण्डिकानां तु तालोऽयमिति । तुरवधारणे ।
आसारितात्मनि संयोगे योजनाविशेषाधीने प्रयोगे कण्डिकानामेव सम्बन्धी ताल
उक्त इति दश परिवर्ताः । आद्ये कनिष्ठमत एव रूपान्तरेणासारितात्मना परिवृत्तिसहिष्णु-
(व) त् प्रथमे परिवृत्तिव्यवहारः । न तु केवलमावृत्तिबलोचितव्यपदेशद्वितीयादिपरिवृत्ति-
साहचर्यमात्रादेवैकत्वाभ्यावृत्तिकृतसकृच्छब्दव्यवहारवद् द्वयोर्लयान्तरम् । त्रिषु मध्यमं चतुर्षु-
ज्येष्ठमिति विभागः । ततोऽपि समुदिता वर्धमानोत्पत्तिरित्याह । एवमासामिति ।
एवमिति दशसु । आसामिति कण्डिकानाम् । प्रधानमत्र तत्तालयोगः । सर्वत
आसमन्ताद् योजनया दशरूपिपरिवर्तरूपाया वर्धमानं चतुर्विंशत्युत्तरकलाशतात्मकमित्यर्थः
॥ १५४ ॥

दशसु परिवर्तेष्वासारितविभागं स्फुटयति । चालं नवकलमिति । नवकले
प्रयोगे सप्तिण्डिततट्टप्रतिपत्तिरूपोपोहनयोगाद्भूताद् भविष्यतश्च प्रयोगौचित्यादित्येतदाह
ज्ञेयमित्यनेन । नदनन्तरप्रयोगोपस्कारादेव सप्तदशकलयान्तरं कश्चरु (कण्डिका) रूपं
ज्ञेयमित्यत्रापि प्रयोज्यम् । अन्यथा पूर्वानपेक्षायां कनिष्ठमेव स्यात् । मध्यमं तु

१ च. पञ्चषष्टिकलं ज्येष्ठं त्रयस्त्रिंशत् मध्यमम् । २. पञ्चषष्टिकलं ज्येष्ठं त्रयस्त्रिंशत् मध्यमम् ।
एतालविधानं तु सर्वेष्वसारितेषु च । एवमासारिते वदे वर्धमानमुच्यते । वनं (पं) तालमलं (नय) न्य-
यादाभिनयवर्धनार । पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानमुच्यते । वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।
वर्धमानभावेन परस्परविकसितता । इति सार्धधोरूपाने पाठः ।

कलानां वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणां च वर्धनात् ।

लयस्य वर्धनाद्यापि वर्धमानकमुच्यते ॥ १५६ ॥

आसारितेषु गीतेषु^१ वर्धमानेषु चैव हि ।

द्विगुणस्तालयोगेन कार्यो ह्य(र्यस्त्व)क्षरजो विधिः ॥ १५७ ॥

समाप्तावन्तरचितः^२ सन्निपातो यदा भवेत् ।

अन्त्या कला द्विमात्रा तु तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १५८ ॥

त्रयस्त्रिंशत् । परिवर्तत्रयेणेत्यर्थः । तुर्विंशेऽपि द्योतयति । पूर्ववदपेक्षाऽस्तीति । पञ्च-
पष्टिस्तथोत्तरम् । ज्येष्ठं परिवर्तचतुष्केणेत्यर्थः । तथेत्यपेक्षाविरहोऽत्र मध्यमादेव
॥ १५५ ॥

ननु कण्डिकाचतुष्कमात्रमेव वर्धमानमस्तु । किमनेन परिवर्तक्रमेणेत्याशङ्क्याह ।
कलानां वृद्धिमासाद्य त्विति । तालस्वरूपविशेषो वर्धमानं तालस्य च कलात्मकमिति
तद्वृद्धयैव मुख्यं वर्धमानत्वम् । तद्रूपान्तरमाह सहिष्णुत्वमात्रादेव । सा चेत्थं प्रदर्शितेन यथा
भवति । चतुर्विंशत्युत्तरशतरूपतापत्तेः । तद्वृद्धेरेव च प्राधान्यम् । क्रियादर्शितसामान्येति
तदायत्ता चाक्षराणां पदवाक्योभयात्मनां वृद्धिः । तद्वृद्धौ यस्य वृद्धिरिति तद्वृद्धिरिति
॥ १५६ ॥

नन्यासारितेषु पदविधिरुक्तः । चत्वारस्तु गणा इति (म. ना. ३१.१०६) ।
अत आसारितवर्धमानद्वि(वि)भागे कण्डिका न लभ्यतां नाम । पदविधिकण्डिकाप्राधान्ये तु
कथमसावित्याशङ्क्य पदविधेर्यापकं लक्षणमाह । आसारितेऽपि च । सर्वत्र बहुवचनम् ।
उक्तवक्ष्यमाणभेदात् तालयोगेन द्विगुणाक्षरविधित्तेन तालमात्रायाः पदमात्रे द्वे ।
तालमात्राद्वयोर्न(न)रूपोच(पश्च)तुर्मात्रो गणः । अक्षरग्रहणं समथानर्थकतर्कसंग्रहार्थम्
॥ १५७ ॥

अत्रापरादमाह । समाप्ता(प्ता)वन्तरचित इति । तालकलायां चतुर्मात्रो
गणस्तावदिति सर्वस्योत्सर्ग(र्ग)स्तस्याहं(यं)विशेषोऽपवादः । अन्त्या(न्त्या) असमस्तस्य
गीतकासारितवर्धमानपाणिकाकण्डिकादेर्गैयस्य या परिसमाप्तिस्तत्काले कला सा द्विमात्रे-
(त्रा)त्विति द्विमात्रैवेति चेत्येवमादिरूपपदगते(ति)र्थस्यां सा तादृशी ज्ञेया ।
तुश्चार्थे । योऽसावन्तरचित इत्यन्तरे मध्ये चितः.....दितः सन्निपातः ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं वर्धमानस्य' लक्षणम् ।

आसारितानां वक्ष्यामि विस्तरं लघुलक्षणम् ॥ १५९ ॥

तद्यथा । आसारिते प्रथमार्धपञ्चपाणावाद्यस्य यदा समाप्ता भवेत् मुख्याङ्गविभागपरिकल्पने तदा चासा.....सन्निपातकलान्तरसमाप्ततावितिमात्र इव भवति । अपरथा विभक्ताङ्गस्य विभक्ताङ्गविशेषो दुरुपलक्ष एव स्यात् । मुनिना तूदाहरणं देवं देवैरित्यादि (भ. ना. ३१.१०७) यदुक्तं तदविभक्ताङ्गमाङ्गमाद्यम् । अन्य(न्या) कला द्विमात्रेति मन्तव्य इ(न्ये)-
त्युपाध्यायाः । टीकाकृतस्तु सन्निपातव्युत्पत्त्या शम्भादिव्याख्ययाऽवान्तरतालसमाप्तौ नायं विशेषविधिरिति प्रतिपन्नाः । तेषामन्या(न्या) कला द्विमात्रेतीयता सिद्धेः शिष्टश्लोक-
भागो व्यर्थ एवेत्यलमनेन । **प्रयोक्तृभिरिति ।** प्रयोगविश्रान्त्याऽऽयासविदलीभावे सति शेषप्रयोगसौकर्यमिति भावः ॥ १५८ ॥

एवमेतदिति । अपौनस्वत्यमाह । **एवमिति** पूर्वोक्तेन प्रकरणेन **वर्धमानस्य लक्षणं** विच्छिद्यन्तरेणेति यावत् । अथेदानीं ध्रुवकासारितलक्षणं वक्तुं ध्रुवकस्य सकल-
मार्गभूतस्य स्वरूपे तालतत्त्वमार्गान्तरस्वरूपं च मुञ्जातं भवति । किन्तु तथाऽऽसारितरूपेण साकं वर्धमानस्य कार्यकारणभावाधाराधेयताभिज्ञातेयं वर्धमानस्य ध्रुवकमार्गस्याधारात् । उक्तं हि प्राक् ।

वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।

(भ. ना. ३१.५५)

अत आधेयभावाद् वर्धमानलक्षणमुपसंहृत्य ध्रुवकासारितलक्षणमासूत्रयति । **आसा-
रितानामिति ।** वस्तवादयो वृत्तौ भावप्रधानाः । **आसारितानां** ध्रुवकलापातानां
ज्ञापकं ध्रुवकमार्गस्य **लक्षणं वक्ष्यामीति ।** नित्यसापेक्षत्वादसमासः । तच्च **लक्षणं विस्तरं
कृत्वा वक्ष्यामि ।** प्रतिपदं शम्भादिपाते निष्कामावापादिनाङ्गुलिविभागस्तु विस्तीर्णता ।
अत्रैव सकलं निरूपितम् ।..... त्याशयेनासारितानां च वर्धमानवर्हिर्गीतानां
ताण्डवाध्याये (भ. ना. ४१.४) प्रदर्शितः प्रयोगविधिरित्यतिदेशेन—

एवं प्रयोगः कर्तव्यो(एवमेवविधिः कार्यो) गीतेष्वासारितेषु च

(तेष्पि) (भ. ना. ४.३९२)

इति । तेनाऽयं ध्रुवासारितविधिः स्वतन्त्रोऽप्युपदेश्य एव । सकलमार्गमूलभूतरवा(स्य)
चाऽस्याभिधानार्हता ॥ १५९ ॥

अन्यूनायां कलायां तु ध्रुवं प्राज्ञो निवेदयेत् ।
 अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पातांश्च योजयेत् ॥ १६० ॥
 प्लुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्यं न विद्यते ।
 न विद्यते त्रिभिः पातैः समत्वमुपनीयते ॥ १६१ ॥
 तालैश्च सन्निपातैश्च शम्भ्याभिश्च ध्रुवेण च ।
 कनिष्ठासारितं कार्यं मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १६२ ॥
 द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या ह्यस्यैव तु मध्यमं विधातव्यम् ।
 प्रस्तारेण कलानां शम्भ्यातालान्तरोपेतम् ॥ १६३ ॥

तत एव न्यूनाधिकतालकल्पप्रयोगोऽत्र कलासाम्यलभे तदर्धादिमेदलाभात् तदाह ।
 अन्यूनायां कलायां तु ध्रुवमिति । तुरेवार्थे । ध्रुवमार्गेऽन्यूनायामेव कलायां कुर्यात् ।
 एवं हि कलमाने लब्धे तद्वैगुण्यादिना चित्रादिमार्गविभेदो ज्ञातुं शक्यस्तदाह । प्राज्ञ
 इति ।

ननु यद्येकरसगुरुप्रस्ताररूपता तर्हि चक्षुष्यदिरूपत्वम् । यदामारितप्राणि(ण)-
 त्वेनोक्तं तद्वत् सुज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पातानिति ।
 यद्यपि परः प्लुतादिविभागोऽत्र नास्ति तु चक्षुष्यदित्यादि-तालाक्षरकृतस्तदापि तदाया(य)ता
 येऽत्र पाताः शम्भ्यादयः शिष्यन्ते ताने(त ए)व योज्यन्ते न च चक्षुष्यदिरिति(ताः) ।
 अथेति यद्यपीत्यर्थे । चोऽवधारणे ॥ १६० ॥

एतेष्वपि शेषं स्फुटयति । प्लुते इत्यादि । ध्रुव इति गुरुः । तेन प्लुते
 लघ्वक्षरे गुरुणि च प्रयुज्यमाने साम्यं न विज्ञायते । तेन शम्भ्यादिमित्वेभिः पातै-
 रुपलक्षितं समत्वमुपनीयते बुद्धौ निवेद्यते । अनेन ध्रुवकमार्गेणेति भावः ॥ १६१ ॥

एवं हि सत्येवंगतौऽयमासारितप्रयोगो भवतीत्याह । तालैश्चेत्यादिध्रुवेण
 चैत्यन्तेन । एकरसगुर्वात्मना ये शम्भ्यातालसन्निपाताश्चकारव्यावृत्तिस्तत्र कण्डिकोपोहनगमितो
 ध्रुवश्च तैः कनिष्ठमध्यज्येष्ठादि कर्तव्यम् । एवशब्दो ध्रुवेणेत्यन्तो(तो)ऽनन्तरं द्रष्टव्यः ।
 चकारोऽस्य वृत्तिं द्योतयति । विशेषाश्चकाराः समुच्ये ॥ १६२ ॥

ननु कनिष्ठे तु योगक्षेमता कथमितरस्योरित्याशङ्क्याह । द्विगुणोत्तरयेति ।
 द्विगुणोऽयन्तादेव द्विगुणत्वं गुणः पु(पू)ज्य अप्यन्तानामिति । मित्रं मुनीनां मतम् ।

पूर्वं शम्भा कार्या द्विगुणस्तालः कलाद्वये शम्भा ।
 पुनरेककलस्तालत्रिकलः स्यात् सन्निपातश्च ॥ १६४ ॥
 त्रिकलोऽन्यसिंस्तालः शम्भैककला कलाद्वये तालः ।
 द्विकला च पुनः शम्भा तालः कलिकश्च कर्तव्यः ॥ १६५ ॥
 त्रिकलश्च सन्निपातो भूयो विधिरेव एव कर्तव्यः ।
 द्वादश कलास्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥ १६६ ॥
 प्रथमस्त्वष्टकलः स्याद् द्वादशकलिका(कौ) तथा परे(रौ) ज्ञेये(यौ) ।
 अन्त(न्त्य)श्च सन्निपातो मध्यस्यासारितः प्रो(तस्यो)क्तः ॥ १६७ ॥
 ये पूर्वमङ्गुलिकृताः प्रवेशनिष्कामसंज्ञया गदिताः ।
 ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञैः ॥ १६८ ॥

आभ्यां गुण्यन्ते नोत्तरा प्लवमाना वृद्धिमनुधावन्ति । या वृद्धिस्तयोरलक्षितः । यस्मान्
 मध्यमं विधेयं तस्माच्छम्भादयो ह्युक्ताः ।

नन्वेवमेकशम्भास्थाने द्वे शम्भे स्यातामित्याशङ्क्याह । प्रस्तारेणेति । कलानां
 निःशब्दरूपाणां यः प्रस्तारो विरुद्धविधौ प्रवेशनिष्कामात्मा तेनोपेतं शम्भातालशोन्तरे
 मध्ये ॥ १६३ ॥

ततश्चायं प्रस्तारो भवतीत्याह । पूर्वं शम्भा कार्येत्यादि । द्विगुणस्ताल
 इति । द्विकले यस्याधिष्ठेये । तेन द्वितीयस्यां कलायां स स्वयं तालस्तिष्ठति । पूर्वस्यां निष्कामं
 निवेशयति स्वरतालनाधितिष्ठत इति वामहस्तेन भवति । एवं त्रिकलः पङ्कल इत्यादयोऽपि
 मन्तव्याः ॥ १६४-१६५ ॥

एवं ज्येष्ठेऽप्यन्यसिंश्चेत्यनेन सन्निपातस्य चक्षुस्तदुपपत्ता ध्रुवेण विभक्ताङ्गत्वेन
 सन्निपातान्तवस्तुत्रयोपेतत्वमस्याह । त्रिकलश्च सन्निपात इति । एते द्वितीयवस्तु-
 पञ्चपाणिना । भूयो विधिरेव एवेति । तृतीयं तु । तदेव स्पष्टयति । द्वादश-
 कलास्तृतीय इति ॥ १६६-१६७ ॥

ननु प्रथमपञ्चपाणेराद्या सन्निपातकला प्रथमवस्तुनापहृता पञ्चपाणिना च द्वितीयस्येति
 कथं द्वादश कला भवन्तीत्याशङ्क्याह । ये पूर्वमङ्गुलिकृते(ता इ)त्यादिना प्रवेशो

अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्यं शम्भ्यातालकलान्वितम् ।

शरीरं हि बुधैर्नित्यं पञ्चपष्टिकलान्वितम् ॥ १६९ ॥

तस्यावापोऽथ निष्क्रामो विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।

अङ्गुलीनां तु कर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ॥ १७० ॥

पूर्वं शम्भ्या कार्या चतुष्कलोऽन्त्यो भवेत्तत्तालः ।

शम्भ्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्तथा चैव ॥ १७१ ॥

कार्यस्य(श्च) सन्निपातोऽपि पट्कलः पट्कलश्च^१ तालः स्यात् ।

द्विकला च पुनः शम्भ्या चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ॥ १७२ ॥

निष्क्रामो(म) इत्यन्तेन क्रमेण ये गदितास्ते पूर्व कृत्वा क्रमेण कनीयस्यां अङ्गुलीभिः कृताः संपादिताः कर्तव्याः । तेनाविभक्ताङ्गे चक्षुष्टे द्विकले पादभागे प्रथमे कनीयसीति यावत् । अन्त्ये तर्जनीं प्रति पञ्चपाणौ आद्ये कनीयसीं स(प्र)ति चतुर्थे तर्जनीं(नि)कादि(दी)नि । पञ्चमे कनीयसीं शता । षष्ठे तर्जनीं प्रतीति । एवं द्वितीये मुक्त्यु(क)सन्निपातः । विभक्ताङ्गे तु आद्या शम्भ्या मुक्तिरस्थानीया । ततो नितानिशता प्रनिशता प्रनिश इति पादभागः । चतुष्के कनीयस्यादयस्तर्जन्यन्ताः निप्रनाशनितानिप्रतिशिसं पादभागपट्कः पञ्चपाणेः कनीयस्याश्चतस्रः पुनः कनीयसीं तर्जनीं चेति ॥ १६८ ॥

एवं ज्येष्ठे । एवं द्विधा चाङ्गुलिविभागो मन्तव्यः । तदाह । अथ ज्येष्ठे कर्तव्यमिति । प्रनीति । एवं द्वितीये मुक्तस्तत्सन्निपात^१ । विभक्ताङ्गे ज्येष्ठेऽप्येकमेव द्वैविध्यं कर्तव्यमिति यावत् ॥ १६९-१७० ॥

तत्र विभक्ताङ्गं तावत् प्रस्तारद्वारेण स्वकण्ठोच्चेन दर्शयति । पूर्वं शम्भ्या कार्येति । कृतविभक्ताङ्गे शम्भ्याद्या मुक्तप्राये(या इ)ति । प्रथमवस्तुन्यष्टकले पञ्चपाणेरधः सन्निपातः प्रविशति । तत्र पञ्चपाणौ द्वितीयम्याधः सन्निपातोऽत्यन्तं भजते । द्वितीये तु मुक्त इति शम्भ्याद्वयेन.....न्त्या बोध्यते । तेनायं प्रस्तारः । स आनिविता आनिविस्त आताविप्र आनिवसं आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश आताविप्र आनिविशम् तदाह । पूर्वं शम्भ्येत्यादिना कार्यश्च सन्निपातोऽपि पट्कल इत्यन्तेन ॥ १७१-१७२ ॥

शम्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्ततश्च कर्तव्यः ।

पुनरेव सन्निपातश्च षट्कलः संविधातव्यः ॥ १७३ ॥

विधिरेष एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु ।

पुनरेवैषामङ्गुलिविक्षेपान् सम्प्रवक्ष्यामि ॥ १७४ ॥

पूर्वं शम्या तथाऽऽवापो निष्क्रामश्च ततः पुनः ।

विक्षेपोऽथ पुनस्तालः पुनरावाप एव च ॥ १७५ ॥

अनामिकाकनीयस्योर्निष्क्रामश्च पुनस्तयोः ।

'द्वाभ्यां सहैव विक्षेपः शम्या चावाप एव च ॥ १७६ ॥'

मध्यमायां ततस्तालो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।

आवापश्च ततः कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमः पुनः ॥ १७७ ॥

विक्षेपश्च पुनः कार्यः सन्निपातस्तथैव च ।

कलाः सप्तदशोपेताः सन्निपातो भवेदयम् ॥ १७८ ॥

प्रथमं वस्तुक्तं सन्निपातश्च षट्कः (षट्कलः) संविधातव्य इत्यन्तेन ।
द्वितीयं विधिरेष एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु इत्यन्तेन ।
द्वितीयं सन्निपात इति । सन्निपाते त्विति यावत् । अत्र स्वकण्ठेनाङ्गुलिविभागो
नोक्तः स नो (चो) हनीयः । तेनाद्या शम्या मुक्तमेकीकृत्य पादभागव्यवस्था । तदनुसारेण
कनीयस्यादिविभागः । एतच्च सूचितं तच्चा (स्या) वापोऽथेत्यादिना (म. ना. ३१.१७०) ।
अथ विभक्ताङ्गेऽपि प्रकारान्तरमस्ति । यत्र शम्या मुक्ता क्रियते अपि तच्छम्यान्त एव
प्रतिभागविभागः । प्रथमवस्तुन्येव यस्तु सन्निपातो मुक्तमेकीक्रियते स च सपञ्चपाणि सम्प्रत्येऽत्र
कल्पनीय इति पञ्चपाणावावापादिक एव पादभागकल्पनेति तदेतत् प्रकारान्तरमङ्गुलीद्वारेण
दर्शयति । पुनरेवैषामिति । एषां विभक्ताङ्गानामिति कलानामङ्गुलीनां विक्षेपो विभागेन
न्यासः शम्यादि ॥ १७३-१७४ ॥

विक्षेपान्ते कनीयसीति छेदकारिणा अथशब्देनाह । एवं द्विकलात्मनि
चतुष्कलात्मनि पादभागे आद्याङ्गुलिः । द्वितीये यावच्चतुर्थे च तर्जनी । ततो मुक्तकत्वात्
पादभागगणनायामनुप्रविष्ट एव सन्निपातः । तदाह । कलाः सप्तदशेति । सन्निपात
इति । द्विकलेऽपि । एवंविधकल्पना सन्निपातान्त एव कार्य इ (र्ये) ति यावत् ॥ १७५-
१७८ ॥

आवापश्च पुनः कार्यः कनीयस्या च निर्गमः ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च त्वावापश्च ततः पुनः ॥ १७९ ॥
 अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां ततः शम्या प्रकीर्तिता ॥ १८० ॥
 आवापश्च पुनः कार्यो मध्यमानिष्क्रमात् पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनः कार्यस्ततस्तालं नियोजयेत् ॥ १८१ ॥
 आवापश्च पुनः कार्यस्तर्जनीनिर्गमः पुनः ।
 विक्षेपश्च (पःपञ्चदशकः शम्यया सह कीर्तितः) ॥ १८२ ॥
 आवापश्च कनीयस्यास्ततस्तालं नियोजयेत् ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १८३ ॥
 प्रदेशिन्या च निष्क्रामो विक्षेपश्च पुनः स्मृतः ।
 सन्निपातस्ततश्चैव चतुर्विंशतिको भवेत् ॥ १८४ ॥
 तृतीयः सन्निपातस्य त्वेव एव विधिः स्मृतः ।
 एवं ज्येष्ठस्य विज्ञेयस्तालोद्गुलिविकल्पितः ॥ १८५ ॥
 प्रथमः षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च सन्निपातकलाधिकः ॥ १८६ ॥

अथ पञ्चपाणौ पादभागपद्विभागमाह । आवापश्च पुनरित्यादिना ।
 निर्गमो निष्क्रामः । चतुर्षु पादेषु भागेषु चतस्रोऽङ्गुल्यः । कनीयसी (अनामिका
 मध्यमा) तर्जनीति तात्पर्यम् ॥ १७९-१८५ ॥

अथाऽविभक्ताङ्गेऽङ्गुलिविभागं सूचयितुं पादभागविभागमाह । प्रथमः
 षोडशकलः । तेन चतस्रोऽङ्गुल्यः । चतुर्विंशतिकस्तथा द्वितीयश्च । तेन तत्र
 सन्निपातादि । एवं पादविभागः । तत्रैकविंशतितमा शम्यैव भगति षट्पातत्वात् । स च
 पञ्चपाण्यात्मा द्वितीयश्च । तथेति स्वोचितेन पादभागविभागेनाङ्गुलिषु संविभक्तव्य इत्यर्थः ।
 तृतीयश्च सन्निपातादेव । तस्य त्वन्ते मुक्तकलेत्याह । सन्निपातकलाधिक इति
 ॥ १८६ ॥

प्रत्येकं पतनान्येषु दश सप्त भवन्ति हि ।

शम्यातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥ १८७ ॥

पद्मशम्पमष्टतालं त्रिसन्निपातं त्रिवस्तु चाप्येवम् ।

सप्तदशयुग्मं युक्तं विद्यादासारितं सर्वम् ॥ १८८ ॥

आसारितानामित्येवं गदितं लक्षणं मया ।

गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगपरिकल्पनम् ॥ १८९ ॥

नन्वेवं भ्यसि वैचित्र्येऽन्यदेव किमपि गीतकपाणिकादिवक्तव्यमेकरसमासारित-
रूपत्वमित्याशङ्क्याह । प्रत्येकं पतनान्येषु दश सप्तेति । हि यस्मात् सर्वे सप्तदश
पातास्तस्मात् सामान्यकृतमेकरसमासारितत्वं वैचित्र्यान्तरयोगेऽपि । एवं ज्येष्ठादिभेदेऽपि
वक्तव्यम् ।

ननु सप्तदशपाताः शास्त्र एव न श्रुता इत्याशङ्क्याह । शम्यातालकृतानीति ।
त्रय एव । वृत्त्या वस्तुत्रितये साप्तद्वयं तत् पूरयति ॥ १८७ ॥

तात्पर्यं कथमिति चेदङ्गपदकल्मषमष्टतालत्वं त्रिसन्निपातं चेति । सर्वमिति ।
कनिष्ठादिभेदमिदं स्वतन्त्रं वर्धमानतालयोगेन सप्तदशपातत्वम् । तत्र स्वतन्त्रासारितं त्रिधा ।
ल्यान्तरमपीति चतुर्थेति । अन्येषां प्रत्येकं मार्गे चतुष्टयभेदाच्छोडशत्वम् । तत्राप्यविभक्त-
विभक्ततया द्वात्रिंशत् । वर्धमानं तु मार्गभेदेन षोडश कृतम् । तत्र चासारिततालेन विभक्ता-
विभक्ताङ्गतया द्वादश भेदाः । एतदासारितवर्धमानम् । आसारिताभासवर्धमानमप्येवं
द्वादशधा । एवं वर्धमानासारिते विभेदाः । कण्डिकावर्धमानं चेति सप्तपञ्चाशदमी भेदा
भवन्ति । उक्तं च पुराणे ।

आसारितं वर्धमानं सप्तपञ्चाशदात्मना ।

सन्ध्यास्तु प्रमथैर्द्वया सह नृत्यति शङ्करः ॥

इति ॥ १८८ ॥

आसारित एकपाणिश्चेति सप्तकलस्त्रालम्बार्ग आसारितानामेव । इति कर्तव्यता-
विशेषाद्वर्धमाननिष्पत्तित्यास्यारणयाः प्राधान्यात् कनिष्ठमेवोत्संहरन्नाह । आसारिताना-
मित्येवमिति । इतिः समाप्तौ । एवं शब्देन भेदात् प्रयोगे वैचित्र्यं चाह । कला-
देवामार्गं लक्षणमुक्तमित्यतोऽत्र हेतुमाह । गीतानां वस्तुकानामिति । गीतानां

अतः परं प्रयक्ष्यामि गीतानां वस्तुकेष्वपि ।

विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समासतः ॥ १९० ॥

सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेऽपि ।

विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि ॥ १९१ ॥

मद्रकादीनां यानि वस्तुकादीनि षण्मात्रादीनि चक्रादङ्गादीनि येषां प्रयोगस्तालवेचित्र्य-
परिकल्पितेनासारितलक्षणेन । आसारितपूर्वं हि तालवेचित्र्यमित्युक्तमसकृत् । एवं केवले
ताण्डवे प्राधान्ययोगादासारितामिधानः । तस्मादिति हेतावित्युक्तं भवति । अन्ये तु
वस्तुकशब्देन पाणिक्तालस्यगानादीनां संग्रहमाहुः ॥ १८९ ॥

अथ वक्तव्यान्तरमाह । अतः परमिति । गीतका(ता)नां वस्तुकेषु
अपिशब्दादङ्गेषु च कर्माणि । त्रीण्यङ्गानि यद्वशाद्वीतिरूपनमिति व्यज्यते तानि
यक्ष्यामि । विवि(च)यस्य प्रथमोपादानमाद्ये मद्रकगीते प्राधान्यात् । तथा च वक्ष्यति ।

विवधैक(क)योपायो (योः प्रायो) मद्रके तु प्रयोजनम् ।

(भ. ना. ३१.१९३)

इति । यद्यपि चौहेशविषाबुद्देशो विधा(दा)री यतयो लयाः (भ. ना. २८.१९)
इति प्रकरणोपयोगात् तदन्तरमङ्गानां विदा(या)या(दे)श्चे(श्चो)द्देशः । तथापि लक्षणा-
वसरेऽङ्गनिरूपणपूर्वमङ्गिनिरूपणं वक्तव्यमिति प्रोक्तं तन्निरूपणम् । ततो ये स्थूल आरम्भक-
विभागास्ते विदारीत्वेन वक्ष्यन्ते ।

अपपरैकादशपरा विदार्यः परिकीर्तिताः ।

चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥

(भ. ना. ३१-१९७-१९८)

इति । अत्र वक्ष्यमाणमङ्गानामध्यात्मो विदारीमेदः सोऽङ्गत्वेनेह निर्दिष्टः । अङ्गसंज्ञा च
प्रयोजनगीतरूपतासिद्धिप्रतिपादनमेव । तथाहि । स्याद्यादयो ये वर्णास्तन्निष्प(प्या)यमानं
गीतं गीतकमिति तदनुवर्ती विच्छेदः कर्तव्यः । परिच्छेदस्य परिच्छेदतनुत्वाद्विदार्याश्च
साम्यात्मतया परिच्छेदनरूपत्वम् । अत एवेयं तालगीतैर्निर्दिष्टा । एवं च वर्णानुवृत्तित्वादेव
वर्णाङ्गकमिति तालाङ्गेष्वः प्रत्यगेव गीतिवैचित्र्यात्मनामिधानेन प्राधान्यतयोक्तम् । तदवधारणेन
व्यपदेशेन गीतकमित्युच्यते । तत्र तु तालमिधात आसारणाप्रसादादेवेत्यङ्गत्वादेव गीतकत्व-

एककं तु विदार्येका ते चोभे विवधः(धं) स्मृतः(तम्) ।
 पट्परं व्यवरं वृत्तं द्व्यङ्गं संहरणं च तत् ॥ १९२ ॥
 विवधैककयोः प्रायोर्म(म)द्रके तु प्रयोजनम् ।
 प्रकर्याश्चापि वस्त्वर्थे पादे रोविन्दकस्य च ॥ १९३ ॥

सिद्धिः । आरम्भकाणां च वस्तूनां मुखप्रतिमुखादीन्येवमप्यङ्गसंज्ञा एव(मेव) लभते(न्ते) ।
 तथा च दत्तिलाचार्येणोक्तम् ।

वक्ष्यमाण(णं) मुखाद्यङ्गं विज्ञेयं तच्चतुर्विधम् ।

(दत्तिलम् १४३)

इति । वस्तुनिवद्धानां वस्तुषट्कनिवद्धानां वा द्वयं वायव(वयव)पट्केषु यतो भवन्ति तत्
 एतान्यङ्गानि । अत एवविधेन संदिह्यते किं द्वावेककौ द्विवि(व)धौ वेति । अङ्गसंस्था
 विदारी तद्विवि(व)ध एवेति निश्चयात् । अस्मिन् विषये तावता(ता)नि भवन्ति सम्भाव्यन्ते ।
 यद्य(द्य)पहदो(देशे)नोच्यत(न्त)इति यावत् ॥ १९०-१९१ ॥

अथेषां विशेषलक्षणान्याह । एककं तु विदार्येकेति । एको विच्छेदः ।
 एककं दौ(द्वौ) विवधं विशिष्टो वधो हननं विभक्ततापादनमिति यावत् । त्रयश्चत्वारः
 पञ्चविधेष्वपि छेदावृत्तं वर्तते । भूयानेव भेदो यत्रेति वृत्तम् । पट्परं व्यप(व)रं
 वृत्तमिति । तस्य चावान्तरभेदद्वयमित्याह । द्व्यङ्गं तच्चेति । त्रिविधमपि संहरणं
 कर्तव्यम् । संद्वियते परिसमाप्यते गतिरत्रेत्यत एव वर्णाङ्गत्वम् । स्वगीतिपरिसमाप्तिश्चान्या ।
 सस्वरेण तन्व्या वाद्येषु वाद्य(द्या)न्तरेण न्यासापन्यासेन विन्यासेनेति तत् स्वरान्तरमुक्तं
 भवति । संहरणमिति । न्यासापन्यासौ तदन्तत्वात् संहरणमित्यन्ये ॥ १९२ ॥

अथेषां विशेषतो विनियोगमाह । विवक्षया युज्यन्त(त) एव व्यपदेशः । प्रकर्या
 अपि षण्मात्रं वस्तु । तत्र तत्रापि पट्टेकानुवृत्तमिति वा यदुच्यते तदङ्गिनः सम्भवत्येव ।
 प्राग्वत् तेनापि विवधैकके तिसृषु तिसृषु मात्रासु विभज्यते । तदाह । प्रका(क)र्याश्चापि
 वस्त्वर्थ(र्थ) इति । एवं षण्मात्रे रोविन्दकपादे वाच्यम् । तदा पादे रोविन्द-
 कस्य चेति । एतच्च सम्भवमात्रेणोक्तम् । न चैष नियमः कश्चित् । अत ये(ए)वापरान्त-
 स्यो(स्यौ)त्रेणकस्य योऽति(चामि)धानेऽपि न दोषः कश्चित् ॥ १९३ ॥

१ च. धं परि । २ छ. विधार्थः परिकीर्तिताः । पदवर्गमास्तिन्नु विधारीत्यभिर्मञ्जिता ।
 न्यासापन्यासनेशान्तं वस्तु तत् परिकीर्तितम् । विदारयति यस्मादि पदमप्ये सरो यदा । तदा विदारी
 विज्ञेया गुरुवर्णानुगारिणी । ३ र. धैव ।

रोविन्दकोत्तराभ्यां 'तु वृत्तमुल्लोप्यके तथा ।

पाणिकायां 'वहिर्गीते लास्ये चैवं प्रकीर्तितम् ॥ १९४ ॥

प्रवृत्तमवगाढं च द्विविधं वृत्तमुच्यते ।

आरोहित्वादवगाढं प्रवृत्तमवरोहतः ॥ १९५ ॥

आरोहणं च द्विविधं प्रवृत्तमवरोहतः ।

आरोहणं च द्विविधं तथा चैवावरोहणम् ॥ १९६ ॥

न्यासापन्यासविहितं मार्गान्तरकृतं तथा ।

व्यवरेका दशवरा(कादशपरा)विदार्यः परिकीर्तिताः ॥ १९७ ॥

अपवृत्तस्य विषयमाह । रोविन्दकशरीरे पादोऽङ्गी । तस्य विवधैरुक्तयोरुक्तः । तेन रोविन्दकशरीरेणोत्तरशरीरेण च सहोल्लोप्यके वृत्तं प्रयोज्यम् । तथा पाणिकायां वहिर्गीते । आरम्भादावुक्तलक्षणे लास्य इति च लास्यगाने उक्तलक्ष्यमाणलक्षणे वृत्तमेव । पाणिकालास्यगानोपयोगादिहो.....ता गीतरूपमध्ये तत्परिगणनाद्वा गीतरूपमानयोगक्षेपत्वज्ञापनार्थम् । मद्रकादीनामिति (भ. ना. ५.१३) वचसा पूर्ववक्त्रे पाणिकाऽपि प्रयोज्यत्वेनोपदिष्टा । तत एवासो(सौ) ऋगाधा(था)दिपरिहारेण वक्ष्यते । ध्रुवोपयोगसूचकलक्षणेऽभिधाने प्रयोजकस्य ऋगाधा(था)दिमिव्या ..... ॥ १९४ ॥

प्रवृत्तमिति यदुक्तं तदिदानीं विमज्जति । प्रवृत्तमवगाढं चेति । आरोहणे गात्रसङ्कोचनमित्यवगाढव्यपदेशः । अवरोहणे सुम्भा(त्) प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तसंज्ञा ॥ १९५ ॥

आरोहणावरोहणे च प्रत्येकं द्विधा ॥ १९६ ॥

न्यासयोगेनेत्येकः ( ) प्रकारः । अपन्यासो विन्यास एवेति तन्मध्य एव निक्षिप्तो न ह्युपस्थितः सङ्ख्यया गणितः । अनन्तरमार्गेण संग्रहणुसङ्घ(दि)वलयोगेनेति द्वितीयः । न्यासापन्यासावशस्य वादिनो वारोहणावरोहणं चेति यावत् । मार्गान्तरमन्तरमार्गो जात्यध्याये (भ. ना. अ. २८) सञ्चारंशो(श)वलस्थानां (भ. नां. २८.७५) इत्यत्रोक्तम् । एवं वृत्तस्येत्यादि पञ्चविदार्यारोहणेन प्रतिफल- (विच्छेदेन) चतुर्विधेनावरोहणेन मेदात् त्रिशङ्केषु भवन्ति । अत्र कश्चिद्विशेष उक्तः ।

१ र. प्रवृत्तम् । २ र. च कर्तव्यमेतद्वेषेण सम्मतम् । ३ ड. त्ववगाढ तु । ४ र. अवरोहणम् । ५. रोहि च । ५ ड. रहित ।

चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ।

अध्यर्धचि(र्ध)तृतीयाश्च सन्निपाताः प्रमाणतः ॥ १९८ ॥

शुद्धास्वंशवलात्तत्र ज्ञेयमन्तरमार्गतः ।

न्यासापन्यासयोगेन विकृतास्तु च जातिषु ॥

(दत्तिलम् १४७-१४८)

इति दत्तिलाचार्यः । एवं वस्तुनिवद्वेषज्ञनिवद्वेषु स(श)भ्याभ्यापेक्षया वान्तरविदारी सममिधाय ततो गीतिवैचिन्याद्वर्णाङ्गभेदो निरूपितः ।

नन्वेवं सर्वेऽङ्गनिवद्धा एव स्युः । सत्यम् । किन्तु तेषां वस्तुकल्पनात्मनि भागयोगे तदाश्रयाण्यङ्गानि निवेश्यन्ते । वा(व)स्तुप्राधान्यं वात इति तत्कृतो व्यपदेशो(शो)युक्तः । उल्लोप्यकादौ तु वर्णाङ्गनिबन्धनैव भागपरिकल्पना । तथा हि । संहरणादीनां तालसाम्येऽपि वर्णाङ्गभेदादेवान्यत्वमित्यङ्गान्येव प्रधानानीति तन्निबन्धनताऽप्यानीयेत । इत्येवं वर्णाङ्गकृत-मङ्गनिबन्धनत्वमिति मन्यन्ते । अन्ये तु ताल्यङ्गकृतमङ्गनिबन्धनत्वं न वर्णाङ्गकृतमित्याहुः । तदेतदिह तावदास्ताम् । प्रकृतं तु ब्रूमः ।

अवान्तरविदारीस्वरूपं तावदुक्तम् । अधुना महाविदारीस्वरूपं वास्तुनिबन्धेष्वर्ध-श्लोकेनाह । **व्यवरेकादशपरा** इति । अत्र वस्तुन्येका महाविदारी तत्र त्रिवस्तुत्वं गीतकानां ..... । तद्यथा । मद्रकस्य प्रकर्या वा तावच्चत्र तिस्रो महाविदार्य इत्यनुयोगः । भूयोवस्तुत्वं त्वर्ध(र्ध)चतुर्थवस्तुत्वं प्रभृति यावत् साप्तवस्तुत्वं यदपरान्तके । तत्र प्रतिवस्तु विदारी सप्त विदार्य इति शाखा । अर्ध(र्ध)चतुर्थेऽपि वस्तुषु प्रतिशाखेति । तद्वताश्चतस्रो विदार्य इत्येकादशेति पर्योगः । तेन चत्वारि (एका)दशान्तमत्र मध्यमयोगेन संगृहीतम् ॥ १९७ ॥

मतान्तरमप्याह । **चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणमिति** । अनेनेदमुच्यते । त्रिमात्रे वस्तुनि मात्रार्धे यावद् विदारी कर्तव्या । येन चतुर्थवस्तुके मद्रके पिण्डीकृत्य **चतुर्विंशति(ः)** । प्रतिवस्तु पडिति गणनया । षण्मात्रे तु प्रकृते वस्तुनि नार्धमात्रायां विदारी कार्या । एवं हि त्रिम्बुके पञ्चविंशद्विदारिकाऽधिकत्वेऽधिकविदारिकाऽपि प्रकरी स्यात् । एतस्मान्निग्रमात् न भवतीति ज्ञातमात्रायां तत्र विदारीत्युक्तं भवति ।

अपरे सामान्यकालमिप्रायेण यथासम्भवं विच्छेदसंख्याप्रतिपादनं श्लोकार्धस्य

उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ।

विचयेन च' ताः कार्या युग्मवृत्तेन' चैव हि ॥ १९० ॥

तात्पर्यमाहुः । तथाहि । चचतुष्टे समुदायविच्छेद एका विदारी । प्रतिकलविच्छेदे चतस्रः । कलार्धविच्छेदेऽष्टौ । तदर्थेऽपि च त्रिचतुष्कलदक्षिणादियोगेऽपि चित्रेऽपि च ह्रस्वमानमि-
त्युक्तम् । तेन कलार्धार्धोपेक्षया षोडश । एवं अग्रे वाच्यम् । यावत् पञ्चषण्णौ चतुर्विंशतिः ।
एवं.....या... ..त्येव कला.....तावत्स्वेव पदेषु वर्णानुकर्पाद् द्विकलचतुष्कलयोगः
शम्य(स्या)प्रि(प्रा)यः(शक्यप्रायः) । यथा क.....द्रः.....इत्येकस्यामपि कलाया
चत्वारो विच्छेदाः । यावद्गणानुर्पेणेति चतुष्कलयोगेऽपि यदेव परं भवतीति गणाधिक्या-
भावेऽपि द्विकलत्वादिकारान्तरमुक्तं भवतीति ।

अथोल्लोप्यके विदारीस्वरूपमाह ।

अध्यर्धार्धतृतीयाश्च सन्निपाताः प्रमाणतः ।

उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ॥

इति । इहोल्लोप्यकमपरतः सप्ताङ्गं प्रकृपं पुनर्विशत्यर्थे तत्रोल्लोप्यकमिति मात्रैवाङ्गीति
कथ्यते । न च षोडशकलसु तावन्ति वर्णाङ्गानि निवेशयितुं शक्यानि । परिमिते हि तत्र
मात्रारूपे कथमेककादीनि पौनःपुन्यनिवेशनया प्राप्तामनेकतरुणामनुवर्तिबुमुत्तइन्ते । एवं
वैहायसे द्वादशकले कुथमङ्गानां निवेशनमिति । तत्रानेनोपाय उच्यते । तत्र यथा
सप्ताङ्गत्वं चिकीर्षितं भवति तथा षोडशैव कलः । तथा वर्णप्रकर्षेण कला सार्धकला-
रूपेत्यनेन येन गातव्या यथा फलतश्चतुर्विंशतिः कला भवन्ति । तत्र सप्ताङ्गानि निवे-
शनीयानि । कलात्रयेऽङ्गके चतुष्कलपट्क इति कृत्वा यथा तु विशत्यन्तो विधिः स्मृतस्तथा
षोडशसु कलास्वेका कलाऽत्यर्थ(ध्यर्थ)कलाद्वयमिति । इयता वर्णप्रकर्षेण गानं कर्तव्यम् ।
यथा मात्रैवमध्यर्धतृतीया मात्रा फलतश्चत्वारि पट्कलरूपाणि भवति । तत्र कलाद्वयेऽङ्गमिति
विंशतिर्मात्राः परा.....स्तीति । तथाऽध्यर्धार्धतृतीयाश्च सन्निपाता इति ।
सन्निपातोऽत्र मात्रा । तद्वृत्तविच्छिन्नरूपत्वात् । तेनाध्यर्धश्च सन्निपातः । अध्यर्ध-
(अर्ध)तृतीयश्च सन्निपात इति द्वन्द्वः । एवं सप्ताङ्गे च परापरयोगेन व्याख्यायते । सपादो
सन्निपातत्वमित्यादिरपि भेदो लभ्यते । अन्ये तु प्रतिकलमङ्गमित्यध्यर्धसन्निपातेऽप्यस्ति
विंशत्यङ्गतेत्याहुः । एवं वैहायसेऽपि वाच्यम् ।

न ह्यर्धसन्निपातेऽस्यां भवेदङ्गसमापनम् ।

(गीतानि सप्त ।)

मद्रकोल्लोप्यके चैव तथा चैवापरान्तकम् ॥ २०० ॥

एवं महाविदारीमुक्त्वा यदर्थमयं विधिरुक्तस्तान्यङ्गान्यत्रदर्शयति ।

विवि(व)धेन च ताः कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ।

इति । ता इत्यध्यर्धसन्निपातप्रमाणाः । अर्धतृतीयसन्निपातप्रमाणाश्च महाविदार्यः ॥ १९८-१९९ ॥

न ह्यत्र(र्ध)सन्निपाते(ऽ)स्या ङ्ग (भ)वेदङ्गसमापनम् ।

एकैव तावन् मात्रा मुखप्रतिमुखरूपतयोल्लोप्यके विभज्यते । तत्रार्धमात्रायां मुखरूपायां कथमङ्गानां समाप्तिः । विंशतीनां समाप्तिर्विंशतिरूपत्वम् । अर्धसन्निपात इत्यर्धमात्रा । अन्ये त्वर्धसन्निपाते चेत्याहुः । अकृत इति चाध्याहरन्ति । तेनार्धतृतीयमात्रत्वेऽङ्गनाङ्गसमाप्तिर्भवेदित्यर्थः ।

केचित्तु युग्मवृत्तिसमाश्रयणे हेतुमाहुः । त्रिविदारीकत्वे चासमच्छेदो न भवतीति तात्पर्यम् । अस्या विदार्याः सन्निपाते विपमे बिच्छेद्वाङ्गसमाप्तिरूपं समापनं भवेत् । अर्धकेनात्रापूर्णातावैषम्यं लक्ष्यते । अर्धस्य सन्निपातैर्विच्छेद इति पृथीयमासः । एवमेतेनान्वान्तरमहाविदारीभेदेन यत् फलं तदाह । गीतानि सप्तेति । विदारीवैचित्र्यशून्ये हि गीतव्यवहारे स्वरालापः पुस्तकवाचनादाविव । तत्र

मद्रकोल्लोप्यके चैव तथा चैवापरान्ति(न्त)कम् ।

इति । तथा चैवेति । एकलारूपमेतेषां त्रयाणामिति । एवकारेण प्रातिस्विकं नियतमेपां रूपमित्याह ॥ २०० ॥

१ ड. ह्यर्धे सन्निपातेऽप्य । च. पाते तु । २ एतदनन्तरं डमात्रायां अधिकः पाठः । विवधस्त्रिविधो हेयः कीर्त्यमानं निगोधत । समुद्रश्च समुद्रोऽपि विदृतश्चेति कीर्तितः । न्यासान्तो विवधो हेयो मुक्त्वा धं गेयकं सदा । आया तु मद्रके चैव सामुद्रः परिकीर्तितः । लघुवर्गसमं गेयं सामुद्रेऽतो विधीयते । तत्त्वन्ते च तृतीये च तद्वं गेयसंज्ञितम् । विदार्यङ्गसमोऽर्धः स्यादर्धं विमन्त्रं तथा । योगे त्वर्धां च सामुद्रस्तथा हेयः प्रयोक्तृभिः । विदारी विपमा हेया न्यासेऽन्यास एव च । अमग्रयोगवाहुर्न विदृतं परिकीर्तितम् । द्विविस्त्वेककरो वापि विज्ञेयं तु यथाक्रमम् । न्यामाग्रन्यासमं शान्तं सदा हेयं प्रयोक्तृभिः । संन्यासधैव विन्यागो ह्यङ्गमन्ये यथाक्रमम् । विन्यासः स तु विज्ञेयो विदारीनध्यमस्वितः । विदारीनङ्गविन्यासः पदान्ते वृत्तिर्देव हि । न तदाहुन्मयुहिर्दं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभिः । ३ ड. हेयानि सप्त गीतानि मद्रकथापरान्तकम् । प्रवर्यो बैयुरोविन्दा मुद्रोऽन्योन्तरं तथा ।

प्रकरणेवेणु(वेण)कं चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ।
 द्विविधं मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ॥ २०१ ॥
 शीर्षकेण समायुक्तं तत्तु ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ।
 पञ्च पट्टं सप्त तानि^१ स्युः शीर्षकं चापरान्तके ॥ २०२ ॥
 प्रकर्यामथ चत्वारि त्रीणि चाभ्यधिकानि वा ।
 प्रकर्यास्तु प्रकीर्णत्वात्ताद्रूपमिति वर्णितम् ॥ २०३ ॥
 रोविन्दकं तु सप्ताङ्गं षोडशाङ्गं परं स्मृतम् ।
 पादौ द्वौ समचणौ तु एककावत्र^२ कीर्तितौ ॥ २०४ ॥

प्रकरणे वेणुकं चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ।

इति । तत्र चतुष्कलत्वमेव । अत्र च कानिचिद् वस्तुनिबद्धानि । अपराप्यङ्गैरिति ताण्डवाध्याये (अ. ४) सूचितम् । तत्र तालङ्गमेगङ्गम् । तत्र महाशरीत्वे वस्त्विति व्यवहियते^३ । अङ्गायां(विश्यां)त्वङ्गमिति केचित् । अन्ये तु वर्णाङ्गप्राधान्यलब्ध-विभागैस्तैलैरारब्धान्यङ्गनिबद्धान्याहुः । तत्रैकं त्वङ्गविभागं विश्वस्तुनिबन्धादि सूचयति । द्विविधं मद्रकमिति । संज्ञैव मद्रकांशग्रह्यवस्तुना लभ्यते गीतकमिति ॥ २०१ ॥

शीर्षको यद्दसंकीर्णरूपज्ञसिद्धेतुस्तद्वत् पञ्चपाणिः । असंकीर्णं व्यथकत्वं मद्रस्यावेदयत इति शीर्षकत्वेनोक्तम् । शीर्षकस्तु त्रिवस्तुक एव । न चतुर्वस्तुकत्वेऽपरान्तके पञ्चवस्तुनि पट्टं सप्त वा । अन्ते शीर्षकोऽपरो द्वितीयोऽन्तोऽवयवः प्रतिशाखात्मा यत्रेत्यपरान्तकम् ॥ २०२ ॥

प्रकर्यास्त्रीणि साधारानि वस्तूनि चत्वारि । प्रकीर्णत्वाद् विक्षिप्तत्वात् । विक्षिप्तत्वं च वस्तुनः पण्मात्रमेव क्रियत इति । प्रकरी गौरवादि.....कीप् (गौरादित्वान् कीप्) (पा. अ. ४.१.४१) । वस्तुनिबन्धेषु वस्तुविभागः ॥ २०३ ॥

अथाङ्गनिबन्धेष्वङ्गविभागमाह । रोविन्दकस्त्व(कं त्वि)ति । इहाङ्गनिबद्धेषु कं(कि)श्चिदेव तालरूपं प्रधानं वस्तुनिबद्धेष्विव वस्तु तावत् । व्यवस्थितेन रोविन्दक-शब्देन प्रस्वारात्मकं शरीरम् । प्रकृष्टस्वराणां वर्णानुर्करूपं च प्रस्थारं च जीवितम् । तेन

प्रवृत्तं विवधश्चापि तस्य 'चादौ प्रयोजयेत् ।
ततो देहं ततोऽङ्गानि यथायोगं नियोजयेत्' ॥ २०५ ॥
आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्तः स्मृतः ।
अविकल्पितमङ्गैः^१स्य शीर्षकं सम्प्रयोजयेत् ॥ २०६ ॥
सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा प्रोक्तमा(मो)वेणकं बुधैः ।
तत्र व्यन्तं तु सप्ताङ्गं व्यन्तं द्वादशकं स्मृतम् ॥ २०७ ॥
'पादः सन्धिर्मापघातो वज्रं सम्पिष्टकं तथा ।
'एककं चतुरस्रं च तथा चैवोपवर्तनम् ॥ २०८ ॥

रसनं शब्दनम् । रसनस्य त्रिन्दे लब्धे रसे दक्षिकपित्रिन्देपु(शः) । ततः समासात्
संज्ञायां कन् (पा. अ. ५.३.८७) । एवमेतद् रोविन्दकं सप्ताङ्गमपरतः
षोडशाङ्गं यथायोगमित्युच्यते ॥ २०४-२०५ ॥

न कला द्वादशकले य इति सप्तपराणि षोडशपराण्यङ्गानि.....त्याशङ्क्य
वर्णानुरूपेण कालभूयस्त्वसिद्ध्यर्थमाह । आकारश्चेति । आकारं विततीकरणम् ।
आकारः शुष्काक्षररूपः । आकार(श्चा)स्य मध्ये चेति । शीर्षि(र्ष)कं शिर
इव प्रधानम् । तत एवाविकल्पितम् ॥ २०६ ॥

अथौवेणकाङ्गविभागमाह । सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं चे(वे)ति । तत्र मापघातं
एवात्र प्रथाम् । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

असमानत्वनित्यत्वे तस्य प्राधान्यकारणे । (दत्तिल् २०३)
इति । स च द्वादशकल इति कल्याङ्गमासूत्रयन् द्वादशाङ्गानि यावत् क्रोडीकृत्यावतिष्ठते ।
तत एव मापेण द्वादशभागालम्ना हननं गुणनं यास्य(यस्ये)ति स मापघातः । स एव
चावेणकम् । अस्यते इत्यसमाङ्गममुमेदात् । असु वेगयति वेणीरूपा या नेकसन्धारूपाः
करोतीति असो.किप् । वेणी प्रातिपदिकार्थजणिजन्तात् ण्वुल् षष्ठोसमांसः । तत्र यदा सप्त
तस्य या एककादीनि तदा द्विविधोऽन्तः । तत्र यदा द्वादश तदा अथचतुरश्रमिथात्मना
त्रिविधः ॥ २०७ ॥

तत्र पाद इत्यादीन्यप्येवं द्वादशाङ्गादीनि । तालाङ्गवादिन एत एव । एतन्मध्यात्
संपिष्टकमुपपातं प्रवेणीद्वयमुपवर्तनं च हित्वा ग(प्ता)ङ्गता कार्येति । वर्णाङ्ग-

१ इ. लाशे । २ इ. निवेशये । ३ इ. अन्ते । ४ घ. तथा । ५ इ. प्रस्वारः सन्धिमाशौ तां ।
६ इ. शीर्षम् ।

उपपातः प्रवेणो(ण्यौ) च द्व्यङ्गं संहरणं तथा^१ ।
 अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्योवेणकस्य च^२ ॥ २०९ ॥
 सम्पिष्टकोपपाताभ्यां प्रवेणीभ्यां च वर्ति(र्जि)तम्^३ ।
 उपवर्तनहीनं च सप्ताङ्गं^४ परिकीर्तितम् ॥ २१० ॥
 निवर्तनं च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
 अन्तयोर्द्वादशाङ्गे^५ तु तथान्यपदमिष्यते ॥ २११ ॥
 उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानामेव एव विधिः स्मृतः ।
 'अवगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥ २१२ ॥
 ष्यङ्गोऽन्तः स्यात्तथा द्व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ।
 स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गो चापि कीर्त्यते ॥ २१३ ॥

वादिनश्च तालाङ्गाच्च । पादद्वययोगेनान्तादभेदगणनया चाधिक्यसंख्ययान्तमपि वा ऊनत्वं
 मन्यमाना वर्णाङ्गान्येकप्रतिपत्तिवन्धनीयानि । तानि च द्वादश सप्त वा । तालाङ्गानि तु
 तदाश्रयभूतानि सम्पिष्टकादीनि । वर्जनं च वर्णाङ्गेषु सप्तसु विधीयते न तु तस्मादेव
 सप्ताङ्गमित्याहुः । एककं चतुरस्रमिति । एकाश्रयभूतं चतुरश्रमित्यनियमः । यद्यन्तर(१)
 (द्व्यङ्गं)संहरणमिति । अन्ताहरणेनान्तेन च युक्तमिति यावत् । एवं द्वादशाङ्गे पादादयः
 सप्ताङ्गे त एव सम्पिष्टकतालांशा इति विशेषः ॥ २०८—२१० ॥

विशेषान्तरमप्याह ।

निवर्तनं च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।

अन्तयोरिति ॥

अन्तयोरिति यदावर्तनं तत्र गीतिः पदादि चेत्याह । यतुल्यसप्ताङ्गद्वादशाङ्गे तु गीतात्मा
 वर्णपरः । तुल्यपादानि त्वन्यानि । तदाह । द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिति । एवमन्ते
 विचारयितुं प्रकान्ते तस्यान्यनपि विशेषमाह ॥ २११ ॥

तत्प्रसंगादुल्लोप्यकेऽप्यतिदिशति । उल्लोप्यकेऽपीति । तदेवैकप्रकरणमेव पुनरिदं
 मन्तव्यम् । अङ्गानामित्यन्तसम्बन्धिनाम् । एव एव य ओवेणके । तत्र तावत् को
 विधिरित्याह ।

१ ड. यन्त्रान्तादहणे तथा । २ य. ओवेणकस्य च । ३ च. विवर्जितम् । ४. प्रवेण्या च
 विवर्जितम् । ५ ड. अपि । ५ च. तु । ६ ड. अङ्गे तु । ७ ड. स्थितं प्रवृत्तं च तथा ।

एकाङ्गे संविधातव्यं माहाजनिकमेव 'तु (च) ।
 द्व्यङ्गं स्थितं प्रवृत्तं वाऽप्येकाङ्गं वा^१ प्रकीर्तितम् ॥ २१४ ॥
 द्व्यङ्गे व्याससमासाभ्यां^२ बहुधा तु विधिः स्मृतः ।
 ओवेणकस्य संहारो द्व्यङ्ग एकाङ्ग एव च^३ ॥ २१५ ॥
 एकको विवधो वापि कार्यो द्व्यङ्गे ततः सदा ।
 उल्लोप्यके तु चान्तानामेव एव विधिः स्मृतः ॥ २१६ ॥
 स्थितं प्रवृत्तं च तथा माहाजनिकमेव च ।
 व्यङ्गोऽन्तः स्यादथ व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ॥ २१७ ॥

अवगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥

व्यङ्गोऽन्तःस्यात् ॥

इति । अन्त अवगाढमिति वर्णाङ्गस्थिततालाश्रयम् । अन्येषां पाठः । स्थितप्रवृत्तं
 च तदेति । तथा व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः स्थितप्रवृत्तसंयोगाद् । रूपस्याह ।
 एकाङ्गो वेति ॥ २१२-२१३ ॥

कथमित्याह ।

एकाङ्गे संविधातव्यं तथा(माहा)जनिकमेव च ।

इति । अथैषां त्रयाणां वर्णानामङ्गविधिमाह । द्व्यङ्गं स्थितमिति । वापीति मित्रकमेण ।
 तेन स्थितं प्रवृत्तं च द्व्यङ्गमेकाङ्गं चेति ॥ २१४ ॥

के ते तयोरर्थे अंशाङ्गा इत्याह । द्व्यङ्गे व्याससमासाभ्यामिति । यदा
 एकद्वयं तदा समासा(सो)रूपत्वात् । यदा प्रवृत्तं विवधं तदा व्यासो विदारीणां बहुत्वात् ।
 माहाजनिकत्वनियमादङ्गानां स्थित एवार्थत्वमेककं नामेत्युक्तं भवति । एवमन्तविधिस्तावद्
 व्यपोदितम्(तः) । इदानीं प्रकृते ओवेणके उपदिशति । ओवेणकस्येति । योऽयं
 संहारोऽतः स उक्तः । ओवेणके यदा क्रियते तदाऽऽभ्यामङ्गाभ्यामेककेन द्व्यङ्गेन द्व्यङ्गे ।
 एकद्वयं विवधद्वयं चैकाङ्गत्वनियम इत्युक्तं भवति । एवमोवेणक उपदिश्य प्रागुपक्षिप्तमनु-
 देशमनुसन्धत्ते । उल्लोप्यके तु चान्तानामित्यादिना चतुरश्रस्तदा(धा)व्यथ्रो
 मिश्रश्चान्तः प्रकीर्तित इत्यन्तेन । कस्मादयमन्त उच्यत इत्याह । ओवेणकस्य

एकाद्वोऽपि विधातव्यो माहाजनिकसंयुतः ।
 एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधिः स्मृतः ॥ २१८ ॥
 चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रो मिश्रश्चान्तः प्रकीर्तितः ।
 ओवेणकस्य संहारो द्व्यङ्ग एकाङ्ग एव च ॥ २१९ ॥
 नादौ न मध्ये संहारे नित्यं चैव प्रयुज्यते ।
 एकको विवधो वापि कार्यो ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥ २२० ॥
 उल्लोप्यकं पङ्चरं विंशत्यङ्गं परं स्मृतम् ।
 तच्च संहरणे 'कार्यं' मुखप्रतिमुखाचितम् ॥ २२१ ॥
 'वैहायसकसंयुक्तं' तेनापि च विवर्जितम् ।
 त्रिष्वङ्गेऽप्यवरं ज्ञेयं परं स्याद् द्वादशस्वपि ॥ २२२ ॥

संहार इति । आदौ मध्ये वायमन्ते न प्रयुज्यते । अपि तु नित्यं संहारे ।
 प्रतेनायमन्तः संहार(उ)क्त इत्यर्थः ।

नन्वन्तः कसादङ्गानि । वर्णाङ्गमध्योऽयं पठित इत्यत आह ।

एककं(को)विवधं(धो)वापि कार्यं(यो)ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ।

इति । हिर्यसादर्थे । अङ्गाश्रयत्वादङ्गमेतदिति यावत् । अन्ये स्वतिदेशात् सन्धानग्रन्थं
 '(स्थितमित्यादि) चतु श्लोकात्मकं प्रयोक्तृभिरित्यन्तं नापीयते । अन्ये द्विपाठत्वेन पाठः ।
 एकै श्लोकं विभज्य उल्लोप्यकेऽङ्गानि विभजन्ति । उल्लोप्यकं पङ्चरं विंशत्यङ्गं
 परमिति । वर्णाङ्गानामयं परतोक्ता । तत्रोल्लोप्यमिति मात्रा लुप्यते । ऊर्ध्वं क्षुण्णतारूपेण
 यतः । एतच्च वक्ष्याम । तच्च मात्रारूपं संहरणेन्ते कार्यम् । तान्मात्रमेवोल्लोप्यकं
 कार्यमिति यावत् । तत्र मात्रारूपं मुखमर्थतः प्रतिमुखमर्थतः इति विभजनीय (यम्) ।
 अत एवोर्ध्वं यद्वैहायसकादि तद्यतो लोप्यक्रमतोऽपि भवति ततोऽप्युल्लोप्यक्रम ॥ २१५-
 २२१ ॥

तच्च द्विधा वैहायसकेन संयुक्तं रहितं च । प्राक्गच्छे त्रीष्वम्याङ्गानि वैहायसकेन
 संयुक्तानि । द्वादशैककानीत्यावृत्त्या वैहायसके एकमङ्गं पट्परं कार्यमिति यावत् । अस्य
 स्थानमाह । अस्य चाङ्गत्रयेऽस्तीति इति । टीकाकारास्तावद् व्याकुर्वन्ति । इह
 चतुरश्रेऽस्मिन् प्रथमाद्वो न वैहायसिकेन तादृश(शं)भाव्यम् । द्वादशकलाश्रितं तत्कृतं

एकाद्यं(ङ्) पट्परं ज्ञेयं वैहायसिकमेव च ।

अस्य 'चांश(चाङ्)त्रयेऽस्तीति प्रयोगमुपपादयेत् ॥ २२३ ॥

उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुखे स्मृते^१ ।

ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तरो वा विधीयते ॥ २२४ ॥

मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये विवधसंज्ञके^२ ।

वृत्तं प्रतिमुखे^३ च स्यादनयोस्तु समासतः ॥ २२५ ॥

१ उल्लोप्यके तथा शाखा^४ सोत्तरा^५ सापरान्तके ।

प्रतिशाखा तथा चैव^६ सवर्णाऽन्यपदा स्मृता ॥ २२६ ॥

चतस्रः कलामात्रानन्तरशून्यप्रयोगेन वर्णानुकर्षणान्निर्वाहम् । तत्र चैककान्यङ्गत्रयम् । तदाह । अस्य वैहायसिकस्याङ्गत्रये ततः शून्यरूपे प्रयोगं कुर्यात् । अत एव विहायसि शून्ये भवमिति वैहायसमिति लक्ष्यं चेत्थं वक्तव्यम् । यत्तु तत्र हितं तत्तालान्तराद् द्रष्टव्यमिति मन्तव्यमिति ।

अन्ये लक्षणमित्थं पश्यतो(न्तो)ऽङ्गत्रय इति । तन्मर्यादामात्रायामतीतायां वैहायसकं कुर्यात् । तच्च द्वादशकलत्वेऽपि चत(तु)रश्रमेवेति द्विकलैककलत्वं चच्चत्पुटप्राधान्यात् । अत एव तु द्वादशकलतोक्ता । न वा तच्चातुरश्रमावृतमस्य । तस्या नानारूपमपारमार्थिकम् । तत एव शून्ये भवमिति वैहायसकमिति मन्यते(न्ते) ॥ २२२-२२३ ॥

प्रसङ्गादुत्तरस्याप्येतद्रूपं तुल्यकक्षयात्वलक्षणभङ्ग्याऽतिदिशति । उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुख इति । चतुर्थीयं तादर्थ्यं । तत इति । मुखप्रतिमुखरूपाया मात्राया परतोऽङ्गानि(नां) वैहाय(स)कान्ताहरणादीनां संक्षेपेण विकासेन वा प्रयोगः ॥ २२४ ॥

ननु मुखप्रतिमुखाङ्गविभक्तमात्रत्वे व्यङ्ग्यत्वमुक्तं त्रिष्वङ्गेष्वचरमिति (भ. ना. ३१.२२२) वचसा । तत्र कानि त्रीण्यङ्गानीत्यत आह । मुखप्रतिमुखे (इ)ति । मुखे विवधः प्रतिमुखे स च वृत्तं चेत्यङ्गत्रयम् ॥ २२५ ॥

उल्लोप्यके शाखाप्रतिशाखा(खे) विधातुमपरान्तरयोश्चातिदेष्टुं तुल्ययोगित्वेनाह । उल्लोप्यक इति । शाखैव प्राधान्यात् । शाखातुलना तु प्रतिशाखा च । सा

१ च. चात्रयेऽस्तीति । २ ड. मुखं स्मृतम् । ३ च. सङ्गिते । ४ च. मुखं । ५ ड. तु शाखाख्यं ।

६ ड. उत्तरे । ७ ड. चैषां समवर्त(नं)गदा स्मृता ।

उत्तरं द्वादशपरं षडङ्गोऽ(ङ्गा)वरमिष्यते ।

आकारपाद(त)हीनेन 'समं रोविन्दकेन च' ॥ २२७ ॥

अन्ते चाप्यविशेषेण स्थाप्यमस्य तु'(प्यं मध्ये च) शीर्षकम् ।

एवमङ्गविधिः कार्यः' सप्तरूपे प्रयोक्तृभिः ॥ २२८ ॥

अनः 'परं प्रवक्ष्यामि गीतानां' वस्तुकल्पनम् ।

'गुरुच्छेदा(दा)ष्टकं कृत्वा न्यस्येह्लघ्वष्टकं पुनः ॥ २२९ ॥

तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरुद्वये ।

गुर्वक्षरे तृतीये तु ततः स्यात् प्रत्युपोहनम् ॥ २३० ॥

सवर्णशान्वा(ल)या तुल्या गीतिः । अस्याः पादानि तु गीत्याधारभूतान्यन्यानीति षट्दैः
स्मृतम् ॥ २२६ ॥

उत्तरमङ्गैर्विमज्जति । उत्तरं द्वादशपरं षडङ्गावरमिति । आकारपादौ च
वर्जयित्वाऽन्यद्वोविन्दकतुल्यमत्र ॥ २२७ ॥

अन्ते च मिश्रादीनां(अन्तादीनां) अन्यतरेऽविशेषेण स्थिते सतीति वाक्य-
शेषः । शीर्षकं चास्य कार्यम् । अत एव मध्य इति । अन्यो(न्ये)ऽङ्गनिबद्धे च
काप्यत्र न शीर्षकम् । अत्र तदस्तीति वैलक्षण्यादुत्तरव्यपदेशो लोकोत्तरोऽयमिति यथाऽ-
त्रोत्तरं सर्वपश्चादस्य लक्षणम् । यतः पूर्वोपजीवकत्वेनेत्यत आह । तच्चासत् । लक्षणस्वे-
(स्ये)च्छाधीनत्वेन पौर्वापर्यानिबन्धात् । अत एव तमुपसंहरति । एवमिति । सप्तस्वप्नानि
यद्यपि तथाऽङ्गकृते तालवैचित्र्ये तत्रिषद्वता(ल)व्यवहारो न सर्वत्रेत्युक्तम् ॥ २२८ ॥

एवं यथाश्रयगीतत्वं तद्वर्णाङ्गवैचित्र्यमुक्त्वा वर्णाङ्गेन यद्वेयं तन्नियतप्रमाणावच्छिन्नं
निरूपयितुं प्रतिजानीते । अतः परमिति । अतति(वसतो) वर्णाङ्गतालवङ्गे क(य)-
स्मिति चस्तु । तस्य कल्पनं परिमाणवैचित्र्यं वक्ष्यामीति । तत्र मद्रकस्य तावत्
प्राथम्यादेककलस्वरूपाह । गुरुच्छेदाष्टकमिति । छेदो भागः ॥ २२९ ॥

आद्ययोर्गुणोरूपोहनम् । तृतीये प्रत्युपोहनमिति । प्रत्युपोहनं नाम
प्रथमवस्तुव्यतिरिक्ते वस्तुवन्तरे प्रसिद्धः(द्धम्) । तत्र त्रिमिश्रभुमिर्भां मद्रकमिति पूर्वमुक्तम् ।

१ च. दुर्गं । २ च. तु । ३ च. हि । ४. मध्ये च शीर्षकम् । ५ र. रूपरिधिः कार्यः रूपं
हेर्यं समानतः । ५ च. छर्वं । ६ र. मान्याणां । ७ द. कदाः पोडश विज्ञेया आशाः सर्वेषु वस्तुषु ।
तस्माधैव चतुर्भागाः पादभागः प्रकीर्तितः । आदौ गुर्वष्टकं कृत्वा न्यसेज्ज्वरं ततः । ८ च. छेदा ।

गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ।
 पष्ठसप्तमयोस्तालः शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ॥ २३१ ॥
 ततोऽर्धकलिकान् पातान् कुर्याल्लघ्वक्षरेषु तु ।
 गुर्वक्षरे तालगते पातास्तु कलिका मताः ॥ २३२ ॥
 शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
 तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं तथैव च ॥ २३३ ॥
 'एवमेककले' ज्ञेयं 'कलायोगस्तु मद्रके ।
 गुरुविश्लेषणादेतद् द्विकलं परिकीर्तितम् ॥ २३४ ॥
 विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्वं निवेशयेत् ।
 द्विकले मद्रके चैव 'त्रिकलं स्यादुपोहनम् ॥ २३५ ॥

तदेककलेऽपि भवतीति द्वितीयवस्त्वादो प्र युपोहनं गुरुमात्रमित्युक्तम् । अनेन तद्वि प्रथम-
 वस्तुगतोपोहनापेक्षया तृतीयं भवति । प्रथमस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैव व्यवहार इति
 तृतीयतुरीयेऽपि तृतीय इत्युक्तमिति चेदन्ये तु तृतीये वस्तुनि यद् गुर्वक्षरं तत्प्रत्यु-
 पोहनमिति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणा द्वितीययोस्तन्नेच्छन्ति । केचिन्नेकस्य सङ्कोच-
 स्वभावत्वादेकवस्तुक्रमेव । तत्रैव तूरोहनं कलाद्वयम् । चतुष्कले तस्य तावत्कलत्वात्
 प्रत्युपोहनं चतुष्कलं तावदवश्यं भवति । चञ्चत्कलाचतुष्टयवस्तुपर्यन्तं तच्चेह तृतीयाया
 कलाया आसूत्रितम् । गर्भाधानस्थानीय एककले यन्नास्ति तच्च चतुष्कलेऽपि कृतं(कथं)-
 स्यात् । तेन फलतस्त्रीणि स्याद् गुरुणी इ.....पेरित्युक्तं भवति । तत्रैवोपोहनं प्रत्युपोहन-
 व्यवहार इति शक्तिपक्षाः । लघूनि कलार्धे(र्धे) गुरुणि कलेति चे ते श्रमाणम् । अस्तास्तेऽस्व-
 प्रदर्श्यते । ऽऽऽशशताशशशताशताशतासम् । एवं द्वादशकलोऽयं मद्रकतालः । एत-
 द्विगुणस्तु द्विकल इति दर्शयति । गुरुविश्लेषणादेकं(तद्)द्विकलमिति ॥ २३०-
 २३४ ॥

गुरुणा विभिन्नेन द्वितीयेन गुरुणाऽऽश्लेषणं सम्बन्धः । स चादौ निवेश्यते ।
 तदुचिता निःशब्दा कला प्रथमं भवतीति यावत् । अतश्च विश्लेषवचनाल्लघुना मिश्रीभूतेन
 सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । द्विकलसामान्याद् द्विलघूनामत्र कलिकत्वोव । तेन चतुर्विंशतिकला
 इत्युपोहनम् ॥ २३५ ॥

१ ड. कलिकान् पातान् । २ ड. पादा तु कलिका स्युता । ३ ड. क्षीपेह चाय वर्तन्त्ये
 धुयैश्वाचपुटे न तु । ४ च. कयो । ५ ड. ताल । ६ ड. धान । च. बलास्तन । ७ ड. यथा ।
 ८ य. द्विकलं ।

कलिकं द्विकलं वापि नैव चा' प्रत्युपोहनम् ।

द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ॥ २३३ ॥

सप्तमे लघुनि त्वन्ते द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।

चतुष्कलेऽत्र विहितः कलाष्टकमुपोहनम् ॥ २३७ ॥

एका द्वे 'चा(च)चतस्रो वा(स्रश्च) तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।

यथाक्षरस्य कर्तव्यं मद्रकस्य तु शीर्षकम् ॥ २३८ ॥

चतुष्कलः पञ्चपाणिर्द्विकले द्विकलः स्मृतः ।

चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके सु चतुष्कले ॥ २३९ ॥

द्वे एका वा नैव चा । त्रिषु गुरुषु पातो नोक्त इति पादभागत्रये सदभावः ।
 ५५५ प्रनि.....इति द्विगुणे द्विकलमन्द्रकः । अथैतद् द्विगुणं चतुष्कलमाह । द्विर्भा-
 वादिति । अत्रैवावापविशेषाः । यतो विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्व निवेशये-
 दिति (भ. ना. ३१-२३५) वचनादादौ साऽधिका कला योज्यते ॥ २३६ ॥

अतया परिभाषया सप्तमे एककलादर्शनदर्शितकलाच(तुष्टय)योगे लघुन्या-
 दावावापप्रयोजना न प्राप्ता आयाता इति । अतोऽप्यष्टमे सन्निपातलघुन्यादौ विश्लेषकले-
 स्यन्ये(न्ते) पादभागे अताविशमिति प्राप्ते तदपवादमाह । सप्तमे लघुनि त्वन्ते
 द्विर्भावोऽस्मिन्निति । द्विर्भवतीति द्विर्भावोऽस्मान्(व)धिक आगतः स चान्य इति
 चतुष्कले ह्याद्य आनापस्तदपेक्षयान्त्यो निष्क्रमः स विधीयते । सोऽपि किं तालात्
 पूर्वं निवेश्य(ः) । नेत्याह । अस्मिन्निति । अत्र एव स्थान इति यावत् । तेन तानि
 विंशतिपादभागोऽन्यो जायते । अन्ये तु द्विर्भावशब्देन तालं व्याचक्षते । सोऽन्यः
 प्राप्त आदापस्थाने विधीयते । तदनन्तरं(२)न्त्वर्थाभिष्क्रम इति । कलादेवाद्यमित्यन्ये
 स्पष्टमेव पठन्ति । अष्टौ कला आये वस्तुन्युपोहनम् ॥ २३७ ॥

शेषेषु यथाक्रममेका द्वे च चतस्र इति । अन्ये च- स्थाने चाशब्दं पठन्तः
 प्रत्युपोहने सर्वेषु वस्तुष्वेकद्विचतुःसंख्या विकल्पितामाहुः ॥ २३८ ॥

एककले मद्रके चतुष्कलेन पञ्चपाणिना द्विकलमिति विश्लेषणमिति । चकाराचतु-
 ष्कलेन मिश्रेण वा । अन्ये त्वेककले एककलेन द्विकले द्विकलेन चतुष्कले चतुष्कलेन ।
 एवं संकुलवद् रूपस्फुटीकरणात् सुष्ठुतः शीर्षकतां विवदतीत्याहुः ॥ २३९ ॥

त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं च त्र्यश्रतालसमुद्भवम् ।

इत्युक्तं मद्रकं पातैस्त्रयोदशभिरन्वितम् ॥ २४० ॥

गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि च लघून्यथ ।

तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ॥ २४१ ॥

तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं च योजयेत् ।

लघ्वक्षरैककलिकैः पातैः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ २४२ ॥

यथाक्षरं बुधैरेतद्विज्ञेयमपरान्तकम् ।

आदौ कलोपबहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २४३ ॥

एतदुपसंहरति । त्रिवस्त्विति । चतुर्थमपि हि वस्तु तच्छीर्षकाङ्गसन्निविष्टम् । तथा च दत्तिलाचार्यः । भवेद्वस्तु कलासंख्येत्याहुः (ह) (दत्तिल् १६५) । इहापि मिश्रकत्वेन तदुक्तमेव । चतुर्वस्तुकत्वेन शीर्षकं शीर्षकमन्यत् प्रागेव निपिद्धम् । तेन त्रिवस्त्वित्युक्तम् । त्रीणि प्रमाणानि (इति त्रिप्रमाणम्) । ननु तालान्तराण्येवैतानि सन्तु किं तदनुयायिरूपं यतो मद्रकतेत्याशङ्क्याह । पातैस्त्रयोदशभिरिति । अद्वैतरी-
त्येतत् त्रिष्वनुरूपेष्वङ्गानि वस्तुनो रूपं तदेव च मद्रकमिति यावत् ॥ २४० ॥

अथापरान्तकम् । अथ गुर्वक्षराणि चत्वारि । चतुर्णां गुरूणां तृतीये तुये च शम्यातालौ । लघुचतुष्टये तालशम्यातालसन्निपातानाचक्षाण आद्यं गुरद्वयमुपोहन-
प्रत्युपोहनबीजकध्रुवप्रयोज्यमिति दर्शयति । लघ्वक्षरा एककलिकापाता यत्रेति सारयन्
गुर्वक्षराणि ताश्च कलिका इत्यपि सारयति ॥ २४१-२४२ ॥

एतदुपसंहरति । यथाक्षरं बुधैरेतदिति । एककलमिति यावत् । अपरा-
न्तकनिर्वचनलब्धा च प्रतिशाखा सर्वत्रेति लक्ष्यविदः । एतदपि च त(म)द्रकपट्कल-
श्रतालमेव । प्रस्तारः उडशंताताशंताशम् । अथैतद् द्विकलीकर्तुमाह । आदौ कला-
(लो)पबहनं विश्लेषाद् द्विगुणमिति । तत्र न(म)द्रकवदेव गुरूणां द्विर्भावं
लघूनामेव कलारूपत्वं विश्लेषणे कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् (म. ना. ३१.
२३५) इति सर्वं पूर्वोक्तमनुसरेत् । आदौ यावच्छायत्वादुपोहनत्वेनोक्ता ध्रुवा वा पातत्वेनैव
कार्या । तेन प्रथमे पादभागे न विश्लिष्टा कलेत्युक्तं भवति ॥ २४३ ॥

द्विकले कलिकं ज्ञेयं द्विकलं चाप्युपोहनम् ।

कलिकं कलिकं चेष्टं तथैव प्रत्युपोहनम् ॥ २४४ ॥

एतदेव द्विगुणितं विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।

लघ्वक्षरे तृतीये (द्वितीये) तु द्विभविऽन्या कला स्मृता ॥ २४५ ॥

अथतालसमुद्भूतं पातैः पङ्क्तिभिर्विभूयितम् ।

'चतुःशाखाख्यमित्येतद्भूतं चापरान्ति (न्त) के ॥ २४६ ॥

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।

पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥ २४७ ॥

शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।

वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥ २४८ ॥

तत्र द्विकले कला द्वेधा । उपोहनं कलिकम् । कलिकं प्रत्यु-
पोहनमिति । आदिवस्तुभूयस्त्वात् । एवं द्विकलस्य प्रसारः । ङङिनिप्रतिश्रुतिताताश-
ताशतासम् । द्विकलमपरान्तकम् ॥ २४४ ॥

अथ चतुष्कलमाह । एतदेव द्विगुणितमिति । अ(आ)सपविशेष्योजनयेति
भावः । अत्रापि मद्रकवदन्यः पादभागः प्राप्तः । पूर्वं पूर्वं निवेशयेदिति (भ. ना.
३१.२३५) वचनात् । तदपवादमाह । लघ्वक्षरे द्वितीये तु द्विभविऽन्या-
(न्या) कलेति । तेन तानिविशसमित्यन्यापवादो न तु अनिविशमिति । एतच्च श्लोकार्धं
प्राग्वदेव व्याख्येयम् । तदयं प्रसारः । अनिविद्रअनिविश आनिविता आताविश
तानिविसम् ॥ २४५ ॥

गणयन्तस्तस्यापि प्रतिशाखामाहुः ॥ २४६-२४७ ॥

गते च वस्तुचतुष्टये पञ्चमस्यारम्भेन निवृत्तिरावर्तनं कार्यम् । सा च वृत्तौ
मार्गे चक्ररात् पञ्चपाणिना ।

एतदुक्तं भवति । चतुर्थमस्त्वन्ते यान्येव द्वादशकलासु गीयन्ते पादानि तान्येव
शीघ्रोच्चारणेन पञ्चमस्त्यादिभूतकलापटके गेयानीति तत्र च न्यासोऽर्धसमाप्तिश्चेत्याचार्याः
॥ २४८ ॥

‘शाखायां प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ।
 पट्कलापातसंयुक्ते^१ तालिके तु ततः स्मृते ॥ २४९ ॥
 तथैककलयुक्तेऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ।
 यथाक्षरेणैव भवेदनयोरुपवर्तनम् ॥ २५० ॥
 उपोहनं च^२ वस्त्वर्थं (धर्म) द्विकलं प्रत्युपोहनम् ।
 ‘दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपीष्यते ।
 (द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम्) ॥ २५१ ॥
 [त्र्यश्रतालसमुद्भूतं पातैः पङ्क्तिर्विभूषितम् ।
 चतुःशाखाख्यमित्येतद् गदितं चापरान्ति(न्त)के ॥

पञ्चमस्य विशेषमुक्त्वा द्वे वस्त्वित्याह । शाखायामिति । शाखायां यत् पश्चिममन्त्यं वस्तु प्रतिशाखायां च द्वयोर्वस्तुनोर्या अन्त्याः पट्कला विशतानिविसमित्वेवंरूपास्तास्तु(सु) संताशताशता इति पञ्चपाणिपाता । अन्ये तु पाणिपातास्त एव पञ्चपाणिगतस्तु प्लुतं च प्लुतलघुगुरुद्वयलघुप्लुतरूपतात्र केवलपरिवर्ते पञ्चपाणि(णिग)तः पातविधिरिति मन्यन्ते । अज्ञातस्तालतालिकाज्ञाता च वस्तुरूपप्राप्तीकारात् पञ्चपाणि(रुत्ते)न(त)व्यः ॥ २४९-२५० ॥

अथोपोहनविधिमाह । उपोहनं च वस्त्वर्थमिति । आधे च वस्तुनि द्वादशसु कलास्वन्येषु द्वयोर्द्यदि दक्षिणमार्गे वार्तिकेषु चतसृष्वपि । अन्ये तु वस्तुनिबद्ध-पश्चिमे समाप्ते पृथग्मूतामेव पट्कला तालिकामाहुः । दत्तिलादयस्तु द्वितीयं पादविभागं आनिविगरूपं चतुर्थं आनिविप्ररूपमाहुः ।

अष्टमी विंशिका चैव द्वे शम्पे परिकीर्तिते ।

द्वादशाष्टादशौ तालावेकविंशस्तथैव च ॥

(दत्तिलम् १७२-१७३)

इति वदन्तः । एवश्चेत्यर्थः । ॥ २५१ ॥

वस्तु भवतीत्याह । त्र्यश्रतालेत्यादिना वस्त्वित्यन्तेन । वस्तुन एव च भाविप्रतिशाखापेक्षया शाखेति व्यपदेशः । प्रतिशाखायां च स एव प्रस्तार इत्याह ।

१ ड. विशेषः पञ्चमे वस्तुन्युभयोरपि शाखयोः । २ ड. संयुक्ता तालिका तु यथा भवेत् । यदा चैककलेनैव । ३ च. तु । ४ ड. द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम् । नानोपोहनं कार्यं शेषाणां तु कदाचित् । एव चतुष्कले शेषो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।

पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥

शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।

वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥]

उल्लोप्यकं तु द्विगुरु द्विलघ्वन्तेऽथ गुर्वथ ।

शम्या 'तालो द्विरभ्यस्तो सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥ २५२ ॥

प्रत्यक्षरकृतैः पादैः (तैः) पञ्चभिः समलङ्कृतम् ।

चतुरथं 'सुविच्छेदमेतज्' ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥ २५३ ॥

यथा शाखेति । प्रतिशाखात्वेन च प्राधान्यात् कदाचिद् भागोऽप्यस्या इत्याचार्याः ।
प्रतिशाखायाः स्वरूपमाह । पश्चिमार्धसमेति ।

विशाखिलाचार्याः प्राहुः । पश्चिमं वस्तु सप्तकादिरूपत्वमिति
तस्यैव यत् पश्चिममथ तत् पृथक् प्रतिशाखात्वेन चतुर्विंशतिकलं वस्तुगत्या तद्वतान्त्य-
द्वादशकलात्मा प्रतिशाखेति वस्तुनि मन्तव्यम् । अत्र च लिङ्गं यदोवेषके एककेन पादे
लक्षितव्ये आद्यः पादः समः शाखायाः परस्तु प्रतिशाखाया इति वक्ष्यति (भ. ना.
२८१-२८२) । उपपातस्य प्रतिशाखातालाः पदं द्वादश कलतालिका मध्यपतितेऽप्युपपातो
न ततोऽधिको भविष्यमर्हति । तत्राद्यतुल्यगीतित्वे चान्यपदार्थमिति । अग्रे निर्णेष्यते
चैतत् । यदि तदेवं तत् कथं साम्यमित्याह । (अन्य)पदेति । गीतितालभावे
चाक्षराण्यस्यामन्यानीति । अनन्तर ए(मे)ककलेन पञ्चपाणिना शिरः । केचित्
तदपि शाखामध्ये ।

अथ शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गागतं वस्तुनिबद्धप्रकरीपरित्यागेनाप्युल्लोप्यकं वा(व्या)
विकीर्णमाह । उल्लोप्यकं त्विति । अनेन पूर्वव्याख्यामाचतुरश्र्येणाविशेषं सूचयति ।
शताशता इति । यथाक्षरमुल्लोप्यकं यथाक्षरं वैहायसकादन्यन्न किञ्चिदिति तत्रोक्तम् । अत
एवोर्ध्वं सर्वं लोप्यमन्त्रेत्युल्लोप्यकम् ॥ २५२ ॥

एतदुपसंहरति । प्रत्यक्षरकृतैरिति । ननु यदि पञ्चभिः पातैरयं तर्हि कथं
चतुरश्रता । आकारविच्छेदगुरुकोऽत्र लघुद्वयेन शोभते । तेनापूर्वेण चञ्चरुटपरिवृत्तौ
विभक्त इति यावत् ॥ २५३ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।

'अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते' वैहायसकमिष्यते ॥ २५४ ॥

तदेकाङ्गावरं ज्ञेयं द्वादशाङ्गपरं स्मृतम् ।

'प्रमाणाद् (जं) द्वादशकलं' तथा पातमथापि च ॥ २५५ ॥

अस्य तु 'द्विकला शम्या तालखिकल (द्विकलस्ताल) एव च' ।

द्विकला च पुनः शम्या तालश्चैककलः स्मृतः ॥ २५६ ॥

ततः शम्या ततस्तालः सन्निपातस्ततः पुनः ।

शाखेनं प्रतिशाखा" तु नित्यमन्यपदा" स्मृता ॥ २५७ ॥

अथ द्विकलचतुष्कलयोगमुपपादयति । पूर्वोक्तेनेति । द्वैगुण्येन कला पूर्व निवेशयेदिति च । विधिनेत्यर्थः । तेन निश्चयिताशनानि स द्विकल । अनिविश चतुष्कलः । अस्य चेति । अस्यैव द्विकलचतुष्कलात्मनो वैहायसकम् । अङ्गत्रयेऽतीत इति टीकाकारः पठति व्याचष्टे च शून्यरूपे परं गीतमात्रात्मनि कलचतुष्कलनिष्ठे वर्णाङ्गत्रये प्रयुङ्क्त उपपादनमिति । लक्ष्यानुसारिणस्तु मात्रागत एव मुखप्रतिमुखगते वर्णाङ्गत्रयेऽतीतेऽथ प्रयोग इत्युक्तमन्तः । वैहायसकत्वं तु यथाक्षरापेक्षया शून्ये स्थानेऽस्य परता ॥ २५४ ॥

तदिति वैहायसमेकाङ्गा (द्वा) वरं द्वादशपरं प्रोक्तम् । पङ्कजरमित्युक्तं (प्राक्) । तेन विरुद्धोऽत्र ग्रीहियववत् । अस्य स्वरूपमाह । प्रमाणं द्वादशकलमिति । तथा पातमिति । द्वादशपातमिति यावत् ॥ २५५ ॥

पातमाह । अस्य तु द्विकला शम्या द्विकलस्ताल इति । विरुद्ध-मनयोः । द्विकला शम्येति । निष्क्रामानन्तरा । तत्र द्विकलत्वे चचपुटे अन्त्या सन्निपातकला । अन्तस्त्वानादेव (क) कलश्चचतुष्टयतायशम्याऽऽमारितद्विकलैककलयोर्द्वयं तत्र मध्ये सन्निपातः स्यात् । एकः सना एकोऽयं ताल इति न म्यात् । प्रथमः..... द्विकलग्ना सप्तकानन्तरं मध्ये शम्यादिरेककलचचतुष्टयसप्तद्वयानन्तरं सा सन्निपातकला । अष्टमपि द्वादशसप्तानना । तदेतदाह ।

१ ट. अये । २ च गति । ३ ट. तिर । ४ च. प्रमाणं । ५ य. सत । ६ य. तिर ।

७ च. तावत् द्विचतुष्टय । ८ ट. द्विकलः । ९ च. परम् । १० य. शाने । ११ ट. अन्त्य । ना २२

यदा त्वस्य भवेदन्तस्तदन्ताहरणं बुधैः ।

यथाक्षरेण नियमात् संहार्यं पञ्चपाणिना ॥ २५८ ॥

स्वतालान्तहीनस्य 'संहार्यः परिकीर्तितः' ।

'त्रि(द्वि)प्रकारनिवृत्तस्तु(श्च) 'त्र्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥ २५९ ॥

अथश्च चतुरश्च 'मिश्रश्च परिकीर्तितः ।

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाजनिकमेव च ॥ २६० ॥

द्विकला च पुनः शम्भ्या तालश्चैककलः स्मृतः ।

ततः शम्भ्या ततस्तालः सन्निपातः ॥

इति । (प्रसारः) निविशनिविशानिशताशता वैहायसम् । शाखेयमिति वैहायसम् । केचित् प्रतिशाखेति यावत् । नित्यमिति यदि भवति तत् सर्वथैवान्यपदेति यावत् । अन्त्ये ती(त्वि)ह नित्यमिति लिङ्गं प्रतिशाखाया अन्यत्रानित्यत्वस्येत्याहुः ॥ २५६-२५७ ॥

यदा त्विति विशेषो द्योत्यते । अन्तेन हि संहितेनान्ताहरणम् । तद्वि संहारमर्हतीति संहार्यम् । अन्तस्याहरणं सूचकमिति यावत् । तच्चैककलेन पञ्चपाणिना ॥ २५८ ॥

यदि त्यन्तो न क्रियते तदायं विधिरित्याह । स्वतालेनेति । स्वतालो वैहायसम् । तेनैव संहारः समाप्तिः । तदपि यदा न क्रियते तदा स्वतालेन प्रथममात्रारूपैव न समाप्तिरित्यावेदयितुं स्वतालेनेति साधारण्योक्त्या व्यञ्जितः । यदा त्वस्य(स्या)न्त इत्युक्तं ततस्तदाह । द्विप्रकारनिवृत्तश्च त्र्यङ्ग इति ॥ २५९ ॥

एतत् स्वयमेव निर्णिनीपुस्त्रिविधत्वं तावदाह । अथश्च चतुरश्च मिश्रश्चेति व्यङ्गत्वमाह ।

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाजनिकमेव च ।

इति ॥ २६० ॥

१ च. तदन्तः । २ च. संहारः । ३ ड. परिकीर्त्यते । ४ च. द्विप्रकारनिवृत्तश्च त्र्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधस्तथा । ५ ड. अथोऽन्तः । ६ च. यंसेन । ६ च. चापि प्रकीर्तितः । ७ ब. प्रवृत्तः ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
 तदा स्थितं भवेद्युग्मं^१ तस्य^२ पातविधिस्त्वयम् ॥ २६१ ॥
 शम्भ्याऽपि द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकलः स्मृतः ।
 चतुष्कलः सन्निपातः प्रवृत्तमत इष्यते ॥ २६२ ॥
 अस्य तु द्विकला शम्भ्या तथा चैककला पुनः ।
 चच्चत्पुटस्तु तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥ २६३ ॥
 स्थितं तालेन कर्तव्यं माहाजनिकमस्य तु ।
 निवृत्ततालः कर्तव्यः प्रवृत्तस्यापि तत्त्वतः ॥ २६४ ॥

त्रिविधस्य प्रयोगपौर्वापर्यमाह ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
 तदा स्थितं भवेद्युग्मम् ।

इति । यदेति यतः । तदेति ततः । यच्च (यदातदोर)यमर्थः । आदौ युग्मस्थितं कार्यं चात्रान्ताहरणे पञ्चपाणिः । अयुग्ममिति परभागे न विच्छिन्तिर्भवति ।

अन्ये तु यदेति यस्मिन् ताल इति व्याचक्षाणा अन्ताहरणमन्तेन नियतमपि तु विपर्यय इति । ततश्चान्ताहरणाभावे यदान्तस्तदायं नियमः । आदौ युग्ममिति स्थिरमिति नामबलात् स्थायिवर्णप्रधानमेतत् ।

अन्ये त्वेकस्याभेदत्वात् स्थितत्वमित्येकक्र(म)मुक्तमित्याहुः ॥ २६१ ॥

शम्भ्या द्वे चेति । द्विकलचच्चत्पुटोऽयम् । निशनिताशानि प्रनिसंस्थितम् । प्रवृत्तवर्णाङ्गयोगाच्च प्रवृत्तम् ॥ २६२ ॥

अस्य तु द्विकलेति । निशताशताशसं वृत्तम् ॥ २६३ ॥

स्थितस्य तालः । स एव माहाजनिकस्य किन्तु निवृत्तिरन्ते कर्तव्या । अत एव पुनः प्रवर्तनादपि प्रवृत्तम् । तदाह । अस्य तु निवृत्ततालः कर्तव्य इति । निवृत्तिर-
 स्यास्तीति मत्वर्थायः । अनि(नि)वृत्तस्ताल इति तालान्तो भागः कलाचतुष्टयात्मा स पुनरावृत्तः कर्तव्यः । आद्यासु चतस्रपु कलासु यानि निष्पन्नानि तान्येव पातानि यावत् । न केवलं माहाजनिकमेव निवृत्त्या युक्तम् । यावदुक्तलक्षणं प्रवृत्तमपि । द्विप्रकारो निवृ-
 चोऽन्त इति । अत एव हि पूर्वमुक्तमित्येतदित्याह । प्रवृत्तस्यापि तत्त्वतः ॥ २६४ ॥

‘अत्र तालविधिश्चेष्टः प्रायशस्तूपवर्तने’ ।

आदायुद्धकः कार्यः परिवर्तक एव च ॥ २६५ ॥

‘युग्मे हि मिश्रतालत्वाद् युग्मे (गमो) ह्यन्तः’ प्रयुज्यते ।

विवर्धैकसंयुक्तः ‘पूर्वं पश्चाद्विधिः स्मृतः ॥ २६६ ॥

यथावदन्त (न्य) तालोऽयं ‘युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि व्यश्रमन्यविधिं पुनः ॥ २६७ ॥

अत्रेति । अत्र यत् प्रवृत्तमुक्तं न तु उर्णाङ्गरूपं तस्यापि यस्तालविधिरुक्तं
सोऽपि प्रायश उपवर्तने निवृत्तविषये कर्तव्यः । अन्यत्रभागे विषयार्थः । प्रायश
इति । प्रकर्षगमनेनेत्ययमत्रार्थो विपक्षितमिति (त इ) त्वमिप्रायमाविप्सरोति । आदायुद्ध-
कस्तालः कार्य इत्यनयात्मनि युग्मरूपकमन्तरेण द्विकलचक्षुष्टोऽपि । अत एव प्लुतलघु
विभागहीनेऽप्यदादयताऽकर्तव्यत्वेनोक्तः । परिवर्तकस्यपदेशश्च द्विकलेऽपि परिवृत्त्यागतत्वा
दन्यस्तालादिश्चक्षुष्टताल कर्तव्यत्वेनोक्तः । चकारात् सन्निपानश्च नोपवर्तने प्रयुज्यत इति
प्राच्येन सन्निधः । तत्र पृथक् सामान्येन चोपवर्तनमिति बहवो भेदाः ॥ २६५ ॥

ननु तालममुदायरूपं प्रवृत्तं पश्यामः । तत्र कः प्रेक्ष्यसच्छलमुपवर्तनमित्याशङ्क्याह ।
युग्मो ह्यन्तः इति । अन्ताङ्गप्रवृत्तमात्रान्तं सफलचक्षुष्टुत्पादेक एव ताल इति यावत् ।
निशेषे किं प्रमाणमित्याह । युग्मे हीति । हि यस्माद्युग्मोऽन्तविधिरत्रोपमान्त इति । प्रकरणमात्र
इति यावत् । तच्चैकरसो यद्ययमष्टकस्तालः । कथं तर्ह्युद्धकस्यपदेशो भवता न व्यधायी-
त्याशङ्क्याह । मिश्रतालत्वादिति । उद्धकश्चक्षुष्टुचितव्यामिश्रतामात्रमत्रेति यावत् ।

अन्ये तु परिवर्तकमित्यनेन चक्षुष्टुत्पादप्रहनिशेषसन्निपातोऽन्तः प्रयुज्यत इत्यनेन
स्वीकृत इत्याहुः । एतस्य श्लोकः प्रवृत्तस्योपवर्तनमिति विधिर्यवसायी रुद्र (उद्ध) दा
दिभिस्त्वेकमर्थमबुधमानैरुक्तः । स श्लोकाटत्रिप्रलब्धे सर्वत्रैवाष्टकस्थोक्तः । प्रसारस्य
वृत्तस्यादो पृथग्भूत उद्ध । कर्तव्ये नाम्ना तदा तत्तु लक्ष्ये चिन्तने न दृश्यते प्रकान्त
युग्मायुग्मविभागश्च विधिसंयतीत्यनपेक्ष्यमेव । विवर्धैकसंयुक्तः पूर्व पश्चादिति ।
उपवर्तनस्येति विशेषः ॥ २६६ ॥

एव चतुरश्रमुत्सरति । यथावदन्यतालोऽयं युग्म इति । अथ मिश्रः
संकीर्ण इति यावत् । उद्धृद्योगेन संकीर्णतायाः शून्यत्वे साप्यपसारितेति भावः । अन्ये

१ यः स्थितमाहाजक्रियाः । २ यः वर्तनः । ३ यः मित्रेण । ४ यः गमोऽप्यन्तः । ५ यः
सर्वधान्तविधिः । ६ यः युग्मे मित्रे च । ७ यः तालविधिः प्रति ।

शम्भ्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधीयते ।

त्रिकलः सन्निपातश्च प्रवृत्तं वाप्यतः परम् ॥ २६८ ॥

प्रवृत्तमस्य कर्तव्यं यथावत् परिवर्तनम् ।

यथाक्षरप्रयुक्तेन^१ नियमात् पञ्चपाणिना ॥ २६९ ॥

'अस्या(त्रा)पि स्थिततालेन माहाजनिकमिष्यते ।

'निवृत्ततालः कर्तव्यस्तथाऽत्रापि^२ निवृत्तिमान् ॥ २७० ॥

युग्मौजमिश्रतालत्वान् मिश्रोऽप्यन्तः प्रयुज्यते^३ ।

विवर्धैककसंयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृतः ॥ २७१ ॥

द्व्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः ।

तत्र युग्मं भवेद् द्व्यङ्गं^४ व्यश्रमेकाङ्गमेव च ॥ २७२ ॥

त्वकारप्रक्षेपं नेच्छन्तो यद्यप्यन्यतालेन मिश्रस्तथापि उक्तयुक्त्या युग्म उक्त इति व्याचक्षते ॥ २६७ ॥

अथे स्थितमाह । शम्भ्या त्यति । निशताप्रनिसंस्थितम् । प्रवृत्तमतः परमिति वचनात् स्थितमेतदिति ज्ञायते ॥ २६८ ॥

परिवर्तनमिति । परिवर्तनयोगात् तत्र चैककलः पञ्चपाणिः ॥ २६९ ॥

स्थिततालेनैव निवृत्तिर्युद् माहाजनिकम् । तदाह । अत्रापीत्यादि निवृत्ततालः कर्तव्यस्तथेत्यन्तम् । एवं प्राधान्यादादौ युग्मस्ततरुयश्रोऽन्तः कर्तव्य इत्युक्त्वा तद्वयपूर्वेत्वात् सर्वपश्चात् कर्तव्यमिथान्तमाह । अत्रापि निवृत्तिमान् ॥ २७० ॥

युग्मौजमिश्रतालत्वादियुग्मौजरूपाणां स्थितादीनां वैचित्र्याद्बहुप्रकारमिश्र इत्यर्थः । सोऽपि च पृथक् प्रयुज्यते । न तु पौनरुक्त्याऽशङ्कया न प्रयोज्य इति । अत्रापि निवृत्तिज्ञाने आवृत्तिरित्यत्रापीत्यर्थः । अथ तस्याहान्याह । विवर्धैककेति । स्थितादित्रयेऽप्येतद् । उत्तमं इत्यर्थः ॥ २७१ ॥

विशेषं न्याह । द्व्यङ्गमेकाङ्गमपि चेति । व्यस्तितविभाषाविषयमिति दर्शयति । तत्र युग्मं द्व्यङ्गं व्यश्रमेकाङ्गमिति ॥ २७२ ॥

१ य. पश्येन विधियत् । २. समासत् । ३. इतः पूर्वं रत्नावृत्तानां पूर्व च विदत् । यानि तन्मात्रं गतुमाहम् । इत्यभिप्रेत्य । ४. शम्भ्यापि । ५. अस्याऽपि । ६. य. प्रवृत्तः । ७. य. अस्यान्तः । ८. य. प्रवर्तते । ९. य. च ।

प्रवृत्तमपि विज्ञेयं व्यङ्ग्यमेकाङ्गमेव वा^१ ।
 माहाजनिकमेकाङ्गं 'व्यङ्ग्यं संहरणं स्मृतम् ॥ २७३ ॥
 स्थितादिकः प्रवृत्तान्त एवमन्तविधिर्बुधैः ।
 उल्लोप्यके 'समायोज्य ऊहापोहविशारदैः ॥ २७४ ॥
 प्रकरी वस्तु पणमात्रं पाताश्चकान्न(कोन)विंशतिः ।
 वस्तु प्रमाणं कर्तव्यं तथैव च चतुष्कले^२ ॥ २७५ ॥
 न यथाक्षरयोगेन न चापि द्विकलं स्मृतम् ।
 'आद्यमात्राद्वयस्यान्तः शम्भ्यातालान्वितो भवेत् ॥ २७६ ॥
 मात्रात्रयस्य^३ चान्तस्य शम्भ्यैकैकान्ततः स्मृता ।
 चतुर्थ्या द्वादशतालः पञ्चम्यां चाष्टमो मतः ॥ २७७ ॥

प्रवृत्ति(त्त)विशेषमाह । प्रवृत्तमपीति । प्रवृत्तेऽपि पूर्ववद्व्यवस्थितविभाषेन
 मन्तव्या । माहाजनिकस्तु(क तु)मयमप्येकाङ्गं संहरणरूप सर्वसमाप्तिशालेऽयं
 माहाजनिकः । नद् व्यङ्ग्यं मध्यगतिं त्वेकाङ्गमेवेत्यर्थः । अन्ये तु संहरणमित्या-
 हरणं व्यङ्ग्यमिच्छन्ति ॥ २७३ ॥

एतदुपसहरति । स्थितादिकः प्रवृत्तान्त इति । यागदङ्गानां विनयादीनां
 चैक्यादिरूपतया भूयासोऽत्र सन्नि प्रकृता इति सूचयति । ऊहापोहेति । ऊहनमनुक्त-
 स्योपनर्तनभेदादेः फलनम् । अपोहनं तूक्तम्यान्तविध्यादेरपसारणम् ॥ २७४ ॥

एव वस्तुनिबद्धमपरान्तरूपमिधाय शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गनद्धमुल्लोप्यक्रममुक्तम् ।
 अधुना तु यथाप्रभृता प्रकरीमाह । प्रकरी वस्तु पणमात्रमिति । प्रकर्षां गन्तुं
 प्रकरीरूपं वाऽन(व)स्त्विति समान(ना)कृतौ भाषितपुस्तकत्वमिति यावत् । पाता एकोन-
 विंशतिः । अन्य(न्य) तु चतुष्कलमात्रासमुचितमाहिषपादी(द इ)त्युक्तम् ॥ २७५ ॥

पातानाह । आद्यमात्राद्वयस्यान्त इति । षोडशी कला शम्भ्या मात्रा
 यामाद्याया द्वितीयस्या तु तालः ॥ २७६ ॥

अन्यत्र त्रयेऽपि षोडशी शम्भ्या । तुर्यमात्राया द्वादशतालः । पञ्चम्यामष्टम
 इति पञ्च मात्रास्तानदुक्ता ॥ २७७ ॥

१ च चः । २ च चद्वयं संहरणं भवेत् । ३ च सप्त । ४ च वक्तुम् । ५ ड आद्यमात्राद्वय-
 स्यान्ते शम्भ्यातालौ प्रतीतिरितौ । पणमात्रातस्युक्तं वस्तु कार्यं यथाक्रमम् । उपोहनं तु वस्तुवर्धे प्रथमे च
 द्विचोपमा । शम्भ्या चास्य तु मात्रा स्थानं द्वितीयतालस्युक्ता । ६ च द्वयस्य चान्तस्य शम्भ्यैका ।
 ७ शम्भ्यैका च पुनस्तथा ।

पष्ठ्यां तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ।

पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ॥ २७८ ॥

शम्या तालश्च तालश्च शम्या तालस्तथैव च ।

शम्या तालः सन्निपात इति वस्तु प्रकीर्तितम् ॥ २७९ ॥

यदा त्वर्धचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ।

पश्चिमार्धपदस्यैव तदर्थ प्राङ् निवेशयेत् ॥ २८० ॥

पष्ठ्यां तु चतुष्कललोचितौ प्राप्तावावापविशेषौ न कार्यादिति दर्शयति ।
पष्ठ्यां त्वित्यादि । द्विकलेति । द्विकलोचिताधिनिष्क्रामानन्तरभाविनीत्यर्थ ॥ २७८ ॥

इति वस्तिचति । मात्रापदकमिति यावत् । तेनायं प्रस्तारः । आनिविप्र
आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्रता आनिविता आनिविता आनिमा आनिविप्र
आनिवि आनिविप्र आनिविप्र आनिविता आनिवित निशता निता नितानि शशताशता
(२८) ॥ २७९ ॥

एतदुक्तमन्यैरतो द्वैकलमद्रव्य इति यदा त्वर्धचतुर्थानीति सार्धमस्तुत्रयपक्षे
प्रागित्यार्थं यदर्थ वस्तुनो मात्रात्रयरूपं तत् पश्चिमाद्यन्तद्वितीयेनार्धेनान्येन मात्रात्रयेण तुल्यं
निवेशयेत् । तेन चतुर्थ्या मात्राया यस्ताल प्रथमाया पञ्चमीगतो द्वितीयाया, पष्ठ्यास्तु
यस्तालः स एव तृतीयस्या इत्येव वस्तुत्रये गीते ततो वस्तुवर्ध पश्चिमार्धरूपं प्राधान्या-
दित्यर्थचतुर्थमस्तुमित्यमुं केचिद्ग्रन्थमनैषु ।

टीकाकारास्तु पश्चिमार्धं यन्मात्रात्रयं तदादौ कुर्यात् । तस्य चोपोहनमन्ते
न(न्तरेण) द्वैकलमद्रवीभिर्युक्तं यन् मात्रात्रयं तस्य चोपोहने(नं) कुर्यात् । यदार्ध-
चतुर्धा(र्था)नि वस्तूनि प्रकरी तदर्थमिति । तेनाऽर्धचतुर्धा(र्था)नि यदा
तदादौ कुर्यात् । तस्य च यस्तालविधिरा(ह)पश्चिमार्धगच्छेन तत्तालमन्तर्हतीति । अत्र तु
पक्षे उपोहनत्वं यदुक्तं तत् कथमिति न विज्ञो मुनिनोक्तवात् । दत्तिलादिभिरेव हि

उपोहनं च तत्राद्यं स्मृतं चार्धविवर्जितम् ।

(दत्तिन् १९९.)

इत्युक्तम् । तेनाधिकं यद्ग्रन्थं तस्य न्याने तात्रविधि. (उपोहने)नोच्यते इत्येनामदेतत्
॥ २८० ॥

‘सन्धिचद् वज्रतालश्च द्विधा सम्पिष्टकं मतम् ।

सप्ताङ्गे द्वादशाकलं द्वादशाङ्गैर्द्वे द्वायौ तु ॥ २८८ ॥

निष्काममादितः कृत्वा शम्पास्तिस्रः प्रयोजयेत् ।

तालत्रयं ततश्चैव शम्पातालौ ततः परम् ॥ २८९ ॥

शम्पातालौ ततः कार्यौ सन्निपातोऽन्य एव च ।

ओवेणके ‘तु सप्ताङ्गे सम्पिष्टकमिदं मतम् ॥ २९० ॥

द्विः शम्पातालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेप्यते ।

पाता नवैकादश वा सम्पिष्टकमुदाहृतम् ॥ २९१ ॥

वज्रवत् सम्प्रयोक्तव्यमुपवर्तनमेव च ।

‘युक्ता विधवृत्ताभ्यां प्रवेणी द्विविधा स्मृता ॥ २९२ ॥

तन्नामाङ्गं पुनरपि च सन्धिताल इव वज्रमेककाङ्गतं विवधाङ्गत्वं च । अत्र वज्रम्यान्तेनैककलैकमात्राङ्गम् । तत एवामञ्जनीयत्वाद्वज्रत्वम् । चतुराश्रयमहिता अश्रयीः पुनर्वज्रलेपेनानेन वृद्धिकृतेऽपि वज्रम् । सप्ताङ्गे ओवेणके सम्पिष्टकं दशकलं द्वादशकलं वा ॥ २८८ ॥

तत्रायस्य प्रस्तारमाह । निष्काममिति । निशशशसससताताशताशसम् ॥ २८९ ॥

सम्पिष्टकं चच्चतुष्टाचपुटादिरूपस्य स(र्व)पासचूर्ण इवात्र द्विदलवास-सम्पेणमि ॥ २९० ॥

द्वादशाङ्गे दशकलमाह । द्विःशम्पातालयोगेनेति । शम्पाशम्पातालश्च यत् त्रिन्मुक्तं तदपसार्य द्वित्वं कार्यम् । अत एव नव पाता भवन्ति । निष्कामश्चाद्यः । प्रागेकादशपाताः । निशशताताशताश ... ..दशकलसम्पिष्टकम् ॥ २९१ ॥

सम्पिष्टकाङ्गैरेवेककलपञ्चपाणिनापवर्तनं वज्रवद्भागादेकाङ्गं तथा वज्रवदिति । आद्या प्रवेणीति विवधेन । अपरा तु वृत्तेन ॥ २९२ ॥

पञ्चपाणिस्तु' कर्तव्यं(व्यः) प्रवेण्याश्च यथाक्षरः ।

द्विकलो चापि मिश्रो वा प्रयोगो द्वाद(ऽङ्गव)शानुगः' ॥ २९३ ॥

'अन्ते चा(वा)स्याः प्रकर्तव्यं कदाचिदुपवर्तनम् ।

पञ्चपाणिविधानेन यथोक्तेनैव तद्भवेत् ॥ २९४ ॥

द्वितीयपादतालेन' ह्यवपातश्च कीर्त्यते ।

वज्रतालेन कर्तव्यमन्ताहरणमस्य तु ॥ २९५ ॥

तत्राद्यायास्तालः पञ्चपाणिर्यथाक्षरः । अपरस्याः स एव द्विकलः । यदि वा मिश्र इति । एककलद्विकलचञ्चत्पुटसमुदायरूप इति लक्ष्यते । प्रकृष्टा वेर्गाति प्रवेणी । वेण्या शिरो लक्ष्यते । अनेन प्रधानमिदमङ्गम् ।

ननु यदि द्वयोरपि तालस्तुल्यस्तर्हि को विशेष इत्याह । प्रयोगोऽङ्गवशानुग इति । आद्यायां विषयोऽन्यस्यां च वृत्तमित्यङ्गभेदाद्भेद इति यावत् ॥ २९३ ॥

पाक्षिकं भेदान्तरमप्याह । अन्ते वाऽस्या इति । द्वितीयस्याः पर्यं(प्रवे)ण्या अन्ते उपवर्तनमावृत्तिः कार्या । कदाचित्तत्र च यथाक्षरः पञ्चपाणिः ॥ २९४ ॥

द्वितीयपादनालेन ह्यवपात इति । अत्र वज्र इति द्वादशकलावधिकेन तावदनेन भाव्यम् । तथाभूतात् प्रकरणात् तच्चान्तरेषु च स्वकण्ठोक्तेनैवास्या द्वादशकलत्वोक्तेः ।

प्रवेण्या अवपातश्च द्विकले स्युरिहोत्तरे ।

इति । तदत्रान्तस्य द्वितीयपादस्य तावद् द्वादशकलत्वम् । तच्चापरान्तकप्रतिशाखाया द्वादशकलत्वे लिङ्गमिति तदेतत् प्रतिज्ञानं(न) सहन्ते । प्रकरणं द्वादशकलतां निश्चिन्वत् द्वितीयप(पा)दतालेनेत्यस्यैव विशिष्टे विग्रहे स्थापकम् । यतो द्वितीयं पादस्य द्वितीयपादः । अपरमर्थे द्वादशकलपादस्य । द्वितीयतृतीयेति (अष्टा. २.२.३) समासः । तत्र पञ्चपाणिना द्वितीयपादतालेन द्वादशकलेनेति सम्बन्धे द्विकलपञ्चपाणिताल एव लभ्यत इति । प्रताशनितानिशताप्रनिम उपपातः ।

अन्ते तु पञ्चपाणिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । तत्राद्यपादद्वितीयार्धतालमुपपातं प्राहुः । अनिवृता आतामिश्रतानिमिश्र उपपातः । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण

रोचिन्दके तु पणमात्राः पाताश्चैकान्नविंशतिः ।

'अथार्धेऽन्ते च मात्राणां पञ्चानां पात उच्यते ॥ २९६ ॥

तालः शम्भा 'च तालश्च शम्भा तालस्तथैव च ।

पञ्चानामपि मात्राणां विधिरेव यथाक्रमम् ॥ २९७ ॥

चतुर्दशोऽपि पञ्चम्या मात्रायास्ताल उच्यते ।

चतुष्कलाऽन्त्यया तुल्या पट्टी मद्रकमात्रया ॥ २९८ ॥

उपपातद्वितीयस्तु तालः कैश्चिदुदाहृतः ।

(दत्तिलम् २०८)

इति द्वितीय इहान्यपातद्वितीयार्धनिविष्ट इत्यर्थः । एतत्तदुद्वा दत्तिले विवरणकृतो भ्रान्तास्तालं विशेषं व्याख्यातवन्तः । वज्रतालेनान्ताहरणमहणादेककल्पञ्चराणिरेकाद्वयं च लभ्यते । चतुर्विंशे यद्यन्तं विकीर्णितं तदेदं कार्यमिति । अन्येऽपि नोच्यते नात्रान्ताहरणमित्ययमसौ विशेष इत्याहुः ॥ २९५ ॥

अथ रोचिन्दकं लक्षयति । रोचिन्दके त्विति । पणमात्रा इति । चतुर्दशो(शो)ऽपि पञ्चम्या (म. ना. ३१.२९८) इति वक्ष्यमाणत्वात् । चतुष्कला त्रिधात्रा षोडशभिः कलाभिः । तत्र षट्सु पातानाह । अथार्धेऽन्ते चेति । यथाक्रममिति । तालोऽर्धेऽन्ते च । अन्यस्यान्ते द्वितीयस्तालः । द्वितीयस्यां मात्रायामर्धे । त्रिष्वेव चेति वचनाच्छ्रम्यान्ते । एवं षष्ठ्य चतुर्थ्या पञ्चम्या च । तथैव चेति यथाक्रममिति वचनान् सर्वासु मात्रास्वर्धे तालान्ते शम्येति । आचार्यान्तरमतानुसारेण व्याख्या चेति यद् टीकाकारेण कल्पितं तालोऽर्धेऽन्ते चान्यासां शम्भार्धेऽन्ते न तुयस्यां तालोऽर्धेऽन्ते षष्ठ्यामिति तदुपेक्ष्यमेव । तथा हि दत्तिलाचार्यः ।

तथाऽर्धेऽन्ते च मात्राणां तालः शम्भे यथाक्रमम् ।

(दत्तिलम् २११)

इति । पञ्चम्यां चतुर्दशोऽपि ताल इत्येकादश पाताः । षष्ठ्यु पट्टी तदुपाता मात्रेत्याह ।

चतुष्कलाऽन्त्यया तुल्या पट्टी मद्रकमात्रया ।

इति । चतुष्कलमद्रकमन्त्या योक्तुं मात्रा तुल्यत्वात् तालात्र पट्टीति ॥ २९६-२९८ ॥

१ र. अर्धार्धेव । २. अर्धेऽन्तेव । ३. अर्धेऽन्तेव । ४. म. पञ्चान्ते पात इत्येव ।

५. च. अर्धे । ६. ष. षष्ठ्या मात्रया । ७. ब. अर्धेऽन्तेव ।

इति पाद(त)स्तथा चाष्टौ कला ह्याद्या ह्युपोहनम् ।
ततश्चैव प्रयोक्तव्यं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥ २०९ ॥

'घानश्चेत्(पाताश्च) सन्निपात(ता)श्च विवधैककयोजिताः ।
वर्णानुकर्पोऽष्टकलस्त्वन्यः प्रस्वार उच्यते' ॥ ३०० ॥

तुल्यवर्णोपवहनो द्वितीयः पाद इष्यते ।

शरीरतालः' कर्तव्यः प्रस्वारोऽस्य विशेषतः ॥ ३०१ ॥

पात इति षण्मात्रः । अत्राष्टकलमुपोहनम् । अङ्गनियद्वकेन पातस्यैव
प्राधान्यात् मात्राविभागस्य तत्सम्पादनकृतित्वेन गलितत्वात् । प्रत्युपोहनं द्विकलं
यदन्यैः कल्पितं तन्नाट्यमतिक्रमतीति मुनेर्भावः ॥ २९९ ॥

प्रतिपातमेकैके क्रियमाणे सति मात्रान्तात् सन्निपातः । स च विदारीकत्वाद्विवध-
नियद्धो भवति । पातद्वयापेक्षिका हि मात्रा । अतस्तदाह ।

पाताश्च सन्निपाताश्च विवधैककयोजिताः ।

इति । एतच्च बाहुल्यातिशयेनोक्तम् । षष्ठ्या हीति पातत्वं षष्ठ्याऽष्टपातत्वमिति कथं
विवि(व)भयोगात् । तत्र पादेऽयं प्रस्तारः । ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ (८)
आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविता आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविता
आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविता आनिविप्र आनिविश
आनिविप्र आनिविता आनिविप्र आनिविश आनालिता आतालिश आताविश तानिविश
सना ।

अथ द्वितीयं पादं निरूपयिष्यंस्तस्यायं भागं तावदाह । वर्णानुकर्पोऽष्टकल-
स्त्वन्यः प्रस्वार इति । वर्णस्य गीतिरणस्य गीतिलक्षणस्यानुकर्पात् प्रत्यनयनप्रत्यासत्या
प्राप्य पादान्त्यमात्रापर्यन्तं कलाष्टकनिविष्टस्य द्वितीयपादप्रथममात्राद्यकलात्मकोपोहनात्मनि
पुनर्योजनं सोऽन्य इतर गीतकासाधारणः प्रस्वारो नामाद्रम् । प्रकर्षेण स्वरणं शब्दस्येति ।
सामान्यत्वं हीति त्रिगीना(तो) भवति प्रथमपादस्यान्ते द्वितीयस्यायन्तयोरिति ॥ ३०० ॥

द्वितीयपादस्य स्वरूपमाह । तुल्यवर्णोपवहन इति । सैव गीतिस्तदेवोपोहनं
स्तुतिपदानि त्वन्यानीति यावत् । एतत् पादद्वयं शकुनिशरीरस्येवापदस्य मञ्जारकमिति शरीरं

द्विकलेनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।

कलाद्वादशनिर्दिष्टं प्रमाणं चास्य तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

रोचिन्दकशरीरं तु षट्कलोपोहनं स्मृतम् ।

विषयो चाऽपि वृत्तं वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥ ३०३ ॥

आकारवृत्तमस्य स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ।

त(अ)स्योपरि यथेष्टं स्यादधस्तादङ्गयोजनम् ॥ ३०४ ॥

'आ(अ)विशेषनिवृत्तं तु शीर्षकं सम्प्रयोजयेत् ।

यथाक्षरेण तथैव' कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ ३०५ ॥

वक्तव्यम् । तदाह । शरीरतालः कर्तव्यः प्रस्वार इति । प्राच्यगीतानुरूपं इति यावत् ।
अस्य विशेषत इत्यसाधारणेनोक्ता(क्तः) ॥ ३०१ ॥

ननु कोऽसौ शरीरतालो यः पूर्ववर्णाकर्पणेन प्रस्वाररूपः कियत इत्यन आह ।
द्विकलेनैव पञ्चपाणिना कर्तव्य इति । शरीरताल इति विशेषः । प्राच्यवर्णानुरूपत्वं
प्रस्वारक्रिया कियत इत्याह । कलाद्वादशेति । अस्पेति प्रस्वारस्य ।

एतदुक्तं भवति । द्वितीयपादस्य षष्ठ्यामरूपासु द्वादशकलासु या गीत्या द्वादशकला
द्विकल्पपञ्चपाणिनालेन गीयमाना उपोहनं च षट्केन प्राशुक्ता । यत्र प्रधानभूतास्ताः शरीर-
मित्युच्यत(न्त) इति ॥ ३०२ ॥

तदाह । रोचिन्दकशरीरन्तु षट्कलोपोहनमिति । तस्य शरीरस्या-
दिरूपोद्भास्यस्तत्र विषयो वृत्तं वेति प्राक्कनं स्मारितम् ॥ ३०३ ॥

आकारवृत्तमिति व्याख्यातम् । वृत्ताख्यं वर्णं आ इत्येवंभूतै स्तोभैस्त्रिधनुर्वी
प्रयुक्तै कार्यम् । यदाह । चतुष्कं त्रिकमेव चे(वे)ति । नातो न्यूनमिति यावत् ।
अस्पेत्याकारवृत्तस्य मध्यस्थितस्याङ्गचतु'कृतस्योपर्यध्वान्योन्यविशिष्टान्यङ्गानि कुर्यात् ।
शरीरे प्रस्वारः षोडशाङ्गता चेत्यङ्गानां सम्पादमित्यत्रावन्या(श्यं) विधेयम् ॥ ३०४ ॥

तत्रैककल्पपञ्चपाणिना वर्णाङ्गैर्यथासुवि द्विस्त्रिंशं या(आ)वृत्तमनावृत्तमेव कार्यम् ।
तदाह । अविशेषनिवृत्तं तु शीर्षकमिति ॥ ३०५ ॥

आकारैककमस्यान्ते प्रवृत्तं नियमाद्भवेत् ।

इति रोविन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमतः परम् ॥ ३०६ ॥

मुखप्रतिमुखे(खौ) स्यातामुल्लोप्यकवदुत्तरे ।

'उत्तरं संप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ॥ ३०७ ॥

अस्येदमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुखं भवेत् ।

उल्लोप्यकवदस्यादौ मात्रा चैका चतुष्कला ॥ ३०८ ॥

रोविन्दकवदाकारगणवर्जं प्रयोजयेत् ।

शाखा पङ्क्ताधरा स्याद् द्वादशाङ्गा परा स्मृता ॥ ३०९ ॥

पङ्क्ताता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ।

तस्यां तु द्विकलस्तालः शम्भा चैककला भवेत् ॥ ३१० ॥

'पुनश्चै(तथैवै)ककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ।

शाखावत् प्रतिशाखा तु भवेदन्यपदा तु सा ॥ ३११ ॥

अस्य विशेषमाह । आकारैककमस्यान्त इति । वृत्त्यावरोही प्रवृत्ताख्यो भेद उक्तः । सोऽस्य क्षीर्पकस्यान्ते नियमात् कार्यः । एकाकिन्याकारे स्तोमपदे आकार(रे) एको यस्याकारस्तदाकारैककमिति बहुव्रीहिः । एककशब्दोऽशब्देन संख्येति नास्य पूर्वाभिप्रायः ॥ ३०६ ॥

एतदुपसंहृत्यान्यदासूत्रिकं दर्शयति । मुखप्रतिमुखौ स्यातामुल्लोप्य-
कवदिति । उत्तरे आदौ(दौ) मुखप्रतिमुखविभक्ता षोडशकला मात्रा ॥ ३०७-३०९ ॥

अनन्तरं द्वादशभिः कलाभिः शाखा । तत्र पाताः पङ्क्त्यन्ते । तस्यां तु
त्रि(द्वि)कलस्ताल इति कला । द्वादशकलेन प्रकरणं द्विकलः पञ्चपाणिगक्षिप्तः । न ह्यत्र
प्रकरणे चाचपुटचतुष्कलः कापि श्रुतः । तेनात्र त्रि(द्वि)कलं विभागोऽलक्षणमेव द्विकलस्यादि-
प्रकर्षन्यमात्रावदिति । चतुष्कलश्चमप्याह । तथैवेति । प्रतिदशनिशताप्रनिसं शाखा ।
प(पा)ठतोऽत्र वर्णाङ्गानि षट् परतो द्वादश । एवंगैव प्रतिशा(खा)न्यपदा । अत्र
च रोविन्दकानन्तर्याच्छरीरस्वमुपजीव्यत इति वर्णानुकर्याला प्रसारः प्रतिशाखायाः कार्यं
इत्याहुः ॥ ३१०-३११ ॥

अविशेषनिवृत्तिश्चाप्यस्यान्तो नियतो भवेत् ।

'अन्ते चास्य विशेषेण मध्ये चैव तु शीर्षकम् ॥ ३१२ ॥

तालोऽयं दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।

य एव दक्षिणे तालो वृत्तावपि स कीर्त्यते ॥ ३१३ ॥

कलार्थं तु कला तत्र विशेषोऽन्त्य(न्य)श्च कीर्त्यते ।

अर्धयोगस्तु तत्कालादर्धकालः प्रकीर्तितः ॥ ३१४ ॥

तर्हि प्रम्वारस्यात्र नियन् मानमित्याह । अविशेषनिवृत्तिश्चाप्यस्यान्तो नियत इति । प्रतिशाम्बात्मक एवात्रान्त सहस्रणभारित्वात् । स चाविशेषेण वर्णनिवृत्तिरूप वर्तनात्मा यस्यान्तादृक् कार्य । स च नियतः । अन्ये तु दत्तिलाद्यनुभारिणो व्याचक्षते । शाखाप्रतिशाखात्माऽन्त पृथग्भूत सन्नियतः । चकारेणावृत्त्याऽन्तश्च स्थित आदिभूतो यदि भवेत् तन्नियतम् । अनियतोऽन्तरूपश्चादीनामन्यतमो यथारुचि वर्तय्य इति । अस्पृष्टेति । शाखाप्रतिशाखमपश्यन् इति प्रतिशाम्बाया समाप्ते । मध्य इति शाखाप्रतिशाखे । अन्तरा शीर्षकमिति शीर्षकद्वयम् । अन्ये त्वेकमेव शीर्षकं तथा कार्य यथा ऽन्ते मध्ये च कृत भवतीति व्याचक्षते । तेन शाखान्ते शीर्षक कार्यमित्युक्त भवति ॥ ३१२ ॥

अथाऽत्र मार्गवैचित्र्यनिरूपणार्थमाह । तालोऽयं दक्षिण इति । सप्तरूपनाल परिकीर्तितः । स दक्षिणे तादृ गृह्येन चतुष्कलत्वात् तद्वत्त्वाच्च दक्षिणस्य दक्षिणेन चात्र चिह्नितो ल्यो वक्ष्यते । तेन विलम्बिते ल्ये तादृय प्रयोग । अध मध्यद्वयमप्यनुनानीते । य एव दक्षिण इति । विलम्बितल्यनिष्ठोऽय ताल उक्त । स वृत्तावपि । न तु दक्षिणेऽसौ ताल ॥ ३१३ ॥

तस्य तर्हि वृत्तिप्रपञ्चा विदग्धा । सा हि द्विकल एवोचिनेत्याशङ्क्याह । कलार्थं तु कला तत्रेति । दक्षिणे यत् कलार्थं तत्तु वार्तिके कलारूप कर्तव्यम् । न च सात्रैरिहमेतदिति दर्शयति । विशेषोऽन्यश्च कीर्त्यत इति । वर्तमानमामीष्येऽपरादोऽत्र वक्ष्यत इति यावत् । कलार्थं तु कलेयुक्तम् । तत्र स्तुतिप्रदर्शनाद्वादेरङ्गीकरण प्रतिक्रममिति यो विपरीत बुध्ने त प्रति योगयितुमाह । अर्धयोगस्तु तत्कालादिति । योऽयमर्धयोगः प्रकीर्तित कलार्थं तु कला तत्रेत्यमुना वचनेन स दक्षिणकला-दर्शकालो मतव्य । स्तुतिप्रदर्शनाद्वादिप्रसङ्गमेव केवल कालमात्रमेव भिद्यते । अत एव ल्यमेवमात्रमिति तात्पर्यम् ॥ ३१४ ॥

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैककं तथा ।

चतुष्कलं स्याद् द्विकलं त्रिकलं च यथाक्षरम् ॥ ३१५ ॥

रोविन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ।

शरीरेषु विधिर्ह्येष शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ॥ ३१६ ॥

अपवादो वक्ष्यत इत्युक्तम् । तमाह ।

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैककं तथा ।

इति । इह परिमितेऽपि तालशरीरे यत्र वर्णाङ्गभूतस्वतन्त्रविलम्बितलयेन विना तत् संवादम् । एवं स्थिते उल्लोप्यकस्य यद्विशत्यङ्गपरत्वमुक्तं तत् प्राधान्यान् मुखे तावन्निवेश्य तच्च परिमितं मात्रार्थरूपत्वादुत्तरेऽप्युल्लोप्यकवद्भावादयमेव विधिः । युग्मशब्देनात्रौवेणकाङ्गं च चतुरश्रं नाम । तत्र च स्वरूपेण विधाङ्गमुक्तं लक्षणम् । तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतो(तः) । विधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यत (भ. ना. ३१. २८७) इति । तस्यैव च सप्ताङ्गं द्वादशपर(कल)मि । (भ. ना. ३१. २८८) त्यत्रोद्देशे पादः सन्धिर्मापघात (भ. ना. ३१. २०८) इत्यत्रैकं चतुरश्रं चेत्युक्तम् । तदेतदतीतग्रहेणावपाणिना वा तत्स्वरूपातिरिक्तं कार्यम् । तच्चेत् मध्यलये न क्रियेत तद्विपरीभवेत् प्रयोगः । तथाहि । प्रवृत्तसम्बन्धी तत्र तालः । प्रवृत्ते चोद्धट्टचच्चत्पुटयोगस्त्रालोलक्षणमात्रम् । न तु त(य)थाक्षरम् । तथापि द्विरुत्तमन्यथात्वेन चतुरश्रं स्यात् । द्विरुत्तमपि तच्चतुष्कलत्वादङ्गिनस्तदाचित्याद्विलम्बितमेव प्रयुज्यते । एषा च सर्वाङ्गेष्वेकद्विरुत्तमयोरेऽपि व्यवस्था । ने(ना)त्र यदोवेणकाङ्गदे मध्यमलयेन क्रियते तदेककं तल्लयानुवर्ति चेत् तदङ्गिनस्तदङ्गताङ्गन्येति । तस्मात् पूर्वोपात्तां च स्थितिं चेच(द)ज(मु)ञ्जु(उज्ज)नीति । उल्लोप्यक च भूयोऽज्ञानतीतशरीराणामुपलक्षणम् ।

उत्तरं तु तस्याङ्गान्यप्राप्यातिदेशादिकं स्पष्टमिदमुपाचम । युग्मैककमज्ञानामुपलक्षणम् । एवं विलम्बिते मध्ये च सप्तरूपं प्रयोज्यम् । तथाहि । यस्तत्र तु लयो मध्यस्तत्प्रमाण(णा) कृतेति (भ. ना. ३१. ६) तावन् मन्यमः । अत एव तत्र वर्तमानच्चादृचिन्त्यमहारः । विधिरपि भर(व)तु । समन्तं वर्णतालपदादि(कं दृष्टफले) केरन्वेचिन्त्या(या)यमस्य प्रयोगो न चादृष्टफले वैविध्यं शासितुमुचितमिति । अयान्यथा मार्गभेदमाह ।

‘प्रकृतावपि नेयं स्याद् द्विकले तु (लेन) चतुष्कलम् ।
कालेनैवं भवेद्दृत्तावर्ध (र्थ) योगश्चतुष्कले ॥ ३१७ ॥

चतुष्कलं स्याद् द्विकलं त्रिकलं च यथाक्षरम् ।
रोचिन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ।
शरीरेषु विधिर्होप ॥ इति ।

केचित् यस्य येनार्थसम्बन्ध इतीत्थं योजयन्ति । रोचिन्दकोत्तरयोः प्रस्वारात्मकं शरीरं द्वादशकलम् । तद् द्विकलमपि तद्यथाक्षरं स्यात् । स (प्रस्वारः) । उल्लो-
प्यकमद्रकोस्तु चतुष्कलं शरीरं तद् द्विकलं स्यात् । न त्वेककलतां तत्रेयम् ।

नन्वेककलं तथोरुक्तमेव । सत्यम् । इदं त्वन्यद्वृत्तं यद्विरा (रा)त्मकं नाम ।
चतुष्कलगतान्यन्यदे (दै)न हि वर्णाङ्गस्तुतिपदानि द्विकलीक्रियन्ते । तथाहि । देवं रुद्रं
प्रणमामि सदा इति यश्चतुष्कलः पादभागः स एव । नैव गीत्यान्तरिकयोगेन द्विकलः
पादभागः क्रियते ।

नन्वसावेककलीकर्तव्य इत्युक्तं । द्विकलं त्वेककलीकर्तव्यमित्युक्तमेव । रोचिन्द-
कोत्तरयोस्तु विकाररूपमेककलमस्ति न तु प्रतिरूपमिति ।

अन्ये त्वाहुः । द्वादशकलत्वे चतुष्कलत्वमेव । यदाह ।

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्यः स चतुष्कलः ।

इति । द्विकलश्च केवलनालगतोऽलक्षणाया । तेन चतुर्वर्षे चतुष्कलं यदपरान्ते तु
वाचनिक एवाविकारः । तदाह । शेषेषु प्रकृतिरिति । चतुष्कलत्वे चेत्पर्यः ॥ ३१५-
३१६ ॥

ननु प्रकृतिर्नाम स्वरमुच्यते । तच्च मापनात्मन्य द्विकलं द्वादशकलत्वादा (वा)-
चापविक्षेपभागाच्च न चाचपुदगता येन चतुष्कलना स्यादित्याशङ्क्याह । प्रकृतावपीति ।
द्विकलेन । अपिशब्दादेककलेन च । उपलक्षितायामपि प्रकृतौ चतुष्कलमेव नेयम् ।
निर्वाद्या स्यादिति न्यायन एव सम्भाव्यत एतत् । प्रधानानुविधानमङ्गनामिति ।

नन्वपादान्तप्रकर्षणमोवेणकेषु सर्वथैव वृत्तियोगो नास्तीति कथमविशेषेणोक्तम् ।
य एव दक्षिणे तालः स एव । वृत्तावपि स इत्याशङ्क्याह । कालेनैवं भवेदिति ।

वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ।

न मद्रकोल्लोप्यकयोर्मुखोपवहनेषु तु ॥ ३१८ ॥

यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ च समुदाहृतः ।

चित्रे व्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ॥ ३१९ ॥

शाखानिवृत्तादन्यत्र चित्रं तूभयमार्गिकम् ।

इति मार्गत्रयेऽप्येतत् सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥

चतुष्कले मार्गस्थितानामपरान्तकादीनाम(नां)वृत्तिविषयो योऽर्थयोगः । एवमिति पूर्वमुक्तः । सकलार्थात् करणाद् भवेत् । एवं संख्या तु कलानामन्यूनैवेति न विकारयोगः ॥ ३१७ ॥

वैचित्र्यान्तरमप्याह । वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यादिति । चतुष्कलेऽपि प्रयोगे वचनेन यो वृत्तिमार्ग उक्तः । तद्यथा । अपरान्तके

वृत्तौ निवृत्तियोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।

(म. ना. ३१.२४८)

इति । स कदाचिद् दक्षिणे स्यात् । यच्छेदमर्धं (र्थ)योगेन दक्षिणस्यापि वृत्तरूपत्वमुक्तम् । तन्मुखानामन्ये उपोहनप्रत्युपोहनेषु च न भवतीति सोदाहरणं दर्शयतीति । न मद्रकोल्लोप्यकयोरिति । न मुखोपोहनेष्वयं विधिः । मुख उदाहरणमुल्लोप्यकमुपोहनेषु मद्रकम् ॥ ३१८ ॥

अथ चित्रमार्गस्थितस्यैककलस्य विकारमाह । यो दक्षिण इति । दक्षिणे यस्तालविधिश्चतुष्कलवृत्तौ च द्विकलस्तौ चित्रे एककले क्रमेण युगपद्वा भवतः । एतदुक्तं भवति । एककले वान्यक्षराणि तान्येव द्विगुणतालयोगेन । तावत्ये(न्ये)व कलारूपे निष्कामप्रवेशने कदाचिद् द्विकलतया कदाचिद्वापाद्यध्यावापेन चतुष्कलतया गेयानीति व्यस्तपक्षः । कचिद्भागे द्विकलतया कचिच्चतुष्क(ल)त्वेनेति समस्तपक्षः । ए(अ)त एव चित्रमार्गेण ॥ ३१९ ॥

वैचित्र्यात् सामस्यस्यापवादमाह । शाखानिवृत्तादिति । शाखानिवृत्तं प्रतिशाखातध्रेय च निवृत्तमुपवर्तनं तेन प्रतिशाखायामुपवर्तने च चित्रमुभयमार्गयुक्तं भवतीत्यर्थः । उपसंहरति । इति मार्गत्रयेऽपीति । उक्तेन वैचित्र्येण सप्तापि वितस्तादिमार्गत्रयभाजीति यावत् ॥ ३२० ॥

द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छे(मे)द्यकं तथा ।

एकार्थं कुलकं तत्र पृथक् छे(मे)द्यकमिष्यते ॥ ३२१ ॥

निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तं तथैव च ।

त्रिविधं चापि विज्ञेयं सप्तरूपं प्रयोक्तृभिः ॥ ३२२ ॥

बहिर्गीताङ्गशाखाभिर्युक्तं निर्युक्तमिष्यते ।

बहिर्गीताङ्गहीनं चाप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ॥ ३२३ ॥

बहिर्गीतविहीनं तु पदनिर्युक्तमिष्यते ।

इत्येतत् सप्तरूपस्य प्रकृतं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ३२४ ॥

‘अष्टाङ्गात्(ङ्गा) षोडशाङ्गाच्च(ङ्गा च) युग्मौजा(जा) वा प्रमाणतः ।

‘इति युक्ते(स्तुतियुक्ता) तु कर्तव्या मात्रायुक्ता तु पाणिका ॥ ३२५ ॥

अथ भेदान्तरमप्याह । द्विविधा प्रकृतिश्चेति । अस्येति सप्तरूपस्य स्वभावः ।

एकार्थपरस्परान्वितार्थमस्त्वङ्गयुक्तं कुलकम् विपरीतं भेद्यकम् ॥ ३२१ ॥

तत्रापि प्रत्येकं त्रयो भेदा इत्याह । निर्युक्तमित्यादि ॥ ३२२ ॥

बहिर्गीतेनोपोहनप्रत्युपोहनात्मनाऽङ्गैः शाखाप्रतिशाखाभ्यां च युक्तं निर्युक्तम् । नि शेषस्वरूपयोगाद्वस्तुशाखामात्ररूपमुपोहनान्तरैश्च हीनमनिर्युक्तम् ॥ ३२३ ॥

उपोहनैरेव हीनं पदनिर्युक्तम् । अर्थप्रतीतिनिबन्धनपरिच्छेपतायोगात् । पतदुपसहरति । इत्येतदिति । प्रकृतं प्रकारो भेद इत्यर्थः । ते सप्तानां भेदाः । तद्यथा मद्रकादिति(दीनि) चत्वारि त्रिधैरुक्तादिभेदात् । प्रत्येकं पुनर्विकारभेदात् त्रिधा । पुनर्मार्गभेदात् त्रिधा । पुनर्निर्युक्तादिभेदादिति त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि वस्तुसङ्ख्या । अङ्गपरापरवेचिन्यसङ्ख्यायाश्च भेदाद् भूयासो भेदाः । ते रनुपयोगान्न प्रतिपदं लिखिता । अन्येषु त्रिषु मार्गभेदाद्विकारभेदाः । सनिर्युक्तादिभेदास्वयस्त्रयो(दास्यो) भेदा इत्येकाशीति । तत्राप्युक्तम् भूयास प्रकाराः । पञ्चाधिकानि चत्वारि-शतानि प्रधानभेदा । ते च सर्वे एवोपभेदा अप्यदृष्टोपयोगिनः । अङ्गभूयस्त्वं तु फलभूयस्त्वायेति न्यायः ॥ ३२४ ॥

अथ सुकुमारप्रायास्त्रयद्वारेण पूर्वैरङ्गोपयोगिनीं पाणिकां लक्षयति । अष्टाङ्गेति । अवत षोडशाङ्गेति परत । अङ्गानि शीर्षकादीनि तालाङ्गानि चैककादीन्यङ्गमात्रेभ्यस्तु

सर्वेषामपि गीतानामन्ते छन्दकमिष्यते ।

चतुरश्रस्तु सत्(स)व्यश्रो नवाङ्गो युक्त एव तु ॥ ३२६ ॥

.....देहावयववाचिनो ग्रहणानिर्दिष्टम् । मुखत्वमस्याः शरीरमात्रायाः षोडशकल्या-
स्तदाह । मात्रायुक्तेति । सा च मात्रा ओजो भवति यदा सादयो युग्माः द्विगुणाः ।
एवमस्या असंख्या भेदाः ।

अन्ये त्वाचार्यास्तां (आन्तिकी चैव पाणिकेति पठन्तः भ. ना
N. S. Edition P. 521) सङ्कुचितमतयो व्याचक्षते । आदौ मात्रायुक्ता मात्रया
युक्त(क्तं)द्वयमस्यां तेन रोविन्दकमात्रकलमुखं चेति द्वे मात्रे । ततो देहमाह । ओजस्यश्रो
युग्मः पट्कल आद्यत्वात् पञ्चपाणिर्यस्याः । कियानसौ प्रमाणतः । प्रमाणानि चत्वारि
न्यायप्रजापतेरक्षपादस्येति (न्यायसूत्रम् १.१.३) चत्वारः पञ्चपाणयो देह इति
यावत् । अष्टाङ्गेत्यादौ वर्णाङ्गं षोडश पञ्चाङ्गे यस्यां तेनौवेणके पदे शीर्षकमापघातप्रायस्त-
तोपवर्तनसन्धिचतुरश्रकवज्जानन्तरं यदष्टमं गन्धिपट्टकं तद्विद्यते यस्मात् । षोडशं वान्ताहरणम् ।
कस्मादियं पाणिका । आह स्तुतियुक्ताः(क्ता) । तेन पा(प)णि स्तुतानि(वि)त्यतो
(पा. धा. ४३९) भावे घुडि(ठक्)मत्वर्थाः(र्थः) । पठन्ति च रूपमिति । स्तुतियुक्तेत्यनेन
च(क)क्षीयत्वमस्याः कथयति । सुकुमारप्रयोगे हि पूर्वरङ्गे तदङ्गे वा चारीप्राये नियमे च
प्रधानं सुकुमारत्वात् । एवं च गीतकतुल्यकक्षयतयैवेयं लक्षयितुं युक्ता । एवं तावत् प्रधानयोगो
व्याख्यातः । तदनन्तरं तदनुयायिन एव रङ्गनाप्रधानस्याप्रयोगेन भाव्यम् । तत्र यथाकथ-
ञ्चिदत्रे(त्रे)वाद्यानुपक्तमेव वैचित्र्यं प्रायः । तत्र गीतकासारितादीनां छन्दकरूपमनुयायि ।
पाणिनायास्तु चतुष्कलालस्याङ्गानम् ॥ ३२५ ॥

तत्रान्यम्य लक्षणमाह । सर्वेषामिति । आसारितवर्धमानगीतानामित्यर्थः ।
आसारितवर्धमानयोरपि हि वर्णाङ्गकृत(तो) योगम(गोऽ)स्येव । गीतत्वं केवलमासारणवृद्धिभ्यां
व्यपदेशः प्रयोगे प्राधान्यम् । अत एतन्नृत्तप्रयोगश्छन्द(गे छन्दत)ह्छलातः प्रवर्तितत्वाच्छ-
न्दकम् । जातवेकवचनम् । तस्य च यदा यदा व्यंशं शरीरं क्रियते तदा तालाङ्गानां
वर्णाङ्गानां चान्यतमानि चत्वार्यङ्गानि । अथ चतुरश्रमेव तत्र चैवकारेणानेनाधिकव्युदासः ।
चतुरश्रविशेषनाह । (व्यश्र इति) । प्रधानव्यश्रचतुरश्रभावस्यानुवर्तनं विशेषः ।

अन्ये तु वैचित्र्यातिशयेन वैपरीत्यं विशेष इत्याहुः । अन्यत्राप्युक्तम् ।

चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा वा परिकीर्तिता ।

अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा युग्मौजा वा प्रमाणतः ॥ ३२७ ॥

एकस्या वा बहूनां वा द्वयोर्वाथ प्रयोजितम् (ता) ।

तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ॥ ३२८ ॥

प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या तु विलम्बिता ।

स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेया मध्यलया तथा ॥ ३२९ ॥

लास्यमित्येष यत् पूर्वं मया वः परिकीर्तितम् ।

लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगं च यथाक्रमम् ॥ ३३० ॥

मुखपादाः शीर्षकसंहरणान्ता यथारुचि छन्दके पूर्वगीतानुवर्तिन्यथ विपर्यय इति ॥ ३२६ ॥

अथ सुकुमारप्रयोगोपक्रमप्रधानपाणिक्कान्तर्भाविप्रयोगलास्यगानं दर्शयितुं चतुष्पदां लक्षयति । चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा चे(वे)ति । तथेह स्वरुच्या तस्या एकमङ्गं श्रीणे वाङ्मनि च व्यस्तान्यनन्यितानि तावन्त्यन्तराभिधेयपदानि तस्या यदा छेदकरूपा यदा कुलकरूपा तदा विस्तीर्णानि । तदाह । अङ्गैर्व्यस्तैः (समस्तैः) वेति ॥ ३२७ ॥

शरीरं चास्यां चतुरश्रं वा शृङ्गारभूयिष्ठमिति भूयिष्ठग्रहणात् कामावस्थादावपि परिग्रहो न हि तदेकरूपत्वे भूयिष्ठव्यवहारः । स्थितभूयिष्ठं भोजनमिति द्रुतादिलय-
शङ्काच्च वृत्तादिसंज्ञा । तत्करचरणप्रयोगभेदः पक्षे पा(स्या)त् प्रयोजनम् । तथाहि । द्रुतानां प्रयोगस्य प्रकर्षेण वर्तनं करचरणक्रियाबहुलत्वाद् विलम्बिता नाम विपर्यये मध्यमानां तु द्वयमिति । तत्र द्रुता व्यश्ना खण्डा । चतुरश्चा नकरग.....कमध्यापये । आक्षिप्तिका परिगीतिके विचलितेऽपकृष्टोत्थित इति षोढाऽङ्गभेदा द्वादशधा भेदककुलकभेदाच्चतुर्विंशतिधा । पदे चतुष्कयोगाच्चतुष्पदीति । अनया च विशाखिलादिलक्षितं सर्वमेव लास्यगानं स्वीकृतमुपलक्षितं च ॥ ३२८-३२९ ॥

अन्ये तु चतुष्पदा तथेति (म. ना. ३१.३२७) वचनाद्वीतककारि..... स्कन्दकप्रक.....कादीनि गन्वते । न तु तत्र प्रयोगे चतुष्पदे युगपत् प्रयुज्यत इति मनसि कृत्वा तद्विषयं तद्वैचित्र्यं तत्कान्यवन्धं च दर्शयितुमुपक्रमते । लास्यमित्येवेति । यदिति यस्यादिति तस्मात् । एवमग्रे यथाक्रममित्यस्यानन्तरः । तदयमर्थः । यस्या-

लसनाल्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।

एकार्ध(र्थ) पृथगर्ध(र्थ)च तदङ्गैस्तु प्रकीर्तितम् ॥ ३३१ ॥

भाणवचैकहार्यं स्यादृह्यवस्तु तथा भवेत् ।

तत्र गेयपदं तावत् प्रथमं परिकीर्त्यते ॥ ३३२ ॥

ल्लास्यं पूर्वं कीर्तितं लक्षणं च तस्माद्यथाक्रममेव प्रयोगमधुना वक्ष्यामीति ॥ ३३० ॥

तत्र पूर्वं यत्ताण्डवाध्याये (भ. ना. अ. ४) दशरूपके (भ. ना. अ. १८) इह च तदेतीकुर्वन् सारयति । लसनाल्लास्यमिति । लसनं क्रीडा चित्तसंश्लेषः स्त्रियाः पुंसि तस्य वा तस्यां भावः । स्त्रीपुंसेत्यभिधाने तु शङ्कार एव सङ्गृहीतो भवेत् । तेन लासमर्हति तत्र साधु लास्यम् । अनेन तुर्याध्यायोक्तं सारितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु संलाप इति । एकार्धः पृथगर्थश्चेत्येतदध्यायोक्तम् ।

ननु पृथगर्थत्वेऽन्योन्यसम्बन्धे वेरस्थं स्यादित्याशङ्क्याह । तदङ्गैः पृथगर्थे इति । वचनस्य पश्चात् परिपाठ्या वचनान्तरमित्यनेन क्रमेण यद्यपि सङ्गतिर्नास्ति तथापि स्त्रीपुंसभा- (पुंभा)वरूपे प्रधानेऽर्थे सर्वमन्वितमेव । तथा च डोम्बिकास्वेका(कासु स एवा)र्थः प्रधानभूत इति चूडामणौ स्पष्टमेयोक्तम् । चोरिअमिकुणभवं महत्त्वा कुकुहे मितइ (चौर्यमैधुनभवं महत्त्वा सा ककुदे मित्रे) इति । तथा च चिरन्तनोऽयं..... दयप्रवाद(दः)पडमचूडामणिघा (प्रथमचूडामणिना) इति । (तदेतद्) भट्टनोतेन काव्यकौतुके वितत्य दर्शितं च आसारैस्तु न.....प्यत इति श्लोके । शास्त्रान्तरे चैवं प्रधानाङ्गान(ना) प्रधानानुयायिनामन्योन्यमनुनयः सन्मत एवेति यावत् । तत्र स्त्रियाः पुंसि भावो यथा फलादि तरुणी अणसंछओ (फलादि तरुण्यनुसंक्षयः) इत्यादयः ॥ ३३१ ॥

पुंसः स्त्रिया अन्योन्यं यथा सिद्धा कटकेषु यथा वा सोल्लासा मल इत्यादौ । भाणवचैकहार्यं स्यादित्यनेन संध्यध्यायोक्तं (भ. ना. अ. १९) सारितम् । भाण इवैकप्रयोज्यमिति । एकेन पात्रेण हरणीयं निर्वाह्यमिति यावत् । ऊह्या(ह्य)वस्त्विति । स्वशब्दाभिहितव्यङ्ग्योऽर्थः । प्रधानाभिद(ध)छेकोक्तिबहुलमिति यावत् । तथा

सन्तउपच्छेद् विहृवि(पि)कअइवेव अलज्जिआए हुइ पञ्च ।

सन्तव करुणा कलजि(पी)अमकुविन्दोपउख्खेख्खाण ।

वेरणुलो अओ वासलति वेझिमिमअरनयसरगुणिहतं महअम् ॥

[सन्तापपक्षे विधुपिकातिवचालज्जिताया भवन्ति पञ्च ।

सन्तापः करुणा कलपीतमधुवत् दोषोत्प्रेक्षणम् ।

वैरानलस्ततो विलसति वैरिणमिममनवसरगुणहतं महान्तम् ॥]

इति । अत्र हि दूत्याः स्वशब्देन भावी भाव उक्तः । ऐकोक्त्या तु नायिकान्तरोद्भेदेन नायकस्य मूर्खत्वं स्वसत्याः अनुरागित्वं सौभाग्यं सुरक्षितत्वं चेति । यदिदं सोद्भासामला इत्यत्र सोत्प्रेक्षयाऽन्योन्यमविशेषः शोभावहत्वमौचित्यं च (चेति सत्) वस्तुत्वाद्य वस्तिवति, वा । एकहार्थमिति । पात्रान्तरमश्रोक्तं पूर्वं नेति भावः । अत्र दश लास्याङ्गानि सन्ध्यध्याये (अ. १९) वैचित्र्या (चन्द्रोपजीवेन) नाट्यसंस्काराय निरूपितानि । इदं तेषां लक्षणम् । क्षेत्रमारुद्धासारितवर्धमानगीतिरुगंस्त्योद्धतपूर्वरङ्गोपजीविकाभिनययोगिनो यथालक्षणमध्याये यथासुकुमारपूर्वरङ्गोपयोगिनो लास्याङ्गवर्गस्येति । न ह्यत्र गान्धर्वमात्रं लक्ष्म । सामकपालादेरलक्षणात् । सापि ध्रुवयोगी (गिनी) मागध्यादीनां लक्षणाभावात् । न च स्वतन्त्रं गान्धर्वमिव लक्षणार्हम् । न तु वेदत्वात् तत्र गेयपा(प)दं लास्यम् । पूर्वरङ्ग इत्यनुद्भिन्नतत्वं वाक्यं टीकाकृतः ।

इदं तत्र तत्तमुपाध्यायैर्निरूप्यते । इदं द्विविधं हि नाट्यम् । उद्धतं सुकुमारं च । वीरशृङ्गारयोरेव नायकगतयोरोपपुरुषार्थसिद्धिषु व्यापारात् । तत्र प्रथमे समुद्धतः पूर्वरङ्गो महेशचरितप्राधान्येन । यथोक्तं पञ्चमे (चतुर्थे) । माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैरिति (भ. ना. ४.३११) महेश्वरस्य चरितमिति (स. ना. ४.३१९) च । शृङ्गारप्रधाने तु नाट्ये सुकुमार एव पूर्वरङ्गो यदि हि प्रायेण पञ्चमे लास्यं सूचितम् । तं बागवन्निरूपणेन तत्र सुद्धतः समवकारः सूचितः । पूर्वरङ्गो मुनिना भगवदग्रे प्रयुक्तः । तस्यैव परमेश्वरेण चित्रता कृता । तदभिप्रायेणाह । गीतानामि(ति) श्लोके (भ. ना. ५.१३) । इह समुद्धते गीतकं वर्धमानं तत्र सुकुमारमिति दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । तेन साधारण्यं चारीमहाचार्योः समुद्धताङ्गानां निरूपणेनौद्धत्यं च वर्धमानादिप्रयोगेण पूर्वरङ्गस्य पञ्चमे निरूपितम् । तदुपयोगी चाङ्गसार्थस्तत्र तन्निरूपणे निर्णोतः । अधुना सुकुमारोपयोगि दर्शयितुं ग्रन्थान्तरमिति ॥ ३३२ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे पटे चैवापकर्षि(सारि)ते ।

ब्रह्मणस्त्रिषु पार्श्वेषु चासने सम्प्रकल्पिते ॥ ३३३ ॥

मार्जितेषु मृदङ्गेषु प्रयुक्ते च त्रिसाम्नि तु ।

मार्गासारितकं कुर्यात् तन्त्रीवेणुविभूषितम् ॥ ३३४ ॥

भाण्डवायेन संयुक्तं ततश्चासारितं बुधैः ।

परिवर्तैस्त्रिभिर्युक्तमतश्चोपोहनं भवेत् ॥ ३३५ ॥

व्यश्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधावन(नक)म् ।

प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तनमेव च ॥ ३३६ ॥

तत्र गेयपदं तावदित्युपक्षिप्तस्य दर्शयति । स्थापित इति । पटेऽपसारिते सति भाण्डस्य त्रिपुष्करस्य विन्यासे यथास्थानं कृते ब्रह्मस्थानमवेक्ष्य पूर्वदिशि नर्तकीनां पार्श्वद्वये च वेणिकानां गायन्तीनां च ॥ ३३३ ॥

मृदङ्गेषु दत्तमार्गेषु चकाराद्रीणायामासारितायामितीयता प्रत्याहारादीनां दृष्टार्थानामवश्यकर्तव्यतोक्ता । यत् पुनरेव तत्परितोषार्थमदृष्टार्थं च बहिर्गीतविधानं तत् सङ्कोचयतीति त्रिसाम्नि प्रयुक्ते तन्त्रीवेणुयुतं मार्गासारितकं कुर्यादिति । आद्यन्तप्रयोगेन मध्यप्रयोगपूरणमाह । अनेन च लास्यात् परमेश्वराराधनेऽन्तरङ्गं समस्तादृष्टसिद्ध्यै विष्क(न्न)प्रशान्त्यै च पर्याप्तमिति सूचयति ॥ ३३४ ॥

ततो मध्यपातीय आसारितविधिः । तं कर्तव्यत्वेन दर्शयति । तस्य कलापातोत्पत्तिमूलेहेतुकत्वात् समुत्क्षिप्तस्य प्रयोग इत्याह । भाण्डवायेन संयुक्तमासारितमिति । ए(क)कलं विवक्षितम् । तत्र प्राथम्यात् कनिष्ठस्यैव प्रयोगः । बुधैरित्यनेन गीतकविध्याख्यस्यान्यस्य बहिर्यवनिकाङ्गन्यस्थ(स्त)स्य पाणिकाप्रयोगः । ललितैर्देवीकृते(तै)रङ्गहारैरित्याह (भ. ना. ४.३१२) । उक्तं हि पूर्वम् । गीतकेषु प्रयुक्तेषु देवास्तुष्यन्ति (भ. ना. अ. ५.४७) । वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यतीति (भ. ना. अ. ५.४८) कीर्तनान् । देवतानां च यो ज्ञेयो (च ज्ञेयो) गीतविधिः (भ. ना. ५.२१) । इह चोक्तम् । स्तुतिप्रयुक्ता पाणिकेति (भ. ना. ३१.३२५) । तदेतद्वाक्यार्थसंमितेन स्थान्यादेरन्तर्भावसम्बन्धत्वमिति ॥ ३३५ ॥

एवं गीतकविधिस्थाने पाणिकां तदनन्तरं गेयपदं संक्षेपेणोत्थापनपरिवर्तनयोः स्थानमित्यवसरमस्याभिधाय लक्षणमाह । व्यश्रेण द्विकलेनेति । चाचपुटेन द्विकलेन ना. ३५

परिवर्तनके चैवं पुंवाक्यं प्राक् प्रयोजयेत् ।

पुरुषोऽत्र त्रिवाक्यः स्याच्चतुर्वाक्यज्ञाना स्मृता ॥ ३३७ ॥

कार्यं तथाऽवसानं च प्रत्यर्थं परिधानके ।

इत्येतत् प्रथमं त्वङ्गं लास्ये गेयपदं स्मृतम् ॥ ३३८ ॥

स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि विधानं चाप्यतः परम् ।

वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ॥ ३३९ ॥

परिधानकं नामाङ्गम् । परितो धीयते बुद्धौ धार्यते प्रतियोगोऽनेनेत्यर्थापन्नत्वं दर्शितम् ।
अनेन कैरपि परिधान(क)लक्षणं कृतम् । परिधानकं व्यश्रमपकृष्टमेकावरं चतुर्वन्तु वा
द्विगुणलयोपबहनमिति यावत् । अपरैस्तु अष्टचत्वारिंशत्कलं वन्तु द्वादशोपोहनं मध्यो लय
इति । तेनैवावर्तमाने दिग्बन्धनाय परिवर्तनं कार्यम् ॥ ३३६ ॥

ननु किं तत्र काव्ये गीयमाने निबध्यत इत्याह । पुरुषोऽत्र इति । स्त्रीपुं-
सयो(सो)स्तावदत्र संज्ञापो निबध्यते । तत्रादौ परिवर्तने पुंवाक्यं तत्प्रेरणारूपं ततः स्त्रीवाक्यं
तदनन्तरं पुंवाक्ये द्वे स्त्रीवाक्यानि त्रीणि । त्रिभिः कैशिक्यङ्गैर्नर्तयस्पर्जो(न्दो) ब्रजसानात्मक इति
मङ्गलप्रधानेऽत्र निबध्यते । निवृत्त्यावृत्त्युपवर्तनवाचोयुस्त्या गीतावर्तनम् । न तत्र प्रसिद्धमपीह
परिवर्तनमित्युक्तम् ॥ ३३७ ॥

परिवर्तनाङ्ग इत्यासूचनाय प्रत्यर्थमिति । वस्त्वन्ते निर्वहणमुत्थापनीयवन्तुचिपमा-
भिवन्दनविषयमवाक्यान्तरवाक्यार्थसिद्धिसमाप्तिरूपं कार्यं स्त्रीपुंभावसमाश्रयत्वं न त्यजेत् ।
निर्वहणमन्ताहारणमित्यन्ये । गेयादिष्वन्यत्रेति पाठ्याशङ्का व्युत्सव निर्वचनमेव । प्रथम-
ग्रहणादङ्गाभिधानाच्च सुकुमारपूर्वरङ्गलस्यस्याङ्गित्वम् । अन्यथा किं तद्वाक्यं यस्येदमङ्गं
स्यात् । काव्यरूपं किञ्चिदिति चेत्ताव(द्) दृष्टार्थम् । तथात्वे प्राथम्यनालादिमेदं नियमस्या-
नभिधेयत्वात् । अदृष्टार्थत्वे तु पूर्वरङ्गद्वारं किञ्चित् त्यज्यते । अत एव वस्तुप्रधानत्वं
परमेश्वरशृङ्गारवर्णनं चात्र प्रधानम् ॥ ३३८ ॥

स्थितपाठ्यस्येति । ततः परमित्यनेन नान्दीस्थानिकत्वमस्य । इह वृत्त-
मेकश(कमथ)द्वे वा योजयेदिति पठेदिति यावत् । वृत्तस्य नान्दीस्थानकत्वात्
तद्वर्मेकवाक्यार्थं मन्तव्यम् । एकं द्वे चेति दीर्घालापेश्या । अनन्तरं त.....पञ्च-
पाणिना चक्षुषुटेन वा गीयमाने अभिनयनृत्ताभ्यां वा योजयेत् ॥ ३३९ ॥

ततः परं ते भूयोऽपि युग्मतालैर्वा स्मृते ।

अवसानं च कर्तव्यं त्वरितं पञ्चपाणिना ॥ ३४० ॥

द्विकलेनेति विज्ञेयं स्थितपाद्यं प्रयोक्तृभिः ।

उपोह्य तालं ज्यथं तु बृहद्भूतसमैस्तथा ॥ ३४१ ॥

आसीनपाद्यं युञ्जीत सर्वैर्भविस्तु पौरुषैः ।

गेयं चतुर्भिः पादैस्तु समैरर्धं (र्य) वशानुगैः ॥ ३४२ ॥

आसीनपाद्ये (द्यं) कर्तव्यं विधिवत् पञ्चपाणिना ।

अतीते युग्मतालैर्लोकः कार्यस्तथाऽपरः ॥ ३४३ ॥

अनन्तरमवसानं तदर्थनिर्वहणं कार्यम् । द्रुतलयेन द्विकलेन पञ्चपाणिना
गातव्यं नर्तितव्यम् ॥ ३४० ॥

इति करोति क्रियासामान्यमिह विशेषनिष्ठीकरोति । अवसानमङ्गसमाप्तिमन्ताहरणं
च । इतीत्येके मग्नवर्णाङ्गम् । वाशब्दः समुच्चयार्थ इति केचित् । प्रविश्य स्थितयैव
भूचारीस्यया नर्तक्या पठ्यतेऽत्रेति स्थितपाद्यम् । अथान्यत् पूर्वरेङ्गे प्रा(प्र)धान्य(न)-
मिति तत्रैवान्तरङ्गमाह । उपोह्य तालमिति । चाचपुटेन शुष्कमुपोहनं कुर्यात् ।
प्रकरणाद् द्विकलेनेति केचित् ॥ ३४१ ॥

तेन चोपबहनेन स्थानके आसने वा आसित्वाऽऽसीनपाद्यं युञ्जीत ।
पौरुषैर्भविर्लक्षणालङ्कारादिगीतस्पर्शैरिति यावत् । उक्तं हि पूर्वं पुरुषस्य पाठेऽत्रैव
स्त्रिया गीतमिति । तत्पठेदित्याह । (बृहदिति) बृहतो न चाक्षरस्य छन्दसः समैः
संवृतगतैः पादैरुपलक्षितम् । ततस्तत्समुचितार्थां चतुष्पदां (दीं) पञ्चपाणिना गायेत् ।
तस्याश्च नृत्तामिनयादिप्रयोगः । तदाह । गेयं चतुर्भिरित्यादि ॥ ३४२ ॥

ततोऽपि चचत्पुटेनैकश्लोकोऽष्टभिर्द्वादशभिः पादैरवान्तरवाक्यैर्नात्यु(त्यनु)चितै-
र्युक्तप्रयोज्यः । सोऽतीत इत्यतीतग्रह उपरिपाणिः कार्य इति यावत् । अतीत इति
वृत्ते पञ्चपाणाविति केचित् ॥ ३४३ ॥

'अष्टौ दश द्वादश चा पदानि तु ततः परम्' ।
 कुर्यादुत्तरतालेन ततो निर्वहणं पुनः' ॥ ३४४ ॥
 एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ।
 स्यात् पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधत ॥ ३४५ ॥
 तत्रैकं पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं चक्षुषुष्याश्रयम् ॥ ३४६ ॥
 पादे पादे तु तस्येष्टं वाचं नृत्तं तथैव च ।
 अ(त)तश्चान्ये स्मृतं(ते)वृत्ते खञ्जनकुट्टसंज्ञिते ॥ ३४७ ॥
 अन्ते 'निर्वहणं चास्याः शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 आविद्धचार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तत्र' योजयेत् ॥ ३४८ ॥

दशग्रहं मिश्रपूर्वरङ्गसूचनार्थमिति दीर्घदर्शिनः । अन्ये त्वष्टद्वादशान्तरा-
 लवर्तिनी दशासस्यैवोभयानुमाहिणी आ(गृ)ह्यते (इति) । एवमन्ये उषान्ते इत्याचक्षते । अपरे
 पृथगन्यरूपाण्येवैतानि पदानीति मन्यन्ते । ततः पञ्चपाणिना पाणिसन्धिप्रतिपादकं
 कार्यम् । लाम्यप्रस्तानात् सर्वत्र स्त्रीपुंसयो(सो)स्तु सहाप इत्यादि योज्यम् ॥ ३४४ ॥

एवं नान्दीस्थानेऽङ्गद्वयमुक्त्वा शुष्कापकृष्टाप्रसङ्गे पुष्पगण्डिकामाह । स्यात्
 पुष्पगण्डिकेति ॥ ३४५ ॥

समवृत्तं पुरुषभागात्वं जनस्तुतिसमुचिनश्श्लोकं चतुर्भिः पादैः प्रतिपदं
 चक्षुषुष्येन युक्तमत एव चतुःसन्निपातं तावद् गायेत् । सामान्योक्तिं समासव्यामनशा-
 द्वाचार्यबुयैरुल्लं(ल)द्विरुग्ना यथेच्छ प्रयोग इति सूचयति ॥ ३४६ ॥

अन्य प्रयोगमाह । पादे पादे त्विति । एकं पदमभिनीय तदनन्तरं तानदेव
 शुष्कगानम् । तत्र च विचित्रे वाचं नृत्तं च । एवं सर्वेषु पादेषु । अत एवोक्तं
 माल्यप्रथनवत् पुष्पगण्डिका इति (भ. ना. १९-१२६) । तत्रश्च खञ्जनकुट्टकवृत्ते
 प्रयोज्ये । ध्रुवाध्याये (भ. ना. अ. ३२) लक्षणं भवति बहुमेदत्याग(त्याद)स्या-
 स्माभिरिह न लिखितम् ॥ ३४७ ॥

ते चान्ते शुष्कापकृष्टायास्ते रङ्गद्वारोक्तप्रयोगसूचके नर्तितगातव्ये इति यावत् ।
 तेन रङ्गद्वारमित्युक्तं भवति । एवं शुष्कापकृष्टा रङ्गद्वारेऽतिरसप्राया रसवति पुष्पगण्डिकाङ्गे
 निवेशिते ॥ ३४८ ॥

ज्योत्स्नायां मदिरायां वा सलिले दर्पणेऽपि वा ।

छायां सन्दृश्यं कान्तस्य ग्रहर्ष्या(हृष्या)थ विभूषितम् ॥ ३४९ ॥

नृत्तं प्रा(प्र)सादक्रीडार्थं हेलालिभिरलङ्कृतम् ।

अपङ्गं प्रच्छेदकं तत्र विद्याल्लास्यप्रयोगचित् ॥ ३५० ॥

चच्चतुष्टस्य तालेन तस्य प्रक्रीडितं भवेत् ।

मात्रावृत्तसमैः पादैः श्लोकबन्धो भवेदथ ॥ ३५१ ॥

बह्वक्षरार्थसंयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ।

द्विकलेन प्रकर्तव्यं मिश्रणैककलेन वा ॥ ३५२ ॥

अथ चारीप्रस्थाने प्रच्छेदकमाह । ज्योत्स्नायामित्यादि । एतत् सम्भोगो-
चितकालोपलक्षणं प्रत्येकं सम्बध्यते । प्रियतमप्रतिबिम्बदर्शनेन तद्वियोग उपलक्ष्यते । तेन
स्वाधीनभर्तृकोचितमत्र पानगोष्ठीजलक्रीडाऽन्योन्यप्रसाधनविषयमत्र गेयकाव्यमित्युक्तं भवति ।
निवृत्तार्थं तदवकाशसिद्धये यन् ॥ ३४९ ॥

प्रसादो मानभङ्गः । तत्र या क्रीडा भङ्गी तत् पाठ्यम् । उक्तं द्वेन(त्) ।

यस्मिन्नङ्गे प्रसादं तु गृहीयाद् युवतिः स्वयम् ।

(म. ना. ४. ३१०)

इत्यादि । हेलालयः सामान्याभिनयोक्तः(क्ताः) । अङ्गजाः स्वाभाविका यत्तजाः सर्वे
धर्माः । आदिशब्दो ह्यत्र प्रकारे ॥ ३५० ॥

श्रीण्यज्ञान्यस्य व्याचक्षण आद्यमाह । चच्चतुष्टेनास्य प्रक्रीडिताख्यमङ्गमन्वर्थान्
काव्यलाभार्थलाभः । वृत्तस्य मात्रावृत्तं समं च । नन्वत्र समविषयो(म)पाद-
ग्रहणे(णं) आर्यावर्धनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३५१ ॥

अथास्य द्वितीयं तोटकाख्यमङ्गमाह । बह्वक्षरार्थसंयुक्तमिति । अक्षर-
मिति तद्ग्रन्थोपलक्षणम् । बहुवि(र्वि)शुले गम्भीरः । तेन गम्भीरोऽक्षरेषु योऽर्थो यथा ।
..... अत्र हि मितैरश्वैः कपोलसंक्रान्तसखीप्रतिविम्बावलोऽनुरूपत्वं गम्भीरार्थो
दर्शितः । तेन संयुक्तं तोटकमिति भेदनाद्वर्णयोगादीप्याप्रायेऽत्र काव्यार्थ इति मन्तव्यम् ।
तत्र द्विकलः पञ्चपाणिस्तालः । एककलमिश्रो वा द्विकलः । अन्ये तु द्विकलैक-
मिश्र एककल इति व्याचक्षते ॥ ३५२ ॥

‘नाराचकं च कर्तव्यं गुरुप्राधाक्षरान्वितम् ।

यथाक्षरेण त्र्यश्रेण सन्निपातैस्तथाष्टमिः ॥ ३५३ ॥

विवि(च)धैककसंयुक्तं कैशिकीजातिमाश्रितम् ।

त्र्य(अ)ङ्गवि(प्र)च्छेदकं विद्याद्युक्तं प्रक्रीडितादिभिः ॥ ३५४ ॥

अनिष्टुरश्लक्ष(क्षण)पदं गान्धारीजातिमाश्रितम् ।

चक्षत्पुटेन योक्तव्यं त्रिमूढं द्विकलेन तु ॥ ३५५ ॥

नाराचकाख्य तृतीयम् । शक्या शरभ नाराचर(क) चेत्यन्वर्थान् मदनशर ।
प्राधान्येन मारपर स्यात् ।.. .. इति लभ्यते । गुरुप्राधाक्षरं चात्र वृत्तम् ।
ताल परकलश्चाचपुट । स चाष्टान्वस्तदाक्षरसन्निपातैरष्टभिरिति ॥ ३५३ ॥

विचधैककात्र वर्णाङ्गौ । कैशिकीजातिमि(मा)श्रितमिति । शृङ्गार-
प्रधाना वृत्तिरत्र गेयकार्यारयमाद्रिशति । केचिह्लास्यलक्षणादेतद्विशेषणाच्चेकार्थमेतदित्य-
भियुक्ताः । तेन कैशिकी जातिरत्र । तेन तदश्रुरूपेण मल्लवकैशिकेनात्र मान-
मित्युक्तं भवति । प्रकरणमप्यत्रार्थे साक्षी लक्ष्यते । अग्रे हि गान्धारीजातिमाश्रित-
मिति भविष्यति । यद्यपि च पूर्वरङ्गे षाडवेन गान स्वरवाक्यकला तथापि लास्येन यथा(दा)
भगवत्परितोषणं तदाऽन्यदेव प्रधानम् । रागनिर्णयोगादि तु रञ्जनातात्पर्येण । तथा हि ।
स्यादक स्वरचितेन हृद्येन कुसुमधूम(प)विलेपनेनैतेत्यादिना भगवन्त भगानीपतिमाराधयेदिति
विधौ कण्टकुसुमकन्दुरिक(न्दलिन)पूतिकेननग्यादीनां तु प र(रि)र्जनं हृद्यतयाक्षेपात् । एव-
मिह लसनाह्लास्यमित्येवमाक्षितो(स) पर च कर्णलाम्यमेतदष्टहेतुरिति मन्तव्यम् । अनेनै-
वाशयेन देवगृहेषु प्रेक्षणीयक्रयोक्तया परमेश्वरतोषणं सर्वत्र प्रसिद्धमिति । अरमेशोद्धतपूर्वरङ्गे
विचित्रतया मन्तव्य । उपसर्गति । अह्प्रच्छेदकमिति । अम्यान्वर्थता व्याचष्टे । युक्तं
प्रक्रीडितादिभिरिति । प्रष्टृष्टन्दोऽङ्गविभागमेति । भावविज्ञासो पृष्ठस्थितस्य
मदिरादौ निपतिनप्रतिविम्बमवलोक्य नायिकायास्तन्मदनविस्मरणनमप्यत्र काव्यार्थम् । तदेव
प्रतिविम्बयोगात् प्रच्छेदकम् । प्रच्छेदो हि प्रतिविम्बमप्याचित(चष्ट) इति ॥ ३५४ ॥

अथ महाचारीस्थानक त्रिमूढकमाह । अनिष्टुरेति । प्रयतोयुक्तकान्तस्य
पोषप्रधान गुणनिर्हर वर्णमेव । यत्र काव्यार्थ उक्ताहो वा स्या(द)थवेति रौद्रस्थानिक-
त्वरुतोद्भवाह्वयम् । तत्र च कार्यं पुरयानुप्रासप्रायं सम्पद्यत इति तत्परिशरार्थमनिष्टु-

चतुष्पष्टिः सन्निपातास्तस्मिंश्चैव प्रकीर्तिताः ।

यथामार्गकलोपेता विदारीविवधान्विताः ॥ ३५६ ॥

अङ्गहारान् सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ।

केवलं पौरुषैर्भावैर्वाक्यं नाट्यायितेन यत् ॥ ३५७ ॥

नर्कुटं खञ्जकं चैव त्रिविधं न प्रयोजयेत् ।

सैन्धवीमाश्रितां भाषां ज्ञेयं सैन्धवकं बुधैः ॥ ३५८ ॥

रेत्यादि । श्लक्ष्मादि व्याख्यातु माधुर्यश्लेषगुणप्रधानान्यत्र पदानि । तालोऽत्र द्विक-
लश्चत्पुटः ॥ ३५५ ॥

पोडशकृत्य आवृत्तश्चतुर्भि पादै । तदाह । चतुःपष्टिः सन्निपाता इति ।
ते च यथामार्गम् । ध्रुवादिचतुष्कला मार्गो गृहीत । तदुचितेन पञ्चल्व-
क्षरादिना कलामानेनोपनीता ।

अन्ये तु यथोचितो मार्गो यथामार्ग इति विग्रहेण सुकुमारत्वाद् ध्रुव
एवात्रोक्त इत्याहु । यथा हि भट्टगोपालेन स्वाभिप्रायेण ध्रुवके विधिरिति भेदः (प्रोक्तः) ।
तेन भेदे विवधे विदारिकेता(णा)न्वितास्तु सन्निपाताः । तेन प्रतिपाद
सन्निपाते विदार्यावित्युक्तं भवति ॥ ३५६ ॥

पोरुपोचिनादुद्धाताअ(द)ङ्गहारा अर्थे ये प्राप्नुवन्ति तेषा कश्चिद्विग्रोपमाह ।
अङ्गहारान् सविष्कम्भानिति । विष्कम्भो निस्तार । तेनातिविन्तीर्णानङ्ग-
हारानत्र न कुर्यात् । लास्यसामान्यलक्षणमनुगर्ण्यमनुगच्छेदिति ।

अन्ये तु विष्कम्भाख्य करणमङ्गहारांश्चात्र न कुर्यादित्याहु । तेन करणैरेव
मसृणैरेतत् प्रयुज्जीतेति ।

नन्वेव पौष्पशक्तिः । आह । केवलमिति । पौरुषस्वरूपा भाषा सात्त्विकादयोऽत्र
वाक्यार्थे योज्या । तेन नाट्यायिता नाट्यरूपा न तु सर्वथा नाट्यरूपा एव । प्रतिविम्ब-
प्राणप्रस्तावनारूप हि नाट्यम्य नृचर्गातमित्युक्तं प्राक् । तत्राट्यायित वा । स्थेने(तेने)
ध्रुवास्त्रभिनय इति तस्मादृश्याच्चात्र तद्व्यपदेश । यदित्यभिनये नित्यप्रवृत्तिनिधिमाह
॥ ३५७ ॥

नर्कुटं खञ्जकं चैवेति । नर्कुटश्चञ्जकवृत्तग्रन्थं कायम् । त्रिविधोऽभिनयो
जायेत । आचार्यमात्राभावात् । भोग्य तु निश्चिद् भवतीति ज्ञापयिष्यते न पाठ्यं
स्वरूपमित्यत्रेति (भ ना. ३१.३८०) । तेन वाचिकोऽभ्यभिनयोऽस्त्येव ।

रूपमायादिसंयुक्तं गुग्मंतालकृतं तथा ।

वितस्ताऽऽलिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते ॥ ३५९ ॥

उपाध्यायास्त्वाहुः । नर्कुटसज्जके च नायकस्य व्यलीकृतं नायिकम्वेष्टा-
(स्त्रिये) । वे(ई)र्ष्याप्रणयमङ्गलजादिस्त्रिभिधोऽत्रो(त्र) वर्णनीय । अत एव त्रयाणां
मोहात् त्रिमूढसज्ज । नानारूपस्य शृङ्गारसम्योपपत्तिरत एवेति लाम्यमुत्तुमारत्वाचारी-
लक्षणद्वयप्रधान सरसत्यादित्याशयेन तद्वत्तमङ्गद्वयमन्यदाचक्षणो मुनिश्चार्याङ्गसम्बन्ध तावत्
सैन्धवरूमाह । सैन्धवीमाश्रितां भावामिति । सरमसुकुमागतामिति । भावेति
सैन्धवी । अत्रामिश्रिता । सैन्धवीशब्दान् मत्तर्थायेति (ऽणि) सेन्धमिति रूपम् । एत-
दुपजीवनादेव लेके प्रेक्षणीयाभ्यानि डोग्मिस्त्रि(वी)जकप्रस्थानादीनि जात्यैव भाषया
कविमिर्निबद्धानि । तत्र त्वज्ञानामेषा दशाना सम्बन्धि काव्यार्थवैचित्र्यमिति रूपकं तत्
प्रकृतं प्रति .. त्यादि यत् तदातोद्यविधौ निरूप्य च पुष्कराध्याये (म. ना. अ.
३४) उक्ष्यति । तेन युक्तानलोऽत्र चक्षत्पुटः ॥ ३५८ ॥

पुष्करवाद्ये विशेषान्तरमप्याह । वितस्तालिप्तमार्गेणेति । वीराद्वृत्तरौद्राणां
वितस्तमार्गेण वाद्यम् । योज्यं त्वालिप्तमार्गेण इति वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थमन्धोऽपि
छाययाऽत्र योज्य । तथा हि ।

रसालूणिकझल्लि ण तु पडमुद्वहि चरु तुझ कपत्थी ।

रझरा मम रूपराइणिआ ताराअ सासराअ च ।

अत्वरमुपविजइ हण हणगणकारि विपरिपण्डि ।

[रसालनिर्मललहरि न तु पतिमुद्वहेश्चारु तव कल्पस्त्रि ।

रक्ताया मम रूपराणिण्यास्तारायाः स्वाश्रयाय च ।

सत्वरमुपव्रजामि शृणु घनगणकार्यं विपरिपन्थिनि ॥]

इत्यादि क्रोधशोकनिसयो साहज्यया निबद्ध गीतवाद्यप्रधान च लाम्यं न काव्यार्थप्रधान
मिति । काव्यार्थं स्त्रीपुष्पाप्राधान्ये वितस्तालिसयोरतिरोध इत्यभियुक्ताः । अन्ये
तु सप्तमी न प्रोक्तु पठन्त । उद्धतगोमुरागतमत्र वाद्यमिति मन्यन्ते ।

शृङ्गारदास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाऽद्विते मार्गे ।

वीभत्सभयानकयोद्वाद्यं(वाद्यं) कार्यं तु गोमुख्याम् ॥

ना(न) पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ॥

मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ॥ ३६० ॥

यथाक्षरैः सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ।

नैकयुक्तिविचित्रार्थ पौरुषं भावमाश्रितम् ॥ ३६१ ॥

एकाङ्गं शीर्षकं गत्या द्विमा(सू)ढं परिकीर्तितम् ।

उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् ॥ ३६२ ॥

श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोपपादयेत् ।

ततश्च वस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ॥ ३६३ ॥

अत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । अङ्गान्तरेषु स्वल्पं कार्यमिति भावः ।
तथा च लक्ष्येऽपि भाणकादौ तदल्पगन्द्वाच्यं प्रसिद्धम् । अथ महाचार्यङ्गमाह ।
मुखप्रतिमुखोपेतमिति । मुखप्रतिमुखे अङ्गे सन्धी(न्धा)य इत्यन्ये । पादचतुष्कं
चाचपुटकृतम् ॥ ३६० ॥

त्रिपद्युतं तालोऽत्र । तदाह । सन्निपातैर्द्वादशभिरिति । नैकशब्दः
प्रातिपदिकान्तरमनेकपर्यायः । अनेककार्ययुक्त्या योज्यमानेन आन्तरछायावन्धेऽतिविचित्रः
प्रकृतोऽर्थो यत्र । प्राधान्येन च त्रिमूढ उत्साहः । उत्साहेनात्र वर्णं इत्याह । पौरुषं
भावमाश्रितमिति ॥ ३६१ ॥

एककेन वर्णाङ्गकेन च युक्तमत्र शीर्षकम् । तच्च गत्येति नाभिनयप्रधानम् ।
अपि तु परिशृतिप्रधानमिति गतिप्रमाणम् । तेन पञ्चपाणित्र तालः । प्रकरणात् प्रमाण-
मित्याहुः । द्वयोश्चात्र नायिकानायकयोर्व्यामोहाद्यम् । तत् त्रिमूढकमेव हि तालकाव्यवशात्
स्वल्पशरीरं द्विमूढकम् । अथ त्रिगतस्थानिकमुत्तमोत्तमकमाह । आदौ नर्कु-
टमिति । वृत्तविशेषं तच्च नर्कुटवृत्तम् ॥ ३६२ ॥

शेषत्रिचित्रेण वाऽन्यादिप्रधानेनार्थेन युक्तं कुर्यात् । तं च तथैवेति
पाठमार्गेणोपपादयेत् । न तु गायेत्यर्थः । अनन्तरं द्विपदीयोजनया यद्वस्तुकाख्यं
वृत्तं तच्चतुर्विंशतिरुत्तरे तालेन योज्यम् । तदाह । अपरान्तकशाखयेति । तेन तद्वत्
एव कलायोगोऽत्र ॥ ३६३ ॥

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृत्तिविभूषितम् ॥ ३६४ ॥
 कोपप्रसादबहुलं सविक्षेपैरुपक्रमैः ।
 संलापरचितैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ३६५ ॥
 वज्राधेन प्रकर्यास्तु तस्य तालविधिः स्मृतः ।
 ततस्तु शीर्षकं कार्यं संयुक्तं पञ्चपाणिना ॥ ३६६ ॥
 उक्तप्रत्युक्तमेवं हि यथोक्तं परिकीर्तितम् ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं गानं तालप्रमाणतः ॥ ३६७ ॥
 ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।
 यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ॥ ३६८ ॥

शीर्षकमेकलपञ्चपाणिना । उत्तमैभ्यो लास्याङ्गैश्च इदमुत्तमं हेलादि-
 योगेनोद्धृतमव्यति । अन्ये तृत्तमम्यान्त्यस्योत्तमं लाम्यमित्येवमिति । यत्र भाषा
 नियम (मे)नोक्त (का)स्तत्र प्राथम्यात् सङ्कृतेषु । यथेच्छमित्यन्ये । स्त्रीपुंभाषाश्रयत्वात्
 प्राकृतभाषैवेत्यपरे । सैन्धव्येति प्रकरणादिति भट्टनोतः । तदाह काव्यकौतुके । न
 भाषानियमः पात्रे काव्ये स्यात् सैन्धवी । मि(इ)ति । एष लास्यपूरङ्गोऽयम् ।
 भेदान्तरमपि च पुष्कराध्याये (भ ना. अ. ३४) भविष्यति । ताण्ड्यपूरङ्गत
 पुष्करतालगतमनुसन्धीयते मुनिना । द्विरङ्गविधौ प्रकरणपदकत्वं परिनिश्चीय युशालमिति ।
 साम्यं तावद् यच्चेदमासारितार्थमानगीतकण्ठकलास्याङ्गरूपं तालवैचित्र्यं तत् मानरूप-
 त्वान् मेयरूपपर्यवसायीति दर्शयस्तालगानम्य फार(रूप)जामाह । एवमेतदिति । एवं
 तालरूपप्रमाणमुक्तं तेन प्रमाणेन गानं स्वरात्मकं ज्ञेयम् । बुधैरिति मानमेय(जे)रिति
 ॥ ३६४-३६७ ॥

अथाऽत्र कमप्यधिकमुगादितालम्बरूपमस्ति । तत् कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह ।
 ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपमिति । ऋगादीनां यद्वृत्तं तत् सप्तैव । गीतरू-
 सप्तरूपानतिरिक्तमेवेति यावत् । त्र्यश्रचतुरश्रतालप्रकारातिरिक्तं हि (ऋगा)दि । उक्तं हि
 प्राक् । पङ्क्त्योऽष्टगुणपर्यन्तमित्यादि । आदिर्येषामित्युपलक्षणाद्विनियुक्तेन सामरूपा-
 ला(लाषा)दिना (ऋगाथा)पाणिकादि हि स्वरूपेणैव लक्षिते(तमि)ति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ।

अङ्गभूता हि तालस्य यतिप्रा(पा)णिलयाः स्मृताः ॥ ३६९ ॥

त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।

छन्दोक्षरपदानां हि समत्वं यत् प्रकीर्तितम् ॥ ३७० ॥

कलाक(का)लान्तरकृतः स लयो 'मान(नाम)संज्ञितः ।

श्रो(स्रो)तो गता च गोपुचा(च्छा)समा चात्र विधाय च ॥ ३७१ ॥

अथास्य ताल(विधेः) बहुमानास्पदत्वं(त्वं) भागङ्कीत्याशयेनाह । यस्तु तालं न जानातीति । गायन्नपि न गाता । वदन्नपि(न) वादकः । प्रयोगो हि तालसूत्रस्यूतो हि नटप्रवेशयोग्यो भवतीत्युक्तमसकृत् । गेयादितालवद् गीतमन्योन्यविषयि । तालस्य प्राधान्यात् । असकृन् नटोऽप्यतालजः । अत एव तालस्य सामान्यलक्षणं वाच्यम् ॥ ३६८ ॥

चच्चतुष्टादिभिर्विशेषस्तस्येत्याह । अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलया इति । यतिपाणिलयसमूह इति तालस्य सामान्यलक्षणम् । तत्र ताल एव तावत् क्रियाणां सर्गासा परिच्छेदक इति प्रसिद्धम् । अतो नटानामपि च क्रियाकालस्य चिर-क्षेपणादिति परमार्थः । सोऽपि च (लय) न (काल)स्य पारमार्थिकी(क्रिया) । अपि तु कार्पणिकी । तथात्वेऽपि चान्योन्यापेक्षया तत्कल्पने द्वयोरप्यत्रकल्पनं स्यादिति मध्योऽवधिभूतः । अत्र तृतीयोऽङ्गः प्रकीर्तनीयः । ते चैवं न त्रयो लयाश्चिरं विलम्बितं शीघ्रं द्रुतं मध्यं मध्यममेवेति ॥ ३६९ ॥

लया(य) एव ताल इति मनसि कृत्वा तस्यैव प्राग् लक्षणमाह । त्रयो लयास्तु विज्ञेया इति । लोकसिद्धत्वादिति भावः । उक्तो विभागो लयस्य लक्षण(ण)नान्न(एवत्र) ।

छन्दोक्षरपदानां हि समत्वं यत् प्रकीर्तितम् ।

कलाकालान्तरकृतः स लयो नाम संज्ञितः ॥

इति । हस्वरूपा तस्या(स्ये)यमुच्चारणा कला प्राकृतव्यपदेश्यतया प्रसिद्धा । अन्योन्य-मध्यवर्ती कालः । तत्कालनन्तरं तत्कृतः सम्पादितोऽन एव वैकृतस्वभावो लयो नाम संज्ञितोऽन्वर्थलब्धात्(व्य) । श्लेषविश्रान्त्यात्मार्थः स लयः । तस्य च स्थूलसूक्ष्मकार्य-गम्यं स्वरूपमाह । छन्दोक्षर इति । यदिति । यस्माद्विश्रान्तिलक्षणाच्छन्दश्छन्दोन्तरेण

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि चा(च) ।

नियमो या(यो)यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥ ३७२ ॥

सम तुल्यकालं प्रयुक्तमिति व्यपदेशो जायते तेनाक्षरगत पदगत सकलवाद्यगतश्च लय इत्युक्तं भवति । अनेन च यतिमेदस्यास्यायकाशो दत्तः । न च लयमात्रस्तालः । सकल-
क्रियास्तु तद्भावेऽपि तालमिमानं (ना)भावादिति । तद्विशेषणभूतां यतिं निरूपयति ।
स्रोतोमता च गोपुच्छा समा चात्रेति । त्रिधा यति । अत्र लये विशेषणतया
या यति सा त्रिधा ॥ ३७०-३७१ ॥

ननु विभागोऽयम् । अस्या लक्षणं तु वाच्यमित्याह ।

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि च ।

नियमो या(यो)यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥

इति । गीतवर्णानां स्थाय्यादीनां वाद्ये चाक्षराणां क्षुण्णकटकधादीनां सम्बन्धिना या
लयप्रवृत्तिर्यत्रिशेषो हुतादिस्तयोपलक्षितो यो नियमः सा यतिः । क्रमेण गीता-
श्रया वाद्याश्रया च । पूर्वं यद्वेद्याधिकार एवमुक्तं शिरःकर्मादिवर्तनाचार्यादीनां
लयप्रवृत्त्या नियमो नित्यवाद्यमात्राश्च सा यतिरिति तन्मन्तव्यम् । एतदुक्तं
भवति । लयस्य यः कश्चित्तालनियमोऽनुवर्तनं तत्र चरितप्रध्वसित्वेन सा लघुमपि
गुरुमपि लघू तस्य विचित्रे नियमः । तत्र प्रथमभागे विलम्बितस्य याद्यदन्ते द्रुतस्य
नियम इति स्रोतोऽद्भुतनात्तया यतिरुक्ता । एतद्विपर्ययाद् गोपुच्छा ताद्रूप्यादेव । यस्तु
प्रथमे ताद्यतिनिराहपर्यन्ता स एव लयो नियमः सा समा । तत्रासा क्रमेण द्रुतविलम्बित
मध्या प्राधान्याशयेन विषय उच्यते । परमार्थतस्त्रिष्वपि तिस्र इति । एव नियमविशिष्टो
लयस्ताल इति तावत् । अत एव नियमशस्यैव प्राधान्याल्लोके यतिरिति ताद्रूप्यव्यवहारः ।
एव साक्षाद्यत्र साम्यं वक्ति फलं फलसाम्यद्वारेण दृष्टमप्यगन्तमपि तस्य लोकिकस्यैव लक्षणं
यद्यवच्छिन्नलय तालमिति । यत्र तु साक्षाददृष्टमपि फलं तत्रान्यदपि रूपं यक्तव्यम् । नत्र
चिरशीघ्रतादौ क्रिया यद्यपि या काचिदप्युपायस्तथा नियमादृष्ट(फल)सिद्धये विशिष्टहस्ताङ्गुल
क्रियेवोपयोगिनी । सा च पाणिशङ्केनोक्ता । तदाह दत्तिलः । तत्र तालं (च) पाणिं
च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम् १५३) । तद्वतया क्रियया क्रियान्तरमपि वीणापुष्कर-
वादतानि (दि) स्वीक्रियते । तेन विशिष्टक्रियापरिच्छेदो यद्यवच्छिन्नो लयस्ताल इति
गान्धर्वीयताललक्षणादेर्वीणावाद्यादेश्च क्रियाया प्रदेशान्तरे लक्षितादिह न पाणेः सामान्य-
लक्षणं कृतं विशेषलक्षणं वा ॥ ३७२ ॥

समपाणिश्च विज्ञेयो ह्यवपाणिस्तथैव च ।

तथैवोपरिपाणिश्च गीतवाद्यसमाश्रयः (याः) ॥ ३७३ ॥

लयेन यत् समं वाद्यं समपाणिः प्रकीर्त्यते ।

ध्रुवाद् यदवकृष्टं स्यात् सोऽवपाणिः प्रकीर्तितः ॥ ३७४ ॥

लयस्योपरि यद्वाद्यं पाणिः स उप(सोपरि)इ(रि)ष्यते ।

ततः(त्र) स्थिति(त)लयो यो वै सन्निपातो विधीयते ॥ ३७५ ॥

यस्त्वविशिष्टविशेषस्तमाह । सम(पाणि)श्चेति । ननु साम्यं पश्चाद्वाच्युपर्यु-
परिभाषितं च । एतदेवात्र विश्रान्यतीत्याशङ्क्याह । गीतवाद्यसमाश्रया इति
॥ ३७३ ॥

पृथग्विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । लयेन यत्समं वाद्यमित्यादिना । काचिन्निय-
मादृष्टा रक्त्यतिशया वाऽन्या क्रियाऽवच्छेदिका तथा गीतस्य समकालता पूर्वकालताऽऽ-
गन्तुककालता वा । तत्रेहावापादिकाऽऽयात(काल)ना । तथा सह यथायोगं समकालताऽ-
समकालत्वे मन्तव्ये । यथाह दत्तिलाचार्यः ।

समं वोपरि वा तस्य यद्वाद्यः संस्थितं भवेत् ।

वाद्यं पदाति(मि) पाणौ वा तदेवमभिधीयते ॥

(दत्तिलम् १५३-१५४)

इति । तत्र लय इति तात्पर्यत्वाद्गीतमुच्यते । तथा च त्रिशम्योपरि पाणौ (भ. ना.
२९.८७) इत्याश्रावणकाले आदौ वीणादिवाद्यग्रह इति प्रदर्शितमभियुक्तैर्यथायोगं
क्रियान्तरेण सह सामर्थ्यस्य किन्तनात् । तेन गीतक्रियायां नाट्यक्रियातुल्यकाल(लः)-
समपाणिः । स चोद्वेजिन्यात्ममध्यमेव । यथा(दा) तु गीतक्रियाप्राधान्यात्.....
तृक्रिया पश्चात् तथा(दा)(ऽव)पाणिः ॥ ३७४ ॥

द्वुतलयोचितो यस्यातिशीघ्रं गच्छति स प्रथममेव निर्याति स चापरमपि न प्रतीक्षते
गीतक्रिया तु यदा न तावन् प्रवर्तते प्रथममेव वाद्यानि क्रियान्तरं तदोपरिपाणिः । स
चौचित्याविलम्बिते लये दीर्घसूत्रो हि सहचरेषु प्रा^४ निर्गतेषु गतिमारभत इति । सोपरीति ।
सोऽचि लोये चेत्पादपूरणमिति (अष्टाध्यायी ६.१.१३४) लोः । एवं यतिपाणि-
भ्यामुपक्रियमाणो लय एव ताल इति तस्यैव प्राधान्यं दर्शयितुं पुनस्तद्विषयमेव वक्तव्या-

स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयं भवेत् ।

द्रुतं चापि लयं प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥ ३७६ ॥

यावत् तत्रोन्त(त्त)रकृता^१(कला) द्रुतमध्य(ण्व) लयो हि सः ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैर्द्रुतलयाश्रयाः(श्रितः) ।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानां न विधीयते ॥ ३७७ ॥

न्तरमाह । तत्र स्थितलयो यो वै इति । वैशद्योऽतिशये । तदयमर्थः । इह द्रुतमध्यविलम्बित क्रमेणाधिरा इति तापदुक्तम् । तत्र यद्यतिशयो भवति द्वैगुण्यं न तत् पर वक्ष्यते । ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानामिति (स ना अ ३१.३७८) । सन्निपात इति । हेयरूपकम् ॥ ३७५ ॥

तदेको यदा येन विलम्बिनेन लयेन गायतीति तदा तापतैः कालेन परो द्विर्गायति मध्यलयम् । तदाह । सन्निपातद्वयमिति । तृतीयस्तु चतुर्गायति स द्रुतलयः । तदाह । सन्निपातचतुष्टयमिति ॥ ३७६ ॥

ननु तत्राऽपि त्रिचिद्वद्वृत्तस्तदेव नि(यमरहिता)दित्यादिलयानमध्येत्याशङ्क्याह ।

यावत्तद्यान्त(त्रोत्त)रकला द्रुत एव लयो हि सः ।

एवकारोऽभि(भिन्नक्रम) । उत्तरैव या कला अहेत्या(आहत्य) स द्रुतलयाश्रयत्वाद् द्रुतो लयः । एतदुक्तं भवति । यन् कलापणाङ्गम्वरूपे तद्यत पर न निर्देहति स एव द्रुतलय इति । तेन (न) काचिदनस्या । अथात्र प्रसङ्गादवपाण्यौचित्यं दर्शयति ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैर्द्रुतलयाश्रिताः(तः) ।

इति । लयादवकृष्ट स्यादिति यतो लक्षितः । एतच्च दिग्दर्शनं मन्तव्यम् । अन्ये स्ववपाणिं विलम्बिते (३)परिपाणिं द्रुते निनियुज्जते । तच्च वाद्ये प्रधाने गीते चानुयायीति मन्तव्यम् । तच्च प्राधान्ये ।

अथ प्रकृतमेमाह । अत ऊर्ध्वमिति । द्वैगुण्यादूर्ध्वं विलम्बितादिषु यत् प्रमाणं तत्र विधीयते त्रिभिः शास्त्रेणोच्यते इत्यत्र दृष्टप्रधाने गान्धर्व्ये इति भागाधि-
क्यादारभ्य द्वैगुण्यं द्रुतादीनामुत्तरोत्तरमित्युक्तं भवति । स्वच्छन्दप्रयोगे तु न नियम-
कश्चिदिति यावत् । अतस्तत्र लयनिपाणिभेदानामन्योन्याश्रयानुगुणपौवापर्यस्य भावप्रसूति-
र्लोष्टप्रस्तरेण भेदः । अत एव लयत्रयस्यैव परमार्थ(त) स्फुटलघुगुरुधुरूपताऽविलम्बितेऽपि

इत्येप लक्षणविधिनिर्दिष्टो गानयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम् ॥ ३७८ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालाध्याय एकत्रिंशः ।

त्रिभागाधिकत्वं प्लुते गुरौ च लघौ द्वेगुण्यमिति मूल एव सकलतालानुप्रधानभूते भगव-
त्पार्थवीपतिवक्त्रचतुष्टयोद्धीते चक्षुष्टे सुरचितमेव । तथा च गीतकादावदृष्टफले तैरेव
व्यवहारः साम्यमात्रोपयोगिता तालव्याप्ते तु लघ्वर्ध(ना)त्तेन तदर्थेन विन्दुता सार्धेन वा
द्वुतेन विरामवता सविन्दुकेन वा सद्दुतेन वा गुरुप्लुताभ्यामेवंभूताभ्यां वा भवन्ति विचित्रा-
स्तालगतयः । तत एवापरिसंख्येयत्वान् मुनिना दर्शिताः । लक्षणकारेण प्रतिपदं
लक्ष्यं कथं दर्शनीयम् । लक्षणेन [च ते गता(ल्य)ध्याये (भ. ना. १२) चतुरर्धकक
(र्धक)लं (वा)स्यात्तथा(द)र्धकलं वा(लमेव च) (भ. ना. १२-३१)
(इ)ति । अपरार्थानुसरण.....धृतो तथा एतेष्वधगतिप्रज्ञाविलक्ष्णी-
त्यादिना]

[अपराह्वानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ।

एतेष्वेवं गतिं प्राज्ञो विकलां सम्प्रयोजयेत् ॥]

(भ. ना. १२.३९)

इत्यादिना] च संगृहीताः (पुष्करा)ध्याये (भ. ना. अ. ३४) च संग्रहीष्यन्त इत्यास्तां
तावत् ॥ ३७७ ॥

वृत्तमध्यायमुपसंहरन् भाविनमासूत्रयन् सङ्गतिं करोति । इत्येप लक्षण-
विधिरिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं तालः । तत्र विधि(विः)दृष्टोपयोगी सास्ति(भ्य)-
त्वक्रममानता(स्ता)लः । अत ऊर्ध्वमिति । एतदध्यायोक्तवस्तुताया(ला) दे[व ध्रु]वा
इति प्राप्तावसरत्वात्ताल(ला) इदानीं लक्षणीयाः । इति शिवम् ।

पोप्लूयन्ते यदुपरि[परे] पारलाभानवाप्ते

य(र्य)त्प्रोक्तानां विमलमपि सन्देहमेवावहेत ।

मायोपाधिप्रकटगहनात्तालतत्त्वादमुष्मात्

प्रोत्तीर्णाः[सः]स्मरदमनममी संस्मरामो ध्रुवार्थम् ॥

॥ ३७८ ॥

इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
तालाध्याय एकत्रिंशः समाप्तः ॥

॥ श्री ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्याय ।

‘ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।

‘गीताङ्गानि तु(नीह) सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकशः ॥ १ ॥

या नमः पाणिका गाथाः सप्तरूपाङ्ग एव च ।

सप्तरूपप्रमाणं हि तद् ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ॥ २ ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्याय ॥

प्रावेशिक्यपवर्गसन्ततिमहाभागेषु या क्षेपिका

चित्रात् संसृतिरङ्गमण्डलतलादस्माच्च नैष्कामिकी ।

सम्भोगान्तरसंप्रसादसुभगश्रीशुद्धविद्यात्मिका

चञ्चलःसारमयी ध्रुवा विजयतां स्पर्धात्मिका सा तनुः ॥

उक्त तावदनन्तराध्याये (म ना. अ ३१) ध्रुवाणां लक्षणं वक्ष्यामीति । तत्र ध्रुवाशङ्कार्थं व्याचिकीर्षुर्युगलम्माह । ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युरिति । पूर्वं नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोग इति (म ना १ ५१) । तदयं सम्बन्धः । नारदाद्यानि गीताङ्गानि वणाङ्गानि सप्तरूपाङ्गमात्रा मुखप्रतिमुखाणि सप्तरूपप्रमाणं यथाश्रवतुरश्रादि याश्चर्च नमगाथा( ) पाणिका इह नियुक्तानि तदेव ध्रुवेति संज्ञितम् । नान्यत् किञ्चिदिति नपुमकेन गीताङ्गसप्तरूपप्रमाणात् सम्बन्धः । या इत्य(ने)न नमगाथापाणि कानाम् । इहेति नाट्ये । अनेकश इति त्र्यस्तममल्लादिप्रकारैर्विचित्र्येण विशेषोपरज्जनाय नियुक्तानि । तद् ध्रुवेति संज्ञितम् । कथं सर्वाणि सन्ति । सर्वशब्दः प्रकृत कार्त्तयेन यानन्ति यत्र रज्ज्जातिशयात्रियुक्तानि तानन्ति तत्र समुदितान्येव ध्रुवा ।

ननु कस्मादेतत्समुदायो ध्रुवा । आन् ध्रुवासंज्ञानीति । स्त्री(न)पुमकेरुपे । तदयमर्थः । गीताङ्गसप्तरूपाङ्गसप्तरूपप्रमाणस्य ध्रुवेति सज्ञा । नमगाथापाणिकानां च ध्रुवा हि मूलप्रकृतिरुच्यते । एतान्च गीतानुपदे सौष्टम्यदौ जगद्द्विनि गेयमार्गे

१ र ध्रुवा इति निरुक्तानि । अ ध्रुवेति शक्तितानि स्युः । म ध्रुवाङ्गानि तानि । १ ज गीताङ्गानीह ध्रुवेतु तानि मे ग(र सम्बन्ध) विबोधत । च गीताङ्गानीह । ३ च अङ्गमेव च । ४ च, च । ५ र सा ध्रुवेत्यभिसंज्ञिता ।

एभ्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य^१ नानाच्छन्दःकृतानि तु^२ ।

‘ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं पुनः’ ॥ ३ ॥

मूलप्रकृति । तेन कारणेन गतेन ध्रुवेति व्यपदेशेन कार्यरूपं समुदायेऽपि भवितव्यम् ।
या ऋग्माथ यानि गीताङ्गानीति । (ए)वेति भेदोपक्रम उपजीव्याशस्य विनियोगभेदं
ज्ञापयति । त च यथावद्दर्शयिष्याम । अन्ये तु गीताङ्गानि यानि ध्रुवासंज्ञानि
नियुक्तानि च तानि ध्रुवासंज्ञानीति तच्छब्दाध्याहारेण श्लोकं प्रथमं योजयित्वा या
क्वच इति द्वितीयं पृथगेव योजयन्ति ।

ननु कारणे मूलप्रकृतिर्यादुन्मीलिनाद्यष्टके तावदस्ति ध्रुवाव्यपदेशम्(श) । यथोक्तम् ।

उन्मीलिता मा(सृ)ना चैव विश(शा)लाविरले तथा ।

उत्सृष्टा विश्रुता चापि विप्रकीर्णा तथोद्भूता ॥

एता ह्यष्टौ ध्रुवास्तत्र वर्णतालैः चित्रवत् ।

अक्षराणि यथाकुड्यं तद्विद्याद्गुरुलाघवम् ॥

.. ..

... .

... .

... .

शशिचूडामणिं विरचितशोभं वरदम् ।

शरणं गतोऽस्मि भगवन्तमीश्वरम् ।

पितृवनरङ्गमहानर(ट)मजितं शम्भुं नमामि सर्वोत्कृष्टम् ॥

शम्भुं नमाम्यखिललोकपतिम् ।

नमत महेश्वरपदयुगलम् ।

प्रणमाम्यहं शिवं वरदम् ॥

एता(इत्या)दय ॥ १-२ ॥

मूलप्रकृतौ ध्रुवाव्यपदेश(शो) दृष्टे कार्येऽपि भवतु नाम । कार्यस्य तु स्वरूपं
वक्तव्यमित्याह । एभ्यस्त्वङ्गानीति । एभ्य इति सम्पराभ्युपगमः । गीताङ्गेभ्योऽपि
प्रथमस्य कस्यचिदशोद्धारः । स एवेहाङ्गमित्युक्तम् । एतानि गीताङ्गादीनि समुदायरूपाणि

१ द अत्रेभ्य उद्धृत्य । २ य च । य क्रियानि तु । ३ म गम्यत्व । ४ ज गतस्ता-
त्रिपोधत । य अह द्विजा ।

मुखं प्रतिमुखं चैव वैहायस(सि)कमेव तु ।

स्थितप्रवृत्ते वज्रं च सन्धिः संहरणं तथा ॥ ४ ॥

'प्रस्ता(स्वा)रो मापघातः स्यादुपवर्तनमेव च ।

'उपघा(पा)तः प्रवेणी च चतुरश्रं सदीर्घकम् ॥ ५ ॥

या आलम्ब्य यद्वियन्ते उत्कृष्टभाजो भवन्ति । तथा भुवामवं नानाप्रकारं रसभावप्रकृत्या-
द्यौचित्यात् प्रवृत्तं मात्रावृत्तगणवृत्तविशेषमापारमाश्रित्यैव सङ्घातरूपतां भजन्ते । यानि
कार्यरूपाणि ध्रुवात्वं तद्व्यपदेशं गच्छन्ति अथ तानि वक्ष्यामीति वाक्यभेदेन
संगन्धः । अथेति वाक्यभेदेन सूचकः । उद्धृत्येति । क्रियारूपमिति भिन्नकर्तृताभावः ।

एतदुक्तं भवति । यथाऽभ्युद्गमनि सङ्घातेन रसनायामङ्गानि पुरुषमद्य(ट)राजादीनि
केनचिदुत्कर्षेण स्थितानीति कृत्वा सङ्घातान्तरेण सम्पाद्यमानापूर्वदशावैचित्र्येण कारण-
कार्यात्मभावोऽभिव्यनाक्ति तथा गीताङ्गादीन्यदृष्टप्रधाने गीतकादिरूपसंघातोस्थितानि कुत-
श्चिद्रसभावकृतान्यौचित्यसमर्पणात्मकरञ्जनायोग्यलक्षणादुत्कर्षादुचितगीयमानवृत्तविशेषाश्रयेण
संघातात्मकरूपं प्रतिपन्नकारणत्वं प्राग्(प्राग् द)याया अननुभूय कार्यमौचरकालिकं भजन्ते
कारणशङ्क्यपदेश्यानि च भवन्तीति ॥ ३ ॥

तानि यद्यपि तालाध्याये(भ. ना. अ. ३१)दर्शितानि तथा(ऽपि) विस्मर-
णशीलायोपलक्षणार्थं पठति । मुखं प्रतिमुखं चैवेत्यादिना । पदकलाप्रमाणं पूर्वोक्त-
मिति (न)लिख्यते । न चात्रैतदीयमुपकरोति(तीति) लक्ष्यते । तथाऽष्टकलमानं सङ्गृहीतमिति
किं प्रतिमुखादिना । एवं सन्धिप्रस्वारवजादौ पौनरुक्त्यं स्यात् । क(रिं)श्चिदेवाङ्ग उपजीव्य-
त्वं वक्ष्यामः । संहरणमन्तम् । चकाराः परिगणनाशङ्कां व्युदस्य नाना गीताङ्गानि
वर्णाङ्गादीन्यपि स्वीकुर्वन्ति ।

तदयमर्थः । गीतकानामृगाथापाणिकानामङ्गतो यत् किञ्चिदुत्कृष्टमङ्गरूपं लक्ष्यते तत्
सामान्यानुगुणैः प्रावेशिक्यादिभिः पञ्चभिः सङ्घातैः स्थापयितव्यम् । स नास्ति सङ्घातो यत्र
सप्रा(वा)णि तानि न व्याप्रियन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शा इव.....भावेपु बाहुल्यादल्पवैचित्र्य-
कृतस्तु विशेषः । तथाहि । प्रधानार्थसूचना मुखात् । तदनु वस्तुसूचनं प्रतिमुखात् ।
पशुन्या(वस्तुन्य)लङ्कारयोजनं वैहायसात् । यथास्थितप्रस्थितानुबन्धः(ः)स्थितानां(त्) ।

१ अ. शिवमेव च । च. च । २ च. प्रस्वारः । ट. प्रस्वारश्चोपवर्तय मापघातस्तथैव च ।

३ च. उपघातः प्रवेणी च । अ. चतुरावपते च प्रवेणी दीर्घं तथा ।

‘सम्पिष्टमन्ताहरणं माहाजनिकमेव च ।

ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि^१ पञ्चानामपि नित्यशः^२ ॥ ६ ॥

निवृत्तानां सन्धानं प्रवृत्तात् । अर्थापादनं वज्रात्मना(नो) ह्यनुसन्धानं सन्धेः । वाक्यार्थसमाप्तिः संहरणात् । वर्णानुक्त्यर्थः प्रस्वारात् । सम्पिण्डिततात्पर्ययोगो माप-
घातात् । पुनरावृत्त्या गीतमुपवर्तनात् । पूर्वार्थनिगमनमुपपातात् । एकस्यैवार्थस्य
वैचित्र्ययोगो वेणीप्रवेणीभ्याम् । द्वैधीकरणं चतुरश्रकात् । प्रधानार्थविश्रान्तिः
शीर्षकात् । छन्दःक्रमायातगुरुलघ्वादिसंपूर्णत्वेन गतिवैचित्र्यं सम्पिष्टकात् । भाव्य-
र्थान्तरसमाक्षेपोऽन्ताहरणात् । .....मिति पूर्वोक्तं म(मा)हाजनिकात् ।
एवमन्येभ्यो वाङ्मेभ्यस्तद्रूपमनुसर्तव्यम् । तद्यथा । अङ्गिनोऽङ्गेभ्यो गीयमानसृग्भ्यः पदविच्छे-
दस्य गीतमध्यविघटनम् । तथा चोक्तम् । सामिग्रथितावस्थानेऽवग्रहो भवेत्
इति । गाथाभ्यो हृदयाल्हादकवृत्तोपयोगः । यथोक्तम् । नानाच्छन्दःसंस्तुतानि ।
ह्लादनार्थस्य च्छन्दे च्छ(छन्दश्छ)न्द इति स्मरतः सौकुमार्यादिगुणगणयोगः । पाणि-
कायास्तालविभागः शम्भ्यादिकमपि हीनसत्तरूपप्रमाणम् । तत्र हि तालोऽन्योन्यैः शम्भ्यादिभिरु-
पनीयमानसंसर्गो दृष्ट इति प्रमाणमा(म)त्र एव ध्रुवासु निवेशयति । तदेवं प्रतिध्रुवं गीताङ्गादिभ्य
एतदुपजीवितम् । गान्धर्वसंस्कृता नारदाद्या(नारदीयशिक्षा १-२)गानयोगं(ग) चिकीर्षवस्तस्य
गान्धर्वप्रकृतित्वेन व्यवस्थापयन्तो भोगोपयोगिनमुक्तपूर्वसंधातं नायमस्माभिः स्वमनीषिकाकृतः
किन्तु प्रकृतावपि न दृष्ट इत्यागमप्रामाण्येनोपोद्बल्यन्ता(न्त आ)गमानुरसा(नुसारि) हि
दृष्टफलमपि भोजनादि प्राणाः(णायाम)सन्ध्याद्या इत्यागमानुसन्धानेनोपबृंहयन्ति । नैतन्न
वाच्यम् । किमिति एते साक्षाद्गमार्प(र्थ)साधनोपात्ताः । किमनया.....कल्पयेति । ये
त्वेतद्गतं गत्याद्युपजीव्यमित्याहुस्ते किमत्र फलमिति प्रष्टव्याः । भोजनप्रादुर्भूतादिवद्
दृष्टफलतागमप्यवृष्टमिति चेत् तत्समस्तानां युगपद्वा विकल्पनेन वेति सर्वमसमञ्जसप्रयासम् ।
तस्मादुक्तधर्मोपजीवनमेव परमगुरुनिरूपितं युक्तम् । यथोक्तं श्रीमदुत्तलदेवपादैः ।

स्थितात् स्थायित्वसम्पन्नात् प्रस्तुतस्येमयोजनम् ।

ध्रुवासु यद्यदन्वेभ्यस्तद्वत् प्रज्ञोप(ज्ञः प्र)कल्पयेत् ॥

इति । भट्टमतेनापि ।

गाथानां पाणिकानां च गानमा(नं म)सृणसम्पदा ॥

इत्यादि ध्रुवकार्ये कारणवद् धर्मानुगमात् ॥ ४-६ ॥

एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विवस्तु परिगीनिका ।

त्रिवस्तु मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥

ध्रुवा वर्णास्त्रि(स्र)लङ्कारा यतयः पाणयो लयाः ।

ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा(न्धा) यस्माद् तस्मात् ध्रुवा(ः) स्मृता(ः) ॥ ८ ॥

ध्रुवेति सामान्यव्यपदेशे स्थितेऽपि तालप्रमाणगमनगताद् विशेषव्यपदेशेनाह । एकवस्तित्वेति । यत्रेकेनैव तालेन वर्णाङ्गेन च निर्ग्रहेण तत्र ध्रुवेत्येव संज्ञा । यत्र त्वं समवृत्तादो (युगौज इति नि) यमे द्वाभ्यां तेन परिच्छिन्ना गीतिरप्रेति वृत्त्या परिगीनिकेत्यपि संज्ञा । यत्र तु त्रिभिरपूर्वेरेणाङ्गे स्तुत्याङ्गानां निर्ग्रहे कृते तुर्यस्य भागस्य तन्मध्यादेव केनचित्निर्ग्रहेण व्यथरङ्गोचितपरिक्रमणं दूय याद्विम्बण्डत्वमेव खण्डनेति ध्रुवासु नियमाभावात् तन्मन्द्रकगीतकवत् व्यङ्गत्वान् मन्द्र(द्र)कम् । निषमवृत्तवत् तुर्येऽपि तालेऽन्यतालवर्णाङ्गयोगे चतुष्पा(प)देत्यपि संज्ञा ॥ ७ ॥

अन्ये त्वेकद्वित्रिचतुःखण्डकृता एता संज्ञा इत्याहुः । गीततालपदान्यत्र । एव कारणानुगमाद् ध्रुवेति यो व्यपदेशस्तमन्यथाऽपि समर्थयतो

ध्रुवा वर्णा स्रलङ्कारा यतयः पाणयो लयाः ।

ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा यस्मात् तस्माद् ध्रुवाः स्मृताः ॥

इति गीतकादौ .. .. पातानां स्वाध्यादीनां (द्रुतादीनां) च ब्राह्मणाद्यां (द्विप)-न्योन्यमनुगुणानुगुणकभावात् अश्विद् निनियोगनुखेत प्रकृत्या सर्वेषां तत्र भावात् । ध्रुवासु तु रसाद्यनुगुणो यो गीयमानस्य वृत्तस्यार्थन्तत्रानुगुणो यः प्राधान्यात् पातादीनामन्यतमः । तदौचित्येनान्येऽपि प्रवर्तन्ते । यथा रथगत्यौचित्याद् द्रुतरूपे पाते तदनुमारिणो वर्णवर्णाङ्गादयः । करुणरसोचिते वर्णाङ्गे तदनुगुणा गुरुप्लुनादिरूपेण पातादयः । एव प्रत्येकं वाच्यम् । तत्र ध्रुवा इति पाताद्याः । एतेषां ध्रुवादीनामन्योन्यसम्बन्धेऽव्यभिचारितया ध्रुवरूपे निमित्तं पदम् । आधारत्माद्यो(दौ)चित्यबोचनाच्च । न हि निराधारा वर्णादयो(प इति) । दर्शितं चैतत् ।

अन्येऽपि कुड्यचित्त(त्र)दृष्टान्तेन तेन ध्रुवाणामाधारं पदमिति पर्यायात् तद्विधत्ते यस्यां वृत्तजातौ सा ध्रुवेति । अत एव लक्ष्ये गीयमानं रूपकमेव ध्रुवेत्याहुः । अक्षरयोजना(च्च)ध्रुवा द्रुताद्या लयाः । तस्यां (वर्णा)व्यपेक्षावाशित्यान्योन्यसम्बन्धा भवति(न्ति) । ध्रुव पदं तस्माद्धेतो प्रावेशिक्यादयो ध्रुवा इति ॥ ८ ॥

ध्रुवास्तु'पञ्च विज्ञेया नानासंस्थानसंश्रयाः' ।

एतासां सम्प्रवक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकारणम् ॥ ९ ॥

उपवृत्तं प्रवृत्तं च प्रावेशिक्यां प्रकीर्त्यते ।

वज्रं च शीर्षकं चैव शीर्षिकायां विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥

तासां विभागा रसाध्याये (भ. ना. अ. ६) यद्यपि दर्शितास्तथापि तद्वान्तर-
भेदसम्भवाभिधित्तया तदनुवदति । ध्रुवास्तु पञ्चेति । पञ्चैव प्रावेशिक्यादयस्ता एव.....
नाना..... । अत्र विशेषणद्वारेण हेतुः संस्थाने तु गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरमात्रेयत्ता रस-
भावप्रकृतिभेदश्च तदाश्रयेण प्रकारनानात्वम् । तथाहि । प्रावेशिक्या एव रसादिवशात्
स्थिताकारादिभेदान्तरात्.....च्छन्दोवृत्तभेदाच्चासंस्थानभेदाः । तासां त्वप्रत्येकं यद्यपि
समस्तो रूपादियोगो दर्शितास्तथापि किञ्चिदङ्गं प्राधान्येन निवेशयितव्यमित्येतत् सूत्रयति ॥९॥

उपवृत्तमिति । उपवर्तनप्रवृत्ते प्रावेशिक्याम् । तथाहि ।

प्रविशति वपिताविरहजमतिमोहास्थानजगुरुकोपम् ।

जलद्र(द)तटि(डि)त्कूनलक्षणं कुञ्जरनाथो वनम् ॥

इत्यारिकं प्रवेशध्रुवया निमित्तानुसन्धिः क्रियते । प्रवेशके ह्युन्मतो भविष्यतीति तादृशश्चिरं
भवति । ततः प्रविशतीति हि दूरस्थो सामाजिक(का)गोचरः प्रयोगानङ्गत्वात् तदीयं सर्वैव
प्रावेशिकी निवृत्तानुसन्धानं प्रवृत्तावुपजीवति तदवकाशदर्शकस्तु ग्रन्थः । .....
समस्तानुसन्धानस्थानीया । (त) च वस्तुमात्राख्यशीघ्रता नावश्यमेव युक्तम् । अतिमम-
चित्तवृत्तेऽपि सागरिकाया मनोरथकलितप्रियतमसमागमालापादेवौत्सुक्यप्रवृत्तस्त्वगाधिपयो-
ऽस्त्येव (रत्नावली) । तथा चित्तद्रुतलयावृ(त्तु) प्रायरूपंशकं प्रयुज्यते । चलं
हि गुणवृत्तमिति (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् २.२.९ योगभाष्यम् २.१५) नीत्या चित्त-
व्यभिचारिभावानुसन्धिः स्थायिभावानामित्युक्तमसकृत् । (इ)ति तथाविधचित्रतासूचकः
समस्तलय इत्यादिसिद्धये भाष्यं गानेन । तदुपवर्तनानीतमस्थि(स्थिति) पूर्वकैव सर्वा चेति ।
का गतिरिति दीप्ते विन्म्वितादिरेवोचितः प्रयोग इति सर्वा तावत् प्रावेशिकी प्रवृत्तौपवर्तना-
भ्याम् । अन्ये तु सुन्वाप्तोवाय तु विदारिक्यं वृत्तावित्याहुः । तत्र

शीर्षिका चोद्धता चैव अनुवन्धा विलम्बिता ।

अङ्किता चापकृष्टा च पदप्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥

(भ. ना. ३२.३२९)

प्रस्वारो मापघानश्च माहाजनिकमेव च ।

प्रवेणी छुपपातश्च अङ्कितायामथापि च ॥ ११ ॥

मुखप्रतिमुखोपेता छव(प)कृष्टा विधीयते ।

वैहायसान्ताहरणे स्थितायां सम्प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥

इति प्रतिश्रुतं पङ् मेदा विशेषरूपा रसमात्रप्रकृतिकथादिभिदा वक्ष्यन्ते । तेन प्रावेशिक्यपि पदप्रकारा । तस्यां सर्वत्र तावत् प्रवृत्तोपवर्ण(र्त)ने उक्ते । अधुना तस्मा एव च शीर्षक-
भेदेऽधिकं कर्तव्यमाह । वज्रं च शीर्षकं चेति । चकारेण प्राक्ननोपजीवनं पृथकारेण प्रावेशिक्यामेव शीर्षकभेद इत्याह । तत्र यथाप्रथममन्यत्र पात्रमुपकान्तम् । यथा सूत्रधारस्य प्रवेशोच्छादंसां प्रवेशने शीर्षकं निरन्वयानमेव । द्वितीयं तत्र त्रित(त)तया विमावादि-
व्याकीर्णनेन सोऽर्थो वर्षमानो दृढीकर्तव्य सामाजिकाना धियि तदेतदवज्ञाप्रधाने विश्रान्ति-
[मन्ति]मशीर्षकात् ।

अन्ये तु प्रावेशिकीभेद एव शीर्षकं भुगयामेतदपि तु पञ्चानामपि शीर्षकभेदे विनियोगोऽपमित्याहुर्गुचरत्रापि च ॥ १० ॥

अथाङ्किताख्ये भुगणा भेदे विनियोगमज्ञानमाह । प्रस्वार इत्यादि । शृङ्गार-
प्रधानाङ्किता । तत्र वर्णानुत्कर्षाद्विभावादिमम्पिण्डीकरणमन्यार्थसमर्पणमर्थम्य वैचित्र्योत्प्रेक्षण-
पूर्णका (क) चेत्यवश्यमर्तव्या । यद्वक्ष्यति ।

अङ्किता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।

यस्मात् स्थानप्रसन्ना च तस्मादेता(पा)ऽङ्किता स्मृता ॥

(भ. ना. अ. ३२.३३४)

इति । तदेतत् प्रस्वारदेरुपस्था(पा)तान्तात् ॥ ११ ॥

अथापकृष्टाख्ये भेदमाह । मुखप्रतिमुखोपेतेति । अपकृष्टमाकृष्टं वर्ण(न)म् ।
मिताक्षराण्येतस्यां प्रधानम् । तदनुगामि सूचनीयम् ।

अथ विलम्बिताभेदमाह । वैहायसान्ताहरण इति । वैहायसान्ताहरणे
स्थितायां द्रुतविलम्बिताया सूत्रारङ्कारयोगात् विलम्बितत्वादेव सर्वहायसकात् । मध्यमानां
च सा वक्ष्यते ।

मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिता ।

(भ. ना. अ. ३२.३३९)

संहारश्चतुरश्रश्च नर्कुटे खञ्जके(नर्कुटे) तथा ।

सन्धिः प्रस्वारसंयुक्ता अ(क्तस्त्व)न्तरायां स्मृता(तस्)तथा ॥१३॥

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।

तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥ १४ ॥

इति । एषां च प्राधान्यात् प्रधानानुयायित्वमिति भाविक(त)प्रधानार्थस्याक्षेपः । अन्ता-
हरणात् सैव च द्रुतविलम्बिता । प्रासादिक्या भेदत्वमस्ति तस्याम् ॥ १२ ॥

अङ्गविनियोगमाह ।

संहारश्चतुरश्रश्च खञ्जके नर्कुटे तथा ।

इति । हास्यप्रधानत्वात् तस्य च मितशरीरत्वाद्वाक्यार्थसमाप्तिः । शृङ्गारानुगमयोगाच्चार्थस्य
द्वैधीकरणं ललितभावत्वाद्वास्यशृङ्गारयोग्य इति हि वक्ष्यते (भ. ना. अ. ३२.३४०) ।
तदेतत् संहाराच्च(रश्च)तुरआच्च(श्रश्च) । तथेति यथासंख्य उ(सु)पासनाय । उद्धतानु-
बन्धयोस्तु सामान्यविनियोग एव पूर्वोक्तः । एवं प्रावेशिक्या अतिसामान्यतो विशेषं चेति
विनियोग उक्तः । आक्षेपिकाप्रासादिक्यान्तरानैष्कामिकीनां चातिसामान्यतो विशेषतश्चेति
द्विधा । अन्तरध्रुवायास्तु तृतीयमपि सामान्यविनियोगमाह । सन्धिः प्रस्वारसंयुक्त-
स्त्वन्तरायामिति । भाविनोऽनुसन्धिर्वर्णानुत्कर्षश्चान्वरध्रुवाभेदेषु सर्वेषु प्राधान्येन
योग्यः । यत्र पठिनाङ्गविशिष्टतानुविशेषयोजनं रसभावप्रकृतिपरमार्थोद्दीपनमिति टीका-
कारैरुक्तं तद्युक्तिपार्गागमातिपातं लक्ष्यते । विरुद्धं च तदुपेक्ष्यमेव ॥ १३ ॥

ननु ध्रुवायास्तु(वास्तु)पञ्च विज्ञेया नाना संस्थानसंश्रयाः ।

(भ. ना. ३२.९) इत्यत्र छन्दोवृत्तरूपं संस्थानं यत्सूचितं तत् कुत्रांश उपयुज्यत इत्या-
शङ्क्याह ।

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।

तानि छन्दोगतै(र्वृत्तै)र्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥

इति । अङ्गानि विवधादीनि कला गुरुयुप्लुतद्रुताद्या नी(ना)तिर्वचिन्यात् कृतानीत्यनुसारेण
वर्धमानादिगीतकान्तर्गतानि मुखं च (खं)प्रतिमुखं चेति (भ. ना. ३२.४)
चकारालयत्यादयः । एवकारो मित्रक्रमः । तुर्विशेषद्योतकः । तेन कलादयो यावच्छन्दो-
गीतैरेव वृत्तैर्विरच्यन्ते । निराधाराणां पदेन विना केषाञ्चिद् दर्शयितुमशक्यत्वात् । तद्यथा ।
मुखप्रतिमुखाद्युपजीवितस्यार्थस्य केचित्तु शक्या अतिसमावप्रकृत्यादिनिरूपकयोग्या न भवन्ति
यथा विवधादयः ।

अथश्च चतुरश्रश्च तालः कार्यौ ध्रुवात्मकः ।

पट्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्व प्रकीर्णितः ॥ १५ ॥

पूर्वपामेव गीतानां ग्रान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।

तेषां वृत्तविधौ कार्यमेककं (को) विवधोऽथवा ॥ १६ ॥

नन्वेवं पदमात्रमस्तु किं वृत्तेनेति तु शब्दवृत्तमपि स्फुटमेव रसभागादिव्यञ्जक-
मित्युक्तं पूर्वं वाचिकाभिनये (भ. ना. अ. १२.२) । वृत्तग्रहणं चण्डसो दण्डकादि-
गतगुरुलघुनिवेशात्मकवृत्तापाकरणार्थम् । लघुरुस्याक्षरसंख्यामात्रस्या..... गायत्र्यादि-
सदृशस्य व्याकरणार्थम् । मात्रावृत्तेष्वपि चण्डस्तदेव मात्रासंख्या । तथाहि । गायत्र्यादित-
एवोद्धृत्य चण्डोऽप्यभिप्रेत्य भेदसंकरेण मात्रावृत्तानि दर्शितानि । ध्रुवादिगणावि-
(ध्रुवास्त्रि)ति । षण्मात्रा यावत् पङ्क्तिव्यतिमणीनामादौ कलहललितं चतुर्थाङ्गम् । अन्त-
रायास्तु हंसास्यादयो दण्डकरुलमात्रावृत्तभेदा ॥ १४ ॥

नन्वङ्गानि तु विविधानीति सजातपूर्वकाणि । कत्र. पुनरित्यभिप्रेत्य शय्याघातङ्गा
परिहर्तुमाह । अथश्चैति । अथश्चचतुरश्रौ यौ ध्रुवात्मकौ च मूलप्रकृतिभूतौ
ये(यौ) च पूर्व तद्विकलभेदौ पट्कलाष्टकलौ कार्यौ तालरूपौ । चकारान् मिश्रभेदौ ।
चतुष्कलमिति चैतन्यप्रदमिति दर्शितम् । अतिविततचतुष्कलप्रकारोऽपि चकारेण
द्वितीयेन सङ्गृहीतः ॥ १५ ॥

एवं कलस्वरूपमभिधाय गीताङ्गेषु वक्तव्यमाह । पूर्वपामेव गीतानामिति ।
पूर्वेषां सामवेदतुल्याना मद्रकाता ग्रान्यङ्गानि तेषां मध्यादेकको विवधो वा ।
अथ सङ्ख्याद् वृत्तं कार्यम् । एकमेव वर्णाङ्गं भुगसु निवेश्यम् । न तु काव्येष्वपि । आवृत्त्या
विशत्यङ्गपरमादिति तावदेको विशेषः । त्रिगोपान्तरमप्याह । वृत्तविधाविति । गीतकेषु
तालोचितवर्णाङ्गानुसारेण मात्रानियमात्मकं वृत्तम् । यथोक्तम् ।

अक्षर्यां चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णनस्तु सा ।

(भ. ना. अ. ३१.११८)

इति । चत्वारस्तु गुणा (भ. ना. अ. ३१.१०६) इत्यादि च । इह तु त्रिवर्त्यः ।
रसभावोचितं वृत्तमेव प्रधानम् । तथा तु गुणेन शय्या वन्ध. स्थितो वर्णाङ्गतातो
नियो(ज्य) इति । केचिद् वृत्तिविधौ कार्यमिति पठन्तो वृत्तौ वृत्तं वर्णाङ्गशङ्कतालि-
कादिकमाहुः ॥ १६ ॥

एककं तु विदार्येका ते चोभे विवधः स्मृतः ।
 पट्परं व्यवरं वाऽपि विदार्या वृत्तमिष्यते ।
 पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता ॥ १७ ॥
 एतेषां चापि वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।
 'ज्येष्ठानां वृत्तसंयुक्तं कुर्यादादौ तथैव च ।
 विवधं चैव मध्यानां नीचानामेककं तथा ॥ १८ ॥

विदा(री)तियोगः(ः)कृत एककादिमिरिति सा वक्तव्या । नन्वतिक्रान्तेऽ-
 ध्याये(भ ना. अ. ३१)ऽङ्गलक्षणएवा(णा)वसर एव विदारीलक्षण कस्मान् नोक्तम् । उच्यते ।
 वेदे विच्छेदसम्भवात् । विदारी निवेद्यमाना शोभातिग्रय पुष्पातीत्याशयेन ध्रुवाध्यायेन
 (भ. ना. अ. ३२) तल्लक्षणमाह । पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीति । अवान्तरवाक्यस्य
 समाप्तौ म्याय्यादिवर्णम्याप्यपन्यासेन न्यासेन वा समाप्तिर्विदारी । विदारण विदारी ।
 रिभाषाख्येन बहुना वृत्त्या इति कृटिकारान्तान् डीपि (अष्टाध्यायी ४.१.४५) च
 रूपम् । तदाह । अभिसंज्ञिता अन्वर्थेति । तद्योगाच्च गीतग्वण्डो विदारी ॥ १७ ॥

एव प्रसङ्गाद्विदारीं लक्षयित्वाऽज्ञाना प्रवृत्तिभागेन विनियोगमाह । एतेषामिति ।
 विधिर्विभाग प्रकृतिषु सम्भवोऽस्येति । तत्र वृत्तं बहुवेदारिकम् । ज्येष्ठेषु तेषां
 हि प्राधान्यात् तदन्तरार्थविश्रान्ति सम्भति । यत्र विश्रान्तोऽलङ्कारयोगः । विचित्रव्यभि-
 चारिकत्वात् स्थायिना(न) । यथा । .... रो अनुसरइ गुरु अइ च्छिज्ज
 ण्णणेण किणीवणे विणज्झि दइत्तिम् । [अनुसरति गुरुमपि शिष्यो दण्डेन
 केलियने विनक्ति दट्टिम्] (अत्र) वृत्तं च नियम्यते न तु ज्येष्ठा । तेषु विरधैकरूपोरपि
 सम्भवात् । एकाद्विषयण्डादावि तान्म्य लक्ष्यते । अधमस्य तन्म्यत्र गुणीभावाद् बहुचेष्टाभावा
 इत्येकेन विदारी । यथा विट्पकस्य । यथा । महुअर इह सिरिअ [मधुकर इह
 शिन्वा] इति । मध्यमस्य तु मध्यमादेनो विवधः सम्भवी । अत्र चोभयतोऽपि न नियमः ।
 अत्र टीकाकारेणाक्षिप्तम् । वज्रं च शीर्षकं चेति (भ. ना. अ. ३२.१०) विनियोग-
 प्रागुक्तः । तत्र वज्रादिषु वर्णान्तराज्ञाना तालाध्याये (भ. ना. अ. ३१) बहुना
 बहुशक्ति (री) पूर्वापरविरोध इति । तदेतदस्मदागमव्याख्यायां निरुथान(रूपित)-
 मेव । अन्यदेव हि वज्रादिभ्य उपजीव्यमिति दर्शितम् । तेनाऽपि न परिहारमुपेक्षमाणेन

१ द उतामानां भवेत्ता मध्यानां विवधः इत्यम् । नीचानामेककं वार्त्तं ध्रुवा पदविषया इत्थं ।

न्यथ्रं वा चतुरथ्रं वा योगं^१ ज्ञात्वा प्रयोगजम् ।

तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्याऽवसानिकी^२ ॥ १९ ॥

‘गायत्र्याश्चा(द्यां चा)पि शकार्याश्चा(र्यां चा)न्तरे वा व्यवस्थिता ।

तेन^३ पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्याऽवसानिकी ॥ २० ॥

प्रज्ञातयेयमेव दिक् सृष्टा । सदागमाभावान्तु न स्पष्टीकर्तुं पार्यते हि । तथाहि तेनोक्तम् । प्रकृतिविभारभाग्रभागेतत् । अन्यथा गीतमाङ्गमेवेदं गीयत इति भवेत् । लयभङ्गोत्थाननीजगत चेदमेवेति ॥ १८ ॥

अथ रसप्रसादनोपयोगकृतात् प्र(प्रा)धान्याद्वा प्रासादिकीं ध्रुवा विचारयति । न्यथ्रं(न्यथ्रं) वेति । युज्यते योगो वाक्यम् । प्रयोग उक्तो वक्ष्यमाणो विनियोगस्तज्जम् । न्यथ्रं चतुरथ्रं वा पाठ्य ज्ञात्वा त पदप्रमाणे च प्रासादिकीं कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । इह न्यथ्रं चतुरथ्रं वा भागेन तापच्छन्दोदृत्तरिनियोगो वक्ष्यते । तदनुसारेणेन तत्सदृशवृत्तौ प्रासादिक्या पाठ्यान्तरभाविन्या युयात् । एक हि ध्रुवापाठ्य योग्य(ग्या) इमोचित्येन । अवसायोऽवसान निश्चयो रस । तत्प्रयोजनमित्यस्या(मय्येत्या) वसान(नि) की ।

अपरे तु न वृत्तमनेन प्रासादिक्यामुच्यते तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपि तु पद्यौ चित्रस्त्वारूपश्च विनियोक्ष्यमाणत्वात् । अपि तु या त्र्यथा चतुरथा । उचितवृत्तपाठ्यानां तु चतुरथ्रताल इत्याहुः । इदमेव युक्तमित्युपाध्यायाः । अन्ये तु न्यथ्रं वेति प्रावेशिकीं काया । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभागाऽनुभागाभ्यां स्फुटनिरूपणा ॥ १९ ॥

अथास्य शब्दाङ्गस्याह । गायत्र्यां चाति(पि) शकार्यामिति । अन्तर-
ग्रहणात् तयोरुपलक्षणमात्रेण न कार्ययोगात् । मैत्रचैत्रयोर्द्विजास्तद्भोजयेति । तेन
उष्णिगनुष्टुपत्रिष्टुप्बृहतीषड्छिन्निष्टुप्जगत्यतिगतीशकरीच्छन्दप्रमाणेन यानैककेन द्वाभ्यां
त्रिभिश्चतुर्भिरेषिकैर्वा प्रासादिकीं कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभागा नि
स्फुटरूपणा । अतिवितते च पाणिकालमपि तु योग्य(म) पि न चेदुभयं चैनत् प्रसिद्धि
विरुद्धमित्येवम्भवेत् । तासु यत् प्रमाणं तदुपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्तं तेनेति
॥ २० ॥

१ इ श्लोकः । २ च प्रयोगजम् । ३ च स्यादवसानिकी । ४ च गायत्र्यां चापि शकार्याम् ।
५ च तेन प्रमाणयोगेन ।

‘शक्याश्चाति(र्यां चाभि)कृत्याश्च(त्यां च) येऽन्तरे चावसानिकी ।
तेषां मात्रार्धविहिता’ ध्रुवा पादमया (यी) स्मृता ॥ २१ ॥

‘यतिच्छन्दोविधानेन गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।
कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिकः ॥ २२ ॥
मध्यमोत्तमयोः कार्या चतुरश्रावसानिकी ।
मध्याधमानां कर्तव्या ज्यश्चा चैवावसानिकी ॥ २३ ॥

एवं वर्णवृत्तैः प्रासादिक्यां तालव्यक्तिमभिधाय मात्रावृत्तैरप्याह । शक्यां चाभिकृत्यां चेति । चतुर्दशाक्षरा शकरी । एकविंशत्यक्षराऽभिकृतिः । यदन्तरालं यानि मात्रावृत्तानि तत्प्रादयोगेन प्रासादिकी कार्या । मात्राभूयस्त्वेऽपि द्वाक्षराणि गुरु-प्रवेशान्न भूयांसि भवन्ति । मात्रेति मात्रावृत्तादि । तदर्थं समन्वयः । शक्यभि-कृत्ययोरन्तरे मात्रा विहितेति मात्रावृत्तान्युक्तानि । तेषां ये पादास्तन्मयी अवसानिकी ध्रुवा स्मृतेति । ये इत्युपरितनशब्दोपक्रमः । तेषामित्युपचारविषयो यथा समभारो या च ऋतकामाय यो मोदो(दः) तस्मादागत(म)वत् ।

अन्ये तु श्लोकद्वयेऽपि चकारादुपलक्षणमपि संगृह्यते । छन्दोविनियोगमात्रमत्र । न तु श्रव्यतोपयोगिता । गुरुलघुयतिनियमे मात्र किञ्चित् कृत्यम् ॥ २१ ॥

गीतवशादेव यत्याधवच्छेदाच्छ्रव्यत्वसिद्धिरिति यो मयोक्त (भ. ना. १४.१) इत्यत्र तं प्रत्याह । यतिच्छन्दोविधानेनेति । छन्दो विधीयते येन प्रयोजनेन तच्छन्दोविधानं श्रव्यत्वम् । तेन ध्रुवापादो यत्या विरामेणोचितेन शुद्धतया चोपलक्षितः कर्तव्यो वर्ण्यत्वे च नियमो गुरुलघुभिरन्वितः कर्तव्यो मात्रावृत्तत्वे यादृगमेव प्रमाणमागमोदितं रूपं यथा वेतालिकी यतिरन्तराणां वा समपादो.....दत्तेन युक्तः कार्यः । एवं चावसानिको रसवृत्तिनिश्चयकृद्भवति । यथा गीतियोगेऽप्यवसानिको निश्चययुक्तः कार्यो न वृत्तं यत्यादिसमाच्छादकं कार्यम् । अपि तु तदनुवर्ण्यैव कार्यमिति पूर्वपक्षिकसम्मतं हेतुद्वयमप्यहेतुकृतम् । अवसानिक इति मत्वर्थीयः पञ्च(यष्ट) (अष्टाध्यायी ५.२.११५) ॥ २२ ॥

एवं पाठ्ययोजनया प्रासादिक्यारूप्यश्चादितालविभागं निरूप्य प्रकृतिभारोनाप्याह । मध्यमोत्तमयोः कार्या चतुरश्रेति । गीतकेऽप्यवसानिको निश्चययुक्तः कार्यः ।

अथ 'पूर्णपदी या तु तस्या वृत्तं प्रवेशजम् ।
 तत्रेष्टवृत्तमामाण्याद् ध्रुवा कार्या प्रमाणतः' ॥ २४ ॥
 ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः^१ ।
 यथास्थानरसोपेता ह्युत्तमाधममध्यमाः ॥ २५ ॥
 कनीयसीग्रहा काचित् सन्निपातग्रहाऽपरा ।
 तथाऽऽकाशग्रहा काचित् त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २६ ॥

एवमुत्तमस्य तत्रचतुरश्रतालेन मध्यमस्यापि तदनुगतस्य चतुरश्रं च । अधमस्य तु
 पञ्चश्रं तद्वाहुल्ये मध्यमत्वे च । एवमेव द्वित्रिचतुरश्रेति.....पादयुक्तानां प्रासादिकीनां
 वृत्ततालविविक्त ॥ २३ ॥

यासां तु नियमेन पादचतुष्कं तासां विधिमाह । अथ पूर्णपदीति । पूर्ण(पंः)
 पादो यो द्वितीयपादस्तावच्चतुर्भाग इति पूर्णतमस्य । चतुर्वर्ष(पद)ऽगमनेन चतुष्पदी या
 प्रासादिकी सा प्रवेशिकी वृत्तेनैव कार्या । न तु तत्रैव ... इष्टम् । कविप्रथमम्बीहूतस्य
 प्रवृत्तस्य प्रामाण्यात्(त्) प्रमाणीकृतच्छन्दोविशेषाद् ध्रुवा कार्या । न तदेव वृत्तमपि
 तु तच्छन्दकमिति यावत् । प्रमाणत इति चतुरश्रादिनेत्यर्थः ।

टीकाकार(रा)स्तु परिक्रमणैल्लिकोणचतुष्कोरङ्गापेक्षया व्यश्चतुरश्रताल-
 विभागमाहुः । तदसद्वृत्तस्य न रुचितम् । पादविभागेन वहिरङ्गविभागत्वात् । तत्रिरुल-
 ल-चतुष्कलविभागेन चाचपुटेऽपि बुल्लवराअय्यज्जपाज्ज रस्सणीआ (चोलपराजययशोऽथ
 रक्षणीयम्) इति पादचतुष्टययोगे मुखचतुष्टयदर्शनात् ॥ २४ ॥

एवं प्रासादिकीं विचार्य सर्वध्रुवाविषयं विचारमाह । ध्रुवास्त्विति । या एताः
 पञ्चापि ध्रुवा यथास्थानरसोपेताः स्थानं प्रवेशादि(दिं) रसं अनतिक्रम्योपेता
 उचिता(क्ता)स्तथा वक्ष्यमाणा नानावृत्तसमुद्भवास्ता उत्तमाधममध्यमास्तु ज्ञेया
 यथोत्तमादिप्रकृतिविषये स्वस्वप्रमुख एव ज्ञेयम् । तथा हि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २५ ॥

तत्रोत्तमविषयं कनीयस्या ग्रहणेन सूच्यते । कनीयस्याध्यायपरिक्षेपप्रवेशात् ।
 अन्यतमदर्शनेनोत्तमविषये यं भ्रुवेति दर्शयेत् कुशीलगाना तदुचिनपुष्करवाद्यादिसन्निधानाव-
 धानसम्पत्तिरित्थं कार्या । मध्यमध्रुवा तु हस्तद्वयसन्निपातेन ग्रहणकालप्रथममाविना सूच्या ।

१ म. पदा । ब. चूर्णपदी । २ ड. अवसानिकी । र. प्रयोक्तृभिः । ३ घ. समन्विता ।
 ४. गानरुतसमुद्भवाः ।

प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता ।

प्रासाधिकी तृतीया च चतुर्थी 'चान्तरा ध्रुवा ।

निष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी वृत्तकर्मणि ।

'आसामेव प्रवक्ष्यामि छन्दोवृत्तसमन्वितम् ।

गान्धर्वं यन् मया प्रोक्तं' स्वरतालपदात्मकम् ।

'पदं तस्य भवेद् वस्तु स्वरतालानुभावकम्' ॥ २७ ॥

एतदुभयाभावेन शून्ये च ग्रहणमात्रेणाधमा ध्रुवा । अङ्गुल्यूध्वंतया गुणप्रकाशनमुत्तमेपु सन्निपातो मध्यमेपु शून्यत्वं गुणशून्यादधमेष्विति केचिद् यथासंख्योल्लङ्घनेन व्याचक्षते । अन्ये तु कनीयसी प्रहारपातेनोत्तमध्रुवासु भाण्डग्रहः समहस्तप्रहारपातेन मध्यमध्रुवासु शून्यवर्तनामात्रोपक्रमेणाधमध्रुवास्वित्याहुः ।

उपाध्यायास्तु मन्यन्ते । कनीशद्वेनाथ एव पादभागः । तेनोत्तमध्रुवायां गानसमकालं पुष्करवाद्यमित्यर्थः । तेन ध्रुवातुल्यवृत्तत्वं भाण्डवाद्यवृत्तमुत्तमे येन गानं स्फुटमिति यावत् । सन्निपातः प्रथमपादान्ता कला । ततः प्रथमध्रुवासु भाण्डम् । मध्यमेपादावेव भाण्डग्रह इति ॥ २६ ॥

ननु गान्धर्वमुखेन भागवद्गानमिह लक्षयितुमारब्धम् । गान्धर्वेऽपि तथैव च स्वरविधिरध्यायत्रयेण (अ. २८.२९.३०) दर्शितः । तालविधिरध्यायेन (अ. ३२) च । तत्रैव पदविधिरिति (रपि) दर्शितः । कुलकच्छेद्यादि नाप्रमाणमिति किमपि कथिनम् । द्विगुणाक्षरसंयोगात् (भ. ना. ३१.८४) कार्यस्त्वक्षरजो विधिः (भ. ना. ३१.१५७) इति । तदभिनयाध्याये (भ. ना. अ. ८.९) ध्रुवाणां प्रवेशाद्विमेदो रा(र)मार्धाचित्यमात्रं च निरूपणीयम् । किमन्ये(ने)न विनतेन छन्दोवृत्तिविचारेण । अधोच्यते पदमिह प्रधानं तद्गान्धर्वेऽपि तथैवेतदित्याशङ्क्याह । गान्धर्वं यन् मया प्रोक्तमिति । गान्धर्वं यत् करकादिवन् प्रोक्तम् । अदृष्टप्राधान्यात्तस्य चापूर्व-प्राधान्यं न भवेत् । अभ्युपगतमेतन् । किन्त्वन्यथा तस्य गाने प्राधान्यमन्यथा च गान्धर्वे । तत्र हि स्वरतालौ प्रधानम् । तौ चानाधारौ न शक्यौ प्रयोक्तुमित्याधारतया यदुपयोगि तदाह । स्वरतालानुभावकमिति ॥ २७ ॥

१ घ. चोपरा । २ द. ध्रुवा ध्रुवः । ३ द. एनामौ चैव दक्षानि छन्दोवृत्तिविधानम् ।

४ घ. स्फुटं पूर्वं । ५ द. यदेतत् । ६ द. विनाविनम् । ७. अनुभाविनम् ।

यत् स्यादक्षरसम्बद्धं तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।
 निबद्धं चानिबद्धं च येन तेन द्विधा स्मृतम् ॥ २८ ॥
 अतालं च सतालं च द्विप्रकारं तदुच्यते ।
 सतालं च ध्रुवाऽर्थेषु निबद्धं सर्वसाधकम् ॥ २९ ॥
 'यत्तु वाक्करणोपेतं सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
 'अतालेन निबद्धं च पदतालं प्रकीर्तितम्' ॥ ३० ॥

नन्वर्थावगतिरत्र प्रधानं गान इव । असंशयं । अक्षराणि गान्धर्वे पदानीति यावत् । यत् स्यादक्षरसम्बद्धमिति । निबद्धमिति । झुंङ् दिग्गल्यादि (भ. ना. २९.९६) । एवं हि प्राक्तना (प्राक् ता) न्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि (भ. ना. अ. ३१.१०४) इति । अनिबद्धं देवं शर्वमिति (भ. ना. ३२.४८) कविभिर्न (रा) देयत्वात् । निबद्धं पद्यमनिबद्धं गद्यमिति तु युक्तम् ॥ २८ ॥

अतालमिति । अप्रतिष्ठं च । द्वयमन्योन्यसंगतौ । एवं गतं तावद् गान्धर्वे पदप्राधान्यं गाने स्थितं तदित्याह । सतालं च ध्रुवेति । सतालं परस्परसंगतिप्रधान- (म्) । अर्थेषु च रसोचिनेषु निबद्धं यदीदृक् पदं तद् ध्रुवा । अतो नादृष्टार्थं ध्रुवापदं गान्धर्वपदवत् । अत्र हि गम्भवत्पदे च स्तोत्रार्थपेक्षा । नागमापेक्षि देवतापरि- तोषकृत् । स्तुतिमम्भप्राप्तादेव तत्तिद्धे । गाने तु तदवगमं प्रधानं सामाजिकं प्रति । तदाह । सर्वसाधकमिति ॥ २९ ॥

ननु नाट्येषु स्वराख्यप्रभृतिगानमनक्षरमेव दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्तु वाक्करणो- पेतिमिति । वाक्करणं वाक्क्रियामात्रस्वराख्ये हुंकार इति तदुक्तं यद्गानं तदतालप्रतिष्ठं यावद्गति यावच्छक्ति च प्रयुज्यमानत्वादनिबद्धं च । स्वरयोजनेऽपि गान इव रसापेक्षरु- वर्णालङ्कारादिनियमाभावेन यथाकविस्वातन्त्र्यं तदेवंविधमतालं त्र्यश्रमात्रादिरूपविहीनं ध्रुवा- गानात्मकमेतच्च भवतीति यावत् । ननु किं तथाविधस्य प्रयोगेनेत्याह । सर्वातोयेति । सर्वातोद्यानां तत्तुपिरादीनामनुरञ्जकं स्वाद्याशस्य भाविध्रुगरजनोपयोगिनस्तद्दीपा- वंशादिवशात्-पूरकमिति यावत् ॥ ३० ॥

१ घं. तत् पदं द्विभिन् स्मृतम् । २ म. वस्तु । ३ म. अतालमनिबद्धं च तदतालं प्रकीर्तितम् ।
 ४ घ. पदं तत् तेजमयं तु ।

'नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।

निबद्धं तु पदं ज्ञेयं सतालपतनाक्षरम्' ॥ ३१ ॥

अनिबद्धाक्षराणि स्युर्यान्य(नि) जातिकृतानि तु' ।

आतोद्यकरणैस्तेषां विधानमभिनिर्मितम् ॥ ३२ ॥

अपदान्यनिबद्धानि तालेन रहितानि तु ।

'आतोद्येषु नियुक्तानि तानि तानि तु रञ्जयेत् ॥ ३३ ॥

ध्रुवाक(क्)मेवंविधगानमिति दर्शयति । नियताक्षरसम्बद्धमिति । नियतानि प्रकृतरसाद्यौचित्याय त(द्)गुणालङ्कारसंघटनादीनि यान्यक्षराणि तैर्युक्तम् । च्छन्दसाक्षरपरिमाणे यस्या विरामेण युक्तम् । सह तालेन यत्राक्षराणि सह पतनेनावगमनवत् ॥ ३१ ॥

ननु लक्ष्ये वाद्ययोगेऽपि तालप्रधानमिति विगीतं ताल(ल)कारादिनार्थशून्यं दृष्टं तस्य कर्तुपयोग इत्याशङ्क्याह । अनिबद्धाक्षराणि स्युरिति । अनिबद्धान्यर्थशून्यानि यान्यक्षराणि जात्या छन्दोरूपया विहितानि तेषां यद्विधानं तदातोद्यगतैः पुष्करवीणा-दिगतैः करणैः क्रियाऽभिनिर्मितं सम्यग् निर्णीतम् । एतदुक्तं भवति । उद्धतपरिक्-मणादौ भाण्डवाद्यमात्रे प्रधाने तन्मात्रोद्दर्शनमात्रम् । तेन तच्चापि ध्रुवरूपं न भवतीति यावत् ॥ ३२ ॥

एवंभूतेषु च गायनसावधानत्वं यत्नेन विधेयमिति दर्शयति । अपदानीति । एवंभूतानि यान्यक्षराणि रञ्जयेद् यत्नेन रक्तियुक्तानि सम्यादयेत् । कथमित्याह । आतो-द्येष्विति । वीणावंशसुरादिमिथीकरणेन नियोजनेनेत्यर्थः ।

नन्दयमेव तत्र रजनाप्रकार इति कुत इत्याह । अपदानीति । किं .....पदम् । अनिबद्धान्यर्थशून्यानीत्यर्थः । अत एव विद्यमानेऽपि ताले तत्कार्यकरणतच्छून्यानि विना ह्यर्थेन तालोऽपि परिक्रमणादिरूपत्वात्किञ्चिन्कर इति यावत् ।

अन्ये तु तत्तमुपिरगतानां स्वराणां वैचित्र्यं यथा क्रियेत तदनेनोच्यते' इति व्याचक्षते । तते सुपिरे च विपदवृत्तानुहीनानि यानि स्वरमात्राणां करणमात्रजनितानि

१ र. छन्दोयतिसमन्वितम् । २ य. रगमात्रमुद्धवम् । स्याच्छन्दोयतिमात्रं ॥ तथा चानियताक्षरम् । अनिबद्धपदं ज्ञेयमतालपतनाक्षरम् । ३. नानाच्छन्दसमुद्धवम् । विपमाक्षरसम्बद्धं स्वच्छन्दयतियोजनम् । आतोद्यैर्हस्तवीणानी रञ्जयेष्व धनानि तु । ३ ड. ते तत्रप्रयुक्तानि च । ४. तेनरात्रगमा इति । ४ र. आतोद्यपरणैरेषां विधानमभिनिर्दिशेत् । अपदान्यनिबद्धानि ह्यतालानि यानि तु ।

यानि चैवं निबद्धानि छन्दोवृत्तविधानतः ।

ध्रुवारूपाणि' पूर्वाणि' तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः' ॥ ३४ ॥

अत्युक्तं च प्रतिष्ठं च मध्यं गायत्रमेव च ।

एताः स्थिताव(प)कृष्टास्तु(सु) व्यञ्जा ज्ञेयास्तु जातयः ॥ ३५ ॥

उष्णिगनुष्टुप् बृहती पङ्क्तिश्चेतीह जातयः ।

एताः प्रासादिकीनां तु व्यञ्जा ज्ञेया यथाक्रमम् ॥ ३६ ॥

अनुष्टुप् बृहती चैव जगत्पथ विलम्बिता ।

ध्रु(द्रु)ता च चपला चैवमुद्गता 'कृतिरेव च ।

ध्रुवाणां जातयो ह्येताः प्रयोगेषु प्रकीर्तिताः ॥ ३७ ॥

रक्षयेत् । आश्रित्येत्यध्याहारः । तानि तालपदवृत्तान्यक्षगण्वाश्रित्य तन्मेलनीयतां तदनु-
हारेणेति । अत एव गान्धर्वाद्विलक्षणमत्र पदप्रधानमिति स्थितम् ॥ ३३ ॥

ततः प्रकृति . ... यानि चैवमिति । वैचित्र्यमिति । पदानीति प्रकरणा-
द्विशेषम् । प्राधान्येन चारवधानि ध्रुवारूपाणीति मामानाधिकरण्यम् । छन्दोवृत्ति-
विधानाद्वैतोक्तौ वक्ष्यति तत एव पूर्वाणि प्रधानानि । अवृत्तपदमात्रापेक्षया तानि
रसाद्युभोगीनीति विशेषत उक्तमसकृत् । अन्ये तु पूर्वाणीति पदं ध्रुवायाः शुष्काक्षराणीति
तात्पर्येण पश्चात् कर्तव्यस्यार्थस्य संप्रहर्षमित्याहुः ॥ ३४ ॥

एकैकाक्षरैर्नार्थपुष्टिगिति द्विगदि(रक्षरैरि)नि । अत्युक्तादि गायत्र्यन्तं
विलम्बिताह्य(स्व)पकृष्टासु च व्यञ्जभेदः । उष्णिगाद्याश्चत्वारि(तल.) प्रासादिक्यां
निरूपयति । अत्युक्तं चेति । चक्रासत् सुप्रतिष्ठा । स्थितासु विलम्बितासु ध्रु-
वपकृष्टासु छन्दः । जातय इत्युपचागत सामानाधिकरण्येनोक्ताः । छन्दसु जाति-
शब्दप्रयोगो वक्तव्यः । तदनुयायिन्वाद् वृत्तेषु जातिशब्दप्रयोगो ध्रुवाभेदेऽप्यनुगमात् ।
ध्रुवासु जातिव्यवहारो रसभावकृतभेदस्यान्वयात् । एवमि(म)त्य(त्यु)क्तादि गायत्र्यन्तं
विलम्बितास्वपकृष्टासु च व्यञ्जभेदे । उष्णिगाद्यानि चत्वारि प्रासादिकीषु व्यञ्ज-
भेदो(दे) ॥ ३५-३६ ॥

अनुष्टुप् बृहती जगती प्रावेशिकेषु । तत्रैव विलम्बितादीनि वृत्तानि
॥ ३७ ॥

प्रावेशिकीनां 'जातीनामुद्धतानां' निबोधत ।
 पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् सजगती तथाऽतिजगती पुनः ।
 शकरी चेति निर्दिष्टा उद्धतानां तु जातयः ॥ ३८ ॥
 सर्वासामेव जातीनां त्रिविधं वृत्तमुच्यते ।
 गुरुप्रायं लघुप्रायं गुरुलघ्वक्षरं तथा ॥ ३९ ॥
 गुरुप्रायाऽव(प)कृष्टा स्याल्लघुप्राया द्रुता तथा ।
 गुरुलघ्वक्षरप्रायाः शेषाः कार्या ध्रुवास्तथा ॥ ४० ॥
 वृत्तान्योजकृतानि स्युर्दुःखे^१ यानि भवन्ति हि ।
 तानि द्रुतासु^२ योज्यानि लघुयुग्मकृतानि तु ॥ ४१ ॥
 यानि चाल्पाक्षराणि स्युरल्पच्छन्दःकृतानि तु ।
 तानि स्थिताव(प)कृष्टासु कार्या ह्या(ण्या)क्षेपिकीषु च^३ ॥ ४२ ॥

उक्तासु पङ्क्त्यादीनि पञ्च ॥ ३८ ॥

जातीनामिति । यावच्छन्दसामिति ॥ ३९ ॥

अपकृष्टेति । विलम्बिता(त)ल्यवती प्रायो गुरुप्राया । शेषे(पा इ)ति ।
 मध्यलयविषया (गुरुलघु)प्रायाः ॥ ४० ॥

व्याप्तिं शिक्षयितुमाह । वृत्तान्योजकृतानि । भवन्तीति शत्रन्त(म्) ।
 युतानीत्यन्ये । तत्रार्थे तत्र दुःखे न तत्प्रधाने करणादौ । ओजकृतानि व्यश्रमेद-
 विषया(पकृष्टासु) युक्तानि स्युर्वृत्तानि । तानि द्रुतलययोग्यासूद्धताम्बप्यवान्तरेण
 गुरुस्थाने लघुयुग्मेन योजितानि योज्यानि । तद्यथा । अत्युक्तादीनि व्यश्रे स्थितानि
 स्वरभेदेन यान्युक्तानि तान्येव लघुयुग्मीकृतगुरुरूपाण्युद्धतासु । ईशं वन्दे । देवं शर्वम् ।
 (इत्यत्र लघुयुग्मीकरणे) द्रुतगति गजपतिरिह किल विचरति (इति) ॥ ४१ ॥

एतद्विपर्ययेण व्याप्तिमाह । यानि चाल्पाक्षराणीति । ह्रस्वाक्षराणि यानि
 यानि वृत्तानि तानीति । छन्दोपेक्षयाऽल्पच्छन्दसि तथा स्थाप्यन्ते । युगस्य गुरुकरणात्ता-
 न्याक्षेपिकीपृद्धतासु द्रुतलयास्त्वप्युक्तानि । अनया मङ्ग्या स्थितापकृष्टा करणार्हाणि ।
 चोऽप्यर्थे । यथा ।

गुर्वादिस्तु गुरुः कार्यो लघ्वादिश्च लघुस्तथा ।

ये त्वोजञ्छन्दसां युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा ॥

यान्योजयुग्मञ्छन्दांसि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तथा ।

लघुयुग्मकृता याऽस्या(ः) स्थिता साऽऽक्षेपिकी भवेत् ॥ ४३ ॥

[गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।

ये त्वोजञ्छन्दसां युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा] ॥ ४४ ॥

प्रवणनञ्छन्दोघत्तो भवणिवदे उपक्रम सोयुक्त ।

[प्रवणनञ्छन्दोघत्तो भवानीपतेरुपक्रमः संयुक्तः]

लघुयुग्मस्य गुरुकरणे ।

सेव्वणअकाअरा रूपाभाग संणेह(आ) ।

[सेवानयकातरा रूपाभोगा संज्ञेया]

॥ ४२ ॥

अथाक्षेपिक्यां कीदृग् कृतं प्राधान्येनेत्याह । यान्योजयुग्मञ्छन्दांसीति । वृत्तान्योजयुग्मगतपृथगलक्षणत्वाद् योगो युग्मानीत्युच्यते । तेनार्थसमानि वृत्तान्याक्षेपिकेषु पूर्वम् गुरोर्लघुद्वयस्थाने योजनया स्थितायां विलम्बितायाम् । अन्ये त्वोजे(ज इ)ति सप्तमीं पठन्तश्चतुरश्रविषयाणि च्छन्दांसि भङ्ग्यन्तरेण अश्रेऽपि विधेयानीत्येवं वाक्यस्य तात्पर्यमाहुः ॥ ४३ ॥

गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।

इति । (न) कचिदपि लोके दृश्यते । सङ्गृह्यगुरुस्थाने यथासंख्यं तालोचितगुरुलघुयोजनं कार्यमिति । ..... कर्तुं लयादितालजातं संगृहीतेत्यथ विरहे मअणो अहिअं दहंद्द(हउं) । (विरहे मदनोऽखिलं दग्धुम्) । अनेन लघुद्वयगुर्वात्मना चर्चरीतालः संगृहीतः ॥ ४४ ॥

प्रयो हृस्मिः । लघुयाया हुता कार्या गुरुयाया विरम्बिता । अग्रमेव विधिर्नैवस्तुद्विनास्वदिताय च । लघ्वादिर्लघुयुग्मा च हुता चाक्षेपिकी तु सा । गुरुयुग्मा तु सा तु स्यात् स्थितस्याक्षेपिकी स्मृता । परास्वपि चतुर्गता ध्रुवास्तानेव योजयेत् । प्रासादिभ्यन्तराक्षेपैर्यथायोगं द्विपादिना । उक्तायानां चतुर्गता भवेदल्प-प्रमाणतः । वर्णप्रकर्षणात्तस्य साम्यतालिन योजयेत् ।

'विपमांशाक्षराणि स्युः पदैरर्थवशानुगाः' ।

शम्भ्याताल्लेन ता योज्या वर्णेनाकर्पितेन तु ॥ ४५ ॥

जातीनां त्वथ सर्वासां छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ।

स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधत ॥ ४६ ॥

एवं समार्थसमविषमविचारं कृत्वा विषमवृत्तविषयं तमाह । विपमांशाक्षराणि स्युरिति । विपमांशानि मात्रावृत्तानि । अंशो हि चतुर्मात्रादिः । विषमाक्षराणि च वर्णवृत्तानि विषमाणि वैषम्यसंख्ययाऽत्रान्तरसंख्यायोगेऽपि गुरुलघ्वात्मना बोधयथा वा ।

ननु तत्र प्रतिपादं तालस्य कथं समत्वेन योजनमित्याह । शम्भ्याताल्लेनेति । अत्र यास्वित्यध्याहारः । यासु विषमाण्यक्षराणि च पादे हेतुमिस्ता भुवासु चञ्चत्पुटादितालेन योज्यात्(ः) । आकर्पितेन च वर्णेन । एतदुक्तं भवति । लघुस्थाने वर्णे वाकर्पणीयो गुरुस्थानेन क्रमणीय इत्येवं वा साम्यमापादयेदिति । शम्भ्यादितालग्रहणेन चञ्चत्पुटादितालो लक्ष्यते । केचित्तु श्रमपरिहारार्थं भोजनप्राङ्मुखतान्यायेनादृष्टसिद्ध्यर्थं शम्भ्यातालौ भुवाताल्लेखावृत्त्या यावत्संभवं योज्यौ । तथा च भट्टवृद्धदत्ताधि(धीन)पाणितल(ल)य-भङ्गलक्षणपुस्तकेषु सर्वत्र शता इति प्रस्तारो दृश्यते ।

ननु किं तथाविधैः पादैराश्रितैरित्याह । अर्थवशानुगा इति । अर्थो ह्यत्र प्रधानमित्युक्तम् ।

अपरः श्लोकस्यार्थः । अकलितेनापि विकारभाजा वर्णेनोपलक्षितम् । यच्च शम्भ्यातालमिति तालविशेषः कश्चित् प्रतिपादमप्यभ्यस्तेन योज्यः । अर्थसमविषमेऽप्यर्थं ..... भवति श्लोकः । तेन च चतुर्ल्यद्विल्यचतुर्भङ्गे यदुपभङ्गादीनां लक्ष्ये दृश्यमानानामिव तद्बीजमिति साम्यापादनाय शम्भ्यातालवत्र नादृष्टार्थमिति यद्यन्ते(मन्यन्ते) तदसत् । अन्यतरेणान्येनापि वा तत्रोक्तेन वा पा(प)यान्यतरेण वा भ्रुङ्कासापिण्यादीनामपि साम्यसिद्धेः ॥ ४५ ॥

जातीनामिति ध्रुवाणाम् । छन्दोग्रहणं दण्डकादिबुद्धसाय । निदर्शनं ग्रन्थं वक्ष्यामीति । तेन ग्रन्थेन कथं छन्दो वृत्तं प्रदर्श्यत इत्याह । स्थानेति । स्थानं विनियोगविषयः स उदाहरणाल्लक्ष्यते । तदर्थमेवोदाहरणमिति वृद्धाः । यथा । सोऽदि

१ ड. विपमात्पाक्षरा वापि पादा ये अर्थवशानुगाः । वर्णे प्रकृष्टैरतेनां ॥ शम्भ्या तालेन भोजयेत् ।
२ य. समानुगैः । च. वशानुगैः । ३ य. वर्णिता । य. वर्णांसांसुतेन च ।

गुरुर्गाथांशको 'यत्(यः) स्यात् सर्वपादेषु दृश्यते ।
श्रीरिति ख्याननामा सा कीर्तिता प्रथमा ध्रुवा ॥ ४७ ॥

यथा ।

देवं शर्वमीशं वन्दे । ॥ ४८ ॥

'मध्यलघुनाथ विद्युत्पादे 'पादे समं विभक्तेन ।
आदिलघुना धृतिः स्याद्गणेन योज्या हि मात्रेण ॥ ४९ ॥

यथा ।

शङ्करः शूलधृ(भृ)त् पातु मां लोककृत् ॥ ५० ॥

लघुः स्यात् पदादौ त्रिके या धृतिः सा ॥ ५१ ॥

यथा ।

उमेशः सुरेन्द्रस्तवायुः करोतु ॥ ५२ ॥

'लघुनी गुरु वा कथिता रजनी (त्रियामा) ॥ ५३ ॥

यथा ।

विरहे मदनः अधिकं दहति ॥ ५४ ॥

एता नृत्ते च गीते च ज्ञेया वै गीतजातयः ।

प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाभ्यां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५५ ॥

द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते ।

सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन तु ॥ ५६ ॥

तारा अस्तु किलिण्णा (गोचति तारा अश्रुक्लिना) । इत्युदाहरणम् । भूतलं
तन्त्र्याः श्लोकविषये प्रयोग इति गम्यते । प्रमाणं लक्षण(णम्) । संज्ञा श्रीरित्यादिका ।
तेनोदाहरणलक्षणसंज्ञाभिरिति यावत् ॥ ४६ ॥

तत्रायं ग्रन्थः स्पष्ट इति विषयस्थाने व्याख्यायते । सुखग्रहणार्थं इति निजेन
श्लोकेन हि तामां संपदं ज्ञूमः । उदाहरणाच्च पादं लिख्यमानः । यतिविरयः श्रव्यताद्वि-
निबोधसिद्धये ।

१ च. यस्याः । २ द. यत् पदमध्यतः स्याद्यु सा तदिह । ३ च. पादेन समं । ४ द. लघुनी
गुरु धेदजनी खलु सा । ५. लघुनी धीर्धमतो यत्र सदा रजनी सा ।

प्रतिष्ठा यथा ।

सोसअन्तो अङ्गआइं वादि वादो पुप्फवाही ॥ ५७ ॥

[शोपयन्नङ्गकानि वाति वातः पुप्फवाही ।]

सुप्रतिष्ठा यथा ।

एदिसुए ऊसइआ अज्जइं(इ) मां हंसवहू ॥ ५८ ॥

[ईदृशक उत्सुकितार्चति मां हंसवधूः ।]

लघुनी प्राग् गुरुणी द्वे यदि पादे भ्रमरी(मत्तालिः)सा ॥ ५९ ॥

यथा ।

वनसण्डे अदिमत्तो वणहत्थी परिखिण्णो ॥ ६० ॥

[वनखण्डे अतिमत्तो वनहस्ती परिखिन्नः ।]

प्रथमं च तृतीयं च यस्याः स्याच्चतुरक्षरे ।

पादे लघ्वक्षरे नित्यं सा जयेत्यभिसंज्ञिता ॥ ६१ ॥

यथा ।

हिमाहए वणंतरे अअं गओ पविण्णओ ॥ ६२ ॥

[हिमाहते वनान्तरे अयं गजः प्रविष्टः]

*चतुर्णां यत्र पादानां तृतीयं च भवेल्लघु ।

विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्विजया नाम नामतः ॥ ६३ ॥

यथा ।

मारुल्लवो नज्जन्तओ मेहागमे संवहओ ॥ ६४ ॥

[मयूरा नृत्यन्तो मेघागमे समन्ततः ।]*

पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वेर्दीर्घैः(सर्वे दीर्घा)वृत्तेऽस्मिन् दृष्टा
विद्युद्भ्रान्ता^१ (विस्मया) ॥ ६५ ॥

मेहा गजन्ता लोअं छादन्तो तोयं मुचन्ता संपत्ता मेहा ॥ ६६ ॥

[मेघा गर्जन्तो लोअं छादयन्तस्तोयं मुञ्चन्तः संप्राप्ता मेघाः]

१ र. आशमिदं सान्ततम यत्र गुह सा ललिता । यथा । एदसरे ऊपुदअ यिण्ण इसा हसवहू ।
(ईदृशके उत्सुकितार्चति मां हंसवधूः ।) २ ड. लघुः गुरुः सदा पदे भवेन्नु या जया दि सा ।
३ ड. चतुर्थं च गुरुधेया । * [टीकाकारासम्मतः पाठः ।]

आद्यपरे द्वे यत्र तु ह्रस्वे ना(सा) खलु नाम्ना भूतलतन्वी ॥ ६७ ॥

यथा ।

मेहणिरुद्रं पेक्खिअ चन्दं सोअइ(दि) तारा अंसुकिलिण्णा ॥६८॥

[मेघनिरुद्रं प्रेक्ष्य चन्द्रं शोचति तारा अश्रुक्लिन्ना]

यदि च गुरुः पदनिधने भवति हि सा कलमुखी(पद्मिनी) ॥६९॥

यथा ।

पवनहृदो सलिलघणो भमइ णहे उवकमसो ॥ ७० ॥

[पवनहतः सलिलघनो भ्रमति नभस्युपक्रमशः ।]

प्रथमं च तृतीयं च त्वन्तं चैव यदा गुरु ।

दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरा यथा ॥ ७१ ॥

मेहणिरु(हरु)दुओ णदुओओओ णिच्चणिप्पदो एस चन्दओ ॥७२॥

[मेघरुद्रो नष्टज्योत्स्नो नित्यनिष्प्रभ एव चन्द्रः ।]

द्वितीयं नैधनं चैव यत्र दीर्घाणि सर्वतः ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यथा ॥ ७३ ॥

बलाहएहिं पगज्जिदेहिं णहं समंता परुण्ण अंव(च्च) ॥ ७४ ॥

[बलाहकैः प्रगर्जितैर्नभः समन्तात् पूर्णमेव ।]

लघुनी त्वादौ चरणे यस्या गदिता नाम्ना घनपङ्क्तिः सा(ङ्क्तिका)

॥ ७५ ॥

यथा ।

तडिस्संखुद्वं रवसम्बद्वं जलधाराहिं रुददीव(दिच्च)अमम् ॥ ७६ ॥

[तडिस्संकुर्वं रवसम्बन्धं जलधाराभी रुदतीवाभ्रम् ।]

श्रीर्गे विद्युद्रो यो धृतिः स(सस्)त्रियामा ।

रगौ प्रतिष्ठा समगौ मत्तालिः सृगौ जया-जगौ ।

विस्सया त(म)गगास्तन्वी भगगा(ः) पद्मिनी शन्ध(नल)गाः ॥

वन्दे । शङ्करः । उमेशः । मदनो(नः) । वाति(दि) वातो(दो) ।

हंसवह् । वणहत्थी । पविण्णह(ओ) । मेहा गज्जन्ता । सोअदि तारा ।

भमइ णहे ॥ ४७-७० ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया सुप्रतिष्ठाध्रुवास्वथ ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७७ ॥

आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।

ज्ञेया तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥ ७८ ॥

यथा ।

वज्राहअकूटो धाउज्झरस्रोतो एसो गिरिराओ भूमिंविस(पत)-
दीव(दिश्व) ॥ ७९ ॥

[वज्राहतकूटो धातुझरस्रोता एव गिरिराजो भूमिं पततीव ।]

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च गुरुण्येतानि यस्य तु ।

गायत्र्यधिकृते पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा' ॥ ८० ॥

दीसदि पुण्णओ पुञ्चदिसामुहे ।

जोह्वा(ह्)समागओ पुण्णिमचन्दओ ॥ ८१ ॥

[दृश्यते पूर्णः पूर्वदिशामुखे ज्योत्स्नासमागतः पूर्णिमाचन्द्रः ।]

गुरुयुगमन्ते यदि परमस्या इह कथिता सा मकरकशीर्पा ॥ ८२ ॥

यथा ।

इह सिसिरंमि(मी) मदजणगंमि(मी) पमदवणंमि(मी) विलसदि
वादो ॥ ८३ ॥

[इह शिशिरे मदजनने प्रमदवने विलसति वातः ।]

लघुनी चतुर्थं चरणे तु यस्याः ।

भवतीह सा वै विमला तु नाम्ना ॥ ८४ ॥

कमलाअरेसुं भमरोणदेसुं सम सुद्धवत्ती विहआणव(म)त्ती ॥ ८५ ॥

[कमलाकरेषु भमरोन्नदत्सु समं शुद्धवृत्तिविहगा नमन्ति ।]

यस्याःस्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनम् ।

दीर्घाणीह तु सा वीची(थिका) नाम ॥ ८६ ॥

यथा ।

गज्जन्तो जलदा णचन्ते सिहिणो गायन्ते भमरा रम्मे पाउसए ॥ ८७ ॥

[गर्जन्तो जलदा नृत्यन्ति शिखिनो गायन्ति भ्रमरा रम्ये प्रावृषि ।]

त्रिलघुरादितो यदि च पञ्चमं भवति पादतः प्रकथिता गिरा ॥८८॥

यथा ।

जलदनादअं सुणिअ कुंजरो णददि काणणे वडिगआउरो ॥८९॥

[जलदनादं श्रुत्वा कुञ्जरो नदति कानने प्रतिगजातुरः ।]

आद्ये चतुर्थकमन्त्ये(न्ते) तथा गुरु ।

यस्यास्तु पादतो ज्ञेया हि सा जला ॥ ९० ॥

यथा ।

एसा हि बाउणा विक्खित्तसु(प)त्तअं ।

दद्दूण पादवं हंसी परुणिणा ॥ ९१ ॥

[एषा हि वायुना विक्षिप्तपत्रकं दृष्ट्वा पादपं हंसी प्ररुदिता ।]

'त्रीण्यादौ यदि स्युरन्ते द्वे च दीर्घे ।

ज्ञेया सा विधिज्ञैर्नाम्ना वै मुनन्दा ॥ ९२ ॥

यथा ।

एदे गज्जमाणा अब्भं छादयन्ता ।

भीमा कालमेहा उब्बेदं जणन्ति ॥ ९३ ॥

[एते गर्जन्तोऽन्नं छादयन्तो भीमाः कालमेघा उद्वेगं जनयन्ति ।]

आद्यं चतुर्थं(र्थं) च त्वन्यमुपान्त्यं च ।

यत्र गुरुणि स्युः सुललिता (वियोतिका) ज्ञेया ॥ ९४ ॥

वागुरा लंगा जगा(ः) शिखा ।

सगा(ः) पङ्क्तिका त्रयौ तु मध्यमे(मा) ।

भसौ मालिनी न्य(न्यौ)शीर्षिका च ।

निर्मला स्यौ तु वीथिका भसौ नसौ गिरा ॥

शि(णि)च्चगिब्व(प्प)हो । परुप्पा(ण्ण) अन्व । रुददिब्वभम् । भूमिं
पतदिब्व । पुण्णिमचन्दओ । विलसदि वादो । विहआ णमत्ती । णच्चन्ते
सिहिणो । सुणिअ कुंजरो ॥ ७१-८९ ॥

यथा ।

साह सुसम्भावं किंसि पिह(ए) कुद्धा ।

मा चिरसम्बद्धं पेच्छसि सम्भावम् ॥ ९५ ॥

[साधय सुसद्भावं किमसि प्रिये कुद्धा ।

मा चिरसम्बद्धं प्रेक्षसे सद्भावम् ॥]

लघुनी गुरु च द्विगुणं यदि चेचरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ ९६ ॥

यथा ।

पवणाहतका तरुणा तरओ कुसुमागमए विअसन्ति विअ ॥ ९७ ॥

[पवनाहतास्तरुणास्तरवः कुसुमागमे विकसन्तीव ।]

त्रीण्यादौ तु यदि चान्त्यं चाऽपि गुरु ।

नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा ॥

यथा ।

एषा हंसवद् विद्धा काण्णदो कान्त्वं संगहुवा गन्तुं उत्सहिआ ।

[एषा हंसवधूर्विद्धा काननतः कान्तं सङ्गन्तुं गन्तुमुत्सहिता ।]

स्याद् द्वितीयं ह्रस्वं सर्वमन्त्यं दीर्घम् ।

यत्र पादे पादे नीलतोया(नीला) वै सा ॥ ९८ ॥

यथा ।

मेह्वुन्दं वादो विक्खिरन्तो वादि ।

वूसहो आवादि पादवाणं लासो ॥ ९९ ॥

[मेघवृन्दं वातो विकिरन् वाति दुःसह आभाति पादपानां लासः ।]

गायत्र्या ज्ञातयो ह्येता विज्ञेयाः समवृत्तजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम् ॥ १०० ॥

गुरु निधनगतं यदि भवति सदा ।

भवति हि चपला द्रुतगतिरपि सा ॥ १०१ ॥

यथा ।

सुरुचिरनयणं तव वअणमिदम् ।

रमणि रतिकरं मम मदजणणम् ॥ १०२ ॥

[सुरुचिरनयनं तव वदनमिदम् ।

रमणि रतिकरं मम मदजननम् ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव गुरुर्य(रु य)त्र तु नैधनम् ।

सदा तूष्णिक्कृते पादे तन्वी(तनुः) सा नामनो यथा ॥ १०३ ॥

यथा ।

पिअवादिवादओ सुवसन्त काळए ।

पिअकामुओ विअ मदणं जणेतओ ॥ १०४ ॥

[प्रियवादवादकः सुवसन्तकाले ।

प्रियकामुक इव मदनं जनयति ॥]

गुरुणा लघुना चैव समं नीता तु या ध्रुवा ।

छन्दस्युष्णिहि घृत्तजैर्विज्ञेया कामिनी यथा ॥ १०५ ॥

आद्यमन्तपञ्चमे स्यात् तृतीयमेव च ।

पादतो गुरुणि वै यस्य(स्याः) सा शिखा तु वा ॥ १०६ ॥

इत्येके पठन्ति ।

पेक्खिज्जण आअदं माह्वं च इट्ठओ ।

पाददं वणोळ्ळओ वादि वामवादओ ॥ १०७ ॥

[प्रेक्ष्य आगतं माधवं च इष्टकः ।

पादपं वनोद्यतो वाति वामवातकः ॥]

आद्ये पुनरन्त्ये च यस्या गुरुणी पादे ।

ज्ञेया भ्रमरमाला(पट्पदिका) नाम्ना प्रकथिता सा ॥ १०८ ॥

तरौ जला भ्यौ तु सुनन्दिका ।

भमौ विद्योतिका सौ नलिनी र्म(मौ)नीला ।

द्रुता गतिर्नौ सजौ गुरुस्तनुः ।

शिखार्जगा(ः) पट्पदिका नसौ गुरुः ॥

हंसी परुष्णिगा । भीमा कालमेहा । किंसि पिए कुद्धा । कुसुमागमए ।

विक्खिरन्दी(न्तो)वादो(दी) । रमणि रतिकरम् । पिअवादिवादओ ।

वादि वामवादओ । रम्मं सरसि तोअम् ॥ ९०-१०० ॥

यथा ।

हंसागमनधीरं कासं सुअविचित्रम् ।

एवं सरदिकाले रम्यं सरसि तोयम् ॥ १०९ ॥

[हंसागमनधीरं काशं सुखविचित्रम् ।

एवं शरदि काले रम्यं सरसि तोयम् ॥]

आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरु ।

यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥ ११० ॥

यथा ।

चक्रसना(णा)मवह् कान्तसहाइ णिआ ।

णिम्मळ अम्मि(स्सि) जळे हिंडदि संगदिआ ॥ १११ ॥

[चक्रसनामवधूः कान्तसहायं नीता ।

निर्मलेऽस्मिन् जले हिण्डति सङ्गतिका ॥]

आदौ यदि गुरुणी अन्त्यं निधनगतम् ।

ज्ञेया मधुकरिका उष्णिह्यभिकथिता ॥ ११२ ॥

एसा पिअअ लदा रम्मा भमरजया ।

काले मदजणणे जादा कुसुमवदी ॥ ११३ ॥

[एषा प्रियक लता रम्या भ्रमरजया ।

काले मदजनने जाता कुसुमवती ॥]

'अन्त्यं च निधनं च गुरुणि स्युः ।

सुभद्रा(मनोज्ञा)नामतो यथा ॥ ११४ ॥

[द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्यं तथैव च ।

पादे यत्र गुरुणि स्युः सुभद्रा(मनोज्ञा) नाम सा यथा ॥]

वणम्मि सुकव्ररुक्खे पणट्ठप(क्खि)तोये ।

करेणुआ विह्णो उवेइ मत्तहत्थी ॥ ११५ ॥

१ ड. द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्यं तथैव च । पादे यत्र गुरुणि स्युः सुभद्रा नाम सा यथा ।

२. लघुस्त्रुतीयो ततथैव पञ्चमः स्यात् । यदा तु पादयोगे स्मृता सा सुभद्रा ।

[वने शुष्कवृक्षे प्रनष्टपक्षितोये ।
 करेणुकाविहीनः उपैति मत्तहस्ती ॥]
 यदि तु भवन्त्येवं य(प)दि य(प)दि दीर्घाणि ।
 त्रिगुरुरिह प्रोक्ता भवति तु मत्तेयम् ॥ ११६ ॥
 यथा ।

जलभरसंभंतो खिदिधरमूलंमि ।
 पिअजुयदीसत्तो पविचरिदो हत्थी ॥ ११७ ॥
 [जलभरसम्भृतः क्षितिधरमूले ।
 प्रिययुवतिसक्तः प्रविचरतो हस्ती ॥]
 यदि हि गुरूण्यन्ते चरणविधौ त्रीणि ।
 तत इह विज्ञेया कुसुमवती नामा(म्ना) ॥
 [इति पाठान्तरम् ।]

'द्वितीयं सतृतीयं तथाये(न्त्ये) इह दीर्घम् ।
 यदि त्रयं तु पादे भवेत् सा तु चित्रा(मुदिता) ॥ ११८ ॥
 [द्वितीये गुरुणी द्वे तथाऽन्ते यदि स्याताम् ।
 तदा सा मुदिताख्या ध्रुवेयं प्रविभक्ता ॥]

यथा ।
 महामेहविदाणं बलाकाकुलबद्धम् ।
 महाभीमणिणादं पदिणं गगणम्मि ॥ ११९ ॥
 [महामेघवितानं बलाकाकुलबद्धम् ।
 महाभीमनिनादं प्रदत्तं गगने ॥]
 यदि चतुर्थमन्तर्यं गुरु तथैव पठम् ।
 भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा ॥
 [चतुर्थं नैधनं चैव पठं चैव गुरूण्यथ ।
 यत्र तूष्णिक्कृते पादे नाम्ना साऽभिप्रकाशिनी ॥ १२० ॥]
 [इति व्याख्यातृपाठः]

यथा ।

कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपुण्णो ।

रमणि वादि वादो मणसिजं जणन्तो ॥ १२१ ॥

[कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपूर्णः ।

रमणि वाति वातो मनसिजं जनयन् ॥]

द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥ १२२ ॥

यथा ।

गङ्गदतोअखोआ पटीपरित्थहंसा ।

भमन्तचक्रवाआ नदी गआ समुद्रम् ॥ १२३ ॥

[गजेन्द्रतोयक्षोभा प्रतीपक्रद्धहंसा ।

भ्रमन्चक्रवाका नदी गता समुद्रम् ॥]

प्रथमं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च ।

कथिता सा तु दीप्ता सततं चेद्(य)मुष्णिक् ॥ १२४ ॥

यथा ।

पवनो(णो) पुष्पहारी(वाही) अइसीदो समन्ता ।

सिसिरे वादि काले मम सोअं जणन्तो ॥ १२५ ॥

[पवनः पुष्पहारी(वाही) अतिशीतः समन्तात् ।

शिशिरे वाति काले मम शोकं जनयन् ॥]

आद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैघनम् ।

यत्र यदि नाम चेच्चलगतिस्तु सा ॥ १२६ ॥

यथा ।

मेहमलमुत्थओ निम्मलगहाउलो ।

सोहदि णहंगणे निम्मलकरो ससी ॥ १२७ ॥

[मेघमलमुत्तको निर्मलग्रहाकुलः ।

शोभते नभोद्गणे निर्मलकरः शशी ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थिताः प्राप्तादिकीप्स्वथ' ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्वनुष्टुब्लक्षणं पृथक् ॥ १२८ ॥

लघुनी गुरुलघुनी लघुनी गुरु च यदि ।
चरणे नियतगतौ कथिता विमलजला ॥ १२९ ॥

यथा ।

विक्रचाम्बुजहसिरे भमरावलिमुहले ।
बहुणिम्मलसलिले विहगो सरदि(भमइ) सरे ॥ १३० ॥

[विक्रचाम्बुजहसिते भमरावलिमुखरे ।
बहुनिर्मलसलिले विहगो भ्राम्यति सरसि ॥]

पञ्चमं नैधनं चैव पादे स्यातां तु यत्र वै ।
नित्यमानुष्टुभे दीर्घे विज्ञेया ललितेति सा' ॥ १३१ ॥

यथा ।

कुसुमसुअंधिअए मणसिजदीवणए ।
प्रमदवणंगणए विलसदि हंसवहू ॥ १३२ ॥

[कुसुमसुगन्धिते मनसिजदीपने ।
प्रमदवनाङ्गणे विलसति हंसवधूः ॥]

भौ गो भोगवती (मधुकरिका तनया.) ।

जरणि मनोज्ञा नरगी मत्ता ।

मुदिता यमगी प्रकाशी नरगा ।

जरगा विलम्बा सरिगी दीप्ता ।

भजगी चञ्चलगतिरमलाम्बु सनलगगणा ॥

चक्रसणामवहू । एसा पिअअलदा । करेणुआ विहूगो । पविचरितो
हत्थी । महामेहविदाणम् । रमणि वादि वादो । पडे(दी)परित्थहंसा ।
पवणो पुष्पवाही । सोहदि न(ण)हंगणे । विहगो भमइ सरे ॥ ११०—
१३० ॥

‘यदि च खलु पष्ठकाल्लघुगण इहादितः ।
पुनरपि च सप्तमं लघु भवति सा मही ॥ १३३ ॥

यथा ।

बहुकुसुमसोहिण कमलवणसंदण ।
सहचरसहाइणी परिसरदि हंसिआ ॥ १३४ ॥

[बहुकुसुमशोभिते कमलवनपण्डे ।
सहचरसहायिनी परिसरति हंसिका ॥]

लघुगण इव पट्टके यदि भवति सुखे तु ।
चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या ॥ १३५ ॥

यथा ।

विविधवणविचारी प्रमदवणसुअंधी ।
कुसुमवणविबोधी लसदि सरदि वादो ॥ १३६ ॥

[विविधवनविचारी प्रमदवनसुगन्धिः ।
कुसुमवनविबोधी लसति सरदि वातः ॥]

यदि खलु पञ्चमकं पुनरपि चान्त्यतमम् ।
गुरु चरणे तु भवेद् भवति हि सा नलिनी ॥ १३७ ॥

यथा ।

पुलिनतलंगणए कमलिणिवासणिआ ।
पजब हि वासगिहं पअरदि सारसिआ ॥ १३८ ॥

[पुलिनतलाङ्गणे कमलनिवासिन्याः ।
प्रजवं हि वासगृहं प्रचरति सारसिका ॥]

ललिता नजलगि नसलगि घरणी ।

मधुकरिका नौ गौ नजलगि नलिनी ।

लनगी(भनगी) च नदी ॥

विलसदि हंसवह्ण । परिसरदि हंसिआ । लसदि सरदि वादो
[पअरदि सारसिआ ।] हिण्डदि महुअरिआ ॥ १३९-१४० ॥

प्राग् यदि निधनगतं स्यादथ गुरुस्त(रु त)नम् ।
यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥ १३९ ॥

यथा ।

हंसकुलसंमुदिदे सारसरुदमुद्वे ।
मत्तमहुअरगणे हिण्डति महुअरिआ ॥ १४० ॥

[हंसकुलसंमुदिते सारसरुनमुखरे ।
मत्तमधुकरगणे हिण्डति मधुकरिका ॥]

अनुष्टुब्जातयो ह्येताः प्रावेशिक्यः प्रकीर्तिताः ।
स्त्रीणामुत्तममध्यानामचकृष्टा नियोधत ॥ १४१ ॥
आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे(तु) ।
प्रावेशिकी तु वृहती सा नाम्ना तथैव रुचिराख्या ॥ १४२ ॥
यथा ।

राहु(हृ)पराअहदसोहं चंदं णहिण्ण समिऊण ।
तारागणे(णो) विहदसोहो तेजस्सुणहि रुददिब्ब ॥ १४३ ॥
[राहुपरागहतशोभं चन्द्रं नभसि समीक्ष्य ।
तारागणो विहतशोभस्तेजोऽश्रुभी रुदतीव ॥]
यदि पञ्चमं हि सतृतीयं गुरुणी पदान्तरचिते द्वे ।
प्रमितेति सा भवति नाम्ना ह्यचकृष्टजातिरिह पङ्क्तिः ॥ १४४ ॥
यथा ।

घनगवभगेहपरिखितो अरुणप्पहापिहिदसोहा ।
गअणंगणेऽपिहिदरस्सि ण विभादि जोहुरहि इन्दू ॥ १४५ ॥
[घनगवभगेहपरिखितोऽरुणप्रभापिहितशोभः ।
गगनाङ्गणेऽपिहितरदिमर्न विभाति ज्योत्स्नारहित इन्दुः ॥]
यदि खलु पष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।
स्थितिलयकृता नु जगतीयं सुवि निगदिता विगतशोका ॥ १४६ ॥

अनुच्छेदा मध्यमोत्तमासु प्रावेशिक्याम् ।

अथ निकृष्टासु ॥ १४१ ॥

यथा ।

जलहरविहा(आ)णपिहिअङ्गो रविकिरणजालहदसोहो ।
गहमुहविणिग्गअविवण्णो असु विसदि अत्थगिरिमिन्दु ॥ १४७ ॥

[जलधरवितानपिहिताङ्गो रविकिरणजालहतशोभः ।
ग्रहमुखविनिर्गतविवर्ण आशु विशत्यस्तगिरिमिन्दुः ॥]

आद्ये चतुर्थमपि चाष्टममक्षरं चैकादशं यदि भवेत्तु गुरु ।
सा त्रैष्टुभे भवति पादविधौ विश्लोकजातिरषकृष्टगता ॥ १४८ ॥

मेहत्थिओ रविकराभिहदो तारागणेहि विधुरे गमिदो ।
अत्थं उवेदि अरुणाभिहदो चन्दो णहम्मि रअणीसहिओ ॥ १४९ ॥

[मेघस्थितो रविकराभिहतस्तारागणैर्वैधुर्यं गमितः ।
अस्तमुपैत्यरुणाभिहतश्चन्द्रो नभसि रजनीसहितः ॥]

आद्ये चतुर्थे(र्थ) दशमं नैधनं ह्यष्टमं तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे स्युस्तद्वृत्तं ललितं स्मृतम् ॥ १५० ॥

यथा ।

एसो पमत्तगअदूमिदाणणो दीणो पफुल्लवनवादवचा(दचा)ळिदी ।
वासाभिवद्धचळणो गआणुगो रम्मं(म्मे)वणं(णे) गअवरो
पलाय(अ)दि ॥ १५१ ॥

[एष प्रमत्तगजदूनाननो दीनः प्रफुल्लवनवातचालितः ।
पाशाभिवद्धचरणो गजानुगो रम्ये वने गजवरः पलायते ॥]

रुचिरा तमया(ः) ।

प्रमिता सजसगि नसना गौ च विशोका ॥

तेजस्सुएहि रुददिन्व । ण विभादि जोहुरवि(हि) इन्दू । जलहर-
विआणवि(पि)हिअंगो ॥ १४२-१४७ ॥

तमजलगा विश्लोका ललितं तमजरि कथितमिदं वृत्तज्ञैः ।

अत्थं उवेदि अरुणाभिहदो । रम्मे वणे गअवरो पलाअदी ।

॥ १४८-१५१ ॥

यदि पञ्चमं हि सप्तमीयनैधनं नवमं द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
चरणे गुरुणि यदि सातिपूर्विका जगती बुधैर्निगदिता सा
म(ता म)नोवती ॥

यथा ।

घणसन्तदायदविदाणमम्बरं अवलिम्बिऊ (न) रम(अ)णीमुहे ससी ।
गहगाहसंकुड्दमन्दजोह्णो ण विराजदे सवदि किं पधाविऔ(ओ)॥
[घनसन्ततायतवितानमम्बरमवलम्बितुं न रजनीमुखे शशी ।
ग्रहगाढसङ्कुलितमन्दज्योत्स्नको न विराजते सपदि किं
प्रधावितः ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थितानां हि प्रयोगजाः ।

आक्षेपिक्यवकृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५२ ॥

सुप्रतिष्ठादिकं छन्दस्त्ववकृष्टासु योजयेत् ।

घृत्तान्यन्यानि यानि स्युर्देवस्तुल्याश्रयाणि तु ॥ १५३ ॥

अक्षराणां(णि) निवेदां तु (लया वर्णा) यतयः पाणयस्तथा ।

अवकृष्टास्तु यस्याः स्युरवकृष्टा भवेत्तु सा ॥ १५४ ॥

एतदुपसंहरति ।

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थितानां हि प्रयोगजाः ।

इति अन्यथा सूत्रयति । आक्षेपिक्यव(व)कृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामीति । आक्षे-
पिकीत्वे सत्यवकृष्टत्वं यासां ता आक्षेपिक्यवकृष्टयः(ष्टाः) । तेन रसाक्षेपकृतमाक्षे-
पिकीत्वमनुबध्यते । करुणादौ भवत्येवेति दर्शितम् ॥ १५२ ॥

सुप्रतिष्ठादिकमिति । मिताक्षम् । आस्ववकृष्टास्त्विति यावत् । न सकल-
ध्रुगगाने नाट्योपरङ्गकेऽवकृष्टानामयं विधिर्भावत् पूर्वरङ्गगते गान्धर्वे कृष्टावकृष्टध्रुवायामिति
दर्शयति । घृत्तान्यन्यानि यानि स्युरिति । देवस्तुल्याश्रयाणि निवृत्तान्युक्तानि
ईशं चन्दे इत्यादीनि तान्यवकृष्टध्रुवाविधौ पूर्वरङ्गयोगे स्युः ॥ १५३ ॥

अवकृष्टत्वं निर्वचनतो दर्शयितुमाह । अक्षराणि लया वर्णा इति
॥ १५४ ॥

स्थायिवर्णा स्थितलया कलान्तरकृताक्षरा ।

समपाणियतिश्चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ॥ १५५ ॥

अवकृष्टध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।

अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यां विधीयते ॥ १५६ ॥

अल्पवर्णान्तरा चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ।

प्रावेशिक्यास्तु संक्षेपः क(का)रणानां परिग्रहात् ॥ १५७ ॥

पाण्यवकर्षणादवकृष्टेति यदुक्तं तदेव स्फुटयति । स्थायिवर्ण(र्णा) इति वर्णस्य स्थायित्वमेवापकर्षणं ल्यस्य विलम्बितत्वं पाणेः समत्वं पातश्च ।

केचिदाहुः । समपाणेः समयतेश्च मध्ये यो विनियोगो विलम्बितलयायामवकृष्टायां संयोगात् सम उचितो यः पाणिः उचिता या यतिः साऽत्र मन्तव्येति ।

अन्ये तु यतिपाणिपरस्परापेक्षया समौ तुल्यौ परस्परानुबन्धाविति ईदृशं साम्यमाहुः ।

उपाध्यायाश्च मन्यन्ते । औचित्यं तन्नापेक्षया पूर्वमुक्तम् । मध्यमे ल्ये समपाणिः समा च यतिरित्यादि । वस्तुतः सर्वत्र सर्वस्य विधेः सम्भव इति ॥ १५५ ॥

कलान्तरकृताक्षरेति यदुक्तं तद्विस्पष्टयति ।

अवकृष्टध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।

अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यामिति ॥

वृत्तजात्यां यान्यक्षराणि गुरुलघुरूपाणि तेषामक्षराणां कलान्तरे कलायां च यो निवेशः स सावकृष्टासु विधीयते । एषोऽसावकृष्टाक्षराणामवकृष्ट इति यावत् ।

एतदुक्तं भवति । गुरुणाक्षरेण स्वराधारभूता तालकलया ज्याप्ता तदपेक्षया द्विक-
लाव्यापिनी या तत् कलान्तरमित्युक्तम् । लघुना त्वेकैककला निर्वाह्येति । एवमेव च
लक्ष्ये करुणादौ द्विपदीभञ्जकादिप्रयोगो दृश्यते । यच्च दक्षिणमार्गेण या कलान्तरमात्रेति
तदतिविततदर्शनाच्चोपेक्ष्यम् । चत्वारिंशल्लघुकास्तालकलाध्रुवामनुलक्ष्य लक्षित इति ॥ १५६ ॥

मिताक्षरच्छन्दो यद्यवकृष्टायामुक्तं तथापि विततमपि भवति तस्यानिबद्धत्वादिति
यो मन्येत तं प्रत्याह । अल्पवर्णान्तरा चैवेति । वर्णविशेषा अल्पस्यान्ते दृश्यन्ते
चाऽवकृष्टेति नियमः । भूयोऽक्षरत्वे च भेदातिशयसम्भवात् । एवं यदा क्षेपिक्यवकृष्टा
भवति तद्दर्शयति ।

एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानां जातीनां वृत्तसम्भवः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामपि लक्षणम् ॥ १५८ ॥

मुखे तु दोधकं कृत्वा शेषं ह्रस्वैस्तु योजयेत् ।

युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसञ्चयः ॥ १५९ ॥

जगत्यादि भवेत् सा तु तथाऽतिघृतिनैधना ।

तथाभूता च च्छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवा ॥ १६० ॥

प्रावि(वे)क्षिक्यास्तु संक्षेपः कारणानां परिग्रहात् ।

इति । प्रावेक्षिक्या अपि संक्षेपो मितक्षरत्वं भवति । कुतः । कारणानामवकर्षणहेतुनामक्षरल्याद्यवर्षणानां परिग्रहणान्या(दा)श्रयणात् ॥ १५७ ॥

एतदुपसंहरति । एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानामिति । एवं विलम्बितामभिधाय द्रुतध्रुवां प्रतिजानीते । अत ऊर्ध्वं द्रुतानामिति ॥ १५८ ॥

तत्र द्रुतध्रुवासु यावन् मात्रतस्तावत् साधारणं रूपमाह ।

मुखे तु दोधकं कृत्वा शेषं ह्रस्वैस्तु योजयेत् ।

युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसञ्चयः ॥

इति । सन्धिर्मुखमत्रेत्यसत् अप्रवृत्तरात् । किन्तु प्रारब्धप्रथमपादे दोधकं कृत्वा शेषं पादत्रयं ह्रस्वैः कुर्यात् । (युग्मं) चत्पुटमोजं चाचपुटं मिश्रं वा सप्तकला तदिह योजयेदित्यावृत्त्या सम्बन्धः ।

ननु पादत्रये यानि ह्रस्वानि क्रियन्ते तानि क्रियन्तीत्याशङ्क्याह । तथैव लघुसञ्चय इति । दोधकमात्राणां पूरक एव लघुसञ्चयः पादत्रय इति यावत् । अन्ये तु

जगत्यादि भ(र्भ)वेत् सा तु तथाऽतिघृतिनैधना ।

(भ. ना. ३२.१६०)

इति वक्ष्यमाणत्वात् पदत्रये जगतीमारभ्यातिघृत्यन्तं यानि च्छन्दासि तेन लघुसंख्यां कुर्यादित्याचक्षते ॥ १५९ ॥

एवं तावद् द्रुतध्रुवासु सामान्यविधिमुक्त्वा विदोषमाह जगत्यादिरिति । अतिघृत्यन्तादिघृतेन द्वादशाक्षरमध्येकोनविंशत्यक्षरं द्रुतासु च्छन्द इत्यर्थः ॥ १६० ॥

अष्टावादौ यस्याः सान्त्यं स्यान्नवमं
दीर्घाणि स्याप्ये शिष्टेऽच द्वे लघुनी ।
वृत्तं ह्येतज्ज्ञेयं तज्ज्ञैर्वृत्तविधौ
गीते ह्येवं नित्यं विक्रान्ता जगती ॥ १६१ ॥

यथा ।

एसो मेहो नाणदंतो धूमणिहो
विज्जुज्जुत्तो धाराण्हिं भूमिदलम् ।
जावाबद्धो भीमुन्विग्गो(हत्थिणिहो)
विण्णाकआविज्झो (विद्दुद्धण्णो) पीणाअन्तो
णादिगओ ॥ १६२ ॥

[एष मेघो नानदन् धूमनिभो
विद्युद्युक्तो धाराभिर्भूमितलम् ।
जालाबद्धो भीमविग्रहो हस्तिनिभो
विद्युद्वर्णः पीनान्तो नातिगतः ॥]
अष्टावादौ दीर्घाणि(दीर्घाण्यष्टावादौ) स्युस्त्वतिजगती ।
अन्तं दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती ॥ १६३ ॥

यथा ।

एसो मेहो णाणदं(दं)तो सबइ(अलक)णिहो ।
सहारन्तो विज्जुज्जोआ भमदि दुदम् ॥ १६४ ॥
[एष मेघो नानदन्नलकनिभः ।
संदारयन् विद्युज्ज्योत्स्नो भ्रमति द्रुतम् ॥]
पञ्च त्वादौ(दौ) यत्र हि शुर्वष्टमनवमम् ।
अन्तं दीर्घं सा खलु नाम्ना विमलगतिः ॥

यथा ।

एसो अंसं अंसुसहस्रो पवणसखो ।
जालालोलो धूमसमिद्धो भ्रमति वने ॥
[एषोऽस्मिन्नंशुसहस्रः पवनसखः ।
ज्वालालोलो धूमसमिद्धो भ्रमति वने ॥]

आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे नवदशमे

पादविभक्तौ यत्र तु दीर्घं निधनकृते(तम्) ।

तत्र तु योध्या पञ्चदशाख्ये सुवि हि सदा

भूतलतन्वी वृत्तविधानेत्यभिविहिता ॥ १८५ ॥

यथा ।

पादपसंदं कम्पय(य)माणो पटु(डु)णिणदो

सेलतडेसुं पक्खळमाणो विसमगदि ।

रेणुसमूहं उद्धुअमाणो रुणकपिलो

वाअदि वादो चण्डपवाही गगणदळे ॥ १८६ ॥

[पादपखण्डं कम्पयमाणो पटुनिनदः

शलतटेपु प्रस्खलमानो विपमगतिः ।

रेणुसमूहमुद्धरमाणोऽरुणकपिलो

वाति वातो चण्डप्रवाही गगनतले ॥]

[आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे नवदशमे ।

अन्यमथो दीर्घाणि तु सा स्यात् कुसुमवती ॥ इत्यन्ये ।]

आद्यचतुर्थकसप्तममन्तयं दशमपरे ।

यत्र गुरूपयथ सा मुकुमारेत्यभिविहिता ॥ १८७ ॥

यथा ।

मेहसमूहणियद्धविदाणं जलभरिदम्(भरिदम्) ।

सोइ(इ) उंदधणुज्जलमज्झं गगणदलम् ॥ १८८ ॥

[मेघसमूहनिबद्धवितानं जलभरितम् ।

शोभत इन्द्रधनुर्ज्ज्वलमध्यं गगनतलम् ॥]

एतत्त्विति । द्रुतप्रुया । तत्र जगत्या प्रमृति वृत्तानि दृश्यन्ते । दीर्घाण्यष्टावित्यादि ।

मत्रयसा विक्रान्ता मद्ध्यतनगाश्च मदनिका तन्वी ।

भमसभसा. मुकुमारा त्रियतनगा—

विद्यद्वरणो पीणाअन्तो णादिगओ । एसो मेहो णाणइन्तो अच(ल)क-
नि(णि)हो । पादपसंदं कम्पयमाणो पटुणिणदो । मेहसमूहणियद्ध-
विदाणं जलभरिदम् ॥ १८१-१८८ ॥

यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्यं दशमपरे ।

चरणगतानि गुरुणि तु माला भवति तदा ॥ १६० ॥

यथा ।

असणिरवाहदपादवकूडो धरणिधरो

पगलिअकंदरनिज्झरसानु(नू)रवो(व) मुहु(ह)लो ।

विवहविहंगमसेविअकुंजो जहजलदो

परहुअचंपअगीअसणाहो हसदि विअ ॥ १७० ॥

[अशनिरवाहतपादपकूटो धरणिधरः

प्रगलितकन्दरनिर्झरसानू रवमुखरः ।

विविधविहङ्गमसेवितकुञ्जो यतजलदः

परभृतचम्पकगीतसनाथो हसतीव ॥]

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।

नवमं द्वादशं चैव नैधनं सत्रयोदशम् ॥ १७१ ॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु ध्रु(ध्रु)तिच्छन्दःसमाश्रये ।

सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा खलितविक्रमा ॥ १७२ ॥

दिवसं सूरसणाहं खे विअ चन्दो कुमुदवणे

उदिदो दीसदि एसो दप्पणविम्बाकिदिसदिसी ।

गहणे मेहविमुखे(वले) सोम्मसहाओ रतिसुहगो

बहलं विक्खिरमाणो सारदो(द)जोहं पजति दुदम् ॥ १७३ ॥

[दिवसं सूर्यमनाथं खे इव चन्द्रः कुमुदवने

उदितो दृश्यत एव दर्पणविम्बाकृतिमदृशः ।

गगने मेघविमुक्ते सोऽम्बुसहायो रतिसुभगो

बहुलं विकिरन् शारदज्योत्स्नां व्रजति द्रुतम् ॥]

पञ्चमं चाष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।

गुरुण्यष्टादशं चैव द्रुता चैव चपला तु सा ॥ १७४ ॥

यथा ।

पवणविघ्र(घु)णिणदपङ्कज(अ)कुसुमं सरसि जलं

कमलिणिवत्तपसाहिदसुभङ्गं फलिहणिहं ।

वलदतरन्तविदाहिदकुसुमं चलितगद-

कखुभिदविहङ्गविकम्पिदमुद्गलं हसदि विअ ॥ १७५ ॥

[पवनविघूर्णितपङ्कजकुसुमं सरसि जलं

कमलिनीपत्रप्रसाधिनसुभङ्गं स्फटिकनिभम् ।

वलत्तरङ्गविदारितकुसुमं चलितगत-

क्षुभितविहङ्गविकम्पितमुकुलं हसतीव ॥]

पादे पञ्चममन्त्रे(न्त्रं) च दीर्घं द्वादशमेव च ।

यदाऽतिधृत्यां सा ज्ञेया चपला मुखसंहिता ॥ १७६ ॥

यथा ।

पिअसहि आइअगअणदले चपलतरमुही ।

पविचरदे मदसुरभिमुही सुरवरयुवदी ॥ १७७ ॥

[प्रियसखि आयतगगनतले चपलतरमुखी ।

प्रविचरति मदसुरभिमुखी सुरवरयुवतिः ॥]

एता ह्यष्टौ परित्याज्या ध्रुवाणां मूलजातयः ।

आभ्यो विनिस्सृताश्चान्या युग्मौजा विपमाः पराः ॥ १७८ ॥

—(नज)जयनलगा माला ।

इखलिता सभमसभसपुञ्जि चपला नजजनभंसी च ।

मुखचपला नजनसननगा अष्टावेतानि द्रुतविधौ प्रयोज्यानि ॥

असणिरवाहदपादवकूडो धरणिधरो । गहणे मेहविमुखे सोम्म-
सहाओ रतिसुहजो(गो) । पवणविघ्रुणिणदपङ्कजकुसुमं सरसि-
जक(ल)म् । पविचरदे मदसुरभिमुही सुरवरयुवदी ॥ १६९-१७७ ॥

सर्वत्रापि प्रतीयस्या(ता)अमूइति(ऽमूइति)आसा विषयं निरूपयिष्यंस्ततो
विषयान्तरेभ्य एव द्रुतध्रुवा कर्तव्येदिति दर्शयति ।

एतास्तु जातयो ज्ञेया द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः ।

देवानां पार्थिवानां च ह्यौपम्यगुणसंश्रयाः (भवाः) ॥ १७९ ॥

सप्तदशद्वादशकैरेकादशपञ्चमाष्टमृत्तीयैः ।

गुरुभिर्यस्याः पादः ता(सा) ज्ञेयाऽऽक्षिप्तिका नाम ॥ १८० ॥

एता ह्यष्टौ परित्यज्य ध्रुवाणां मूलजातयः ।

आभ्यो विनिःसृताश्चान्या युग्मौजविपमाः पराः ॥

इति । यावता जगत्यादावतिकृत्यन्ते च्छन्दसि विक्रान्ताद्या मुखचपलान्ता अष्टौ दर्शिताः । ताः परित्यज्य वर्जयित्वा परा इत्येता वक्ष्यमाणविषयव्यतिरिक्तविषयान्तरागता अन्या एता द्रुतध्रुवाणां मूलजातयः योनिः इति शेषः । कथमन्या.....इत्याह । आभ्यो विनिःसृता इति । कथमित्येवं युग्मौजत्वेन विपमाः । एतदुक्तं भवति । एतास्तावदुत्तमविषये अष्टौ तन्मध्यमाधमेषु योज्याः । एतदीधैरेव तु यथेच्छं पादौ (दै)-मिलितैर्विषयवृत्तस्वभावाद् मध्यमाधमविषयाः कल्प्या इति ॥ १७८ ॥

नन्यासामष्टानां कोऽसौ विषय इत्याह ।

एतास्तु जातयो ज्ञेया द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः ।

देवानां पार्थिवानां च । इति ।

उत्तमानामिति वृत्तवशादपरार्थानुसरणरथगमनादिद्रुतक्रियावतामेव विक्रान्ताद्यष्टौ द्रुतध्रुवा इति । देवपार्थिवादयोऽधिका वर्ण्यन्ते ध्रुवास्तित्याह । औपम्यगुणसम्भवाः । सादृश्यधर्मेण सम्भवो यासां ताः । सप्तदशं सुरगजहंसादि तत्र वर्ण्यमिति यावत् । देवपार्थिवग्रहणं प्रकरणान् मालविकादेः (मालविकाग्निमित्रम्) सागरिकादेः (रत्नावली) श्रोतमत्वेऽपि नियमार्थम् ॥ १७९ ॥

अथ मध्यमाधमविषयसाधारिणीं द्रुतध्रुवानाह । सप्तदशद्वादशकैरिति । सप्तदशाक्षरेण । मध्यमाधमसाधारण्येन मुनिनोऽहरणं नाम्ना दत्तम् । उदाहरणाद्धि विषयसंकोचशङ्का स्यादिति । सज्जयनरुणा मध्यमाधमयोर्द्रुतविषया साधारणी भवति प्रेप्रवणा । आक्षिप्तिकेति प्रकरणादेन ध्रुवेत्यर्थः ॥ १८० ॥

यदि खलु चरणे तु सप्तमं पुनरपि नवमं सनिधनम् ।
 गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते निधतमिति निदर्शनं यथा ॥ २१६ ॥
 गिरितटविवरे विधुणिणदो असणिघनरवेण कम्पयन् ।
 अभिपददि द्रुतं महीदलं पटुतरणिणा(ण)दो महारवो ॥ २१७ ॥
 [गिरितटविवरे विधूर्णितोऽशनिघनरवेण कम्पयन् ।
 अभिपतति द्रुतं महीदलं पटुतरनिनदो महारवः ॥]
 त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु निबोधत ।
 अष्टमं नैधनं चैव(नवमं नैधने द्वे च) गुरुणि चरणे यदि ।
 धृत्ते तु जगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥ २१८ ॥
 यथा ।

दिअगणमुनिगणविव(णव)द्विअतेओ
 पविततकिरणसहस्रपिणद्वो ।
 विधुणिअतिमिरपटं जगदीवो
 उदयदि गगणदले असु सूरौ ॥ २१९ ॥
 [द्विजगणमुनिगणवर्धिततेजाः
 प्रविततकिरणसहस्रपिनद्वः ।
 विधूनिनतिमिरपटं जगदीप
 उदयनि गगनतले आशु सूर्यः ॥]

पूर्वं ब्रूहत्याद्यान्यतिजगत्यन्तानि च्छन्दांसि त्रिविधाऽवकृष्टात्मभूतासङ्ग्रहे दर्शितानि ।
 अधुना तु द्रुतभुवादिविषयाणि तानि दर्शयन्ते । आद्ये इति ।

अथ कनकलता तनया(गा) शशिलेखा नजया ह्यविचलिता नसया ।
 मणिकृत्तौ सः सिंहाक्रान्ता मभसाः सुरदयिता भतनगि ।
 कुमुदा मननगि दोधकविपया भत्रयगयुता मससगि चोद्धतिका ।
 भमसगि पङ्क्तिरथा नजयगि विपुलभुजा चपलगतिस्तनौ नलगा ।
 चप(कम)लाक्षी नज(य)नलगा द्रुतगा नजजलगा समनरगा विमला ।
 रुचिरा भुज(त)नगयुग्मा नैरलगापरवक्त्रा कमला नैःसप्तगी ।
 अतिचपला नचतुर्गु(र्गा) नजनसया मदकलिता ॥

यदि खलु लघुगण इह निहितं
 पदि यदि गुरु निधनगतम् ।
 भवति हि खलु गतिरतिचपला
 त्वरितगतिरधिकमतिजगती ॥ २२० ॥

यथा ।

विधुणिअ जळधरमसिदपडं
 दिअगणमुनिवरपरिपडिदो ।
 उदअगिरिसिहरतटमुकुटे
 विचरदि गगणतळमसु रवी ॥ २२१ ॥

[विधूय जलधरमसितपटं
 द्विजगणमुनिवरपरिपठितः ।
 उदयगिरिशिखरतटमुकुटे
 विचरति गगनतलमाशु रविः ॥]

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति(तो) हि गुरुणी तु ।
 अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मदकलितेव निगदितनामा(म्नी)
 ॥ २२२ ॥

यथा ।

गगनतलंगणमभिरुहमाणो रजतमहागिरिसिहरसरूपो ।
 रजतमओ विअ पिअकळसोसू पविचरिदो विअ[दि हि]णिखि
 चन्दो ॥ २२३ ॥

[गगनतलाङ्गणमभिरोहन् रजतमहागिरिशिखरसरूपः ।
 रजतमय इव प्रियकलशो ऽसौ प्रविचरितो विद्यति हि निशि चन्द्रः] ॥

एताः प्रावेशिकयो द्रुतल्यविषयाः ।

एसो गगणदळे मेहो । पटुपचणेण विधूदम् ।
 ससिक्रिणलम्बहारा । उटुगणकुसुमचदी ।
 आकम्पन्नो गगणदट्टम् । पंकअसण्हे चिमळजळे ।

यदि खलु चरणे तु सप्तमं पुनरपि नवमं सनिधनम् ।
 गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते नियतमिति निदर्शनं यथा ॥ २१६ ॥
 गिरितडविवरे विधुणिणदो असणिघनरवेण कम्पयन् ।
 अभिपददि द्रुदं महीदलं पटुतरणिणा(ण)दो महारवो ॥ २१७ ॥
 [गिरितडविवरे विधूर्णितोऽशनिघनरवेण कम्पयन् ।
 अभिपतति द्रुतं महीनलं पटुतरनिनदो महारवः ॥]
 त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु निबोधत ।
 अष्टमं नैधनं चैव (नवमं नैधने द्वे च) गुरूणि चरणे यदि ।
 वृत्ते तु जगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥ २१८ ॥
 यथा ।

दिअगणमुनिगणविच(णव)ड्ढिअतेओ
 प्रविततकिरणसहस्रपिणद्धो ।
 विधुणिअतिमिरपटं जगदीवो
 उदयदि गगणदले असु सूरौ ॥ २१९ ॥
 [द्विजगणमुनिगणवर्धिततेजाः
 प्रविततकिरणसहस्रपिनद्धः ।
 विधूनिनिततिमिरपटं जगदीप
 उदयति गगनतले आशु सूर्यः ॥]

पूर्वं बृहत्याद्यान्यतिजगत्पन्थानि च्छन्दसि त्रिविधाऽनरूपात्मभुगमद्ग्रहे दर्शयन्ति ।
 अधुना तु द्रुतध्रुवादीन्पथानि तानि दर्शयन्ते । आद्ये इति ।

अथ कनकलता तनया(मा) शशिलेखा नजया ह्यविचलिता नसया ।
 मणिकूजैः सः सिंहाक्रान्ता मभसाः सुरदयिता भतनगि ।
 कुमुदा मननगि दोधकविषया भवप्रगथुना मससगि चोद्धतिका ।
 भमसगि पङ्क्तिरथा नजयगि विपुलभुजा चपलगतिस्तौ नलगा ।
 चप(कम)लाक्षी नज(य)नलगा द्रुतगा नजजलगा समनगा धिमला ।
 रुचिरा भज(त)नगयुग्मा नैरलगापरवक्त्रा कमला नैससगी ।
 अतिचपला नवतुर्गु(र्गा) नजनसगा मदकलिता ॥

यदि खलु लघुगण इह निहितं
 पदि यदि गुरु निधनगतम् ।
 भवति हि खलु गतिरतिचपला
 त्वरितगतिरधिकमतिजगती ॥ २२० ॥

यथा ।

विधुणिअ जळधरमसिदपडं
 दिअगणमुनिवरपरिपडिदो ।
 उदअगिरिसिहरतदमुकुटे
 विचरदि गगणतळमसु रवी ॥ २२१ ॥

[विधूय जलधरमसितपटं
 द्विजगणमुनिवरपरिपठितः ।
 उदयगिरिशिखरतदमुकुटे
 विचरति गगनतलमाशु रविः ॥]

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति(तो) हि गुरुणी तु ।
 अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मदकलितेव निगदितनामा(म्नी)
 ॥ २२२ ॥

यथा ।

गगनतलंगणमभिरुहमाणो रजतमहागिरिसिहरसरूचो ।
 रजतमओ विअ पिअकळसोसू पविचरिदो विअ[दि हि]णिखि
 चन्दो ॥ २२३ ॥

[गगनतलाङ्गणमभिरुहन् रजतमहागिरिशिखरसरूपः ।
 रजतमय इव प्रियकलगो ऽर्धं प्रविचरितो वियति हि निशि चन्द्रः] ॥

एताः प्रावेगिभ्यो द्रुतन्यत्रिपयाः ।

एसो गगणदळे मेहो । पट्टपचणेण विधूदम् ।
 मसिकिरणलम्बद्वारा । उडुगणकृसुमचदी ।
 आकम्पन्तो गगणदडम् । पंकअसण्डे विमळजळे ।

एतास्तु जानयो ज्ञेयाः प्रावेशिक्यो द्रुतास्तथा ।
समवृत्तपदानां तु वर्धमानं निबोधत ॥ २२४ ॥

एतासां लक्षणं पूर्वं सर्वमुक्तं विधानतः ।
प्रतिष्ठादि यथाच्छन्दः सम्यक् पदविभागतः ॥ २२५ ॥

यथा प्रतिष्ठा ।

मेहरवं णवसरदे ।

णिममिअ कुद्धो भवइ गजचरो ॥ २२६ ॥

[मेहरवं नवशरदि निशम्य कुद्धो भवति गजचरः ।]

संपतो(त्तो) अस्तु णवसरदो । मेहरवं सुणिऊण गओ ।
अब्भं अम्बुहरेइ पिणद्धम् । मेहसमूहं पीणयळाकम् ।
जलहरणादसमुन्विग्गो । एदे खिदिधरवरसदिसा ।
परिधुणमाणो किरणपडम् । गगणतलंगणहिंडणओ ।
कुसुमाकिण्णो णिममळसल्लिळे । मेहविदाणं अवधुणमाणो ।
गिरितडविवरे विधुणिणदो । पविनतकिरणसहरसपिणदो ।
दिअगणमुनिवरपरिपडिदो । गगणतळंगणमभिरुहमाणो ।

॥ १८२-२२३ ॥

एतदुपसंहारं सहदिसं शिष्याणां दर्शयति । एतास्तु जानयो ज्ञेयाः
प्रावेशिक्यो द्रुता इति । एताः प्रावेशिकीनां जानयः । एतन्मध्यादेव चान्या
अविशङ्क्योत्प्रेक्षाद्य(ध्या य)था विश्रान्तांमुखचपला । पा(दगता)न्यशराणि गृहीत्वा
वृत्तान्तरं निर्वर्त्यते । तथा च विक्रान्तायाः । विण्णविज्जो(विज्जुद्धण्णो) पीणा
अंतो णादिगओ । (म. ना. ३२.१६२) (विबुद्धणः पीतान्तो नातिगतः) । इत्यत्रा-
ष्टा(ष्ट)भिरक्षरैराद्यैश्चतुर्भिर्वृत्तान्तरं कल्प्यम् । तदाह ज्ञेया इति । अन्यद्रघुना प्रतिजानीते ।
समवृत्तपदानां तु वर्धमानमिति । समवृत्तेषु ये पादाम्तेषां क्रमेणाक्षरे वृद्धिं गते
यद्रूपं तन्निबोधतेति । जानन् तद्व्यापारमभिदधद्दीप्सा सूचयति ॥ २२४ ॥

तत्र चतुरक्षरणां या प्रतिष्ठाया आरम्य जगत्यन्तमक्षरस्योत्तराधिक्येन वृद्धि-
रुदाहरणे दर्शिता । तत्रोष्णिगगतं वर्धमानं व्यथे । अन्यच्चतुरथे । एवं यान्येतानि

सुप्रतिष्ठा ।

विज्जुकसाहि अभिहतं व ।

रुददिच गगनं पसमिअगहतारम् ॥ २२७ ॥

[विद्युत्कशाभिरभिहतमिव ।

रुदतीच गगनं प्रशमितग्रहतारम् ॥]

गायत्री ।

मेघरवधातुकर(वातुरं)नद्धगु(ग)हचन्द्रअं सकरं ।

रुददि किअ णहदळम्(सं) ॥ २२८ ॥

[मेघरवातुरं नष्टग्रहचन्द्रकं सकलम् ।

रुदति किल नभः ॥]

उष्णिक् ।

पुल्लिअतरुसण्डे सुरभिपवणहदे ।

विअरदि पमदवणे हंसो सहअरिपरिबुदो ॥ २२९ ॥

[पुल्लितरुपण्डे सुरभिपवनहते ।

विचगति प्रमदवने हंसः सहचरीपरिवृतः ॥]

वर्धमानं मयैवं तु त्र्यश्राणामपि कीर्तितम् ।

पुनश्च चतुरश्राणामेवमेवं निबोधत ॥ २३० ॥

अनुष्टुप् ।

तारावन्धवसणाहो विकिखरमाणो मेहपडम् ।

किरणसहस्रविहसिदी उदयदि णसो रअणिअरो ॥ २३१ ॥

[तारावन्धवसनाहो विकिरन् मेघपटम् ।

किरणसहस्रविभूषित उदयत्येष रजनिकरः ॥]

गृह्णी ।

णसो सुमेरुवणत(क)म्मि दिअ देवसिद्धपरिगीदो ।

सुरहिंसुअंभवणचारी पविचरदिवि णहंगणदूतवानो ॥ २३२ ॥

त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।

मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलं शीर्षकं भवन्ति ॥ २४७ ॥

पूर्वाधेऽध(र्धे ह्यधे) चतुर्ह्रस्वा मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।

पादे भवन्ति नियतं पञ्चाह्लघुसंचयः शेषः ॥ २४८ ॥

एकद्विकल(लं) त्रिकला च(श्च)तुष्कलाः पङ्कलास्तयो(नोऽ)-
ष्टकलाः(ः) ।

कार्या ध्रुवाविधाने प्रासादिक्यन्तराक्षेपैः ॥ २४९ ॥

त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।

मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलमिति ॥

अवसानापेक्षया नपुंसकत्वम् । अन्ते निर्वहन्तीत्याशयेन सामान्योपक्रमात् प्रथमं तेनैव निर्देशः । यतिश्च प्राप्या । अक्षरपिण्डविषयमेयोदाहरणम् । शिव तव पुरमिह वन्दे सकलजनहृदयकृतमिति । द्रुतेऽपि यथा पादः शीर्षकस्य ॥ २४७ ॥

अस्यैव पूर्वज्यामिश्रणेन मेदान्तरमाह । पूर्वे ह्यधे इति । चतुर्ह्रस्वाश्चतुर्मात्रा-
श्चत्वारः पूर्वेऽधे । मिश्रा इति । सम्भवेत् ततो लघु इत्याद्ये पादद्वये लक्षणमित्य-
स्मिन्नु पादद्वये य(व)स्त्वन्यदुक्तं त्रीणि गणा यस्येति कृतलक्षणं योज्यम् । पाद इति
जातौ । पादयोरिति यावत् । एकवचनानुरोधात् त्रिपदीयं वृत्तजातिरिति केचित्
॥ २४८ ॥

अथात्र तालविधिवेचिष्यमाह ।

एकद्विकला(लं) त्रिकलाश्चतुष्कलाः पङ्कलास्तथा(नोऽ)ष्टकलाः ।

इति । प्रासादिकीत्वेनाक्षेपिकीत्वेनोपलक्षिते ध्रुवाविधाने त्रिचतुःपङ्कलाःक्रियन्ते ।
ततस्कारेण एककलद्विकलौ यौ विधी उक्तौ तदनुसारेणैककल्य कार्या । एककलानुसारश्च
यथाक्षरविधिना विचित्ररूप इति प्लुतगुरुलघुद्रुतालेत्युक्तं भवति । एककलप्रस्तारात् पञ्च-
द्विकलो विधिः । अत एव चतुष्कलः पुनर्नोक्तः । द्विकलप्रस्तारस्य तदीयस्य लाभात्
आवापादिभेदस्य चानुपयोगात् । अनेन प्रावेशिकीनैष्कामिकयोरेव गुर्वात्मा प्रस्तार इत्युक्तं
भवति । शीर्षकप्रकरणेऽपि प्रसङ्गादयुष्मन्तालोऽपि (प्रतिपादितः) ॥ २४९ ॥

त्र्यश्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरश्रे चतुष्कलः ।
 प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु नैष्क्रामिक्यास्तथैव च ॥ २५० ॥
 विरामो 'द्विकलोऽप्य(ल्य)न्तमन्तरायाः समासतः ।
 पादान्ते द्विविरामस्तु क्षिप्तायाश्च प्रकीर्तितः ।
 स्थितायाश्च तथा ह्यर्थे प्रासादिक्यास्तथैव च ॥ २५१ ॥
 कलाकलार्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विताः ।
 त्रयो ध्रुवाणां विज्ञेयाः संयोगा वृत्तसंश्रयाः ।
 सर्वदीर्घः सर्वलघुर्गुरुह्रस्वाक्षरस्तथा ॥ २५२ ॥

अथ प्रावेशिकीनैष्क्रामिकयोर्ध्वकन्यशेषमाह । त्र्यश्रे विरामस्त्रिकल इति ।
 समस्तविवक्षिततालान्ते विराम कार्यः । न तु मध्ये (इति) तात्पर्यम् ॥ २५० ॥

अथान्यासु विरामनियममाह । विरामो द्विकल इति । अन्तरध्रुवाया
 पदसमाप्तौ कलाद्वयपरिमाणालंकारस्वैचित्र्येण वा तूष्णीकतया विश्रान्ति कार्या । अत्य-
 न्तमिति ततोऽधिकेत्यर्थः । तुश्कार्थे । आक्षेपिक्या अप्येमेव । द्विविराम इति ।
 द्विकलो विराम इति मध्यमपदलोपे द्विविराम इति । स्थितायाः प्रासादिक्याश्च
 पादद्वये समाप्ते तावती विश्रान्तिः । न तु त्रिपादमिति यावत् ॥ २५१ ॥

अथ वृत्तत्रिभागेनापि यथाक्षरस्थित्या तालवैचित्र्यमस्तीति दर्शयितुमाह ।

कलाकलार्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विताः(ः) ।

इति । कलासहितं कलार्धं प्लुतं कला च गुरुरूपा कलार्धं लघु कलार्धं चेत्येकशेषं(पो)
 गुज्यते । आद्याऽस्याया लघुभावेन नियोगे द्रुतकला कलार्धादियोगश्चेति समाहारः ।
 तद्वयमर्थः । प्लुतगुरुलघुद्रुतोऽलक्षिततत्समूहस्या वक्ष्यमाणा ये ध्रुवाणां त्रयः संयो-
 गान्ते वृत्ताश्रया कार्याः । वृत्ताश्रयं त्वाह । गुरुलघ्वक्षरान्विता इति । गुर्नक्षरे
 लघ्वक्षरे च द्वि(कल)ता रमा । एतदुक्तं भवति । यत्र छन्दो गुरु तत्र नालगुरु(तालो
 गुरुः) । एवं लघु निर्गार्यम् । यत्र च लघुगुरु(रू) तत्र तालप्लुतं तथापि च तालद्रुतम् ।
 तद्यथा । पदकलमित्यत्र गुरुलघुगुरुणि गुरुद्रुतगुरुणि प्लुतगुरुणी गुरुप्लुते इति चतुर्धा
 प्रस्तार म्पापनीयः । एवं सर्वेषुमासृष्टम् । एष एव समवृत्तेऽपि चतुर्लयादेरपिपथ । तत्र त्रयः
 संयोगा इत्याह । सर्वदीर्घ इति । यत्र सर्वे प्लुता । सर्वलघुरिति । यत्र सर्वे द्रुताः ।

गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया द्रुता तथा ।

गुरुलघ्वक्षरप्राया प्रासादिक्यन्तरा तथा ॥ २५३ ॥

एवं ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो वृत्तसम्भवाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ॥ २५४ ॥

आद्यमन्तयं तृतीयं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।

गुरुणि यस्याः पादे तु सा इयेनी तु कृतौ यथा ॥ २५५ ॥

यथा ।

सागरं समुधु(द्रु)णंतो रप(ब) इव लघुगदिरभिभवदि

पठ्यदा समाहणंतो तरुसु च जणअदि भयमतुलम् ।

रेणुजालमुक्खिबन्तो दिवसकरकिरणो[ण उपकलितो]

बोधअं पजासु कामं विचरदि वरतनु सुहपवणो ॥ २५६ ॥

गुरुह्रस्वाक्षर इति । प्लुतगुरुलघुद्रुतमय इत्यर्थः । प्लुतद्रुतयोश्च गुरुलघुरसमुक्तपूर्वम् ॥ २५२ ॥

अस्य वृत्ताश्रयस्य तालम्य विभागमाह । गुरुप्राया स्थितेति । यथा..... । लघु प्राया द्रुतेति । यथा खरनखर । गुरुलघ्वक्षरप्राया तु यथा अनन्तादि । प्रासादिक्यन्तरे प्रत्येकं सम्बध्य(ध्ये)ते ॥ २५३ ॥

प्रासङ्गिकमुपसंहरति । एवमिति । वृत्तसम्भवा वृत्तगीतगुरुलघ्वाश्रया ध्रुवाणां जानयः । तालप्रकारा एवं कार्याः । अथ प्रकृतमेव शीर्षकविधिमुपब्रूयाद्वाह । अत ऊर्ध्वमिति । ॥ २५४ ॥

लक्षणविशेषं तत्प्रकृतेराद्यमुक्त्यन्तमाहाद्यमित्यादिना ।

गौ गौ श्रुतिमं(नं)णश्च इयेनी ।

ऋजो ज्यो नौ लो गुरोरिति चपला ।

मतयां(यं) श्रुतिनं गयुते क्रौञ्चम् ।

ममसागं श्रुतिनं गं पुष्पसमृद्धा ॥

नयमं गौ श्रुतिनं गं सम्भ्रान्तम् ।

भत्रयमथ गौ श्रुतिनं गं खलितम् ।

गौ गौ शरनं लगे चेन् मत्ताक्रीडा ।

नजनसमं श्रुतिनं लगे वेगा ।

अष्टौ शीर्षकजातय एता उत्तमविषये युक्तताले ॥

[सागरं समुद्धुन्वन् रव इव लघुगतिरभिभवति
पर्वतान् समाध्नन् तरुषु च जनयति भयमतुलम् ।
रेणुजालमुत्क्षिपन् दिवसकरकिरणोपकलितो
बोधयन् प्रजासु कामं विचरति वरतनु सुखपर्वनः ॥]

प्रकृत्यां पञ्चमान्त्ये तु ह्यष्टमैकादशे गुरू ।
द्वादशं चेति विज्ञेयं नामतश्चपला यथा ॥ २५७ ॥

मुनिगणमण्डवि(लि)बन्धि(वन्दि)दओ(ते)जो विधुणिअ तिमिरपडम्
कमलवणाङ्गं विबोधयमानो ग्रहगणपरिगणदो ।
भुजगसहस्रविबन्धितपासो वितवितकणकवपू
उदअदि संपदि ताविदलोओ वरतणु दिवसकरो ॥ २५८ ॥

[मुनिगणमण्डलीबन्धिततेजा विधूय तिमिरपटं
कमलवनानि विबोधयमानो ग्रहगणपरिगणितः ।
भुजगसहस्रविबन्धितपार्श्वो विद्योतितकनकवपुः
उदयति सम्प्रति तापितलोको वरतनु दिवसकरः ॥]

पञ्च त्वादौ यत्र तु दीर्घं नवममपि च गुरुसमयकृतं
दीर्घं चान्त्यं चाष्टममन्यल्लघु विरचितमिह चरणविधौ ।
घृत्ते ज्ञेया जग(जा)तिरपीयं बहुविधनिचयचितविहिते
क्रौञ्चं नाम्ना छन्दसि चोक्ता द्विजगणमुनिगणप्रतिपठिता ॥ २५९ ॥

यथा ।

एसो चन्द्रो निम्मलजोह्वा विधुणिअ घणमसिदपटणिहं
लोकानन्दो लोकप्रदीवो उडुगणगहप्प(ग)णसमणुगदो ।
वासादाणं कारअमाणो सितपडणिवसनमिव विपुलम्
लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरदि वरतणु गगणमसू ॥ २६० ॥

[एष चन्द्रो निर्मलज्योत्स्नो विधूय घनमसितपटनिभं
लोकानन्दो लोकप्रदीप उडुगणग्रहगणसमनुगतः ।
प्रासादानां कारयमाणः सितपटनिवसनमिव विपुः
लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरति वरतनु गगनमाशु ॥]

आद्यचतुर्थं पञ्चमपष्ठं नवममथ च [मथ दशमं] निधनगतं
 ये च ततोऽन्ये येषु लघुत्वं यदि भवति च चरणम(ग)तिविधौ ।
 सा निकृतिः स्यात् पुष्पविवृ(सम्)द्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
 नामविकल्पोद् वृत्तकृता वैश्वशतलुलितमिह नभसि नदी ॥ २६१ ॥

पुष्पविदाणं उद्गुणमाणो रव इव पटुतर(द्रुत)गतिरभिपत(ड)ति
 पक्खळमाणो मेहतडेमुं तरुसु च जणयति भयमतुलम् ।
 उम्मिसहस्सं उद्गुणमाणो सरसरुभिदसळिळकळकळो
 भीमणिणादो चण्डपवाही विअरदि वरतणु सुहपवणो ॥ २६२ ॥

[पुष्पवितानमुद्गूनयमानः रव इव पटुगतिरभिपतति
 प्रखलमानो मेघतटेपु तरुषु च जनयति भयमतुलम् ।
 ऊर्मिसहस्रमुद्गूनयमानः सरसक्षुभितसलिलकलकलो
 भीमनिनादश्चण्डप्रवाही विचरति वरतनु सुखपवनः ॥]

अन्त्यं च पञ्चमं पष्ठं सप्तमं दशमं परम् ।

वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु सा(सं)भ्रान्ता नामतो यथा ॥ २६३ ॥

किरणसहस्सं विक्रिखरमाणो फलि(टि)ह(क)मणिरुचिरधवळणिहो
 कुमुदवणाइं बोहअमाणो कुमुददळनिअरसदिसवपू ।
 ग्रहगणबन्धू लोकपदीयो उद्गुणगग्रहगणसमणुगदो
 उदयदि चन्दो रोहिणिक्कन्तो णवसरदमुदितसुखजणणो ॥ २६४ ॥

[किरणसहस्रं विकिरन् स्फटिकमणिरुचिरधवलनिभः
 कुमुदवनानि बोधयमानः कुमुददलनिकरसदृशवपुः ।
 ग्रहगणबन्धुलोकप्रदीप उद्गुणग्रहगणसमनुगत
 उदयनि चन्द्रो रोहिणीकान्तो नवशरदि मुदितसुखजननः ॥]

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।

गुरुण्येकादशं चैव संकृतौ वृत्तसंश्रयम् ॥ २६५ ॥

लघून्धन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति तु ।

तज्ज्ञेयं शीर्षकं तज्ज्ञैः स्खलितं नामतो यथा ॥ २६६ ॥

वातसमुद्धतवीचितरङ्गो(ङ्गे) स्फटिक[मणि]निकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्के [वि]लुलितकमलकुवलयदले ।
मोदितकल्पतरूत्थितशाखे सुरयुवतिनयनसमनुसृतः
क्रीडति दानसुगन्धमहोच्चैः (र्मिः)सुरगज इह [किल]सुरसरिः(रिति)
॥ २६७ ॥

[वातसमुद्धतवीचितरङ्गे स्फटिकमणिनिकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्के विलुलितकमलकुवलयदले ।
मोदितकल्पतरूत्थितशाखे सुरयुवतिनयनसमनुसृतः
क्रीडति दानसुगन्धमहोर्मिः सुरगज इह [किल]सुरसरिति ॥]
अष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च पुनरपि हि भवति बहु लघुगणो
भूयश्चान्ते दीर्घ त्वेकं यदि भवति पदि पदि पुनरपि च तथा ।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च विविधकविभिरपि बहुभिरुदिता
नाम्ना छन्दोवृत्ते देवीत्यभिकृतिगतिविधिषु च नियतमभिहिता
॥ २६८ ॥

यथा ।

एसो मेहो सेलाभोगो(ओ) असणिमुरजपटु(डु)पट(ड)हसम(द)रओ
णाणाविज्जुज्जोआलोओ घणपडळनिचयजळधरम्म(रम)णुगदो ।
णाणापण्णो तोउगारी चरितदवळखगविचरितकुमुमपभो
संजा(छा)अन्तो ळोअं याते(तो) गिरिरिव गिरिणिवह इव
सुभसळिळो ॥ २६९ ॥

सागरं समुद्गुणन्तो रह(व) इव लघुगदिरभिभवहि(दि) ।
मुनिगणमण्डलियन्धि(वन्दि)द ओ(ते)जो विधुणिअ तिमिरपडम् ।
एसो ळ(च)न्दो णिम्मळजोह्ला विधुणिअ अणुतमघन्धमिदम्
(घणमसिदपटणिहम्) ।
पुष्पविदाणं उद्गुणमाणो रव इव दुतगति अभिपटदि ।

[गप मेघः शैलाभोगोऽशनिमुरजपटुपटहसमदरवो
नानाविलुच्योगालोको घनपटलनिचयजलधरमनुगतः ।
नानावर्णस्तोयोद्गारी चरिन्धवलखगविचरितकुसुमप्रभः
संघादयन् लोकं यातो गिरिरिव गिरिनिवह इव शुभसलिलः ॥]

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्रं त्रयोदशम् ।

उत्कृष्टां तु भवेत् पादे वृत्तं वेगवती यथा ॥ २७० ॥

गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो उडुगणग्रहगणसमनुगतो
युवतिजणाणं [णत] सुरुचितरूपो सुखितदयितजनमदनकरो ।
किरणसहस्रवि (दि) सुरचितबन्धो रजतगिरिसिंहरसदिसवपू
उदभदि संपदि असु जगदीवो कुमुदवणरुचिरविमलकरो ॥ २७१ ॥

[गगनतलङ्गणमभिरुहणुडुगणग्रहगणसमनुगतो
युवतिजनानतसुरुचितरूपः सुखितदयितजनमदनकरः ।
किरणसहस्रदिग्रचितबन्धो रजतगिरिशिखरसदृशवपु-
रुदयति सम्पत्याशु जगदीपः कुमुदवनरुचिरविमलकरः ॥]

एता ह्यष्टौ युधैर्जेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।

पुनर्नर्कुटकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २७२ ॥

किरणसहस्रं विखिल (खिल) रमाणो फलिकमणिरुचिरवल्-
णिहो ।

घातसमुद्धतवीचित्ररङ्गे स्फटिकनिकरसदृशजले ।

एसो मेहो सेलाभोओ असणिमुरजपटुपटहसम [द] रवो ।

गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो उडुगणग्रहगणसमनुगतो ।

अथाधमविषयाः प्रायादिकयादयो ध्रुवा उच्यन्ते । पुनर्नर्कुटकानामिति । नटोऽधम-
प्रकृतिः । तत्र भवानि नर्कुटानि वृत्तानि । ततः संज्ञायुं (यां) कः (कन्) (अष्टा. ५. ३. ७५) ।
अधमविषयाच्च व्यञ्जोऽत्र साह. ॥ २५५-२७२ ॥

अष्टौ नर्कुटकानां तु विज्ञेया जातयो बुधैः ।

दर्शनं लक्षणं त्वासां नामानि च निबोधत ॥ २७३ ॥

रथोत्तरं बुद्बुदकमुद्गतं वंशपत्रकम् ।

शिवाक्षरा हंसवती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ २७४ ॥

प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्त्यके ।

गुरूणि त्रैष्टुभे यत्र नर्कुटं तद् रथोत्तरम् ॥ २७५ ॥

यथा ।

एसिका कमलगन्धगेहके

रेणुपिञ्जरित(द)चारु गतिधा(आ) ।

सारदे मदकलोपकूजिदा

हिण्डदे सरवरम्मि छप्पदी ॥ २७६ ॥

[एपका कमलगन्धगेहके

रेणुपिञ्जरितचारुगतिधा ।

शारदे मदकलोपकूजिता

हिण्डति सरोवरे षट्पदी ॥]

पञ्चमं सप्तमं चैव नैधनं च गुरूण्यथ ।

पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र बुद्बुद्वा(द)कं यथा ॥ २७७ ॥

यथा ।

तडिगुणवन्धणिद्वयो(अद्वो) सिदखगपन्तिमोहिदो ।

णहसि गजो समुग्गओ विचरदि एस मेहओ ॥ २७८ ॥

[तडिद्विगुणवन्धनिवद्दो सितखगपङ्क्तिशोभितः ।

नभसि गजः समुद्गतो विचरति एष मेघकः ॥]

अन्ये तु ।

सतृतीयपञ्चमनवमं त्रयोदशं षोडशं तथा

दशमात्परं च निधनं चतुर्थगम् ।

यत्र वै गुरु भवतीह शेषलघुसंयुतं

वृत्ता स्याच्च संश्रितं प्रवदन्ति बुद्बुदकमेव नर्कुटं तद्वि नामतः ॥

चिरकालमभिसम्भरन्त(न्तं)पिअं गाणत्त मुहिदं ण रोद्धम्
मुदिमाणइत्तडिदिदो काणणे घणे परिखेदिदे बहुविधे हि अणुगो
वासराहरो ।

तरुसन्धुवज्जुहिअए संचसि(लि)ओ भीदभीदओ
असु कोधरं विसरइ(सइ) पासवा(पा)दवेच्छ दीणदीणओ ॥
[चिरकालमभिसम्भरन्तं प्रियगानान् मुदितं न रोद्धुं
मोदमानायां तडितीतः कानने घने परिखेदिते बहुविधे
छानुगो वासराहरः ।

तरुसन्धुवनं दृष्ट्वैतच्चपको भीतभीतक
आशु कोटरं विशति पार्श्वपादपस्थो दीनदीनकः ॥]
तृतीयं पञ्चमं चैव नवमैकादशे तथा ।
द्वादशं षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च ॥ २७९ ॥
अस्मिन्नष्टिकृते पादे गुरुण्येतानि सर्वशः ।
छन्दोजैर्जयमेतत्तु नर्कुटं ह्युद्धतं यथा ॥ २८० ॥
वणखण्डं [ण्डकं] जहदि कोसिको वायसाहदो
भयभीदओ अवदि(भजदि) पादपं दीणदीणओ ।
तरुकोटरं वसदि सम्पदं लोलनेत्रओ
समभिद्रुदो णिसिअरो अअं एदि सोहिदो ॥ २८१ ॥
[वणखण्डकं जहाति कौशिको वायसाहदो
भयभीतको भजति पादपं दीनदीनकः ।
तरुकोटरं वसति साम्प्रतं लोलनेत्रकः
समभिद्रुतो निशिचरोऽयमेति शोधितः ॥]

अन्ये तु ।

प्रथमे यदा तु गुरु यत्र चान्तं
तृतीयकं यदि च द्वितीय.....ता गुरु ।
अथ षोडशाक्षरे कृते तु पादे
चतुर्थकं त्रिकमिहोद्धटम् ॥

नर्कुटं हि तदिति यत्तु चतुर्दशमनिधनगै-
 भूषितमक्षरैर्गुरुकृतैः श्रवणसुखकरैः ।
 तत् खलु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं
 नर्कुटकं वदन्ति नियमादतिघृतिरुचितम् ॥ २८२ ॥

यथा ।

चूदवणं प्रफुल्लितिलकं कुरवअसहिअं
 चारुअसोअसाळकळिदं कुसुमसमुदितम् ।
 माधवकाणणं जुवदिआ[जण]मदजणणं
 हिण्डति कोकिला फळरसासवमधुररवा ॥ २८३ ॥

[चूतवनं प्रफुल्लितिलकं कुरवकसहितं
 चार्वशोकसालकलितं कुसुमसमुदितम् ।
 माधवकाननं युवतिजनमदजननं
 हिण्डति कोकिला फलरसासवमधुररवा ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।
 गुरुण्येतानि पादे तु यत्र तत् प्रमिताक्षरा ॥ २८४ ॥

यथा ।

कमळाअरेसु भमि(म)रु(ऊ)ण वुडं (चिरं)
 भमरीमुहासवसुककखणओ ।
 मधुभूसिदं सुरहि चूदवणं
 परिहिण्डिदो सुतणु छप्पदओ ॥ २८५ ॥

[कमलाकरेषु भ्रान्त्वा चिरं
 भ्रमरीमुखासवसुखक्षणकः ।
 मधुभूषितं सुरभि चूतवनं
 परिहिण्डितः सुतनु पदपदः ॥]

नवमान्यपञ्चमतृतीय-

गुरुलघुदोषमक्षरगतम् ।

भवति चरणं तु यस्य सननं

विविधं प्रमिताक्षरेति कथिना खलु सा ॥

तृतीयपञ्चमान्त्यानि प्रथमं सचतुर्थकम् ।

पष्टं च नैधनं(ने) चाथ गुरुणि ध्वजिनी यथा ॥ २८६ ॥

यथा ।

विऋतन्तिअ(या) कमलतण्डे पुष्पसुगन्धके कुसुमलुब्धा ।

तुरिअं पवीतमधुमत्ता छप्पदिका(आ) कुळं समुपयाति(दि) ॥ २८७ ॥

[विलसन्ति या कमलखण्डे पुष्पसुगन्धके कुसुमलुब्धा ।

त्वरिनं प्रवीतमधुमत्ता पट्टपदिका कुळं समुपयाति ॥]

दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमथ पष्टम् ।

तृतीयं निधनं गुरु कथिनं(हंसास्यं) नकुटं जगतीगतम् ॥

दिअहंसा वसन्ते सळिळासए

कुसुमासादलुब्धा कमळाअरे ।

णळिणीपत्तमज्जे परिहिणिडदा

गमणाआसखिण्णा भभरावली ॥

यदि चान्त्यतृतीयकगणतैर्नवमेन च भूषितमेवम् ।

गुरुभिः सततं त्विह तद् घटिनं तोटकमेव हि नकुटकम् ॥ २८८ ॥

यथा ।

रमणीसहितो रजनीविरमे

गगणंगणए खगकौसिअओ ।

अ(नुवाय)सए हि विघट्टिदओ

परिमण्टदि कोटरअं सुरि(हि)दम् ॥ २८९ ॥

[रमणीसहितो रजनीविरमे गगनाङ्गणे खगकौशिकः ।

अनुवायसैर्हि विघटितः परिमण्ठति कोटरं सुहितम् ॥]

[दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमथ षष्ठम् ।

तृतीयं निधनं गुरु कथितं (हंसास्थं) नर्कुटं जगतीगतम्

॥ २९० ॥

दिअहंसा वसन्ते सळिळासए

कुसुमासादलुद्धा कमळाअरे ।

णळिणीपत्तमज्झे परिहिण्डिदा

गमणाआसखिण्णा भमरावली ॥ २९१ ॥]

[दिव्यहंसा वसन्ते सलिलाशये कुसुमास्वादलुब्धा कमलाकरे ।

नलिनीपत्रमध्ये परिहिण्डिता गमनायासखिन्ना भ्रमरावली ॥]

एतास्तु जानयः प्रोक्ता नर्कुटानां समासतः ।

पुनश्च (स्तु) खज्जकानां च सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९२ ॥

रत्नर(भ, लगी तु रथोद्धतिरथ नजरं बहुदकम् ।

सजम[य]जगुरुङ्गनि वंशपत्रमथ भरनभनलगम् ।

प्रमिता सजिमौ ध्वजिनी सजसगिभरनंगा ।

सश्रुति तोटकउदितं हंसास्थं सरभरमित्यष्टौ ॥

रेणुपिञ्जरिदचारानिआ । विचरदि एत मेहओ । भयभीदओ भअ-
(ज)दि पादपं दीणदीणओ । चूदवगं पकुळ्ळतिळकं कुरवअसहिअं ।
कमळाअरेसु भमऊण चिरं । विलसन्ति या कमलसण्डे छप्पदिआ
कुळं ससुपयादि । रमणीसहिदो रअणीविरमे । [दिअहंसा वसन्ते
सळिळासए ।] ॥ २७३-२९१ ॥

अथ मध्यमाधमं विषयं सज्जकं जातीयेन प्रतिजानीते । पुनस्तु खज्जकाना-
मिति । प्रासादिक्यादिध्रुवा एवोत्तमाधमविषयतया शीर्षरुमिति नाम्ना नर्कुटखज्जकनामा-
(मा)च व्यनहियते । तासां चोक्तरूपमिदं वैचित्र्यान्तरेणोच्यत इति पुनः, शब्दार्थः
॥ २९२ ॥

आमोदं कञ्जनी(खञ्जकं) पूर्णं भावनी मत्तचेष्टितम् ।

एतास्त्रिभ्यः समाख्याताः खञ्जकानां तु जातयः ॥ २९३ ॥

आद्यचतुर्थपष्ठदशमं सप्तोडशमथान्त्यमेव च ।

यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ॥ २९४ ॥

छन्दसि चेत्तथा गुरु चेदथाकृतिगतं भवेत्तु सततम् ।

भद्रकमेव खञ्जकमिदं पुनश्च कथितं प्रमोदकमिदम् ॥ २९५ ॥

यथा ।

माहवमाससोहितसमग्गके उयवणम्मि फुळ्ळकुसुमे

णिच्च[प]मत्तजुत्तवहुपक्खिसंघपरिबुद्ध(पुष्ट)णादसुहळे ।

फळिळइबूदसण्डसहआरमंजरिविलोळनादपवणे

हिण्डदि छप्पदानुगदमग्गओ परहुदो (नि)विट्ठवअणो ॥ २९६ ॥

[माहवमासशोभितसमग्रक उपवने फुल्लकुसुमे

नित्यप्रमत्तजुष्टवहुपक्षिसङ्घपरिबुष्टनादसुखरे ।

फलितचूतखण्डसहकारमञ्जरीविलोलनादपवने

हिण्डति पट्पदानुगतमार्गकः परभृन्निविष्टयदनः ॥]

आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात् तृतीयमेव दीर्घकम् ।

यस्य पादयोगतो हि सा भाविनीति खञ्जकं तथा ॥ २९७ ॥

यथा ।

जातिफुल्लपानमत्तओ चूदरेणुगुण्ठिदग्गओ ।

फुळ्ळपङ्कउ(जो)व्वसोहिदो छप्पओ सुदं पधाविदो ॥ २९८ ॥

[जातिपुष्पपानमत्तश्चूतरेणुगुण्ठिताङ्गकः ।

फुल्लपङ्कजोपशोभितः पट्पदो सुदं प्रधावितः ॥]

यदा तृतीयसप्तमं तदाद्यपञ्चमं लघु ।

तदा तु मत्तचेष्टितं वदन्ति खञ्जकं बुधाः ॥ २९९ ॥

यथा ।

पफुल्लपुष्प(फ)पादवं विहङ्गमोपसोहिदम् ।

चणं प्रगीदच्छपदं उवेह एस कोकिला ॥ ३०० ॥

[प्रफुल्लपुष्पपादपं विहङ्गमोपशोभितम् ।

चनं प्रगीतपदमुपैत्येव कोकिलः ॥]

नकुंदानां तु खञ्जानामेता वै मूलजातयः ।

आभ्यो विनिस्तृताश्चान्या युग्मौजा विपमास्तथा ॥ ३०१ ॥

चतुष्पष्टिर्ध्रुवाणां तु विज्ञेया मूलजातयः ।

समवृत्ताक्षरकृता अतोऽन्या विपमा मताः ॥ ३०२ ॥

भरभरभरभर रजरी जरललि

मोदकभाविकमत्तविचेष्टा(ः) ।

खञ्जक इति गतिवैकल्याद्बद्धः । अन्ये तु युगाऽपि विरुल्लङ्घोऽन्तःपुरोचित इति ।
तद्विषयत्वात् प्रमोदादित्रयं खञ्जकमित्युच्यते ।

णिश्च(प)मत्तजुत्तयहुपविखसंघपरिबुद्धगादमुहळे । जातिफुल्लपान-
मत्तओ । पफ(फु)ल्लपुष्पपादवम् ।

अन्ये त्वाकृते(तौ) छन्दस्यधमविषयत्वं न युक्तमिति मन्वानाः प्रमोदकस्याने बहुदुर्ग
पठितमपि वंशपत्रपतिनं पठन्त्युभयपठितमित्युभयविषयता सिद्ध्यर्थमिति ॥ २९३-३०० ॥

आभ्यो विनिस्तृता इति । अर्थसमविषयरूपतयेति भावः ॥ ३०१ ॥

अथ सर्वध्रुवासु गायत्रमेव प्रधानमिति दर्शयति । चतुःपष्टिर्ध्रुवाणां त्विति ।
पदक्षरे गायत्रे चतुःपष्टिमेवाऽछन्दोऽध्याये (भ. ना. अ. १४.५५) दाशेताः । सम-
वृत्ताक्षराद् गायत्रादेव च पादक्रमेण नीवृद्धि मुञ्जि द्विभागेन च सर्वेच्छन्दोभेदसिद्धिः ।
तथाहि । पादचतुष्टयोपरि पूरिते षड्विंशत्यक्षरोक्तेश्चतुःपष्टिमूलजातयः । ते(ता)
अनन्ताः । अत एव गायतस्त्राय(ते) इति गायत्रमाहुः ॥ ३०२ ॥

समवृत्तास्तु (तु) जायन्ते ध्रुवास्तिष्ठस्तु नित्यशः ।

युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च विपमाश्च सभा मताः ॥ ३०३ ॥

सुप्रतिष्ठादिकानि स्युर्वृहत्यादीनि यानि तु ।

छन्दांसि तेषां मानेन व्यश्ना कार्या ध्रुवा बुधैः ॥

उष्णिगादीनि यानि स्युः शक्यन्तानि चैव हि ।

छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्चा ध्रुवा मता ॥

त्रिष्टुपादीनि यानि स्युरुत्कृत्यन्तानि चैव हि ।

छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्चा द्विपादिका ॥

इत्यन्ये ।

तत्रार्धविपमाणां तु पट्पञ्चाशे शते स्मृते ।

एतदेव परीमाण विपमाणां प्रकीर्तितम् ॥ ३०४ ॥

एतदेव स्फुटयति । समवृत्तादिति गायत्र्याऽसमवृत्तादन्या समार्धसम-
विपममेवात् त्रिंश ध्रुवा जायते । तासां च प्रत्येकं तालमेदक्षिण । युग्म ओजो
मिश्राश्चेति नदत्तम् । एतावताऽनन्तो लक्ष्ये लयभङ्गोऽहरणेषु यो ध्रुवावृत्तप्रपञ्चो दृश्यते
सोऽपि सङ्गृहीत एव ॥ ३०३ ॥

केचित् पठन्ति ।

व्यश्नायां सुप्रतिष्ठादिवृहन्त्यन्तादियुग्मरुः ।

उष्णिगश्चः शक्यते यावत् त्रिष्टुभो यावदुत्कृतिः ।

युग्म एव विवातव्यः किन्तु कार्या द्विपादिका ॥

इति । तत्रचचतुरश्चक्रिष्ठात्मकानां त्रिंशमण्डपमेदो विषयचमन्य गन्धम्य व्याचक्षिरे ।
तत्र हि परिक्रमे विपमार्थयोगेन बहुधा मनिपूरणमिति ।

अथार्धसमादे सख्यामाह । तत्रार्धविपमाणां तु पट्पञ्चाशे शत इति ।
पट्पञ्चाशादिकानि यत्र ते द्वे शते ॥ ३०४ ॥

सामान्यैजाश्च जायन्ते ध्रुवा विपमपादिकाः ।
 स्वेन नाम्ना तु नामानि तासां कार्याणि वृत्ततः ॥ ३०५ ॥
 एवं तु जानयः प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विकल्पान् पञ्चहेतुकान् ॥ ३०६ ॥
 जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैव च ।
 ज्ञेयो ध्रुवाणां गानज्ञैर्विकल्पः पञ्चहेतुकः ॥ ३०७ ॥
 वृत्ताक्षरप्रमाणं हि जातिरित्यभिसंज्ञिता ।
 समार्धविपमाभिश्च प्रकारः परिकीर्तितः ॥ ३०८ ॥
 पट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
 यथागोत्रकुलाचारैर्नृणां नामाभिधीयते ॥ ३०९ ॥

स्वेन नाम्नेति । यत एव समवृत्तद्वयादर्धसमं तदेव तस्या नामेत्यर्थः । यथा
 श्रीशङ्करभक्तिशालिना भट्टशङ्करेणार्धसमवृत्तप्रकरणे दर्शितम् । उद्धृता सभोजसमौ
 बलिता जवन इत्यादि ॥ ३०५ ॥

पञ्चहेतुकानिति । निमित्तकृतान् पञ्चप्रकारान् वक्ष्यामीति ॥ ३०६ ॥

तत्र निमित्तपञ्चक्रमाह । जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैवेति
 ॥ ३०७ ॥

वृत्तेऽक्षरप्रमाणं जातिः । स्वरूपजननात् । स्थानं बहु वक्तव्यत्वादग्रतोऽ-
 मिधास्यते । समार्धसमविपमता प्रकारः ॥ ३०८ ॥

पट्कलाष्टकलप्रमाणे द्विकलाभिधाने नाम । जात्यादीनामत्र प्रयोजनमाह ।
 कलाधिक्येऽपि समुदायताले हि व्यथता विभाति । अवयवताले बहुधेति । अन्ये तु
 नात्यल्पत्वान्नातिवि(स्तृ)तत्वाच्च पट्कलाष्टकले वक्तव्ये इत्याहुः । उपलक्षणमात्रमेतदि-
 त्यपरे । अथ नामाह । यथागोत्रकुलाचारैरिति । आश्रयणेनान्वर्थयोगेनोपेतम्
 ॥ ३०९ ॥

एवं नामाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेप्यते ।

प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ।

गाने पञ्चविधं विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३१० ॥

नानारसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु ।

प्रवेशिकी तु नाद्या विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३११ ॥

अङ्गान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।

निष्क्रामोपगतगुणां विद्याद्वैष्क्रामिकीं तां तु ॥ ३१२ ॥

क्रममुल्लङ्घ्य विधिज्ञैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।

आक्षेपिकी ध्रुवासौ द्रुता स्थिता चाऽपि विज्ञेया ॥ ३१३ ॥

ध्रुवाणामपि चेति । न केवलं रसभावानामित्यर्थः । किं तन्नामेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति । प्रवेशापेक्षे(क्षेपे)ति । रसाध्याये (म. ना. अ. ६. २९. ३०) व्याख्यात श्लोक ॥ ३१० ॥

एतेषु नामान्वर्थं योजयति । नानारसार्थयुक्तेति । नाना रसा भावा अर्थाश्च विभवादयं तेषां युक्तं(क्तः) सामाजिकानां हृदयेषु प्रवेशो यमेति प्रयोजनम् । नृणामिति । एकक्षेपे नारीणां च ॥ ३११ ॥

प्रविष्टत्वादनर्थं निष्क्रमणं न त्वेवमाक्षेपादित्याशयेन नैष्क्रामिकीमाह । अङ्गान्त इति । अङ्गम्य समाप्ते । असमाप्तेऽप्यङ्के यदा पात्राणां निष्क्रमणं तदा चेत्यर्थः । निष्क्रमणक्रियायामुपगतो वर्ण्यत्वेनाङ्गीकृतो गुण इत्युपचरितार्थो हंसराजादिर्यस्याम् ॥ ३१२ ॥

अथाक्षेपिकया ममर्थेन स्वरूपमाह । क्रममुल्लङ्घ्येति । प्रस्तुतं रसम् । द्रुतलयेनेति । मल्ल खलंकादिवाक्यप्रयोगे या रसापेक्षयोजना तद्विषय (या) प्रयुज्यते (सा) आक्षेपिकी । तत्राक्षिप्यमाणरसस्य दीप्ततया द्रुता । यथा उदात्तराघवे रामस्य प्रस्तुतशृङ्गारकमोलङ्घनेन

अरे तापस स्थिरी(रो)भव । केदानीं गम्यते ।

स्वसुर्मम पराभवप्रसव एकदत्तव्यथ ।*

१ च. प्रवेशेषु ।

* अन्ये पादास्तु—

[यरप्रभृतिवान्वयबोद्धलनशतसन्धुक्षितः ।

तदेव विद्वत्प्रवक्तुसमुच्चलन्धोषितवराच्युरितवयसः प्रशममेव कोषामलः ॥]

या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् कृतं प्रसादयति ।
 रागप्रसादजननीं विद्यात् प्रासादिकीं तां तु ॥ ३१४ ॥
 विपण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंचये ।
 दोषप्रच्छादना या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥ ३१५ ॥

इत्यादिना (रावणवाक्येन) । यथा (हुता) वाक्याकर्णनेन वीररसस्याक्षेप्यस्य तु रसस्य
 मासृण्ये । स्थितेति विलम्बिता । यथाऽश्वत्थाम्नो युद्धवीरे क्रमोलङ्घनेन

कृतोऽद्यापि ते तातः ।

(वेणीसंहारम् ३.८)

इति नेपथ्यश्रवणादि तस्य करुणरसस्य ॥ ३१३ ॥

अथ प्रासादिकीमाह । या च रसान्तरमुपगतमिति । उपगत-
 मभ्युपगतं प्रस्तुतं रसविशेषं यदा प्रसादयति निर्मलीकरोति । कथम् । अनुक्तस्य विभा-
 वानुभावव्यभिचारिवर्गस्य आक्षेपवशात् स्थिरीकरणसमर्थत्वादिति । काव्यगतेनोत्कर्षेण
 रागप्रसादस्य जात्यंशकगीतिवर्णालङ्कारस्य सौभाग्यकृतस्य सामाजिकहृदयं तन्मयीभावा-
 पत्तियोग्यतामात्मनो जननमिति गीतिशोभया वा प्रामाण्ययोजनः । प्रासादिकीं विद्यात् ।
 विशेषमस्या द्योतयति । इयं हि प्रावेशिक्याक्षेपिन्या अनन्तरमवश्यप्रयोज्या भवति ॥ ३१४ ॥

अथान्तरागानमाह । विपण्णे मूर्च्छिते भ्रान्त इति । अन्तरे छिद्रे, गीयत
 इत्यन्तरा ध्रुवा । तदाह । दोषप्रच्छादन(ना) इति । तान् दोषानुशहरति ।
 विपण्ण इति । अनुकर्तुर्यदनाशङ्कितधनविषयादत्युद्धतप्रयोगश्रमवशाद्वा अमादिदोष-
 सम्भावना । वस्त्राभरणावकाशदित्सया[या] गीयते सान्तरा ध्रुवा । तत्र च प्राक्तनं भावि
 वा रसस्वरूपमनुवृत्तमित्यन्त्यं हृतमध्यविलम्बितान्यतमेन भाव्यं(व्यम्) । श (स) एव च
 ताल (म. ना. ३१.५) इत्युक्तत्वात् तदाधारभूतया छन्दोनिबद्धया भाव्यम् । केवलं
 छिद्राच्छादनमात्रप्रयोजनायामस्यां न मार्थकपदकदम्भयोजनमुपगीतिशुष्काक्षरैरेवेयं लक्ष्ये च
 लतिकादिनाम्ना प्रसिद्धा गीयत इति नाट्यधर्मी(र्म)प्रायेयम् । यद्यपि प्रावेशिक्यादेरपि
 नानुकार्यविषयसम्भवस्तथापि काव्यवाक्यैकवाक्यतायां

तरलयसि दृशं किमुत्सुकाम् ।

इत्यादि काकतालीयश्रुतिअकुनन्यायेन लौकिकस्य सम्भवं नात्यन्तं नाट्यधर्मभावः । एवं
 नाम व्याख्यातम् ॥ ३१५ ॥

ध्रुवाणां चैव सर्वासां रसभावसमन्वितम् ।

यथास्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेयं प्रयत्नतः ॥ ३१६ ॥

द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परसंस्थात्मसंश्रयम् ।

यत्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ३१७ ॥

यद्वे निरुद्धे पतिते व्याधिते मूर्छिते मृते ।

अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३१८ ॥

अथ जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चेति श्लोके (भ. ना. ३२-३०५) यत्प्रमाणमुद्दिष्टं तल्लक्षणानुक्रमते । ध्रुवाणां चैव सर्वासामिति । तत्र स्थानस्य सामान्यलक्षणमाह । यत्र गेयं प्रयत्नत इति । स्तोत्रयोगी पात्रविशेष-स्थानमित्यर्थः ॥ ३१६ ॥

ननु प्रवेशनिष्क्रमाक्षेपप्रसादच्छिद्राण्येव गेयस्थानानि । तानि च नामनिर्वाचनेन लब्धानि । तत् मिमिक्षां स्थानं नाम्ना विशिष्यत इत्याशङ्क्याह । द्विविधं तु स्मृतं स्थानमिति । न प्रवेशादिस्थानमत्र लक्ष्यते किन्तु प्रयानभूतो यो रसभावादिरर्धस्त-दुपयोगि तावद्धानम् । तत्र कदाचिद्यत्रैव योऽर्थस्तदुद्देशेनैव गीयते । यथा रामस्य सीता-विप्रयुक्तविप्रलम्भे तदाश्रयमेव कदाचिन् पात्रान्तराश्रयणेन । यथा तस्यैव विप्रलम्भे लक्ष्मणाश्रये ति(नि)तराम(मा)हुरित्यत्र । तदाह । परसंस्थात्मसंश्रयमिति । परस्वगतं लक्ष्मणस्य । आत्माश्रये रामस्य । तेन स्थानमिति स्थानाश्रयं गानं द्विविधमित्यर्थः । नन्वपरस्यासौ करुण एव भवति । न हि रामे विप्रलम्भे लक्ष्मणस्य विप्रलम्भः । केवलं तद्दुःखदुःखितस्यास्य करुण इत्याशङ्क्याह । यत्वाक्षेपसमायुक्त-मिति । यदिदं यस्मात् । आक्षेपः तद्रसोपक्षेपित्वेनोपयोगः । तेन आतमन्तात् युक्तं स्वपरसम्यं समिति सम्यक् अवैकल्यपूर्णता तेनायुक्त्याऽऽत्मसंश्रयम् । एतदुक्तं भवति । लक्ष्मणस्य करुणे विनयोचितं(ते) ममृणमन्थरं(रे) गान(ने) प्रयुक्तेऽपि तु रामविप्रलम्भ एव तत्र प्रयोजनीयमिति । तथा च लक्ष्मणस्य तदुपमर्पणेन परैव तत्परा गानं प्रयोजयति । परस्योऽप्यसौ प्रयोजनीयः भवति । स वायं प्रयोगो विधिनोरदेशदिशा न शक्यं(क्यः) प्रतिपादयितुमिति दर्शयति । तच्च मे सन्निबोधतेति ॥ ३१७ ॥

तत्राक्षेपिकया तावत् स्थानद्वयोचितं लयनिभागेन विशेष यथायोगं निरूपयितुमाह । यद्वा इत्यादि । यद्धो निगदादिना निरुद्धोऽग्रन्थः । पतितो महापातकयोगात् । मृत इति शुभ्रं । अवकृष्टेति विलम्बिता । करुणाश्रय इति निर्वेदादौ ॥ ३१८ ॥

औत्सुक्ये ह्यवहित्ये च चिन्तयां परिदेविते ।
 अत्रे दीने^१(दैन्ये) विपादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३१९ ॥
 एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुता च कर्तव्या करुणे भावसंश्रया ॥ ३२० ॥
 यत्र प्रत्यक्षजं दुःखं मृताभिहतदर्शनम् ।
 स्थिता तत्र हि कर्तव्या करुणे तु रसे बुधैः ॥ ३२१ ॥
 उत्पातदर्शने चैव प्रहर्षेऽद्भुतदर्शने ।
 विपादे च प्रसादे च रोषे सत्त्वस्य दर्शने ॥ ३२२ ॥
 वीररौद्रभयाद्येषु प्रत्यक्षावेदितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्यावेगे सम्भ्रमे तथा ॥ ३२३ ॥
 प्रसादे(द)याचने चैव तथाऽनुस्मरणे पुनः ।
 तथाऽतिशयवाक्येषु तथा च नय(व)सङ्गमे ॥ ३२४ ॥
 हर्षेऽथ^२ प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
 ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३२५ ॥

स्थितेति । मध्या विलम्बिता च ॥ ३१९ ॥

एतेष्वेव तु भावेषु करुणेति । तदाश्रयेषु भावेषु द्रुता ध्रुवा कार्या ।
 केषु पात्रेऽधित्याह । करुणेति । करुणस्यावेदनं येषु स्वयमुत्पन्नकरुणस्यावेदनं येषु । तेन
 शोकस्त्राग्निभावपरिपोषकादिव्यभिचारिसंमलितेषु परिजनादिध्विति यावत् । अत एवाह ।
 भावसंश्रयेति । भावप्राप्तिस्तन्निकटप्राप्तिर्निमित्तं वा द्रुता ध्रुवेति ॥ ३२० ॥

तर्हि परदुःखे सर्वत्रैव ध्रुवा । नेत्याह । यत्र प्रत्यक्षजं दुःखमिति ।
 दुःखज्ञानम् । कुत्रेत्याह । मृतेति । मृतस्यापमृत्युना अभिहतस्य आकस्मिकतीव्र-
 रोगशोकादिना अभिघातस्य च दर्शनं यस्मिन् तत् प्रत्यक्षजं दुःखम् । तत्र विलम्बिता
 कार्या । करुणे त्विति । परसंस्थे ॥ ३२१ ॥

उत्पातो मूकम्पादिः । विपादे वृत्ते सति । (प्रहर्षे) श्रुतिरिति यः प्रमोदस्तत्र
 ॥ ३२२ ॥

द्रुताव्यापकं लक्षणमित्याह । आवेगे सम्भ्रमे च द्रुतेति ॥ ३२३ ॥

प्रसादविषये याचने ॥ ३२४-३२५ ॥

ध्रुवाणां चैव सर्वासां रसभावसमन्वितम् ।

यथास्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेयं प्रयत्नतः ॥ ३१६ ॥

द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परसंस्थात्मसंश्रयम् ।

यत्त्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे सन्निबोधन ॥ ३१७ ॥

यद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते मूर्छिते मृते ।

अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३१८ ॥

अथ जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाण नाम चेति श्लोके (भ ना. ३२-३०५) यत्प्रमाणमुद्दिष्टं तल्लक्ष्यनुक्रमते । ध्रुवाणां चैव सर्वासामिति । तत्र स्थानस्य सामान्यलक्षणमाह । यत्र गेयं प्रयत्नत इति । रसोपयोगी पात्रविशेष स्थानमित्यर्थः ॥ ३१६ ॥

ननु प्रवेशनिष्क्रमाक्षेपप्रसादच्छिद्राण्येव गेयस्थानानि । तानि च नामनिर्दिष्टेन लक्ष्यानि । तत् त्रिमिदानीं स्थान नाम्ना विशिष्यत इत्याशङ्क्याह । द्विविधं तु स्मृतं स्थानमिति । न प्रवेशादिस्थानमत्र लक्ष्यते किन्तु प्रधानभूतो यो रसभावादिरर्थस्तदुपयोगि तत्रदानम् । तत्र कदाचिद्यत्रैव योऽर्थस्तदुद्देशेनैव गीयते । यथा रामस्य सीता-विप्रसुतविप्रलम्भे तदाश्रमेन कदाचित् पात्रान्तराश्रयणेन । यथा सम्प्रेत विप्रलम्भे लक्ष्मणाश्रये ति (नि) तराम (मा) हुरित्यत्र । तदाह । परसंस्थात्मसंश्रयमिति । परस्थगत लक्ष्मणस्य । आत्माश्रय रामस्य । तेन स्थानमिति स्थानाश्रयं गानं द्विविधमित्यर्थः । नन्वपरस्थासौ करुण एव भवति । न हि रामे विप्रलम्भे लक्ष्मणस्य विप्रलम्भः । केवलं तद्दुःखदुःखितस्यास्य करुण इत्याशङ्क्याह । यत्त्वाक्षेपसमायुक्तमिति । यदिति यस्मात् । आक्षेपः तद्रसोपश्लेषित्वेनोपयोगः । तेन आसमन्नात् युक्तं स्वपरसंस्थ समिति सम्यक् अवैकल्पपूर्णता तेनायुक्त्याऽऽत्मसंश्रयम् । एतदुक्तं भवति । लक्ष्मणस्य करुणे विनयोचित (ते) मखणमन्यर (रे) गान (ने) प्रयुक्तेऽपि तु रामविप्रलम्भ एव तत्र प्रयोजनीयमिति । तथा च लक्ष्मणस्य तदुपसर्पणैव परेव तत्परा गानं प्रयोजयति । परस्योऽप्यसौ प्रयोजकौ भवति । स वाय प्रयोगो विधिनोपदेशदिशा न शक्य (क्य.) प्रतिपादयितुमिति दर्शयति । तच्च मे सन्निबोधतेति ॥ ३१७ ॥

तत्राक्षेपिकया तावत् स्थानद्वयोचितं लयनिर्माणेन विशेष यथायोगं निरूपयितुमाह । यद्ध इत्यादि । यद्धो निगडादिना निरुद्धोऽनष्टश्च । पतितो महापातक्योगात् । मृत इति मुर्धा । अवकृष्टेति विलम्बिता । करुणाश्रय इति निर्वेदासौ ॥ ३१८ ॥

औत्सुक्ये ह्यवहित्ये च चिन्तयां परिदेविते ।
 अमे दीने' (दैन्ये) 'विषादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३१९ ॥
 एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुता च कर्तव्या करुणे भावसंश्रया ॥ ३२० ॥
 यत्र प्रत्यक्षजं दुःखं मृताभिहतदर्शनम् ।
 स्थिता तत्र हि कर्तव्या करुणे तु रसे बुधैः ॥ ३२१ ॥
 उत्पातदर्शने चैव 'ग्रहर्षेऽद्भुतदर्शने ।
 विषादे च 'प्रसादे च रोषे सत्त्वस्य दर्शने ॥ ३२२ ॥
 वीररौद्रभयाद्येषु प्रत्यक्षावेदितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्यावेगे सम्भ्रमे तथा ॥ ३२३ ॥
 प्रसादे (द)याचने चैव तथाऽनुस्मरणे पुनः ।
 तथाऽतिशयवाक्येषु तथा च नय (व)सङ्गमे ॥ ३२४ ॥
 हर्षेऽथ' प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
 ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३२५ ॥

स्थितेति । मध्या विलम्बिता च ॥ ३१९ ॥

एतेष्वेव तु भावेषु करुणेति । तदाश्रयेषु भावेषु द्रुता ध्रुवा कार्या ।
 केषु पात्रेष्वित्याह । करुणेति । करुणस्यावेदनं येषु स्वयमुत्पन्नकरुणस्यावेदनं येषु । तेन
 शोकस्याभिभावपरिपोषकादिश्रमिचारिसंग्रहितेषु परिजनादिष्विति यावत् । अत एवाह ।
 भावसंश्रयेति । भावप्राप्तिस्तन्निकटप्राप्तिर्निमित्तं वा द्रुता ध्रुवेति ॥ ३२० ॥

तर्हि परदुःखे सर्वत्रैव ध्रुवा । नेत्याह । यत्र प्रत्यक्षजं दुःखमिति ।
 दुःखज्ञानम् । कुत्रेत्याह । मृतेति । मृतस्यापमृत्युना अभिहतस्य आकस्मिकतीव्र-
 रोगशोकादिना अभिघातस्य च दर्शनं यस्मिन् तत् प्रत्यक्षजं दुःखम् । तत्र विलम्बिता
 कार्या । करुणे त्विति । परसंस्थे ॥ ३२१ ॥

उत्पातो भूकम्पादिः । विषादे वृत्ते सति । (ग्रहर्षे) श्रुतिरिति यः प्रमोदस्तत्र
 ॥ ३२२ ॥

द्रुताभ्यापकं लक्षणमित्याह । आवेगे सम्भ्रमे च द्रुतेति ॥ ३२३ ॥

प्रसादविषये याचने ॥ ३२४-३२५ ॥

शरीरव्यसने रोपे पुनःसन्धानकर्मणि ।

सानुबन्धां युधैः कार्या गीतज्ञैरन्तरा ध्रुवा ॥ ३२६ ॥

अध्रुवास्तु प्रवेशाः स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।

सम्भ्रमे प्रेपणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥ ३२७ ॥

सानुबन्धेति । अनुबन्ध त्वरा तेन सानुबन्धेति दृढतयेत्यर्थः । इ सा क्रियते । आह । शरीरस्य व्यसने रोपे प्रवृत्ते सति । यत्पुनःसन्धानकर्म तस्मिन् । एतदुक्तं भवति । शरीरव्यसनशब्दो दो(रो)पशब्दा यदा नटे(दो)ऽपसर्पति तदा तत्स्थानेऽन्यस्य तद्वमिका(या) द्वितीयस्य योजनं त्वम्या कर्तव्यम् । तत्र चान्तरा ध्रुवा द्रुतेति ॥ ३२६ ॥

अथ यत्र प्रावेशिकीकृत्य तदाह ।

अध्रुवास्तु प्रवेशाः स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।

सम्भ्रमे प्रेपणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥

इह प्रावेशिकी नाम प्रेक्ष्यत पात्रस्य स्वरूपं सामाजिकमनसि संक्षेपेण समर्पयितुं गीयते । तत्र गायता यदा प्रविशति तदा प्रावेशिक्या गीयमानाया प्रवृत्तगानं रोदनं च व्यदीय(यं)न । सम्भ्रान्तस्य परेण त्वरया प्रेषितस्य नृत्पातविस्मयावावेदयितुमायातस्य त्वरयैव प्रवेश उचित इति ।

अन्ये त्वाहुः । पूर्वेप्रविष्टस्य च प्रधानपात्रस्य देवीप्रायस्य गायतो रुदतो वा सम्बन्धी परिचनो यदा प्रविशति तदा ध्रुवाऽस्य प्रवेशो ना भूत् मुख्योपरोधक्य इति । कायान्तरव्यग्रे च प्रधानपात्रे उत्पातविस्मयावावेदनाय तत्रिकृत्युपसर्पतो मध्यमपात्रस्यापि स(अ)ध्रुव प्रवेशः । प्रधानपात्रस्याऽपि सम्भ्रमे सत्यध्रुव एव । दाहचूडस्येव जीमूतवाहनभक्षणाकुङ्गरुहनिर्गम्युपसर्पन (नागानन्दम् ५१७) । प्रेपणग्रहण नैष्कामिकीविषय प्रसङ्गाच्चेव त्वरयता प्रतीहायदि प्रेषितस्याधुननिष्क्रमणम् ।

अत्र तु प्रविष्टपात्रेण गायता रुदता वा सह यदा प्रविशतो शब्दिति नास्ति सम्बन्धस्तदा प्रकृतानु(सू)परमो मन्तव्यः ।

उपाध्यायास्त्वाहुः । गायतो रुदत इत्यनेन हर्षशीरोधशोकविपत्स्वेव क्रमेण लक्ष्यते । तेन च सम्भ्रमो विशेष्यते । तेन क्रोधशोकहर्षाविष्टस्य सम्भ्रमे अध्रुव

१ य यपे । च बन्धे ।

एवमर्थविधिं ज्ञात्वा देशकालमृतं तथा ।

प्रकृतिं भावलिङ्गं तु ततो योज्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३२८ ॥

शीर्षका चोद्धता चैव ह्यनुबन्धा(द्धा) विलम्बिता ।

अङ्किता चापकृष्टा च पट्टप्रकारा ध्रुवा स्मृताः(ता) ॥ ३२९ ॥

शिरःस्थानीयमेतद्वि यस्मात् तस्मात् शीर्षि(र्ष)का ।

उद्धता तूद्धता यस्मात् तस्मात् ज्ञेया ध्रुवा बुधैः ॥ ३३० ॥

प्रवेश इति । तथा चाग्रे वक्ष्यति अपटाक्षेपकृता चात्ययिकी हर्षरो(रा)ग कार्येषु (भ. ना. ३२.४१३) इति । एतच्च स्वस्थान एव व्याख्यास्यते । तच्च प्रकृतस-
स्योपरोधिका ध्रुवा न प्रयोज्यैवंपरमिति मन्तव्यम् ॥ ३२७ ॥

अथ कविशिक्षार्थमाह । एवमर्थविधिमिति । अर्थविध्यादिकं ज्ञात्वा
ध्रुवा बुधैः कविभिर्योज्या । नत्रार्थविधिराक्षेपप्रसादनादिप्रयोजनप्रकारं हंसगजादि-
रित्यन्ये । देशः सरोऽरण्यादिः । कालं रात्र्यादिकम् । ऋतुर्वसन्तादिः । प्रकृति-
रुत्तमादिः । भावो रत्यादिः । लिङ्गमनुभाववर्गः । येषां मध्ये यदेव प्रधानमन्ते वार्ध
द्विशलिशः सामान्येन वा कविना ध्रुवायां व्यावर्णनीयमिति यावत् ॥ ३२८ ॥

अथ प्रावेशिक्यादिषु पञ्चस्वपि प्रत्येकं प्रकारपट्टं सम्भवतीति दर्शयितुमाह ।

शीर्षका चोद्धता चैव ह्यनुबद्धा विलम्बिता ।

अङ्किता चापकृष्टा च । इति ।

विलम्बितेति । द्रुग्विलम्बिता ध्रुवाणामनियताक्षरका । सा गानप्रयोगमपनयन्ती काव्य-
स्वरूपं परिपूरयितुं प्रयुज्यते तत्पूर्णं च प्रकृतिमुखेन वा रसभावचेष्टितमुखेन वा । तत्रोत्तम-
प्रकृतिः प्राधान्येन प्रवर्तमाना हि शीर्षका । उत्तमसमाश्रयो हि रसभावादिरमन्तपरि-
जनादिगतचित्तवृत्त्यन्तरजीवितकल्पः । अतोऽस्य शिर इति व्यपदेशः । विचित्रप्रकृतिचित्र-
वृत्तिकल्पत्वेन प्राधान्यात् । चेष्टितप्राधान्येनोद्धतसङ्गता समस्तविभावानुभावव्यभिचारिसम्पदं
सूचयत्यनुबद्धा । अधममध्यमनीचैरित्यादिस्थिता तु मित्रां प्रकृतिचित्तवृत्तिं मित्रं च
तद्गतं चेष्टितं सूचयति द्रुतविलम्बिता । सापेक्षभावरूपं संविद्विकासमुन्दरं रसमाश्रय-
त्यङ्किता । तद्विपरीताऽपकृष्टेति प्रतिध्रुवं षोढा विभागः ॥ ३२९ ॥

तस्मद्देतोरेतत् संगतं शिरस्थानीयं प्रधानं भवति । तस्माच्छीर्षकेति
सङ्गतिः । उद्धता तूद्धतेति गमागमग्रमणादिप्राधान्यात् । अन्ये तु चौरौद्रविषयेय-
मित्याहुः ॥ ३३० ॥

यतिं लयं वाद्यगतिं पदं वर्णान् स्वरक्षरम् ।

अनुवधाति यत्रैवमनुवद्धा भवेत्तु सा ॥ ३३१ ॥

आक्री(पी)डितप्रवृत्तो यश्चतुर्थलयकारकः ।

नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः प्रकीर्तितः ॥ ३३२ ॥

यतिं लयं वाद्यगतिं पदं वर्णान् स्वरक्षरान्(रम्) ।

अनुवधाति यत्रैवमनुवद्धा भवेत्तु सा ॥

इति । यतिः समाद्या । लयो द्रुतादिः । वाद्यगतिश्चतुर्विधातोयवैचित्र्यम् । पदं वृत्तगो यस्यात्मा त्रिरागः । वर्णो वृत्तगत एव गुरुलघुभेदः । स्वर्यते यथोचितं गीतक्रियायां विस्तार्यते यत स्वरशब्देन वर्णाङ्गकस्य गीतिः । अक्षरं गीतमानं पदम् । अन्ये तु चच्चन्द्रादितालमक्षरमाहुः । न क्षरति न साम्याच्च्यवते गीतवृत्तादिकं येनेति । गतवत्या-
वक्षगन्तम् । यस्या ध्रुवायामेवमिति प्रयोगोचित्येन कविनाट्याचार्यो वर्णरुदिराता नटो वा यत्रानुवधाति सा ध्रुवा अनुवद्धा ॥ ३३१ ॥

अनुबन्धनं व्याचष्टे ।

आपीडितप्रवृत्तो यश्चतुर्थलयकारकः ।

नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः ॥ इति ।

अनुबन्धमापीडितमन्योन्यसंश्लिष्टं कृत्वा प्रकर्षेण प्रवर्तनं यस्यादीनामक्षरान्तानां यतो भवति तदा क्रियाविशेषोऽनुबन्धः । स च कवेस्तथोचितध्रुवार्ययोजनम् । उचितश्च ध्रुवार्यः । तत्र त्रिरागादिर्गुणविशेषः । तस्मिन् योजना पातरुमिव रस प्रमूने । तद्योजनार्थश्च यस्यादे(क्षरान्तस्य व्यामिश्रीकरणात्मा वर्णरुवे क्रियाविशेषः । गातुश्च तथैवाविक्रलो लयात्मा । आचार्यस्य सम्यक् तदर्थयोजने किमपि तत्त्वान्तरमिव विद्यत आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव परस्परयतीनां योजने अन्येष्वे(न) यतिरस्तु । यतिश्रयानां च योजने द्रुतादिज्यतिरिक्त एव लयो भवेत् । एवं पात्रविद्यादीनामपि स्वतः परस्परतश्च योजने किमपि तत्त्वान्तरमिव विद्यत आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव च परस्परयतीनां गुडमरीचदिरसयोजनमप्येव पातरु इव रसान्तरत्वम् । तदाह चतुर्थंति । चतुर्थलयो द्रुतादिभ्योऽन्यं करोति स्फुरयतीति । लयमहणं प्राधान्यात् । लय एव हि तालमित्युक्तमसङ्कम् । लयेन सर्वं वैचित्र्यं लक्ष्यते । अत एवायमनुबन्धो नाट्यन्याहारेणैव जनितः । सर्वथैवातिङ्गीकेकत्वान्नाट्यस्य च रसलो-

नाट्ये त्वरितसञ्चारा नाट्यधर्ममनुवता ।

सविलम्बितसञ्चारा भवेद् द्रुतविलम्बिता ॥ ३३३ ॥

अङ्किता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।

यस्मात् सा न(स्थाने) प्रसन्ना च तस्मादेपाङ्किता स्मृता ॥ ३३४ ॥

अन्यभावेषु कृष्टश्च(ष्टा च) कृष्टहेतुषु गीयते ।

यस्मात् कारुण्यसंयुक्ता ह्यवकृष्टा भवेत् ततः ॥ ३३५ ॥

पचरणहेतुः । विभावादिसम्पत्तिजनितं नाट्योपचारं च नाट्यायितशुपचारादिसामान्या-
भिनयकथितम् । तैर्जनितो लब्धसत्ताको नाट्यायितप्रयोजनबहुल इति । ईदृक् क्रिया-
विशेषोऽनुबन्धनमित्युच्यते । तद्योगाद् ध्रुवाऽनुबद्धेति ॥ ३३२ ॥

एवमनुबद्धां व्याख्याय द्रुतविलम्बितामाह । नाट्ये त्वरितसञ्चारेति ।
त्वरितो द्रुतः सञ्चारो यस्यां सह विलम्बितेन सञ्चारेण वर्तते प्रकृतिभेदात् ।
अत एव नाट्यधर्मोक्त्यन्तं चित्रं रसादिवैचित्र्यं च अनु तदौचित्येन ब्रतं नियमो
विद्यते । तस्येति मत्वर्थोऽयम् (अष्टा. ५.२.२७) तेन कृत्प्रयोगान्ता वा द्वितीयैव
॥ ३३३ ॥

अङ्किता तूत्कटगुणेति । उत्कटोऽतिस्फुटो गुणोऽनुभाववर्णः शृङ्गाररस-
सम्बन्धी यस्यां व्यावर्ण्यते सा उत्कटगुणा । अत् (त) (पा. धा. पा. ३८) अतिक्रमे ।
अतिशयेन क्रमणमाक्रमणं व्यापारं च रसस्य (विभावादिभिः सञ्चितम्) । उक्तं गरीरं
व्याप्यते तेन (भ. ना. ७.७) इत्यत्र । अन्तरे शृङ्गारग्रहणं सुखप्रधानं हास्याद्भुता-
द्युपलक्षणम् । तेन हृदयस्येन विवक्षारूढेन सम्भवो निर्माणं यस्या अस्याः । अङ्कितत्वे
निर्वचनं स्फुटयति । यस्मात् स्थाने प्रसन्नेति । स्थानस्य चित्तवृत्त्यवस्थात्मनः
प्रकृष्टं सन्नं व्यापनं यस्माद् भवतीति ॥ ३३४ ॥

अन्यभावेषु कृष्टा चेति । कारुण्ये सम्यगु(भ्यु)क्ता उचिता प्रकृष्टा
यस्मात् कृष्टमुत्थानं कृत्वा गीयते । किं करुण एवेत्याह । अन्येषु च कृष्टहेतुषु ।
कर्मणि चित्तवृत्त्यवसादरूपे मान्थर्यकारणेषु भावेषु निप्रलम्भमयानकादिषु व्यभिचारिभूतेषु
निर्वेदगलानिशमचिन्ताप्रभृतिषु । चो भिन्नक्रमः ॥ ३३५ ॥

या तु प्रावेशिकी दीप्ता सा कार्या तूद्धता नृणाम् ।
 या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां कार्याऽद्विता तु सा ॥ ३३६ ॥
 या स्थिता साञ्चकृष्टा तु या द्रुता सा विलम्बिता ।
 याऽन्तरा सानुबन्धा च प्रकारास्तु प्रवेशजाः ॥ ३३७ ॥
 शीर्षका चोद्धता चैव देवपार्थिवयोर्भवेत् ।
 दिव्यपार्थिववेद्यानां स्त्रीणां योज्या तथाद्विता ॥ ३३८ ॥
 मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिता ।
 नीचानां चैव कर्तव्ये नृणां ये खञ्जनकुटे ॥ ३३९ ॥
 'खञ्जं च नकुटं चैव स्थाने प्रासादिकी तु सा' ।
 कसाहलितभावत्वाद्वास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥ ३४० ॥

अथ सम्भवानुसारेण विष(य)दिशमासा दर्शयति । या तु प्रावेशिकीत्यादि ।
 प्रावेशिकीप्रहणमुपलक्षणार्थम् । नृणामिति चेष्टाग्राहुष्यमम्भगात् । अन्ये तु नियम-
 परत्वं व्याचक्षते । तच्चेद(द्)ष्टाङ्गं लक्ष्यविरुद्धमित्युपेक्ष्यमेव । परसम्पत्त्याशयेनायं ग्रन्थ
 इतीतरे । प्रासादिकी नामाद्वित्यु(त्तौ)पलक्षणम् ॥ ३३६ ॥

प्रकारास्तु प्रवेशजा इति । स्त्रीणाम(मि)ति वर्तत इति केचित् । या
 द्रुता सा विलम्बिता याऽन्तरा सा स्त्रीणामनुबन्धेति । अन्ये तु नियमपरत्वं
 व्याचक्षते । अवकृष्टेत्येतच्च शीर्षका चोद्धता चैव देवपार्थिवयोरित्युत्तरग्रन्थेन
 योजयन्ति । वक्ष्यते इत्यध्याहार्य(म्) ॥ ३३७ ॥

दिव्यपार्थिववेद्यानामिति । अप्सरसा गणिकाना च । स्त्रीणामिति ।
 कुलद्रुतानामपि ॥ ३३८ ॥

मध्यमानां नीचानां च सम्प्रवेशे द्रुतविलम्बिता । तस्या च
 खञ्जनकुटे कृते कार्य इति सङ्गतिः । तुरप्यर्थे ॥ ३३९ ॥

प्रासादिक्यपि स्थानेऽप्यसरे खञ्जनकुटेरूपा । अप्सरमाह । हास्य-
 शृङ्गारयोरिति । अत्र हेतुर्ललितभावत्वादिति । तौ रसौ सुन्दरस्यायिभावौ ।
 खञ्जनकुटे च ललितभावे । ललितभावे ललित्यं भावयतः अन्ये इति ॥ ३४० ॥

कुर्यान्नीचे मृते चैव त्वनुबन्धं^१ लयाश्रयम् ।

स्त्रीणां राजन्यवैश्यानामब(प)कृष्टां तथैव च ॥ ३४१ ॥

सन्निपातास्तु चत्वारः प्रावेशिक्या भवन्ति हि ।

शेषा हि सन्निपातास्तु शीर्षि(र्ष)काः पट्पराः स्थिताः ॥ ३४२ ॥

स्थितं चाप्यङ्कितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

सर्वभावाश्रयगतैस्तेषां कार्यं तु नाटकम् ॥ ३४३ ॥

त्रयो भावा भवन्त्येषां हासशोकभयात्मकाः^२ ।

एवं भावान् विदित्वा तु ध्रुवा कार्या प्रयोक्तुभिः ॥ ३४४ ॥

मृते कस्मिन्नीचगत्रविषयः । तथा स्त्रीगामनुबन्धं लयाश्रयम् । चतुर्थ-
लयकारकं कुर्यात् । नीच एव हि करुणे बहुभिधेति दर्शितम् ।

स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां परिदेविनैः ।

(भ. ना. ७.६३)

इति । राजन्यवैश्यानामिति । उत्तममध्यमानामपि अपकृष्टा करुणे ॥ ३४१ ॥

मानमाह । चत्वारः सन्निपाताः प्रावेशिक्या इति । चत्वारस्तालपरिवर्तना
इति यावत् । शेषा नैष्कामिन्यादेः सन्निपाताः । अत्रैवमपवादमाह । शीर्षका
पट्पदे(रा इ)ति । द्वौ परिवर्तौ । तत्रापरता पदसता ॥ ३४२ ॥

अथ मन्थरभागावसरे प्राप्तमपि स्थिताङ्कितयोः प्राप्तमभिदध्यात्(धत्) पूर्वोक्तं
स्मारयति ।

स्थितं चाप्यङ्कितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

इति । नाट्यो(ट्या)चार्योऽत्र प्रयोजकः । तेषां तु यत्रटनं प्रयोगसम्पादनं तदाश्रिता(त)
विषयत्वेनोचितैः खञ्जनकुटैः कार्य(र्यम्) । कीदृशैः सर्वे भागा येषां व्यङ्ग्यत्वेन तैः ।
उद्धतप्रयोगे तैरेव द्रुतल्यैर्ध्रुवाप्रयोगे तैरेव विलम्बिते(तैरि)त्यर्थः ॥ ३४३ ॥

तत्र किम्भावस्वरूपैरेषा प्रधानपदाश्रयेण मूयसा मानमित्याह । त्रयो भावा इति ।
हास्यशोकभया ओत्र प्राचुर्येणेत्यर्थः ॥ ३४४ ॥

वस्तु प्रयोगं प्रकृतिं^१ रसभावान्(वृ)त्तं वयः^२ ।
 देशं कालमवस्थां तु ज्ञात्वा योज्या भुवा वृषैः ॥ ३४१ ॥
 'वस्तु'देशसमुत्थं तु पुन(नाग)रारण्यसम्भवम् ।
 प्रयोगश्चैप विज्ञेयो दिव्यमानुषसंश्रयः ॥ ३४२ ॥
 उत्तमाधममध्या तु त्रिविधा प्रकृतिर्मता ।
 रसभावौ तु पूर्वोक्तावृतुः कालकृतस्तथा ॥ ३४३ ॥
 'शिशु'गौवनवृद्धत्वं वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
 'कक्ष्यादि'रभागजनितो देशस्तु द्विविधो मतः ॥ ३४४ ॥
 कालो रात्रिन्दिबकृतो^३ यामकालविनिर्मितः^४ ।
 अवस्था चैव(या तु) विज्ञेया सुखदुःखार्थसम्भवा^५ ॥ ३४५ ॥

पूर्वमुक्तं लक्षयितुं पूर्णं चाभिधातुं स्मारयति । वस्तु प्रयोगमित्यादि ॥ ३४५ ॥

एतत् क्रमेण लक्षयति वस्तुदेशसमुत्थमित्यादिना अवस्था या तु
 विज्ञेया सुखदुःखार्थसम्भवा इत्यनेन । उद्देशसमुत्थं यदुद्दिश्य गानमार्थस्य
 समुचितमुत्थानं प्रसरणम् । नागरः कीरहंसादिः । आरण्यो हिरादिः । प्रयोगो
 दिव्यमानुषाश्रय इत्येकशेषेण । त वेति दिव्यमानुषाणां तृतीयाऽपि स्वीकृता । तद्भेदेन
 राजादेर्भेदः । काव्ये तद्यथा । दिव्ये सुरगजे इत्यादि ॥ ३४६ ॥

उत्तमादिकं प्रकृतिः । तद्देशाद् रथाङ्गचक्रगङ्गाधुकरादिउत्पन्नम् । रसभावौ
 तु पूर्वोक्ताविति । रसाध्यायोक्तो (म. ना. ६) । जातिगतिनोरेकमचनं तमोरद्ध-
 (योर्द्ध)न्द्वः । कालकृतः कालशातं कुपुमादिप्रशेषोद्भेदरूपं ऋतुरित्यर्थः ॥ ३४७ ॥

वयः शिशु गौवनवृद्धत्वमिति । शिशुशब्देन निशेषे समाहारे द्वन्द्वः ।
 कक्ष्यादिभागनेन जनितः कृत्स्नः । वस्ते चाग्रहादतिदेशः । दिग्भागजनितः
 पूर्वोक्ताविति द्विविधो देशः ॥ ३४८ ॥

रात्रिःदि(त्रिन्दि)ना(व)कृत इति । सामान्यविषयः कालः ।
 यामकालकृतमध्यारण्यं विभज्य रात्रिमण्डपेत्यनेन । येन राजादिविशेषविषया सुख-
 दुःखादर्थ(स्वार्थ)नाश्या चार्थिना । व(त)तसम्भवोऽस्या इति त्रिधाऽवस्था सुखित्वं
 दुःखित्वमर्थित्वं चेति यावत् ॥ ३४९ ॥

स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यशः ।

प्रयोगे सम्प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ ३५० ॥

यानि वाक्यैस्तु न 'ब्रूयास्ता(त्ता)नि गीतैरुदाहरेत्' ।

न तैरेव तु वाक्या(काव्या)यैरन्यैः प्रवकेवला(न्यैरौपम्यसं)श्रयैः

॥ ३५१ ॥

ध्रुवाणामाश्रयाः कार्यौ औपम्यगुगतम्भवाः ।

उत्तमाधममध्यानां नृणां स्त्रीणामथापि च ॥ ३५२ ॥

'आदित्यसोमपचना देवपार्थिवयोर्मताः ।

दैत्यानां राक्षसानां च मेघपर्वतसागराः ॥ ३५३ ॥

एतदुपसहरन्नेव योजयति । स्थानानीति । स्थानानि स्थानमित्तानीत्यर्थः । नानावस्थानीत्यभिसंख्येयान्तरभेदानीति यावत् । यस्मादिमध्ये च रसभावौ प्रधानमित्यह । रसभावौ समीक्ष्य त्विति । तुङ्ग्येभ्योऽनयोर्विशेषकः । न केवलं गीतिभाषोऽत्र रजनोपयोगित्वात् प्रधानं यावत् कार्यभावोऽविकृतरसगतस्य वाच्येनास्पष्टस्यानुभावस्य व्यभिचार्यादेः पूरणमिति दर्शयति ॥ ३५० ॥

यानि वाक्यैस्तु न ब्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ।

इति । यस्त्वशक्यो वर्णयितुमित्यर्थः । काव्यवाक्यैर्वर्णयितुं कुतश्चिन्निमित्तमज्ञानं शक्यन्ते ते गीतवाक्यैरुदाहर्तुं कथयितुं शक्याः । तर्हि नाटकाव्यस्य गीतकाव्ये सन्निवृत्त-निर्गुणादिप्रयाससम्भवं । (न) तैरेवेति । राजादिवर्णनया न तानि गानेऽपि तत्सदृश-रसादिवर्णने

न तैरेव तु काव्यायैरन्यैरौपम्यसंश्रयैः ।

इत्युक्तम् ॥ ३५१ ॥

तत्र कस्य केनौपम्यमिति प्रस्तावयितुमाह । ध्रुवाणामाश्रया इति । वर्णनीयाः । बौ(औ)पम्यं सादृश्यं तदेव गुणः प्रकृतोपयोगसम्भवमाप्तिरौचित्यं येषामित्यर्थः ॥ ३५२ ॥

कस्य किञ्चिन्नमिति दर्शयति । आदित्यसोमपचना इत्यादि । अत्रापि प्रतापारुहादकृतशैल्याद्यस्यान्तरं राजादेरन्येषाम् । एवं सर्वत्र ॥ ३५३ ॥

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां 'ग्रहोद्वृषभा मताः ।
 तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपवना मताः ॥ ३५४ ॥
 हव्यधाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
 'एतेषामेव या नार्गस्तासामौपम्यसंश्रयाः ॥ ३५५ ॥
 विशुद्धलृकार्करश्म्याद्या' दिव्या(दिव्या)नामपि च स्मृताः ।
 देवानां तु प्रयोज्या ये नृपाणामपि ते स्मृताः ॥ ३५६ ॥
 नागसिंहवृषार्थाश्च^१ नैते दिव्येषु कीर्तिताः ।
 महिषारुसिंहाश्च^२ क्रव्यादाः पशवश्च ये^३ ॥ ३५७ ॥
 'हिंस्रसत्त्वेषु ते कार्या यक्षराक्षसजातिषु' ।
 उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ॥ ३५८ ॥
 मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाश्च योक्तुमिः ।
 शिखिनः सारसाः क्रौञ्चाश्चक्राहाः कुमुदाकराः ।
 मध्यमानां प्रयोक्तव्या^४ औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ३५९ ॥
 फोकि^५ पद्मपदं ध्वाङ्क्षं कुररं कौशिकं^६ वक्रम् ।
 पारावतं^७ 'सकादम्बमधमेषु प्रयोजयेत् ॥ ३६० ॥
 एवमेषां प्रयो(यु)क्तानां स्त्रियो यास्तु भवन्ति हि ।
 उत्तमाधममध्यानां तासां चैव निरोधत'^८ ॥ ३६१ ॥

ग्रहा जीमादयः । उद्वृषभास्तिष्पादयः काला इति सम्यगाहुः ॥ ३५४ ॥

ये चान्य इति । क्षत्रियाद्याः ॥ ३५५ ॥

रश्मिः प्रशने. स्त्रीलिङ्गतात्परापरादिदीधितिमरीचिप्रभाया अचेतनाः । अथवा
 विषयास्ते सहकाराद्या अपि ॥ ३५६-३५७ ॥

हिंस्रसत्त्वेष्विति । हिंसाप्राधान्ये विवक्षिते क्रव्यादः(दाः) । अत एव राक्षसेषु
 ॥ ३५८ ॥

१ व. ग्रह- । २ व. एतेषां चैव भार्याणाम् । ३ व. रश्मिश्च दिव्यानां । ४ व. रूपाधान्ये ।
 ५ व. शलभासिंह । ६ व. रुद्रादौ । ७ व. सिंह । ८ व. भूतजाः । ९ व. प्रसीर-या । १० व. शारिकान् ।
 ११ व. कारण्ड । १२ व. कारण्डमव-गच्छ । १३ व. दुर्वला ये तु भवन्ति प्रवक्ता च सर्वत्र हि । इत्यपि द-
 पाटा ।

शर्वरी च सुधा ज्योत्स्ना नलिनी करिणी नदी ।
 नृपस्त्रीणां भवन्त्येता औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ३६२ ॥
 दीर्घिका कुररी वल्ली सारसी शिखिनी मृगी ।
 मध्यमानां भवन्त्येता वेश्यास्त्रीणां च नित्यशः ॥ ३६३ ॥
 पट्पदीं कुररीं ध्वाङ्क्षीं परपुष्टां च योजयेत् ।
 'अधमाः स्युर्ध्वा ह्येताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३६४ ॥
 'गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
 प्रावेशिकया बुधैरेव नैष्कामिकयास्तथैव च ॥ ३६५ ॥
 प्रावेशिकयाश्रया यास्तु पूर्वाह्णार्थं तु ताः स्मृताः ।
 नक्तन्दिवसमुत्थास्तु नैष्कामिकयाः 'स्वकालजाः ॥ ३६६ ॥
 सौम्याः पूर्वाह्णकाले तु मध्याह्ने दीप्तिसंश्रयाः ।
 अपराह्णे तथा मध्याः [सशोकाश्च] सन्ध्यायां करुणाश्रयाः ।
 'चलनार्था हि ये प्रोक्ता 'आक्षेपिकया भवन्त्यपि' ॥ ३६७ ॥

(कुमुदाकराः) समुद्रा । तदभावविषया उक्ताः ॥ ३५९-३६४ ॥

गत्यर्थोपमिता इत्यादिना क्रियात्विति(विषय)त्वं प्रावेशिकयादिविषयमाह ।
 गत्यर्थस्तूपमितं सामाजिकदृश्यसमीपे प्रक्षेपो वैश्चलनार्थैर्धातुभिस्तेऽपि प्रवेशे ।
 दर्शनीयमिति । तथैव चेति । प्रदर्शनप्रवेशादिप्रकारेणैवेत्यर्थः । कामिभिर्दर्शयितुमात्मानं
 गूढयितुमित्यादिभेद इत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

भूयस्त्वामिप्रायेण कालौचित्यमाह । प्रावेशिकयाश्रया यास्तु(पू)रा-
 (र्वा)ह्णा(र्थ) इत्यादि । तत्काले कार्याभ्युत्थानस्य भूयसा दर्शनात् । तदाह ।
 नक्तन्दिवेति । तुर्य्यणीत्यर्थः । प्रावेशिकयानर्थत्वेनाश्रीषमाणायां कार्यविशेषा यद्यपि रात्रौ
 दिने च समुत्तिष्ठन्ति । तथाहि(पि) भूयस्त्वाश्रयेणोद्भूतम् । एतदुक्तं भवति । प्रकृत कार्यं
 यत्र काले भवत्युत्थानं तु पूर्वाह्णे योज्यम् । एवमौचित्यात् प्रवेशः स्फुटं सूचयतीत्यर्थः
 ॥ ३६६ ॥

एवं सौम्या पूर्वाह्णे दीप्तिर्मध्याह्ने शोकाद्यपराह्णे वर्णनीयमित्याह ।

१ द. वेश्यादीनां । २ द. अधमाना । ३ र. गत्यामगमजा कार्या चलनाश । द. गत्यामग...
 चारलाये । ४ द. आश्रये ये तु । ५ द. अर्गस्तु । ६ द. दिन । ७ द. स्तु । ८ द. गमना । ९ द.
 प्रावेशिकया । १० इत. परं द. पुस्तके स्वावराणां च ये प्रोक्ताः स्वावराधार्ययोगतः इत्याधिकः पाठः ।

आक्षेपा एवमेव स्युर्नूतस्थितगतास्तथा ।

रोपामर्षादिसम्पूर्णाः (म्भूताः) शोकाद्भुतभयानकाः ॥ ३६८ ॥

यद् द्रव्यं वसुधासंस्थमृते दैवतमानुषान् ।

तत्सर्वमुपनेयं तु गानयुक्त्योपमाश्रयम् ॥ ३६९ ॥

अन्ये सौम्य वस्तु पूर्वाह्नकाले प्रयोज्यमिति प्रयोगकालनियमोऽयमिति मन्यन्ते । अन्ये तु वन्दिमागधादीनां सौम्या (म्य) दीप्तादिमनुपिपयः (ः) मृत्यादिगने (ः) कालनियमोऽयमिति । प्रतिपत्ता जलक्रीडाऽक्षक्रीडादयोऽर्था आक्षेपिकयाः ॥ ३६७ ॥

अत्र हेतु । आक्षेपा एवमेव स्युरिति । एवमेव लयमिच्छा अ(इ)त्याक्षेपा । सामञ्जस्ये द(द्वि)मुद्रता क्रिया । एवमेवेति । चरणादिरूपकनयैर भवतीति सम्भाव्यते । कुनस्त इत्यादिनिरोधा भवन्तीत्याह ।

रोपामर्षादिसम्भूताः शोकाद्भुतभयानकाः ।

इति । पूर्वाह्न] . . . त्वान् मत्वर्थीयोऽच् (अष्टा. ५.२.२७) शोकाः पुत्रशोकादय फारणत्वेन येषां सन्ति । अन एव शोककृताक्षेपस्ये शिल्पिनकपस्य सम्भव. ॥ ३६८ ॥

यदुक्तमस्माभिरादित्यसोमेति (भ. ना. ३२.३५३) । एवं स्थितिरे-
(ते इ)त्यादि (भ. ना. ३२.३७४) दिक्प्रदर्शनमिति । तदर्थमाह । यद् द्रव्यं
वसुधासंस्थमृते दैवतमानुषांश्च (यान्. ताश्च) दर्शयिष्या । आदित्यादयस्तु
परिदृश्यमानस्वभावा एवोपमानस्य उचिता । मनस्स्वविष्ठातृदेवतामरूप दैवतम् । तद्वर्ग्यम् ।

ननु कियतो नियमाद् दृष्ट भवतीत्याशङ्क्य हेतुमाह । तत्सर्वमुपनेयं त्विति ।
तुर्हेतो । यस्माद् गजेन्द्रादयनादीनां निशिष्टे प्रवेशादिके श्रूयमाणे स्वयमनधिकारिशरीरत्वा-
दव्यप्रसाराच्च न तावन्मात्र एव वाक्यार्थे सामानिहस्य प्रतीतिर्विश्राम्यति । अपि तु प्रस्तुत-
प्रशंसिन्मायेनाधिकारिणि प्रवृत्ते चित्तवृत्तिर्भावति । अतश्च तद्वस्तुगतेषु प्रवृत्तार्थे प्रति
सहमयितुं शक्य भवति । किञ्च नाट्योपचो रसाध्याये (भ. ना. ६) प्रतीतिविश्रान्ता
आहार्यादेः (धिक) न प्रयोज्यतमपि तु चित्तवृत्ति (चे)रिति नित्यं दर्शितम् । तत्राधिनार-
शरीरव्यतिरिक्तम्याद्यस्य पुस्तचित्रालेख्यप्रच्यस्य चित्तवृत्तिं प्रति प्राप्तीकारयोग्यत्वादुत्तानतया
भासमानाऽप्यौ सर्वत्र निरोपेणोनेतुं शक्या यदुपनयाद्रसास्वाद । यथोक्तं भट्टनेनेन ।

संविशिष्टेन केनाऽपि प्राप्तीकारादपह्नुतिः ।

प्रकाशतेऽत उक्तानां सर्वस्यास्वादिर्भरम् ॥ इति ।

'स्थावरैः स्थावरं कुर्याद्गत्यर्थेऽथपलाश्रयम्' ।

सुखदुःखकृतैर्भावैरौपम्यगुणसंश्रयात् ॥ ३७० ॥

भूमिस्थं वाजिकुञ्जरमृगपशुं शिविकाविमानानाम् ।

गतिविभ्रमं हि दृष्ट्वा कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः । ३७१ ॥

'रथपत्रवाजिवारणविमानशिविकास्थपक्षियानेषु ।

द्रुतपदवर्णावर्णैः' कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३७२ ॥

ओजस्कृता तु सा वै गुरुवर्णा वृषगजेन्द्रसिंहेषु ।

सारसयानरहंसे' तथा मयूरे विधानव्या ॥ ३७३ ॥

इन्द्रादेरर्जुनादेश्च गानकाव्यार्थनेतुः स्वयमेवाधिकारिस्तात्तावन्मात्रविश्रान्तिसम्भवान्नो-
पमेयत्वमिति । गानयुक्त[काव्यगी]तिनाटकगानोभयकाव्यार्थोचितस्य गीतिविशेषस्याभियोजना
तु संवित्साधारणी भवति । गीतेऽप्युत्तमत्रयोजका[कत्या]दिति ॥ ३६९ ॥

अत्रापि शिक्षान्तरमाह । स्थावरैः स्थावरमिति । एकोऽर्थशब्दोऽपरो रूढि-
शब्दस्तेनास्यानशीले सहकाराद्युत्मानं भवति । सहकारतरुः शोभत इति । न
धावतीति । तत्र तेषु स्थानेष्ववश्य(श्यं) स्थायिनी गतिः ॥ ३७० ॥

सा च विभज्य वर्णनीया । उपनानं च तत्रोचिनाश्रयणीयं सत्त्वविभिरिति
दर्शयति । भू(मि)स्थेत्यादि । भू(मि)स्थः पादचारी । गतिविभ्रमो गतिवैचित्र्यम्
॥ ३७१ ॥

तदुदाहरति रथपत्रेति । पत्रं युग्यादि । पक्षिभिर्गरुडाद्यैर्यानिं येषाम् ।
रथादिशिविकाश्च[स्याः] पक्षियान(ना)श्चेति द्वन्द्वः । काव्ये पद(दं) द्रुत-
(तं, लघुगणम् । वर्णो गीतिः । साऽपि द्रुतवर्णा इति । म्फुऽवर्णपर्युदासेन तत्सदृशा
अवर्णा पौष्करा वर्णानुहाराः । तेऽपि द्रुता लघुबहुलाः । द्रुतैः पदवर्णावर्णैरुत्तरुक्षिताः ।
द्रुतेति सम्बन्धः ॥ ३७२ ॥

ओजस्कृतेति । दीप्तार्था तेभ्यः । गुरुवर्णेति । वर्णशब्दोऽत्राप्रे वर्णयेदि-
[ष्येते]ति तालाक्षरेषु । सेति ध्रुवा ॥ ३७३ ॥

१ र. स्थितेषु स्थावरान् । २ ड. गत्यर्थेषु चलं तथा । ३ ब. कृता भावा.....संश्रयाः ।
४ य. रथ । ५ य. पशुपक्षि । ६ ब. विमानयानेषु । ७ य. रथसिद्धयक्षशिविमानान्तरिक्ष- । ड. रथसिद्ध-
पक्षिवा-रविमानशिविमानान्तरिक्षः । ८ ब. वर्णविक्षेपाः । ९ ड. सिद्धयर्थः । १० ब. हस्तविमना मयूरेः ।
८ हंसेविना मयूरेः ।

आक्षेपा एवमेव स्युर्द्वैतस्थितगतांस्तथा ।

रोपामर्पादिसम्पूर्णाः (म्भूताः) शोकाद्भुतभयानकाः ॥ ३६८ ॥

यद् द्रव्यं वसुधासंस्थमृते दैवतमानुषान् ।

तत्सर्वमुपनेयं तु गानयुक्त्योपमाश्रयम् ॥ ३६९ ॥

अन्ये सौम्यं यस्तु पूरङ्काले प्रयोज्यमिति प्रयोगकालनियमोऽयमिति मन्यन्ते । अन्ये तु बन्दिमागधादीनां सौम्या (स्य) दीप्तादिगन्तुविषयः (स्तुत्यादिगनेः) कालनियमोऽयमिति । प्रतिपन्ना जलक्रीडाऽक्षक्रीडादयोऽर्था आक्षेपिकयाः ॥ ३६७ ॥

अत्र हेतुः । आक्षेपा एवमेव स्युरिति । एवमेव व्यभिक्ता अ(द)त्याक्षेपाः । सामञ्जस्ये द(स्मिन्)पुद्गता क्रिया । एवमेवेति । चरणादिरूपकन्यैव भरतीति सम्भाव्यते । कुनस्त इत्यादिविशेषा भवन्तीत्याह ।

रोपामर्पादिसम्भूताः शोकाद्भुतभयानकाः ।

इति । पु[लिङ्ग] ...त्वान् मत्वर्थीयोऽच् (अष्टा. ५.२.२७) शोकः पुनश्चोक्तद्वयः कारणत्वेन येषां सन्ति । अन एव शोककृताक्षेपामये निष्पन्नितलपस्य सम्भार. ॥ ३६८ ॥

यदुक्तमस्माभिरादित्यसोमेति (भ. ना. ३२.३५३) । एवं स्थितिरे-
(ते इ)त्यादि (भ. ना. ३२.३७४) दिक्प्रदर्शनमिति । तदर्थमाह । यद् द्रव्यं
वसुधासंस्थमृते दैवतमानुषांश्च (वान् । ताश्च) वर्जयिष्या । आदित्यादयस्तु
परिदृश्यमानस्तथा एवोपमानत्वं उचिता । मनस्त्रयविष्ठातृदेवतास्वरूपं दैवतम् । तद्वर्ज्यम् ।

ननु किमनो नियमाद् दृष्टं भरतीत्याशङ्क्य हेतुमाह । तत्सर्वमुपनेयं त्विति ।
तुर्हेतौ । यस्माद् गजेन्द्रावनादीनां विशिष्टे प्रवेशादिके श्रृङ्गमाणे स्वयमनधि कारिशरीरत्वा-
दभ्यमत्राच्च न तावन्मात्र एव वाक्यार्थे सामाजिकस्य प्रतीतिर्विश्राम्यति । अपि तु प्रस्तुत-
प्रशंसिन्वायेनाधिशरिणि प्रकृते चित्तवृत्तिर्भावति । अतश्च तद्वस्तुनेतुं प्रकृतार्थे प्रति
सङ्गमयितुं शक्यं भवति । किञ्च नाट्योपेत्ये रसाध्याये (भ. ना. ६) प्रतीतिविश्रान्ता
आहार्यादे(रधिक) न प्रयोज्यत्वमपि तु चित्तवृत्ति(ते)रिति वित्त्य दर्शितम् । तत्राधिकार-
शरीरव्यतिरिक्तम्याद्यस्य पुस्तचित्रालेख्यप्रख्यस्य चित्तवृत्तिं प्रति आसीकारयोऽप्यत्रादुत्तानतया
भासमानाऽसौ सर्वत्र विशेषेणोपनेतुं शक्या यदुपनयाद्रसाध्याद । यथोक्तं भट्टनोतेन ।

संविशिष्टेन केनाऽपि आसीकारादपह्नुतिः ।

प्रकाशतेऽत उत्ताना सर्वस्याखादनिर्भरम् ॥ इति ।

'स्थावरैः स्थावरं कुर्याद्भूतयैश्चपलाश्रयम्' ।

सुखदुःखकृतैर्भावैरौपम्यगुणसंश्रयात् ॥ ३७० ॥

भूमिस्थं वाजिकुञ्जरमृगपशुं शिविकाविमानानाम् ।

गतिविभ्रमं हि दृष्ट्वा कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः । ३७१ ॥

'रथपत्रवाजिवारणविमानशिविकास्थपक्षियानेषु ।

द्रुतपदवर्णावर्णैः' कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३७२ ॥

ओजस्कृता तु सा वै गुरुवर्णा वृषगजेन्द्रसिंहेषु ।

सारसवानरहंसे' तथा मयूरे विधानव्या ॥ ३७३ ॥

इन्द्रादेरर्जुनादेश्च गानकाग्रार्थनेतुः स्वयमेवाधिकारित्वात्तावन्मात्रविश्रान्तिसम्भवान्नो-
पमेयत्वमिति । गानयुक्ता [काव्यगी]तिनाटकगानोभयकाव्यार्थोचितस्य गीतिविशेषस्याभियोजना
तु संवित्साधारणी भवति । गीतिश्चित्तवृत्तिमात्रद्योतका [कला]दिति ॥ ३६९ ॥

अत्रापि शिक्षान्तरमाह । **स्थावरैः स्थावरमिति** । एकोऽर्थशब्दोऽपरो रुढि-
शब्दस्तेनानस्यानशीले सहकाराद्युत्थानं भवति । **सहकारतरुः शोभत इति । न**
धावतीति । तत्र तेषु स्थानेष्ववश्यं (दयं) स्थायिनी गतिः ॥ ३७० ॥

सा च विभज्य वर्णनीया । उपनानं च तत्रोचिमाश्रयणीयं सत्कविमिरिति
दर्शयति । भू(मि)स्थेत्यादि । भू(मि)स्थः पादचारी । **गतिविभ्रमो** गतिवैचित्र्यम्
॥ ३७१ ॥

तदुदाहरति **रथपत्रेति** । पत्रं युयादि । पक्षिभिर्गण्डाद्यैर्यानिं येषाम् ।
रथादिशिविकाश्च [स्याः] पक्षियान(ना)श्चेति द्वन्द्वः । काव्ये पद(दं) द्रुत-
(तं) लघुवर्णम् । **वर्णो** गीतिः । साऽपि **द्रुतवर्णा** इति । स्फुटवर्णपर्युदासेन तत्सदृशा
अवर्णा षौण्डरा वर्णानुहाराः । तेऽपि **द्रुता** लघुबहुलाः । **द्रुतैः** पदवर्णावर्णैरुपलक्षिताः ।
द्रुतेति सम्बन्धः ॥ ३७२ ॥

ओजस्कृतेति । दीप्तार्था तेभ्यः । **गुरुवर्णेति** । **वर्णशब्दो** व्रात्रे वर्णयेदि-
[ष्येते]ति तात्पर्येण । **सेति** ध्रुवा ॥ ३७३ ॥

१ र. स्थिरेषु स्थावरं । २ ड. गत्यर्थेषु चलं तथा । ३ व कृता भावा.....संभवाः ।
४ य. रथ । ५ य. पशुपक्षि । ६ य. विमानयानेषु । ७ य. रथसिद्धयश्च शिविकान्तरिक्ष- । ड. रथसिद्ध-
पक्षिवानरविमानशिविकान्तरिक्षः । ८ य वर्णविशेषाः । ९ ड. सिंहराजाः । १० य. हस्तैर्विमना मयूरैः ।
ड. हंसादिना मयूरैः ।

द्रुतगमने लघुवर्णा विलम्बितगतौ च दीर्घवर्णकृता ।
 एवंस्थितद्रुतानां ज्ञात्वा भावं ध्रुवां कार्या ॥ ३७४ ॥
 नास्ति किञ्चिद् वृत्तं तु पदं गानसमाश्रयम् ।
 तस्माद्गीतिमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं [चां] योजयेद् ध्रुवाम् ॥ ३७५ ॥
 तस्माद्वाहनगत्यर्थे ध्रुवा कार्याक्षरैस्तथा ।
 अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये करिष्यति ॥ ३७६ ॥
 यद्वृत्तौ (तो) वाहनगतौ ध्रुवापादो विधीयते ।
 तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यमङ्गवाद्यसमं तथा ॥ ३७७ ॥

एतदेव व्याख्या दर्शयति ।

द्रुतगमने लघुवर्णा विलम्बितगतौ च दीर्घवर्णकृता ।

इति ॥ ३७४ ॥

यस्मादभिधमानं गुरुश्रुतं यत्र पदे सादृश्यस्य नास्ति तस्माद् गानस्य गीतिस्थानगतस्योद्गमसुगदेराश्रयगाद्या गीतिर्गानरूपा विलम्बिताद्यैचित्तेनायाति तां विचार्य तद्वत्या तदुचितगुरुश्रुतियमा ध्रुवां वृत्तमिति योजयेद् गीतावसानतया सम्बन्धयेदिति ॥ ३७५ ॥

त्रितयसाम्यमेव स्फुटयति ।

तस्माद्वाहनगत्यर्थे ध्रुवा कार्याक्षरैस्तथा ।

अङ्गानां समता यत्र वा (भा)ण्डवाद्ये करिष्यति ॥

पुष्करगायाक्षरे. सेनि । अङ्गानां वर्णानां गानमेकरीत्यां श्येति श्रद्धावच्छारागां च समतामुचिष्यत्वं करिष्यतीति विकीर्षितम् । तस्मादिति । भाण्डवाद्यं हृदये-
 नागलम्ब्य वाहनगत्यर्थे (क्षरे) पदैरुलक्षिता ध्रुवा । तथेति । तत्पकारैरेव कार्येति सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । इदमत्र वाहनगत्यादि वर्णनीयम् । ईदृशेनात्र वर्णाङ्गेन भाव्यम् ।
 तत्र चेदृशेन भाण्डवाद्येन तत्र चेदमुचितं मृगावृत्तमिति पर्यालोचनम् । कर्वा [ता] ध्रुवाङ्गमत्र
 पदत्रयस्य साङ्गोराङ्गमुत्तरं [क्तं] श्रवणादिति केचित् ॥ ३७६-३७७ ॥

पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।

गीतवाद्याङ्गसंयोगः प्रयोग इति संज्ञितः ॥ ३७८ ॥

हृदयस्थस्तु यो भावः सोऽङ्गाभिनयनैरथ ।

निवृत्यङ्कुरसूचात्तु (सु) कार्यस्त्वभिनयान्वितः^१ ।

तत्र प्रासादिकी योज्या^२ प्रहर्षार्थगुणोद्भवा ॥ ३७९ ॥

आकाशपुरुषो^३ यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ।

अन्वर्था^४ तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाष (काश)संश्रिता^५ ॥ ३८० ॥

अर्थे साम्यकलमाह । पूर्वं गानमिति । पूर्वं प्रधानमपि रङ्गकत्वसाधारणी-
करणाभ्यां रसस्यान्तरङ्गत्वाद्यत्र लयसाम्यार्थं वाद्यं तदनुवर्ति च पात्रस्य गत्यादिरूपं
गात्रविक्षेपात्मकं वृत्तम् । यद्यपि गत्या वाद्यानुसारिण्या (भ. ना. ४.२.७४)
इत्यत्र नाट्येऽङ्गविक्षेपं (पस्ततो) गीतवाद्यं न तु विपर्यय इत्युक्तम् । तथापि सिद्धे प्रयोगे
न तदत्रोचितमिति प्रतिबन्धः प्रतीत्यभिप्रायं (यो) मन्तव्यम् (व्यः) । प्रयोगस्य तु सिद्धि-
रेतद्यदा क्रियते तदा प्रयोक्तृव्यवहारस्थिता (ते) गीतवाद्ये पूर्ववद् व्यव (हार) स्यापितो (ते)-
ऽपि रूपे यदा भवतस्तदा द्रुतं तदपेक्षी भवत्येवेत्यलं बहुना ।

एवं गीतानां सम्यग् योजनं प्रयोगं प्रकृष्टं योजनमिति कृत्वा ये तु ताण्डवाभि-
प्रायमेतद्यथाश्रुतं नाट्यविषये पूर्वं नृत्तं प्रयोज्यमिति वर्णयन्ति न ते प्रकरणं प्रयोगहृदयं च
पराम (म) शूरित्यास्ताम् ॥ ३७८ ॥

अथ प्रासादिक्यां वक्तव्यं विशिष्टं पूरयितुमाह । हृदयस्थं तु (स्थस्तु) यो
भाव इति । तुरेवार्थे । अथेति चार्थे । हृदयस्थ एव गतिर्भू (म्) त एवं (व) न तु पृथग्
वाच्यार्थतां प्रायोभावचिन्तवृत्त्यात्मिका (को) चेष्टात्मा वा । अत एवैभिरङ्गाभिनयैरेव साध्य
इत्यङ्कुराभिनयेषु सूचाभिनयेषु च यो भावोऽभिनयात्मकोऽभिनयमात्रसारस्तत्काले काव्यस्य
व्यापारात् । तत्रैतद्व्यङ्कुरनिवृत्यङ्कुरसूचाविषयेषु भावेषु प्रासादिकी ध्रुवा योज्या
योजनमर्हति । प्रहर्षलक्षणः प्रीतिलक्षणः सामाजिकानां योऽर्थः प्रयोजनं स एव गुणो
यत्र साध्यं तस्योद्भवो यस्या इति प्रयोजनमन्वर्थत्वं चोक्तम् ॥ ३७९ ॥

विषयान्तरमप्यस्य दर्शयति । आकाशपुरुषो यत्रेति । प्रविष्टेनाऽपि सता
येन सम्भाषणमादौ ततः प्रवेक्ष्यमाणता या साऽऽकाशभाषणेनेह लक्षिता । यस्तु नैव

१ य. सोऽङ्गाभिनयैः । २ र. सूचाभिरभिनेया ध्रुवास्तव्य । ३ द. प्रहर्षः । ४ द. पुरदा ।

५ य. संभयाः ।

पा. ४८

प्रा(प्र)सादिकया(दना)श्रया चापि ह्रीर्ष्याक्रोधाश्रयाऽपि वा ।

शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवाऽन्वर्था प्रयोगतः ॥ ३८१ ॥

यानि प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ।

अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥ ३८२ ॥

भाषां तु शौरसेनीं हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।

यदाऽपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३८३ ॥

प्रवेक्ष्यति भाणादाविवोन्मादादि कल्पन्त(ल्प्यत) एव वा स आकाशपुरुष उक्तः
(भ. ना. २२, ३२१) । तत्राकाशसंश्रयाव्यवधानं सूचिकार्थानुगता ध्रुवा कार्या ।

कम तुं तरिअं गिअ सहअरिअ सग्गइ सासु

पुरिओसु अरसु अयदि ॥

[कं त्वं तरिरिष सहचरि स्वगते स्वामिनि

पुरीष्वरसमयसि ॥] ॥ ३८० ॥

अपि सर्वप्रासादिकी भवति । तथापि घीरादौ भाण्डवाद्यकोल(ला)हलादिप्राधान्य-
मिति शृङ्गारे सा प्रधानभूतेति दर्शयितुमाह । प्रा(प्र)सादनाश्रया वा(चा)पीति
॥ ३८१ ॥

अन्तरसविषयत्वात् सम्प्रत्ययेवेति दर्शयति । यानि प्रासादिकानीति ।
रसप्रसक्तिः प्रयोजनं येषां काव्यस्थाना तेषु प्रासादिकी अन्वेक्ष्यति । सा हि तत्प्रयोजनेति
भावः ॥ ३८२ ॥

अथ प्रकृतिषु भाषा ध्रुवाविषयत्वाद् विभजति । भाषां तु शौरसेनीमिति
सामान्यविधिः । मागध्यां तु नर्कुटमिति साधर्म्यविषयेयमित्युक्तं भवति । नर्कुटस्यैत-
द्विषयत्वेनाभिधानात् ॥ ३८३ ॥

१ प्र. प्रसादना । २ घ. भाषायां नैव मागध्यां कर्तव्यं नर्कुटं ध्रुवैः । ३. भाषा नैव तु कर्तव्या
मागध्या नर्कुटं तथा ।

दिव्यानां संस्कृतं गानं 'प्रमाणैस्तु विधीयते ।

अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां' प्रयोजयेत् ॥ ३८४ ॥

ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।

प्रवेशो नाटके तु स्याच्छृणु तेषां समाश्रयम् ॥ ३८५ ॥

यस्त्वेषां सात्त्विको भावः कर्मसङ्कीर्तनं च यत् ।

तत् कार्यं गानयोगेऽपि प्रमाणगुणसंश्रयम् ॥ ३८६ ॥

दिव्यानां तु देवनृपाणां प्रमाणैर्व्याकरणादिलक्षणैरुपेतं संस्कृतं गानं शुद्धम् । मनुष्याणामर्धसंस्कृतम् । [अन्यत्] त्रिगर्व(वर्ग)प्रसिद्धं पदमध्ये संस्कृतं मध्ये देशभाषादियुक्तं तदेव कार्यम् । दक्षिणापथे मणिप्रबालमिति प्रसिद्धम् । काश्मीरे शाटकुलमिति । अन्ये तु सकललोकप्रसिद्धैर्व्याख्यानानपेक्षिभिः संस्कृतैः कृतमर्धसंस्कृतमाहुः । अपरे वररुच्यादिप्रणीतप्राकृतलक्षणांशितं शौरसेन्यादिदेशभाषाघटितिरिक्तं प्राकृतमेवार्धसंस्कृतमिति मन्यन्ते । यस्य या पाठे भाषा तथैव तस्य गीतमिति मुनिमतमित्य(त्यु)पेक्ष्यम् ॥ ३८४ ॥

ननु ये पूर्वमादित्यामिसोमादय उपमानत्वेनोक्तास्तेषां यदा प्रयोगवशादितिवृत्तौचित्यात् साक्षादेव प्रवेशो भवति यथा रामाभ्युदये मेदकस्तथा ध्रुवायां किं वर्णनीयमित्याशङ्क्याह । ये त्वौपम्यकृता इति । गणिकास्तेषां समाश्रयं वर्णनीयत्वे श्रृण्वित्यवधारयेति मुनीन् प्रति प्रत्येकं भरतमुनिराह । न तेषामुपमानमुखेन वर्णनमपि तु स्वरूपेणैव ध्रुवा । तदन्यः(न्य)पात्रवदेव त्रयेष्वपीति केचित् । अन्ये त्वधिष्ठानदेवतायाः प्रवेश एवाश्रयो लोकपरिदृश्यमानमूर्तरूप उपमानमिति प्रतिपन्नाः । अभि-युक्तास्तु स्वयमाश्रय इत्युपमागतं वर्णं एवाश्रय उचितत्वादाश्रयेणे(त्य)र्थः । उपमानत्वेन सजातीयत्वाच्च स्वतन्य(त्र)ता । अग्रेर्मध्याह्नादित्यः स एवोपमानतया कार्य इति वर्णयन्ति स्वेनोपमानाश्रयमिति । अन्ये तु गानध्रुवा तावदन्यपात्रपदै[रन्य] त्रैतद्दृष्ट्यल्लेखिणा(वीश)-स्तुतिर्ध्रुवा प्रयोज्येति । एतदनेन ग्रन्थेनोच्यत इति । एतदेव च युक्ततरं देवस्त्ववसूचनात् ॥ ३८५ ॥

यस्त्वेषां सात्त्विक इत्यादिना विक्रलं तत्स्वरूपं च वर्ण्यमिति दर्शयति । प्रमाणगुणसंश्रयमिति । सकललक्षणोपेतमित्यर्थः । स्वरूप(त)स्तु प्रमाणं गानधर्वशास्त्रं तद्गुणैरविहृतैरेव ज्ञात्यंशकैरदृष्टप्रमाणकथनैस्तथाविधेषु गानं कार्यम् ॥ ३८६ ॥

प्रा(प्र)सादिक्या(दना)श्रया चापि हीर्ष्याक्रोधाश्रयाऽपि वा ।

शृङ्गाररसमासाय ध्रुवाऽन्वर्था प्रयोगतः ॥ ३८१ ॥

यानि प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ।

अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥ ३८२ ॥

भाषां तु शौरसेनीं हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।

यदाऽपि सागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३८३ ॥

प्रवेक्ष्यति भाषादाविबोन्मादादि कल्पन्त(स्यन्त) एव वा स आकाशपुरुष उक्तः
(म. ना. २२. ३२१) । तत्राकाशसंश्रयान्वयवधाने त्विर्कैवार्थानुगता ध्रुवा कार्या ।

कम तुं तरिअं णिअ सहअरिअ सगगइ सासु

पुरिओसु अरसु अयदि ॥

[कं त्वं तरिखि सहचरि स्वगते स्वामिनि

पुरीप्वरसमयसि ॥] ॥ ३८० ॥

अपि सर्वप्रासादिकी भवति । तथापि धीरादौ भाण्डवाचकौल(ल)ह्लादिप्राधान्य-
मिति शृङ्गारे सा प्रधानभूतेति दर्शयितुमाह । प्रा(प्र)सादनाश्रया वा(चा)पीति
॥ ३८१ ॥

अन्यरसविषयत्वात् सम्भवत्येवेति दर्शयति । यानि प्रासादिकानीति ।
रसप्रसक्तिः प्रयोजनं येषां काव्यस्थानां तेषु प्रासादिकी अन्वेक्ष्यति । सा हि तत्प्रयोजनेति
भावः ॥ ३८२ ॥

अथ प्रकृतिषु भाषा ध्रुवाविषयत्वाद् विभजति । भाषां तु शौरसेनीमिति
सामान्यविधिः । सागध्यां तु नर्कुटमिति साधर्म्यविषयेयमित्युक्तं भवति । नर्कुटस्यैत-
द्विषयत्वेनाभिधानात् ॥ ३८३ ॥

१ म. प्रसादना । २ म. भाषायां चैव सागध्यां कर्तव्यं नर्कुटं बुधैः । ३. भाषा चैव तु कर्तव्या
सागध्या नर्कुटं तथा ।

दिव्यानां संस्कृतं गानं 'प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां' प्रयोजयेत् ॥ ३८४ ॥
ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।
प्रवेशो नाटके तु स्याच्छृणु तेषां समाश्रयम् ॥ ३८५ ॥
यस्त्वेषां सात्विको भावः कर्मसङ्कीर्तनं च यत् ।
तत् कार्यं गानयोगेऽपि प्रमाणगुणसंश्रयम् ॥ ३८६ ॥

दिव्यानां तु देवनृपाणां प्रमाणैर्वाकरणादिलक्षणैरुपेतं संस्कृतं गानं
शुद्धम् । मनुष्याणां मर्धसंस्कृतम् । [अन्यत्] त्रिगर्व(वर्ग)प्रसिद्धं पदमध्ये संस्कृतं
मध्ये देशभार्यादियुक्तं तदेव कार्यम् । दक्षिणापथे मणिप्रवालमिति प्रसिद्धम् ।
काश्मीरे शाटकुलमिति । अन्ये तु सकललोकप्रसिद्धैर्व्याख्यानानपेक्षिभिः संस्कृतैः
कृतमर्धसंस्कृतमाहुः । अपरे वररुच्यादिप्रणीतप्राकृतलक्षणां न्वितं शौरसेन्या-
दिदेशभाषाधितिरिक्तं प्राकृतमेवार्धसंस्कृतमिति मन्यन्ते । यस्य या पाठे भाषा तथैव तस्य
गीतमिति मुनिमतमित्य(त्यु)पेक्ष्यम् ॥ ३८४ ॥

ननु ये पूर्वमादित्याग्निसोमादय उपमानत्वेनोक्तास्तेषां यदा प्रयोगवशादिति वृत्तौ-
चित्यात् साक्षादेव प्रवेशो भवति यथा रामाभ्युदये मेदकस्तथा ध्रुवायां किं
वर्णनीयमित्याशङ्क्याह । ये त्वौपम्यकृता इति । गणिकास्तेषां समाश्रयं वर्णनीयत्वे
शृण्वित्यवधारयेति मुनिन् प्रति प्रत्येकं भरतमुनिराह । न तेषामुपमानमुखेन वर्णनमपि
तु स्वरूपेणैव ध्रुवा । तदन्य(न्य)पात्रवदेव त्रयेष्वपीति केचित् । अन्ये त्वधिष्ठान-
देवतायाः प्रवेश एवाश्रयो लोकपरिदृश्यमानभूतरूप उपमानमिति प्रतिपन्नाः । अभि-
युक्तास्तु स्वयमाश्रय इत्युपमागतं वर्णं एवाश्रय उचितत्वादाश्रयेणे(त्य)र्थः । उपमानत्वेन
सजातीयत्वाच्च स्वतन्य(प्र)त्ता । अग्रेर्मध्याह्नादित्यः स एवोपमानतया कार्यं इति वर्णयन्ति
स्वेनोपमानाश्रयमिति । अन्ये तु गानध्रुवा तावदन्यपात्रपदै[रन्य] त्रैतद्दृष्टेत्यपिशा(धीश)-
स्तुतिध्रुवा प्रयोज्येति । एतदनेन ग्रन्थेनोच्यत इति । एतदेव च युक्ततरं देवस्तवसूचनात्
॥ ३८५ ॥

यस्त्वेषां सात्विक इत्यादिना विकलं तत्स्वरूपं च वर्णयमिति दर्शयति ।
प्रमाणगुणसंश्रयमिति । सकललक्षणोपेतमित्यर्थः । स्वरूप(त)स्तु प्रमाणं गानध्व-
शासं तद्गणैरविकृतैरेव जात्यंशकैरदृष्टप्रमाणकथनैस्तथाविधेषु गानं कार्यम् ॥ ३८६ ॥

छन्दःप्रमाणसंयुक्तं दिव्यानां गानमिष्यते ।
 'पुण्याश्रयं च तत् कार्यं कर्मसङ्कीर्तनादपि ।
 ध्रुवां पदविधौ कार्यं यच्च पुण्यं गुणाश्रयम्' ॥ ३८७ ॥
 'माला' वक्त्रं पुटं वृत्तं विश्लोका 'चूलिका तथा ।
 उद्गताऽपरवक्त्रा च कर्तव्या वै' प्रयोक्तृभिः ॥ ३८८ ॥
 विधानं छन्दसामेतन् मया पूर्वमुदाहृतम् ।
 जयाशीर्वादयुक्तानि 'कार्याण्येतानि दैवते' ॥ ३८९ ॥
 ऋग्गाथाः पाणिकाश्चैव 'द्रष्टव्यास्तु प्रमाणतः ।
 "सुश्रवश्चैव यस्मात्तु तस्माद्गीतं प्रयोजयेत् ॥ ३९० ॥
 "गान्धारमध्यमयुताः पञ्चमयुक्तास्तु जातयो यास्तु ।
 ताभिः प्रमाणगानं कर्तव्यं दैवतोपेतम् ॥ ३९१ ॥

एवं पुण्यनिमित्तत्वं लक्ष्यत इत्याहुः । कर्मसंकीर्तनादपि पुण्यनिमित्तं केवलं
 गानधर्मयोगादित्यपि शब्दार्थे वर्णयति ॥ ३८७ ॥

माला वक्त्रमिच्छादिना विरुद्धं प्रवृत्तिविधिमाह । स च उक्तमावे(व इ)त्याह ।
 पूर्वमिति । अन्ये आदिम(चूलि)केत्यत्र चूर्णिकेति पठन्ति । वृत्तान्तं वृत्त-
 चूर्णिकेत्याहुः । जयाशीर्वादिति । स जयतु पायादित्यादियुक्तानि । तदर्थमेव
 हि तेषां विधिः । तमिह वदेदिति नाप्रकृतमेतदिति शङ्कितव्यम् । आ(व)हेति कार्याणीति
 अहे कृत्यः (अष्टा. ३.३.१६९) । गानधर्ममपि योज्यमानं सुकुमारमेव योज्यम् ।
 रत्नार्थत्वाद् (ग)न्धर्वाणामिति ॥ ३८८-३८९ ॥

ऋग्गाथाः पाणिका इति । चकारोऽन्यदपि सुकुमारं च चतुष्पदा सद्गृह्णाति ।
 एवमार सुकुमारं व्ययच्छिन्नन्ति । सुश्रव इत्ययं हेतुः । इत्ययमृग्गाथादिसम्बन्धी
 तालविधिः ॥ ३९० ॥

स्वामिभिर्नर्तैर्वक्तव्य इत्याह । गान्धारमध्यमयुताः पञ्चमयुक्ता-

१ व. स्तुलाश्रयेण वा । २ व. नाय । ३ व. या च पुण्यगुणाश्रया । ४ व. माला वक्त्रपुटौ
 वृत्तचूलिकाऽनुपुषेय च । ५ व. चूर्णिका । ६ य. वक्त्रेव कर्तव्यानि । ७ व. एवम् । ८ य. कर्तव्यान्यत्र ।
 ९ र. दैवतैः । १० व. चेष्टव्या । ११ व. नोदव्या । १२ व. विधान्यश्चैव ... तस्माद्गीतेषु । य. अस्तय-
 थायास्ता यस्मात् तं वृत्तेषु प्रयोजयेत् । १३ तासां तालविधयस्तु शम्यक् वृत्तानि योजयेत् । १४ व.
 पञ्चमध्यमः ।

प्रासादिकं स्थितं चैव नैष्कामं सप्र(म्प्र)वेशनम् ।

प्रमाणमपि कर्तव्यं चतुःस्थानसमन्वितम् ॥ ३९२ ॥

प्रायशः संस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दसा कृतम् ।

नानादैवतकार्येषु^१ ह्यन्तरा या विना तथा ॥ ३९३ ॥

चक्रं चापरचक्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।

पुटं च चूलिका चैव नैष्कामिकमथेष्यते ॥ ३९४ ॥

प्रासादिकयुद्धता^२वृत्तिः(ः)स्थितं चानुष्टुभीष्यते^३ ।

स्थानान्येतानि बोध्यानि^४ प्रमाणस्य बुधैरथ ॥ ३९५ ॥

स्त्विति । गान्धारी मध्यमा पञ्चमी चेति । अत एव गान्धारपञ्चमे मितं यत् पञ्चमं न चोक्षपञ्चमेन प्रयोक्तृगीतिः ॥ ३९१ ॥

दिव्यविषये चतस्रो ध्रुवा इत्याह । प्रासादिकं स्थितं चेति । प्रमाणमिति तालपरिच्छिन्नं गानम् । तदपेक्षमेव प्रासादिकमित्यादौ नपुंसकम् । स्थानस्य रसान्तराक्षेप-कार्यमिति स्थितमत्राक्षेपिकं गानम् । अन्तरत एवान्तरगतविषयस्याभावाच्च स्थान[स्थिति]गानं स्यात् ॥ ३९२ ॥

यदा बहुतरं तदङ्गं प्रविष्टस्य रत्ने स्थितिसदाऽन्तरध्रुवाऽपि भवति । तत्र च संस्कृतमनुष्टुप्छन्दानम् । मार्गदीर्घकलाया तु स्थितौ सा नैव भवतीत्याह । विना तथेति । अन्तरध्रुवापीत्यर्थः । गुरवन्तु मन्यन्ते । नैष्कामिकं सम्प्रवेशन(न)मिति । साहित्यमू-च(चि)तेन प्रावेदा(दि)की नैष्कामिकी च दिव्येष्ववश्यं भाविनी । कृतेआ(ताया)-पदासम्भवादेर्ध्रुवान्तरं तु कालपर्या(य)सापेक्षमिति ॥ ३९३ ॥

अथ पृष्ठानि विगजति । चक्रं चेति । चक्रापरचक्रमालाः प्रावेशिक्यो देवानाम् । पुटचूलिके निष्क्रमे ॥ ३९४ ॥

प्रासादिकय(कया)मुद्धता । आक्षेपिकयामनुष्टुप् ॥ ३९५ ॥

१. य. तन्निगाननन्दनम् । २. य. कार्यं य । ३. य. त्नी । ४. य. दुर्विद्यते । य. काण्डनेयः ।

५. य. बाधंति । ६. बोध्यानि ।

यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।

'स्वप्नभ्रंशाश्रयकृतं चिन्तादुःखसमन्वितम् ॥ ३९६ ॥

गुरुप्रायाक्षरकृतं करुणश्रुतिजातिकम् ।

'प्रकृष्टवर्णयहुलं स्थितस्थानं तु तद्भवेत् ॥ ३९७ ॥

'उत्पादनार्थं नृणां तु तथा विहरणेऽपि ।

दिव्यान्ययं तु कर्तव्यं गानं पाञ्चसमाश्रयम् ॥ ३९८ ॥

मानुषेष्ववतीर्णेषु मर्त्यस्य स्मरणाश्रयम् ।

'प्रायेण गानं कर्तव्यं दिव्यस्य स्मरणाश्रयम् ॥ ३९९ ॥

'अस्यैव दुःखविषयं शोकचिन्ताविनाशजम् ।

प्रमाणगानं कर्तव्यं शोकावस्थान्तराश्रयम् ।

नरान्वयेन कर्तव्यं गानं मानुषकादिषु ॥ ४०० ॥

नत्वाक्षि(न्याक्षे)पिकी स्थितिल्या यदा भवत्येता सा का[ल]वकाशवशादित्या-
शङ्क्याह । स्वप्नभ्रंशाश्रयकृतमिति । यथा क[श्चिदा]श्रयार्थे, कश्चिदेव स्वामिना
भगवद्बुद्धविष्णुविरिञ्चादीनां परवश एव अष्टादिव्यभावो बहुतरं कालं विभज्यते । तथोप-
द्रुत्योगे स्थितल्यस्य शोकोचितस्यान्तरा स्वस्थानशरणाद्युपवर्णनेष्वत्यवकाश इति तात्पर्यम् ।
नत्वात्र शापादिना स्वर्गभ्रंश इति अमित्यम् । तदानीं दिव्यत्वव्यपगमे करुणेऽस्मिन् वक्तव्यं
स्यात् ॥ ३९६-३९७ ॥

ननु किमर्थं दिव्यानां मा(म)नुष्यमध्ये प्रवेश इत्याशङ्क्येतिहासवृत्तान्तस्मरणयो-
(णेनो)त्तरं ददाति । उत्पादनार्थमिति । इन्द्रस्यान्तरणमर्जुनजन्मनेत्यादि ।
विहरणं क्रीडनं(ना)यानुसरणम् ॥ ३९८ ॥

योऽपि दिव्यो मर्त्यधर्मेण वर्तते यथा भगवान् कृष्णो रामो वा सदा स्वं
स्वरूपं स्मरति तदास्य दिव्योचितप्रमाणेन शास्त्रविधिना तु लौकिकस्य चन्द्र(न्दो)रीति-
क्रियया गानं कार्यम् ॥ ३९९-४०० ॥

१ क. वाप । २. स्वर्ग । ३ क. करुणं स्वर । ४. करुणस्वर । ५ क. अवदृष्ट । ६ क. उत्पा-
दनार्थ । ७ क. कालावहारेषु च । ८ क. मानुषभाष्यम् । ९ क. दिव्यस्य । १० क. प्रमाणगानं कर्तव्यं
दिव्यत्वेन प्रयोगतुभि । ११ क. तस्यैव दुःखविषये । १२ क. क्षराधयम् ।

ध्रुवाणां हि विधान(कार)स्य 'द्याश्रयस्य विशेषतः ।

यथा प्रयोगः कर्तव्यस्तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४०१ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे त्रिसांनि परिकीर्तिते ।

आश्रावणाद्यं कर्तव्यं बहिर्गीतप्रयोगजम् ।

प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ॥ ४०२ ॥

पूर्वरङ्गे प्रयुज्ये(क्त) तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।

ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥ ४०३ ॥

गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैः पादैरनुगतैस्तथा ।

परिक्रमेण रङ्गस्य गानेनार्थवशेन च ॥ ४०४ ॥

अन्यदा तूत्तरप्रयोगिन्यो ध्रुवा उत्थाप(पि)न्यादिकाः पञ्चमाध्यायवर्णितस्वरूपा वक्तव्यशेषेण पूरणीयाः । तत्प्रस्तावप्रयोगे सम्बन्धे च दर्शनव्याजेन भणाद्दी(नी)ति ध्रुवाणां विकारस्य प्रकारपञ्चकस्य य आश्रयो नाट्यप्रयोगस्तस्य पूर्वेण(पूर्वरङ्गे) सहायः प्रकृत्यो योगः स यथा कर्तव्यस्तं निबोधत । चकारोऽत्र वक्तव्यशेषं सूचयति ॥ ४०१ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे इत्यर्थेन प्रत्याहारावतरणे सूचिते आश्रावणाद्यमित्यर्थेनान्तर्भवनिकाङ्क्षानि पूर्वरङ्गे प्रयोजयेदिति बहिर्यवनिकाङ्क्षा तत्प्रसङ्गेन गानान्तरिता ध्रुवा सोप(वर्णिता) ॥ ४०२ ॥

नाट्याचार्यकल्पितानां तु पूर्वरङ्गाङ्गवदनादिगान्धर्ववेदपरिदृष्टा[नाम्] । प्रकृतीनामिति । उत्तमादिपात्राणां प्रवेशः प्रावेशिकी ॥ ४०३ ॥

अथ पूर्वरङ्ग उत्थापनादिपूक्तं परिवर्तस्तु चत्वारः पाण्यस्त्रयः (भ. ना. ५.४१) इत्यादि तच्चानुद्भिन्नमुद्भेदनीयमित्याशयेन पूर्वरङ्गविषये वक्तव्ये शेषा अभिधानार्थमुत्तमाङ्गक्रमस्या(प्रा)यास्तं(तान्) निरूपयति । गत्याश्रयेणेत्यादि । ये परिवर्तस्तत्रोक्तास्तेः पादैरनुगतैरिति चारीभिस्तालप्रमिताभिर्गतिराश्रयणेन तथैव परिवर्ताः प्रयोज्याः । कथम् । रङ्गस्य व्यथचतुरथविकृष्टभेदत्रयस्य य उचितः परिक्रमः [स] किञ्चिन्मिथः परिवर्तकानामित्याह । गानेनार्थवशेन चेति । गान इ(मि)ति सामवेदम्(दः) । अथ(र्थः) प्रयोजनम् ।

१ य. द्याश्रयस्य विभागतः । २ र. पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् । ३ य. प्रयुक्ते तु नाट्याचार । ४ नाट्यरारं मनाथयेत् । ५ य. गानस्य परिवर्तना । ६ य. तथैव ।

परिवर्ताः प्रयोक्तव्याः पादैरनुगतैरथ ।

ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या देवताभिर्युता ध्रुवैः ॥ ४०५ ॥

तत्र पाताः प्रयोक्तव्या एकविंशतिरेव च ।

न्यश्वा वा चतुरश्वा वा ध्रुवा नाट्ये प्रयोगतः ॥ ४०६ ॥

त्रिकलं पादपतनं न्यश्वायास्तु (यां तु) विधीयते ।

चतुष्कलं तु पतनं चतुरश्वागतं भवेत् ॥ ४०७ ॥

उत्तमे चतुरश्वा च न्यश्वा चैव तु मध्यमे ।

न्यश्च नकुट्टकं चैव ह्यधमेषु प्रयोजयेत् ॥ ४०८ ॥

एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।

(भ ना ५३९)

इत्यादि पञ्चमाध्याये दर्शितम् । तेन परिवर्तबहुलगति । सामवेदप्रभार्य जर्जर-
ग्रहण तन्मन्त्रनपतादिकं च प्रशेनन परिवर्तेषु निमित्तमित्यर्थः ॥ ४०४ ॥

तत्र च ध्रुवा देवताभिर्युता । देव[ता] गुरुवचनेन मन्त्राङ्गे यादृशी क्रियमाणत्वेन
देवतोक्ता सैव तत्र ध्रुवाया स्तुत्येति दर्शयति । वन्दे पितामहमित्यादिना (भ ना
३२ ४०५) ॥ ४०५ ॥

गतिं स्मारयति । तत्र पाता इति । पादपाता पञ्चमेऽध्याये सामवेद्यस्तु
(तत्रापि) विश्लेषो दक्षिणस्य च(तु) (भ ना ५८४) इत्यादि, पङ्क्तिशति ।
एकविंशतिः न्यश्वा वा चतुरश्वा वा द्विप्रकारता पूर्ववत्तस्य स्मारयति । नाट्य
विषयात् प्रयोगात् प्रागय क्रमः । अन्ये तु ध्रुवा नाट्ये भवेति च । [नाट्या]-
मिनयप्रक्रमाश्रय विधिरिति ॥ ४०६ ॥

त्रिकलं न्यश्वायां पादपतनम् । अन्यत्र चतुष्कलम् ॥ ४०७ ॥

अधोत्तमतत्वं देवताविषयम् । मध्यमतत्वं राजादिविषयम् । प्रशास्तिवर्मां
महाराजः पृथिवीमित्यादौ । अधमतत्वं विदूषकादे । त्रिगतकथितकादौ ।
अन्ये तु देवतानामेव प्रकृतिवयं योज्यमित्याहुः । मध्यमाधमस्य(यो) स्यात् तेन विशेषः ।
न्यश्चता तुल्येत(तये) अ तयो ॥ ४०८ ॥

विधिः 'स्वस्थगतो ह्येव भवेच्चारणपातने ।

सम्भ्रमोत्पातरोपेषु कलार्धकलमिष्यते ॥ ४०९ ॥

त्रिकलद्विकलैककलाश्चतुष्कला यत्र पादविन्यासाः ।

तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन ॥ ४१० ॥

न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति गानविधौ ।

तस्मात्(एवं) साम्यं कार्यं(कुर्यात्) भाण्डेन समं च गानेन ॥ ४११ ॥

चारीमहाचारीरङ्गद्वारादिषु रसावेशवैवश्येन गतिस्त्रिकलाधिकेति दर्शयति । स्वस्थगतो ह्येव इति । अनादेशे त्रिकलचतुष्कला वा गतिः । सम्भ्रमोत्पातरोपेषु महाचार्यादौ कलिकं चां पादपतनमिति संभ्रमादसमं स्यात् ॥ ४०९ ॥

भाण्डादीनां सङ्गतिरवश्यमेव तत्सूचकमुचितमिति यो विपर्यस्तस्तस्य भ्रान्तिमपसारयितुं तालसाम्यमेव सर्वत्र वि(हि)तमिति दर्शयति । त्रिकलद्विकलैककलेत्यादि ॥ ४१० ॥

नन्वर्धकलिका कलिका च गतिरुक्तेति तावत्पि स्याद् भ्रुवेति भ्रमं वारयति । न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविग(रा)मा इति । कलायां निपिद्ध.....मार्ग-स्वरूपनिरूपणा..... पञ्चलध्वक्षरपरिमाणं लध्वक्षरमिति । इत्थं ध्रुवस्य प्रतिपादितं तेन प्लुतो गुरुत्व । गुरुत्वपेक्षया लघुः । लघ्वपेक्षया ल(घुर्ल)गुरवेति प्रस्तारे विभागः । तत्र प्रस्तारविधिरुच्यते ।

आद्यगुरोर्लोपः स्यात् पर(द)मुपरि पदादितो गुरुः पूर्णः ।

लघुना पूरणमत्र च यावद्गति गुरुलघुत्वं स्यात् ॥

तेन प्लुतस्तद्वेष्टादद्यमेदास्तेन सह पञ्चमेदः । लघू द्वौ । तथथा । एतेषां प्रत्येकं विराममेदस्तुल्यो द्विगुणस्त्रिगुणश्चतुर्गुण इति पञ्चधा विराममेदः षष्ठकलायाः कलार्धस्य सार्धकलायां(या).वा । अत एव च विरामो मध्यविरामो मूलं भवत्येव । आद्ये सन्धानादिति हि कोहलाचार्यः । तेन प्लुतमेदाश्चतुर्दशाधिकं ज्ञातम् (११४) । गुरुमेदाः षट्त्रिंशत् । लघुमेदा द्वादश । तेन चचत्पुटस्य तावता गुणने (५३७७) तस्य द्वादशमिर्गुणने तस्याद्भस्य चतुर्दशोत्तरेण ज्ञातेन (गुणने ७७५५७३६) । एते गुणकृता मेदाः । अवान्तरमेदानां ॥ निस्तद्वैवश्यमेव । चचत्पुटश्च चचत्पुटादिमेदेन भेदान्तराण्यपि दर्शनीयानि । यथोक्तम् ।

ये पूर्वोक्ता भावाः 'स्थिताश्रया वा द्रुताश्रया चापि ।
तेषां पात(द)निपातं ज्ञात्वा सम्यग् बुधैः कार्यम् ॥ ४१२ ॥

असङ्ख्यानि सहस्राणि कोटीनामयुतानि च ।
तालद्वयप्रभेदेन पुरा प्रोक्तानि शम्भुना ॥

इति । एवं मिश्रभेदोऽप्यनुसर्तव्यः । अत एव व्यश्रचतुरश्रमिश्राणां पट्पितापुत्रकस्य च मूलप्रकृतितया ध्रुवाशब्दवाच्यानां भजिनाद्ये प्लुतगुरुलघुद्रुतमयास्ताल्य विरामभेदा विचित्राः । तथा भक्त्यपदेशेन यदाहुः । ध्रुवाणां भज्जनाद्भजा इति । एवं त्रिचतुष्प(ङ्क)ष्टक-ध्रुवातालमञ्जनं भज्जाना रूपस्य । उपमङ्गास्तु सङ्कीर्णस्वरूपेभ्यः कलाः पञ्चे (भ. ना. ३१.२४) त्यादिनोक्तस्य भज्जनादपि भवन्ति । तथाऽभिनयनकाले व्यश्रा । व्ययगव्यद्वैगुण्या । मिश्रा च दशकलाचतुष्कं वलयमथ गद्ययमित्येव(वं) रूपी(पिणी) । यत्र तु द्विविधत्वाद् गुरुलघुप्लुतद्रुतविरानादिरूपेण भज्जनं तेऽपि भज्जाः । लयभेदेन तु यत्र वैचित्र्यं तथैव द्विविधानां चित्रपदानां गुरुरूपप्रस्तारसाम्येऽपि लयकृतविभेदः । एवं भङ्गोपभङ्गविभङ्ग-लयरूपा तावच्चतुर्धा तालजातिर्गोवलीचर्दवृत्त्या लक्ष्यते । तद्यप्येवमत्र द्विभक्ताः संन्यवहार-सिद्धये कोहलाचार्यप्रभृतिभिः । भट्टगोपालभट्टल्लहृदप्रभृतिभिस्तु तथाविभागं विनियोगशेषं च दूषितम् । तद् द्वयं तु नास्मभ्यो रुचितम् । पूर्वप्रसिद्धिर्हि यथोपपद्यते । तथा मतिचतुरिमा सहरणीय । एवमेव गणभेदभङ्गस्तस्य च प्रस्तार आचार्यप्रस्तारवैध-थोक्त्या दण्डापूपाचरिणैः (तथै) व । कथं तर्हि कु(क)लिकं पादपतनमि(भ. ना. ३१.४१०)त्याह ।

एवं साम्यं कुर्याद् भाण्डेन समं च गानेन ।

इति । भाण्डनाद्यमानाभ्यां सहगतेः । एवमिति । कलाद्वयकलार्धकलारूपेण साम्यं कार्यम् । तत्र घटा समवायितव्या । तथा हि । हितार्थस्य पटिः । तालगतभेदद्वयगत्या गतं च । अपि तु गीतवाद्ययोस्तावत्यवान्तरविद्वारीयोगः कार्यं इति तत्र तात्पर्यम् ॥ ४११ ॥

लयत्रयवैचित्र्यमपि चात्र यस्तीति दर्शयति । ये पूर्वोक्ता भावा इति । पूर्वरङ्गमाचार्यादौ यथामन्वरस्त्वरितरूपा चित्तृप्तिस्तत्सम्बन्धिनं तत्सूचितं पादपाताद्वा परिक्रमणं कार्यम् ॥ ४१२ ॥

‘अपदाक्षेपकृता चेदात्ययिका(की) हर्परागशोकाद्याः’ (कोत्थैः) ।

‘विच्छेदस्तत्र समः कार्यस्तज्ञैः प्रवेशे तु’ ॥ ४१३ ॥

एवमेते बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोगपरिवर्तकाः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भाण्डग्रहविकल्पनम् ॥ ४१४ ॥

अंभाण्डमेव गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।

चतुर्थे परिवर्तते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४१५ ॥

सन्निपातग्रहाः काश्चित् काश्चिद्वै तर्जनीग्रहाः ।

तथाऽऽकाशग्रहाः काश्चित् ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४१६ ॥

अथानेन प्रसङ्गेन सामञ्जस्यं न कचिदपि युक्तमिति दर्शयति ।

अपथा(दा)क्षेपकृता चेदात्ययिकीहर्परागशोकोत्थैः ।

यो वि(वि)च्छेदस्तत्र समः कार्यस्तज्ञैः प्रवेशे तु ॥

इति । चेदिति यद्यप्यर्थे । तुरप्यर्थे । करणं कृत् । अत्यये भवे(वा) आत्ययिका-
(की) । अप्रयुज्यमानं तदीयं योजनाहर्पादिभिरुपलक्षिते पात्रप्रवेशे पदाक्षेपकस्याकरणेन
यद्यपि प्रावेशिकी ध्रुवा सम्भवति । अधुवास्तु प्रवेशजा (भ. ना. ३२.३३७)
इत्युक्तत्वात्तत्रेत्यविद्यमानध्रुवास्यानेऽपि प्रविशतः पादमालेन समीकर्तव्यः । एवं बल-
निकादिना ततः कलिकेनापीति ॥ ४१३ ॥

एवं प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतं पूर्वैरङ्गमेवानुसरत्तुक्तमुपसंहरन्नन्यदासूत्रयति । एवमेते
[बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोग] परिवर्तका इति । भाण्डग्रहविकल्पनं प्रवक्ष्यामीति च
॥ ४१४ ॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तनं प्रयोजनम् । चतुर्थे सन्निपातम् । भाण्डग्रहणे
सन्निपातः । परिवर्तनेन तुर्थे परिवर्तने भाण्डग्रहाद्याख्यः शून्या इति । अन्ये त्वाद्य एव
परिवर्तं भाण्डशून्यः । तदानीं यावत् । सन्निपातकलाः गन्धीनां त्रयोऽन्ये भाण्डवाद्यमुक्ता
इति ॥ ४१५ ॥

सन्निपातग्रहाः काश्चिदिति । ध्रुवा हस्तद्वयहननजेश्वरैस्तर्जनीग्रहातिभिः
रुते लक्षणशून्यवर्तनामात्रेण वा भाण्डवाद्यस्य ध्रुवानुग्रह इति त्रिधा । अन्ये त्वाहुः ।

१ घ. पाद- । २ अतदा । ३ घ. शोकोत्थैः । ४ घ. गोरात्र यः । ५ घ. तत्र पच्छिद्येऽयमः ।
४ घ. प्रवेशस्तु । ५ घ. गृहान् भाण्डगनाध्यायान् । ६ घ. एतं । ७ घ. सन्निपातं ।

ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् कलाकाललयान्वितः ।
 स तु भाण्डेन योक्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमे ॥ ४१७ ॥
 'शीर्षकोद्धतयोश्चैव प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
 विलम्बितास्थितायोगे सन्निपाते तृतीयके ॥ ४१८ ॥
 नर्कुदस्याद्वितायां च प्रासादिक्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रहः कार्यो द्रुतापाश्चोचके' ग्रहः ॥ ४१९ ॥
 नैष्कामिकमित्यनुबन्धानां ग्रहे (हो) गानसमो भवेत् ।
 'नत्वसौ परिवर्तस्तु कार्यो गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४२० ॥

एककले ताले सन्निपातान्त्यकलातो द्विकले चतुष्कले च ध्रुवायास्त्विव तर्जन्या इति ।
 तदुपलक्षिततुर्यपादे भागप्रथमकलान्तः । एककलादिनियमाभावे तु आकाशाच्छून्याद् गीत-
 एव नामभाण्डग्रह इति । अस्मत्परमगुरुमिश्च श्रीमदुत्पलदेवपादैरयमेव प्रतिपन्नोऽर्थः
 ॥ ४१६ ॥

गानसम (म. ना. ३२.४२२) इति सन्निपातश्च शम्भ्याचे- (म. ना.
 ३२.४२१) त्यकारणं भाण्डस्यैव साक्षीति । भाण्डवाद्यशा (जी) ने च गतिपरिक्रम इति
 दर्शयति । ध्रुवायास्त्विति । कला (काललयान्वितः) । कालाधिवादिभेदेन
 त्रिधा । तथा लघो द्रुतादिः । तदन्वितो यः । भाण्डेन साहित्यग्रहसङ्गतिः
 परिक्रमविषये योजनीया ॥ ४१७ ॥

शीर्षकोद्धतयोः प्रदेशिन्या द्रुतविलम्बितार्थस्थितयोस्तृतीयपाता-
 न्त्यात् ॥ ४१८ ॥

नर्कुदादीनां प्रासादिकी । द्रुतानामूर्ध्वके आधे वा देयः सन्निपातः ।
 तत ऊर्ध्वके मुरज इति केचित् ॥ ४१९ ॥

नैष्कामिकमित्यनुबन्धयोगान्सम एव ग्रहः सन्निपातादेतस्माज्जायते
 गानकाले । एवं तर्जन्यादिग्रहणोक्तः । न मुरजाक्षराणि । अनयोश्च परिवर्तों न कार्यः
 ॥ ४२० ॥

नर्कुटस्यापि चत्वारो ग्रहाः कार्याः प्रयोक्तृभिः ।

सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥ ४२१ ॥

सम्भ्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।

ग्रहो गानसमस्तत्र सोद्धात्यः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४२२ ॥

भूपणवासःपतने वैकल्ये विस्मृते परिश्रान्ते ।

‘दोषाच्छादनहेतोरुद्धात्यः’ सम्प्रयोज्यस्तु ॥ ४२३ ॥

एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सम्प्रवेशनम् ।

यथास्थानाश्रयोपेतं यथान्तकृतं तथा ॥ ४२४ ॥

यथा वर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत् ।

एवमेव ‘विना गानं नाट्यं’ रागं न गच्छति ॥ ४२५ ॥

नर्कुटस्य शम्यायास्तालः । सन्निपाताच्छून्यादेव माण्डग्रहः । शम्यातालाभ्यां सन्यापसव्यहस्तप्रहारजान्यक्षराण्येवेति । अन्ये एतत् पूर्वरङ्गविषयं परिवर्ताद्युत्थापनादि ध्रुवासु तत्तल्लक्षणाङ्गदर्शनेन शीर्षकोद्धतादिव्यवहारयोगास्त्विति । अन्ये तु दृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टं भोजनग्राह्यमुखत्ववदिति ॥ ४२१ ॥

स्थितानां भागानां विषयं (य) प्रसज्जादेतदुक्तम् । (दुतायां नोक्त) मित्याशङ्क्याह । सम्भ्रमेत्यादि । सम्भ्रमादौ प्रवेशो गानसमो ग्रहः । उद्धात्येन उद्रेकहननार्हेण खलखलकेन ॥ ४२२ ॥

भूपणवासःपतनादावपि खलखलकस्य प्रयोगः ॥ ४२३ ॥

एतदुपसंहरति । एवं प्रयोक्तृभिरिति । यथास्थानं यथाश्रयं च प्रवेशा-
दावुत्तमादौ नाट्यध्रुवागानं यथान्तकृतं पूर्वरङ्गध्रुवागानं कुर्यात् ॥ ४२४ ॥

ननु पूर्वरङ्गगतं त्वदृष्टसिद्धये नाट्ये तु किं तेनेत्याशङ्क्योपरजकत्वेन रसोपयोगिना-
मप्याह । यथा वर्णादृते चित्रमिति । वर्णो हरितालादिः । वैचित्र्यान्निवेशितमिति ।
षट्किमात्रादिनेति भावं (वः) । रसभावोक्तिरनेन सूचितेति टीकाकाराः । अस्माभिस्तु
रसतत्त्वं विमृष्टपूर्वमेव ॥ ४२५ ॥

पूर्वरङ्गविधाने तु कर्तव्यो 'रागजो विधिः ।

देवपूजाधिकारस्तु तत्र सम्परिकीर्तितः ॥ ४२६ ॥

ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम् ।

ग्रामद्वयं तु कर्तव्यं (यगतं कार्यं) 'यथासाधारणाश्रयम् (स्थान-
रसान्वितम् ॥ ४२७ ॥

मुखे तु मध्यमग्रामः पङ्कजः प्रतिमुखे भवेत् ।

साधारितस्तथा गर्भे 'वि(ऽव)मर्शं चैव पञ्चमम् ॥ ४२८ ॥

कैशिकं च तथा कार्यं गानं निर्वहणे बुधैः ।

'सन्निवृत्ताश्रयं चैव रसभावसमन्वितम् ॥ ४२९ ॥

'तथा रसकृता नित्यं ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः ।

नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ताः ॥ ४३० ॥

पूर्वरेऽदृष्टेऽप्यप्रयोजनं तदाह । देवपूजाधिकारस्त्विति । तुरप्यर्थे ॥ ४२६ ॥

ननु किं तत्र स्वरगतमित्याह । ग्रामद्वयगतमिति । अष्टादशजात्यात्मक-
मित्यर्थः । यथास्थानरसान्वितमिदमिति चारीमहाचार्यादौ यत्र रसं प्रत्यनुलक्षणत्वं
यथा . यौगन्धरायणप्रवेशे रत्नावल्याम् (अङ्क १) ॥ ४२७ ॥

तत्र शस्त्राश्रयं गानमिति दर्शयन् तत्र युक्तं परमतमप्रतिपिद्धमनुमतं अंशो
. . . सुगनं चेति नीत्या काश्यपमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितमपि ग्राम(राग)नागरगानं
स्वीकरोति । मुखे मध्यमग्रामः । पङ्कजः प्रतिमुखे । गर्भे साधारितः ।
पञ्चमोऽवमर्शः ॥ ४२८ ॥

प्रधाननिर्वहणे कैशिकमिति । गानापेक्षया नृपुंसकप्राचुर्यम् । शुद्धाना
ग्रहणमित्यन्ये । मिश्रं गौडानामपीत्यपरे ।

पूर्वरङ्गविधाने तु कुर्याद्वै चोक्षपाडवम् । (भ. ना. ३२.४२६)
इति ॥ ४२९ ॥

अन्यप्रयोज्या ध्रुवा इति दर्शयति । य(त)था रसकृता इति । प्रकरणं
प्रवेशादिपदार्थस्य वर्णयितुम् ॥ ४३० ॥

१. १ ब. पाङ्गो । २ ब. तथा साधारणक्रिया । ३ ब. प्रयोक्तव्यं द्विजोत्तमा । ४ तथाऽवमर्शेनैव
कार्यं कैशिकमध्यमम् । ५ ब. एवं सन्निधु कर्तव्य । ६ ब. यथा रसगता वा स्युः ।

मागधी प्रथमा गीतिस्तथा चैवार्धमागधी ।

सम्भाविता तृतीया स्यात् पृथुला च तथा परा ॥ ४३१ ॥

त्रिनिवृत्त्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।

चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विनिवृत्तपदाश्रया ॥ ४३२ ॥

धृतौ सम्भाविता प्रायो लघुवाद्याक्षरान्विता ।

पृथुला दक्षिणे तु स्यात् गुरुवाद्याक्षरान्विता ॥ ४३३ ॥

गानयोगे चतस्रस्तु योज्याः सर्वत्र गायनैः ।

यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयोज्यास्ते(ज्यन्ते) ध्रुवास्वपि ॥ ४३४ ॥

पूर्णस्वरं चाऽथ विचित्रवर्णं

त्रिस्थानशोभि त्रिलयं त्रिमार्गम् ।

रक्तं समं श्लक्ष्णमलङ्कृतं च

सुखं प्रशस्तं मधुरं च गानम् ॥ ४३५ ॥

पूर्वरङ्गे पूर्वरङ्गध्रुवा गाने गान्धर्वे चित्रं गीतिचतुष्टयमिति प्रयोगानुसारेणावश्य-
योजनीयमित्याशयेनस्थानान्तरपूर्वोक्तमपि तत् पुनरिह दर्शयति । मागधीत्यादि ॥ ४३१ ॥

आद्याविति । अर्धमागधी निवृत्तावृतौ ॥ ४३२ ॥

सम्भाविता लघुवाद्याक्षरा । दक्षिणे पृथुला गुर्वक्षरा । वीणासुर-
जयोर्यथाख्यादि करणानीति । .....विषयश्च नाममात्रेण तद्वत्स्थानान्तरोक्ता गतयो
गुणदोषसम्बन्धार्धमिहोक्ता न गीतिभिः परमार्थतो भेदेऽपीति केचित् । तदयुक्तम् ।
वृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्लक्षणभेदासिद्धेयथा पुष्कराध्याये (म. ना. ३४) वक्ष्यामः
॥ ४३३ ॥

एताश्च गीतयो न केवलं पूर्वरङ्गे यावन्नाट्यध्रुवागानेऽपीत्याह । गानयोगे
चतस्रस्तु योज्याः सर्वत्रेति । तत्र हेतुमाह । यथाक्षरकृता इति । अक्षर-
शब्देन तदर्थ उच्यते । नार्थानुसारात् परिवर्तयोगोऽपि विलम्बितादियोगोऽपीति ॥ ४३४ ॥

अथ गुणनिरूपणाध्याय (म. ना. अ. ३३) स्तत्रार्थमुदिशाति । पूर्ण-
स्वरमित्यादि । पूर्णः स्फुटो वर्णः म्हाय्यादिः । स्थानत्रयमुरःप्रमृति । समं तालयुक्त-

गीते प्रयत्नं(त्नः) प्रथमस्तु^१ कार्यं(र्यः)

शय्यां हि नाट्यस्य वदन्ति गीतम् ।

गीतेऽपि वाचेऽपि च सम्प्रयुक्ते

नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ४३६ ॥

एतदुक्तं मया सम्पन्नं ध्रुवाणां लक्षणं मत् ।

अत ऊर्ध्वं(तः परं) प्रवक्ष्यामि गान्त्ववादकयोगुणान् ॥ ४३७ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधानो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

श्लक्ष्णमस्फुटितम् । मधुर श्रोत्रयो । रक्तं तु नाट्योपरङ्गकम् । एवभूतं गानं प्रशस्तम् ॥ ४३५ ॥

यत् सूचयति शय्यामिति । रसस्य गानेन प्रथमं तत् प्रभृत्यासूत्रणात् । तदस्य भित्तिरूपमित्यर्थः ॥ ४३६ ॥

अथाध्यायमुपसहरन्नन्य(न्यत्) सूचयति । एतदुक्तमिति । अतः परमिति ॥ ४३७ ॥

ध्रुवाया विष्टुतिर्लघ्वी वस्तुनिर्देशिनीकृता ।

कृताऽभिनवगुप्तेन शिवदास्यैकशालिना ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्तविरचिताया नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्या
ध्रुवाध्यायो द्वाविंशः समाप्तः ॥

१ यः प्रयत्नः च । २ यः शय्यादि नाट्यस्य परं निर्णीतम् । ३ यः यः नयश्चिन्तोऽध्यायः ।
यः रः दः मानुषासु विभागो नास्ति । परन्तु गुणदोषाभ्यामात्तः यः मानुषासु नैव विनाऽध्यायः
१ मानुषासु नैव विनाऽध्यायः २ मानुषासु नैव विनाऽध्यायः इति च वक्ष्यते ।

॥ श्रीः ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

गुणात् प्रवर्तते गानं दोषं चै(पाचै)व निरस्यते ।

तस्माद् यत्नेन विज्ञेयौ गुणदोषौ समासतः ॥ १ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ज्ञानक्रियादिगुणवर्गविधानहेतु-

दापापवर्जनपटुः किल भक्तिभाजाम् ।

आनन्दपूर्णपरशाङ्करसारसिन्धु-

धारास्थितिर्विजयतां परमेश्वरोऽसौ ॥

एवं गान्धर्वस्वरूपं यदुपयोगित्वेन प्रदर्शितं तत् प्रकृतनाट्योपयोगिध्रुवागानमभिधाय
तत्रैव द्वये परतत्त्वं निरूपयितुमध्यायान्तरमारभ्यते ।

अथ केचित् मन्यन्ते । उपरज्जनात्मनि गान एव सुतरां गुणग्रहणं दोषाववर्जनं
चादृत्य उपरज्जनप्राणं हि गानम् । उपरज्जनं च गुणदोषायचविवेकायत्तम् । अत एव
तद्विवेकस्य गानं प्रति प्राधान्यं प्रयोजयितुं पृथक्त्वं प्रत्यध्यायारम्भः । गान्धर्वे तु रज्जना न
तथा प्रधानमपि तु चक्षुःप्रयोजितुमदृष्टफलं तदिति ।

नैतत् । तथाहि । यथास्वरूपं विकलं प्रवृत्तो विधिः फलं प्रसूते । शारीरपौ(दा)-
रस्वरूपसम्पत्तिरेव च रक्तकण्ठस्वदितहस्तत्वादिना विना कथं लयादितत्त्वज्ञानम् ।
याऽत्र विकृता कालसम्पत्तिरतत्त्वज्ञानस्य च का सङ्गतिरदृष्टफलसङ्गत्या । उक्तं हि ।

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिस्मृति(जाति)विशारदः ।

(या. स्मृ. ३.११५)

इति । तालज्ञ इति च । तस्माद् गान्धर्वे सुतरां गुणदोषविवेका(कोऽ)र्धज्ञान् । स्वरस्य हि
तावदपरूपमधुररज्जनात्मकमेव लघुः(धु)नालम्यापि गानं प्राणास्तदुभयमपि गुणायत्तं तदायत्त
वाऽदृष्टसिद्धिः । विशाखिलाचार्यः साम्यादिह सिद्धिः परत्रेति वदन् प्रादीदृशन्(त्) ।
अथ ज्ञेयात् तालादिसंख्याविशेषे गान्धर्वाद् गानस्य को भेदः । यद्यनेकलक्षणं तत्रतोऽभिपद्यते
स्वरूपमिव च तथा च गानाभिमतं गान्धर्वं स्वरूपेणेति ततो निगदस्य हि व्यापकं ततो

गीतनादि(द)स्वरस्वरूपलामे प्रत्येकदर्श(श)पूर्णपट्पञ्चचतुःस्वरभेदयोगाद् द्वात्रिंशता सह
 त्रिंशतेः स्वराणामुक्तसङ्गतिवैचित्र्यात् स्वराणां येऽङ्कनाद्यष्टचत्वारिंशत्तानि तावत् प्राधान्येऽ-
 न्यस्व(र)संरभभट्टगान्धर्वे च मूर्छनाश्चतुर्दश तानाश्चतुरशीतिरिति । यदैवं स्वरस्वरूपसम्पत्तिं
 गाने तु द्विस्वरात् प्रभृति पूर्णस्वरपर्यन्तं द्विधा पोढा चतुर्विंशतिधा तथा विंशसप्तशतधा
 चत्वारिंशत्पञ्चसहस्रधेति कथितनीत्या यः कूटनभेदस्तत्कृतं स्वरवैचित्र्यं वर्णावृषीणा(तीना)मेव
 च ह्येतत् । बिन्दुप्रभृतीनामलङ्काराणां प्रयोगो न तद्विपरीतानां मन्दतारप्रसन्नादीनाम् ।
 एतेन गान्धर्वे स्वरः प्रधानं तद्वाधारत्वेन गुणभूतं पदमिति यत् तद्विपरीतं गान्धर्वेऽर्थ-
 संवेदयोगेन पदस्य प्राधान्यात् तदुपरज्जनाच्च गुणभावात् स्वरस्यैतदपि ह्यार्कणितं भवति ।
 वैणस्वराणां च धातुप्रयोगनियमानपेक्षो रक्त्यतिशयप्रवाहाय न प्रयोगभेदोचित एव
 प्रयोगो वैणवानामप्ययमेव पन्थाः । एतेन गान्धर्वे देवताविशेषपरिभाषानुसारिणि विनियोगो
 यथेच्छं वा । गाने तु रसभावनियमौचित्यविशेषो दर्शित एवेति स्वरगते तावद्विशेषः ।
 तालोऽपि गान्धर्वे नियतत्वेन संख्यापरिमाणं भ(र)जनं परिच्छेदोपायं यतिस्वरैर्वृत्तिमेव मेलन-
 मातोद्ययोगमङ्गाङ्गिभावव्यावरुध्यमानः साम्यमात्रफलमिति न शक्यं वक्तुम् । तथा हि । चच्च-
 त्पुटादिष्टनियता चतुरादिका कला संख्यापरिमाणाय चित्रादिभेदे मात्रालयादिभजनमपि ।
 एककलाऽपि त्रयस्थित्या चतुष्कलान्तत्वेऽपि । एकरसलघुप्रसारयोगोऽपि प्लुतलघुमेघप्ये-
 करसगुरुपर्यन्तमेव । परिच्छेदोऽपि वा योऽपि कालायातरूपो नियतो नियतक्रमश्चायतेरपि
 मध्ये स्रोतोगता यती(तिर)त्यादावदृष्टोपयोगप्रधानत्वे । परिश्रुतिरपि विशाला सङ्गता चेत्या-
 दावुपवर्तनभेदे च नियतैव । गेयात्मना मेयेन च गान्धर्वतालस्य मेलना । पाणित्रयवैचित्र्येणा-
 तोद्यधाटो(धाधारो)ऽप्यभाण्डमेकं गात्र(न)स्येति (भ. ना. ३२.४१५) चतुर्थं
 सन्निपात (भ. ना. ३२.४१५) इत्यादौ विचित्र एवाङ्गानां योगोऽपि । वर्धमानासाराताया
 वर्धमस्त(मान)वद्धगीतपाणिकादौ नियत एव तु तस्य भेदमुपनिबहन् वस्त्विदं वास्वे(स्ये)दं शीर्षक-
 मिति वैचित्र्यविधिरेव प्रभवति । यतो गाने पुनरुत्तादिभेदभिन्नप्रकृतित्रयमतयथोचितमसृण-
 मन्थरोद्धतादिभेदभिन्नसङ्गीतप्राणवल्लन एवोपाङ्गपरिस्यन्दितपरिक्रमणायनुसारेण साम्यसम्पादन-
 फलयोगे कलासंख्यादिभेदेन प्लुतगुरुलघुभावभजनद्रुतबिन्दुपर्यन्तभङ्गसम्भवाच्च कलापर्यन्त-
 कमप्राधान्यम् । न यतेराकस्मिक्त्वेनादृष्टमात्रफलता । नापि परिवर्तितपाणिरुभयभाण्डग्रहणान्
 न वाङ्गाङ्गिभावेन विनितं तालमकारारम्भकण(क)मनुरुच्यत इति सोऽपि विलक्षण एव ।
 पदमपि विनियुक्तादिभेदत्रयस्य कुलकादिभेदत्रयगुणनया नवधा भवेद् देवन्तुती प्रधानम् ।
 गान्धर्वे तत्रैवायानुसारमनवेक्ष्यैव जात्यन्तरविरचितवर्णाङ्गाधारभासं तालप्रमितस्वरप्रधानतया

गुणत्वेन प्रतिपाद्यते । गाने पुनः छेदनामे मूल एवाम्भवे रमभागेचित्तृचतातिगिरद्धम् । यच्च काव्ये तत्रोक्तमित्युक्ते रसपूरणोपयोगात् प्राधान्यमुपपन्नम् तत् एव चित्तवृत्त्युचितगत्य-
ङ्कप्रतिशेषप्रामाण्यग्राहभाषाद्गीतिमुपसंनयना समाश्रयात् कचिन् सुरोचिनम् । भिण्टिना-
द्विपदीगानादौ म्यरालङ्कारशोभा इत्येव यत् कचिद् धीरौद्रोचितपरिष्मण्डिमरणादुत्तरीकृत
तालविभग सम्पादयत् कापि च प्रिप्रलम्भगृप्रारोचितमन्धप्रचित्रादिगान इव नाट्यायिता-
वकाशमादधान म्य वाच्य प्रोन्मार्ज्यद्वयभातीति स्वरतालम्यानेषु यथोचिनहारिषु नयन्मामि-
भासमालम्बमानभागमास्त इति । एवं तावन् म्यरपदतालस्मरूपव्यवस्थैश्चैत्र्यवैलक्षण्यम् ।
अनेन च फलवैलक्षण्यमपि व्याख्यातम् । गान्धर्वस्य प्रयोक्तृि प्राधान्येन दृष्टफलत्वाद् ।
गानस्य तु पात्रार्गे साम्यसम्पत्ति सामाजिकजने चोपसंजनपूर्वकं प्राग् रसाध्यायो-
(भ ना ६) दितसाधारणसन्धिभृत्यात्मकरसभारवृत्तानुस्यूतिहेतुसूचितसादृश्ययोगश्चेति दृष्ट
मुख्य फल प्राङ्मुखमोजनरत्नदृष्टमप्यस्तु ।

तनु त(य)दुद्दिश्य प्रवृत्ति सोऽय कार्यमेव कारणमेदोऽपि गान्धर्ववेदरत्न म्ययमना
दिर्ग सामवेदप्रभमत्वेऽपि वा तदर्थादितया तस्येदम्प्रथमतयौयत्त्यनुपलब्धेरनाद्ये च गान्धर्वप्रभ
वस्तु नादोत्पत्ता तदुपयोगि फलितमिति । गान्धर्व वा नाट्योत्तरुणभूतमेव सफलमप्युत्तये ।
गान तु नाट्यसामग्रीमध्यनिमज्जितनिजम्बर सफलायेति स्वरूपमेदोऽपि । एवं परोक्तो हेतु-
रसिद्धीकृत इति यदेव केवल यदसत्ये वैलक्षण्येऽपि माधकप्रमाणज्ञानमाम्यातमेव । यद्यन्
स्वरूपेण कार्येण धर्मेण च भिद्यते तत् तेन मिलक्षण भावो भावान्तरादिव । भिद्यते च
स्वरूपादिना गानम् । गान्धर्वार्द्र वैलक्षण्यस्य हि तन्मात्रनिमित्तत्व व्यापारान्तरमिति व्याप
कानुपलब्ध्यापि पक्षादपि वैलक्षण्याद् व्यावृत्तो हेतु पक्षेण वैलक्षण्येन व्यापृत इति । तत्र च
गान्धर्ववेदोदितविधिप्रबन्धप्रधानवादिद गान्धर्वम् । गीतिपाररगाच्चेद गानमिति । अत
एव कठकाठकम् गान्धर्ववित्त्वाद् गन्धर्वश्रवणपदेशमेके मन्यन्ते । गन्धर्वाणामिदमिति
तु सामान्यशब्दोऽप्यय भवेदेव । उक्त हि प्राक् ।

नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः । (भ ना १५१)

इति । तथा गानशब्देऽपि गीति । तत्राश्रयेणास्ति सामान्यवचनता । अभाण्डमेको-
(कं) गानस्थेत्वादौ (भ. ना ३२ ४१५) पूर्वस्ते गान्धर्वमेव प्रधानम् । न त्वस्य तर्हि
तदङ्गत्वे कथमेकान्तत स्वप्राधान्ये सम्भवमात्रेण तु गानम्यापि तत् । न हि नाट्याद्वहिर्य-
भङ्ग(इया)पि भुशगान गीयमानमुखपादमुत्पादयति । श्रोत्रपुटे चैव वपुर्नि च वा ज(जा)गदतीति
सोऽयमत्र ललित इव गुरुसङ्घेसेवावैकस्यादनुसन्धिवर्जस्तथापि न स्मर्यते सुकु(मा)रमतिरे(मे)व

हि प्रति प्राय इदं प्रव(प्रा)वृत्तत् । न पूर्वरङ्गो नामान्यः कश्चित् । अपि तु गीतकान्येवेति दर्शितं पञ्चमे । पादभागाः कलाश्चैवेत्यादिना (भ. ना. ५.६) । तदेवं सामान्य-
शब्दत्वेऽपि द्वयोस्तत्रान्तःपातिपरीक्षकहृदयानुसारेण विशेषशब्दत्वं यत्तन्नायुक्तम् । यत्तु
भट्टतोतेन तद्भेदसिद्धये क्रियाभागे तु कालस्ताल इति निरूपितं तत् क्रियातोऽ-
नन्यो वा कालो वा भावप्रबन्धः । एवं सा ताल इत्यादि पदान्तरमानयत् तत्तथा प्रकृतो-
पयोगीति काव्यकौतुकादेव ज्ञेयमिति च नास्माभिस्तत्परिवर्तनप्रयासः कृतः । इयतैव
सिद्धो गान्धर्वगानयोर्भेदः ।

नन्वेवं स्वरतालादिरूपत्वे द्वयोरपि समाने किमिति विवेको ध्रुवागानोऽभ्योगिन्नेन
दर्शितः । तत्र केचिदाहुः । सत्यं मधुरकण्ठत्वजितहस्ततालगुणोपादानमपि स्वरत्वादौप-
परिवर्जनं च समानमुभयत्र । किं तु प्रत्यग्रवयस्त्वादिवद् गात्र(तृ)प्रभृतेर्गुणत्वेनोच्यते ।
तद्गानोपयोगी नाट्यस्य सुन्दरवपुःप्राणत्वात् । न तु गान्धर्वे । तत् पुनरेतदुच्यमानं गेयहेतोः-
वमर्शस्तस्माद्व्येति वचनं सारयति । गातरि प्रत्यग्रवयस्त्वं गायिकास्वरूपादियोग इत्ये-
तावदेव ह्यतोऽधिकात् स्यात् । न च तावताऽपि भेदःकश्चित् प्रत्यग्रवयस्त्वेन स्वरसम्पादनो-
चितवलयोऽप्युपलक्ष्यते । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः । प्रसिद्धा च रूपादियोगेन प्रकृतकलावै-
लक्षण्यस्यापि पादसिद्धता लक्ष्यते । नावं(वाचं) विस्तृजेदित्यत्र नक्षत्रदर्श(ने)नैव
कालविशेषः । गानगान्धर्वोभयविशेषभावप्रतिपादनायैव च पृथगध्यायारम्भः । अन्यथैकता
शेषतैव शक्यत इति ।

कथं तर्हि गुणात् प्रवर्तते गानमिति । प्रकृतोपयोगादेवमभिधानम् ।
सामान्यशब्दत्वाद्वा । उक्तं चैतत् । कलापातनतत्त्वज्ञ (भ. ना. ३३.२) इति ।
चित्रादिवाचकुशल(लौ. भ. ना. ३३.८) इति च । गान्धर्व एवाज्ञस्येन सङ्गच्छत
इति सिद्धः पृथगध्ययारम्भोऽपि ।

गुणात् प्रवर्तत इति । प्रकृतयोःकृतया वर्तत इत्यर्थः । दोषोऽहतयोश्चित्त-
निश्चयेनास्य विक्षिप्ति । नत्वेकाग्रं करोति । न रजयतीति यावत् । अनेनैवेदमाह । यदपि
गुणाभावो दोष एव तथापि भाविकमि(प) लपस्थितादिदोषाणामभावे च गात्रा तवत्
क्षिपति न तूकृष्टोपयोगे ॥ तद्गानमेव न विधिन् । गर्दभामपितं हि तत् । गुणयोगे
तूकृष्टमन्त्रवति विक्षोशीति नाट्याचार्यस्य गुणवत् आदान (तुं) दोषवन्तश्च त्यक्तमिति

ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिनिष्पादनानि षट्चाचार्यगुणा
इति । तत्र ज्ञानं शास्त्रावबोधः । य(त)था च क्रियासम्पादनं विज्ञानम् ।
कण्ठहस्तगौण्यं करणम् । जितग्रन्थता वचनम् । देशादिसम्पदाराधनं
प्रयोगसिद्धिः । शिष्यस्वभावमविशेष्योपात्तय उपदेशाच्छिष्यनिष्पा-
दनमिति ॥ ११ ॥

आवक्तो(णो)ऽथ घनः स्निग्धो मधुरो ह्यवधानवान् ।
त्रिस्थानशोभीत्येवं तु षट् कण्ठस्य गुणा मताः ॥ १२ ॥
'उदात्तं श्रूयते यस्मात्तस्माच्छ्रावक(ण) उच्यते ।
श्रावकः(णः) सुखरो यस्मादच्छिन्नः स घनो मतः' ॥ १३ ॥
अरुक्षध्वनिसंयुक्तः स्निग्धस्तज्ञैः प्रकीर्तितः ।
मनःप्रल्हादनकरः स वै मधुर उच्यते ॥ १४ ॥
खरेऽधिके च हीने च ह्यविरक्तो वि(ऽव)धानवान् ।
शिरःकण्ठेष्वभिहितं(हतस्) त्रिस्थानमधुरस्वरः ।
त्रिस्थानशोभीत्येवं तु स हि तज्ञैरुदाहृतः ॥ १५ ॥

स्वस्थानाद् दोषाणा गात्रकुशलं विज्ञानम् । तदुपयोगिनो वागादेः करणवर्गस्य
गुणवन्त (चा) करणयुक्ता (का) करणतेत्यर्थः । जितग्रन्थतेति धारकत्वम् । वचनं
धारयन् हि परस्मै ब्रूयात् स(न) विस्तरा । देशादिसम्पदाराधनं प्रयोगसिद्धिः ।
शिष्यबुद्धिमनुसृत्यादेष्टृत्वं यद्वैचित्र्यं तच्छिष्यनिष्पादनम् । अथ गीते स्वराणां
प्राधान्यमिति दर्शयितुमेवावन्तो गुणा अवस्थाह(द)रणीया इति ॥ ११ ॥

तत्पर्येण कण्ठस्य नादस्य गुणानाह । श्रावण इत्यादि ॥ १२ ॥

एतत् क्रमेण लक्षयति । त्रिस्थानत्वं केचिदाक्षिप्य प्रतिसमादधति । वायुर्ना-
भेच्छर्ममिहस्योरसि वृत्त शिरस्यमिहतो मुखेन वृत्तः सन् छन्नमागच्छन्नयमुरस्यं नाडिकाक्षेपं
तथापि तत्रैवायं शब्द इति प्रतिभास्यो यत्नवशादिति तथात्वमिति समाधिः । अस्माभित्तु
यदत्र वक्तव्यं तदुक्तमेव काकध्यायादा (म. ना. १७) वित्यलम् ॥ १३-१५ ॥

कपिलो ह्य(ऽन्य)वस्थितश्चैव तथा सन्दष्ट एव च ।

काकी च तुम्बुकी च (चैव) पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥ १६ ॥

वैस्वर्यं च भवेद्यत्र तथा स्य(स्या)द् घर्घरायितम् ।

कपिलः स तु विज्ञेयः श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥ १७ ॥

जनताऽधिकता चापि स्वराणां यत्र दृश्यते ।

रूक्षदोषहतश्चैव ज्ञेयः स त्वन्यवस्थितः ॥ १८ ॥

दण्ड(न्त)प्रयोगात् सन्दष्टस्त्वाचार्यैः परिकीर्तितः ।

यो न विस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणागतम् ।

तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञितः ॥ १९ ॥

नासाग्रस्तशङ्खस्तु तुम्बु(म्ब)की सोऽभिधीयते ॥ २० ॥

अन्ये तु ।

समप्रहरणे चैव जविनौ विशदौ तथा ।

जितश्रमौ विकृष्टौ च मधुरौ स्वेदवर्जितौ ।

तथा बृहन्नखौ चैव ज्ञेयौ हस्तस्य वै गुणाः ॥ २१ ॥ इति ।

अथ दीर्घं तद्देशलक्षणाभ्यामाह । कपिल इत्यादिना ॥ १६ ॥

कम्पनं कपिस्तं लाल्य(लयतीति).....ज्यतालं ग(च)र्घरायितः स्नानाच्च्युतिः श्लेष्मणाऽपि स्नानस्थालाभस्ततो वैस्वर्यम् ॥ १७ ॥

अन्यवस्थानादन्यवस्थितो नादः ॥ १८ ॥

दन्तयग्रमन्दंशात् सन्दष्टः । फाकोदुम्बरिकाप(मु)कं किन्तु स्त्र(र)जन्तु-पीणाशब्देन च सादृश्यं यस्यास्ति शब्दस्य स काकी तुम्बुकी च ॥ १९-२० ॥

समप्रहरणादिमन्यसाचिवद् द्वावपि प्रयोगसमौ स्वेदेहितमन्तरी विसारणयति

॥ २१ ॥

भा. ५१

एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः^१ कथिनो(ता) मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि खवनद्धविधिं पुनः ॥ २२ ॥

गान्धर्वमेतत् कथितं मया तत्(वः)

पूर्वं यदुक्तं प्रपितामहेन^२ ।

कुर्याद् य एवं तु नरः प्रयोगे

सम्मानमर्घ्यं लभते स लोके^३ ॥ २३ ॥

इति ।

इति गुणदोषविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

अध्यायार्थस्योपसंहारमन्यस्यासूत्रणं करोति । एते गुणाश्चेति । एतदर्थं गान-
सिन्ध्वर्थं गान्धर्वयुक्तमिति समासं केचिदाहुः । अन्ये तु गान्धर्वमिति सामान्यशब्दो
लोक इह चासुत्र चेति शिवम् ॥ २२-२३ ॥

इति माहेश्वराभिनवगुमाचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
गुणविवेकाध्यायसप्तयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

‘ततवाद्यविधानं तु यन् मयाऽभिहितं पुरा ।

अवनद्धगतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम्’ ॥ १ ॥

यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः^१ ।

सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वा(तथा)तोद्यविभूषितम्’ ॥ २ ॥

‘मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च ।

दर्दरस्य च संक्षेपाद् विधानं वाद्यमेव च ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मार्जनानुगममार्गसुन्दरं

पुष्करत्रितयमाश्रितं सदा ।

चित्रदानपदकृत्तविग्रहं

श्रीसदाशिवतनुं शिवं नमः ॥

धृतेऽध्यायेऽवनद्धविधिं ब्रूम इत्युक्तम् । तत्र पुनरर्थ(र्थे) स्फुटयितुमाह । ततवाद्य-
विधानं तु यन् मयेति । यच्चद्विधानं पूर्वमुक्तं तस्यैव लक्षणं वक्ष्यामीति
सङ्गतिः पुनरर्थः(र्थः) । न च पुनरुक्ततया तावदन्तर्धानं गतमिति प्राप्तमपि तस्य विधेयस्वरूपं
भयति तच्च नोक्तमिति । अवहननं चर्मणा बन्धः । स यद्यपि वीणादावस्ति तथापि
स्वोऽशोऽत्रारादुपकारी न सन्निपत्य तन्नीपणवादै ततांशवदिति । तत्र व्यपदेशोऽपि कृतः ।
तत एव धद्रपाणिकरटादीनि । यद्वादकेषु पञ्चातोद्यकनयवहारो लोके तैश्च संयुक्तं कृत्यापि ।
तथेति तस्मादेतोरुक्तम् । तस्मान् मृदङ्गानां(नां) त्रयाणां पुष्कराणां पणवस्य
दर्दरस्य च लक्षणात्मकं विधानं चर्मादिकारणत्वं वाद्यं च फलं संक्षेपाद्

१ ज. ततानोद्यविधिरूपेण मया प्रोक्तः समासतः । अवनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि । आत्मानां
प्रशस्यामि विधिं वादनेमेव च । २ र. अवनद्धस्य वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि । ३ र. पुष्करनारदेः ।
४ र. पुरस्कृतम् । ५ ज. मृदङ्गपणवानां च दर्दरस्य तथेव च । गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
शिमारानुगमममममं लक्षणधर्मतः । अनाहूत्या तया स्वाते (म. तयोरेव) शानोदानां समागतः ।
पौष्कराणां प्रशस्यामि निर्गतिं सम्भवं तथा ।

अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्महति दुर्दिने' ।
 जलाशयं जगामाथ 'सलिलानयनं प्रति ॥ ४ ॥
 'तस्मिन् जलाशये यावत् प्रविष्टः (वृत्तः) पाकशासनः ।
 धाराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम्' ॥ ५ ॥
 पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
 'पुष्करिण्यां' पटुः शब्दः पत्राणामभवत्तदा ॥ ६ ॥
 तेषां 'धारोद्भवं नादं निशम्य' स महामुनिः ।
 आश्चर्यमिति 'मन्वानश्चावधारितवान् स्वनम्' ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां पत्राणामवधार्य च' ।
 गम्भीरमधुरं "हृद्यमाजगामाश्रमं ततः ॥ ८ ॥

वक्ष्यामीति पूर्वेण सम्बन्ध । एकश्चो यस्मादर्थे द्वितीय समुच्चये । अन्यथा त्रय
 उदीयेत् । धर्मे चार्थं च कामे च मोक्षे चेति (महाभारतम् १.६२.२६) यथा ।
 नारदप्रहण गातु पुष्करवाद्यज्ञानमवश्यमुपयोगीति शिक्षयति । ब्रह्मप्रहण कवेरपीति ।
 अत्र पूर्वनिघातात् स्वातिर्भाण्डे नियुक्तः (१५०) इति प्रथमाध्याये दर्शितत्वात्
 स्वातिरत्र प्रधानमिति पुराकल्पेन दर्शयति ॥ १-३ ॥

अनध्याये कदाचित्त्विति । तुरागमद्योतक । नारदादिभ्यो विशेषो वा ।
 अनध्याये इति प्रकृतानुपरोध उक्त । सलिलानयनं प्रतीति वृषाहत(ति)प्रतिषेध ॥ ४ ॥

प्रवृत्तो वर्णितुम् । प्रवृत्तमर्पो [मेदिन्या] ततो जलाशये वा ॥ ५ ॥

पुष्करिणी कमलखण्ड । तत्र पत्राणां शब्दोऽभवदिति सम्बन्ध ।
 म्यलकमलखण्डे हि न चित्राणि पत्राणि विततानितरूपाणि भवन्तीति जलाशयप्रहणम् ।
 अत एव वक्ष्यति । ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानामिति (म ना. ३४८) ॥ ६ ॥

अवधारितवानिति । ईदृश शब्द एव चित्तवृत्तिं तोषयतीति स्वसंज्ञे(ने)न
 निश्चिता(का)येत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

१ च वै दुर्दिने दिने । २ र लटक । ३ ज अस्मिन्नी सरस्ये च ग्रहत । ४ र पुरा नियुक्तो
 च प्रविष्ट । म हृष्ट य वृष्ट । ५ ज वर्तुमेक्यार्णवं जगन् । ६ र महत्पटपटासन्द वृत्त पुष्करपातज ॥
 ७ र कलत्र । ज पुटरव । ८ म धीरकर्म शब्द । ९ ज संहसा । १० र तं प्राप्तमुपधारितवान्
 तदा । ज सप्रसू । ११ म ध्वनिम् । १२ मुनि । १३ र अवधारयन् । म अवधारितम् । ज उपधार्य
 वृ । ११ ज. शब्दः ।

ध्यात्वा सृष्टिं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत् ततः^१ ।

पणवं दर्दरं चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥

देवानां दुन्दुभिं दृ(भीर्दृ)ष्ट्वा चकार^२ मुरजांस्ततः ।

'आलिङ्गम्(ङ्ग्यश्चो)र्ध्वकं चै(कश्चै)व तथैवाङ्गिकमे(ए)व च ॥ १० ॥

चर्मणा चावनद्धांस्तु मृदङ्गान् दर्दरं तथा ।

तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः^३ ॥ ११ ॥

'त्रयं चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।

'सल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि च'^४ ॥ १२ ॥

ध्यात्वेति । अभिसन्धाय । मृत् अङ्गं येषाम् । मृच्चर्मैत्येके । मर्दनादिति । पुष्करानिति । पारम्पर्येण पुष्करप्रभवत्वादिति भावः । सहितो विश्वकर्मणेति । आकृतिकरणे त्वष्टुरिव कुम्भकारादिमौरजिकोपदेशापेक्षस्य व्यापार इति सूचयति ॥ ९ ॥

ननु च चायं तेन स्वातिनाऽऽरूढपूर्वं दृष्टं प्रतिभाति । दृष्टपूर्ववैचित्र्यमुल्लिखेदित्याशङ्क्याह । देवानां दुन्दुभीर्दृष्ट्वेति । मङ्गलार्थानि चर्मनद्धानि नाभूवन् । केवलं स्वाति(ः)क्रमाक्षरादियोजनया तद्वाच्यं रसभावद्योतनोपयोगि सो(स्यो)पज्ञवैचित्र्यान्तरमुपदेशाच्च इत्यर्थः । मुर(रा)सुपधिपसाश्च (सुपधिष्ठिता च) श्लक्ष्म(क्षण) सुकुमारायां मृदि प्ररोहतीति मृदपि मुरा । ततो जाता मुरजा मृदङ्गा इत्यर्थः । ऊयापोरिति (अष्टा. ६.३.६३) संज्ञायां ह्रस्वः । तानाह ।

आलिङ्ग(ङ्ग्य)श्चोर्ध्वकश्चैव तथैवाङ्गिक(क) एव च ।

इति । एकश्चकारलिपुष्करत्वं नियमयति । अन्यश्चकारः पञ्चातोद्यमनुगृहाति ॥ १० ॥

दर्दरं तथेति । चर्मनद्धम् । तन्त्रीभिरिति । चकाराच् चर्मणा चेति ॥ ११ ॥

(काष्ठायसेति ।) काष्ठं सुपिरिकृत्य कृतानि । अत एवायसं तेन कृतानि । आयसं ताम्राद्युपलक्ष्यते । सल्लरी कांस्यतालम् । तन्त्रीव क्रान्तः(क्रान्ता) पूर्णा पटङ्गिका । पटहः शुद्धः । आदिग्रहणात् फरटाहुडुक्षमर्दलादेर्ग्रहणम् ॥ १२ ॥

१ ज. ततश्चेक निपुष्करम् । २ प. मुरजं । ३ र. आलिङ्गादाङ्गिकं चैव दर्दरं पणवं तथा । ४ भ. सामन्विनम् । ५ ज. भूयान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ । ६ म. जर्जरी । ७ ज. निर्ममे । श्रोतानि चाक्षराज्येऽस्य गमाञ्जनम् । खनोद्यमेति विशेष्यं केवलं तु विमाननः । चतुर्विधं च विज्ञेयमानोऽयं लक्षणान्वितम् । अवनद्धं ततं चैव फनं मुनिनेन च । पूर्वमुक्तं तनस्यापि लक्षणं कर्म चैव हि । अवनद्धम् षड्यानि विधि लक्षणमेव च ।

उत्सवे चैव याने च नृपाणां मङ्गलेषु च ।
 शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १८ ॥
 उत्पाते सम्भ्रमे चैव सङ्ग्रामे पुत्रजन्मनि ।
 ईदृशेषु हि कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ १९ ॥
 स्वभावगृहवार्तायामल्पभाण्डं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानकार्ये (व्य)वन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २० ॥
 'अङ्गानां तु समत्वाच्च' छिद्रप्रच्छादने तथा ।
 विश्रामहेतोः शोभार्थं भाण्डवाद्यं विनिर्मितम् ॥ २१ ॥
 'तत्रावनद्धे वक्ष्यामि' विधिं स्वरसमुत्थितम् ।
 नानाकरणसंयुक्तं मार्गजातिविभूषितम् ॥ २२ ॥

कचित्तु सर्वमपि योज्यमित्याह । उत्सवे दैवकार्यादि (दौ) । एव एवंप्रकारे
 समुच्चयः । द्वितीय एवकारः प्रकारान्तरव्यावृत्त्यै । यानं दण्डयात्रादि । एतच्च नाट्ये
 लोकेऽपि च ॥ १८-१९ ॥

स्वभावेन ग्र (गृ)हवार्ता । उद्यानगमनादिरनाविष्टभावात्मा । तत्राल्पं
 भाण्डवाद्यम् । भणतीति भाण्डं त्रिपुष्करम् । उत्थानमित्युत्साहः । तत्प्रधानेषु
 कान्यवन्धेषु वीररौद्रादिनियमेषु डिमादिषु सर्व (वा)तोद्यानि ॥ २० ॥

तन्वेद्यं शृङ्गारपरिक्रमादौ दीप्तत्रायोगिनि किं भाण्डवाद्येनेति शङ्कित्याह ।
 अङ्गानामिति । शास्त्रोपाङ्ग (च)रणादीनां समत्वाय परिक्रमणे । छिद्रप्रच्छादन
 इत्युत्तरध्रुवगगने । विश्रामहेतोः रित्याक्षेपगानादौ । शोभार्थमिति प्रसादगाने ॥ २१ ॥

एवमुत्पत्तिस्वरूपप्रयोजनान्यभिधायावनद्धस्य वाद्यं लक्षयितुमुपक्रमते । तत्रावनद्ध
 इति । स्वर (स)मुत्थितम् । स्वरं शब्दमसिन्धाय यो विधिः प्रवृत्तः इत्यमरं
 शब्दो भवतीति वक्ष्यामि । स्वरपट्काद्यनुहाररूपवर्णनाऽनुहाररूपां च शब्दमात्रमिह
 करणरूपादिष्वविषयमार्गोचितत्वं तामिश्चतुर्धाजातिः शुद्धाधिराष्टादशधा च लक्ष्यते ।

१ म. चतुर्गणे । २ म. विभावकस्ते । ३ म. विदुते । ज. विद्वे । ४ ज. सम्भ्रमे तथा ।
 ५. उ-तो च तन्जय समने पुनर्गुणे । ६. पुनर्गुणे । ७ र. स्वभावे । ८ म. स्वर्ना । ९ ज. वाद्य ।
 १० र. नाट्ये । ११ म. हार्थं तु प्रवेष्टुं । ज. हार्थं नृहार्थं च । १२ म. समप्राय । १३ म.
 माय च । १४ र. प्रयोजयेत् १५ म. कयापनद्धं । १६ म. ताल ।

यावन्ति चर्मनद्धानि छातोद्यानि द्विजोत्तमाः^१ ।
 तानि त्रिपुष्कराद्यानि ह्यवनद्वमिति स्मृतम् ॥ २३ ॥
 एतेषां तु 'पुनर्भेदाः शतसंख्याः प्रकीर्तिताः'^२ ।
 किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य^३ लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २४ ॥
 शेषाणां कर्मबाहुल्यं^४ यस्मादस्मिन्न दृश्यते ।
 न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ॥ २५ ॥
 'भेरीपटहज'म्भा(ञ्झा)भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः^५ ।
 शैथिल्यादायतत्त्वाच्च^६ 'स्वरेऽगाम्भीर्यमिष्यते ॥ २६ ॥

लेपमार्जनादेरत्रैवोपयोग इत्याशयेन तदिह नोक्तम् । अन्ये तु स्वरशब्देन स्वरानुहारं च ।
 अक्षररूपं तु वर्णः । अनुहारकरणशून्याः संशुद्धे ॥ २२ ॥

ननु शङ्खरीपटहादौ पूर्वं वर्णानुहार इत्याह । यावन्ति चर्मनद्धानीति ।
 आदौ त्रिपुष्करे वाद्यं प्रधानं येषां तदद्धानि सन्ति तानि प्रयुज्यन्ते ॥ २३ ॥

अन्यथा तु एतेषां तु पुनर्भेदा इत्यसंख्यत्वादलक्षण इ(मि)त्याशयः । नन्ववनद्व-
 पवानारम्भणीयः । नैत्याह । किन्तु त्रिपुष्करस्येति । वाद्ये अन्यपदार्थवहुनीहिः ।
 अवयवेन विग्रहः । समुदायो धृत्यर्थ इति गुर्वाचार्यादिः (दयः) ॥ २४ ॥

नन्विदानीमङ्गप्रत्यङ्गकृतौ श्रेय इत्याह । शेषाणामिति । कर्मबाहुल्यमिति ।
 वाद्यं तत्तद्बहुलं तेषु । अत्र हेतुः ।

न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ।

इति । 'पङ्खादिस्वराभा(वा)त् त(तत्सम्पत्तये) । मार्जना मायूयाद्य(वा)न्तेऽत्रायस्ता-
 स्तत्सम्पत्तिफलाः । अक्षराणां षोडशानां मानं तदभावात् तत्सम्पत्तये । निगृहीतादयत्नयः
 प्रहाराः ॥ २५ ॥

ननु स्वराभावे कथं शब्दवैचित्र्यमित्यत आह । भेरीपटहजञ्झामिरिति ।
 तुरीयेऽध्याये स्वरूपमुक्तमेषाम् । एतैर्यः कियते स्वरः शब्दस्तत्र केवलं शैथिल्याद्
 वधर्मचर्मीलिना.....त् घामभिर्वन् मृदुत्वमायतत्त्वाच्च न गाम्भीर्यमुच्चत्वम् ।

१ म. दिमाग्तः । २ इ. तथा । ज. यथा । म. यथा तेषां । ३ इ. सख्यातसंज्ञिताः ।
 ४ इ. अन । ५ म. त्यात् । ६ इत. पूर्व चयभिन्नासु मातृकासु- केवलं तत्र गाम्भीर्यमततोद्येपूपायते ।
 इति पाठो दृश्यते । ७ इ. कङ्काभिः । म. दम्भासु । ज. भाङ्गासु । ८ म. डिण्डिमे । ९ ज. स्वर(भ.
 स्वरे) गाम्भीर्यमानयेत् ।

‘प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

‘किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २७ ॥

वाय्वात्मको भवेच्छब्दः स चापि द्विविधो मतः ।

‘स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २८ ॥

तत्राभिधानवान् नाम नानाभाषासमाश्रयः ।

‘स्वरवानपि विज्ञेयो नानातोयसमाश्रयः ॥ २९ ॥

आवृत्त्याकारः स्मृतः । एतदुक्तं भवति । उच्चनीचतामात्रमेवात्र परं तु न तावता स्वरोदयः ।

स्वरान्तरश्रुत्याद(दावा)यत्तो हि संस्फुटो भवतीत्युक्तम् । गत्तकोकिलादयस्तु न तथा ।

भाववक्ति.....योगादेतच्च स्वरागते न्यक्षेण चर्चितमित्यास्ताम् ॥ २६ ॥

पुनर्न चैषां सर्वदा नोपयोग इति दर्शयति ।

प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्त्विति । प्रकृतं सूत्रयति । त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिरिति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य तावत् स्वरूपमाह । वाय्वात्मको भवेच्छब्दः स चापि द्विविध इति । वायुरात्मस्वरूपं जन्मन्युपादानं व्यक्तौ वा निमित्तमात्रं यस्य शब्दस्य । एतच्च

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

इत्यत्र ब्रह्मकाण्डोद्देशे विवेचितम् । इह त्वप्रकृतमिति न विस्तारितम् । स्वरात्मकं स्वरूपं यस्य नित्यमस्ति ॥ स्वरवान् नादमात्रात्मकः । ननु पाण्डित्ययोगनियमपर्यवसायिचं वदता वर्णात्मके नादरूपता नास्तीत्युक्तम् । अभिधाने समयादिनाऽर्थप्रतिपादनं विद्यते यस्य सोऽभिधानवान् वर्णात्मकः ॥ २८ ॥

तत्रेदमिह वक्तव्यं मत्वा पूराभिधानोपयोगिनमायनाह । स्वरवानिति । आनोद्ये यीणादेः स एव भवतीति ॥ २९ ॥

१ अ. न य ताभि प्रयोज्यानि वाटे । २ इ. वाताभि । ३ अ. नम्या । ४ म. मदन ।

५ अ. भन्तराभिः । ६ भाष्यगताभिः (पाण्या) । ७ अ. मदन ।

भा. ५२

शारीर्यामेव' वीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ।

'तेभ्यो विनिःसृताश्चैवमातोनेषु द्विजोत्तमाः ॥ ३० ॥

'पूर्वं शरीरादुद्धृतास्ततो गच्छन्ति दारवीम् ।

'ततः पुष्करजं चैवमनुयान्ति घनं (ध्वनिं) पुनः (युताः) ॥ ३१ ॥

'तेषां वाक्करणैर्ज्ञेयाः प्रहारा वचनाश्रयाः ।

'क्षणमप्या चेति (क्षणदु प्राप्तेति) संयुक्ता' वीणावाद्यप्रयोगिनः" ॥ ३२ ॥

तदसंभ्यक् । (ना) नाश्रय आश्रय एवेति कश्चिदमन्तेत्याह । शारीर्यामेवेति । तत्रैवोक्त श्रुतिसम्बन्ध । यतस्तेभ्य इति । शारीर्येभ्यो विनिःसृता इति । तत्त्वामान्यादिति भावः । आतोयेष्विति सतादिषु ॥ ३० ॥

तदपि गुणप्रधानतामाह । पूर्वं शरीरादुद्धृता उत्पन्ना अमिव्यक्ता वा ततो गच्छन्ति दारवीम् । वीणाया पूर्णत्वात् तस्या (पा) णिकृताया रक्ते । अनेन वैष्णवा अप्युत्तरक्षिता । ततः पुष्करजं चैवमनुयान्तीति । वीणास्वरेषु यादृशी रक्ति पूर्णतादृशी पुष्करेषु केवल सांभ्यानुहारमात्रम् । तदाह । ध्वनिमनुयान्तीति ।

नवेवमनुहरण साम्यस्य [दारव्या] दास्यस्ति । सत्कथमुक्त स्वरा इति । नैतत् । तत्रैकमेवानुहारमात्रं (मि) इति न म्वरानुहारत्वं तत्र स्फुटम् । इह तु मार्जनायोगात् तत्पठनेन च सम्पादितत्रयान्तरसम्पत्तावप्येकस्त्रिविवान्यो भवन् नीचभाजसंवेदाद् व्यक्तम्बरा नुहारो मिश्रत्वात् । तदाह । युता इति । सु नत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एव त्रिपुष्करे मार्जनास्त्रयोग सूचयन् प्रहाराक्षरयोगमपि सूचयिष्यन् तत्प्रकृतौ । द्वीणायां दर्शयितु सामा-योपक्रम सूचयति । तेषां वाक्करणैर्ज्ञेयाः प्रहार (रा)-वचना (श्रया) इति । तेषामित्यातोद्याना परामर्थः । आतोयेष्विति प्रकान्तत्वात् । वाक्करणैस्तोभाक्षरेरुचरद्विज्ञेयते । आतोद्याना वचनाश्रयो (य) षण्णानुहारसम्पादका हस्ता कुलिप्रहारा भवन्तीति । वाच एव क्रिया न त्वर्थे प्रतीत्यादि । किञ्चिदित्यत्र तद्वाक् वचन

१ ल अथ । २ च तस्या । ३ र न्याहुरातोद्यानि । ४ र सर्वे । ५ ल उत्पन्ना । ६ र पूर्यते दारवी तत । ७ अ सयान्ति दारवीम् । ८ अ स्वरा पुष्करजा पश्चादनुयान्ति ध्वनि युता । ९ ल एषा । १० एतेषां वरणै । अ सार्या प्रहारा वरणाश्रया । ११ ल संवमाश्रया । १२ ज शण्ड जगति यदुक्ता । अ सद्गता । १३ कुक्षी वा । १४ र सज्जता । १५ र कृषि ।

शारीर्यामथ वीणायां झण्डु जगदि यादि च^१ ।

भवेद्वाक्करणं तत्र^२ नानाकरणसंयुतम् ॥ ३३ ॥

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तमातोद्यैः प्रयोजयेत् ।

यतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३४ ॥

करणं वर्णा इह तु तदनुहारः । ननु कानि स्तोभाक्षराणि कुत्रेत्याह । झण्डुं झांझिति । न प्रकारे वि(हि) वीणावाद्यप्रयोगे विद्यते येषां हेतुनेति वीणावाद्यप्रयोगिनः ॥ ३२ ॥

ननु वीणायां वागभावाद्यावदक्षरमिति का नामेत्याशङ्क्याह । शारीर्यामथ । झण्डुं जगति यादि चेति । आदिना दिगिनिगिझण्डुप्रभृतीनि । ननु तुल्येङ्गुलि-प्रहारे कथमकारादिस्तन्व्या विशेष इत्यतः शिक्षां ददाति ।

भवेद्वाक्करणं तत्र नानाकरणसंयुतम् ।

इति । नखाङ्गुल्यग्रमध्यादिनाऽतीवतीव्रस्पर्शनं तत्र तस्या तन्व्यादिभावेऽपि । नानारूप-क्रिया झण्डुमादिवाक्करणेन कार्यभूतेन संयुज्यते श्रुत्या ॥ ३३ ॥

अलं तदाह ।

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तमातोद्यैः प्रयोजयेत् ।

इति । आतोद्यैः वीणादिभिः । यतिपाणयो व्याख्याताः । परमगुरवश्च प्रकृतं व्याचक्षते ।

गुरुलघ्वक्षरे गीयमाने अन्वितमाश्रितम् ।

स्वन्तं स्वरं वादमानं वादघेदेव भासयेत् ।

कथं यतिर्विरामः(स्यात्) तत्प्रधानेन पाणिना ॥

इति पाणिप्रहारेण संयुक्तम् । पाणिना वंशेषु फूत्कारो लक्ष्यते । गुरौ गीयमाने गुरुणा विच्छेदो लघोः शीघ्रतयेति ॥ ३४ ॥

१ र. पुष्पादायो भवेन्नरः । २ र. वरणं नस्य विज्ञेयं । ३ ज. विप्रा । छ. तयार । ४ र. या हि गानादरे (भ. गानस्वरं).....ष । ५ भ. यतिपाद । ज. यतिपाद ।

'पौष्करस्य तु 'वायस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।

विधानं सम्प्रवक्ष्यामि दर्दरस्य तथैव च' ॥ ३५ ॥

पोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मासं तथैव च ।

वि(द्वि)लेपनं पट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३६ ॥

ननु भवत्वेवं वीणादौ । प्रकृते पुष्करे कथमेतदित्याह । पौष्करस्य । तथैवेति । नैव स्वराक्षरं वादनप्रकारेण हेतुना पौष्करस्य लक्षणं वक्ष्यामि तदनु-
पत्नी लाभश्च । दर्दरस्य मृदङ्गपणवाश्रयं कृत्वा । तेन मृदङ्गपणवस्य चानुपत्तिगो-
विधानं स्वराक्षरसम्पादकं प्रकारं वक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

पोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मासं तथैव च ।

इति । अक्षरप्रकारेण मार्गच्छेद इति ।

द्विलेपनं पट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ।

त्रिगतं त्रिप्रकारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ।

दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् ।

विंशत्यलङ्कारयुतं तथाष्टादशजानिकम् ॥

इति । तत्र योजनमाह । एवं प्रकारैर्यस्मात् पुष्करजं वाद्यं परिपूर्णं तस्मान्नाट्ये-
रसभावाभिनयजनसमर्थमित्यतो भणनयोग्यमिति सम्भाव्यते । तत्र पौष्करं वाद्यं प्रकारत्रयेण
नाट्योपयोगिनि(गीति) । वर्णानुसारेण स्वरानुसारेण साम्यात्मना ताले च । तथा हि ।
वर्णाः कस्मैचिदपि वाद्यविशेषतया प्रभवन्तोऽप्यज्ञातार्थश्रुतिमात्रेणैव पुरुषं नागरमाभ्योप-
नागरिकानमवृत्तित्रयाणि तालं लयं भेदेषु दीप्तमध्यमसृणुरूपसंविद्वृत्तिव्यञ्जका इति तावत्
प्रसिद्धमेव । ततश्च प्रागलङ्काराध्याये (भ. ना. १६) निर्णीतमस्माभिः सहृदय-
लोकलोचने (ध्वन्यालोकलोचनम् ३.२) च । त एव त्वनुहाररूपतायां वर्णरूपत्वान्य-
कारेण नादरूपतया संज्ञादितात्मानो भवन्तो नादस्य अलित्यपारुष्यादितारतम्यभेदे नितरां
द्विरावृत्तिभेदोद्दीपयन्ति । नादो हि चित्तवृत्तेरन्तरङ्गः समयानपेक्षित एव । लोकेऽपि
चित्तवृत्ति(चे)र्ध्वनक्ति । सवित्प्राणितं तु वाक्यतत्त्वस्य प्रथमं नादात्मना विवृत्तस्य । वर्णात्मा
चरमो विवर्तो बहिरङ्गः । यतः सा चेयं नादरूपतयैव वक्ष्यमाणा पातहन्मया(ना)न्य-
पुष्करमुखोदितान्येव चोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु प्रयत्नशतैरपि न सम्पद्यते । तत्र हि सर्वथा(था)

त्रिगतं त्रिप्रको(चा)रं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ।
दशार्धपाणिप्रहृतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् ॥ ३७ ॥

विंशत्यलङ्कारयुतं तथाष्टादशजातिकम् ।

एभिः प्रकारैः सम्पन्नं वाच्यं पुष्करजं भवेत् ॥ ३८ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।

कखगघटठडढतथदधमरलह इति षोडशाक्षराणीह ।

नियतं पुष्करवाच्ये वाक्करणैः संविधेयानि ॥ ३९ ॥

वर्णप्राधान्यमेवोन्मीलति । नादप्राधान्या..... उच्चार्यमाणं(र्णां) वर्णा वाचमानं तु वादिभूत-
वर्णमयं सन्ध्यायां शायलेयादय इव गो.....भूताः । अत एवोच्चार्यमाणं वाच्यमपि
प्रसिद्धमपि तूद्धृत्यति । उद्धृतं सूत्रमुच्यते । सोऽयं वर्णान्तरानुहारभागो रसभावप्रकृत्या-
दिभिः सूत्रतया विमलमत(तम)दृष्टिना मुनिना ज्ञाता तथैवोपदिष्टः । तत्र वर्णस्वरूपं
पुष्करहस्तयोगजम् । तत्र च पुष्करगतः संस्कारो लेपद्वये आलिङ्गके ऊर्ध्वके च ।
निगृहीतं यत्ताडनसमनन्तरं पीडितम् । अनुरणनक्षणे यत्तन्नि(दर्धनि)गृहीतम् ।
विश्रम्य(विश्रम्य) पीडितमेतदनुरणनसिद्धये । मुक्तं च पीडितसम्पूर्णानुरणनसम्पत्तये ।
इत्येतत् प्रहारत्रयम् । (पञ्चपाणिप्रहृतं)समार्धतदर्धयार्धप्रदेशिन्यात्मनि हस्तसन्नि-
वेशात्मनि करणरूपे घातपञ्चके इतिकर्तव्यतां संपूरयद्धस्तस्य संस्कार इति लेपघातप्रकार-
प्रहारवर्णानुहारः । प्रत्युपयोगिनां वर्णानामेव त्रिघ(ग)तम् । संयोगः मार्गे आलिप्तादि-
श्चतुर्विधः । गुरुलघुमिश्रतावर्णस्वरूपः । निगृहीतादित्रयमिति संयोगत्रयवर्णस्वरूपतापत्त्यैव ।
प्रचारत्रयस्य मार्गचतुष्टय एवोपयुज्यते । हस्तसाम्येन वैषम्येणोभयथा चेति । यदा
मार्गमेदस्तावत् सिद्धमेतज्जातयोऽष्टादश शुद्धा दुष्करकरणेत्यादयः । यद्यपि चासां सेमस्त-
मेवेतदुद्देशगतं (लघुप्लुत)ल्ययुताद्यधिगमनरूपमत एव हि सर्वं मीलनाज्जायत इति निर्धचनं
चासामेव प्रयोगपर्यन्तम् । तथापि मार्गारब्धमासां शरीरमिति मार्गजास्ता उक्ताः । तेष्वेव
वर्णेषु पणवदर्दरमृदङ्गं वाचयोजनया वैचित्र्योत्पादककरणः(म्) । यद्रूपकृतिप्रकृतमित्यादि
करणपङ्क्तम् । अत एव प्रचारत्रयसहितमार्गाभिधानादनन्तरं पणवदर्दरलक्षणमालङ्काराण्ड-
पतनदेशीयमिति न शक्यते ।

षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्भुजं द्विलेपं षड्करणं त्रिप्रचारं
त्रिसंयोगं दशार्धपाणिप्रहृतं त्रिप्रकारमष्टादशजातिकमिति । यन्मू-

चतुर्भुजं नाम । आलिप्ताङ्कितगोमुखवितस्ताश्चत्वारो मार्गाः ।
 द्विलेपं नाम । व(वा)मोर्ध्वफप्रलेपात् ।
 पट्करणं नाम । रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघः
 प्रतिशुल्का चेति ।

त्रियतिर्नाम । समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेत्यन्वयात् ।
 त्रिलयं नाम । हुतमध्यविलम्बितयोगात् ।
 त्रिग'नं नाम । तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।
 त्रिप्रचारं नाम । समप्रचारो विपमप्रचारः 'समविपमप्रचारश्चेति ।
 त्रिसंयोगं नाम । गुरुसंयोगो' लघुसंयोगो' गुरुलघुसंयोग'श्चेति ।
 त्रिपाणिकं नाम । समपाणिरवपाणिरुपरिपाणिश्चेति ।
 पञ्चपाणिप्रहतं नाम । समपाण्यर्धसमपाणिरर्धार्धसमपाणिः
 पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी चेति ।

त्रिप्रहारं नाम । निगृहीतोर्ध्वनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।
 त्रिमार्जनं नाम । मायूर्यर्धमायूरी कामररिबी चेति ।
 विंशत्यलङ्काराः (रान्) अष्टादशजावि(ती)श्च पदभेदे दर्शयिष्यामः

॥ ४० ॥

देशभागे वर्णानुमंहारविषयो यस्तु स्वरानुहाराग्रस्तत्र द्विलेपमिति । स्वरूपसिद्धौ
 त्रिमार्जनमिति । स्वरसंयोजनादौ नादीभूतार्णमपत्यनुभावि सद्गुणरूपं तद्गानाश-
 स्त्रितम्यामित्वं स्वरूपमनुवर्तमानं तत एव तन्कृतनिवृत्त्युदीपन एव सुरगामात्मानमाश्रयतीति
 यत्तन उपदिश्यमानम्बरानुशाशा इति प्रकारश्चयम् । घातपञ्चकदेरत्र यत्रोपयोग एव ।
 गंतयो ह्यास्तत्त्वादीनि त्रिगतम् । समपाण्यादित्रयमिति साम्याशाच्चाल उपयुज्यते ।
 साम्यं यत्र यस्यान्योन्यमृदङ्गाद्यङ्गैर्शाङ्गाद्यादिप्रत्यङ्गैस्तत्तादिभिरातोयान्तरैर्भुवागानेन परिक्रमणा-
 दिपात्रचेष्टितेनेति तद्विचित्रोक्त्ये विंशतिरलङ्कारा इति । एवं पुष्करवाद्यमनुरञ्जकत्वेऽपि
 विवाह ... ..शोभाभाववर्ततीति । तथा च नन्दिमते ।

न पुष्करविहीनं हि चापवृत्तं विराजते ।

तत्रैव हि श्रुते लोक उन्मुखत्वं प्रपद्यते ॥

इति । विभक्तविषयत्वेऽपि मिश्रितत्वेन प्रयोगे तत्त्वम्पादनं न हि विभज्येति प्रतिपादयितुं
 मुनिः शङ्करे (संक्षेपे) णोददिशत् ॥ ३६-४० ॥

एतावत् सूत्रम् । अतः पदभेदः^१ । तत्र षोडशाक्षरं नाम ।

'अभिव्यञ्जितानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ॥

'तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम्^२ ।

पणवे दर्दरे चैव 'मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४१ ॥

कवतथभा(दढतथरा)स्तु^३ दक्षिणमुखेऽत्र 'घम(घम)हाश्च

वामके नियताः ।

गदकारौ चैवोर्ध्वे^४(चोर्ध्वाख्ये) 'दठडोण(खठडध)लाः स्युरालिङ्गे

॥ ४२ ॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोगं व्यञ्जनसंयोगं च व्याख्यास्यामः ।

तत्र अ आ इ ई उ(इ उ) ए ओ अं 'इति स्वरा व्यञ्जनैः सह संयोगं गच्छन्ति ।

एतदत्र वस्तुतत्त्वं शिष्टं ग्रन्थयोजनामात्रम् । तदाह मुनिः । एतावत् सूत्रमिति । स(सा)भ्रातृ.....नेत्याह । अतः पदभेद इति । सूत्रेऽस्मिन् यानि पदानीत्यनन्तरवाक्यानि तानि व्याख्यायन्तेऽस्मिन्निति स ग्रन्थस्तथोक्त । तत्र पणवदर्दर-मृदङ्गेष्वक्षरविभागं पुष्करेषु तावदाह ॥ ४१ ॥

कदढतथरास्तु दक्षिणमुखेऽत्र घमहाश्च वामके नियताः ।

गदकारौ चोर्ध्वाख्ये कदणद(खठडध)लाश्च स्युरालिङ्गे ॥

दक्षिणस्य पुष्करस्य मन्व्यतो वामतश्चेति मुखद्वयम् । अत एव सयमाङ्को लक्षणमन्तीत्यङ्किक । तस्य दक्षिणस्य दक्षिणमुखे षड् वर्णा । वामे त्रय । मध्यमे तु प्रधानत्वादङ्कित-लिङ्गाभ्या सार्धं त्रयम् । तालाभ्यामाधिक्येन चतुस्तालत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्चोर्ध्वकशब्दवाच्ये द्वौ वर्णा । आलिङ्गके षणमदर्दरवाच्येन मिथीक्रियते यस्य वाद्यमालिङ्ग्यकरणत्वमदुल्लभ्यमेव तद्वाद्यम् । न तु तच्छून्यं कदाचित् । तत्रालिङ्गके षष्ठ । एवं षोडश ॥ ४२ ॥

तेषां स्वरसंयोगमाह । तत्रेत्यादिना हकारमा(म)कारौ शुद्धावित्यन्तेन । तत्तृएऔअ इत्येतद्वर्जम् । अत्र स्वरत्रिनियोग इति । लक्ष्ये हि हडदित्यादेशं टकारो न

१ र भेदं व-मिथ्याम् । २ ज पूर्वमभि- । ३ र. व्यञ्जानि षोडशानि । ४ म. यथाऽङ्गि । ५ र. कीर्तितानि मन्त्रिभ । ६ न. रयाम् । ७ कदरपनराम् । ८ तदरपना अङ्गुली गन्धे । ९ र. दशमाध । १० दधन इति ह वामे शु । ८ म. ऊर्गता । ९ ज मन्त्रमा । म रट्टमाधेति चान्तिः । १० इत्ये ।

अकारेकारौकारौकाराङ्कारा इति ककारे । यथा । ककिकु-
केकोकमिति ।

इकारैकारौकारा इति खकारे । खिखेखो इति ।

उकारैकारौ गकारे । यथा गुगो इति ।

अकारेकारौकारौकारा इति घकारे । यथा घघिघुघो इति ।

अकाराकारेकारौकाराङ्कारा (इति) टकारे । यथा टटाटिटोटमिति ।

अकाराकारेकारैकारौकाराङ्कारा इति ठकारे । यथा ठठाठिठेठोठमिति ।

एकारौकारौ ढकारे । यथा ढेढो इति ।

अकाराकारैकारौकारा इति णकारे । यथा णणाणेणो इति ।

अकाराकारेकारैकारा इति तथयोः । यथा ततानिते धधाधिधे इति ।

अकारौकारैकारौकारा इति दकारे । यथा ददुदंदो इति ।

अकाराकारेकारैकारौकाराङ्कारा इति धकारे । यथा धधाधिधे
(धोधमिति) ।

अ(अकारा)कारेकारैकारा इति रेके । यथा ररारिरे इति ।

अका(राका)रेकारैकारा इति लकारे । यथा ललालिले इति ।

हकारमकारौ शुद्धौ ॥ ४३ ॥

ककारगकारघकारतकारदकारधकाराणां रेकोऽनुबन्धः । यथा
क क प्र व द्र प्र । ककारस्य लकारोऽनुबन्धः । यथा क्लृ क्लृ क्लृमिति ।
हकारस्य णकारोऽनुबन्धः । यथा ह्र इति । तकारस्य थकारोऽनुबन्धः ।
यथा त्थ इति । दकारस्य धकारोऽनुबन्धः । यथा दं द्वा द्दे इति ।
एवमेतैः संयोगैर्द्विहस्तसंगुक्तान्यक्षराणि भवन्ति ॥ ४४ ॥

मन्तव्य । हकारश्च(स्य) शुद्धम्याप्यभिधानालक्ष्ये तर्हि गहृतदित्यादौ गन्तव्यमित्यादि
शाब्द(वाच)म् । अग्रे च यद्वचि कुतूहल इति कर्तव्यम् । न तु कुतूहलमिति । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

अथ व्यञ्जनसंयोगमाह । ककारेत्यादिना एवमेतैः संयोगैरित्यन्तेन ।
संयोगैरिति भावसाधनम् । एतद्योजनोपपन्नितानि यान्यक्षराणि तानि हस्तद्वयसंयोगजानि ।
व्यापाराद्वृत्तिमेवाहहस्तसंयोगजत्वमपि सम्भाव्यमपीति द्विग्रहणम् ॥ ४४ ॥

तत्रैत एव द्विपुष्करे । आङ्गिकमृदङ्गे द्विपुष्करे समहस्तनिपा-
तनाङ्कारः । तत्रैवाङ्गुलिप्रचलनाद् प्रकारः । तत्रैवावष्टम्भात् तत्रैवा-
र्धनिगृहीतात् स्थ(थ)कारः । तत्रैव दक्षिणमुखे पार्श्वनिपीडिते ककारः ।
तत्रैवाङ्गुलिकुञ्चनात् कुकारः । ऊर्ध्वकवामकयोः समहस्तनिपातना-
ङ्कारः । प्रदेशिन्या चालिङ्गे क्रेङ्कारः ॥ ४५ ॥

पञ्चपाणिप्रहतमिति यदुक्तं समपाण्यवपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्व-
पाणिप्रदेशिन्यश्चेति । त(य) एते पञ्चपाणिप्रहता के(ते) निगृहीता-
र्धनिगृहीतयुक्ता यथायोगं कार्याः । तत्र समपाणिप्रहतो मकारः
स निगृहीतः । गकारधकारदकारपकारा अर्धपाणिप्रहता अर्धनिगृहीताः ।
ककारखकारटकारदकाराः पार्श्वपाणिप्रहता निगृहीताश्च । तकारथ-
कारावर्धार्धपाणिहतावर्धनिगृहीतौ । प्रदेशिन्या हता आलिङ्गे ढकारण-
का(र)रेफवकारा युक्ताः । द्विहस्तप्रहता भुद्रोङ्गे इति । मुक्तपार्श्वे
धिका इत्यर्धपाणिहता निगृहीताः(ः) । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन
कार्याः प्रहाराः ॥ ४६ ॥

पोडशैतानि दृष्टानि वाद्यजान्यक्षराणि तु ।

अनेनैव विधानेन योज्यं वाक्करणं बुधैः ॥ ४७ ॥

अनुबन्धशब्दत्वेन मिश्रत्वेन वैचित्र्यमाह । एत एव हि (द्वि)पुष्करे द्विमुखेऽ-
ङ्गिक इति । मुखद्वये समं कृत्वा हस्तनिपातादिति समग्रहणं क्रमनिषेधार्थम् । अत
एवाव्यक्तपूर्णान्तरमेवेदं केवलमुद्रङ्गे । तत्रैवेत्याङ्गिके दक्षिणमुखे द्वयमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

पोडशाक्षरमिति निर्णय तदुपयोगि दशार्धपाणिप्रहतमिति निर्णेतुमाह ।
पञ्चपाणीति । पञ्चसन्निवेशैः पाणिभिः प्रयोगसिद्धये हृतं हननं येषां ते वर्णा
निगृहीतादित्रयरूपाः कार्या इति । त्रिप्रकारम्येति कर्तव्यतारूपतामाह । यथायोग-
मिति । व्याचष्टे समपाणिप्रहतमि(त इ)त्यादिना । अर्धपाणिप्रहतार्धनिगृहीत
इति तुल्यत्वेऽपि पुष्करभेदात् स(ग)कारादीना भेदः ॥ ४६ ॥

ननु तत्र यदि वर्णानुसारस्वरमज्ञा एतेऽन्य एव तथा सति संयोगजानां धनीनां
परमार्थनोऽन्यन्वमेव । तथा रूपादिकरणपट्टकेन दर्दरपण्यमृदङ्गध्वनेः पु-
नरध्वनिमेलने वक्ष्यमाणे यन्तुतोऽन्य एव विचित्रो निनाद इति किमर्थोऽयं पोडशाक्षरनियमप्रधान इत्या-
ना. ५१

चतुर्मासं यदुक्तं तमनुव्याख्यास्यामः ।

अङ्गितालिप्तमार्गे(गौ) तु वितस्ता गोमुखी तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते प्रहारकरणाश्रयाः ॥ ४८ ॥

तत्र किङ्क(त्राङ्गिक)मृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्गितमार्गो वामोर्ध्वकप्रहार-
युक्त आलिप्तमार्गः । ऊर्ध्वकाङ्गिके दक्षिणमुखे आलिप्तहस्तो विनस्त-
मार्गः । आलिङ्गककरणबहुलः सर्वपुष्करहतो गोमुखीमार्ग इति ॥ ४९ ॥

शङ्काहं । पोडशैतानीति । तुहेतौ । यस्मादनेन पोडशाक्षरात्मना विधानेन
वाक्करणं वाचं तात्पर्यरुद्धं नु धैरनुहारसादृश्यविवेककुशलैर्योजयितुं शक्यते । तद्योजनया
च.... ..लिना तद्वाच्याभ्याससम्पादनमशक्यत्वात् प्रयोगविच्छेदमित्यवश्यं योजनार्हम् ।
एतैरेव पोडशभिरुद्धनिकारूपैः सर्वमेव वाक्करणं योजनार्हम् । अधिकान्यक्षराणि नापेक्षत
इति । ततो हेतोरितानि वाद्याज्जातानि कल्पनया तत आ(अ)पोद्गारेण लब्धस्वरूपाणि
पोडशाक्षराणि दृष्टानीति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

अथैषा वर्णानां चतुर्धा समूहीमावं रसविशेष उपयोजयितुं दर्शयितुं प्रक्रमते ।
चतुर्मासमिति । यदुक्तमिति । उद्देशसूत्रे मार्ग आकाङ्क्षा तथा सम्बन्धनं समूही-
मावात्मा लक्ष्यते । स चतुर्धा । एको द्विक इत्यङ्गिरमुच्यम् । तच्च प्रथमो(ममु)क्तम् ।
कटरथकटस्थानं मृदङ्गपूर्विकमङ्गम् । इह यत्र घटकारय(यु)क्तैरेतद्वतैः प्रहारयुक्तो द्विको
मार्गः ॥ ४८ ॥

अङ्गिता भुवा शृङ्गारविषया भुवाध्याये (भ. ना. ३२) दर्शिता । तत्रोचिते
कृत्वाऽङ्गि(ङ्गि)कस्य यद्गममुखं यत्र घहमाश्च वामकमित्युक्तम् । यच्चोर्ध्वकं कटस्थानं
तत्प्रहारयुक्त आलिप्तमार्गः । शोकातुरो हि शरीरपरिकर्मविरहान्(होन्)मुख
आलिप्तः । तदुचितकरणोचितश्चायमिति । ऊर्ध्वके पदस्थानेऽङ्गिकस्य दक्षिणमुखे
कटस्थतद्वये उत्तरसातिशयवेगताडनहस्ताभ्यां प्रहारं प्रकृष्टहननं यत्र स वितस्तमार्गश्च ।
अस्य दक्षिणो स(वित)स्तस्येति नाशयति तस्य भावोचितस्तां हिंस्रतां तद्विषये दीनरौद्रा-
भावस्य विनियोगो यतः । वितस्तिमात्राक्षिप्तहस्तप्रहरणसूचनार्थं वितस्तमार्ग इत्यन्ये
पठन्ति । सर्वेषु पुष्करेषु यद्धननं ग्राह्येन चाङ्गि(ङ्गि)क एव नोर्ध्वकस्थाने स
गोमुखीनः । गोमुखमन्तर्वक्त्रं न तूर्ध्वम् । तत्र वीर्यसयोग इत्यश्वरसङ्गतिरपि
गोमुखीयुक्ता ॥ ४९ ॥

तत्राङ्गितान्(ता)प्रहारजातम् । मटकटथिघटवेवोधहमंधि भंधनधिधि
इत्यङ्गितामार्गः । घडः गुदुगुदमघेदोधिघदुधिदुधेधि (इत्यालिप्तमार्गः ।)
किंकाकिदुमेदकितां किंकेकितांद.....तसितां गुदुगेत्येवं जेयो
वितस्त्यास्तु । शुद्धं सिद्धं मद्धिकुटवेधेमत्थिद्धिधखुखुणंधेवोट्थिमट
गोमुखीमार्गः ॥ ५० ॥

कुर्याद्वितस्तिमार्गे थरविचर्जितान् प्रहारांस्तु ।

उद्धतमार्गेण विना शेषाः कार्यास्तु गोमुख्याम् ॥ ५१ ॥

द्रोमांस्तु गुदुगुदुधेद्रथणैघटकेदोराडिम् ।

एवं वि(तस्त)वाद्यं विज्ञेयं वादकैस्तज्ज्ञैः ।

ठिणिखिठिणिहो डडडधो गोमुख्याम् ॥ ५२ ॥

ये त्वालिप्तसमुत्था(ः) सर्वमार्गैस्तु ते विधातव्या(ः) ।

ग्रहगो न लक्ष्यसत्त्वो नाद्यविधानं समासाद्य ।

ग्रहमोक्षणसन्धानैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥ ५३ ॥

तत्र मार्गचतुष्टये तान्यक्षराणि दर्शयति । तत्राङ्गिताप्रहारजातमित्यादिना
गोमुखीमार्ग इत्यन्तेन ॥ ५० ॥

अथान्नैव मार्गचतुष्टयेनेत्युक्तम् । विशेषमाह । कुर्यादिति । आङ्गिर-
दक्षिणमुखगतो रेक्तो वितस्तमार्गः । प्राप्ता ऊर्ध्वकरुताश्च दकारस्तालमेदं निपिध्यते ।
नकाराकारस्यालिप्तकेऽप्यप्राप्तस्य हगयोश्चाङ्गिरल(स)ममुखगतयोरप्राप्तयोर्निषेधः । मध्येऽस्य
सद्वर्गप्रक्षेपाद्यजाय तदाहरणम् । अर्जितान् प्रहारांस्त्रिङ्गितमार्गेणोपलक्ष्य(क्षि)ते विनस्ते
कुर्यात् । मत्वर्थायोऽत्र चयोगे । ते शेषा इदं वर्जिता वर्णास्ते गोमुख्यां कार्या
इति । प्राप्तानामप्येवं पुनर्विधानं भूयस्त्वं ख्यापयति ॥ ५१ ॥

आलिप्तमार्गे रेफस्य पूर्वलक्षणाप्राप्तिरित्यन्यानुबन्धत्वेन रेफावेदोनात्र भवतीत्युदा-
हरणव्याजेनाह । द्रोमामित्यादिना । गोमुखीमार्गे सर्वेषां रयादीनामविज्ञेये प्राप्ते
द(रु)कारोऽन्येन तुल्य इत्युदाहरणउपपन्ना दर्शयति प्रणव इत्यादिना ॥ ५२ ॥

अङ्गितावर्जनमार्गत्रयमुक्त्वा विज्ञेयान्तरमपि परम्परानुप्रदत्तो भवतीति दर्शयितुमाह ।
ये त्वालिप्तसमुत्था इति । आलिप्तमनुबन्धाननाक्रम्यो येषां ते । आलिप्ताद्यस्य इति
यावत् । तेन सर्वे त्रयोऽपि मार्गा इत्यर्थः । विधातव्याः ।

एतेषां चैव वक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।
 चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥ ५४ ॥
 दाघददधिमटां धीमटां दिथिथिहं थिह्थार्थितां ह्वाथिरुटाम् ।
 कटधिमटां खोखोघेदामड्डितावाद्यम् ॥ ५५ ॥
 तन्त्रान्तिकिता धंधंद्रघटितयेदम् ।
 मयथिकिकेत्त(टाकुट्टिकिकिद)वितस्तायाम् ॥ ५६ ॥
 भ्रंमांघुद्वेघेदाघटितकथिथियोदामाम् ।
 आलित्तक्तसंयोगो(गः) कार्यै(र्यः) संवादने सम्पक् ॥ ५७ ॥
 धदमिथिवेदांघेधेतमथिथोणाखमत्थिधक्केताम् ।
 खोखोधाथा णाणाणाणा च गोमुख्याम् ॥ ५८ ॥

ग्रहमोक्षणसन्धानैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ।

इति । अयमर्थः । एक मृदङ्ग यदा वादयितुं प्राधान्येन स्वीक्रियते तदा मृदङ्गान्तराद्
 द्रुतं पुर्यात् । तद्यथा । ऊर्ध्वकाङ्कालिङ्गका दक्षिणमुखाद्यतो(शुक्ति)रिति । अथ सप्त
 मोक्षस्तदा[दिग्रहा]दिति सन्धानम् । तत्र व्यामिश्रत्वेन वर्णस्य जननं विचित्रमेव
 लिपौ दर्शयितुमशक्यमेव । एवं ग्रहमोक्षसन्धानानामेकमेवाद(ख)यो द्विमेदा पञ्च
 त्रिमेदाश्च पठिति । यथा पञ्चदशभिर्भेदे पुनर्मार्गावैर्वैविध्यम् । यथोक्तं नन्दिमते ।

षोडशस्यपि वर्णेषु भेदाः पञ्चदशोदिताः ।

ताडने ग्रहसन्धानमोक्षैर्मुखचतुष्टये ॥

इति । अन्ये तु चत्वारो मार्गा आलित्तसमुत्था इत्यनेन स्वीकृताः । सूत्रे तेषां तदादि-
 त्वेनोक्त्या नीत्वाऽऽचक्षते ॥ ५३ ॥

अथास्य मार्गचतुष्टयस्य लक्ष्यसमन्वयितमुदाहरणभेदमाह । दर्शनानीति ।
 निर्दिश्यते लक्षणं पूर्णं तं येषु । पूर्वं हि रूपोदाहरणमात्रं दत्तमित्यपौरुषेयम् ।
 तदाह । यथाक्रममिति । यावदलक्षणं तावदुदाहरणं दत्तमिति यावत् । प्रायशोऽत्राभिरेव
 ग्रन्थकृता लक्षणाच्च दर्शितमिति महो(ज्ञो) यथा भवति तथा पाठे यत्तित्यम् ।
 इत्यादिना ग्रहणमोक्षेण दर्शितौ सन्धानत्वलक्षणमित्युक्तम् ॥ ५४-५८ ॥

एतेषां पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः । समप्रचारो विपमप्रचारः
समविपमप्रचार इति ॥ ५९ ॥

तत्र ।

वामोर्ध्वकयोर्वामः सव्यो वै दक्षिणोर्ध्वके चापि का(के का)र्यः ।
समप्रचारे ह्यालिप्ते लिप्तवाद्यकरणे तु ॥ ६० ॥

वामोर्ध्वकसव्यानां प्रहतो वामः करस्तु कर्तव्यः ।

सव्योर्ध्वकसंयोगात् प्रहतो हस्तप्रचारे तु ॥ ६१ ॥

खच्छन्दकः(कं)कराणां प्रहतं शेषेषु मार्गकरणेषु ।

अङ्घ्रितगोमुखयोगे समविपमो हस्तसञ्चारः ॥ ६२ ॥

अथ मार्गशेषभूतमेव त्रिप्रचारमिति व्याचष्टे । त्रिविधः प्रचारमि(र
इ)ति । वामस्य हस्तस्य वामभागे दक्षिणस्य दक्षिणे प्रचरणं स समप्रचारः । वैपरीत्येन
स्वस्तिकरूर्तनादिना विपमप्रचारः । मिश्रताया समविपमः । तेन च वर्णानामेव
तीनादिरूपजननं न तथा वैचित्र्यान्तरमाधीयत इति मार्गशेषता ॥ ५९ ॥

तत्र मार्गभेदेन योजनमाह । वामोर्ध्वकयोरिति । आलिप्ते मार्गे वाद्यक्रियाया
कर्तव्यताया हस्तप्रभृति । तस्या र्त्तव्यतायामप्य विधिः । वामोर्ध्वरूपप्रहार इति ।
आलिप्त इति तादृक्तम् । तत्र वामोर्ध्वरूपयोर्मध्यमाद्वामेऽङ्घ्रिके वाममुखे सव्येन गते सति
ऊर्ध्वकेनापि दक्षिण एव हस्त कार्य इत्येकहस्त समप्रचार आलिप्ते । तुरथर्थे
॥ ६० ॥

अथ यथाग्रहसन्धानमोक्षरचनं तथा त्रिधिमाह । वामोर्ध्वकसव्यानामिति ।
ग्रहावेगाद्वामोर्ध्वरूपसंयोगमवलम्ब्य हस्तप्रचारे व्याप्रियमाणे हस्ते हस्तं प्रवृत्ते सति त्रयाणामपि
पुष्कराणां प्रघाताय वामो दस्त इति द्वितीय एव हस्त समप्रचारः ॥ ६१ ॥

शेषा ग्रहादित्रिहीना ये मार्गभेदकरणभेदा मार्गेषु क्रियाभेदास्तेषु करणागसम्पन्नि
हन्त यथाशुचि तेन तत्र हस्तद्वयप्रचारोऽपि । एव सम्प्रचारस्त्रिविधः । अङ्घ्रितगोमुख-
योस्तु समविपमो हस्तप्रचारः । तेषु तु विपम एवेत्यर्थाद् दर्शितं भवति ।
करगेष्टिविति बहुत्वं व्यापारभेदात् ॥ ६२ ॥

षट्कारहास्ययोगे चाद्यं योज्यं तथाऽङ्किते मार्गे ।
 वीराङ्गुतरौद्राणां वितस्तमार्गेण चाद्यं तु ॥ ६३ ॥
 करुणरसेऽपि हि चाद्यं योज्यं चालिप्तकरणमार्गे तु ।
 वीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुख्यः (म्) ॥ ६४ ॥
 रससत्त्वभाव (भावसत्त्व) योगान् (गं) दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारांश्च ।
 चाद्यं नित्यं कार्यं यथाक्रमं (यथं) वाद्य (वृत्त) योगज्ञैः ॥ ६५ ॥
 एवं प्रहृतविधानं कार्यं मार्गाश्रितं बुधैः सम्यक् ।
 वक्ष्याम्यतश्च भूयो दर्दरपणवाश्रितं वाद्यम् ॥ ६६ ॥
 अतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते पणववाद्यम् ।
 तत्रातिवादितं स्यान् सुरजानामग्रतो यन्तु ॥ ६७ ॥
 यत्वनुगतं मृदङ्गैरनुवादितमुच्यते तु तद्वाद्यम् ।
 समवादितं मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ६८ ॥

अथैषां विनियोगमाह षट्कारेति । षट्कारे हास्येऽप्यङ्कितः । वीराङ्गुतयो
 रौद्रे वितस्तः ॥ ६३ ॥

करुणे चालिसः । वीभत्सभयानकयोगोमुखी ॥ ६४ ॥

व्यभिचारादिविषये तु स्वयमूहः कर्तव्य इति दर्शयति । रसभावसत्त्व-
 योगमिति । रसेषु भावा व्यभिचारिणः सत्त्वमित्युत्तमादिः प्रकृतिः । अभिनय-
 शब्दोऽत्र शास्त्राव्यापारः । तत्र गतो.....वाद्ययोगः । गतिप्रचारस्तु प्रवृत्ते नाट्ये
 परभावादित्यनाद्य एव । तदाह । यथायथमिति । वृत्तशब्देनात्र नाट्यमिति ॥ ६५ ॥

प्रचारत्रयमुपसंहरति । एवमिति । अथ मार्गवैचित्र्योत्पादनाय करणपट्टकं
 निरूपयिष्यन् तदुपयोगि दर्दरपणं मन्यमानः पणवं तावदाद्यं लक्षयितुमुपक्रमते ।
 वक्ष्यामीति । सामान्यो (न्येनो) कम् । विशेषस्तूच्यत इति भूयः पातस्य । तच्च
 त्रिधा ॥ ६६ ॥

पुष्करतः पूर्वमपि वाद्यम् । यद्यनुवाद्यं मृदङ्गैर्हेतुभिर्यदनुगतं व्यपदेश्यतां
 नीतमित्यर्थः । अन्ये तु विपर्ययेणैतदाहुः । अग्रत इति पश्चादर्थः । तदन्तः सामान्य-
 समवायं पूर्वोक्ताक्षरेभ्य एव । केचिदनुबन्ध..... (साम्येन) तुल्यतेति
 दर्शयति ॥ ६७-६८ ॥

कखगा ठठणा देहा णरलाः कुलिलंघनेति किरिकिह्वा ।
 एते चर्णाः पणवातोद्यविधाने विधातव्याः ॥ ६९ ॥
 धोधोणाधोकिहुलं प्रहुलं हल्लिति रिणिति रिह्थह्ने ।
 कंथित्वादेदेढणां पणववाद्यम् ।
 ण्होणिकिमिकिलैणोण इति पणववाद्यं तु ॥ ७० ॥
 तस्य प्रहतं कार्यं कनिष्ठिकानामिकाग्रकोणेन ।
 नानाकरणविभागैः पणवे शिथिलाश्रिते तज्ज्ञैः ॥ ७१ ॥
 वादककनिष्ठिकाभ्यां शीघ्रकृताः करेऽथ नेणोहाः ।
 शेषास्तु वादनकृताः स्मृताः प्रहारा विविधाद्याः ॥ ७२ ॥
 कोणानामिकवाद्यं मध्याहुल्या हि वादनं कार्यम् ।
 कोणानामिकवाद्यं शुद्धं प्रहतं भवेदेतत् ॥ ७३ ॥
 भ्रान्तकयोगात् किहुळमित्येतत् भ्रान्तवादनाग्रेण ।
 रिमितकरणानुविद्धं तत्रा(त्र)भस्तत्र(द्र)कारस्तु ॥ ७४ ॥
 शीघ्रकरणानुविद्धैर्दकारस्त्वर्धहस्तसंयोगात् ।
 स तु वादकेन वाद्ये धुर्येण विशेषतः कार्यः ॥ ७५ ॥

कखगा ठठणा इत्यार्यया ॥ ६९ ॥

आर्यान्तरेण प्रयोगोपयागि तेषा.....माह । धोधोणा इत्यादिना ॥ ७० ॥

अन्य पणवस्य कनिष्ठाऽनामिकाऽग्रकोणश्च कोणाग्रमिति सम्बन्धः । अन्ये
 त्वग्रे मध्यम इत्याहुः । मध्यमाहुल्येत्या (म. ना. ३४.७३)दि वक्ष्यते । पूर्वं तु
 मध्यमानामिकामाहुः । शिथिलता मार्दवम् । तच्च न गाढीकरणम् । तच्च कक्ष्याश्च
 स्कन्दारोहिणो वज्राश्च बन्धनरज्जो .....काष्ठिघ्नमङ्गस्थस्य वादकमम्बन्धिनः ।
 शिथिलीकरणपीडनाभ्यां विचित्ररणनिर्वर्तिना क्रियां सम्पादयति । तदाह । नानाकरण-
 विभागैरिति ॥ ७१ ॥

वादकः कोणः । कोणश्चानामिका ॥ ७२-७३ ॥

अथ तत्कोणानामिकभ्रान्तकयोगः । व्याचष्टे भ्रान्तवादनाग्रेणेति
 ॥ ७४-७५ ॥

स्वञ्चितकच्छोऽ(श्रौ) पणवौ कृत्वा धुर्यपरिवादकस्यां(काभ्यां) हि ।
रणणक्किहिक्किणिक् इति प्रहारा विधातव्याः ॥ ७६ ॥

अञ्चितकक्ष्ये पणवे रेफः सोऽर्धं तु हस्योर्ध्वं ग्रहे ।
कार्या मयूरककराः(ः) सूक्ष्मौघास्तथा प्रहारा विधातव्याः ॥ ७७ ॥

कृत्वा च शिथिलकक्ष्यां कार्यास्तु कनिष्ठिकाग्रकोणेन ।
तेनैव चरे प्रेद्धो भागे इत्यञ्चितेनैव ॥ ७८ ॥

अञ्चितशिथिले पणवे कट्टणानिकिणिकिणिणिकृताः ।
प्रहारास्तु वैभ्रान्तककरणेन तथा स्वञ्चितकक्ष्ये च शिथिले च ॥ ७९ ॥

अञ्चितकक्ष्ये पणवे कखरट्टणकृता मताः प्रहारास्तु ।
धिन्ने इति प्रहाराः पणवे तु सदा शिथिलकक्ष्ये ॥ ८० ॥

कखरट्टकृताः प्रहाराः सोच्छ्वासे हि पणवे विधातव्याः ।
शेषा भ्रान्तकयोगाः संयुक्ताः संविधातव्याः ॥ ८१ ॥

टङ्कारेण स्वनजं वाद्यं कक्ष्याञ्चिते तु सम्भवति ।
तेन नकारो युक्तो ह इति च पणवे प्रहारः स्यात् ॥ ८२ ॥

तिर्यग्गृहीतवादनमुखवर्तित इष्यते तकारस्तु ।
तहुलं तहुलं क्रमशश्चैवं ह्येते प्रहारास्तु ॥ ८३ ॥

स्वस्तिक(ञ्चित) एवं यदा पणवस्य.....

यस्माद् दक्षिणशब्दं स्वयं नृत्यति शङ्करः ।

तस्माद् यत्नादसौ योज्यो गीतकासारितादिषु ॥ ७६-८० ॥

सोच्छ्वास इति । मुक्प्रहारे ॥ ८१ ॥

रुन्दकरकं(टङ्कारेण स्वनजं) पवनेन कम्पमान इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तिर्यक् कृत्वा गृहीतस्य वादनस्य मुखे अग्रे वर्तिताः(तः) परिवर्तने-
नोत्पादिता (तः) ॥ ८३ ॥

एवं पणवे वाचं विधिवत् संक्षेपतो यथाऽभिहितम् ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं दर्दरवाद्याक्षराण्येव ॥ ८४ ॥
 रेकृत्तिकुत्वनोत्वनोधन्मोगोणेहधिण्णसंयुक्ताः ।
 इति दर्दरे प्रहाराः कार्या मुक्ता निपण्णाश्च ॥ ८५ ॥
 कार्यास्तत्र निपण्णा रग्रध्रहि इति च दक्षिणकरेण ।
 वामेन गोमदोत्था न नखस्पृष्टः प्रकारोऽग्रे ॥ ८६ ॥
 मुक्तौ तीत्रिणि भवेन् निपीडने करद्वयेनापि ।
 धीमुक्तः प्रहतं स्यादनुस्वने ताडिते चैव ॥ ८७ ॥
 स्यात् पीडिते च धिह्येत्येतन्मुक्तं तथा विमुक्तेऽपि ।
 शेषा भवन्ति मुक्तास्तक्ता इति चैव निगृहीते ॥ ८८ ॥
 शीघ्रकरणानुबन्धस्थितिरेव हि निःस्वनः (नं)स्व(ख)लितकं स्यात् ।
 इति दर्दरे प्रहाराः समासतस्तत्र विज्ञेयाः ॥ ८९ ॥
 एवं त्वसङ्करकृता प्रहारशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञैः ।
 दर्दरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाचं प्रवक्ष्यामि ॥ ९० ॥

दर्दरवाचं वक्तुमाह । वक्ष्यामीति । दृश्(दृ)विदारणे (पा. धातुपाठः १४९४)
 इत्यस्य कर्तरि अचि(क्यचि)यङ्लुकि दर्दर इति पदम् । तथा च पुराणे ।

तस्य ये मङ्गलान्याहुः श्रुत्वा दर्दरजं ध्वनिम् ।

इति । अन्ये तु (द)र्द इति शब्दं राति ददातीत्याहुः । मुरजपणवदर्दरस्य तु मुनिः
 स्वयमेव नामनिर्धचनं करिष्यति (भ. ना. ३४.२८६) । ततस्तत्रैव व्याख्यास्यामः ॥ ८४ ॥

एवमिति संक्षेपात् । निपण्णाः पीडिताः ॥ ८५-८८ ॥

शीघ्रकरणानुबन्धस्थितिरेव हि निःस्वनं खलितकं स्यात् ।

इति । शीघ्रक्रियाया अनुबन्धेन चिरकालानुवर्तनेन स्थितिर्यस्य शब्दस्य तत्
 खलितकं शब्दसंचयरूपत्वात् । खल सञ्चये (पा. धा. ५४५) । यतस्तत्खलितक-
 मिति लोके ॥ ८९ ॥

अष्टावसङ्कराः । दर्दरवाद्याक्षराणामेवं सङ्करः । तेन कृता शुद्धिः । अना-
 मिधवायम् । इह तु निरूपयति दर्दरपणवमृदङ्गानि पुष्कराणि । लक्षणग्रन्थे
 विच्छेदः स्फुटो न प्रतीयत इत्यभिप्रायेण कुर्या(त्)..... ॥ ९० ॥
 ना. ५४

तत्र व्यक्तीभावं वाचे गच्छन्ति मिश्रिताः केचित् ।

केचिशुगपत्करणं केचित् पर्यायकरणं तु ॥ ९१ ॥

एकैकसम्प्रयुक्ता वर्णानुगत(ता)स्तथैव सम्प्रयुक्ताः(ः) ।

घोद्रेरेदोखोकोत्रिहुलं तत्कृता मृदङ्गेषु ॥ ९२ ॥

अथ ददर्देऽपि धिंधिङ्कृते पणवयोस्तु संयुक्ताः ।

डणके खोदेदोदे दिधिरे दिधिनि मिश्रास्तु ॥ ९३ ॥

आभ्यो येऽन्ये शोपास्ते मिश्रा एव नित्यशः कार्याः ।

पूर्वो(र्वे)ऽपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ९४ ॥

अथ युगपत् करणानि तु हल्ह्रैकुञ्जणंभ्रलंदोहम् ।

ग्रहुलं नह्लाक्षो एवं योज्यास्तु पणवे हि ॥ ९५ ॥

धुर्यः(र्य)कृतास्तु(स्तु) क्रमशः करणे परिवादनेन कर्तव्याः(ः) ।

कोखोदेदोघोणहेति किणिकिणिति कृताश्च ॥ ९६ ॥

तत्र मिश्रा एकरूपवर्णा गतयः प्रहाराः । अन्ये तु विविधाः । युगपत् क्रमेण वा । तदाह । व्यक्तीभावमिति । तत्रै(व) नैकशः प्रयुक्ताः पर्यायकरणा वर्णानुगता यौगपथेन संयुक्ता मिश्रितत्वेनैकैकं कृत्वा सम्यक् प्रयुक्ताः । पर्यायरणना इत्यन्ये पठन्ति ॥ ९१ ॥

तत्र मिश्रान् निरूपयितुमेतावत् प्रतिनियता अमिश्रा इति सार्थयाऽऽर्या दर्शयति । एकैकेत्यादि ।.....आनदमृदङ्ग इत्येके ॥ ९२ ॥

अन्येऽन्तेन ददरपणवयोः खत्मादिसहिताद्यर्थेन पणवेऽमिश्रा उक्ताः ॥ ९३ ॥

मिश्रानाह । आभ्यो येऽन्ये इति । षोडशाक्षरादिके मा शङ्का मृदिति निःशेषपदमन्यपदं च । सुनिश्चितवादकवशात्त्वेतेऽपि भवन्ति मिश्रा इत्याह । पूर्वोऽपीति । यथायोगमिति । अभ्यासबलात् ॥ ९४ ॥

अथ युगपत्करणानीति । अक्रमा उक्ताः ॥ ९५ ॥

पर्यायकरणानाह । धुर्यकृतास्तु क्रमश इति । पूर्वधुर्यस्ततः परिवादकः करोति यः पणवयोरेव क्रमः ॥ ९६ ॥

पणवानामनुबन्धे कार्यं ध्रुक्दुहणकेति वाच्यं तु ।
 भूयः प्रतिकृतिभेदो मार्दङ्गिकदर्दरिभ्यां च ॥ ९७ ॥
 यद्यत् कुर्यान् मुरजे प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ।
 अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाक्यं तु पणवेऽपि ॥ ९८ ॥
 न हि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु वादनं तज्ज्ञैः ।
 समविपमं तत्र हि यद् वृत्तं तल्लक्ष्यं पादसञ्चारे ॥ ९९ ॥
 उपरिकरणे यथेष्टं कर्तव्यस्तु पणवो मृदङ्गेषु ।
 तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गवाद्यं विधातव्यम् ॥ १०० ॥

अनुबन्ध इति । परिवादकेन छिद्रेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अतः परस्परं क्रममाह ।

भूयः प्र(ति)कृतिभेदे(दो) मार्दङ्गिकदर्दरिभ्यां वा(च) ।

इति । प्रतिकृतिरनुकारः पश्चादनुकरणम् । स पौडा भिद्यते । यदा मुख्यमृदङ्गं (ऋ) नतः
 पणवस्ततो दर्दर इत्येको भेदः । दर्दरः पणव इति द्वितीयः ॥ ९७ ॥

एवं पणवे दर्दरे च मुख्ये प्रत्येकं द्वाविंशतिः पदं । तत्र गतिप्रचारे परिक्रमणादौ
 मुरजप्राधान्यं क्रमकरणयोग इति दर्शयति ।

यद्यत् कुर्यान् मुरजे प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ।

अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाच्यं तु पणवेऽपि ॥

इति । दर्दरेऽपि । अनुगतं रसादिवशायातम् । वृत्तं प्रकारः ॥ ९८ ॥

अत्र(गतां) द्वित्रियुगपत्करणं निषेधति । न हि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु
 वादनमिति । अत्र हेतुः ।

समविपमं तत्र हि यत् तल्लक्ष्यं पादसञ्चारे ।

इति । तत्र विचित्रे यत् समं विपमं च प्रहारजातं तत् पादसञ्चारे लक्षणीयं
 योज्यम् ॥ ९९ ॥

न च ताण्ड्यादि मुञ्चया गतां तद्योजनामनित्या(त्य) कृत्येनोप । गतिप्रचारादन्ये
 तु न दोष इत्याह । उपरिकरण इति । वाद्यप्राधान्य इत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रायेण सर्ववादेष्वादौ पणवग्रहः प्रयोक्तव्यः ॥

वक्ष्याम्यहमतः परं तु लक्षणं करणजातस्य ॥ १०१ ॥

रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघस्य (अ) ।

पट्टी च प्रतिशुक्लेत्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ १०२ ॥

तत्र रूपं नाम विभक्तकरणम् । यथा ।

घं(दं)घंघेघं किटिमा किटिमा घटस्थि घटपस्थि ।

घटुगुरुकिटिकट कृहं दोघे दोघे ह्रे ॥ १०३ ॥

इति रूपम् ।

कृतप्रतिकृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्कर इत्यु(मप्यु)द्गा(व)
यति । यथा ।

दं(धुं-लं)खु(खुं)खुण(मणे)क्रमधिमदांणेदोदतिनोदमत्थिमानक्रम ।

गुरुले किहुले दोहं दोन्ने दोधोण खे वाच्यम् ॥ १०४ ॥

अथ यदर्थे पणवद्वैतरूपमुक्तं तत् करणमृक् च वस्तुमुपक्रमते । वक्ष्यामीति
॥ १०१-१०२ ॥

रूपं नाम विभक्तकरणमिति । मुरजे गुरुद्वयम् । अन्यत्र तत्समकालं
लघुद्वयम् । गुरु चेत्यादिना विभक्ता यत्र क्रिया तद्रूपम् । दंघं इति मुरजे । किटिमा
इत्यन्यत्र ॥ १०३ ॥

कृतप्रतिकृतम् । यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमप्युद्गावयति ।

सर्वैवाध्याक्षरयुक्तमिति यावत् । एकस्मिन् कृतेऽप्यपि प्रतिकृतं संचिभक्तं पुष्करं यत्रेति ।
धुंखुंखुमणे इति । उपाध्यायास्ताहुः । नैवावता पण्वादिभिः सह किञ्चिदुक्तं
स्यादिति । तदयमर्थः । एकमिति । एकं पण्वादिकरणमित्यर्थः । पश्चाद्गावि
सपुष्करवाचमुद्गावयति अनुकरोति सति प्रतिकृतमिति । वीणावाद्यमित्यनुकृतं भवति ।
न हि सादृश्यमात्रमेतत् । ततोऽर्थत्वादनुवद्वस्येति । उदाहरणमक्षण्डधा विभजनीयम् ।
लंखुंखुणै इति मुरजे पञ्चधा । क्रमिमोदं इति पणवे इत्यादि ॥ १०४ ॥

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरिकरणेन गच्छन्ति य(त)त् ।

दाधा(धोधो) धाणिधा मटगतमधि घटे घटे ।

दोधे घट मत्थिणह्को खो ।

(एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः) ॥ १०५ ॥

इति वाच्यम् ।

रूपशेषं तु [रूपशेषं(पो)नाम करणानामविशेषो यथा ।

खुरखुणं णणणणणां महाधेव मथिटां घेटां घेटो ।

ये घेटमढिणणरवो इति वाच्यं रूपशेषं तु] ॥ १०६ ॥

प्रतिशुल्कं(ल्को)नामानुस्वारो मार्दङ्गिकदर्दरवादकानाम् । यथा ।

घटमधि कुणकिटि गखाखा कथिधिजाणणकोखोणाखा ।

कुटकटि कुणकिटि कटखे प्रतिशुल्काख्यं सदा करणम् ॥ १०७ ॥

ओधो नाम सर्वभाण्डविधेयो द्रुतपाणिलयो नवोद्यतः ।

ओधो यथा ।

धंकिटिमधकिटिकिटिधे घदघुदेदेण घाण दाधानणोखो ।

घदुगुदुघुदुगुदुपदधेरेणिण एते तथौधे च ॥ १०८ ॥

मृदङ्गानां युगपदेव करणे क्रियमाणे यदुपरिकरणेन । तद्यथा । लघुद्वये मुरजेन प्रयुयुक्षिते पादस्थे गुरुनियते तदा प्रतिभेदः । धोधो इति प्रयोज्यमानः । कुहलमिति ॥ १०५ ॥

रूपशेषः करणानामिति । यथा(दा) मौरजिको विरामं करोति तदा तच्छिद्रे पाणविको वा वादयति । एतदन्यदपि क्रियमाणं(णं)विच्छेदः । खुरखुणं इति मुरवधिगमे णंणंणं इति पणवे इत्यादि ॥ १०६ ॥

प्रतिशुल्को(ल्को)ऽनुस्वार इति । बहुकं कालं मार्दङ्गिकेन प्रयोगे कृते ध्रुमावर्तितकालं पणवस्य दर्दरस्य वा प्रयोगः । घटमधि इत्यादि ॥ १०७ ॥

ओधे प्रयुक्ते पणवमाद्यं कुटकुटण केटखटखिट । ओधो शिखिन्ये मुन्ये एषो द्रुतन्यः । एतच्च करणपङ्क्तं (पिङ्गी)प्रतिसरादिनृत्तेषु दृश्यते । हुन्दुणा पणवमेद एव ॥ १०८ ॥

करणानां समायोगः षड्विधः परिकीर्तितः ।

'अनेनैव विधानेन योज्यं चाकरणं द्रुपैः ॥ १०९ ॥

त्रियति नाम । समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति । लयपति-
पाणीनां त्रिविधः संयोगः । स च त्रिप्रकारो भवति । तद्यथा । राट्
विद्धं शय्यागतं चेति ॥ ११० ॥

त्रिलयं नाम । द्रुतो मध्यो विलम्बितश्चेति ॥ १११ ॥

त्रिपाणिकं नाम । समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति ॥ ११२ ॥

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ ।

तथैवोपरिपाणिश्च राट्स्त्वेष विधिर्भवेत् ॥ ११३ ॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।

समपाणिस्तथा चैव विद्धं चाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ११४ ॥

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थितो लयः ।

'यतिश्चैव तु गोपुच्छा चाद्यं शय्यागतं तु तत् ॥ ११५ ॥

उपसंहारं कुर्वन् करणभ्य सामान्यलक्षणमप्याह । करणानां समायोगः
षड्विध इति । मित्राना वाद्यक्रियाणा मिश्रि(श्र)ता येन क्रियते तत् करणमिति
यावत् । रूपादीना चान्वयस्तताध्याये (भ. ना. २९) व्याख्यात । एतत्करणानुसारेणै-
वोद्धतिका कार्या इत्याह । अनेनैवेति ॥ १०९ ॥

एव वर्णानुसारवैचित्र्यमुक्त्वा तालप्राधान्येनावनद्धप्रवृत्तं तदुपयोगि यस्यादिकमाह ।
त्रियतीति । यतित्रयाणा तालाध्याये (भ. ना. ३१) उक्तं रूपमितीह परमा
मेलनामाह । त्रिविधः संयोगः स च त्रिप्रकार इति । न च तावदत्र सम्भवन्ति
भेदा । इह तत् त्रय उपादेया इति भावः ॥ ११०-११२ ॥

समा यतिर्द्रुतो लय उपरिपाणिरिति राट्ः सिद्धोऽनन्यापेक्षो द्रुतादेव
समाप्ते ॥ ११३ ॥

स्रोतोगता मध्यः समपाणिरिति विद्धः ॥ ११४ ॥

उभयरूपानुषाङ्गेऽपुच्छयथागतः शय्या विश्रान्ति प्राप्ते यत् ॥ ११५ ॥

१ प अनेन तु । २ स नाम । ३ भ गोपुच्छा चैव हि यतिर्वाद्य । ४ भ हि ।

स्थिताल्लयात् प्रभृत्येषां प्रमाणं सम्प्रवर्तते ।

'कार्यहानिं कशानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ ११६ ॥

यतयः पाणयश्चैव लया वै वाद्यसंश्रयाः ।

यथाकामं हि कर्तव्या नाद्यशक्तिमवेक्ष्य तु ॥ ११७ ॥

त्रिमार्जनं नाम ।

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कार्मारवीति च ।

तिस्त्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ ११८ ॥

गान्धारो वामके कार्यः पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।

ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्या तु स्वरा मताः ॥ ११९ ॥

वामके पुष्करे पङ्क्तौ ऋषभो दक्षिणे तथा ।

ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्धमायूर्युदाहृताः ॥ १२० ॥

ऋषभः पुष्करे वामे पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।

पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारव्याः स्वरास्त्वमी ॥ १२१ ॥

प्रयोगविधिमाह । स्थिताल्लयात् प्रभृतीति । एषामिति राक्षादीनाम् ।
हानिरिति न्यूनप्रमाणात् ॥ ११६ ॥

उपसंहरति । यतय इत्यादि । संश्रया नियामकाः ॥ ११७ ॥

अथ स्वरानुहारभागं निर्णेतुमुपक्रमते । त्रिमार्जनमिति । स्वराश्रया इति ।
स्वरानुहारभेदा इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

गान्धारो वामे आलिङ्गके । दक्षिण आलिङ्गके पङ्क्तौ । ऊर्ध्वके पञ्चमः ।
त्रिश्रुतिर्मायूरीयम् । मध्यमग्रामे निपादधैवतर्षभानामेतर्षाङ्गादेव सम्पादितत्वात् स्थितिः ।
चतुर्थे त्वशिष्टे मुखे मध्यम इति पूर्वस्वरत्वम् ॥ ११९ ॥

वामे पङ्क्तौ । दक्षिणे ऋषभः । ऊर्ध्वके धैवतश्चतुश्च्रुतिः ।
अर्धमायूरी पङ्क्तौ ॥ १२० ॥

ऋषभो वामे पङ्क्तौ दक्षिणे ऊर्ध्वके तु पञ्चमः स त्रिश्रुतिश्चतुश्च्रुतिर्वा
॥ १२१ ॥

एतेचामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।

आलिङ्गमार्जनां प्राप्ते निपादः स विधीयते ॥ १२२ ॥

मायूरी मध्यमग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।

कार्मारवी तु कर्तव्या साधारणसमाश्रया ॥ १२३ ॥

[स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।]

त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥ १२४ ॥

अन इय साधारणाश्रया लक्ष्यते । साधारण तुल्यग्रामद्वयाश्रयण यस्या इति ।
स्वरात्रयन्यासेऽपि प्राधान्यस्वरान्तर भवेदित्याशङ्क्याह ।

एतेचामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।

आलिङ्गमार्ग(र्ज)नां प्राप्ते निपादः स विधीयते ॥

इति । मृत्तिकया सम मार्जनाम् । तत्कृत स्वरयोगोऽपि तथा । तन्नीशिथिलीकरणामा-
मनात्मकसाधारणाप्रभक्ते हि स्वरयोगः । साधारणयोगेत(न) एतेषा स्वराणा मध्ये
यः स्वरो जातिध्रुवः गानजात्यङ्गरगादीना यो वादी अक्षस्वर स(अनुवादि)नेति शेषः ।
आलिङ्गसम्मार्जनादुत्थितमार्जन(न)शब्दवाच्य गान्धारम् । अन्यत् सादृश्यलक्षणेन य
प्राप्नोति निपादस्वरोऽत्र स विधीयते निपादाश्रित्ये प्राधान्येनाश्रीयते । एष षड्जस्य
तु मन्तव्यः । अनुवादीह संवादीति । अन्ये तु भिन्न व्याचक्षिरे ॥ १२२ ॥

श्रुतिनियमाद्विभागमाह । मायूरीत्यादि ॥ १२३ ॥

जात्यशकृगतस्थायिस्वरप्राधान्यकृत प्रधानमभिधाय स्थानस्वरकृतमपि भवति
प्राधान्यमर्थ(मिति) दर्शयति ।

स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।

त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥

इति । इह स्थितः लयः । स्वर इत्यन्ये । स्थानस्वरोऽन्यथास्वरस्तथा च लब्धो
व्यवहारो देवनाग्रासिककुम्भपङ्क्तौ गीयते इत्यादि । तेन यत्स्थानत्वेन त्वाश्रयण
ग्रहण येषामित्यर्थः ॥ १२४ ॥

वामके चोर्ध्वके 'कार्या आहार्या लेपतः स्वरः ।

शैथिल्यादायतत्त्वाच्चावध्राकोटनयाऽपि च' ॥ १२५ ॥

स्वराणां सम्भवः कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ।

मार्जना तु कृता^१ कार्या वामकोर्ध्वकयोः सदा ॥ १२६ ॥

लक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ।

निःशर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ॥ १२७ ॥

न पिच्छिला न विशदा^२ न क्षारा न कटुस्तथा ।

नाबदाता न कृष्टा च नाम्ला नैव च तिक्तका ॥ १२८ ॥

मृत्तिका लेपने शस्ता तथा कार्या तु मार्जना ।

नदीकूलप्रदेशस्या श्यामा च मधुरा च या ॥ १२९ ॥

तोयापसरणश्लक्ष्णा तथा कार्या तु मार्जना ।

बधिरा ह्यवदात्ता तु कृष्णा कुर्वीत न स्थिरा ॥ १३० ॥

न तुषा न स्वरकरी श्यामा स्वरकरी भवेत् ।

यवगोधूमचूर्णा^३(र्ण) वा तत्र दद्यात् प्रलेपने ।

एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकृतं भवेत् ॥ १३१ ॥

अथ मार्जनासु स्वरत्वमाह । वामके चोर्ध्वके चेति । लेपत आहरणीयाः स्वरः वर्तय्याः । अन्यस्तु चर्मण एवायतत्त्वशैथिल्यकृताभ्यां चाह । हननं पातनं वध्राणां वा वध्रकानां शैथिल्यगाढत्वाभ्यामपि द्वित्रि(अग्नि)अश्नेति । समुच्चयमाह चप्रहणेन ॥ १२५-१२६ ॥ •

पि(पै)ञ्जित्यम् । लेपार्थं मृत्तिका लक्षयति । निःशर्करेत्यादिना ॥ १२७ - १३० ॥

वध्रगावे विधिनाह । यवगोधूमचूर्णेति । मिश्रीकृतमित्याहुः ॥ १३१ ॥

१ य. वेत । २ य. वा । ३ म. मृदा । ४ म. सिता ।

त्रिसंयोगं नाम । गुरुसञ्चयो लघुसञ्चयो गुरुलघुसञ्चयश्चेति ॥ १३२ ॥

तत्र गुरुसञ्चयो नाम । गुरुस्थितलयाधवृत्तो यथा ।
धंतां केतां धंद्रां घेतं धंघं तथैव केतांधम् ।
दंदंदेंद्रांधेतांखेतांखेतामिति च गुरु स्यात् ॥ १३३ ॥

लघुसञ्चयो नाम । गुरुलघुमध्यप्रवृत्तो यथा ।
घटमटघटमथटमथटमथिद्वडगुलघटधत्कूलघु ।
घटमथिघदुगुदुखघदुघंक्रुनो लघुलयश्च ।
इति संयोगौ ज्ञेयौ मृदङ्गवाद्ये प्रयोगज्ञैः ॥ १३४ ॥

गुरुलघुसञ्चयो नाम । गुरुलघुमध्यप्रवृत्तो यथा ।
घटथिम्मथिथि मथिनं किटा ।
घटथिं (मथि) दत्थिमटके ।
इति संयोगो गुरुलघुप्लुनः स्यात् ॥ १३५ ॥

त्रिगतं नाम । तत्त्वमनुगतमोघं चेति ।
अक्षरसदृशं वाच्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
'सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाच्यं विधातव्यम् ॥ १३६ ॥

अथ त्रिसंयोगं व्याचष्टे । गुरुसञ्चय इत्यादि स्पष्टम् ॥ १३२-१३५ ॥

त्रिगतमाह । तत्त्वमित्यादिना । अनेन सह यद्वचनं मिथना तद्वत्त्वं त्रिभिश्च । अत एव स्मात्तन्त्रेण ताण्डनादौ वाद्यप्रयोगे गाताभावे नास्त्रेऽपि त्रिद्रुतादना-
धोघम् । अनुगतं गाने श्रव्यागनसिद्धगद्वमेवाद्राने सह मेघनेन वृत्तं तत्त्वादन्य-
मि(दि)त्यौत्तरक्त्यम् । तत्र तत्त्वमाह ।

अक्षरसदृशं वाच्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाच्यं विधातव्यम् ॥

इति । इह विचित्रे यथाक्षरसादृश्यमपि नास्ति । यदा दुकटरादिगिरक्षरे सादृश्यं तदा
तत्त्वम् । यथात्रयमताद्रूप्यस्य सम्भवात् सादृश्यमुक्तं न ताद्रूप्येऽनुगतम् । यथा ।

समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव ।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदवघाताय तदनुगतम् ॥ १३७ ॥
नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरे(रो)वैः(घे) ॥ १३८ ॥

अभिहतदर गरहरणकरण
हरललाटोत्थिततरणि मारणि(मारण)काम
क्रमगीतिशि(तीञ)शीर्परणिततम(मो)हते
कुरु त(तं) कुरु त(तं) मम करणगणा(णम्) ।
गिरिगुरुतन्द्रहा द्व(ध)रोद्धरण
मि(म)हाति(चि)मलकि(शी)लन्ततुझा(तन्तुधा)रधा-
धमग्रामहा हाघटितोदित-
कातरकीटककोटिराकर्षक
कदु(कुरु)नटो(ण्टो) रतमकाण्डे ॥

इत्युच्चार्यमाणा(णे) याऽर्धप्रतीति सा च तत्रादिः स्यात् ॥ १३६ ॥

पदे गीयमाने यो वर्णः स्थाय्यादि( ) स स्मरानुहारेण यत् तत् स्फुटं वृत्तसमय-
मित्यष्टौ साम्यानि लक्ष्यन्ते । एतच्च सुविभक्तं दृष्ट्वा प्रहारक्रिया भवतीति गानेन सह
ताद्रूप्यम् । तत्तत्समपाण्यवपाणियुतस्फुटप्रहारस्तु करु(र)णानुगं चैव
गेयस्य वाद्यस्य वा उभयभेदघाताय त . तत्त्रे गीत सन्नेधा प्रधानम् । इत् तु
वाद्यमपि तेन समै पाणिप्रहारेण पाणिभिः स्ववर्तनाद्विवेचित्रप्रवृत्तेर्वचदनुगतमेवाह ।
निप्रहारक्रियास्फुटगृह्ण पाठनमनुगच्छति ॥ १३७ ॥

ननु तत्सर्वात्मनाऽऽम्बन्दीत्युभय सा(म्या)दनुगतत्वं यस्याप्युपानयनं यत् ।

नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरोवे ॥

इति । नैकशब्दः प्रातिपदिकान्तर विविधार्थे । करणं क्रियापातः । (उ)पर्युपरिपाणे-
रिति प्रहाराणां न विभक्त्यम् । अत एवाभरमादृश्यमप्यर्थ(धं) दुर्लभ्यम् । आविद्धा निम्ना
हि पण्यददरकरादिभिः वा हि । बहुलमिति द्रुतलयमित्येतां पौनरुक्त्यम् ॥ १३८ ॥

सर्वस्यापि' हि वाद्यस्य अष्टौ साम्यानि भवन्ति । तद्यथा ।
अक्षरसममङ्गसमं ताललयत्वं यतिसमकं (लययतिसमं) ग्रह-
ममकम् (मं च) ।

न्यासापन्यासममं पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ॥ १३९ ॥

'यद्वृत्तं तु भवेद् गानं' गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।

तद्वृत्तं तु भवेद् वाद्यं तदक्षरसमं भवेत् ॥ १४० ॥

ध्रुवाणां ग्रहभोक्षेषु कलान्तरकलास्तु च ।

यदङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥ १४१ ॥

यच्छरीरं भवेद्भानं कलतालप्रमाणजम् ।

तत्प्रमाणं तु तद्भानं तद्वै तालममं भवेत् ॥ १४२ ॥

स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं 'तु यद्वचेत् ।

तथा भवेत्तु तद्वाद्यं तद्वै लयसमं भवेत् ॥ १४३ ॥

समा स्रोतोगता 'चापि गोपुच्छा' च यतिर्यथा ।

'तथा भवेत्तु यद्वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥ १४४ ॥

तानि साम्यानि तत्त्वे सूचितान्याह । सर्वस्यापीति । पण्यदेरपि ।

अक्षरसममङ्गसमं ताललययतिसमं ग्रहसमं च ।

न्यासो(सा)पन्याससमं पाणिसमं चेति (विज्ञेयम्) ॥

इति ॥ १३९ ॥

(अक्षरसमं) पदगत तापद्धाने गुरुलघुनी वाद्ये समम् ॥ १४० ॥

(अङ्गसमं) ताळे सामाङ्गानि तु चत्वारि सामानि । तद्वाङ्गं ध्रुवाणां
सिप्रवृत्तादेः । तेन कम्पुटादिममुदायमागम्यपङ्कतागम्यम् ॥ १४१ ॥

तद्वाभूताभि प्लुतलघुगुरुकलादे साम्यम् ॥ १४२ ॥

लययतिसास्ये व्याख्याते ॥ १४३-१४४ ॥

१ म सर्वस्यैव । २ म तत इति । ३ म वाक्य । ४ म यद् । ५ च वाक्य ।
६ म वाद्ये । ७ च यद् । ८ च यथा । ९ म तत । १० म वारि । ११ म वा । १२ य.
तस्या हि भवेदाद्ये ।

ततावनद्ववंशानामेकश्रुतिकृतोऽपि च ।
 ग्रहो गानेन सहितं तत्तु ग्रहसमं भवेत् ॥ १४५ ॥
 न्यासापन्यासयोगस्तु खराणां तु भवेद्यथा ।
 तद्वद्वाद्यं यदानोद्ये न्यासापन्यासजं तु तत् ॥ १४६ ॥
 समपाण्यर्धपाणिस्थं तथैवोपरिपाणिकम् ।
 गीतवाद्यानुगं वाद्यं ज्ञेयं पाणिसमं तु तत् ॥ १४७ ॥
 अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा ।
 शुद्धा पुष्करकरणा विपमा विष्कम्भिनैकरूपा च ।
 पार्ष्टिणसमा पर्यस्ता समविपमकृता च (व) कीर्णा च ॥ १४८ ॥
 पर्यवसानोच्चितिका संयुक्ता संप्लुता महारम्भा ।
 विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका चैकवाद्या च ॥ १४९ ॥
 एतासां जातीनां लक्षणनिदर्शनान्यभिध्याख्यास्यामः ।
 एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्वेत् सार्वमार्गिकम् ।
 नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥ १५० ॥

स्वरगतं द्विधा । ग्रहेण न्यासापन्यासयोरितरेतरवृत्तेन । तद्दर्शयितुमेतत् साम्यमुक्तम् ।
 यत्रादौ श्रुतिस्तत्साग्यं ग्रहणम् । विपरीतं वा साग्यं वा ॥ १४५-१४६ ॥

तत्र गीतायत्तं यद्वाद्यं तत् पाणिसमम् । इत्येत.....लक्षणसाम्यमाहुः ॥ १४७ ॥

अथोक्तं पूर्वोक्ते समस्तं यज्जायते । जायमानत्वाद्भ्रमभावप्रकृत्यादिविशेषप्रतिपक्षे-
 र्जननहेतुत्वाज्जतिवाच्यं प्रयोगं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादशजातिकमिति ।

शुद्धा दु(पु)ष्करकरणा विपमा विष्कम्भिनैकरूपा च ।
 पार्ष्टिणसमा पर्यस्ता समविपमकृताऽवकीर्णा च ।
 पर्यवसानोच्चिनिका संयुक्ता संप्लुता महारम्भा ।
 विगतक्रमा विगलिता वञ्चिनिका चैकवाद्या च ॥

इति ॥ १४८-१४९ ॥

एकविहृक्षणमेव । कचिदुदाहरणमेव । अन्यद्वयम् । एकस्याक्षरस्य कृता
 आवृत्तिर्यत्र । सार्वमार्गिकमिति । सप्तभावोचित्यान् ॥ १५० ॥

धंधंद्रंक्राखोखोहाणेति विहितवाक्या ।

सा शुद्धा विज्ञेया मध्यम्रीणां सदा जातिः ॥ १५१ ॥

स्वस्तिरुहस्तचिचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।

सा त्रिलघवाद्ययुक्ता पुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १५२ ॥

घंताकंताखंता दीर्घकृतैरक्षरैः कृता या च ।

राज्ञां स्वभावगमने सा विपमा नामनो जातिः ॥ १५३ ॥

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं तोटकं वाऽपि ।

नित्यं यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः ॥ १५४ ॥

वामोर्ध्वकप्रवृत्तादोचे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता ।

सा करुणा स(र्णांश)प्राया जातिः स्यादेकरूपा तु ॥ १५५ ॥

यित्थं थिक्कट् थिथिक्कटं मटथिक्करणैः सपार्णिगकृतैः ।

थेक्केटाद्येप्रथिता पार्णिगसमा सा भवेज्जातिः ॥ १५६ ॥

मध्यमम्रीणां शुद्धेत्युक्तत्वाद्विपरीतलक्षणा युक्ता ॥ १५१ ॥

दु(पु)ष्करकरणेति । दु(पु)ष्कर चित्र म्भस्तिरुदि करण यस्या । साधनं
नस्यामित्याहु । अस्या उदाहरणमह्यम् । घटविष्णुघटगणधुंधुं इत्यादि
एवमन्यत्र ॥ १५२ ॥

दीर्घाक्षररूपान् स्वभावरूपे गमने राज्ञाम् । विपमेत्युक्तत्वात् ॥ १५३ ॥

गुरुलघुपातौ(तोटकमिति) लघुयुग्मैरगुरुरूपा राज्ञा त्वरितगतौ विष्क-
म्भिता । त्वया मयि ते सत्त्वेन विष्कम्भो माधुर्यमस्यामिति(विष्कम्भिता)
॥ १५४ ॥

(वामेत्यादि) । ओचे इत्यादि । करणेण(णे)रूपा । एकाक्षरसूचना-
दिति ॥ १५५ ॥

(दि(थि)त्यमित्यादि) । पौर्ण्या(पाप्ण्या)घातकृता पार्णिगसमा ।
करणेतरविषयसोपग्रहणोपस्थाने (प्रयोग) ॥ १५६ ॥

ताघेतांतांदोघेदोहामित्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।

पर्यस्ता जातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १५७ ॥

कृत्योपरिपाणिकृतं चाद्यं यद् द्रुतलयं समारूढम् ।

पुनरेव समलयं स्यात् समविपमा सा तु विज्ञेया ॥ १५८ ॥

अवकीर्णं यद् द्विगुणैस्त्रिगुणैर्वा करणं मृदङ्गानाम् ।

पणवेपु दर्दरेष्वव्यवकीर्णा नाम सा जातिः ॥ १५९ ॥

पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।

त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥ १६० ॥

घेटांदोहंणुणहामेभिः स्यात्त्वक्षरैर्हि सम्बद्धा ।

साम्यार्धे उचितिका जातिर्वाद्ये तु बोद्धव्या ॥ १६१ ॥

धंकेटांकेटकिणामेभिर्या त्वक्षरैस्तु संयुक्ता ।

संयुक्तकृता जातिः सा सा(का)चेटगतौ विधातव्या ॥ १६२ ॥

(ताघेमित्यादि ।) गुर्वक्षरत्वेऽपि यत्र स्वरस्य नानाकारोऽनेकगत्यादेनैकरूपत्वं सा मध्यमपुरुषेषु पर्यस्ता ॥ १५७ ॥

(कृत्येति) । गुरुत्वेन परितः क्षेपो यस्याः स्थायिनि रूढादत्वात् तदेव द्रुतलयोपरिपाणितया समविपमा ॥ १५८ ॥

(अवकीर्णमिति) अधमानां (समविपमगतिप्रचारेषु) तेषामेव सम्प्रभावकीर्णे यत्र तदेव द्विगुणं द्विगुणीक्रियते । त्थोत्थोमटमट धिधिमटमटधिधीत्यादि ॥ १५९ ॥

(पर्या(र्यव)गच्छतीति ।) प्रस्तुतं करणजातं युक्तं यस्याः पर्यवसाने क्रियते सा पर्यवसाना । तेषामेव त्रिषड्विचलयेष्विति । नृत्तादियोगलय इत्यर्थः ॥ १६० ॥

(द्रोह्वा[घेण्टांदोह]मित्यादि ।) उल्लसिताऽपि निश्चैतन्यमस्यामिति । उदस्यते चितिका उचितिका ॥ १६१ ॥

(धंकेटांके इत्यादि ।) काचेटानां गतौ संयुक्ता । एकाद्विकमुख एव ॥ १६२ ॥

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।

भीतनभोयानगतौ संप्लुतजातौ विधातव्या ॥ १६३ ॥

अवपाणिकरणयुक्तं कृत्वादी मध्यलयतुल्यम् ।

चाग्रं द्रुतलयमन्ते जातिः स्यात् सा महारम्भा ॥ १६४ ॥

ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।

अङ्गोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च ॥ १६५ ॥

प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।

धंद्रां(धुंधुं)धंद्रांप्राया जातिर्विगतकुमा नाम ॥ १६६ ॥

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।

बाद्याऽविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥ १६७ ॥

करणैर्बहुभिश्चितैः(त्रैः) सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।

स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥ १६८ ॥

ध्रोध्रोध्रेध्रेधोधं एभिर्वा त्वक्षरैश्च संयुक्ता ।

सा ह्येकवाद्यजातिर्वृत्तगतिविधानवत् कार्या ॥ १६९ ॥

(सर्वाङ्गुलीति) ॥ १६३-१६४ ॥

(ऊर्ध्वाङ्गिति) । दिव्यानामिति । सार्धयार्यया सम्बन्ध । वितस्ता
खेति । वाद्यप्रवणं दर्शयति । अङ्गोर्ध्वक इति । प्रवृत्तेति । उदाहरणदिश
दर्शयति धुंधुं इति ॥ १६५ १६६ ॥

(लघ्वक्षरेति) । चित्रलघ्वक्षरमात्रं अविसर्पि अपनारूपेण करणं क्रिया
यस्या । अपनारूपमात्रेयर्थ । सा विगलिता नाम । विटादिपरिक्रमे विशेषेण
गलितमनामृत्या म्रस्तमित्राक्षराणां यत्रेति ॥ १६७ ॥

(करणैरिति) । चित्रप्रहाराः सर्वमृदङ्गानाम् । राजोऽन्येषामुत्तमाना
गतौ सा वञ्चितिका । वञ्चि(ञ्चु)गताविति (पा. धातुपाठ १८९)
॥ १६८ ॥

(ध्रोध्रो इति) एभ्योवाक्षरं संयुक्तं पुनरन्येन संयुक्तं पुनरन्येनेति वैचित्र्येण येन
वाद्यते नृत्ते (सा) एकवाद्या ॥ १६९ ॥

एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।

गतिप्रचारे गीते च^१ दशरूपे विशेषतः^२ ॥ १७० ॥

सप्तरूपविधानेन^३ छन्दकासारितेषु च ।

तत्त्वं चानुगतं चैव^४ तद्वौ(दौ)घो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥

वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाल्पाक्षरमेव च ।

गतिप्रचारे कर्तव्यं गाने सम्यगिहेच्छता^५ ॥ १७२ ॥

तत्त्वं चानुगतं चापि ओघश्चापि कदाचन ।

राज्ञां ललितगामित्वाद्वाद्यं योज्यं स्वभावजम् ॥ १७३ ॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।

तृतीये त्वोघसंज्ञं तु वाद्यं गतिपरिक्रमे ॥ १७४ ॥

एतदुपसंहरति । एवमेतेनेति । अस्य जात्यष्टादशकरूपस्य प्रयोगस्येतिकर्तव्यता नाख्यनुत्तापेक्षयाऽभिधानं (मा)स्य प्रथमं तावदुभयरूपतामाह । गतिप्रचारे गीते चेति । उत्तरार्धात् त्रिधाऽस्य मा(गा)नापेक्षया समुच्चये । तेन लययोजना । दशरूपे च गीते ध्रुवागीतविषये ॥ १७० ॥

गीतकसप्तकस्य विधाने प्रयोगे च छन्दकासारितप्रयोगे च वादनं कर्तव्यम् । विशेषतो गतिप्रचार इति । पुनरेवार्धश्लोकमावृत्य गीतकादौ तत्त्वादित्येकं स्वातन्त्र्येण वाद्यमिष्यत इति सम्बन्धनीयम् । तत्र हि वाद्यस्यापि प्राधान्यं प्रयोज्यत्वेन भवति । यथोक्तं तुर्याध्याये । गत्या वाद्यानुसारिण्येति (म. ना. ४.२७४) । नाट्ये गत्यपेक्षया नियतं वाद्य(द्य)म् ॥ १७१ ॥

तदाह । वाद्यं गुर्वक्षरकृतमिति । अत एवाल्ल्पावाद्यक्षरम् ॥ १७२ ॥

तत्त्वादीनां चान्यतमं कदाचिद्भवति ॥ १७३ ॥

तत्रापि यदा नृत्तांशे वा प्रावेशिक्यादौ वा क्रमत्वरयोगे वा त्रयाणामपि तत्त्वादीनां प्रयोगस्तदा क्रममाह । तत्त्वं तु प्रथमे गाने इति ॥ १७४ ॥

१ म. वा । २ म. तथैव च । ३ म. स्वच्छन्दा । ४ म. चापि । ५ म. साम्यार्थमिच्छताम् ।

६ म. चैव ।

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 भीतनभोगानगतौ संप्लुतजातौ विधानव्या ॥ १६३ ॥
 अवपाणिकरणयुक्तं कृत्वादां मध्यलयतुल्यम् ।
 वाद्यं द्रुतलयमन्ते जातिः स्यात् सा महारम्भा ॥ १६४ ॥
 ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।
 अङ्गोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च ॥ १६५ ॥
 प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।
 धंद्रां (धुंधुं) धंद्रांप्राया जातिर्विगतकृमा नाम ॥ १६६ ॥
 लघ्वक्षरभूविष्टा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।
 वाद्याऽविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥ १६७ ॥
 करणैर्बहुभिश्चितैः (त्रैः) सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 स्वाभाविकोत्तमगतौ वज्रिनिका सा तु विज्ञेया ॥ १६८ ॥
 ध्रोध्रोध्रेध्रेधोयं एभिर्पा त्वक्षरैश्च संयुक्ता ।
 सा ह्येकवाद्यजातिर्दृ(र्त)त्तगतिविधानवत् कार्या ॥ १६९ ॥

(सर्वाङ्गुलीति) ॥ १६३-१६४ ॥

(ऊर्ध्वाङ्गिति ।) दिव्यानामिति । सार्धयार्यया सम्बन्ध । वितस्तना
 रेति । वाद्यप्रहण दर्शयति । अङ्गोर्ध्वक इति । प्रवृत्तेति । उदाहरणदिश
 दर्शयति धुंधुं इति ॥ १६५ १६६ ॥

(लघ्वक्षरेति ।) चित्रलघ्वक्षरमात्रं अविसर्पि अपुनारूपेण करणं क्रिया
 यस्या । अपुनरुक्तमावेत्यर्थ । सा विगलिना नाम । विद्यादिपरिक्रमे विशेषेण
 गलितप्रताप्यया प्रसूतमित्राक्षराणां यवेति ॥ १६७ ॥

(करणैरिति ।) चित्रप्रहाराः सर्वमृदङ्गानाम् । राज्ञोऽन्येषामुत्तमाना
 गतौ सा वज्रिनिका । वज्रि (ज्जु) गताविति (पा. घालुपाठ १८९)
 ॥ १६८ ॥

(ध्रोध्रो इति) एरुमेवाक्षर सयुक्तं पुनरन्येन सयुक्तं पुनरन्येनेति वेचित्र्येन येन
 वाद्यते नृत्ते (सा) एकवाद्या ॥ १६९ ॥

एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।

गतिप्रचारे गीते च^१ दशरूपे विशेषतः^२ ॥ १७० ॥

सप्तरूपविधानेन^३ छन्दकासारितेषु च ।

तत्त्वं चानुगतं चैव^४ तद्वौ(दौ)घो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥

वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाल्पाक्षरमेव च ।

गतिप्रचारे कर्तव्यं गाने सम्यगिहेच्छता^५ ॥ १७२ ॥

तत्त्वं चानुगतं^६ चापि ओघश्चापि कदाचन ।

राज्ञां ललितगामित्वाद्वाद्यं योज्यं स्वभावजम् ॥ १७३ ॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।

तृतीये त्वोघसंज्ञं तु वाद्यं गतिपरिक्रमे ॥ १७४ ॥

एतदुपसंहरति । एवमेतेनेति । अस्य जात्यष्टादशकरूपस्य प्रयोगस्येतिकर्तव्यता नाख्यनृत्तापेक्षयाऽभिधानं(या)भ्य प्रथमं तावदुभयरूपतामाह । गतिप्रचारे गीते चेति । उत्तरार्धात् त्रिधाऽस्य मा(गा)नापेक्षया समुच्चये । तेन लययोजना । दशरूपे च गीते ध्रुवागीतविषये ॥ १७० ॥

गीतकसप्तकस्य विधाने प्रयोगे च छन्दकासारितप्रयोगे च वादनं कर्तव्यम् । विशेषतो गतिप्रचार इति । पुनरेवार्धश्लोकमावृत्त्य गीतकादौ तत्त्वादित्रयरूपं स्वातन्त्र्येण वाद्यमिष्यत इति सम्बन्धनीयम् । तत्र हि वाद्यस्यापि प्राधान्यं प्रयोज्यत्वेन भवति । यथोक्तं तुर्याध्याये । गत्या वाद्यानुसारिण्येति (म. ना. ४.२७४) । नाट्ये गत्यपेक्षया नियतं वाद्य(व)म् ॥ १७१ ॥

तदाह । वाद्यं गुर्वक्षरकृतमिति । अत एवाल्ल्पवाद्याक्षरम् ॥ १७२ ॥

तत्त्वादीनां चान्यतमं कदाचिद्भवति ॥ १७३ ॥

तत्रापि यदा नृत्तांशे वा प्रावेशिक्यादौ वा क्रमस्वरायोगे वा त्रयाणामपि तत्त्वादीनां प्रयोगस्तदा क्रममाह । तत्त्वं तु प्रथमे गाने इति ॥ १७४ ॥

१ म. वा । २ म. तथैव च । ३ म. स्वच्छन्दा । ४ म. चापि । ५ म. साम्यार्थमिच्छताम् ।

६ म. चैव ।

ध्रुवासु छन्दतश्चित्रं शेषाणां सम्प्रयोजयेत् ।
 तथा स्थितावकृष्टायां वाद्यं त्वनुगतं भवेत् ॥ १७५ ॥
 प्रावेशिकीनां कर्तव्यं तत्त्वं चानुगतं तथा ।
 नैष्कामिक्यन्तरकृतं कार्यं त्रिलयवाहितम् ॥ १७६ ॥
 द्रुते प्रासादिकीनां तु द्रुतं चो(चौ)थं च वादयेत् ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणान्वितम् ॥ १७७ ॥
 मात्रांशकविकल्पस्तु ध्रुवापादेषु यो भवेत् ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्जैर्गतिपरिक्रमे ॥ १७८ ॥
 एवं गतिप्रचारेषु कार्यं वाद्यं प्रयोक्तृभिः ।
 ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १७९ ॥
 अभाण्डमेकं गानस्य परिवर्तनं प्रयोजयेत् ।
 तस्या(था)न्ते सधिपाते च कार्यां भाण्डग्रहो युयैः ॥ १८० ॥

गतौ ध्रुवासु गाने गीतिक्रियायां तद्वाजविषयं राज्ञामित्यनुवृत्तौ (म. ना.
 ३४.१.७३) । शेषाणामध(थ) प्रकृतीनाम् । छन्दत इति । इच्छातः । विचित्रं
 तत्त्वादि । (स्थितावकृष्टाया) अनुगतात्मा ॥ १७५ ॥

प्रावेशिक्यां तत्त्वौषम् । अन्ये तु तथा शब्दादोष इत्याहुः । नैष्कामिक्याम-
 ध्रुवायां च किल ॥ १७६ ॥

द्रुतासु प्रासादिकीषु द्रुतलयेनो(नौ)थेन । (प्रकरणेति) प्रकरीमुद्रतम-
 सृणादिसंयुक्तं विचार्यैवार्थः ॥ १७७ ॥

प्राधान्येन ध्रुवासु तत्त्वम् । तत्राऽपि तत्त्वाष्टकमध्ये लयसममक्षरसमं च प्रधान-
 मिति दर्शयति । मात्रांशकविकल्पस्त्विति ॥ १७८ ॥

एतत्त्वन्वयविषयप्राधान्येनोक्तत्वात् नृत्तप्राधान्यमाह । ताण्डवे सुकुमारे
 चेति ॥ १७९ ॥

अभाण्डमेकमित्यादि । .....तदन्यत्र प्रयोगक्रमसम्पत्तये तूदितम् ।
 तथा चेति । यदि चेत्यर्थः ॥ १८० ॥

अथवा नृत्तशोभार्थमङ्गानां परिवर्तनम् ।

सङ्गीतस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १८१ ॥

यत्राभिनेयमङ्गे तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ।

यत्र पाणिवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।

स तत्रार्थोऽभिनेयस्तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १८२ ॥

यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ १८३ ॥

यथा गुर्वक्षरं चैव तथाल्पाक्षरमेव च ।

मुखे सोपोहने कार्यं प्रकृतेर्वर्णनस्तथा ॥ १८४ ॥

अङ्गादीनामपि सप्तिष्टकादीनाम् । अनेनैतदुक्तम् । कच्चिदुपवर्तनादौ शास्त्रो-
क्तमेव परिवर्तनम् । कचिदनुक्तमपि नृत्तशोभार्थं क्रियत इति । अत एव सकलस्यापि
गीतस्य वस्तुप्रायस्य स्वविलम्बितादेर्गीतशोभार्थं पुनरावृत्तिर्भवतीति । सङ्गीतस्येति ।
साकल्येऽव्ययीभावः ॥ १८१ ॥

एवं स्थिते प्रकृते किमित्याह ।

यत्राभिनेयं त्वभिनेयं (यत्राभिनेयमङ्गे तु) तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ।
इति ॥ १८२ ॥

ननु नास्ति त(य)त्र वाद्यमिति सम्भवमात्रं तत्र वाद्यम् । न तु प्रधानमित्युक्तम् ।
तस्य विधिमाह । यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिति । अतश्चेदं सम्पाद्यत
इत्याशङ्क्याह ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्यात् स्वाङ्गविचेष्टितम् ।

इति ॥ १८३ ॥

गुर्वक्षरैरेव वाद्यम् । इदं हि गीतरूपयोगेनावृत्तं भवति । मुखोपवहनम् ।
यन्मुखं तन् । यत्रा प्रकृतेति यत्रा भागमपेक्ष्य वर्ण्यत इति ॥ १८४ ॥

स्थिते 'शुद्धप्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतके' वाद्यं द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥ १८५ ॥
 समं रक्तं विभक्तं च तथा शुद्धप्रहारजम् ।
 नृत्ताङ्गप्राहि च तथा वाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥ १८६ ॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं तथा ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥ १८७ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।
 तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥ १८८ ॥
 यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्विताः (तः) ।
 स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्यघोक्तृभिः ॥ १८९ ॥
 एतास्तु जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १९० ॥

वर्णाङ्गारनकगीतिभागमपेक्ष्य स्थितं विलम्बितलयं भवति । तदा शुद्धजातिगैः
 प्रहारैर्वाद्यम् । यदा मध्यलयस्तदाक्षरसमम् । यदा द्रुतलयस्तदोपरिपाणिकं
 कार्यमिति सम्बन्धः ॥ १८५ ॥

सदृक्षिष्याह । सममित्यादि । एतत्तुरीये (म. ना. ४.२.६७) व्याख्यातम्
 ॥ १८६ ॥

अङ्गलक्षणमाह । सनृत्तेष्विति । नृत्तप्राधान्ये तत्त्वमनुगतं च । तदभावे
 तत्त्वबलपोन्मीलकमन्तमोघः ॥ १८७ ॥

यदीह तत् प्रधानं तत्र तदनुसारि वाद्यमित्याह ।

स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।

तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥

अथ ध्रुवापुष्कराध्यायद्वये(ये) (म. ना. ३.२.३४) नाट्योद्देशेन यदुक्तं तन्नृत्तेऽ-
 प्यतिदिशति । यो विधिर्गानवाद्यानामिति ॥ १८९ ॥

जायत(तय) एव प्रयोगसमवायिन्यः प्रधानाः । तासामेवेयं प्रयोगैतिकर्तव्यता
 कथितेत्याशयेन ता एवोपसंहरति । एतास्तु जातय इति । तुरप्यर्थे । न केवलं

तद्यथा । चित्रः समो विभक्तश्चित्रः (श्चित्रः)श्चित्रविद्धो
विद्धो(द्धो) वाद्यसंश्रयोऽनुसृतः प्रतिविद्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः
परिक्षिप्त एकरूपो नियमान्वितः साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखः
सर्वसमवायः(य)कृतो दृढ इति ॥ १९१ ॥

तत्र ।

रिखितोजकृतश्चित्रो नानाकरणभूपितः ।

प्रसन्नकरणं चैव त्रिपाणिलयसम्भवः ॥ १९२ ॥

दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैः समनुयातः ।

तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ १९३ ॥

'नात्यायतस्तथा स्यादिह सास्थानस्थितो विभक्तश्च ।

अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥ १९४ ॥

वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा विनिवर्तते ।

सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्चित्र एव सः ॥ १९५ ॥

स्वरजातयोऽष्टादश यावद्वाद्यजातय इत्यपि । अथ विंशत्यलङ्कारयुतमिति निर्णेतुमाह । अत
ऊर्ध्वमिति । प्रकृष्टता क्रियन्ते ये तेषु(क्रियन्ते येषु ते) प्रकारा उत्कर्षहेतवोऽलङ्कारा
इत्यर्थः । काव्यगानविषयताशङ्कां शमयति । वाद्यसंश्रयानिति । वाद्यं तावन्
जात्यात्मकम् । तस्यैवोत्कर्षहेतव इत्यर्थः । आतोद्यान्तरमेलनिकृतो बन्धोत्कर्षः ॥ १९० ॥

तानुद्दिशति । चित्रः समो विभक्तश्चित्रश्चित्रविद्धो विद्धो
वाद्यसंश्रयोऽनुसृतः प्रतिविद्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः परिक्षिप्त
एकरूपो नियमान्वितः साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखः सर्वसमवायकृतो
दृढ इति ॥ १९१ ॥

सप्तम(मोऽ)लङ्कार इत्यर्थः ॥ १९२-१९३ ॥

(नात्यायत इति) यत्राक्षरपाण्यादौ स्फुटो विभागः स विभक्तः ।
इत्थं कार्यस्वातन्त्र्य(न्य)मुक्तं यागाकारः । एवं सर्वत्र ॥ १९४ ॥

वाद्यमिति । अन्यस्मिन्नपि वीणादौ वाद्यमानेऽपि मुरज्जवाद्यस्य मध्ये तूर्णोभावः ।
तदाह । भिन्नेष्विति । अविरमस्त्वित्यर्थः । स चित्रः ॥ १९५ ॥

अवपाणिमृदङ्गेषु पणवोपरिपाणिकः ।

यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धस्त्वर्मा भवेत् ॥ १९६ ॥

शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते ।

परस्परानुवेधेन सोऽनुविद्ध इति स्मृतः ॥ १९७ ॥

मृदङ्गकरणे वाद्यं पणवानुगतं च यत् ।

सूचीविद्धैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध उच्यते ॥ १९८ ॥

विशुद्धवाद्यं प्रकृतिः समपाणिकृनस्तथा ।

स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ॥ १९९ ॥

मुरजः (जं) पणवो चापि पणवो (वं) दर्दरोऽथवा ।

अनुवादि (याति) यदा वाद्ये भवेदनुसृतस्तु सः ॥ २०० ॥

अनुगम्यं यदातोद्यं गच्छेत् समलयं पुनः ।

श्रान्तवत् समवाद्येषु तदा स्यात् प्रतिविद्युतः ॥ २०१ ॥

.....(८) पवर्णमुक्तेषु मृदङ्गेषु पणव उपरिपाणिर्यत्रालङ्कारे स प्रथमं मृदङ्गछेदक्षि (छिन्न) विद्धः ॥ १९६ ॥

(शुद्धेति) आदौ शुद्धं तत आतोद्यान्तरेणानुविद्धं यत्र वाद्यम् । अनुविद्धं व्याघटे । परस्परानुवेधेनेति । सोऽनुविद्धः ॥ १९७ ।

(मृदङ्गेति) मृदङ्गक्रियाया प्रयुक्तायां पणवा यदा वादयन्ति वाद्यं कुर्वन्ति ।

.....विचित्रैः सूचीविद्धैरिति । सूक्ष्मसूक्ष्मैरक्षरैर्मध्ये विभागो बहिः करणैः क्रिया-
मिलनमध्ये योऽसौ विद्धः ॥ १९८ ॥

(विशुद्धेति) गीतमनुसृतवाद्यसंश्रयः । वाद्यस्य गीतसंश्रयणमस्मिन्निति ।
स्वभावोक्तिश्चालङ्कारः ॥ १९९ ॥

(मुरज (मि)ति) । मुरज (जं) पणवा (वो) यदा दर्दरवाद्यस्य पक्षे दर्दर (रं)-
पणवा (वो) मुरजस्य सदुद्यप्रयोग एतदनुसृतः ॥ २०० ॥

(अनुगम्येति) । अष्टविधसाम्यसंयुक्ते वाद्ये कर्तव्ये (तदनु)त्तरोच्चारानुसृतः ।
येन वाद्यं कर्तुं । अनुगम्य यदा तु स्ववाद्यम् । श्रान्तवदिति । विलम्बितलयेन प्राप्नुयात् ।

१ म. वाद्ये तु छिन्नविद्धं तत्र स्मृतम् । २ म. परस्पराविरोधेन अनु । ३ म. तु । ४ म. विद्धे ।

५ म. वाद्यं । ६ म. कृतिस्तु या । ७ म. मुरजं । ८ म. पणवं । ९ म. याति । १० म. सन्तु-
तत् । ११ म. गम्यतां वाद्ये । १२ म. तु ।

वाद्ये 'प्रचारविपमः सर्वमार्गप्रबोधनः' ।

'अविभक्ताक्षरपदः स दुर्ग इति कीर्तितः ॥ २०२ ॥

समवृत्तौ तु मुरजाच्छाद्यन्ते पणवैर्यदि ।

नाना विचित्रैः करणैरवकीर्णः स उच्यते ॥ २०३ ॥

द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।

अवपाणौ यदा स्यातां तदात्वर्धावकीर्णकः ॥ २०४ ॥

पणवैश्चादितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम् ।

'सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तः स उच्यते ॥ २०५ ॥

सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति तु ।

समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतः ॥ २०६ ॥

प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटवाद्यसमन्वितः ।

'उपयाति च गीतं यः स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥ २०७ ॥

तद्यथा । मुरज(.)पणवस्ततो दर्दरः । ततस्तदेव तदा प्रतियोतनम् । विद्योतनात् प्रति-
विद्युतः । इगुपधके (अष्टा. ३.१.१३५) ॥ २०१ ॥

(वाद्य इति) । विपमप्रचारयोगात् सर्वमार्गव्याप्तिश्चनाच्च दुर्गः ।
अविभक्ताक्षरपदं (क्षरपदो) वर्णविच्छेदः । द्रुतं नात्र (स्वेनात्र) गम्यत इति
यत् (दुर्गः) ॥ २०२ ॥

(समवृत्ताविति) । समवृत्तौ तु तुल्यकालप्रयोगे सति-पणववाद्यं यदा
मुरजवाद्यम्यावकीर्णतां न्यक्करं करोति तदाऽवकीर्णः ॥ २०३-२०४ ॥

(पणवैरिति) । यदा मृदङ्गोऽल्पयोगः पणववाद्यं प्रधानं तदा परि तस्यैव
क्षेपात् परिक्षिप्तः ॥ २०५ ॥

(सर्वातोद्यानीति) । सर्वैरातोद्यैरेकस्मिन् प्रयोगे निर्वाद्यमाणे एकरूपः
॥ २०६ ॥

(प्रशान्तेति) । प्रशान्तस्य गतिविरामस्य नियममनुवर्तमानो नियमा-
न्वितः ॥ २०७ ॥

चित्रं हि करणं यत्र वाच्येनैकेन वाच्यते ।
 घृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयः साचीकृतस्तु सः ॥ २०८ ॥
 कृतवोपरिगतं वाच्यं पणवो दर्दरोऽपि वा ।
 'प्रयाति मुरजं यत्र समलेखः स कीर्तितः ॥ २०९ ॥
 चित्रं बहुविधं वाच्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
 क्रियते यत्र संरब्धैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१० ॥
 सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च तत्समं समवायितम् ॥ २११ ॥
 यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
 गतिप्रचारे विहितः प्रकारो दृढ एव सः ॥ २१२ ॥
 एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाच्यसंश्रयाः ।
 गतिप्रचारे गीते 'वा रसभावानवेक्ष्य च' ॥ २१३ ॥
 प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।
 ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥ २१४ ॥

(चित्रमिति) । एकेनैव मुरजपणवदर्दरस्यान्यतमेन सर्ववाच्योचितान्यक्षराणि यदा प्रयुज्यन्ते तदाऽन्यस्य षाड्मुखीकरणात् साचीकृतः ॥ २०८ ॥

(कृतत्वेति) । यदेव मुरजेन वहनीयस्तदेवोपरिपाणिनेति प्रथमं दर्दरेण पणवेन वा क्रियते पश्चान् मुरजेन यत्र न (स)मवर्णोल्लेखात् समलेखः ॥ २०९ ॥

(चित्रमिति) । अममेन हि नानाक्षरत्वे चित्रत्वं चित्रलेखः ॥ २१० ॥

(सर्वेति) । विभक्तरूपैर्मार्गैर्मिश्रीकृत्य सर्वसमवायकृतः सर्वसमवायितः ॥ २११ ॥

(यस्त्विति) । स्वप्राधान्येन वर्तमानो मध्यमलयो येन तेन दृढः ॥ २१२-२१३ ॥

एवमुद्देशं परिसमाप्य प्रयोगे नाट्यपरिक्रमे जातिमार्गशुद्धे नृत्ते पुनरलङ्कारबाहुल्यमित्येतदाह । ये वै इति । प्रचारेण्विति । अथवाऽन्यस्य ॥ २१४ ॥

१ म. यत्रोक्तत्वेन । २ म. य. पूर्व दशधा परिकीर्तितम् । ३ म. प्रचारेण्वित्त्वा । ४ म. तु । ५ म. हि ।

प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामः । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः । तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकस्तस्य पाणविकदर्दरिकौ वामतः । एष प्रथममवनद्धकेन तस्य ततः कुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायकः । गायकस्य तु वामपार्श्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणेन चंशवादकौ । गातुरभिमुखं गायिका । इति कुतपविन्यासः ॥ २१५ ॥

तत्र ।

प्रयोगेषु प्रणेतव्यो देशस्थानवशानुगः ।

यथास्थानस्थितेष्वेव वामकातोद्यकेषु च ॥ २१६ ॥

एवमचलाकम्पितास्खलितासन्नो(नो)पविष्टेषु मार्दङ्गिकदर्दरिकपाणविकेषु शिथिलाश्चितवध्रस्तनितेषु यथाग्रामरागमार्जनालिप्तेषु मृदङ्गेपूरुद्वयनिपीडने तेषु निगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रका(हा)रकृतेषु दर्दरवादनविन्यस्तैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव तावत् त्रिसाम कर्तव्यम् ॥ २१७ ॥

पूर्वरङ्गे तावत् प्रयोगं दर्शयति । प्रयोगमिति । तत्र प्रत्याहारं तावदाह । तत्रेति । रङ्गसामाजिकसङ्गमे प्राङ्मुखरङ्गपराङ्मुख उपविष्टे सति यवनिकादानपूर्वकं कुतपविन्यासः ॥ २१५-२१६ ॥

तत्रादृष्टसिद्धये करिष्यमाणस्य त्रिसाम्नामु(णत्रिसामो)पक्रमाय प्रथमं भाण्डानीत्यं परीक्ष्याणीत्याह । (अचलेति) । अचले दृढे अकम्प्ये निष्क्रिये अस्खलिते उत्तानत एव आसने उपविष्टेषु मार्दङ्गिकादिषु शिथिलादिषु अश्रितान्यायतानि वायानि चभ्राकोटनकल्पितस्वरे(पि)त्यर्थः । यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेष्विति । ग्रामरागप्रयोगः । तथा वाद्यं जानीते । यथा ग्रामरागश्च गतिप्रधाने मार्जनासिद्धये यवादिचूर्णेषु लिप्तेषु । ऊरुद्वयेन समुत्पीडितं तस्मिन् सति । मुक्तप्रहारेषु दर्दरेषु । तथा ऊरुद्वयेन पीडनशिथिलं बाष्पाणकस्व । किमित्युक्तम् । देवतानां रङ्गे पूजितानामावाहनार्थं तत्रचिसर्जनार्थं त्रिसाम ॥ २१७ ॥

चित्रं हि करणं यत्र वाद्यैर्नैकेन वाद्यते ।

वृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयः साचीकृतस्तु सः ॥ २०८ ॥

कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि वा ।

प्रधाति मुरजं यत्र समलेखः स कीर्तितः ॥ २०९ ॥

चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।

क्रियते यत्र संख्यैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१० ॥

सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः ।

विचित्रश्च विभक्तश्च तत्समं समवायितम् ॥ २११ ॥

यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।

गतिप्रचारे विहितः प्रकारो दृढ एव सः ॥ २१२ ॥

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः ।

गतिप्रचारे गीते 'वा रसभावानवेक्ष्य च' ॥ २१३ ॥

प्रकारा जानयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।

ये च गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥ २१४ ॥

(चित्रमिति) । एकेनैव मुरजपणवदर्दस्यान्यतमेन सर्ववाद्योचितान्यक्षराणि यदा प्रयुज्यन्ते तदाऽन्यस्य पराद्मुखीकरणात् साचीकृतः ॥ २०८ ॥

(कृत्वेति) । यदेव मुरजेन वहनीयस्तदेवोपरिपाणिनेति प्रथमं दर्दरेण पणवेन वा क्रियते पश्चान् मुरजेन यत्र न (स) प्रमवर्णोल्लेखात् समलेखः ॥ २०९ ॥

(चित्रमिति) । अयमेव हि नानाक्षरत्वे चित्रत्वं चित्रलेखः ॥ २१० ॥

(सर्वेति) । विभक्तरूपैर्मार्गैर्मिश्रीकृत्य सर्वसमवायकृतः सर्वसमवायितः ॥ २११ ॥

(यस्त्विति) । स्वप्राधान्येन वर्तमानो मध्यमलयो येन तेन दृढः ॥ २१२-२१३ ॥

एवमुद्देशं परिसमाप्य प्रयोगे नाट्यपरिक्रमे जातिमार्गशुद्धे नृत्ते पुनरलङ्कारबाहुल्यमित्येतदाह । ये चै इति । प्रचारेष्विति । अथवाऽन्यस्य ॥ २१४ ॥

१ म. यनोद्वेगेन । २ म. यः पूर्वं दक्षया परीक्षितम् । ३ म. प्रचारेणैव । ४ म. तु । ५ म. हि ।

प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामः । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः । तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकस्तस्य पाणविकदर्दरिकौ वामतः । एष प्रथममवनद्धकेन तस्य ततः कुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायकः । गायकस्य तु वामपार्श्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ । गातुरभिमुखं गायिका । इति कुतपविन्यासः ॥ २१५ ॥

तत्र ।

प्रयोगेषु प्रणेतव्यो देशस्थानवशानुगः ।

यथास्थानस्थितेष्वेव वामकातोद्यकेषु च ॥ २१६ ॥

एवमचलाकम्पितास्खलितासन्नो(नो)पविष्टेषु मार्दङ्गिकदार्द-
रिकपाणविकेषु शिथिलाञ्चितवधस्तनितेषु यथाग्रामरागमार्जनालिप्तेषु
भृदङ्गेपूरुद्वयनिपीडने तेषु निगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रका(हा)रकृतेषु
दर्दरवादनविन्यस्तैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव तावत्
त्रिसाम कर्तव्यम् ॥ २१७ ॥

पूर्वरङ्गे तावत् प्रयोगं दर्शयति । प्रयोगमिति । तत्र प्रत्याहारं तावदाह ।
तत्रेति । रङ्गसामाजिकसङ्गमे प्राङ्मुखरङ्गपराङ्मुख उपविष्टे सति यवनिकादानपूर्वकं
कुतपविन्यासः ॥ २१५-२१६ ॥

तत्रावृष्टसिद्धये करिष्यमाणस्य त्रिसामानु(णत्रिसामो)पक्रमाय प्रथमं भाण्डानीस्थं
परीक्ष्याणीत्याह । (अचलेति) । अचले हृदे अकम्प्ये निष्क्रिये अस्खलिते
उच्चानत एव आसने उपविष्टेषु मार्दङ्गिकादिषु शिथिलादिषु अञ्चितान्यायतालि
वाद्यानि वध्राकोटनकल्पिनम्बरे(पि)न्यर्थः । यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेष्विति ।
ग्रामरागप्रयोगः । तथा वाद्यं जानीते । यथा ग्रामरागश्च गतिप्रधाने मार्जना-
सिद्धये यनादिचूर्णेषु लिप्तेषु । ऊरुद्वयेन समुत्पीडितं तस्मिन् सति । मुक्तप्रहारेषु
दर्दरेषु । तथा ऊरुद्वयेन पीडनशिथिलं वाप्राणकम् । किमित्युक्तम् । देवतानां रङ्गे
पूजितानामावाहनार्थं तत्रविसर्जनार्थं त्रिसाम ॥ २१७ ॥

तत्र ।

यामे चान्द्रमसं साम तत् प्रीणयति पञ्चगान् ।

दक्षिणे जालजं साम तदृषीन् प्रीणयत्यथ ॥ २१८ ॥

उदीच्यामपि चाग्नेयं तद्बृहद्देवतानि च ।

त्रिसाम कीर्तिनं सम्यक् त्रिसामत्वादुधैरथ ॥ २१९ ॥

त्रिप्रकारं त्रिगुणितं तथा त्रैयाङ्गिताश्रयम् ।

त्रिकलं षड्कलं चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥ २२० ॥

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥ २२१ ॥

समुदायस्तदपेक्षं (त्रिचा साकम्) । त्रिचा दिङ्गले झण्डुं प्रथमं साम । त्रिचा झण्डुं दिङ्गले द्वितीयम् । तिच (त्रिचा) झण्डुं झण्डुं तृतीयमिति । तदन्ते पूर्वर्द्धविधानमनुप्राप्य छन्दःसमेनाक्षरसमेन वा

तत्र घाम इति । गायतीति । दक्षिण इति । नयेन । जालजं ब्रह्मजालम् । ऋषींस्तर्पयति संगायतीति ॥ २१८ ॥

आग्नेयं वक्षिमुखवत् । तत्सर्वदेवतार्पणम् । त्रीणि सत्वपूर्वं विमर्जनम् । कं.....त्यत्रेति त्रिसाम । तदाह । त्रिसामत्वादिति ॥ २१९ ॥

एक एव गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरवैचित्र्यालिभिर्बध्ते । तदाह । त्रिप्रकारमिति । क्रमेणात्र वृतादीत्याह । त्रिगुणितमिति । वाद्यविधिमाह । अङ्गिताश्रयमिति । स्वरूपं तस्य त्रिकलं षडक्षरम् । तालस्तु त्रिकलः ॥ २२० ॥

तान्यक्षराण्याह ।

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

इति । गुरुलघुविभागमाह । यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितमिति । यत् एवं त्रिकाः ॥ २२१ ॥

समुदाय इति । तदपेक्षं त्रिकैरेति बहुवचनम् । ति (त्रि) चा साकमिति । तद्वयमक्षरपरिवृत्त्या त्रीन् भेदानाह । ....त्रिषू चाह । अञ्जलेति स्वरवारम् । झण्डुम् । अस्य त्रिसामोऽन्ते विधिमाह । तदन्त इति । पूर्वर्द्धविधिमाह । प्राप्येति । अनुकृतायां वाद्यविधौ । वहिर्गमनमाश्रयणादावुक्तम् । तद्वाधेन गुरुलघुयोगादनुसरणीयम् । ननु

वाद्येन बहिर्गीतविधानमनुवर्तितव्यम् । आसारितप्रयोगे च तत्त्वानु-
गतप्रायं वाद्यं विधातव्यम् । यत्र त्रिसामं स प्रत्याहाराय (रो यां)
चासाववतीर्णकोटी त (टिस्त) च वाद्यं प्रवर्तते । तत्रादौ तावद्वामोर्ध्वक-
प्रहारयुतं पश्चादालिङ्गनविमर्दनकरं गोपुच्छं च त्रिसामा विचित्र-
करणयुतं मार्दङ्गिकसर्वभाण्डिकमपि वाद्यं पश्चात् प्रवर्तनीयम् । पूर्वं
हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादनीया । स्त्रीवालमूर्खावकीर्णं च रङ्गे
कुतूहलजननसमर्थवाद्यमुपपन्नं भवति ॥ २२२ ॥

अपि च ।

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्ट(कु)ष्टमितरे जनाः ॥ २२३ ॥

तस्य (स्यैव) चान्ते ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य नर्तक्या अवतरण-
काले लघुवर्णसञ्चयमङ्गिकेऽङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यम् । गीत-
कसन्निपाते च लास्या (स्य) मनुवाद्यम् । तेन वृत्ताङ्गहारानुगतं करणवाद्यं
प्रयोज्यम् । आलिप्तमार्गेण जातिकरणान्वितमुत्थापने वाद्यं प्रयोक्त-
व्यम् । ततः परं परिवर्तनं चातुर्मार्गिकं शुद्धजात्याश्रयं चतुर्थकारप्रवेदेषु
वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति । नान्दीशुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं

प्रत्याहारस्य लक्षणमकृतम् । कृनमित्याह । यवान (या चासाव) वतीर्णकोटिस्तत्र
वाद्यमिति । अवतरणस्य मार्गेऽन्तरसर्वमार्गमिश्रवाद्यम् । अन्ये तु यावदवतीर्ण-
कोटिकोटीति पठन्तस्त्रिसामावतरणयोर्मध्ये सर्वभाण्डे वाद्यमिति मन्यन्ते । तत्र हेतुमाह ।
पूर्वं हीति । सिद्धं (दि) व्याचष्टे । स्त्रीवालेत्यादिना । कुतूहलजननमेव सिद्धिः
प्रधानमित्यर्थः ॥ २२२ ॥

आचार्या एतत्तत्त्वविदः । पण्डिताः वेद्याकरणादयः । स्त्रिय इति यत्र
मधुरम् । इतरे वालमूर्खादयो विकृष्टन्ति (मिति) प्रतिवृत्तम् ॥ २२३ ॥

तस्यैवेति । बहिर्गीतोत्तेजितस्य वाद्यस्यान्ते तु गीते । अङ्गुलिप्रचलन-
प्रायमिति । अतीवप्रायमित्यर्थः । गीतप्रयोगामिनये समाप्ते तदन्यसन्निपातात् प्रभृति
लास्यनृत्यमनुगतवाद्यं करणधातुयुक्तवीणावाद्यमिश्रम् । अन्ये तु वृत्तादिपट्कमत्रेत्याहुः ।
एवमुत्तरव । उत्थापने त्वालिप्तमार्गोचितजातिक्रियावाद्यम् । परिवर्तिन्यां
सर्वमार्गेषु शुद्धायां जात्यां करणाश्रितमिति । धातूचितं सन्निपाताश्रयोजना.....

योज्यम् । रङ्गद्वारे प्ररोचनाया जर्जरे त्रिगते चार्या चाद्वितमार्गाश्रितं
सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम् । महाचार्या वितस्निमार्गाश्रितं प्रदेशिनी-
ग्रहम् । एवं तावत् पूर्वरेखे भाण्डवाद्यमुक्तम् । नायकानां तु स्वस्थ-
गतिप्रचारं वक्ष्यामः । तत्र धंद्रांधंद्रां इति देवतानाम् । धंतांकेतां...
कृष्णकिटिप्रायं विप्राणाम् । वंयज्जकप्रायं मध्यमानाम् ॥ २२४ ॥

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाच्यम् ।

द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ॥ २२५ ॥

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डे च समं च गानेन ।

पुनश्चावस्थाकृतं वाच्यं वक्ष्यामि त्वरितगमने ॥ २२६ ॥

धंधंघेघेटं इत्येवं वाच्यं प्रयोक्तव्यम् ।

रथविपमादिगतमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम् ॥ २२७ ॥

(तत्रै)च पूर्वं सम्पग् लिखितं गतिप्रचारे तु ।

पुनरन्यावस्थायां वाद्यविधानं प्रवक्ष्यामि ॥ २२८ ॥

त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वाक्ता गतिप्रचारेषु ।

धंधंधंधंप्रायं तत्र तु वाच्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ २२९ ॥

नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात् ।

कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाच्यमिति ॥ २३० ॥

दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशयधन्यः ।

व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गधन्यो विधातव्यः ॥ २३१ ॥

दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रांधंद्रांधकुताम् ।

घेघेटाप्रायं खड्गविकलपङ्कवामनादीनाम् ॥ २३२ ॥

दद्यटवेप्रायं चेटकुसत्वादीनां थोकटखुलणेत्यादिकम् ।

यतिपाशुपतशाक्यादीनां धहुधहुधेघेप्रायम् ॥ २३३ ॥

स्येति । प्रदेशिनीपातेन यस्य ग्रहणं तत् प्रदेशिनीग्रहणम् । एवं पूर्वरेख इत्युपसंहृत्य
नायकविषयमाह । नायकानां त्विति । यद्यपि जातिविनिश्चययोगो गतिप्रचारे कृत-
स्तथापि ग्रहमोक्षे सन्धानयोगान्येतान्यक्षराणि तत्र मिश्रणीयानीत्येवं योजनमाहुः । अन्ये
तु विकल्पमिच्छन्ति ॥ २२४ ॥

गतिप्रचार इति गत्यध्याये (अ. १२) । चतुष्कल(ला) इति ।
आङ्गिकमुखद्वये ऊर्ध्वकालिङ्गके ॥ २२५-२३३ ॥

औपस्थापक निर्मुण्डवर्षवरादीनां

धेटांघोटंभांटाण्णाणाप्रायम् ।

वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां

खोंध्रोधोखोखो इति प्रायम् ॥

गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु धंकिटिप्रायम् ॥ २३४ ॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य
वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । एवं तावत् पुरुषवाद्यम् ॥ २३५ ॥

स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्यामः । तत्रोत्तमस्त्रीणां मध्यानां च
टोखधधियोघेटमधिके इति प्रायम् । अथ राजस्त्रीणां धंकिह्रमथिधि-
दोहकखुखुप्रायम् । धंकितिकिधिघटमटमथिधे इति ब्राह्मणीनाम् ।
अथ मध्यमस्त्रीणां वेद्याशिल्पकारीणां किटिण्णाणं थंकिर्धिघटमथि
हुणकिटिकिटिप्रायम् । टमधिकुण (केडखुखिलि प्रायं गीतं स्त्रीणाम्) ।
एवं तावत् सामान्यतोऽभिहितं स्त्रीणाम् । अवस्थान्तरितानां तु त एव
पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति । सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो
हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते । आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं
मार्गाश्रितं वाद्यं भवति ॥ २३६ ॥

अपि च ।

जातिमार्गप्रचारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

वाद्येयस्त्वसंकीर्णं स श्रेष्ठो वादको मतः ॥ २३७ ॥

अथान्तरवाद्यानि । अनुबन्धो विप्रहारितं सिद्धिर्ग्र(त्र)हणं
परिच्छिन्नमिति ॥ २३८ ॥

औपस्थापि(ष)को.....प्रतिनटः । निर्मुण्डो जातिरुत्तिः
॥ २३४-२३५ ॥

सामान्यतोऽभिनये सामान्याभिनये क्रोधादयः । आसां स्त्रीणाम् ।
अपतिगो वाद्यो दर्शिता इति । तदनुमारेण स्त्रीणामपि वाद्यं न केन्यं पुंनम् ॥ २३६ ॥

जातयः शुद्धा या इत्यादि व्याख्यातम् ॥ २३७ ॥

गानपरिष्कृतं च विना यद्वाद्यं तदुत्त(दन्त)रवाद्यम् । तद्युक्तं ॥ २३८ ॥

तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरवाद्यं यथा धोणाधोक्लृप्ते इति । पाठ्य-
विरामे विप्रहारितं यथा धंद्रांखोखोणा इति ॥ २३९ ॥

सिद्धिरपि ।

ऐश्वर्यं विस्मृते ज्ञान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।

सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया ॥ २४० ॥

सा च सिद्धिर्यथा समार्गकरणाश्रया कार्या विचित्रकरणा
पञ्चकला । अवस्थान्तरे पुनरेवमेव कृता भवति ॥ २४१ ॥

अपि (च)

साध्यविरामे वाद्यं परिपत्साधनकृते विरामे च ।

वस्त्राभरणनिपाते प्रकुर्यादभ्यञ्जने काले ॥ २४२ ॥

अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकम् । ध्रुवायो(या) ग्रहोपशमने
गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथारसं च पट्कलम् । तत्रोत्तमानां वितस्त-
मार्गाश्रितं द्रंद्रंक्लेवेके इति ॥ २४३ ॥

अथोत्तमस्त्रीणामङ्कितावाद्याश्रयणम् । खो खो खा इति ।
अथमानां खञ्जनकुट्टकस्थम् । यथा टेंकलाकिटिकिटिना इति ॥ २४४ ॥

अनुबन्धो नाम यदङ्गानुसारेणामिनयः । मध्यम एव वर्तना । प्रयोगकालवाद्यम् ।
अध्यायसमाप्ता(स्ता)वसान्तरवाक्यार्थछेदे विप्रहारितम् । यथा यशदशोपतामित्यत्र
विशेषेण प्रहार ॥ २३९ ॥

अशङ्कितविभवलोमेऽभिनयणाद्यादौ विधिः स्मृतः सिद्धिः । पूरणार्थं
सिद्धिग्रहणम् ॥ २४०-२४२ ॥

ध्रुवागाने भविष्यति समाप्ते च यद्वाद्यं ध्रुवापट्कपर्यन्तं नियतपट्कलत्वावधिकृतात्
परिच्छिन्नम् । तदन्तरवाद्यमेवोत्तरवाद्यविषये अङ्गैर्यभिन्नति । तत्रोत्तमानामि-
त्यादिना । ध्रुवाणां ग्रहणे उपशमने च यत् परिच्छिन्नं नाम चतुर्थमन्तरवाद्य-
मुक्तम् ॥ २४३-२४४ ॥

अथप्रासादिकीप्रावेशिक्याक्षेपिक्यवकृष्टासु । तत्र प्रासादिकी-
प्रावेशिक्योः समपाणौ विभक्तकरणं वाद्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिर्वि-
चित्रकरणं स्थितावकृष्टायामर्थसन्निपातकृतमिति । यथा धोण्णोधो
इति ॥ २४५ ॥

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २४६ ॥

अभाण्डमेकं गीतं तु परिवर्त प्रयोजयेत् ।

सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २४७ ॥

अथ द्रुतविलम्बितायां यथा । तलखो तलखो तलखो इति ।
अथाङ्गितायां यथा । धोणखोखोणके.....कुरुणाणाणा खोदं क्लखोके
इति ॥ २४८ ॥

अथोद्धात्यम् ।

सम्भ्रमावेगहर्षार्थं विस्मयोत्साहशोकजे ।

ग्रहे गानस्य यद्वाद्यमुद्धात्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥ २४९ ॥

मोक्षमिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा । खेन्नांतिकिठिदत्तकित्त-
किकिदोत्तगोगोगधेदोघेदघेघेरादो इति । य(अ)थाङ्गितायाम् ।
घटमधिबंधंखोखोणखोखोणखोखो चेणं डक्कणिप्कपणुडुप्प इति । अथ
नर्कुटखज्जयोः । योधंद्रांधंद्रांतकितांगुदुगुदु वे इति । अवस्थितायाम् ।
धंधंघेदंमटवेधेत्थिमटांकटत्थिमटत्थिकटकिटीथिटी इति । अथावकृष्टा-
याम् । घटमटत्थिरथिगुदुघेद (धोणबंधणणोणणं) इति ॥ २५० ॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणां गदिता मया ।

निष्कामे च प्रवेशे च त्वाक्षेपिक्यन्तरासु च ॥ २५१ ॥

तत्र ग्रहे यद्वाद्यं तदेव पद्मनाभेन स्फुटयितुमाह । अथ प्रामाद(दि)की-
त्यादि ॥ २४५-२४८ ॥

द्रुतायां ध्रुवायां विप्रहारितस्य ध्रुवादिविषये नामान्तरेण प्रयोगमाह । उद्धात्यम् ।
उन्मृष्टं हननं यथेति ॥ २४९ ॥

एवमुदीत्तापरप्राये ग्रहेऽभिधाय प्रथमप्रत्यये मोक्षे दर्शयति । मोक्षमिदा-
नीमित्यादिना ॥ २५०-२५१ ॥

एवं तालकलाज्ञाने मार्गद्विकेन प्रयतितव्यम् । भवति चात्र ।

अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्रज्ञं च वादकम् ।

चर्मघातकमि(इ)त्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २५२ ॥

अनेनैवविधानेन कार्यं वाच्यं प्रयत्नतः ।

अधमानां नर्कुदखञ्जपे(मे)दात् प्रयुक्तं च वर्णान्तरिका ।

अतःपरं प्रयक्ष्यामि त्वातोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २५३ ॥

त्रिधा 'कृतिर्मृदङ्गानां हारीतक्यवाश्रया ।

'तथा गोपुच्छरूपा च भवन्त्येषां च' रूपतः ॥ २५४ ॥

हरीतका(क्या)कृतिस्त्वङ्को यवमध्यस्तथोर्ध्वगः ।

आलिङ्गश्चैव गोपुच्छः आकृत्या सम्प्रकीर्तितः ॥ २५५ ॥

'तालत्रयं तथार्घं च मृदङ्गोऽङ्गिक इष्यते ।

मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥ २५६ ॥

'ऊर्ध्वकोऽपि तथा कार्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।

'अङ्गुलानि मुखं तस्य कर्तव्यं तु चतुर्दश ॥ २५७ ॥

तत्रास्य द्वौ सहनवी । सध्वरसहनन यत्र सयोगाक्षराणि बाहुल्येनान्यतासरणे
समानुसरण प्रयतितव्यमिति यदुक्तं तण्डुनाऽर्थग्रादेन तद् द्रवयितुमाह ।

अकालज्ञमतालज्ञमशास्त्रज्ञं च वादकम् ।

चर्मघातक इत्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । शास्त्रज्ञत्वं लक्षणज्ञता । तालज्ञता प्रयोगज्ञैश्वर्यम् । कालो हुतादि ।

तालध्वजःपुटादि । चर्म निहन्तीति जुगुप्सोक्ता ॥ २५२ ॥

लक्षणमित्याकार ॥ २५३-२५४ ॥

हरीतक्याकृतिरङ्गि(ङ्कि)कः ॥ २५५ ॥

सार्धतालत्रयो द्वादशाङ्गुलकः ॥ २५६ ॥

ऊर्ध्वको यथावृत्तिश्चतुस्तालश्चतुर्दशाङ्गुलमुखाकार ॥ २५७ ॥

१ अ क्रिया । २ अ गोपुच्छा च तथा सज्ञा । ३ अ तु । ४ अ तालत्रयं तानर्थताले च ।
५ अ एतदेव लक्षणमपि । ६ अ मुखं तस्य तु कर्तव्यं द्वादश वा प्रयोगक्षमम् ।

आलिङ्गश्चैव कर्तव्यस्तालत्रयमथापि च ।

मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २५८ ॥

दैर्घ्येण पणवश्चैव कर्तव्यः षोडशाङ्गुलः ।

कृशमध्याङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २५९ ॥

ओष्ठावस्य तु कर्तव्यौ तज्जैरर्धमङ्गुलम् ।

मध्यं च सुपिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥ २६० ॥

दर्दरश्च घटाकारो नवाङ्गुलमुखस्तथा ।

विधानं चास्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २६१ ॥

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठस्य समासतः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २६२ ॥

न ज्वरोपहतं चर्म न च काकमुखाहतम् ।

नापि दोषहतं क्लिन्नं न च धूमाग्निदूषितम् ॥ २६३ ॥

एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म निर्वर्त्यते गवाम् ।

शुद्धपल्लवसंकाशं हिमकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ २६४ ॥

अत्यामिपविहीनं तु क्लिन्नं वा चर्म कर्मणि ।

विदित्वैव सुवर्णानि चर्माण्याहत्य बुद्धिमान् ॥ २६५ ॥

आलिङ्गो गोपुच्छाकृतिः । त्रितालोऽष्टाङ्गुलमुखः ॥ २५८ ॥

दैर्घ्येण षोडशपरिणाहेनाष्टौ मुखतः पञ्चाङ्गुलः पणवः ॥ २५९ ॥

अङ्गु(ओ)ष्ठो यत्र चर्म विश्राम्यति । तेन सोर्ध्वो(धो)ऽङ्गुलमध्यतः । अङ्गुल-
द्वयस्थूलं तु काष्ठमित्यर्थः ॥ २६० ॥

नवाङ्गुलमुखो द्वादशाङ्गुलसुपिरः पीनोष्ठो घटाकृतिर्दर्दरः ॥ २६१-२६२ ॥

अथ मुखोपयोगलक्षणमाह । न ज्वरोपहतमित्यादि ॥ २६३-२६५ ॥

१ म. पणवमपि कर्तव्यो धीर्षः पवनिरष्टभिः ॥ २ म. मध्यमङ्गुलः ॥ ३ म. ओष्ठः .....
कर्तव्यः । ४ म. पीनोष्ठं च । ५ म. यद् । ६ म. न च ।

शीतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ।

वध्रैः सुललितैर्द्वित्रिगोमयैरक्तमार्जि(मर्दि)नैः^१ ॥ २३६ ॥

चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चात् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।

पुष्पावर्नस्त(र्त्त त)तः कुर्यात् त्रिवर्ति चन्द्रकाश्रया(य)म् ॥ २३७ ॥

कक्ष्याग्न्यं वै परिकरं ग्रीवाख्यं स्वस्तिकं तथा ।

'त्रिशातं च प्रकुर्वीत पुष्करे छाक्षिकानि तु ॥ २३८ ॥

दश तत्र हि वध्रास्तु प्रक्षेप्या वर्तिसंश्रयाः ।

द्व(द्वे) हित्वा त्वाक्षिके वध्र(ध्रे)तृतीये संप्रवेशयेत् ॥ २३९ ॥

सर्वेष्वेवं प्रयोगोऽयमाक्षिकेषु विधीयते ।

तन्त्रीभिः पणवं नह्येत् सुहृदाभिः समन्ततः ॥ २४० ॥

वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुचर्मणा ।

एवं मृदङ्गपणवाः कर्नेभ्यो दर्दरास्तथा ॥ २४१ ॥

पूर्य गोमयेनाक्तामृततः सुमर्दिनाः ॥ २३६ ॥

चन्द्रकैरिति । वध्रा निरवद्यास्तथा कार्या यथा चन्द्रकाकाराः कचिन् कचि-
द्बहुकुमुमवर्तनाकाराः । त्रिवर्तिमिति । त्रयाणां वध्राणामन्योन्ययोगेनावैचित्र्येण ॥ २३७ ॥

कक्ष्याग्न्यं वै परिकरमिति । येन म्कन्धे निवेश्यत इत्येतन् पणववत्
प्रवेशयेत् ॥ २३८ ॥

अक्षके साध्ये सति द्वे वध्रे बन्धयित्वा स्पष्टात्तवध्रेषु मध्ये तृतीये वध्रे
(प्र)वेशयेदिति पणवत्वम् ॥ २३९ ॥

तनस्त्रिमिर्वध्रीयात् ॥ २४० ॥

वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुचर्मणा ।

इति । घातदार्ढ्यं विनापि लम्बश्चरपवनवशादेव यथा मधुरशब्दादथो विचित्रा भवन्ति
य(त)था कुर्यादिति ॥ २४१ ॥

नवे मृदङ्गे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ।

गव्यं घृतं च तैलं च तिलपिष्टं तथैव च ॥ २७२ ॥

तथा ह्येतेन विधिना त्वाङ्गिकालिङ्गकोर्ध्वकान् ।

देवताभ्यर्चनं कृत्वा ततः स्थाप्या महीतले ॥ २७३ ॥

चित्रायामथवा हस्ते शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ।

उपाध्यायः शुचिर्विद्वान् कुलीनो रोगवर्जितः ॥ २७४ ॥

मतिमान् गीतितत्त्वज्ञो मधुरोऽविकलेन्द्रियः ।

सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ॥ २७५ ॥

मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।

ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥ २७६ ॥

आलिङ्गं स्थापयेत् पूर्वं कृते ब्राह्मेऽथ मण्डले ।

उर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् रुद्रनाम्नि निधापयेत् ॥ २७७ ॥

तिर्यगुत्सङ्गिकं सम्यग् वैष्णवे मण्डले क्षिपेत् ।

बलिपुष्पोपहारैस्तु पूजयेत् पुष्करत्रयम् ॥ २७८ ॥

पायसं घृतमध्वक्तं चन्दनं कुसुमानि च ।

शुक्लानि चैव वासांसि दत्वा लिङ्गे स्वयंभुवः ॥ २७९ ॥

त्र्यम्बकाय प्रदातव्यः सगणायोर्ध्वके बलिः ।

स्वस्तिकैर्लाजिकापुष्परूपपिण्डाष्टकैः सह ॥ २८० ॥

दातव्यं रोहणमिति । येन चर्मणा(णो) बाधं प्ररोहति तद् द्रव्यम् ।

घृत(तं)तिलतैलं तिलमूत्रं चेति । चर्मणि लेपः ॥ २७२-२७३ ॥

अथ मुरजपूजां यत्नेन कर्तव्या(व्या)माह । चित्रायामित्यादि । उपाध्या-

या(य) इति । मोरजिह्वाः(कः) ॥ २७४ २७६ ॥

आलिङ्ग(ङ्ग्य)म् ॥ २७७-२७८ ॥

स्वयम्भुवः ब्रह्मा(णः) ॥ २७९-२८० ॥

उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च भूषितः ।

बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तकौदुम्भरैः सह ॥ २८१ ॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्यः सर्वबीजगतोऽङ्गिकः ।

स्रग्वस्त्रालेपनैः प्रीतैश्चरुभिश्च सपायसैः ॥ २८२ ॥

वाचयित्वा द्विजैः स्वस्तिं दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।

पूजायित्वादिगन्धर्वान् पश्चाद्भग्नं समाचरेत् ॥ २८३ ॥

देवतानि च वक्ष्यामि येषां ते च भवन्ति हि ।

वज्रेक्षणः शङ्खकर्णो ग्रहश्चापि तथा महान् ॥ २८४ ॥

एतास्तु देवता विप्राः पुष्करेषु प्रकीर्तिताः ।

मृण्मयत्वान् मृदङ्गा(ङ्ग)स्तु भाण्डं भ्रमयतीति च ॥ २८५ ॥

सुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्यं तोदनादपि ।

भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽत्र पणवश्च विधीयते ।

धारं शङ्खं धारयति तस्माद् भवति दर्दरः ॥ २८६ ॥

उन्मत्तं धतूम् ॥ २८१-२८३ ॥

वज्रेक्षणादयोऽप्रतः पूज्याः ॥ २८४ ॥

अथ निर्घचनमाह । मृण्मयत्वान् मृदङ्ग इति । मुखे चेति मुखं मङ्गलं च करोति । भाण्डम् । भग्नं ह्य आदेशः । तदाह । भ्रमयतीति । रसयतीत्यन्ये पठन्ति । एके भणत इति च भाण्डमाहुः ॥ २८५ ॥

सुरजाः सर्वकरणादिषु सुरा(द् वेष्टनाञ्)जाता सुरजाः । ऊर्ध्वकरणमुन्नतं सौपर्यं च । अन्ये तु मुञ्जि(पा. धा. २५१)जिनति विक्रम.प(मग्न)रूपमूर्ध्वं समनु-
कुर्वन्तीति प्रातिपदिकाद् घात्प्रथे(पा. धा. १८१६)णिचि टिलोपे पचायन्(अ. ३०१.१३४)
सुरजा इत्याहुः । आतोद्यं तोदनात् । भाण्डस्यादौ प्रणीतः पणव इति ।
तेनैव पूर्वं व्ययहाराद् भ(प)ण व्यवहारे (पा. धा. ४३९) द्रव्यनिचयः । दर्दरः ।
तदाश्रयत्वाद् वाच्यमपि । नृणामन्ते(द् विदारणे) क्यचि रूपमित्युक्तमेव (३४-८४)
॥ २८६ ॥

सृष्ट्वा सृदङ्गान् पणवं दर्दरं च महामुनिः ।

मेघैश्च स्वरसंयोगं^१ सृदङ्गानामथासृजत् ॥ २८७ ॥

विद्युज्जिह्वो भवेद्दामे मेघः स तु महाखनः ।

ऐरावतो महामेघस्तथा चैवोर्ध्वके भवेत् ॥ २८८ ॥

आलिङ्गके तडिद्वांश्च नाम्ना चैव बलाहकः ।

दक्षिणे पुष्करो मेघः पुष्करो वामयोजितः^२ (कोकिलो नाम विद्युतः)

॥ २८९ ॥

सृदङ्गश्चैव नाम्ना तु ऊर्ध्वके नन्द्यथोच्यते ।

अङ्गिकः सिद्धिस्तिपेवमालिङ्गश्चैव पिङ्गलः ॥ २९० ॥

भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ।

अपूजयित्वा ह्येतान् वै नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ॥ २९१ ॥

करीपस्य तु सङ्घाते सृदङ्गं स्थापयेद् बुधः ।

सुसम्पा(ङ्गु)तानचलिता(तां)स्तथा च(चा)पतिता(न)पुनः

॥ २९२ ॥

आतोद्यपणबैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ।

शान्तिनिकर्मं प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९३ ॥

अथ मेघानां तत्राधिष्ठातृत्वं सूचयन् पुराकल्पमाह । मेघैश्च स्वरसंयोग इ(मि)ति । मेघगर्जितेन हेतुना ततः स्वरयोजनामाश्रित्य । पुष्करपत्रम्भु वर्णाः । पोडगेति भावः ॥ २८७ ॥

तेनोर्ध्वके ऐरावतः । आलिङ्गेन वामेन निनादः ॥ २८८ ॥

दक्षिणे त्वङ्गिके कोकिलः ॥ २८९ ॥

ऊर्ध्वके नन्दी । आङ्गिके सिद्धिः । आलिङ्गे पिङ्गलः ॥ २९० ॥

इति परमेधरगणविशेषाधिष्ठानद्वारेण सूचयन् तेषामप्यत्र पूज्यत्वमाह । भूतान्यन्ताद् वेदनीयानि तर्पणमनुभावनीयानि । येन तामृच्छली(तेषां प्रियो बन्धि) ॥ २९१ ॥

करीपस्य शुक्लगोमयद्वा(ग)भिर्गोपमये । यत्रैषा नर्मवद्वपिर्हतिर्न भवति ।

चत्वारः पणवाः कार्याः दशरूपविधौ पुनः ।
 आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ॥ २०४ ॥
 नाटके सप्रकरणे भाणके(णे) ग्रहसने तथा ।
 मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २०५ ॥
 गतिवाद्यतालपाठ्यग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
 छिद्राच्छेदविधिज्ञः सिद्धस्थाने भुवाकुशलः ॥ २०६ ॥
 कलरिभित्तमधुरहस्तः सुनिविष्टो रक्तमार्जनो धलवान् ।
 अवहितशरीरबुद्धिर्मृदङ्गवादी गुणैरेतैः ॥ २०७ ॥
 आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्भुजाङ्गकृतश्रमः ।
 प्रतिग्राही च (ग्रहीता) सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ॥ २०८ ॥
 स्वभ्यस्तकरणः सामे गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
 सुसङ्गीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ २०९ ॥
 भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः ।
 अभ्यस्तकरणश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ ३०० ॥
 निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्ती विधानचित् ।
 वादनान्तरवादी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ ३०१ ॥

सङ्घातानन्योन्यविक्षिप्तान् ॥ २९२-२९६ ॥

कलश्चतुरो रिमितो दीप्तो मधुरः श्रुतिमुखदो हस्तो गम्येति । सुक्षिप्तो
 दृ(ष्ट)ो दृष्टा(दो)ग्रह ॥ २९७ ॥

प्रतिगृ(ग्र)हीता सिद्धीनामिति ॥ २९८ ॥

अन्तरवाद्यत्र । गुणिता अगम्यस्ता ग्रहा ग्रहमोक्षमन्धयो (ये)न । सुप्त
 सङ्गीतप्रयोगमेलनिसा जानातीति तथोक्तम् ॥ २९९ ॥

भ्रान्तेत्यत्र भ्रमणक्रियाचतुर ऊर्ध्वाध.म्यिरश्च हस्तो यस्य ॥ ३०० ॥

वादनस्य मुरजवाद्य(द्या)न्तरं मध्यान्तरं चेति विशेषश्च ॥ ३०१ ॥

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
 प्रोक्तं वाद्यं सर्वलोकानुभावात् ॥
 नोक्तं यच्चेदागमाद्वस्तुबुद्ध्या
 सद्भिः कार्यं मार्गजातीः समीक्ष्य ॥ ३०२ ॥
 स्फुटप्रहारं विशदं विभक्तं
 रक्तं विकृष्टं करलेपनं च ॥
 त्रिमार्जनापूरितरागगम्यं
 मृदङ्गवाद्यं गुणतो वदन्ति ॥ ३०३ ॥
 वाद्ये तु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
 शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ॥
 वाद्ये च गीते च हि सु(सं)प्रयुक्ते(क्तो)
 नाट्यप्रयोगे(गो)न विपत्तिमेति ॥ ३०४ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नामाध्यायश्चतुर्विंशः ॥

नोक्तं यच्चेदिति । हुडुका विसिंक्षानशङ्कामात्रमेतत् । वस्तुतस्तु न
 तर्ह्यमुक्तमिति दर्शयति ॥ ३०२ ॥

विकृष्टमिति । आराच्छ्रवणयोग्यम् ॥ ३०३ ॥

नाट्यस्य वदन्ति वाद्यमिति । पञ्चधेति साम्यात् प्रतिष्ठितं भवति ।
 तदाह । गीते । वाचाऽपि तु सम्प्रयुक्तो नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ।
 गीतातोयाभ्यां रामरावणादिविशेषास्पृश्येनैव रसभावचर्चणौचित्यमाधीयते साम्यं च यतो
 भवन्ति सर्वाः सिद्धय इति शिवम् ॥ ३०४ ॥

नाटान्तसादाशिवमक्तिधाम

सन्तानकृत्यः कखिलमिधानः ।

रात्रिन्द्रिवं तस्य सुतेन दृष्टा

सुपुष्कराध्यायममाप्तिवृत्तिः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभि(न)वगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तायभिनवभारत्यां
 पुष्कराध्यायश्चतुर्विंशः ।

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्स्त्रिंशोऽध्यायः ।

भिन्नपाठक्रमः ।

तलातोयविधिस्त्वेप मया प्रोक्तः समासतः ।
 अबनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥ १ ॥
 आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च ।
 मृदङ्गपणवानां च दर्दरस्य तथैव च ॥ २ ॥
 गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
 विस्तारगुणसम्पन्नमुक्तं लक्षणकर्मतः ॥ ३ ॥
 अनुवृत्त्या तयोः स्वातेरातोद्यानां समासतः ।
 पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निवृत्तिं सम्भवं तथा ॥ ४ ॥
 अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्वै दुर्विने दिने ।
 जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ॥ ५ ॥
 तस्मिन् सरोनिपण्णे^१ च प्रविष्टः^२ पाकशासनः ।
 धाराभिर्महतीभिश्च कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ ६ ॥
 पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
 पुष्करी(रा)णां^३ कलरवः पत्राणामभवत्तदा ॥ ७ ॥
 तेषां^४ धीरकलं शब्दं निशम्य स^५ महामुनिः ।
 आश्चर्यमिति सम्प्राप्तमवधारितवान् स्वयम् ॥ ८ ॥

केचिदेकवक्त्रजं केचित् त्रिवक्त्रजं केचिन्निर्वक्त्रजमिति ।
 यथा रेफः सर्ववक्त्रेषु । दका(र)धकारावालिङ्ग्यवामके । आलिङ्ग्य
 दक्षिणे मकारः । वामोर्ध्ववो(र्ध्वो वा) गकारः । कचिदालिङ्गेऽपि
 लाघवार्थं धकारः कर्तव्यः । एवं नत्र प्रतिषेधो न कार्य इति नु(नो)चुं

स्वरव्यञ्जनसंयोगः' पञ्चपाणिः 'प्रगतानां' समपाणिर'र्धपाणिर'र्धपाणिः प्रदेशिनी चेति । एते नीच(नि)गृहीतार्धगृहीतमुक्ता भवन्ति । तत्र समपाणिहतो मकारः स निगृहीतः । दकार'पकारा अक्षतार्धगृहीताः । अर्धपाणिप्रहताश्च'कार(क)कारखकारगकारङकाराः । पार्श्वपाणिप्रहता निगृहीताश्च तकारथकारहकाराः । अर्धार्धपाणिप्रहताश्च प्रदेशिन्या हताश्चालिङ्गे 'मकारङकारणकाराः । मुक्ताश्च विहस्तप्रहस्तप्रहता अपि 'द्रङ्प्रङ्क्लेङिति । मुक्ताश्च 'कुद्ध(द्धा) इत्यर्धपाणि'प्र(ह)तोऽ-(ता अ)र्धनिगृहीताश्च । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्यं प्रहृतम् ॥ ९ ॥
कुतः ।

पोडशैव तु दृष्टानि वाचयान्यक्षराणि तु ।

अनेनैव तु योगेन योज्यं वा(क्)करणं बुधैः ॥ १० ॥

चतुर्मार्गमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।

अङ्गितालिप्तमार्गौ तु वितस्तो गोमुखस्तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते प्रहारकरणाश्रयाः ॥ ११ ॥

तत्रालिङ्गमृदङ्गप्रहारयुक्तस्त्वङ्गितो मार्गः ।

वामोर्ध्वगप्रहारयुक्तस्त्वालिप्तमार्गः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणोत्क्षिप्तप्रहस्तो" वितस्तमार्गः ।

आलिङ्गकरणबहुलः सर्वपुष्करप्रहतो गोमुखमार्गः ॥ १३ ॥

इति । तत्राङ्गित"प्रहारजो यथा । मट्टकत्थितघटघण्टाघट्टंगत्थि
शृंगमगत्थिमगघण्टां सन्धित्थ इत्याङ्गितो मार्गः ।

इदानीमालिप्तमार्गः" । आलिङ्गकरणबहुलः सर्वादधो मामादधो
मांगुदुधेंगुदुरनुदुधेंघेन्द्रं "घेन्द्रामाङ् ।

१ संयोगः । २ प्रहतानां । ३ अर्धार्धपाणि । ४ अक्षरार्थः । ५ वकारः । ६ इकारः ।
७ ऋऌऌऌऌऌ । ८ कुन्ना । ९ प्रहता निट्- । १० प्रहतो । ११ प्रहारजो । १२ मार्गः दधो ।
१३ घेन्द्रोनी ।
ता. ५९

आलिप्तमार्गचायं विज्ञेयं चादकैरेवम् ।

इदानीं वितस्तमार्गः । तकितां तकिता 'क्लिन्नां किन्तान्धि संकेता उदुहुदुकेन्तां वितस्ते स्यात् । अहुलिप्रचालनावर्तितो' नकारो मुक्तश्च स एव स्थस्तिकोनो ध्वा' कुकयोरर्धनिगृहीतः । तयोरेव सम- हस्तदर्शनात् प्रचालनात् 'हकारो मुक्त इति । 'धत्थतित्थडित्थडित- किता खदेङ् खदेङ् गुरुखेन्दु खेण्डश्चत्थित्थित्थित्थित्थित्थित्थां' विधातव्याः । एवं वितस्तमार्गगणे 'लमकरवर्जिताः प्रहाराः स्युः । ऊर्ध्वमार्गेण विद्योयो' कार्या(यं)श्च गोमुख्याः । "खगमत्थिमदटवेण्डाखुखुणं" 'खरखेण्डां खेदुङ् खुणुमां दुणकितिकिन्तिकिटिमां" खुखुणुद्वेधे" धोधा विधातव्या ।

इदानीं गोमुखीवाच्यम् । डेणघेण्डणखुखुन्धु'लघुदुलेङ्' घट- मटडाङ् दुणुबुणांत्थि घटंघिटिमां कुकुटाडुडुणुवेङ्किदिमाङ् धे धे खो खो च गोमुख्याः ॥ १४ ॥

ये त्वालिप्तसमुत्थाः सर्वमार्गैस्तु ते विधातव्याः ।

ग्रहणाक्षरसन्धानेऽप्याद(दि)खदज्ञाद् ग्रहो भवति ॥ १५ ॥

एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।

चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥ १६ ॥

धृङ् 'धृङ् घटघङ् मत्थित्थिमदामदत्थिदिङ्मनघेङ् कृङ्कृङ् किङ्काङ् त्वङ्गिते वाच्यम् ।

मद्रा तकिता धृङ् 'धृङ् 'ओ किटि घेडाङ् गंत्थि' किटिकेत्था "यकुताकितां किरटामिति संयोगो वितस्तेस्तु 'ओमाङ् गुदुघेङ् घेघेघेण्डां घेघेटद्गमां ।

१ केन्ता । २ नादावर्तितो । ३ ध्वा । ४ हाकार । ५ धिच । ६ ति । ७ क्ता । ८ मार्गे । ९ लमर । १० विज्ञेया । ११ घट । १२ पर । १३ टिमां । १४ द्वेयोधोवि । १५ द्धु । १६ खेङ् । १७ ह्या । १८ धृङ् । १९ मत्थि । २० पिङ्गाङ् । २१ धृङ् । २२ ओ । २३ गंथि । २४ यकुता । २५ ओ ।

आलिप्ते संयोगे कार्याऽयं वादने तज्ज्ञैः ॥

घैघेटत्थिकदांगुदुघेङ्घ घेटां घेण्डां 'धिमिति'त्थिधंकेसरेघेगधे
णोणोणमिति वैष गोमुख्याः । उक्ता मार्गाः ।

एतेषां पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः । समो विषमः समविषम
इति । वामोर्ध्वगयोर्बामसव्ययोरङ्घ्रितामार्गेऽपि कार्यः । समप्रचार-
स्त्वाल्लिप्ते वाद्यकरणे तु बाध्वर्थं (ग) सव्यानां ग्रहणे वामस्तु कर्तव्यः ।
सव्योर्ध्वगमनानां सव्यो विषमप्रचारे तु ॥ १७ ॥

एवं स्वस्तिक योगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत्तु हस्ताभ्याम् ।

माने वितस्ति संज्ञे ग्रहते विषमः प्रचारः सः ॥ १८ ॥

स्वच्छन्दकस्तु करयोः शेषः ग्रहतेषु मार्गकरणेषु ।

अङ्घ्रितगोमुखयोगात् समविषमो हस्तसञ्चारः ॥ १९ ॥

शृङ्गारहास्ययोर्वाद्यं योज्यं तथाङ्घ्रिते मार्गे ।

वीराङ्घ्रितरौद्राणां वितस्तमार्गेण वाद्यं स्यात् ॥ २० ॥

करुणरसेऽपि च कार्यं वाद्यं चाल्लिप्तकरणमार्गेण ।

वीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुख्याः ॥ २१ ॥

रसत्वभावयोगं दृष्ट्वाऽभिनयं गतिप्रचारं च ।

वाद्यं नित्यं कार्यं यथाक्रमं स्थानसंयोगात् ॥ २२ ॥

एतत् ग्रहतविधानं कार्यं मार्गाश्रिते रसैः सम्पक् ।

वक्ष्याम्यतश्च भूयो दर्दुरपणवाश्रितं वाद्यम् ॥ २३ ॥

तत्रातिवादिनं स्यात् मुखानामग्रतो यत्र ।

यत्त्वनुगतं मृदङ्गन (ङ्गं) मृदङ्गादनुवादितमुच्यते तु तद्वाद्यम् ॥ २४ ॥

'समवादितामृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्प्येन यद् वाद्यम् ।

'कलशचं पणवमुत्तां दोह्यां ब्रुहुलाम्' ।

एते वर्णा नित्यं पणववाद्ये प्रयोक्तव्याः ॥ २५ ॥

किरिखिण्डां 'धोणोथोत्रहुला' किरिखिण्डां णोणोणाणाश्च किरि-
फण्डां 'मादामदत्ति टे टे दोण्णां पणवाद्यं तस्य प्रहृतं कार्यं कनिष्ठा-
नामिकाग्रैणैव' ॥ २६ ॥

प्रशिथिलचञ्चितकक्ष्ये पणवे कङ्कार एकप्रकारस्तु ।

तथै(धा)न्ततः प्रहारः पणवे कार्यः प्रशिथिल(लं) 'वक्ष्ये ॥ २७ ॥

कप्पररकृतः प्रहारः 'सोच्छ्वासे तु पणवे विघातव्याः (व्यः) ।

शेषा भ्रान्तकरणसंयोगात् संयोगकृता विघातव्याः ॥ २८ ॥

धोकारस्तु सारजे पणवे कथ्याञ्चिते तु संभवति ।

जैणकरो" युक्तो ह इति पणवप्रकारः स्यात् ॥ २९ ॥

तिर्यग्गृहीतवादननखवर्तितमिष्यते प्रहारोऽप्यम् ।

कुहुलां कुहुलां "केमससिन्धिः कुहुलामितीत्यं प्रकारः स्यात् ॥ ३० ॥

एवं च सङ्करकृताः प्रहाराः शुद्धाः प्रकीर्तितास्तज्ज्ञैः ।

दर्दुरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र वर्गिकाभावं केचिदिच्छन्ति मिश्रितं केचित् ।

केचिद् युगपत्करणं केचित् पर्यापकरणं तु ॥ ३२ ॥

"एकैकसम्प्रयुक्ता वर्गानुगतास्तथैव सम्प्रयोक्तव्याः ।

घेता कथं त्रैवो" कुहुलां तकिता मृदङ्गेषु ॥ ३३ ॥

अथ दरे "दङ् दरेङ् कुहुलां मटंथि पणवे च ।

धंमटं" हिंसं कुहुलां मटत्थि देङ् वेङ् विमिश्रितस्तु ॥ ३४ ॥

१ समवादिता । २ कलशा । ३ ली कुहुलां ब्रुहुलाम् । ४ धोणोणो । ५ ली । ६ म ।
७ प्रक्षेपेव । ८ पक्षे । ९ स्त्री । १० वारो । ११ कमकिमिङ् । १२ एङ् । १३ एव ।
१४ दङ् । १५ टायेव ।

एभ्यो येऽन्ये शेषा न मिश्रा एवं नित्यशः कार्याः ।
 पूर्वेऽपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ३६ ॥
 अथ युगपत् करणं कुहुलाणणां^१ खुखुणोखेद्रोमादोण्णा
 'धयोधौत्थि द्वे योज्यं पणववाचम्^२ 'ध(धु)र्यकृतं च
 कमशः करणं परिवादने के(दके)^३ 'न कर्तव्यम् ॥ ३७ ॥
 'भटभेभेधोधोणाणकिरिणि किण्णाकृतं चेति ।
 पणवस्याचारबन्धे कार्यं धाखुखुणेति वाद्यत्रयम् ॥ ३७ ॥
 भूयः कृतं च प्रतिकृत(तं) मार्दङ्गिकदार्दुरिकाभ्यां तु ।
 यद्यत् कुर्यात् समुखं प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ॥ ३८ ॥
 अनुगच्छतमक्षरवृत्तं तदेव वाद्यं तु पणवेन ।
 न हि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु^४ 'वाद्य(दन)मनन्तज्ञैः ॥ ३९ ॥
 समसर्हिं तत्र हि तन्न लक्ष्यते पादसञ्चारे ।
 उपरिकरणं^५ 'यथेष्टं कर्तव्यं पणवे मृदङ्गे च ॥ ४० ॥
 तद्वत् 'प्रहारकरणं मृदङ्गवाद्ये विधातव्यम् ।
 प्रायेण सर्ववाद्येष्वौ पणवग्रहाः प्रयोक्तव्याः ॥ ४१ ॥
 वक्ष्याम्यतः परमहं दसृक्^६ चेत्ततिता^७ 'केसदेङ् ।
 केसदेवेदेरेभिण्णत'^८मितनिमत्थि ॥ ४२ ॥
 इति दर्दुरे प्रहरः कार्यो मुक्ते निपण्णे च ।
 कार्यस्तत्र णण्णारेद्रेग्रेधिकित्थि^९ दक्किक्किरणे ॥ ४३ ॥
 वामेन तु 'क्षित्थिक्कसं(लं) तत्तवृ(ष्ट)ष्टैः^{१०} कराग्रेण ।
 मुक्ते तमिति चैव निगृह्याशीघ्रकरणानुबन्धास्थितिरेव हितकं
 स्यात् ॥ ४४ ॥

१ ण्ण ण्णा । २ येषोपोधि । ३ धु । ४ दकेन । ५ टटे धोण्णकि । ६ वाग्दमनं
 तशेः । ७ रं । ८ प्रहार । ८ हो । १० एष्टदेष्टे । ११ तति । १२ ण्णति दक्षिणारेण ।
 १३ क्षिप्ते हंसारव पृष्टीक ।

इति दर्दुरे प्रहारे वक्षाम्यूर्ध्वकरणजातम् ।

रूपं कृतं प्रकृतिं (प्रतिकृतं) प्रतिभेदो रूपदोषमोघश्च ।

पष्ठी (ष्ठं) वै 'प्रकृति (प्रति) शुष्के (ष्कं) ह्येते (त्तञ्) ज्ञेयाः (यं)

(हि) करु (र) णा (ण) जातम् ॥ ४५ ॥

तत्र रूपं नाम विहस्तकरणकरणम् । यथा ।

'गंखुखुणखुवंक्रमंथिमत्थेत्तरधयं घन्तिमंथिघेण्डां ।

करगुडरणकिटिउंखेघडंघेघडं घेक्कुमिति रूपम् ॥ ४६ ॥

'प्र (ति) कृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमप्युद्भावयति । यथा ।
'गंखुवण' खुं क्रमत्थि वगंरघटां घटं त्थिधं क सां गुदुं घं कुहलां ह्नां
दोघोघोणा इति ॥ ४७ ॥

कृतप्रतिकृताख्यं प्रतिभेदो नाम युगपत् कृते करणे मृदङ्गानां
यदुपरिकरणेन गच्छति । यथा । घोघोणाखोकुहुलां लणाणात्थि
कट्टामटात्थिदधिघेण्डाम् ।

एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः ॥ ४८ ॥

विरूपदोषं नाम विरामकृतैः । यथा । खुखुण्णाणोमटधंघेण्डा
'मदघेण्डामत्थि' आंधोमिति वाच्यं रूपदोषं तु ॥ ४९ ॥

प्रतिशुष्कं नामानुस्वारो मार्दङ्गिकपाणविकदादुर्गिरिकाणाम् ।
यथा । घटमटत्थिदुणघेड् किटिघेड् घोड् घोणडा घोणं घोण खोखो
खेकुदुकुदु किटकिट बखोत्थिणणत्थि ॥ ५० ॥

चतुष्कारूपे सर्वमाण्डे विरामे द्रुतपाणिलयो नद्योघवा (व)-
दोवः । यथा । थंकिटिमंथि"वठिकिटिघिटि घेड् घेण्डापटाणं घोण
घोण घट घटगु"दु घेड् गंधेति"रिणगेगं थो थो तथो "घघु ॥ ५१ ॥

१ प्रतिहतं । २ वं । ३ क । ४ प्रतिहतं । ५ ख । ६ धंकां इदुपेड् । ७ लाणणात्थि ।
८ मम् । ९ टपोडाम् । १० आणो । ११ थिथिकिटिघेड् । १२ इ । १३ किरिणि । १४ घघ ।

करणानां समा'योगं करणेषु विधीयते ।

अनेन (नैव) विधानेन योज्यं वाक्करणं बुधैः ।

यतिना(र्ना)म समा स्रोतोगता गोपुच्छचे(जे)ति च ॥ ५२ ॥

यतिपाणि(णी)नां त्रिविधः संयोगः । स च त्रिप्रकारो भवति । यथा । 'राद्धा(द्धं)विद्धां(द्धं) शय्या(म्या)गतम् । एवम् ।

त्रिप्रकारः संप्रयोगः करणेषु विधीयते ।

'अपपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थिता लयाः ॥ ५३ ॥

गोपुच्छा च यतिवाद्यं तद्वै 'शम्यागतं भवेत् ।

यथाऽवगीतिप्राधान्यं मार्गश्चैव च दक्षिणः ॥ ५४ ॥

'अत्युक्त(त्त)मेषु पातेषु वाद्यं शय्या(म्या)गतं भवेत् ।

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यं तथैव च ॥ ५५ ॥

समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्ववेत् ।

स्थित्ताल्लयात् प्रभृत्येषां प्रमाणं सम्प्रवर्तते ॥ ५६ ॥

कार्यहानिः 'कुलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ।

यतयः पाणयश्चैव या वै वाद्यसमाश्रयाः ।

यथाक्रमं विकर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य च ॥ ५७ ॥

तिस्त्रो मार्जना नाम ।

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कार्मारवी पुनः ।

तिस्त्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ ५८ ॥

गान्धारो वामके कार्यः पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।

ऊर्ध्वगे मध्यमश्चैव मायूर्यश्च स्वराश्रयाः ॥ ५९ ॥

१ सम । २ तनेनैव । ३ रादं विद्धं । ४ भय । ५ शय्या । ६ अत्युक्त । ७ भवेत् ॥
वर्तितो वृत्तिमार्गः स्याद् दक्षिणो गतिवादयोः ॥ पातेषु तममध्ये विद्धं वाद्यमुदा हृतम् ॥ तथा वाद्यप्रपातं
च परिपाणिः समा यतिः ॥ भूतथापि लयो यत्र रादं वाद्यं तु तद् भवेत् ॥ स्थितान् । ८ कर्तना ।

वामके पुष्करे पङ्क्तौ ऋपभो दक्षिणे तथा ।
 धैवतश्चोर्ध्वगे कार्यं अर्धमायूरकाश्रयाः ॥ ६० ॥
 ऋपभः पुष्करे वामे पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।
 पञ्चमश्चोर्ध्वगे कार्याः कार्मारव्याः स्वराश्रयाः ॥ ६१ ॥
 एतेषामनुवादी तु जातिरागस्वरान्विताः (तः) ।
 आलिङ्गे मार्जनं प्राप्य निषादस्तु विधीयते ॥ ६२ ॥
 मायूरी मध्यमग्रामेऽप्यर्धां पङ्क्तं तथैव च ।
 कर्मारवी च कर्तव्या साधारणसमाश्रयाः (या) ॥ ६३ ॥
 स्वरा ये स्यापिनो यान्ति श्रुतिसा (धा) रणाश्रयाः ।
 त एव मार्जनं कृत्वा शेषाः सञ्चारिणः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 वामोर्ध्वगाभ्यामाहार्या कार्या वै लेपनं स्वराः ।
 शैथिल्यादायतत्वाच्च कार्यस्त्वलिङ्गकान्तिके ॥ ६५ ॥
 शैथिल्यं च यतं चैव वर्धापीडनमर्दधात् ।
 एवं स्वरोद्भवः कार्यो मार्जनास्तु प्रयोक्तृभिः ॥ ६६ ॥
 मार्जनं तु मृदा कार्यं वामगोर्ध्वगयोस्तथा ।
 लक्षणं मिश्रिकायास्तु गदतो मे निबोधत ॥ ६७ ॥
 निःशर्करा निःसिकता निस्तृणा निस्तुपा तथा ।
 न पिच्छिला न विशदा न क्षारकटुका तथा ॥ ६८ ॥
 नावदाना (नवाकृष्टा) न चाम्ना (म्ला) ना न वि (वि) रक्तदा ।
 मृत्तिकालेपनं ह्येषां यथाकार्यं तु मार्जनम् ॥ ६९ ॥
 नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या मृत्तिका भवेत् ।
 तोयाव (प) सरणश्लक्ष्णा तया कार्यं तु मार्जनम् ॥ ७० ॥

१ या । २ हे । ३ या । ४ ना । ५ द्वित्वे । ६ चा । ७ कृता । ८ तु । ९ तथा ।
 १० नवाकृष्टा न चा । ११ सा । १२ तोयावसरण ।

बहुका या(ह्य)वदाता तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।

सतुपा न स्वरकरी श्यामा यत्र न दृश्यते ॥ ७१ ॥

तत्र गोधूम(चूर्ण) वा यवचूर्णं च दापयेत् ।

यवगोशुच्छचूर्णस्तु^१(न्तु) कदाचिदुपभु(यु)ज्यते ॥ ७२ ॥

एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकरो भवेत् ।

एवं तु मार्जनायोगाच्छ्यामा स्वरकरी भवेत् ।

त्रिसंयोगस्य वक्ष्यामि लक्षणं द्विजसत्तमाः ॥ ७३ ॥

त्रिसंयोगो नाम 'गुरुसञ्चयो लघुसञ्चयो गुरुलघुसञ्चय इति ।
तत्र गुरुसञ्चयो नाम गुरुस्थितत्रयवृत्तम् । यथा । त्रितटां त्रिकितां
त्रिकितां घतित्ति^२ मत्ति^३ मतथीत्थं घटमथिमावेद् घण्टामटयामेवं गुरु-
लघु स्यात् ॥ ७४ ॥

लघुसञ्चयो नाम लघुद्रुतलयप्रवृत्ते यथा । घटमट^४घटमत्थि-
मटात्थिघटघटद्वुकते लय(घु)संचय इति संयोगा ज्ञेया मृदङ्गवाद्यप्रयो-
गज्ञैः । (त्रि) 'प्रकृतिर्नाम तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ॥ ७५ ॥

अक्षरसदृशं वाद्यं पदवर्णसमं तथैव प्रवृत्तम् ।

समं सुविभक्तकरणयुतं तत्त्वं वाद्यं विधातव्यम् ॥ ७६ ॥

समपाण्यर्प(व)पाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगम् ।

वाद्यं पाण्यं भवेदनुगतं च नैककरणाश्रयम् ॥ ७७ ॥

(उ^५)पर्युपरिपाणि^६(समं) द्रुतलयं च (विज्ञेयम्) ।

आविद्धकरणबहुलं वाद्यं योज्यं बुधैरोघम् ॥ ७८ ॥

सर्वस्यैव तु वाद्यस्य अष्टौ साम्यानि भवन्ति ।

अक्षरसमं तालसममङ्गसमं लयसमं च ।

न्यासाव(प)न्याससमं पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

१ चूर्ण । २ न्तु । ३ गुल्लु । ४ त्रि । ५ त्रि । ६ टकटघट । ७ विप्रह । ८ घ ।
९ उपर्यु । १० पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ।
ना. ६०

यद्वृत्तं तु भवेद्भानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।

तद्वृत्तं तु भवेद्वाचं तदक्षरसमं स्मृतम् ॥ ८० ॥

ध्रुवाणां ग्रहप्रोक्षे तु कलान्तरकलासु च ।

यथा(द)ङ्गं क्रियते वाचं तदङ्गं सममुच्यते ॥ ८१ ॥

यत्प्रमाणं भवेद्भानं कलाकालप्रमाणतः ।

तत्प्रमाणं तु यद् वाचं तद्वै तालसमं भवेत् ॥ ८२ ॥

सम(मा) स्रोतोगता वापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।

यद्विधं तु भवेद्वाचं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥ ८३ ॥

'न्या(न्या)सान्ध(प)न्यासयोगस्तु स्वराणां हि यथा भवेत् ।

वंशवैणोद्भवं वाचं न्यासाव(प)न्यासजं तथा ॥ ८४ ॥

समपाण्युपपाण्यो(ण्यु)क्तं तथैवोपरिपाणिजम् ।

गीतानुगं च यद्वाचं स्मृतं पाणिसमं तु तत् ॥ ८५ ॥

अष्टादशजातिकमिति यद्वृत्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यथा । शुद्धा एकरूपाऽऽदेशा गुरुर्वाऽऽदेशरूपा पर्यायो(या)विष्कम्भः पर्यन्त आरम्भो(म्भः) पाणिसमं ता(मस्ता) दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चिन्तिता एवं वाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा सम्प्लया विधूतमिति ॥ ८६ ॥

एतासां जातीनां लक्षणमभिध्याख्यास्यामः । तत्र ।

एकाक्षरं द्व्यक्षरं वा यद् वाक्यं(चं) सार्वमार्गिकम् ।

भवेत् करणयोगे तु सा शुद्धा नामतो यथा ॥ ८७ ॥

धलोखोथकामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता । सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां भवेद्जातिः ॥ गोमुखीमङ्गिका(ता)लिप्तौ^१ वितस्नं चाश्रि-
ता(तां) यदा । वादयन्ति तथैकैक एकरूपा हि सा यथा ॥ त्रिङ् घोङ्
दोङ् धोङ् चेधमेङ् ।

अङ्कितमार्गाक्षरैः समायुक्ता सा त्वेकरूपा जातिर्नृत्ते गीत-
विधानतः कार्या सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या । सा स्थिताय(या) द्रुता
वापि देशं कालमवस्थां ज्ञात्वा मध्ये^१ विनियोज्या । सर्वात्ये (ण्या)
ता(तो)द्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति हि ॥ ८८ ॥

सृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ।

अङ्कितमार्गविभक्ता सम्भोगकृते भवति शृङ्गारे ॥ ८९ ॥

देशानुरूपजातिस्थितिलयवृत्तं^२ (युक्ता) च कर्तव्या ।

यथा मीमत्थं^३ मम्मत्थिकिमा एभिर्जात्यन्तरैः समायुक्ता ॥ ९० ॥

देशानुरूपजातिशृङ्गारे चोत्तरे स्त्रीणाम् ।

वामोर्ध्वगप्रवृत्ता^४ वाद्याक्षित्वा(प्ता) चतुष्टययुक्ता ॥ ९१ ॥

उपदेशादपेतरूपा करुणरसे सा भवेज्जातिः ।

यथा ।

'वेद्राङ्गवेधेमेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ॥ ९२ ॥

देशादपेतरूपा सा कार्या वाद्ययोगेषु ।

पर्यागच्छति पूर्व यस्मिन् सिद्धैस्तु तं करणजातम् ॥ ९३ ॥

त्रिविधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जातिः ।

यथा ।

चेदोङ्गवेदोङ्गुदु^५ वङ्गप्राया वामोर्ध्वगमे वामहस्तसञ्चारा^६ ।

पर्यायकृता जातिर्वीराङ्गुतरौद्रयोगेषु ॥ ९४ ॥

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं तथैव च गुरुलघुनी चैव लघुश्चैव ।

यथा ।

चिङ्माङ् घटघेङ् गुदुघेङ्^७ दघेङ्^८ दघेङ् मात्थिमेत्थम् ।

विष्कम्भाख्या जातिः शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ॥ ९५ ॥

१ जेऽपि । २ वर्नोक्तानि । ३ मुक्ता । ४ स्थि । ५ बोद्याक्षित्वापटलदुष्पा । ६ चेदाद्
पेदाद् । ७ घेद् घेद् । ८ दः । ९ लघुयुग्मी चैव गुरुलघुनी । १० गुदुपेद् गुदुपेद् । ११ दपेत्स्थितिः ।

एकैकाक्षरयोगाद् यद् वाचं सर्वमार्गसंयुक्तम् ।
 पर्यस्ता क्रमहस्ता जातिः समहस्तविचारसंयुक्ता ॥ ९६ ॥
 आकाशे 'र(ध)विमानऋपिविद्याधरभुजङ्गमादीनाम् ।
 चरिते गतिविन्यासेऽथ धा(रा)यां' चैव पर्यस्ता ॥ ९७ ॥

यथा ।

घेङ् ताङ् घेङ् ताङ् देहामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
 पर्यस्ता जातिर्वै साऽथमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ ९८ ॥
 अपपाणिकरयुक्तं भभ्यादेण्(क्ता ह्यादौ) मध्यमलयेन न यत्तुल्यम् ।
 आरम्भं तं विद्यादन्तेवासि श्रुतं यस्याः ॥ ९९ ॥

यथा ।

मगठं खुखु'किठां एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
 अधमन्त्रीणां योजया संरम्भा नाम वै जातिः ॥ १०० ॥
 ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणैर्मुखे क्षिप्ता प्रभूता धितस्तमार्गे तु ।
 पार्ष्टिणसमस्ता जातिः कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥ १०१ ॥
 तर्त्थिकदमर्त्थिकरणैः सपार्ष्टिणिनिपीडैः ।
 'चन्द्रांशुवेन्द्रहिताद् पार्ष्टिणः समस्तः पुनर्जातिः ॥ १०२ ॥
 स्थितिलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवति योत्तमप्रकृतौ ।
 धीरोत्तमपुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ॥ १०३ ॥
 स्वह(स्व)स्तिकहस्तविचारा सर्व(र्व) मार्दङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 सा त्रिलयवाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १०४ ॥

यथा ।

दुणुदुणुदुणाकिंक्रुचिमघेङ्'मदत्थिदुघकिटिघेङ् ।
 एभिर्जात्यक्षरयोगैर्दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १०५ ॥

१ एषमि । २ म घरायो । ३ आकाशे अप्यम । ४ सुपकिटाम् । ५ दम्राङ् गुपेङ् गुधि-
 ताङ् पार्ष्टिः । ६ प्रकार । ७ मघेङ् दोषेङ् ।

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगुह्यकादीनाम् ।
 गतिचिन्त्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १०६ ॥
 अध्वार्द्धदक्षिणमुखो(त्) क्षिप्तप्रहिता वितस्तमार्गा च ।
 अङ्गोर्ध्वगप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च ॥ १०७ ॥
 प्रावेणान्तमार्गा वितस्तमार्गाश्च या तु दिव्यानाम् ।
 'अविलङ्घ्य धृङ् धृङ्प्राया जातिरियमूर्ध्वकोष्ठा स्यात् ॥ १०८ ॥
 सर्वैर्मणिः समुद्रतुल्य यद्वाक्पयं करणं भवेत् ।
 उचित्तिकां विजानीयाद् गूढशृङ्खलिकाकृत(ता)म् ॥ १०९ ॥

यथा ।

केत्तां केत्तां गदितामेभिर्जालिश्चरैः समायुक्ता ।
 राज्ञां स्वभावग(मने)जातिः^१ कार्या वितस्तिकृता ॥ ११० ॥
 गोमुख्यक्षरसहिता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 कुहकाभिनये योज्या वैलाभ्यिकदृष्टलिङ्गेषु ॥ १११ ॥

यथा ।

घण्टापडादोरकिता चेद्भूमटस्थ घटगु^२दुघे ।
 एभिस्त्वक्षरयोगैरेवा^३ऽऽवाद्या(वं वाद्ये) भवेज्जातिः ॥ ११२ ॥
 वामनविहलखन्जस्यू(ज्जेपू)षाङ् गाये च(गद्यहतवादा^४म्) ।
 'गद्यहतवादां'(एवं) वाद्य(द्या)जातिस्त्वेपां गमने तु कर्तव्या ॥ ११३ ॥
 पृथिवी वादितं यत्र पर्वतोऽन्येषु दृश्यते ।
 मृदङ्गपणवादीनां सा जातिः(नां जातिः) सा माजि(र्जि)की यथा^५
 ॥ ११४ ॥

घोषोघोषोमेभिर्जालिश्चरैः समायुक्ता ।

मृदङ्गपणवा(दी)नां स्त्रीणामेपा(भवेज्) जातिः ॥ ११५ ॥

१ अपिष्टुः । २ गमने जातिः । ३ घेष्टु घेष्टु मटस्थ । ४ इदुघे । ५ वं । ६ वान्तः ।
 ७ पाशमेव वाद्या । ८ सार्वभौमिकी ।

अवतीर्णं यद् वाद्यं त्रिगुणैर्वाद्यकरणैर्मृदद्धानाम् ।
दर्दुरपणयोपगमादवकीर्णा नाम सा जातिः ॥ ११६ ॥

यथा ।

केन्तां केन्तां केन्तामेभिर्जाल्यक्षरैस्तु सम्प्र(सं)युक्ता^१ ।
गोमुखमार्गं जातिः सा चैवं(वं)गुणा विधातव्या ॥ ११७ ॥
अर्धकीर्णविविधैः करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तैः ।
दर्दुरपणवसृदङ्गैरर्धैर्(र्धं)वादने कार्यम् ॥ ११८ ॥

यथा ।

धंगदघेण्डां सेन्द्रामेभिर्जाल्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
सम्प्लवमिनि विज्ञेया कर्तव्या चानरैः करणैः ॥ ११९ ॥
दिव्यैर्नानाकरणैश्चित्रैः समृदङ्गप्रहारसंयुक्तैः ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ विध्य जातिर्विधातव्या ॥ १२० ॥

यथा ।

‘तिक्षिंसां मटत्थि फणं कुक्राम् ।
एभिस्त्वक्षरयोगैर्विधूतजातिर्विधातव्या ॥ १२१ ॥
एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
थाश्च नोक्ता मया ‘वाऽ(वा)स्मिन् ता ग्राह्या लोकनोऽर्थतः ॥ १२२ ॥
एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।
गतिप्रचारे गीते च दशरूपे तथैव च ॥ १२३ ॥
सप्तरूपे विधाने च छन्दसा कारितेषु^५ च ।
वाद्यं गुर्वक्षरकृतं ‘तथार्पाक्षरमेव च ॥ १२४ ॥
गतिप्रचारे कर्तव्यं गानसौम्यार्थदर्शनात् ।
तत्त्वं चानुगतं चैव तथौघं करणाश्रयम् ॥ १२५ ॥

१ सुक्ता । २ व । ३ धाव । ४ तिथिर्लभ्य । ५ चा । ६ सारित्वेन । ७ तथाह्य ।

राज्ञां ललितभावत्वाद् योज्यं वाचं स्वभावजम् ।
 तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ॥ १२६ ॥
 तृतीये त्वौघसंज्ञं तु वाचं गतिपरिक्रमे ।
 शेषाणां छन्दतश्चित्रं ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 अथ स्थितावकृष्टानां वाचं चानुगतं भवेत् ।
 प्रावेशिकीनां कर्तव्यं तत्त्वं चानुगतं तथा ॥ १२८ ॥
 नैष्कामिक्यन्नरगतं कार्यं त्रिलयवादिना ।
 द्रुतं प्रासादिकीनां च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाचं प्रकरणाश्रयम् ॥ १२९ ॥
 यो मात्रांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेदिह ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमः (मे) ॥ १३० ॥
 एवं गतिप्रचारेषु वाचं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ १३१ ॥
 शम्पातालग्रहाः केचित् तथाकाशग्रहाः पुनः ।
 तत्र शम्पाग्रहा ज्ञेया नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥ १३२ ॥
 वामोर्ध्वगे ग्रहाश्चापि ज्ञेयास्तालग्रहा युधैः ।
 तर्जनीग्रह'काठिन्य(नित्य)मालिङ्गे परिकीर्तिता(ः) ॥ १३३ ॥
 अथाकाशग्रहाः प्रोक्ता निष्क्रामे वा प्रयोजिताः ।
 आसारितानित्यश(नि श)म्पाद्यास्तालाद्यास्तु ध्रुवाङ्गजाः ॥ १३४ ॥
 लयं च न ग्रहं गानं तत्र स्यात् तर्जनीग्रहाः ।
 शीर्षकं योद्धता चैव प्रदेशिन्या ग्रहाः स्मृताः ॥ १३५ ॥
 नत्कुटस्पाटिका(ता)याश्च' प्रादेशि(मादि)क्याम्नर्थे च ।
 भक्षिपातग्रहा ज्ञेयास्तथैषैककला(लो)विधिः ॥ १३६ ॥

आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्वि(द्वि)कलयोगजाः ।
 तथा चाद्गनियद्धानि^१ गीतकानि यथाक्रमम् ॥ १३७ ॥
 एवमेते बुधैर्ज्ञेया ग्रहा भाण्डसमाश्रयाः ।
 ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं चक्ष्याभ्यतः परम् ॥ १३८ ॥
 अभाण्डमेक(कं) गानस्य परिवर्तनं प्रयोजयेत् ।
 तस्यान्ते सन्निपानस्तु कार्यो भाण्डग्रहो बुधैः ॥ १३९ ॥
 'अथा(धवा) नृत्तशोभार्थमद्वाङ्गं(इ) परिकी(व) र्तनम् ।
 गीतकस्य प्रकर्तव्यं 'व(ल) यस्य परिवर्तनम् ॥ १४० ॥
 यत्राभिनेयमङ्गं तु न वाद्यं तत्र योजयेत् ।
 यत्राङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥
 यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
 तत्राद्यमभिनेयं^२ तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १४२ ॥
 यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।
 गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याद्याङ्गविचेष्टितम् ॥ १४३ ॥
 वाद्यं शुर्वक्षरकृतं तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
 सुखोपग(व) हनं^३ कार्यं प्रकृष्टं वर्णितस्तथा ॥ १४४ ॥
 स्थितेऽल्पतवं प्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतके वाद्य(यं) द्रुते चोपरिपाणिन(क) म्^४ ॥ १४५ ॥
 समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं 'शुद्ध(द्धं) प्रयोगजम् ।
 नृत्ताङ्गग्राहि कालजैर्वाद्यं योज्यं तु ताण्डवे ॥ १४६ ॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं भवेत् ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं च वादयेत् ॥ १४७ ॥

१ द्विकल । २ न्यानि । ३ अथवा । ४ लयनस्थः । ५ ज्ञेयं । ६ ग्रहणं । ७ कम् ।
 ८ शुद्धं ।

स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथागानं तु वादयेत् ।

पदवृत्ताङ्गहारेषु कृतेन वै प्र(न प्र)क्रमेण तु ॥ १४८ ॥

यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।

स तु वृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगतः ॥ १४९ ॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १५० ॥

अथ प्रकाराः । चित्रं^१(त्रः) समं^२(मो) विभक्तं^३(क्तो)
हीनं^४(छिन्नो) भिन्नं^५(छिन्नविद्धो) विद्धं^६(द्धो) (ऽनुपीडः) स्वरूपं^७(पः)
^१स्वरूपानुगतम(तोऽ)नुगतः अ(सृतोऽ)नुस्मृतः(सृत)विच्युतो दुर्गः
अ(गोऽ)वकीर्णः अ(गो)र्धावकीर्ण एकरूपः परिक्षिप्तः सञ्चि(साचीकृ-
तः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः(यो) दृढ इति ॥ १५१ ॥

तत्र ।

^१रचितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधहस्तैः ।

त्रिलयं त्रिपाणियुक्तं चित्रं वाद्यं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १५२ ॥

दर्दुरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु यः सम्यक् ।

समयतिकांलङ्घयुतः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ १५३ ॥

एकायनस्तथा यत्या यतश्च संस्थानसंविभक्तश्च ।

अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तस्तु^४ ख (स विज्ञेयः) ॥ १५४ ॥

वाद्यं तु त्रिलयं यत्र सहसा च विवर्धते ।

सर्वातोद्यप्रवृत्तं तु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥ १५५ ॥

अपपाणिमृदङ्गानां पणवोपरिपाणि च ।

भवतो यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥ १५६ ॥

मृदङ्गकरणं वाद्यं पणवो वेधयेद् यदि ।

सूचीवेधंविचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव सः ॥ १५७ ॥

१ प्रः । २ मः । ३ त्रः छिन्नः छिन्नविद्धः अनुविद्धः स्वरूपः । ४ स्वप्पादुगाः अनुस्मृताः ।

५ रिचिता । ६ रिक्तु ।

भा. ११

विद्वानुविद्वये द्वाभ्यां^१ (द्वं यद्वाचं) सर्वातोद्येषु दृश्यते ।

परस्परविरोधे तु अनुपीडस्तु संस्मृतः^२ ॥ १५८ ॥

विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समतालकृतस्तथा ।

स्वरूपापगतं चै(तश्चै)व स्वरूप इति संस्मृतः ॥ १५९ ॥

सुखः (खो वा) पणवो चापि पणवो दर्दुरोऽपि वा ।

तथानुयायादातोद्यं स्वरूपानुगतस्तु सः ॥ १६० ॥

अनुगद्य मृदानोद्यं गच्छेद् यत् स समं^३ पुनः ।

श्रुतवत् समता वाद्ये तदाऽनुसृत उच्यते ॥ १६१ ॥

एकैकानुगतं भा(गा)दं वाद्यजातिसमन्वितम् ।

कृत्वाऽन्यजातिकं कुर्यात् तदाऽनुसृतविच्युतः ॥ १६२ ॥

यत्र प्रचारविपमः^४ (मं) सर्वमार्गप्रयोधनम् ।

अविभक्ताक्षरकृतं तद् दुर्गं वाद्यमुच्यते ॥ १६३ ॥

समवृत्तैर्मृदङ्गस्तु वाद्यते पणवैर्यदा ।

नानाविचित्रकरणैरवकीर्णस्तदा स्मृतः ॥ १६४ ॥

दुता^५ (नं) लयं समारुह्य पणवो दर्दुरोऽपि वा ।

अवधानोऽपि यत्र स्यादर्धकीर्णा तु सा सदा ॥ १६५ ॥

सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति च ।

समवृत्तपदान्येव एकरूप इति स्मृतः ॥ १६६ ॥

पणवैश्चोदितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम् ।

सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तं तु^६ (मस्तु) स स्मृतः ॥ १६७ ॥

चित्रं हि करणं यत्र पदेनैकेन वाद्यते ।

नृत्ताङ्गहारानुगतं ज्ञेयं साचीकृतं तु यत् ॥ १६८ ॥

१ विद्वं यद्वाचं । २ विद्वे तु स स्मृतः । ३ समं । ४ मं । ५ तेष्टु । ६ ते । ७ अव-
सरतो । ८ -मन्यं । ९ पालु ।

कृतवोपरिगतं वाद्यं पणवे'(वो) दर्दरोऽपि हि ।
 'यत्रोदीक्षेत मुखान्' समलेखस्तु स स्मृतः ॥ १६९ ॥
 चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
 क्रियते यत्र संरञ्जैश्चित्रलेखस्तु स स्मृतः ॥ १७० ॥
 सर्वमार्गकृतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च स सर्वसमवायकः ॥ १७१ ॥
 यस्तु मध्यलयोपेतः समः स' विहिताक्षरः ।
 गतिप्रचारविहितः प्रचारो ह्येव सः ॥ १७२ ॥
 एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या नाट्यसंश्रयाः ।
 गतिप्रचारे गीते च रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ १७३ ॥
 एते प्रकारा जात्यश्च सर्वमार्गेषु ते स्मृताः ।
 ते वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवलाः स्मृताः ॥ १७४ ॥

एतेषां प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि । तत्रोपविष्टैः प्राङ्मुखो रङ्गे
 कुतव(प)विनिवेशः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये
 कुतव(प)विन्यासः । रङ्गाभिमुखा मार्दङ्गिकपाणविकदार्दरिकेषु
 गायकनायिकां वांशिकवैणिकसहितेषु अ(प्य)शिथिलायततन्त्रीयद्व'स्त-
 नितेष्वातोद्येषु यथाग्रामरागमूर्च्छानां मार्जनानुलिप्तेषु मृदङ्गेपूद्वा-
 राया निपीडितेषु निगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रकारे'षु दर्दरवादनमुत्प-
 विन्यस्तहस्तैर्यादकैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव त्रिसामः
 कर्तव्यः । स तु सर्वचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुं ब्रह्मणो मुखा-
 भिन्यक्तेन प्रथमेन साम्ना वामपार्श्वं चन्द्रं सम्प्रीणयति दक्षिणेन
 पद्मगान् । अथान्तरेण 'जलसाम्ना मुनीन् । आग्नेयेन बृहत्साम्ना
 दैवतेन च ॥ १७५ ॥

एवं प्रीणयते यस्माद् दैवतानि यथाक्रमम् ।

तस्मात् त्रिसाम विज्ञेयं त्रिसामत्वाद् युग्मरिह ॥ १७६ ॥

एवं च श्रूयते यस्माद् ब्रह्माणं केशवं शिवम् ।
 तस्मादेतत् त्रिसामं तु ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥ १७७ ॥
 चतुर्णामपि वेदानामादावोङ्कार उच्यते ।
 तथात्र सर्वगीतानां त्रिसामं परिगीयते ॥ १७८ ॥
 त्रिप्रकारं त्रिलयकं तथा चैवाङ्किताश्रयम् ।
 पट्कलं त्रिकलं चैव त्रिसामं परिकीर्तितम् ॥ १७९ ॥
 त्रिविधः साक्षरविधस्तु (धो) गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
 यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥ १८० ॥

तस्यैव चान्ते पूर्वैरङ्गविधिमनुप्राप्तं छन्दोसमेनाक्षरसमेन च
 वाचं बहिर्गीतविधानवस्तुत्रितयं वर्तनीयम् । तत्र च सा नितम्बि-
 योगं च तथानुगतं वाचं प्रायः प्रयोक्तव्यम् । वृत्ते वस्तुत्रिसाम्ना
 च प्रकृत्याहारोऽयं वर्तनं यो गीतिकावद् वाचं प्रवर्तते । तत्रादौ
 वामोर्ध्वगप्रधारयुतं पश्चादालिङ्गनविमर्दं (र्द)नो गोपुच्छा यदि सामा-
 यपि चित्रक्षरणयुतं चतुर्मागं विपश्चीवाचं प्रवर्तयितव्यम् । पूर्वं
 भाण्डेनाभिच्यञ्जिते रङ्गे स्त्रीवालमूर्खावि(च)कीर्णे च रङ्गे कुतूहल-
 मुत्पन्ना(त्पादना)र्थं भवति ॥ १८१ ॥

अपि च ।

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

सुकुमारा(र्)स्त्र(स्त्रि)यश्चैव निरुद्धमितरे जनाः ॥ १८२ ॥

तत्र भाण्डे ताण्डवप्रयोगमधिकृत्यावतरणकाले लघुपाद-
 सञ्चयैर्मादङ्गिकैरङ्गुलिप्रचलप्रायं वाचं योज्यम् । तत्रान्तराभिमुखो
 गायकः । गायकस्य वामपार्श्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणे मृदङ्ग-
 वादकः । गायकस्य वामपार्श्वे गायिकाः । नर्तक्यवतरणगीतान्ते सन्निपाता
 ज्ञेयाः । लास्यनृत्ताङ्गहारानुगतं वाचं करणधातुसंयोगमित्युच्यते ।

समं रक्तमित्यादि तत इदानीं वामोर्ध्वगप्रहारसंयुक्तमालिप्तमार्गदेश-
करसंश्रयं समुत्थापन्नन(पन)केन^१ वाद्यं योज्यम् । यथा । दीर्घेङ्
मतिखङ् मथादेङ् धिविदिं^२ कं खुं खोकणे देयां केत्तां केत्तां किट धेङ्
इति । पूर्वैरङ्गलघपातनिर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्यं योज्यमिति ।
तयोः परं यत् परिवर्तनं चतुर्मादङ्गिकं शुद्धजात्याश्रयं यथा प्रोक्तम् ।
खोखोणं खोखाणां थखोखोणा । एतद्द्रव्यैर्यववाद्यं स्यात् । पुन(ः)-
ल्ली वान्या स्यात् । थोखोदोखो खकेणां घयेत्तां घ । नपुंसकपदे यथा-
'खरं खं दुमार्गि इति । चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्यं वस्तुत्थापनके चाप-
कृष्टायामर्धमपि चार्यग्रहो यथा । वेवेत्तां 'वे खोखोङ्गो घणं दोपां दों
घ दो घ घ घे इति । शुष्कावकृष्टाया'(यां) यथा । थो खो थो खे ख
धोधेङ्णादभ्यङ् खोघोकेतांकखेखेणकसुगुकघेङ् गिणाणां खिखिखेङ्
ताङ् खेङ्गं किटिकिटि घघेङ् घघेङ् कडुखुदुकं लवला खोखोखो^३खो-
खाध्रंकेदां मार्गिणांमां किटिघ^४णि इति । सन्निपातग्रहः(हो) यथा ।
वामकरणे कां^५ खोणो दोदोकं^६ मोकं^७ दहेणणा धो धो^८ धो घटमटत्थि
"खंधोखोखोखोकटकटङ्गं^९ "खेखाखो तिथि कटकटां घटकमत्थि घे खो"
मिथि णाणां किटिकिगां खकृत्यमिति आलिप्तमार्गाश्रितं वाद्यम्

॥ १८३ ॥

अतः परं महाचार्यवितस्तमार्गाश्रितं वाद्यम् । प्रदेशिन्या
ग्रहो यथा । णणणखो^{१०} मधुणां खोखोमत्थि तकितां तकितां किटिकि-
तो^{११} किटिकितो^{१२} खोखोमतितो^{१३} मत्थिन्न मत्थित्थं तिक्तिति केन्तां केन्तां
द्रेतां ततकेन्तां^{१४} घेतोन्द्रं केन्तां द्रान्तां किण्णां केन्तां मुद्रां धोध्रंके-
संधंधाद्रां^{१५} ध द्रे द्रां द्राघे द्राघे द्राघेङ् इति । "केस(केङ्)कोपक्षेप-
णात् सिद्धिः । एतावच्चतुरश्रम् ।

पूर्वैरङ्गविधाने भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ।

१ पनकेन । २ कं कं कं रो । ३ इति पूर्व । ४ गरुड । ५ खेपेते पननामेनो रोप ।
६ यो । ७ गोगोमा । ८ धति इति । ९ यो । १०-११ कः । १२ थोथोथो । १३ पनोपेमा ।
१४ गोगो निपट १५ यो । १६ गोरुगोम । १७ रेङ्कोर ।

अथर्वत्वे तदेव कलाव्यवहितं पुनश्च नाट्यकालेषु धीरोदात्त-
धीरोद्धतधीरललितप्रशान्तानां चतुर्णां नायकानां गतिप्रचारेष्ववस्थासु
निर्गतं वाद्यमुपदेक्ष्यामः । तत्र घं घं घं धाद्रं प्राग्यो 'वेदा(देवा)नां
गतौ प्रयोज्यम् । घेन्तां प्रयोज(ज्यं)राज्ञाम् । 'धाकेसं घट्ट घेड् घेड्
घेड् घटिस्थि दुन किटिति थिद्राणां णां घ्र द्रां प्रायं मध्यमपुरुषो'(वे)
वाद्यम् । पुनरेव स्थितायां वाद्यविधानं वक्ष्यामि ॥ १८४ ॥

त्रिकलं(ल) द्विकलैककलाश्चतुष्कलाश्चैव 'पातविन्यासाः ।

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ १८५ ॥

स्वस्थो गतिप्रचारो वाद्य(द्यं)त्रिकलश्च(लं च)तुष्कलं वापि ।

(गति)लययतिविधानं समीक्ष्य तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यम् ॥ १८६ ॥

न ह्येककला द्विकला वा ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु ।

तस्माद् भाण्डेन च 'कं(तं) साम्यं कार्यं न गानेन ॥ १८७ ॥

सर्वत्र त्वरितगमनेषु पाताः पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु ।

ध्रुद्ध्रुद्धेद्धेद्धेद्धप्रायं तत्र च वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १८८ ॥

गौ(गो)रथविमानयाने पक्षिच(ज)लाकाशजजडचि(वि)चलनात् ।

कार्यं वाद्यं चतुष्केऽप्यन्योन्यकराभिहतं वाद्यम् ॥ १८९ ॥

दुःस्वार्थिव्याधितं शापक्लेशनिपतितेष्टजनविभवनाशविधयन्ध-
व्रतनियमोपवासयुक्तेषु पूर्वलिप्तमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्यं प्रयोज्यं
स्यात् । दैत्यदानवयक्षराक्षसभूतपिशाचग्रहा 'दिनिधाधाड्दुड्द्वध-
संयुक्तं घुट्टुड्कृतं तकेथोद्राम् इत्येवमादि करणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत् ।
खल्लविकलवामनकुब्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेन्तां कटकामिति वाद्यं
प्रयोक्तव्यम् । यनिमुनिपाशुपतशाक्यादीनां दोखो 'विखिदगुदुखेड्
'कमनदोधन्तिकिती" वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । विदूषकोपधापन"पण्ड-
वर्षरादीनां घें घें त्राणोण्णा दो ण्णा ण्णा ण्णामिति वाद्यं पुनश्चैव ।

१ देवानां । २ घट्टं घट्ट घेड् घेड् घट्ट । ३ वे । ४ पाद । ५ त । ६ जगुल्लिचलनात् ।
७ शाप । ८ दिग्गद्दुड्द्वध । ९ खि । १० हन् । ११ तितिना । १२ मुण्ड ।

अथ वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां धं ध्रो द्राङ् द्रों धीङ् द्रोणां
खो खोणाम् इति वाचं प्रयोक्तव्यम् । अथ राज्ञां 'अयिधभिर्गोकं खु
खु इति वाचं प्रयोज्यम् । 'अधमानां वेद्याशिल्पकारि(र)काणां
नागरिकीयानां(काणां) धकुकुद्विकिटमत्थिति' णंगोणां धो इति ॥ १९० ॥

एवं तावत् समासाभिहितं स्त्रीणामवस्थान्तरितानां च । एत
एव पौरुषवाचविशेषाः । तस्मात् सामान्यतो हि भयक्लेशशोकक्रोधा-
दयो विभावाः' समुत्पद्यन्ते । तत्र 'भ(भा)वापेक्षं मार्गाश्रितवाचं
योज्यं भवति ॥ १९१ ॥

अपि च ।

जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

वादयेद् वस्तु सङ्कीर्णं स श्रेष्ठो वादकः स्मृतः ॥ १९२ ॥

अन्तरवाद्यानि च विप्रकारितं' सिद्धग्रहणं परिच्छिन्नमिति ।
तत्रानुबन्धसंज्ञानामान्तरवाचम् । यथा । खोखोणां खो वे इति
पाठ्य(म्) । विप्रहारितः' (तो) यथा । धद्रां छ खाखो' इति ॥ १९३ ॥

सिद्धिरपि वा ।

तेष्वर्थे विस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।

सिद्धिर्वाचैव कर्तव्या नानाकरणसंश्रया ॥ १९४ ॥

सा च सिद्धिर्यथा मार्गकरणाश्रया कार्या चित्रकरणा पञ्च-
पट्कला' । अथ परिच्छिन्नं सर्वभाण्डिकं द्रुतध्रुवाभूयोपगमने
गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा पञ्चपट्कलं च तत्रोत्तमानां वितस्त-
भुजाश्रितं धुं धु धुं क स इति' । अथोत्तमस्त्रीणामद्रितवाद्याश्रितं
यथा । णण्णां खो खो णण्णामिति । अथाधमानां खण्डनं नत्कुट-
विपयं यथा । सं संकेत किटि किण्णामिनि । अवस्थान्तरेषु पुनरेवार्ध-
कृतं भविष्यति च' । चाद्यचिरामे चाद्यं साधनकृते चिरामे च वस्त्रा-

१ अक्षरान् गौ । २ अथ मन्थमानं । ३ विजरीता । ४ दयोऽपि भावाः । ५ मा । ६ ङ ।

७ वः । ८ द्रौ गो गो इति । ९ पट् पट्कलम् । १० ङ इति । ११ भवत्यपि च ।

हरणविनिपाते संयमनकाले । अथ प्रासादिक्यां समपादो विभक्त-
करणवाचं योज्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिकरणम् । अजितायामप-
कृष्टसामे(मै)कसन्निपातकृतमिति ।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाचं गतिपरिक्रमे ॥ १९५ ॥

अङ्गिनायां च णा खो खो ण द दे दे दे खो खो धुण धुण इति ।
अथ नत्कुटखञ्जयो(ः) णण्णाखुरुण्णाण्णा^१ण्णा खोणं^२ण्णा ण्णा दे दे दे
खो खो खो खो चे इति । 'अथोद्गात्यसम्भ्रमावेगामर्पार्थविस्मयोत्सा-
हजो भोगाय तस्य यत् तदुद्धात्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥ १९६ ॥

मोक्षानिदानीमुपदेक्ष्यामः । 'तत्राङ्गितद्रुताः प्रां तिङि^३तिन्तां^४
इति । असतस्थिताया घततामिति । अपकृष्टायां वधधमिति^५

॥ १९७ ॥

एवमेते ब्रह्मा मोक्षा द्रुतपा(क्षा पा) त्राणां गदिता मया ।

निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिक्यन्तरास्तु च ॥ १९८ ॥

एवं 'तालकलाखरा(र)ज्ञानेन मार्दङ्गिकेन भवितव्यम् ।

भवन्ति चात्र श्लोकः ।

अतालकमतालज्ञमशास्त्रज्ञमवादकम्^६ ।

चर्मघातकमित्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १९९ ॥

अनेनैव विधानेन योज्यं वाचं प्रयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २०० ॥

त्रिविधा(त्रिधा) क्रिया मृदङ्गानां हरीतकियवाश्रया ।

तथा गोपुच्छरूपा च भवत्येषां स्वरूपतः ॥ २०१ ॥

हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्या घवमध्यस्तथा स्वरः^७ ।

आलिङ्गश्चैव गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तितः ॥ २०२ ॥

१ पाणिं चिन्तयन्तम् । २ धुं धुं इति । ३ णा खो । ४ णाणा दे । ५ अपाङ्गात् ।
६ तत्राङ्गिता ब्रह्मा । ७ किं । ८ धामिनि । ९ तालकाल । १० ङं च वादकम् । ११ चकः ।

तालाखयोर्ध्व(र्ध्व)तालाश्च मृदङ्गा(ङ्गो)ङ्गिक इष्यते ।
 मुखे तस्याङ्गुलानि स्युस्त्रयोदश चतुर्दश ॥ २०३ ॥
 ततो(थो)र्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।
 मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २०४ ॥
 पणवश्चापि कर्तव्यो दीर्घत्वे षोडशाङ्गुलः ।
 कृशो मध्या(ध्ये)ङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखं त(खस्त)था ॥ २०५ ॥
 ओष्ठस्तस्य च कर्तव्यस्तज्ञैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
 मध्ये तु सुपिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि तु ॥ २०६ ॥
 दर्दरस्य 'शुभंकारो भवत्यष्टिमुखस्तथा ।
 मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २०७ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं च समासतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २०८ ॥
 न ज्वरोपगतं चर्म न च काकमुखाह्व(वह)म् ।
 न मेदोपगतं क्लिन्नं न च धूमादिदूषितम् ॥ २०९ ॥
 पद्भिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म निर्वर्तितं गवाम् ।
 देवताभ्यर्चनां कृत्वा ततः स्याप्य महीतले ॥ २१० ॥
 चित्रायामथवा हस्तेऽह्नि पुण्ये शुभौ(भे) तिथौ ।
 उपाध्यायः शुचिर्भूत्वा कुलीनो राजवर्जितः ॥ २११ ॥
 घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रियः ।
 सोपवासोऽल्पवेदाश्च शुक्लवासा हृदव्रतः ॥ २१२ ॥
 मण्डलत्रयमालिष्य गोमयेन सुगन्धिना ।
 ब्राह्मणं शङ्करं विष्णुं त्रिपु तेषु प्रकल्पयेत् ॥ २१३ ॥

आलिङ्ग्य स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्माणं पूर्वमण्डले ।

उर्ध्वकं तु द्वितीयस्मिन् रुद्रनाम्नि निपातयेत् ॥ २१४ ॥

तिर्यक् कृतां गतिं सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ।

बलिपुष्पोपहारैश्च नानापुष्पैर्विचित्रकैः ॥ २१५ ॥

आलिङ्गे चञ्च(चाञ्च)लिं दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ।

अपूर्वं(पो)ल्लपिकामिश्रामालिङ्गे सम्प्रदापयेत् ॥ २१६ ॥

अनन्तरं च दातव्यं सर्वमेवोर्ध्वके बलिम् ।

स्वस्तिकाऽपुषिका धूपरूपकैश्च तिलैः सह ॥ २१७ ॥

उन्मत्तकरवारैश्च पुष्पैरन्यैश्च भूषितः ।

बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरैः सह ॥ २१८ ॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्य सर्वबीजकृतो हितम् ।

शुद्धस्यालम्बनैः पीतैश्चरुभिश्च सहासवैः ॥ २१९ ॥

वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।

पूजयित्वा च गन्धर्वान् पश्चाद् वाचं समाचरेत् ॥ २२० ॥

तन्त्रीभिः पणवं तु स्यात् समष्टया(ष्टा)भिः समन्ततः ।

घातपुष्करिकाश्चैव योजयेत् तत्र कर्मणा ॥ २२१ ॥

मृदङ्गपणवा वापि कर्णव्या दर्वरास्तथा ।

दैवतानि च वक्ष्यामि यान्येषां च भविष्यति(वन्ति हि) ॥ २२२ ॥

लक्षश्लक्ष्णः शङ्कुकर्णो आ(आ)मणी च तथा महान् ।

एतास्तु देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिताः ॥ २२३ ॥

ऋद्मयत्त्वान् मृदङ्गं तु भाण्डो भाण्डाकृतीनि च ।

मुरजं शुद्धिकरणादातोचं तोदनात् तथा ॥ २२४ ॥

भाण्डस्यादौ प्रमाणेन पणवश्च विधीयते ।

दारणाद् दण्डवाद्यानां दर्दरः परिकीर्तितः ॥ २२५ ॥

दृष्ट्वा मृदङ्गपणवदर्दरं च महामुनिः ।

मेघैस्तु स(स्व)रसंवादान् मृदङ्गो नाम चाकरोत् ॥ २२६ ॥

विद्युजिह्वो भवेद्वायो मेघस्य तु महात्मनः ।

ऐरावणो महामेघस्तथा चोर्ध्वगतो भवेत् ॥ २२७ ॥

आलिङ्ग्ये च तडित् ख्याता नाम्ना मेघो^१ बलाहकः ।

दक्षिणे पुष्करे मेघा^२(घः) कोकिलो नाम स स्मृतः ॥ २२८ ॥

मृदङ्गश्चैव नाम्ना च ऊर्ध्वको नान्यथोच्यते ।

अङ्गारः सिद्धिरित्येवमालिङ्ग^३श्चाष्टपिङ्गलः ॥ २२९ ॥

तत्प्रियोऽपि बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ।

पूजयित्वा तु तां देवीं प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ॥ २३० ॥

करीपस्य तु सङ्घाते मृदङ्गांस्थापयेद् बुधः ।

नाटकेऽङ्गे प्रकरणे वीथ्यां भाणे डिमे तथा ॥ २३१ ॥

मृदङ्गपणवाश्चापि दर्दरं चोपकारयेत् ।

एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २३२ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि^४ उपहस्तस्य लक्षणम् ।

‘कर्करी समहस्तश्च हस्तपाणित्रयं तथा ।

वर्तना दण्डहस्तश्च पञ्चशिक्षाकरा(र)स्ततः’ ॥ २३३ ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन ‘सदेशाद्रुतिमिस्ततः ।

‘पर्यायपतनज्ञेया कर्करी’ हस्तयोर्द्वयोः ॥ २३४ ॥

समयोः समतालेन द्वयोर्हस्ततलार्थयोः ।

पर्यायशः प्रपातो यः समहस्त इति स्मृतः ॥ २३५ ॥

विभावितस्य वामस्य पार्श्विनाङ्गुलिमिस्थया ।

सकृदक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ॥ २३६ ॥

पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन 'वा(पा)दतः ।

चत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद् वर्तनाः स्मृताः ॥ २३७ ॥

प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

प्रहाराः क्रमवातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ॥ २३८ ॥

सौष्ठवं लाघवं चैव बाहुल्यं दृढताऽपि च ।

सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिताः ॥ २३९ ॥

एवमेतन् मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ॥ २४० ॥

गीतवादकलापातग्रहभोक्षविशारदः ।

अथ लघुहस्तच्छिद्रपाणिर्विधिज्ञः सिद्धिस्याने ध्रुवाकुशलः ।

फलाभिरतो मधुरहस्तः सुनिविष्टो मार्जनो बलवान् ॥ २४१ ॥

सुविहितशरीरबुद्धिः संसिद्धो वादकः श्रेष्ठः ।

आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्मार्गिकृन्म्रमः ॥ २४२ ॥

प्रतिग्रहीता सिद्धीनामगदो निश्चलो निपुणः ।

शीघ्रो लघुहस्तो विधानविद् वादनान्तरे वेदी ।

... ... दर्दरी च प्रशस्यते ॥ २४३ ॥

[प्रतिग्रहीता सिद्धीनामगदोपविवर्जितः ।

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।

वादनान्तरवेदी च दर्दरी च प्रशस्यते ॥]

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
 प्रोक्तं वाद्यं सर्वलोकानुमानात् ॥
 नोक्तं यत् मानागमाच्छास्त्रबुद्ध्या
 सद्भिः कार्यं मार्गजार्तिं समीक्ष्य ॥ २४४ ॥
 स्फुटप्रहारं विषमं विभक्तं
 सन्नोऽपि 'घुष्टारिभितं' कु(क)लं च ॥
 त्रिमार्जनं पूरितरागयोग-
 मृदङ्गवाद्यं गुणतो वदन्ति ॥ २४५ ॥
 वाद्येषु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
 शय्या च नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ॥
 वाद्येऽविगीतेऽपि च सुप्रयुक्ते
 नाट्यस्य शोभा न विनाशमेति ॥ २४६ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाद्याध्यायो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

समयोः समतालेन द्वयोर्हस्ततलार्थयोः ।

पर्यायशः प्रपातो यः ममहस्त इति स्मृतः ॥ २३५ ॥

विभाधितस्य वामस्य पार्श्विनाहुलिभिस्तथा ।

समृद्धक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ॥ २३६ ॥

पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन 'धा(पा)दतः ।

चत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद् वर्तनाः स्मृताः ॥ २३७ ॥

प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

प्रहाराः क्रमवातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ॥ २३८ ॥

सौष्ठवं लाघवं चैव बाहुल्यं हृदताऽपि च ।

सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिताः ॥ २३९ ॥

एवमेतन् मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ॥ २४० ॥

गीतवादकलापातग्रहमोक्षविशारदः ।

अथ लघुहस्तच्छिद्रपाणिर्विधिज्ञः सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः ।

कलामिरनो मधुरहस्तः सुनिविष्टो मार्जनो बलवान् ॥ २४१ ॥

सुविहिनशरीरबुद्धिः संसिद्धो वादकः श्रेष्ठः ।

अलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्मागिकृतश्रमः ॥ २४२ ॥

प्रतिग्रहीता सिद्धीनामगदो निश्चलो निपुणः ।

शीघ्रो लघुहस्तो विधानचिद् वादनान्तरे वेदी ।

... .. दर्दरी च प्रशस्यते ॥ २४३ ॥

[प्रतिग्रहीता सिद्धीनामगदोपविवर्जितः ।

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।

वादनान्तरवेदी च दर्दरी च प्रशस्यते ॥]

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
 प्रोक्तं वाद्यं सर्वलोकानुमानात् ॥
 नोक्तं यन् मानागमाच्छास्त्रबुद्ध्या
 सद्भिः कार्यं मार्गजार्तिं समीक्ष्य ॥ २४४ ॥
 स्फुटप्रहारं विषमं विभक्तं
 सन्नोऽपि 'बुष्टारिभितं' कु(क)लं च ॥
 त्रिमार्जनं पूरितरागयोग-
 मृदङ्गवाद्यं गुणतो वदन्ति ॥ २४५ ॥
 वाद्येषु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
 शय्या च नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ॥
 वाद्येऽविगीतेऽपि च सुप्रयुक्ते
 नाट्यस्य शोभा न विनाशमेति ॥ २४६ ॥
 इति भाष्ये नाट्यशास्त्रे वाद्याध्यायो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

विन्यासं भूमिकानां च^१ सम्प्रवक्ष्यामि नाटके ।

षाट्शो^२ यस्य कर्तव्यो विन्यासो^३ 'भूमिकाख्य' ॥ १ ॥

गतिबागङ्गचेष्टाभिः सत्त्वशीलस्वभावतः^४ ।

परीक्ष्य पात्रं तज्जस्तु युज्यधा^५ भूमिनिवेशने^६ ॥ २ ॥

'तस्मिन्नन्विष्य हि गुणवान् कार्यां(र्यः) पात्रसमाश्रया(यः) ।

न खेदजननं^७ बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति^८ ॥ ३ ॥

अचार्यः पात्रजांश्चैव गुणाञ्ज्ज्ञात्वा स्वभावजान्^९ ।

ततः कुर्याद् यथायोगं^{१०} नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

यद्भूमिकालाभपराः सदाशिवपदस्थिताः ।

तां वन्दे परमां शक्तिं चन्द्रमौलिः परां तनुम् ॥

एवमातोद्यपर्यन्तं निरूपिते नाट्यविषये यद्यपि न वक्तव्यान्तरमस्ति तथापि कठिना-
पदेशेनास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेर्नाट्याचार्येणैवं भूमिकानिवेशः कार्य इति शिक्षयितुं ममाधा-
नान्तरम् । तदाह । विन्यासं भूमिकानां चेति । नाट्यस्थावष्टम्भस्थानमि(मे)व
भूमिका । ता(साम)वष्टम्भो हि योग्यबलनिमित्तानुभावहराद् रसभासप्रयोगकौशल-
मस्येति । नाटकमि(इ)ति ॥ १ ॥

नाट्ये सत्त्वं मानसो द्वैवाक(क)म(सः) । शीलं शरीर.आ(रमा)हार्यमन्तः

॥ २ ॥ ३ ॥

स्वभाविका गुणा. सामान्यामिनये व्याख्याता एव । ते यस्य सति(न्ति) ॥ ४ ॥

१ च. सु । २ र. यद्य । ३ भ. पुरतो । ४ च. तथा । ५ च. शीलैः समासतः । ६ भ.
तस्मिन् भूमि निवेशयेत् । ७ भ. सतिनञपि गुणा योग्याः कार्याः पात्रसमाश्रया ॥ ८ भ.
जनना । ९ भ. भवन्ति हि । १० स्वभावतः । ११ र. न्याय ।

अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तंमहीनाङ्गं वयोन्यितम् ।

न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥ ५ ॥

श्लिष्टाङ्गं द्युतिमन्तं च (विश्लिष्टाङ्गं) सुखरं प्रियदर्शनम् ।

एतैर्गुणैश्च संयुक्तं देवभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥

स्थूलं प्रांशुं बृहद्देहं मेघगम्भीरनिखनम् ।

रौद्रस्वभावेनैव च स्वभावभ्रुकुटीमुखम् ॥ ७ ॥

रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।

पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वितः ॥ ८ ॥

सुनेत्रसुध्रुवः खट्वाः सुललाटाः सुनासिकाः ।

खोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥

स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता न दीर्घा न च मन्थराः ।

न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिताः ॥ १० ॥

सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।

कुमारराजभूमौ तु संयोज्याश्च नरोत्तमाः ॥ ११ ॥

अङ्गैरधिकलंघ्यैरं स्फुटं वसनकर्मणि ।

न दीर्घं नैव च स्थूलभूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥

स्त्रीभूमिक्रयामिति । कौशिकीप्राधान्यस्यापनाय पूर्वं स्त्रीभूमिकोक्ता ॥ ५ ॥

चिदि(श्लि)ष्टाङ्गमिति । विभक्ताङ्गम् । रत्ना दीप्यात्मकं सन्ततम् ।
स(सु)स्वरमिति ॥ ६ ॥

सुकुमार(त)या च पुरुषाणां ये प्रयोगा(गे) भूमिनायोगि(गे)न उपयोगिनो धर्मा
उक्तास्त एव प्रियया तद्योगिता युक्ताः कर्तव्यास्तेन स्थूलाः(लमित्यादि) ॥ ७ ॥ ८-१२ ॥

१ भ. भूमौ तं संयोजयेत् । २ भ. अङ्गप्रत्यङ्गक्रिययान्वितः । ३ द. मुदनाः (म. गुपताः)
गुपताङ्गिताः । ४ भ. अङ्ग । ५ भ. सुकुमारराज संयोज्या राजभूमौ नरोत्तमाः । ६ च. भूमिषु प्रयोग्या
भद्रयोग्याः ।

अदीनं च 'प्रगल्भं च प्रत्युत्पन्नविनिश्चयम् ।

सेनापतेरमात्यानां 'भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

पिङ्गाक्षं 'घोणनासं च 'नेत्र(ह्रस्व)मुद्यमथापि वा ।

कञ्चुकिश्रोत्रियादीनां भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥

एवमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मविभागतः ।

'देशवेपानुरूपेण पात्रं 'योज्यं 'स्वभूमिषु ॥ १५ ॥

मन्थरं वामनं कुब्जं विकृतं विकृताननम् ।

'विष्टब्धनेत्रं क्राणाक्षं स्थूलं चिपिटनासिकम् ॥ १६ ॥

'दुर्जनं दुस्वभावं च "विकृताचारमेव च ।

दासभूमौ प्रयुज्जीत बुधो दासाङ्गसम्भवम्" ॥ १७ ॥

प्रकृत्याऽतिकृशं "क्षामं तपःश्रान्तेषु" योजयेत् ।

तथा च पुरुषं स्थूलमुपरोधेषु" योजयेत् ॥ १८ ॥

प्रत्युत्पन्नविनिश्चयमिति । झटिति भानवन्तः(म्) । सेनापतेरमात्या-
नामिति पाठे ॥ १३ ॥

त्रयो घोणसु(नासं) च । कुटिला (नां)माऽप्येति ॥ १४ ॥

एवमिति । उक्त्यतिरिक्ता येऽन्ये तापमप्रभृतयस्तद्विषये नाट्यधर्मेणानु-
रागेण प्रवेशने कर्तव्ये देशदेवाकानुरूप्येण वयोवर्णाश्रमादिरूपावस्थो विचित्रानरस्यो-
चिनाय भूमिकासुप्रयोजयेत् ॥ १५ ॥ १६-१७ ॥

अ(उ)परा(रो)धेष्विति ॥ १८ ॥

१ भ. प्रगल्भः । २ भ. भूमौ तं स । ३ च. दीर्घ । भ. स्फोट । ४ च. ह्रस्व । ५ च.
प्रवेशने । ६ च. देशावस्थात् । ७ च. शुभ्र्यात् । ८ भ. तु । र. हि । ९ च. निष्ठम् । १० भ.
दुर्जाति । ११ च. विकृताकार । १२ च. सुवृत्तम् । भ. समतम् । १३ भ. श्रान्तं । १४ भ. श्रान्ते
प्र । १५ च. उपरोधेषु ।

यदि वा नेदृशाः सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजाः ।

आचार्यबुद्ध्या योज्यास्तु^१ भावचेष्टास्वभावतः ॥ १९ ॥

या यस्य सदृशी चेष्टा ह्युत्तमाधममध्यमा ।

सा तथाऽऽचार्ययोगेन नियम्या(ऽ)भावभाविनी^२ ॥ २० ॥

अतः परं^३ प्रवक्ष्यामि भरतानां विकल्पनम् ।

“भरताश्रयाश्च भरतो विदूषकः सौ(कस्तौ)रिकस्तथा नान्दी(को
नटो वादी) ।

नन्दी ससूत्रधारो नाट्यरसो(करो) नायकश्चैव ॥ २१ ॥

मुकुटाभरणविकल्पौ वि(लपैर्वि)ज्ञेयो(या) माल्यवस्तुविविधैश्च ।

कार(रु)ककुशीलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव ॥ २२ ॥

धुर्यधदेको यस्मादुद्धारोऽनेकभूमिकायुक्तः ।

“भाण्डग्रहोपकरणैर्नाट्यं भरतो भवेत् तस्मात्^४ ॥ २३ ॥

लोका(क)हृदाश्रयकृता(तां) सर्वप्रकृतिप्रचारसंयुक्ता(म्) ।

नानाश्रयां प्रकुरुते तथा च नारी तु सर्वत्र ॥ २४ ॥

अतः परिजनभूमिकाध्यायं यदि तु स्वभावतस्तादृग्(न) भवति तदा भूमिका-
स्वभावोचिता चेष्टा आचार्या(र्षबुद्ध्)या कार्या । चेष्टाग्रहणेनाकाराद्यपि प्रतिशीर्ष-
कादिना कर्तव्यमिति लक्ष्यते ॥ १९ ॥

सा चेष्टाऽऽचार्येण नियमनीया । तथा सत्यभावेऽपि भवा(भावि)नी
भवित्री भवति । भावश्चास्त्यादिकं भावयति रसार्णेन(ना)पि विरोति तच्छीघ्र ॥ २० ॥

भरतानामिति । नाट्योपयोगिनाम् । इयता परिकरेण विना नाट्यं तु न निर्व-
हतीत्येतावदवश्याहरणीयमिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्वधुर्य(धुर्य)वदिति । यः सर्वत्र प्रतिज्ञागर्भितरसभरोद्बुद्धनाट्यरत्नच्छेद-

१ अ. योज्या । २ अ. भाविनी । ३ अ. ऊर्ध्व । ४ अ. भरताभयाध । ५ द. भावे-
रितो । ६ र. भर्ता । ७ द. प्रतिज्ञाप्रचार । ८ अ. नारी च ।

प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नर्मकृतो नर्मगर्भनिर्भेदः ।
 'छेदविदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेयः ॥ २५ ॥
 तूर्यं (प) ति (र्य) स्तु नरः सर्वातोद्यप्रवादने कुशलः ।
 'तुरपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिको' नाम ॥ २६ ॥
 नटवृत्ति (चौ) धात्वर्थोऽयं भूतं नाटयति लोकवृत्तान्तम् ।
 रसभावसत्त्वयुक्तं यस्मात् तस्मान्नटो भवति ॥ २७ ॥
 स्तुत्यभिवादनकृतैर्मधुरैर्वाक्यैः सुमङ्गलाचारैः ।
 सर्वं स्तौति हि लोकं यस्मात् तस्माद्भवेद्वादी ॥ २८ ॥
 'भावेभ्यो बहुधाऽस्मिन् रसा (नसा) वदति नाट्ययोगेषु ।
 प्राकृतसंस्कृतपाठ्यो 'नन्दी नामेति स ज्ञेयः ॥ २९ ॥
 गीतस्य च वाद्यस्य च पाठ्यस्य च नैकभावविहितस्य ।
 'दिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥ ३० ॥
 यस्मात् यथोपदिष्टान् रसांश्च भावांश्च सत्त्वसंयुक्तान् ।
 भूमिवि'कल्पैर्नयति च नाट्यकरः कीर्तितस्तस्मात् ॥ ३१ ॥
 चतुरानोद्यतिधानं 'सर्वस्य तु शास्त्रत्वे (वे)दविहितस्य ।
 "नाट्यस्यान्तं गच्छति तस्माद्वै नायकोऽभिहितः ॥ ३२ ॥
 नानाप्रकृतिसमुत्पन्नं करोति यः शीर्षकं मुकुटयोगे ।
 विविधैर्वपयिषेवैः "स च (मु)कुटकारस्तु विज्ञेयः ॥ ३३ ॥

गीतिविविधं कृत्वा दूषितादिमाच्यैवानुभावादिप्रतिजागरं कुर्वता (च) न्यरसः ॥ २३ ॥ २४-३५ ॥

१ र. नटविभूतिमूर्धा । २. यस्तु विदूषितवचनः । २ र. तूर्यं । ३ च. तौरिको । ४ र.
 पाचैतोऽयं । ५ र. अजीर्णदनयुते । ६ र. भावाया बहुधाऽस्मिन् । ७. भानान्या बहुधाऽस्मिन्-
 नाम् । ७ र. वन्ती । ८ य. नाट्योप । ९ र. विकल्पो । १० र. प्रयोगशास्त्रहेतु । ११. विधानप्रयोग
 शास्त्रार्थम् । ११ च. गच्छति यस्याभागे तस्मादैनान्यो भवति । १२. नाट्यस्य च प्रयोगा वा नायको
 नाम विज्ञेयः । १२ र. उपकुट । १३. स च मुकुटकारस्तु । च. स च मुकुट ।

‘भाण्डकवाद्यज्ञा या लयतालज्ञा रसानुविद्धा च ।

सर्वाङ्गमुन्दरी वै कर्तव्या नाटकीया तु ॥ ३४ ॥

यस्त्वाभरणं कुर्याद् बहुविधविहितं स चाभरणः ।

यश्चोपकरणयोगात् स तेन नाम्नाऽभिधातव्यः ॥ ३५ ॥

यो वै माल्यं कुरुते पञ्चविधं माल्यकृत् स विज्ञेयः ।

यश्चापि वेपयोगं कुरुते स च वेपकारी तु ॥ ३६ ॥

चित्रज्ञश्चित्रकरो वस्त्रस्य रञ्जानात्तथा रजकः ।

जत्वश्मलोहकाष्टैर्द्रव्यकरैः (रः) कारुकश्चैव ॥ ३७ ॥

नानातोद्यविधाने प्रयोगयुक्तः प्रवादने कुशलः ।

अतोद्येऽप्यतिकुशलो यस्मात् स कुशः (शी) ल्वो ज्ञेयः ॥ ३८ ॥

‘यद्यत् समाश्रयन्ते’ शिल्पं वा कर्म वा प्रयोगं वा ।

‘तेनैवोपगतगुणा विज्ञेया नामतः पुरुषाः ॥ ३९ ॥

एवं तु नाटकविधौ जातिर्नटसंश्रया बुधैर्ज्ञेया ।

‘नाट्योपकरणयुक्ता नानाशिल्पप्रसक्ता च’ ॥ ४० ॥

उक्तोऽत्र भूमिकान्यासः प्रयोक्ताश्च योगतः ।

आदिष्टं नाट्यशास्त्रं च मुनयः किमिदोच्यताम् ॥ ४१ ॥

‘इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पाध्यायः पञ्चत्रिंशः ॥

पञ्चविधमित्याहार्याभिनये दर्शितम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कुशा (नृ) तीति कुशलः (ः) । निरुदिलक्षणा । तेषां लवण्या (न्या) दियम् ।

अत एव कुशजातिं कुर्शि कुर्यां (शा) यो लुनाति अथेविकारमपि यस्मिन्नपि स कुशीलवः ।

उपचारात् कर्मणि पुनर्नाट्योपकरणयुक्ते नापि नटविदूषकादिशिल्पप्रयोक्ता (कृ) कृ (गुकु) ट-

कारादि (दावि) ति शिवम् ॥ ३८ ॥ ३९-४१ ॥

इत्यभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्ताद्यभिनवभारत्यां

भूमिका (वि) कल्पः पञ्चत्रिंशः ॥

१ अयं श्लोके द. मातृकायानेव । २ द. समभिवाप्यः । ३ द. वेत्तरस्तु विज्ञेयः । ४ च. तस्मात् । ५ द. ययः । ६ द. धरते । ७ द. तेषां नोत्पन्नगुणो विज्ञेयो नामतः पुरुषः । ८ र. नानो-
पकरण । ९ र. प्रयुक्ता च । १० भ र भादिमानुषाद्यु परितोद्येतेष्व न ददन्ते ।

॥ श्रीः ॥

अथ पदत्रिंशोऽध्यायः ।

अथात्रेयो वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो मनुरायुस्तथात्मवान् ॥ १ ॥
विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तिः(तंः) प्रमतिर्दनुः^१ ।
उशना बृहस्पतिर्न्यासश्चावनः काश्यपो ध्रुवः ॥ २ ॥
दुर्वासा जामदग्न्यश्च माकण्डेयोऽथ गालवः ।
‘नरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्तपैव च ॥ ३ ॥
स्थूलाक्षः ‘शफलाक्षश्च काण्यो मेघातिथिः क्रतुः’ ।
नारदः पर्वतश्चैव सुवर्मा^२ऽथैकजो द्विजः’ ॥ ४ ॥
‘नितम्बुर्भुवनः सौम्यः शतानन्दः’ कृतव्रणः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः’ ॥ ५ ॥

॥ अथ पदत्रिंशोऽध्यायः ॥

यस्मिन् निगूढपरमार्थमबुध्यमानाः
संसारनाट्यरसभावमुपाश्रयन्ते ॥
बुध्वा पुनर्मुहुरहो निजमेव यान्ति
तत् पूर्णधाम शिवतत्त्वमहं प्रपद्ये ॥

यदिदं नाट्यमुक्तं तस्य रसभावरूपताप्रतिपादने नियतानुकारतानुकारितैश्चावि-
तस्य निरस्याद्या(त्या)भूतं पूर्वरक्तस्य न नाट्यरूपतेत्युक्तम् । तदेतदिहाध्याये प्रश्नोत्तर-
मुख्येनेतिहासदृशा दृढीक्रियते । न तत्र प्रथमं पूर्वरक्त एव नाट्यत्वं तावदाचक्षते ।
तत्पूर्वकत्वाज्जात्यं ततोऽन्यनुकारकया निरस्यते ॥ १-५ ॥

१ द. दनुः । २ द. शङ्खलसः । म. कलसास्य । ३ द. वृत्रः । ४ द. सुवर्मा वैक-
भग्निनी । ५ द. निश्चुतिर्भवनो धौम्य । ६ द. शतानन्दो । ७ द. जमदग्निश्च वामनः ।

एवं ते^(तु) मुनयः श्रुत्वा^१ सर्वज्ञं भरतं ततः^२ ।

पुनरुचुरिदं वाक्यं कुतूहलपुरोगमम्^३ ॥ ६ ॥

यस्त्वया गदितो ह्येष नाट्यवेदः पुरातनः ।

एकचित्तैः स चास्माभिः सम्यक् समुपधारितः^४ ॥ ७ ॥

‘एकश्च संशयोऽस्माकं^५ तं नो व्याख्यातुमर्हसि ।

‘को वाऽन्यो नाट्यवेदस्य निश्चयं वक्तुमर्हति’ ॥ ८ ॥

न वयं परिहासेन न विरोधेन नेर्ष्या^६ ।

“वृच्छामो भगवन् नाट्यमुपदेशार्थमेव तु” ॥ ९ ॥

अस्माभिश्च तदा नोक्तं “कथाच्छेदो भवेदिति ।

“इदानीं तूपाशिक्षार्थं नाट्यगुह्यं निदर्शय” ॥ १० ॥

लोकस्य चरितं “नाट्यमित्ययोचस्वदी^(स्त्वमी)हशम्” ।

“तेषां तु (शेषाणां) लोकं(क)गुह्यानां निश्चयं वक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

तत्र प्रश्नं तावद् दर्शयति । एवं तु मुनय इति ॥ ६ ॥ ७-८ ॥

तत्र यान्या परिहासप्रायनाट्यशास्त्रविरुद्धं च नाट्यतो यन्त्रितापर्यन्त इति वचनान् नटानां जीविकोपायोऽयमित्याशङ्कान् वारयति । परिहासेनेत्यादिना ॥ ९ ॥

तपः (तूप)शिक्षार्थमिति । तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । नाट्यगुह्यमिति । नाट्ये यत् तात्पर्यारुढ्यर्थं गुह्यम् ॥ १० ॥

शेषाणां लोकगुह्यानामिति । लोके यानि दृश्यन्ते अथ च पूर्वपक्षे कियन्ते तैस्त्रावल्लोके चरितैर्भवितव्यम् । लोकस्य चरितं यतो नाट्यमतो लोक-गुह्यानामिति सामिप्रायेणाध्यारोपेण(प)गर्भेयमुक्तिः ॥ ११ ॥

१ म. तु । २ द. प्रीताः । ३ द. तथा । ४ द. पुरोगमाः । ५ द. समुपधारितः । ६ द. भगवन् संततो योऽयम् । ७ द. तन् मे । ८ द. को हान्यो । ९ च. निययं येन तत्ततः । १० च. नान्यथा । ११ च. वृच्छामो । १२ द. देशाभिपूयम् । १३ द. तदा । १४ द. इदानीं गतः । १५ द. तत् सर्वं निमित्तेन । १६ च. प्रस्ताव । १७ द. वाच्य । १८ म. अतोकोऽयमीनाः । १९ अतोपे मरीत्याम् । २० च. दोषाः । २१ तेषां न । २२ तेषां नो ।

‘देवस्य(लोकस्य) कस्य चरितं पूर्वर्द्धे द्विजर्षभ ।
 किमर्थं भुज्यते ह्येष प्रयुक्तः किं करोति च’ ॥ १२ ॥
 कस्माच्चैव पुनः शौचं सम्यक् चरति सूत्रदृक् ।
 कथमुर्वीतले नाट्यं स्वर्गान्निपतितं विभो’ ॥ १३ ॥
 कथं तं वाऽयं वंशश्च नटसंज्ञः प्रतिष्ठितः ।
 सर्वमेव यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥
 भरत उवाच ।

[तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्थाभिनयं प्रति ॥]
 ‘ब्रवीमि चः कथां गुह्यां यन् मां पृच्छत सुव्रताः ।
 पूर्वरङ्गविधानस्य तां च मे सन्निवोधत’ ॥ १५ ॥

तथा चाह । लोकस्य कस्य चरितमिति । परिदृश्यमानस्य भावना ।
 एतच्चरितं न नूनं गूढोऽ(दम)तः कश्चिल्लोकोऽस्तीत्यादयः । दृश्यं सर्वं च यदिति स(स्व)र्गं
 एवेनवाच्यं सरलं सुखस्थाने । अति च (तद्य) नोपदेशो यत्तयोरुपदेशो मर्त्य.... ॥ १२ ॥
 तत्र कथमेतत् तदाह । कथमुर्वीतल इति ॥ १३ ॥

नाट्यवेदवित् त्वदीयो वंशो नटसंज्ञार्था(ज्ञया) मूर्खत्वेन कथं प्रसिद्धम्(ः) ।
 यद्यपि बहवः प्रश्नास्तथापि नाट्यविषयोऽयं संक्षय एको बहुधर्मविषयो यथा स्थाणुर्वा नभो
 बोच्चक्षिलादावेव कुशलं वेत्येक एव संक्षयः ॥ १४ ॥

गुह्यार्थस्याभिनयम् । प्रथमेतदर्थमिति यावत् । अन्ये तु गुह्यार्थो यत्र
 तादृगभिनयो नाट्यं तम् ॥ १५ ॥

१ च. लोकस्य । २ ड. पूजितो । म. पूर्वजो । ३ इतः परमर्षोको ड. मानृक्षायामधिकः ।
 यथा । प्रीते किं दैवतं तत्र प्रीति वा किं करोति च । ४ च. मुनिः शौचं शुचिः । ५ द. भुतं । ६ ड.
 प्रभो । ७ च. तदायं । ८ ड. प्रकीर्तितः । ९ च. तेषां तु वचनं (श्रुत्वा) मुनीनां भरतो मुनिः ॥
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्था (मि)मर्थं प्रति ॥ १० च. कथयामि । ११ ड. वोपदे विप्रा यन् मां ।
 १२ ड. विधौ तस्य तत्र सम्यक् निवोधत ।

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्व 'शुभं विघ्ननिवर्हणम् ।

तस्यानुबन्धेन मया पूर्वैरङ्गः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

शस्त्राणां 'प्रतिकारार्थं शरीरावरणं यथा ।

'क्रियते हि यथा पापं हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १७ ॥

एवं जप्यैश्च होमैश्च देवनाभ्यर्चनेन च ।

सर्वातोव्यविधानैश्च' तथा' गीतस्वनेन च ॥ १८ ॥

स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः ।

मया 'पापापहरणैः कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ १९ ॥

स्तुतिगीताभिसंसृष्टैर्देवैरभिहितोऽस्म्यहम् ।

नितरां परितुष्टाः स्मः प्रयोगेणामुना च ते ॥ २० ॥

देवतासुरमानन्ध यस्माल्लोकश्च(कं च) नन्दति ।

'तस्मादयं प्रयोगस्तु 'नदिनाम्ना(नान्दीनामा) भविष्यति ॥ २१ ॥

गीतवाद्यानुनादो हि'' यत्र काकुस्वनः(रः) शुभः'' ।

तस्मिन् देशे विपाप्मानो'' म(मा)ङ्गल्यश्च(श्च) भविष्यति ॥ २२ ॥

यावत्तं पूरयेद् देशं ध्वनिर्नाट्यसमाश्रयः'' ।

'न(स्था)स्यन्ति हि रक्षांसि तं देशं न विनायकाः ॥ २३ ॥

प्रविघ्नन्ति । निर्वह(वर्ह)णं रक्षपूजनम् । तस्यानुबन्धेन तत्प्रसङ्गेन ॥ १६ ॥

शरीरावरणं कवचानि(दि) ॥ १७ ॥ १८-२० ॥

नान्दीनामेति । नन्दनात् । अत एव नान्द्यन्त इति पूर्वज्ञान इत्यर्थः ॥ २१ ॥

काकुस्वर इति । पूर्वैरङ्गतिथ्यर्थे पाठ्यम् । ततः ङाङ्गाररसयुक्तां पठे-
दाप्यामित्यादौ (भा. ना. ५-१२२) । न त(तु) सदैव देवेन परतन्त्रीकृतस्य कदा-
चिद् द्विजन्मादेरिति वापाद्यभोगावसरः ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ र. अर्ह । २ द. परिहारार्थ । ३ द. तथा सर्वेषां पापं ह्युतेन । ४ च. निवारण । ५ द. यथा । ६ द. न पापहरण । ७ द. गीतादिगण्यो । ८ द. ऋष्टैः । ९ द. मेनाप क्रियते पुनान् । १० द. गुरादि । ११ द. नान्दीनामा । १२ द. नान्दी च । १३ द. स्वरं शुभम् । १४ द. तु पाप्मनी । १५ द. आतोदगोभयः । १६ च. स्यात्स्यन्ति ।

'देवस्य (लोकस्य) कस्य चरितं पूर्वरेद्वे द्विजर्पम् ।

किमर्थं भुज्यते ह्येष प्रयुक्तः किं करोति वा' ॥ १२ ॥

कस्माच्चैव पुनः शौचं सम्यक् चरति सूत्रद्वक् ।

कथमुर्वीतले नाट्यं स्वर्गाग्निपतितं विभो' ॥ १३ ॥

कथं तं वाऽयं वंशश्च नटसंज्ञः प्रतिष्ठितः ।

सर्वमेव यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥

भरत उवाच ।

[तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।

प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्थाभिनयं प्रति ॥]

'ब्रवीमि वः कथां गुह्यां यन् मां पृच्छत सुव्रताः ।

पूर्वरङ्गविधानस्य तां च मे सन्निवोधत' ॥ १५ ॥

तथा चाह । लोकस्य कस्य चरितमिति । परिदृश्यमानस्य मायना
एतच्चरितं न नूतं गूढोऽ(दम)नः कश्चिल्लोकोऽस्तीत्यादयः । दृश्यं सर्वं च यदिति स(स्व)
एवैतत्तत्त्वं सरलं सुखस्थाने । अस्ति च (तथा) नीपदेशो यत्तयोरुपदेशो मर्त्य.... ॥ १

तत्र कथमेतत् तदाह । कथमुर्वीतल इति ॥ १३ ॥

नाट्यवेदवित् स्वदीपो वंशो नटसंज्ञार्था(ज्ञया) मूर्खत्वेन कथं प्रसिद्धम्(ः)
यद्यपि बहवः प्रश्नास्तथापि नाट्यविषयोऽयं संज्ञाय एको बहुधर्मविषयो यथा स्थाणुरा नम
वोचशिलादावेव कुशलं वेत्येक एव संज्ञायः ॥ १४ ॥

गुह्यार्थस्याभिनयम् । प्रथममेतदर्थमिति यावत् । अन्ये तु गुह्यार्थो
सादृगभिनयो नाट्यं तम् ॥ १५ ॥

१ च. लोकस्य । २ द. पृजितो । म. पूर्वजो । ३ द्रतः परस्परार्थोच्यो द. मातृकामामभिनः
यथा । प्रीतिं किं देवतं तत्र प्रीति वा किं करोति च । ४ च. मुनिः शौचं शुचिः । ५ द. धुतं । ६
प्रभो । ७ च. तदार्यः । ८ द. प्रसिद्धितः । ९ च. तेषां तु वचनं (श्रुत्वा) मुनीनां भरतो मुनिः
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्था(भि)नयं प्रति ॥ १० च. कथयामि । ११ द. बोद्धव्यं विना यत् न मां
१२ द. विभो तस्य तच्च सम्यक् निवोधत ।

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्व 'शुभं विघ्ननिवर्हणम् ।
 तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 शस्त्राणां 'प्रतिकारार्थं शरीरावरणं यथा ।
 'क्रियते हि यथा पापं हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
 एवं जप्यैश्च होमैश्च देवनाभ्यर्चनेन च ।
 सर्वातोद्यविधानैश्च' तथा' गीतस्वनेन च ॥ १८ ॥
 स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः ।
 मया 'पापापहरणैः कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ १९ ॥
 स्तुतिगीताभिसंसृष्टैर्द्वैरभिहितोऽस्म्यहम्' ।
 नितरां परितुष्टाः स्मः प्रयोगेणामुना च ते ॥ २० ॥
 देवतासुरमानन्थ यस्माल्लोकश्च(कं च) नन्दति ।
 'तस्मादयं प्रयोगस्तु 'नदिनाम्ना(नान्दीनामा) भविष्यति ॥ २१ ॥
 गीतवाद्यानुनादो हि" यत्र काकुस्वनः(रः) शुभः" ।
 तस्मिन् देशे विषाण्मानो" म(मा)ङ्गल्यश्च(श्च) भविष्यति ॥ २२ ॥
 यावत्तं पूरयेद् देशं ध्वनिर्नाट्यसमाश्रयः" ।
 "न(स्था)स्यन्ति हि रक्षांसि तं देशं न विनायकाः ॥ २३ ॥

प्रविशन्ति । निर्वह(वर्ह)णं रक्षपूजनम् । तस्यानुबन्धेन तत्प्रसङ्गेन ॥ १६ ॥

शरीरावरणं कवचानि(दि) ॥ १७ ॥ १८-२० ॥

नान्दीनामेति । नन्दनात् । अत एव नान्द्यन्त इति पूर्वज्ञान्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

काकुस्वर इति । पूर्वरङ्गसिद्ध्यर्थे पाठ्यम् । ततः शृङ्गाररसयुक्तां पठे-
 दार्यामित्यादौ (भा. ना. ५-१२२) । न त(तु) सदैव देवेन परतन्त्रीकृतस्य कदा-
 चिद् द्विजन्मादेरिति वाद्याद्युपभोगावसरः ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ द. अह । २ द. परिहारार्थं । ३ द. मया सर्वगं पापं ह्युतेन । ४ द. विनाशेन । ५ द. यथा । ६ द. च पापहरणे । ७ द. गीतादिभिर्गद्यैः । ८ द. संश्लेषः । ९ द. देवनाभ्यर्चयते पुनात् । १० द. गुरुरादिः । ११ द. नान्दीनामा । १२ द. नान्दी य । १३ द. स्वरं शुभम् । १४ द. तु पातन्ती । १५ द. आतीत्यर्थः । १६ द. स्थायन्ति ।

आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशन्दमुपश्रुत्य^१ हिंसा नश्यन्ति चैव हि ॥ २४ ॥
 'पाठ्यं नाट्यं तथा गेयं चित्रवादित्रमेव च ।
 'वेदमन्त्रार्थवचनैः समं खेतद् भविष्यति'^२ ॥ २५ ॥
 श्रुतं 'मया देवदेवात् तत्त्वतः शङ्कराद्वितम् ।
 स्नानं^३ जप्यसहस्रेभ्यः 'पवित्रं गीतवादितम् ॥ २६ ॥
 'यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्य गीतपाठ्यध्वनिः शुभः ।
 'भविष्यत्यशुभं देशे नैव' तस्मिन् कदाचन ॥ २७ ॥
 एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वैरङ्गः कृतो मया ।
 'नाना स्तुतिकृतैर्वाक्यैर्देवताभ्यर्चनेन च ॥ २८ ॥
 यतोऽभिवादनं" क्लिष्टं "दिष्टं तद्गङ्गमण्डले ।
 ततस्तस्य हि "तच्छौचं विहितं तु द्विजोत्तमाः ॥ २९ ॥
 शौचं कृत्वा यतो मन्त्रं "पूजनं जर्जरस्य तु ।
 उच्यते पूर्वैरङ्गेऽस्मिन् "तस्माच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ ३० ॥
 यथावतारितं चैव नाट्यमेतन् महीतले ।
 "वक्तव्यं सर्वमेतद्वि न शक्यं हि निगृहीतुम् ॥ ३१ ॥

ततो वेदविरुद्धमित्याशङ्क्याह । आवाहे च विवाहे चेत्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥

आरा(ग)मिकत्वमस्यार्थस्याह । श्रुतं देवादिदेव(वात्)तत्त्व(तः) शङ्क-
 रादिदमुक्तमिति ॥ २६ ॥ २७-३१ ॥

१ र. उपश्रुत्य । २ ड. पाठ्यं ध्रुवा तथा चैव गानं वादित्रमेव च ॥ ३ र. कृता शास्त्रार्थवचनं
 न च धारयत्यमङ्गलम् । ४ ड. समगानैरतथैव च । ५ ड. मे देवदेवात् । ६ र. गन्ध । ७ ड. धष्टं
 मे । ८ र. यस्मिन् यस्मिन् मन्त्रज्योतिः गीतपाठ्यध्वनिस्त्वयम् । ९ ड. भेति । १० ड. यत्र स्तोत्रवृत्त-
 र्मन्त्रैः देवताभ्यर्चनं प्रति । ११ ख. वादने । २. वन्दने । १२ ड. शिरसा । १३ ड. पुनः । १४ ड.
 पूजको । १५ ड. पुनः । १६ ड. यथाविधि समापन्नं ।

ममैते तनयाः सर्वे नाट्यवेदसमन्विताः^१ ।

सर्वलोक(कं)प्रहसनैर्बाधन्ते नाट्यसंश्रयैः ॥ ३२ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य शिल्पकं ग्राम्यधर्मकम्^२ ।

ऋषीणां व्यङ्ग्यकरणं कुर्वद्विर्गण^३संश्रयम् ॥ ३३ ॥

'अश्राव्यं तद्' दुराचारं ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम् ।

निष्ठुरं चाप्रस्तुतं च 'काव्यं संसदि योजितम् ॥ ३४ ॥

तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे 'भीमरोपप्रकम्पिताः ।

जञ्जुस्तान् भरतान् क्रुद्धा^४ निर्दहन्त इवाग्नयः ॥ ३५ ॥

मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद्विडम्बनम् ।

को नामार्थं परिभवः 'किञ्च नास्मासु सम्मतम् ॥ ३६ ॥

यस्माञ् ज्ञानमदोन्मत्ता 'न वेत्थाऽ(विद्धा न) चिनयाश्रिताः ।

तस्मादेतद्वि(द्धि) भवनां(तां)^५ कुज्ञानं नाशमेप्यति ॥ ३७ ॥

भूस्पर्शादपवित्रीभूतं तदेव पवित्रीभूतं प्रहसनैः..... बाधन्त इति ।

तच्च नाट्यस्याविदन्तो नियतमनुकरणीयं मन्यमानाः । परचेष्टानुकरणोल्लास इति नीत्वा सर्वे प्रहसित्यन्त इति । सार्यं प्रतिष्ठा इति निन्दार्थत्वात् त एव एतत्पक्षं प्रतिक्षेप-
कृदुत्पत्तिविधातं निन्दार्थत्वादेता नाट्योत्पत्तावेव दर्शितं २(व्य)ङ्ग्यकरणमिति ॥

३२ ॥ ३३-३५ ॥

विडम्बकं(नं) गण्डसंश(अ)यमिति । गण्डवदन्यापदेशमुत्सेने-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्ञानमदे(दोन्)मत्ता इति । मिथ्या ज्ञानमिदं युष्माकमिति पर्यवसितमिति
भावः । विद्धा ब्रह्मणा । वेदवाद्याः ॥ ३७ ॥

१ द. नदान्विताः । २ द. हाराग्राह । ३ द. शिल्पधर्मं ममाभ्यासात् । ४ च. प्रद ।
द. मान्द । ५ द. गह । ५ च. अट्यर्थं । द. अपादा । ६ द. गुदराचारः । ७ द. कार्य । ८ द.
नीमरोताः । ९ द. ये भरतान् धर्मान् । १० द. म्बि नामाभिः । ११ द. भवेत् । १२ द. निन्ता ।
ना. ६४

ऋषीणां ब्राह्मणानां च समवायसमागताः(ः) ।

'निर्घृताश्च(निराहुता) विना होमैः शूद्राचारा भविष्यथ ॥ ३८ ॥

'अपाङ्क्तेयाः कुत्सिताश्चावमा एव भविष्यथ ।

यश्च यो भविता वंशः 'सर्वाशौचो भविष्यति ॥ ३९ ॥

ये च यो वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ।

परोपस्थानवन्तश्च शम्भ्रपण्योपजीविनः" ॥ ४० ॥

शापं दत्तं तथा ज्ञात्वा सुतानां मम देवताः^१

(सुतेभ्यो मे तदा सुराः) ।

सर्वे विमनसो भूत्वा तानृषीन् समुपस्थिताः^२ ॥ ४१ ॥

'समस्तैश्च त(याचमानैस्त)तः प्रोक्तं देवैः शक्रपुरोगमैः ।

इदानीं दुःखमुत्पन्नं नाढ्यमेतद् विनश्यति ॥ ४२ ॥

ऋषिभिश्च ततः प्रोक्तं न चैतद्वि विनश्यति^३ (न त्वेतद्विनशिष्यति) ।

शेषमन्यत्र^४ यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ४३ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सुनीनामुग्रतेजसाम् ।

विपण्णास्ते^५ ततः सर्वे श्रुत्वा मां समुपस्थिताः ॥ ४४ ॥

निराहुताः परिभवभाजः ॥ ३८ ॥ ३९-४० ॥

सुरा इन्द्राद्याः ॥ ४१ ॥

याचमानैरिति । ऋषीन् प्रार्थयदु(ः) क्रिड)कम् ॥ ४२ ॥

तत्र कुत्सितानियताकारभागोचितं स्तस्थितरसभावप्रयोगेऽवस्थाप्यत इत्याह न त्वेतं(तद्)विहितं(विनशिष्यति) ॥ ४३ ॥ ४४-४६ ॥

१ द. निज्जानरणाभूता । च. निर्घृताणो निरामृताः । २ र. मातृसामेव द. शूद्राश्च वेदलाभूता तत्कर्म समवाप्यथ । ३ द. स च शूद्रो । ४ द. सध्रीवाल्कुमारकाः । च. पुंश्रीवालोपजीविनः । ५ च. सुतेभ्यो मे तदासुराः । द. याचयन्म ततो ज्ञात्वा सुतानां मे भुरास्तथा ॥ ६ द. स्थितान् । ७ च. याचमानैः । द. तावद्विद्य तदा । ८ द. विनश्यति । ९ द. अन्यतु । १० द. सुताः सर्वे पुनयन्मवधेयिणः ।

प्रोक्तवन्तश्च मां 'पुत्रास्त्वयाहो नाशिता वयम् ।
 अनेन नाट्यदोषेण शूद्राचारा हि यत् कृताः' ॥ ४५ ॥
 मयापि सान्त्वयित्वोक्ता मा 'कोधं ब्रजनानघाः ।
 कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेव विधिः सुताः' ॥ ४६ ॥
 'मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कदाचन ।
 निधने च मनो मा भूद् युष्माकमिति सान्त्विताः ॥ ४७ ॥
 'जानीध्वं तत्तथा नाट्यं ब्रह्मणा संप्रवर्तितम् ।
 शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः प्रयच्छामः प्रयोगतः ॥ ४८ ॥
 मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं दुःखप्रवर्तितम् ।
 महाश्रयं महापुण्यं वेदाङ्गोपाङ्गसंभवम् ॥ ४९ ॥

निधने आत्महनने ॥ ४७ ॥

जनिष्य(जानी)ध्वं तत्तथा नाट्यमिति । तत्त्वापरिज्ञानादयं भवति
 शापो जान इदानीमयैव तत्परिज्ञाने रसभावस्वरूपे यत् तच्च दर्शितं वितत्य रसाध्यायादौ-
 (भ. ना. ६) । तत्र कैश्चिद् धार्मिककारीयं श्लोद्धयं शूरग्रन्थमध्ये आक्षिप्तम् ।

नाट्यस्य ज्ञातितत्त्वस्य यदभीष्टं प्रयोजनम् ।

तत्त्वतस्तदनिर्णीतं शापाध्यायेन दर्शितम् ॥

इत्यादि । रसप्राधान्यमेवाह ।

यथास्त(स्वा)दप्रसङ्गेन सूचाद्यर्थोपयोगिता ।

आख्यादकानां प्रीत्यर्थं केवलं रसयोजनम् ॥

न च जीविकादक्षिणेन च योग इति भावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

१ ड. पुत्रा वृत्तो नाशिताश्चन । २ ड. चाप्रियाः पुत्राः । ३ ड. शोके । ४ र. रसः ।
 ५ र. मनसा च विपरीतवृत्तेषां नाशितं मनः । ६ र. संस्पृष्ट नाट्येऽपि कदाचित् संस्पृष्टम् ।
 ७ ड. प्रयच्छामः ।

अप्सरोभ्य इदं चैव याथातत्त्वं यथाश्रुतम्^१ ।

नाटयं दत्त्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्तं चरिष्यथ ॥ ५० ॥

॥ इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्यशापो नामाध्यायः पट्त्रिंशः^२ ॥

स्त्रीणां च न कक्षनास्य प्रयोगे वेदार्थत्यागशङ्कावकाश इति दर्शयति । इदं नाट्यमप्सरोभ्यो दत्त्वा प्रायश्चित्तं चरिष्यथेति । येन च भावलाभाद्भवल्लामो भविष्यति ॥ ५० ॥

इत्यभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावमिनवभारत्यां

नटशापाध्यायः पट्त्रिंशः ॥

^१ इ. कृतम् । ख. यथोक्तं तत् मया श्रुतम् । ^२ ख. सप्तत्रिंशः । हादिमानुषास्तु न दृश्यतेऽभ्यास-
यकिभागः ।

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुपो नाम पार्थिवः ।
प्राप्तवान् देवराज्यं हि नयबुद्धिपराक्रमैः^१ ॥ १ ॥
प्रशशास तदा राज्यं देवैर्युष्टिमवाप्नुवन्^२ ।
गान्धर्वं चैव नाट्यं च दृष्ट्वा चिन्तामुपागमत्^३ ॥ २ ॥
स चिन्तयित्वा मनसा कथमेष गृहे मम ।
'नाट्यप्रयोगो हि भवेदिति सादर एव सन्'^४ ॥ ३ ॥
कृताञ्जलिः प्रयोगार्थं प्रोक्तवांस्तु सुरान् नृपः ।
'अप्सरोभिरिदं सार्धं नाट्यं भवतु मे गृहे ॥ ४ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

आकाङ्क्षाणां प्रशमनविधेः पूर्वभावावधीतां
धाराप्राप्तस्तुतिशुक्तिरां गुह्यतत्त्वं प्रतिष्ठा ।
ऊर्ध्वाध्वः(धो यः) परभुवि(च) वा यत् समानं चकास्ति
प्रौढानन्तं तदहमधुनाऽनुत्तरं धाम वन्दे ॥

अथ यद्वशान्नाट्यशास्त्रमुपादेयं तदुपदेशसम्भ्रममूलभूयिष्ठमूलं मूलोक्तवतरणं नाट्य-
स्मेतिहासेन प्रदर्शयन्नितिहासोपजज्ञ(न्य)त्वाद् गूढत्वेनोपदेशरूपस्य सारभागस्य तत्त्वस्य
कथनाद् गुह्यतत्त्वकथनमध्यायमारभते । कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुप इति ॥ १ ॥

कालेन प्रयुक्तो यतो देवराज्यं चकार ततस्तत्सम्पन्निवृत्तेनोक्तं गान्धर्वमिति ।
नृपं नाट्यं स्वर्गे दृष्ट्वा बद्धमिति स्मिष्टम् । तेनाप्सरस यमन्येऽवतरन्वित्यर्थः ॥ २ ॥
३-६ ॥

प्रत्युक्तो(क्तश्च) ततो देवैर्वृहस्पतिपुरोगमैः ।
 'दिव्याङ्गनानां नैवेह मानुषैः सह सङ्गतिः ॥ ५ ॥
 हितं पथ्यं च वक्तव्यो भवान् स्वर्गाधिपो(हि यत्) ।
 आचार्यास्तत्र गच्छन्तु गत्वा कुर्वन्तु ते प्रियम् ॥ ६ ॥
 प्रोक्तवांस्तु नतो मां तु नृपतिः स कृताञ्जलिः ।
 इदमिच्छामि 'भगवन् नाट्यमुष्यां प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
 'पूर्वमाचार्यकं चैव भवताऽमिहितं(हि प्रति)श्रुतम् ।
 व्यक्तभावात्विदं लब्धं' त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम ॥ ८ ॥
 पितामहगृहेऽस्माकं (ऽस्माभिरे)तदन्तःपुरे जने ।
 पितामहक्रियायुक्तमुर्षइयां सम्प्रवर्तितम् ॥ ९ ॥
 तस्याः प्रणाशशोकेन उन्मादोपर(ह)ते नृपे ।
 विपन्नेऽन्तःपुरजने पुनर्नाशमुपागतम् ॥ १० ॥
 प्रकाशमेतदिच्छामो भूयस्तत् संप्रयोजितम्' ।
 तिथियज्ञक्रियास्येतद् यथा स्यान् मङ्गलैः शुभैः ॥ ११ ॥

मामिति भरतमुनिम् ॥ ७ ॥

प्रतिश्रुतमङ्गीकृतं व्यक्तनामयलब्धयेति । व्यक्तीभूतं तु त(त्व)त्सका-
 शात् ॥ ८ ॥

पितामहगृहे ब्रह्मलोके यत् तदस्माभिरिति मत्स्यैरन्तःपुरजने लब्धं दृष्टं
 चैत्याह । पितामहक्रियायुक्तकर्मण्यां यद्गव्येण कृतं तदुर्चइयां सत्या सम्प्र-
 वर्तितं पुरुषसो गृहेऽवतीर्णम् ॥ ९ ॥

तस्याः प्रणय(या)पला(ली)यमानं स्वर्गगमनं जातम् । स्वात्मने प्राणार्पके
 प्रणयिनि नृपे पुरुषसि वि(प)ने(ने) योऽपि च तत्परिजनः सोऽपि विपि(प)न(ज)
 इति प्राणसङ्ग(ङ्ग)त्वं(टं) नाट्यमस्माकम् ॥ १० ॥ ११-१६ ॥

१ द. मुराङ्गनानां नोक्तोऽयं मानुषैः सह सङ्गमः । २ द. भगवान् स्वर्गयेप्सया । ३. भवान् ।

४ द. पूर्वमाकलिने चैव द्रव्ये हि किल यः श्रुतम् । ५ द. भावाधयं लब्ध्वा । ६ द. पदते । ७ द.
 भूतले संप्रवर्तितम् । ८ द. मङ्गलं शुभम् ।

'तस्मिन्(स्नान्) मम गृहे बद्धं नानाप्रकृतिसंश्रयम् ।
 स्त्रीणां ललितविन्यासैर्यतो नः प्रथयिष्यति ॥ १२ ॥
 तथाऽस्त्विति मया प्रोक्तो नहुषः पार्थिवस्तदा ।
 सुताश्चाद्वय सम्प्रोक्ता 'सामपूर्व सुरैः सह ॥ १३ ॥
 अयं हि नहुषो राजा याचते नः कृताञ्जलिः ।
 गम्यतां सहितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव च' ॥ १४ ॥
 करिष्यामश्च शापान्तमस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते ।
 ब्राह्मणानां नृपाणां च 'भविष्यथ न कुत्सिताः ॥ १५ ॥
 तत्र गत्वा 'प्रयुज्यन्तां(ध्वं) प्रयोगान् वसुधातले ।
 न शक्यं चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ॥ १६ ॥
 'अस्माकं चैव 'सर्वेषां नहुषस्य महात्मनः ।
 'आत्मो(प्तो)पदेशसिद्धं हि नाट्यं प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥ १७ ॥
 'शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलस्तु करिष्यति' ।
 "प्रयोगः(गान्)कारिकाश्चैव निरुक्तानि तथैव च ॥ १८ ॥
 अप्सरोभिरीदं "सार्धं क्रीडनीयकहेतुकम् ।
 अधिष्ठितं मया स्वर्गे स्वातिना नारदेन च ॥ १९ ॥
 ततश्च" वसुधां गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजाः ।
 स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा "बद्धवन्तो यथाक्रमम् ॥ २० ॥

प्रयोज्यत्वेन वाचं(नाट्यं) ब्रह्मणैवोक्तमित्यलङ्घ्योऽयमिति भाव इति शेषः ॥ १७ ॥

कोहल इति । यदस्माभिर्येकानुमानादिसिद्धत्वे नोक्तं निमित्तं इति ॥ १८ ॥

उत्सर्गे तु नोपदेशफलमपि तु क्रीडनीयकहेतुकम् । सचर्वणापात्रसारमनु-
 पृत्या विभावानुभावगमागते कर्मफलसम्बन्धावबोधविश्रान्त..... तत्र भरतश्चापि ।
 नारदैर(देनां)प्सरोभिश्चाधिष्ठितं परिरक्षितम् ॥ १९ ॥ २० ॥

१ द. तस्मात् । २ च. मन । ३ च. हि । ४ द. न भविष्यति । ५ द. प्रयुज्यन्तं प्रयोगे ।
 ६ द. सुमार्त । ७ द. संज्ञेयम् । ८ द. आनन्देन । ९ च. प्रसार । १० च. वचनम् । ११
 च. प्रयोगम् । १२ द. सार्धम् । १३ द. ते । १४ द. गृहवन्तो ।

‘अत्रोपभोगतस्ते तु मानुषीषु ममात्मजाः’ ।

बद्धवन्तोऽधिकस्नेहं तासु तद् द्विजसत्तमाः (तेषु तेषु द्विजोत्तमाः) ॥ २१ ॥

पुत्रानुत्पाद्य बध्वा च प्रयोगं च यथाक्रमम् ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाताः प्राप्ताः स्वर्गं पुनः सुताः ॥ २२ ॥

एवमुर्वीतले नाट्यं शिष्यैः समवतारितम् ।

भरतानां च वंशोऽयं भविष्यं च प्रवर्तितः ॥ २३ ॥

क्रोहलादिभिरेवं तु वत्सशाण्डिल्यधूर्तितैः ।

मर्त्यधर्मक्रियायुक्तैः कश्चित्कालमवस्थितैः ॥ २४ ॥

एतच्छास्त्रं प्रणीतं हि नराणां बुद्धिवर्धनम् ।

त्रैलोक्यस्य क्रियोपेतं सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ।

मङ्गल्यं ललितं चैव ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ॥ २५ ॥

य इदं शृणुयान् नित्यं प्रोक्तं चेदं स्वयम्भुवा ।

कुर्यात् प्रयोगं यश्चैवमथवाऽधीतवान् नरः ॥ २६ ॥

या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञकारिणाम् ।

या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयाद्वि सः ॥ २७ ॥

तेषु तेष्विति लीलादिषु । द्विजोत्तमा इत्यत्र पूर्वभोगत्वात् तावदेव प्रीताः ॥ २१ ॥ २२ ॥

शिष्यैर्भरतमुतैः ॥ २३ ॥

क्रोहलादिभिरिति । तत्प्रधानैः सर्वशास्त्रनिबन्धनदर्शनमितिहासपुराणार्थ-
वादकार्यचित्रपुस्तलेपादिभिः ॥ २४ ॥

सर्वं नाट्यस्यांशाः सर्वत्र रसप्राधान्यात् साक्षात्कारकल्पबुद्धिसम्पादनात् प्राक्-
(वी)ण्याच्च । यथोक्तं ते विहितेष्ट्यामित्यादि । सन्तो(तो) बुद्धिविषयान् प्रकाश-
यन्तीति ॥ २५ ॥ २६-२९ ॥

दानधर्मेषु सर्वेषु कीर्त्यते तु महत् फल ।

प्रेक्षणीयप्रदानं हि सर्वदानेषु शस्यते ॥ २८ ॥

न तथा गन्धमाल्येन देवास्तुष्यन्ति पूजिताः ।

यथा नाट्यप्रयोगस्थैर्नित्यं तुष्यन्ति मङ्गलैः ॥ २९ ॥

गान्धर्वं चेह नाट्यं च यः सम्पक् परि(म्यगनु)पालयेत् ।

स ईश्वरगणेशानां लभते सद्गतिं पराम् ॥ ३० ॥

एवं नाट्यप्रयोगे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रं प्रणीतं

नोक्तं यच्चात्र लोकादनुकृतिकरणात् संविभाव्यं तु तज्ज्ञैः ॥

किं चान्यत् सम्पूर्णं भवतु वसुमती नष्टदुर्भिक्षरोगा

शान्तिर्गोब्राह्मणानां भवतु नरपतिः पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥ ३१ ॥

[इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गुह्यतत्त्वकथनाध्यायः सप्तत्रिंशः ॥]

नाट्यशास्त्रं संपूर्णम् ॥

गान्धर्वमिति । नृत्यं नाट्यं योऽनुपालयेत् । उपदेशव्याख्यानविवरणा-
दिना च । ईश्वरगणेशानां(शानां)लभन्ते(ते) सद्गतिं परामिति ।
शिवसायुज्यम् ॥ ३० ॥

अनुयायिताकारणमनुकृतिः । नरपतिरिति । पुरुषोत्तम ईश्वरः संकलजग-
त्पालयिता । इति शिवम् ॥ ३१ ॥

श्रीमध्यदेशभवविप्रवार्तिगुप्त-

वंशोत्थितः शिवपदार्पितचित्तवृत्तिः ॥

(संगीत)रागनयगृह्यल(सु)प्रसिद्धो

वंशोद्भवस्थितिवशाच्चतुर्सिंहगुप्तः ॥ १ ॥

तस्यात्मजोऽमिनचगुप्तपदाभिधानो

भट्टेन्दुरात्मपदपांशुपवित्रमूर्तिः ॥

सद्विप्रनानवदनादधिगम्य नाट्य-

वेदं व्यपद्य विवृतिं लघुनर्थपूर्णम् ॥ २ ॥

शिवपुरविजयहेतुविजयादिकरुद्रसहस्रपूतया
 प्रवरपुराभिधानकादमीरक्तधानशुभे वितस्तया ॥
 अधिगतजन्मवमतिरमृतकरशेखरभक्तिसक्तिनो
 रचयति नाट्यवेदविद्युर्नि लघुमभिनवगुप्तभारतीम् ॥ ३ ॥
 प्रभुः शम्भुर्यस्य प्रथितपरमार्थस्थितिसुखः
 पराधीनश्चेतो व्यथित स तदारार्ज(घ)नविधौ ॥
 ततः शस्तस्वात्मान्तरहृदयविश्रान्तिकृतिनः
 कृतिं तम्येस्थं भोः शृणुत भगवन्तः सहृदयाः ॥ ४ ॥
 सज्जनान् कविरसौ न याचते
 ह्लादनाय शशभृत् किमर्थितः ॥
 नापि निन्दति स्वलान् मुहुर्मुहु-
 र्धिक्कुतोऽपि न हि शीतलोऽनलः ॥ ५ ॥
 नाट्यार्थप्रथनात् तस्मात् तुष्ट(छे) नाट्ये परेण यत् ।
 क्रियात् तेनैष जनतामानन्दोद्भासमुन्दराम् ॥ ६ ॥
 इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदवृत्ता-
 वभिनवभारत्यां गुह्यतत्त्वकथनं सप्तत्रिंशः ॥
 ॥ समाप्ता चैयमभिनवगुप्तकृतिः ॥

APPENDIX I

Index of half verses of the Nāṭyaśāstra, Vol IV

अकलापातनाहस्याः ।	२१३	अङ्गुलीवादभट्टतम् ।	१४३
अक्षरपाणिलयेषु च ।	४४५	अङ्गुष्ठाभ्यां च तथा ।	११४
अक्षरपाणिलयेषु च ।	४८१	„ समं तन्मयोः ।	९९
अक्षरपिण्डस्त्र्यध्रे ।	३४३	अङ्गुरविकूलधोरम् ।	४९५
अक्षरसदृशं वाद्यम् ।	४३४	अङ्गुर्व्यस्तैः समस्तैर्वा ।	२७०
„ „	४७३	अक्षितकक्ष्ये पणवे ।	४२४
अक्षरसमं तालसमम् ।	४७३	„ „	४२४
अक्षरसममङ्गसमम् ।	४३६	अक्षितशियिले पणवे ।	४२४
अक्षराणां निवेदास्तु ।	३२३	अक्षितगोमुखयोगात् ।	४६७
„ भवेत् पिण्डः ।	३४३	अक्षितगोमुखयोगे ।	४२१
अक्षराणि लया वर्णाः ।	३२२	अक्षितमार्गविशका ।	४७५
अक्षरैर्यां चतुर्माणा ।	२१०	अक्षिता चापकृष्टा च ।	३६५
अङ्गान्ते निष्क्रमणे ।	३६०	„ तत्कट्युणा ।	३६७
अङ्गिकः सिद्धिरित्येवम् ।	४६१	अक्षितालिमार्गां तु ।	४१८
अङ्गोर्ध्वकप्रवृत्ता ।	४४०	„ „	४६५
अङ्गोर्ध्वगप्रवृत्ता ।	४७७	अत ऊर्ध्वं प्रमाणां तु ।	२८६
अङ्गप्रच्छेदकं विद्या ।	२७८	„ „ प्रवक्ष्यामि	३६
अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन ।	४०६	„ „ „	४१
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तम् ।	४९५	„ „ „	७९
अङ्गभूता हि तालस्य ।	२ ३	„ „ „	२८७
अङ्गलक्षणमयुक्तः ।	४०६	„ „ „	३११
अङ्गहारान् रात्रिक्लम्भान् ।	२७९	„ „ „	३१३
अङ्गानां तु समत्वात्वा ।	४०७	„ „ „	३२४
„ समतां यत्र ।	३७६	„ „ „	३३२
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य ।	२३८	„ „ „	३४०
अङ्गान्येतानि चत्वारि ।	१९९	„ „ „	३४६
अङ्गारः सिद्धिरित्येवम् ।	४९१	„ „ „	३५९
अङ्गिरा गीतमाङ्गल्यः ।	५००	„ „ „	४०३
अङ्गुलानि मुग्धं तस्य ।	४५६	„ „ „	४४२
अङ्गुलीनां वर्तय्यम् ।	२२६	„ „ „	४७९

अत ऊर्ध्वं प्रयागे तु ।

४८१

” ” ”

४८८

” ” ”

४८९

” ” ”

४९१

” ” ”

४९२

अनः परं प्रवक्ष्यामि ।

५८

” ” ”

६८

” ” ”

१४८

” ” ”

२३०

” ” ”

२४२

” ” ”

२५२

” ” ”

३१८

” ” ”

३३४

” ” ”

३८७

” ” ”

३९२

” ” ”

४५६

” ” ”

४५७

” ” ”

४९७

अतश्चान्ये स्मृते कृते ।

२७६

अतालकमतालम् ।

४८८

अतालकमकालम् ।

४५६

अतालं च सतालं च ।

१९२

” ” ” ”

३०२

अतालं निबद्धं च ।

३०२

अतिजगती भुवि कथितगुणा ।

३३७

अतिबाधितमनुवाचम् ।

४२२

अतीते युग्मतालम् ।

२७५

अथै उच्येदि अरुणाभिहृदो ।

३२१

अन्यर्षमिष्टं देवानाम् ।

६

अन्याभिरविहीनं तु ।

४५७

अत्युक्तं च प्रतिष्ठं च ।

३०४

अत्युक्तं च पातेषु ।

४७१

अत्र तालविधिष्वेष्टः ।

२५२

अत्रापि स्थिततालम् ।

२५३

अत्र गानधारपद्यन्त्या ।

६०

” गीनीः प्रवक्ष्यामि ।

९२

” ज्येष्ठे तु कर्तव्यम् ।

२२६

” तत्र सुरं ताल- ।

२०४

” तालाधरपदान् ।

२२४

” दररे दट् ।

४६८

” ददरेऽपि विधिः ।

४२६

” पूर्ण्यदी या तु ।

३००

” भूतगणैः सर्वैः ।

१९१

” युगमकरणम् ।

४६९

” युगमकरणानि तु ।

४२६

” लघुहस्तछिद्राणिः ।

४९२

अथवा नृत्तशौभार्थम् ।

४४३

” ”

४८०

अथवोभोक्षते यस्मान् ।

२१६

अथ पोडशाधरे दृत्ते तु ।

३५२

” सञ्चारिजान् भूयः ।

८३

” स्थितावदृष्टानाम् ।

४७९

अथाकाशप्रदाः प्रोक्ताः ।

४७९

अथानेयो वसिष्ठश्च ।

५००

अथार्थेऽन्ते च मात्राणाम् ।

२६०

अथासारितकानां तु ।

१८२

अदीनं च प्रगर्भं च ।

४९६

अधमलीणां योज्या ।

४७६

अधमानां ननुदस्तममेदान् ।

४५६

अधमाः स्युर्धुवा खेताः ।

३७३

अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयौ ।

९६

अधिदण्डं हस्ताभ्याम् ।

११४

अधिष्ठितं मया स्वर्गे ।

५११

अधुना तु प्रवक्ष्यामि ।

१९२

अध्यर्थाधिरुतीयाश्च ।

२३३

अष्टवास्तु प्रवेशाः स्युः ।

३६४

अनध्याये कदाचित्तु ।

४०४

” ”

४६४

अनन्तरं च दातव्यम् ।

४९०

अनपेक्षितगीतार्थम् ।

१०३

अनयोर्मिधभावानु ।	१५८	अन्तिमार्धकलाहीनम् ।	१९४
अनामिकाकनीयस्योः ।	२२७	अन्ते च सञ्ज्ञिपातः ।	२०१
”	२२८	” ” ” स्यात् ।	१८९
अनित्यः क्षीयके तालः ।	२०६	” चाप्यविशेषेण ।	२४२
अनिबद्धाक्षराणि स्युः ।	३०३	” चास्य विशेषेण ।	२६४
अनिवृत्ताक्षरपदम् ।	२०९	” निर्वहणं चास्याः ।	२७६
अनिष्ठुरलक्षणपदम् ।	२७८	” वास्याः प्रकर्तव्यम् ।	२५९
अनीरणात्तु शेषाणाम् ।	१४३	अन्तोपभोगतस्ते तु ।	५१२
अनुगच्छतमक्षरवृत्तम् ।	४६९	अन्त्यं च निधनं च ।	३१५
अनुगतमक्षरवृत्तम् ।	४२७	अन्त्यं च पञ्चमं पष्ठम् ।	३४८
अनुगद्य मृदातोद्यम् ।	४८२	” दीर्घं सा खलु ।	३२५
अनुगम्यं यदातोद्यम् ।	४४६	” ” ” विज्ञेया ।	३२५
अनुवध्नाति यत्रैवम् ।	३६६	अन्त्यमयो दीर्घाणि तु ।	३२६
अनुवन्धस्तु ज्ञेयः ।	९७	अन्त्यश्च सञ्ज्ञिपातः ।	२२५
अनुयाति यदा वाये ।	४४६	अन्त्या कला द्विमात्रा तु ।	२२२
अनुवायस्य हि विषद्विदो ।	३५४	अन्यभावेपु कृष्टा च ।	३६७
अनुवृत्तश्च यस्येह ।	४५	अन्यश्च बलिनो यस्य ।	४५
अनुवृत्त्या तयोः स्वातेः ।	४६४	अन्यूनार्था कलार्था तु ।	२२४
अनुष्टुब्जातयो ह्येताः ।	३२०	अन्योन्यहेतुसंयोगात् ।	२००
अनुष्टुब्धवृत्तीचैव ।	३०४	अन्वयां तत्र कर्त्तव्या ।	३७७
अवृत्तेषु प्रयोगेषु ।	४४४	” ” ”	३७८
” ”	४८०	अपचययुक्तैर्द्विभिः ।	१०९
अनेकस्वरसंयोगे ।	४५	अपटाक्षेपकृता चेत् ।	३८७
अनेन नाव्यक्षेपेण ।	५०७	अपदान्यनिबद्धानि ।	३०३
अनेनैव तु योगेन ।	४६५	अपन्यासः कदाचित्तु ।	६३
” विधानेन ।	२१३	अपन्यासस्तथा चैव ।	५८
” ”	४१७	अपन्यासा भवन्त्यत्र ।	५५
” ”	४३०	” ”	५६
” ”	४५६	अपन्यासो भवत्यस्य ।	५७
” ”	४७१	” भवेदत्र ।	५४
” ”	४८८	अपपाणिकरयुक्तम् ।	४७६
अन्तयोद्वादिशास्त्रे तु ।	२३८	अपपाणिमृदङ्गानाम् ।	४८१
अन्तरस्वरसंयुक्ता ।	२५	अपपाणिस्तु यत्र स्यात् ।	४७१
अन्तरस्वरसंयोगः ।	३२	अपराद्धे सप्तोवाद्य ।	३७३
अन्तस्य चतुरधस्य ।	२५७	अप्राश्चित्याः कुम्भिनाश्च ।	५०६

अपाहिस्सु विज्ञेयः ।	१०	अन्यत्वेऽथ बहुले ।	४८
अपूजयिष्या शेतात् वै ।	४६१	अन्यवर्णान्तरा चैव ।	१२३
अपूर्वोत्पिनामिधाम् ।	४९०	अन्यव्यञ्जनधातुः ।	११३
अन्तरोभिदिदं सार्धम् ।	५०९	अवर्णीयं यद् द्विगुणः ।	४३९
” ”	५११	अनृष्ट ध्रुवाणां हि ।	१२३
अप्सरोभ्य इदं चैव ।	५०८	अनृष्टा ध्रुवा कार्या ।	३६२
अन्तर् अम्बुहरेदपिगद्धम् ।	३३३	अनृष्टारतु यस्याः स्युः ।	३२२
अमाण्डमेकं गानस्य ।	४४३	अनृगातं प्ररुतं च ।	२३८
” ”	४८०	अनृतीर्णं यद् वायम् ।	४७८
” गीतं तु ।	४५५	अवधानोऽपि यम स्यात् ।	४८२
अभाण्डमेव गानस्य ।	३८७	अवनद्गतस्यापि ।	४०३
अभिपददि दुदम् ।	३३६	अवनद्गविधविप ।	३
अभिध्वजितानि पूर्वम् ।	४१५	अवनद्गविभागेन ।	४६४
अन्यस्तवरणश्चैव ।	४६२	अनृपाणिक्करणयुक्तम् ।	४४०
अमर प्रवर मदनान्नहरम् ।	२०८	अवपाणिदृष्टेषु ।	४४६
अशक्नोति महास्तासां ।	५२	अवपाणी यदा स्यात्ताम् ।	४४७
अशक्नोति कल्पितश्चान्यः ।	६३	अवसानं च कृतव्यम् ।	२७५
अंशात्तरगतिं विधात् ।	४५	अवस्था या तु विज्ञेया ।	३७०
अशाग्तु पङ्क्त्यैश्चिक्या ।	५६	अवहितशरीरबुद्धिः ।	४६२
अशान्तिपट्टिर्विज्ञेयाः ।	५१	अविबलितमङ्गस्य ।	२३७
अशैर्ग्रहैस्तथा चैव ।	५१	अविबलितमविच्छिन्नम् ।	१४८
अयमेव तालयोगः ।	२०२	”	३९९
अयं हि नहुषो राजा ।	५११	अविभक्ताक्षरकृतम् ।	४८२
अरुक्षन्निर्वासयुक्तः ।	४००	अविभक्ताक्षरपदः ।	४४७
अर्धेरीर्णविधिः ।	४७८	अविभूयितेव च स्त्री ।	९२
अर्धत सन्निरुक्तं च ।	१३	अविभूयितं भूय भूयः ।	४७७
अर्धनयोदशगणाः ।	२०७	अविशेषनिर्णयः तु ।	२६२
अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात् ।	४३०	अविशेषनिर्णयः ।	२६४
अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव ।	१४९	अथाप्यं तद् दुराचारम् ।	५०५
अर्धयोगस्तु तत्कालात् ।	२६४	अथकान्ता तथा पट्टी ।	२४
अर्धपदगणपदः ।	२४२	” तु गानधारे ।	२४
अर्धसंस्कृतमेव तु ।	३७५	अष्टाङ्गा षोडशाङ्गा च ।	२१८
अर्धाष्टमगणाः पादाः ।	३४२	अष्टादिधनुस्थे ।	३४१
अलातचक्रप्रतिमम् ।	४	अष्टावादी दीर्घाणि स्युः ।	३४९
अन्यात्वे च बहुत्वे च ।	४३	” यस्याः ।	३२५

आद्यपञ्चमान्वयरासमम् ।	३५६	आरोहित्वाद्वगद्यम् ।	३३३
आद्यपरे द्वे यम तु ।	३१०	आरोही चानरोही च ।	७९
आद्यमथ पञ्चमम् ।	३१७	आर्पणे पाद्वर्चं चान् ।	६३
आद्यमन्तपञ्चमे स्यात् ।	३१४	आर्पेभ्यामृषमस्त्वंच ।	५५
आद्यमनयं चतुर्थं च ।	३४८	आर्पेभ्याथ ग्रहा अंताः ।	५१
„ तृतीयं च ।	३४६	आलिङ्गके तद्विघाद्य ।	४६१
आद्यमात्राद्वयस्यान्तः ।	२५४	आलिङ्गमार्जनं प्राप्तः ।	४३२
आद्यं प्लुतं द्वितीयं च ।	१५८	आलिङ्गं स्थापयेत् पूर्वम् ।	४५९
आद्या नवमला तु स्यात् ।	१५३	आलिङ्गश्चैव बर्तव्यः ।	४५७
आद्येऽक्षरे सन्निपातम् ।	१८३	„ गोपुच्छः ।	४५६
आद्ये चतुर्थक्रमस्ते ।	३१२	„ गोपुच्छान् ।	४८८
„ चतुर्थं दशमम् ।	३२१	आलिङ्गे चाञ्जलिं दद्यात् ।	४९०
„ चतुर्थमपि चान्त्ये ।	३२०	„ मार्जनं प्राप्य ।	४७२
„ „ चाष्टमम् ।	३२१	आलिङ्ग्यैश्वर्यैकैकश्चैव ।	४०५
आद्ये पुनरन्त्ये च ।	३१४	आलिङ्ग्यं स्थापयेत् पूर्वम् ।	४९०
„ „ पादे ।	३११	आलिङ्ग्ये च तद्विन् स्यातां ।	४९१
„ ह्यय निधने श्रीणि ।	३३१	आलिङ्गकसंयोगः ।	४२०
आनुपूर्व्यां प्रयोगे तु ।	२१७	आलिङ्गमार्गवाच्यम् ।	४६६
आन्ध्री च नन्दयन्ती च ।	४१	आलिङ्गे संयोगे कार्यः ।	४६७
आपञ्चमान् पञ्चमाद्या ।	४५	आलेखन प्रमाणज्ञः ।	४६२
आपीडितप्रवृत्तो यः ।	३६६	„ „	४९९
आपुरन्तो पटुतरसज्ञादौ ।	३३०	आवर्तकः परावृत्तः ।	८३
आप्तोपदेशविद् हि ।	५१	आवापनिष्कामकृतः ।	१७०
आभ्यो येऽन्ये शोभाः ।	४२६	आवापश्च कनीयस्याः ।	३२८
„ विनिमुताधान्याः ।	३२८	आवापश्च तनः कार्यः ।	३२७
„ „	३५७	„ पुनः कार्यः ।	३२८
आमोदं खञ्जकं पूर्वम् ।	३५६	„ „ „	३५८
आयतत्त्वं भवैश्रीचे ।	८९	„ „ „	३२८
आरम्भं तं विधात् ।	४७६	आवाहे च विवाहे च ।	५०४
आरम्भोऽप्यवतरणः ।	१०९	आविद्वक्त्रणबहुसम् ।	१०३
„ „	११०	„ „	४३५
आरोहणं च द्विविधम् ।	२३२	„ „	४७३
आरोहणं च द्विविधम् ।	२३२	आविद्वक्त्रणयुक्तः ।	११२
आरोहन्ति स्वरा यत्र ।	८०	„ „	१२३
आरोहिणौ च तौ कार्यौ ।	५५	आविद्वक्त्रार्थग्रहारेः ।	२७६

आविद्धधानुर्विज्ञेयः ।	९८	इत्यक्षरपतनम् त्रगुणम् ।	२०६
आविद्धधानुविषया ।	१०२	इत्युक्तं मदकं पातैः ।	२४५
आविद्धो विज्ञेयः ।	९८	इत्येव विज्ञातिविषयम् ।	१०
आथर्ममिति मन्यानः ।	४०४	इत्येतन् प्रथमं त्वद्गम् ।	२७४
” सम्प्राप्तम् ।	४६४	” सप्तरूपस्य ।	२६८
आश्रायणा तथाऽऽरम्भः ।	१०४	इत्येते धातवः प्रोचः ।	१००
आश्रावणाद्यं वर्तव्यम् ।	३८३	इत्येवं चतुरङ्गानि ।	१९९
आसामंशास्तु विज्ञेयाः ।	३५	इत्येव लक्षणविधिः ।	२८७
” ”	३६	इदमिच्छामि भगवन् ।	५१०
आसामेव प्रवक्ष्यामि ।	३०१	इदानीं तृपदिधार्थम् ।	५०१
आसारितमुरगसंज्ञितः ।	२०६	” दुःखमुत्पन्नम् ।	५०६
आसारितानामि चैरम् ।	२२९	इह सिस्तिरमी मदजगणंमी ।	३११
आगारितानां यक्ष्यामि ।	२२३	इदृशेषु हि कार्येषु ।	४०७
” सयोगः ।	१९०	उक्तप्रत्युक्तमेवं हि ।	२८२
” सर्वेषाम् ।	२०९	उक्तोऽन भूमिकान्यासः ।	४९९
आसारितानि च तथा ।	१०४	उचित्तिर्कां विज्ञानीयान् ।	४७७
आसारितानि क्षम्यायाः ।	४७९	उच्यते पूर्वरेक्षेऽस्मिन् ।	५०४
आसारिते वर्धमाने ।	१८०	उद्विष्टितरोसो भीमणिणादो ।	३३३
” विधिर्ज्ञेयः ।	१८९	उद्भुगणकुमुदवदी ।	३३२
आसारितेषु गीतिषु ।	२१४	उद्भुगणवन्धू कुमुदसहो ।	३३४
” ”	३२२	उद्विष्ट्यां तु भवेन् पादे ।	३५०
आसारितोपबहनेषु ।	२८५	उत्तमाधममप्या ।	३७०
आसीनपाठयं वर्तव्यम् ।	२७५	उत्तमाधममप्यानाम् ।	३७१
” युञ्जीत ।	२७५	”	३७२
” ति दर्दरे प्रहाराः ।	४२५	उत्तमाधममप्याभिः ।	३
” ” ”	४२५	उत्तमानां प्रयोक्तव्याः ।	३७२
” दर्दरे प्रहरः ।	४६९	उत्तमे चतुरश्रा च ।	३८४
” ” प्रहारे ।	४७०	उत्तमोत्तमक प्रोक्तम् ।	२८९
” दशविधः प्रयोज्यः ।	१००	उत्तमोत्तमके त्वादौ ।	२८१
” निगदितादिदृशे ।	३३१	उत्तरकालान् कृत्वा ।	२०७
” पातस्तथा चाष्टौ ।	२६१	उत्तर द्वादशपरम् ।	२४२
” मार्गनयेऽप्येतत् ।	२६७	उत्तरमुखो द्विरधरः ।	९७
” रोविन्दक प्रोक्तम् ।	२६३	उत्तर सम्प्रवक्ष्यामि ।	२६३
इतिशब्देन संयुक्तः ।	१६७	उत्तानाङ्गुलिस्त्रिजोच ।	१६७
इति सयोगो ज्ञेयः ।	४३४	उत्थानराव्यवन्धेषु ।	४०७

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः ।	३२९	एभिर्जात्यक्षरयोगैः ।	४७६
” ” ”	३३८	एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तम् ।	४५७
” ” ”	३४०	एमिस्वक्षरयोगैः ।	४७७
” देवता विप्राः ।	४६०	”	४७८
” ” ”	४९०	एभ्यस्त्वङ्गान्बोधधृत्य ।	२८९
एताः स्थिताग्रहट्यास्तु ।	३०४	एभ्यो येऽन्ये शेषाः ।	४६९
एता ह्यष्टौ परिव्याज्याः ।	३२८	एवमक्षरविन्यासः ।	२०७
एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः ।	३५०	एवमङ्गनिधिः कार्यः ।	६४२
एते शुभाश्च बोधाश्च ।	४०२	एवमन्येवपि तथा ।	४३६
” तु मध्यमप्रामे ।	१४५	एवमन्यविधिं ज्ञात्वा ।	३६५
” निपष्टिविज्ञेयाः ।	५२	एवमासां समायोगान् ।	२२१
” प्रकारा जात्यश्च ।	४८३	एवमुर्ध्वतले नाट्यम् ।	५१२
” वर्णा नित्यम् ।	४६८	एवमेकत्रयः शुद्धः ।	१५६
” वर्णाः पणवान् ।	४२३	एवमेकत्रले ज्ञेयम् ।	२४३
” वर्णास्तु विज्ञेया ।	८२	एवमेकत्रलो ज्ञेयः ।	१६२
एतेषां चापि वक्ष्यामि ।	२९७	एवमेतन् प्रयोक्तव्यम् ।	४५५
” चैव वक्ष्यामि ।	६	” ”	४८८
” ” ”	४२०	” सविस्तारम् ।	२०६
” तु पुनर्भेदाः ।	४८	” स्वरगन्तम् ।	११९
” ” प्रवक्ष्यामि ।	४१६	” ”	१४८
” धानूनाम् ।	१०२	एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयम् ।	७८२
एतेषामनुवादि तु ।	४३२	” ”	४६२
” ”	४७२	” ”	४६१
एतेषामेव या नार्यः ।	३७२	एवमेतन् मया दृष्टम् ।	१९२
” वक्ष्यामि ।	१६७	” मया प्रोक्तम् ।	२०३
एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि ।	८	” ” ”	४९२
” ”	१०४	एवमेता बुधैर्ज्ञेयाः ।	४१
एतेष्वेव तु भावेण ।	३६३	” ”	६६
एतेर्युगंश्च संयुक्तम् ।	४९५	” ”	७२
एदिमुए ऊनइआ ।	३०९	एवमेते ग्रहा मोक्षाः ।	४५५
एदे रिदिधिरवरसादिता ।	३३४	” ” ”	४८८
” गजमाणाः ।	३१२	” त्वलङ्काराः ।	९२
एभिः करणविशैरैः ।	४२९	एवमेतेन विधिना ।	४४१
” ”	४७०	” ”	४७८
” प्रकारैः समग्रम् ।	४१३	एवमेते प्रकारास्तु ।	४४८

एवमेते प्रसारास्तु ।	४८३	एव यथाधरं ज्ञेयम् ।	१८४
एवमेते युधैर्ज्ञेयाः ।	३८७	„ (गदं) लक्षणसंयुक्तम् ।	८१
„ „	४८०	„ वाया जातिः ।	४७७
एवमेव विना मानम् ।	३८९	„ वितस्तवायम् ।	४१९
एवमेव कलातालः ।	१८०	„ व्याससमासाभ्याम् ।	२४०
एवमेवा प्रयुक्तानाम् ।	३७२	„ सरदि काले ।	३१५
एवं गति प्रचारेषु ।	४४२	„ साम्यं कुर्यात् ।	३८५
„ „ „	४७९	„ स्थितद्रुतानाम् ।	३७६
„ गान च वाद्य च ।	४	„ स्वरोद्भवः कार्यः ।	४७२
„ चक्षुषुडो ज्ञेयः ।	१८७	„ स्वस्तिवयोगात्	४६७
„ चतुर्दशविध ।	९७	„ स्वस्थानस्थानम्	४५२
„ च ध्रुयते यस्मात् ।	४८४	एष एव द्वितीयेऽपि ।	१८४
„ च सङ्कृताः ।	४६८	„ त्र्यध्रे कलापात- ।	१७७
„ जप्यं होमैश्च ।	५०३	„ त्वक्षरपिण्डो ।	३४१
„ ज्ञेया ध्वने ।	१०४	„ त्वावापविज्ञेय- ।	१७९
„ ज्ञेयोऽववृष्टानाम् ।	३२४	„ परिघट्टनायाम् ।	११५
„ ज्येष्ठस्य विज्ञेय ।	२२८	„ गुमे कलापात- ।	१७७
„ तु जातय प्रोक्ता ।	३५९	एवामन्तरपातास्तु ।	१७०
„ „ द्वादशैवेह ।	४१	एषा हसवहृ विद्धा ।	३१३
„ „ नाटकविधौ ।	४९९	एष समुष्णअमम्यरके ।	३३३
„ „ मार्जनायोगात् ।	४७३	एसा पिअअ लदा ।	३१५
„ „ मुनय ध्रुत्वा ।	५०१	„ हि बाउणा ।	३१२
„ „ त्वसङ्कृताः ।	४२५	एसिका कमलग्धभगेहके ।	३५१
„ ध्रुवाणां कर्तव्यम् ।	४४२	एसो अस अमुसहस्तो ।	३२५
„ „ „	४७९	„ गगणदले मेहो ।	३३१
„ „ कर्तव्याः ।	३४६	„ बन्दो गिम्मलजोहल ।	३४७
„ „ नाट्यप्रयोगे ।	५१३	„ पमन्तगअदृमिदाणणो ।	३२१
„ नामाश्रयोपेतम् ।	३६०	„ मेहो णाणदतो ।	३२५
„ पणवे वायम् ।	४२५	„ „ नाणदतो ।	३२५
„ पूजाधिकारार्थम् ।	५०४	„ „ सिहरणिहो ।	३३०
„ प्रयोक्तृमि कार्यम् ।	३८९	„ „ सेलाभोओ ।	३४९
„ प्रहृतविधानम् ।	४२२	„ मुमेववणकम्मि ।	३३९
„ प्रीणयते यस्मात् ।	४८३	एरावणो महामेघ- ।	४९१
„ भावान् विदित्वा तु ।	३६९	एरावतो „	४६१
„ मृदङ्गपणवा ।	४५८	एध्वर्ये विस्तृते शान्ते ।	४५४

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः ।	३२९	एभिर्जान्विधरयोगः ।	४७६
“ “ “	३३८	एभिर्दोषैर्निर्मुक्तम् ।	४५७
“ “ “	३४०	एभिस्त्वक्षरयोगः ।	४७७
“ देवता विद्याः ।	४६०	“	४७८
“ “ “	४९०	एभ्यस्त्वङ्गान्यधोदृश्य ।	२८९
एताः स्थितापट्टास्तु ।	३०४	एभ्यो येऽन्ये शेषाः ।	४६९
एता ह्यष्टौ परिन्याज्याः ।	३२८	एवमक्षरविन्यासः ।	२०७
एता ह्यष्टौ युधैर्ज्ञेयाः ।	३५०	एवमङ्गविधिः कार्यः ।	२४२
एते गुणाश्च दोषाश्च ।	४०२	एवमन्येष्वपि तथा ।	४३६
“ तु मध्यमप्राप्ते ।	१४५	एवमर्थविधिं ज्ञात्वा ।	३६५
“ त्रिपट्टिविज्ञेयाः ।	५२	एवमासां समायोगान् ।	२२९
“ प्रकारा जात्यश्च ।	४८३	एवमुर्वातले नाट्यम् ।	५१२
“ वर्णा नित्यम् ।	४६८	एवमेककलः शुद्धः ।	१५६
“ वर्णाः पणवान् ।	४२३	एवमेककले ज्ञेयम् ।	२४३
“ वर्णास्तु विज्ञेयाः ।	८२	एवमेककलो ज्ञेयः ।	१६२
एतेषां चापि वक्ष्यामि ।	२९७	एवमेतन् प्रयोक्तव्यम् ।	४५५
“ चैव वक्ष्यामि ।	६	“ “	४८८
“ “ “	४२०	“ सविस्तारम् ।	२०६
“ तु पुनर्मेदाः ।	४८	“ स्वरगतम् ।	११९
“ “ प्रवक्ष्यामि ।	४६६	“ “	१४८
“ भावनाम् ।	१०२	एवमेतन् बुधैर्ज्ञेयम् ।	२८२
एतेषामनुवादि तु ।	४३२	“ “	४६३
“ “ “	४७२	“ “	४९१
एतेषामेव या नार्यः ।	३५२	एवमेतन् मया दृष्टम् ।	१९२
“ वक्ष्यामि ।	१६७	“ मया प्रोक्तम् ।	२०३
एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि ।	८	“ “ “	४९२
“ “ “	१०४	एवमेता बुधैर्ज्ञेयाः ।	४१
एतेष्वेव तु भावेषु ।	३६३	“ “	६६
एतैर्युग्मैश्च संयुक्तम् ।	४९५	“ “	७२
एदिषुष ऊमदभा ।	३०९	एवमेते प्रहा मोक्षाः ।	४५५
एदे लिदिधरवरसदिताः ।	३३४	“ “ “	४८८
“ गन्धमाणाः ।	३१२	“ त्वलङ्काराः ।	९२
एभिः वरणविशेषैः ।	४२९	एवमेतेन विधिना ।	४४१
“ “ “	४७०	“ “ “	४७८
“ प्रकारैः सम्पन्नम् ।	४१३	एवमेते प्रकारास्तु ।	४४८

एवमेते प्रकारास्तु ।	४८३	एव यथाभर ज्ञेयम् ।	१८४
एवमेते बुधंज्ञेया ।	३८७	” (पद) लम्पणसमुक्तम् ।	८१
” ”	४८०	” वाया जाति ।	४७७
एवमेव विना मानम् ।	३८९	” वितस्तवायम् ।	४१९
एवमेव कलाताल ।	१८०	” व्याससमासाभ्याम् ।	२४०
एवमेवा प्रयुक्तानाम् ।	३७२	” सरदि काले ।	३१५
एव गति प्रचारेषु ।	४४२	” साम्य कुर्यात् ।	३८५
” ” ”	४७९	” स्थितद्रुतानाम् ।	३७६
” गान च वाद्य च ।	४	” स्वरोद्भव कार्य ।	४७२
” चच्चपुटो ज्ञेय ।	१८७	” स्वस्तिवयोगात्	४६७
” चतुर्दशविध ।	९७	” स्वस्थावस्थान	४५२
” च ध्रुयते यस्मात् ।	४८४	एष एष द्वितीयेऽपि ।	१८४
” च सकरुता ।	४६८	” श्यन्ने कलापात- ।	१७७
” जप्यैश्च होमैश्च ।	५०३	” त्वक्षरपिण्डो ।	३४१
” ज्ञेया वैणे ।	१०४	” त्वावापविज्ञेय ।	१७९
” ज्ञेयोऽववृष्टानाम् ।	३२४	” परिचट्टनायाम् ।	११५
” ज्येष्ठस्य विज्ञेय ।	२२८	” गुप्ते कलापात- ।	१७७
” तु जातय प्रोक्ता ।	२५९	एषामन्तरपातास्तु ।	१७०
” ” द्वादशैवेह ।	४१	एषा हसबहू ।वद्धा ।	३१३
” ” नाटकविधौ ।	४९९	एस समुष्णाभमम्बरके ।	३३३
” ” मार्चनायोगात् ।	४७३	एसा पिअभ लदा ।	३१५
” ” मुनय ध्रुत्वा ।	५०१	” हि वाडणा ।	३१२
” त्वसद्भरुता ।	४२५	एसिका कमलगम्भगेहके ।	३५१
” ध्रुवाणा कर्तव्यम् ।	४४२	एसो अस अमुसहस्सो ।	३२५
” ” ”	४७९	” गगणदले मेहो ।	३३१
” ” कर्तव्या ।	३४६	” चन्दो जिम्मळजोहळ ।	३४७
” नाट्यप्रयोगे ।	५१३	” पमन्तराअदसिदाणो ।	३२१
” नामाश्रयोपेतम् ।	३६०	” मेहो णाणदतो ।	३२५
” णवे वायम् ।	४२५	” ” नाणदतो ।	३२५
” पूजाधिकारार्थम् ।	५०४	” ” सिहरणिहो ।	३३०
” प्रयोक्तृभि कार्यम् ।	३८९	” ” सेलाभोओ ।	३४९
” प्रहृतविधानम् ।	४२२	” मुमेरवणवम्मि ।	३३९
” प्रीणयते यस्मान् ।	४८३	ऐरावणो गहामेष ।	४९१
” भावान् विदिन्वा तु ।	३६९	ऐरावतो ”	४६१
” मृदङ्गपणवा ।	४५८	एथ्ये विम्भते दान्ते ।	४५४

कलानां रुदिमासाय ।	२२२	कार्यस्तन णपण्णा ।	४६९
कला पञ्च तथा सप्त ।	१५९	कार्यहानि. कुलानां च ।	४७१
कलामिरतो मधुरहस्तः ।	४९२	कार्यहानि कलानां च	४३१
कलाभिरिव निर्दिष्टा ।	१९३	कार्या ध्रुवाविधाने ।	३४४
कला या त्रिविधा प्रोक्ता ।	१७२	” मयूरकक्रा	४२४
कलार्थं तु कला तन ।	२६४	कार्याः पोडशययुग्माख्ये ।	२०८
कला सप्तदशोपेताः ।	२२७	कार्यास्तन निपण्णा ।	४२५
कलिकं कलिकं चेटम् ।	२४६	कार्यो मानाप्रमाणेन ।	२९९
कलिकं द्विकलं वापि ।	२४४	” ह्यस्यो विशेषेण ।	३२
कस्माच्चैव पुन. शौचम् ।	५०२	कालस्तस्य प्रमाणं हि ।	१५०
कस्माल्लितभावत्वात् ।	३६८	कालेनैव भवेद्दृष्टी ।	२६६
स्त्यचित्त्वध कालस्य ।	५०५	काले मदजणणे ।	३१५
” ”	५०९	कालो रानिन्दिवकृतः ।	३७०
कार्त्स्न्यन्तरविहिताः ।	७२	किं चान्यत् सम्प्रपूर्णा	५१३
काकी च तुम्यकी चैव ।	४०१	किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य ।	४०८
काककुलीलावायाः ।	४९७	” ”	४०९
कार्मारवी च कर्तव्या ।	४७२	किमर्थं भुज्यते ह्येषः ।	५०२
” ” सम्पूर्णा ।	३९	किरणसहस्रसिद्धिरुचितवन्दो ।	३५०
” ” तथा चान्ध्री ।	६९	किरणसहस्र विम्बितमाण ।	३४८
कार्मारवी तु कर्तव्या ।	४३२	किरणसहस्र विहृसिणी ।	३३९
कार्मारवी निपायी ।	३९	कुटकटि कुणकिरि ।	४२९
कार्मारव्या बुधैरशाः ।	५२	कुतपो नाव्ययोगे तु ।	३
कार्मारव्या स्मृता ह्यंशाः ।	६२	कुन्दणिकासो ससिधवळो ।	३३२
कार्यकारणभावेन ।	२००	कुमारराजभूमौ ॥ ।	४९५
कार्यं तथाऽवसानं च ।	२७४	कुमुदवनस्त विहृसणो ।	३४०
” ॥ गीतके वायम् ।	४४४	कुर्यात् प्रयोग यक्षैवम् ।	५१२
” ” ” ”	४८०	कुर्यादप्यन सभारम् ।	६०
कार्यं त्रिपर्वविहितैः ।	१०८	कुर्यादुत्तरतालैः ।	२७६
” ” ” ”	११०	कुर्याश्च एव तु नरः प्रयोगे ।	४०२
” ” ” ”	१२४	कुर्याद्विस्तृतिमार्गे ।	४१९
” ध्रुवाविधाने ।	४८६	कुर्यान्नीचे मृते चैव ।	३६९
” वाय चतु के ।	४५२	कुसुमगन्धवाही ।	३१७
” हि तच्चतुके ।	२१८	कुसुमवर्णविबोधी ।	३१९
कार्यधतुक्लो युग्मः ।	२२६	कुसुममुअधिअए ।	३१८
कार्यश्च सन्निपातः ।	५९	कुसुममुअधी मुअवणो ।	३३५
कार्यधान्तरमार्गाः ।			

ऐश्वर्यं विस्मृते भ्रान्ते ।

ओजः शरीरसंहारो ।

ओजवृत्ता तु सा वै ।

ओजोमध्यं सहारः ।

“ ”

ओजोमये तु ससाक्षि ।

“ ” द्वितीयोऽपि ।

ओष्ठस्तस्य च कर्तव्यः ।

ओष्ठायस्य तु कर्तव्यो ।

औत्सुक्ये हास्ये च ।

औपस्थापननिर्मुण्ड-

कस्याद्यं वै परिकरम् ।

कस्यादिभासनिनः ।

कृत्वाघट्टकम् ।

कृत्वागर्भं पणवमुखम् ।

कृत्वा टटणा देहा ।

कृत्वा रक्तः प्रहारः ।

कृत्वा रक्तः प्रहारः ।

कृत्वा पीथोपकाशेति ।

कृत्वा विभोदियाभीनाम् ।

कृत्वा तपरास्तु ।

कृत्वा भिमठाम् ।

कृत्वा नित्यपवन ।

कृत्वा तपार्थं वेश्म ।

कृत्वा वृत्तले नाटयम् ।

कृत्वा सा तु वीसा ।

कृत्वा चिन्ता पाङ्गवीभूताः ।

कृत्वा दृष्टिनि कायः ।

“ ”

“ ”

कृत्वा दृष्टिनाभ्यां तु ।

कृत्वा दृष्टिनाभ्यां तु ।

कृत्वा नाभ्यां तु ।

कृत्वा नाभ्यां तु ।

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४८७

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३१९

१९९

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३५६

३७५

कृत्वा नाभ्यां तु ।

१७८

२३९

कृत्वा नाभ्यां तु ।

२०६

२४०

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३००

२५८

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४२३

२५६

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४०१

४८९

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४०१

४५७

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३५३

३६३

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३११

४५३

कृत्वा नाभ्यां तु ।

१४४

४५८

कृत्वा नाभ्यां तु ।

१४१

३७०

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४७०

४१३

कृत्वा नाभ्यां तु ।

१०२

४६८

कृत्वा नाभ्यां तु ।

९६

४२३

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४७१

४६८

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४३०

४२४

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४४०

४०६

कृत्वा नाभ्यां तु ।

५११

४९६

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४६१

४१५

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४९१

४२०

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४६७

९१

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४२२

५०२

कृत्वा नाभ्यां तु ।

६८

५०२

कृत्वा नाभ्यां तु ।

६८

३१७

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३१५

४०

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४९१

१७७

कृत्वा नाभ्यां तु ।

२५६

१७७

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३६

१७८

कृत्वा नाभ्यां तु ।

४६२

१००

कृत्वा नाभ्यां तु ।

३४५

९९

कृत्वा नाभ्यां तु ।

१५४

१७७

कृत्वा नाभ्यां तु ।

२८३

१७८

कृत्वा नाभ्यां तु ।

१६५

२२४

कृत्वा नाभ्यां तु ।

२६२

कलानां शुद्धिमासाय ।	२२२	कार्यस्तन णणणा ।	४६९
कलाः पञ्च तथा सप्त ।	१५९	कार्यहानिः कुलानां च ।	४७१
कलामिरतो मधुरहस्तः ।	४९२	कार्यहानिं कलानां च	४३१
कलाभिरेवं निर्दिष्टाः ।	१९३	कार्या ध्रुवाविधाने ।	३४४
कला या निविधा प्रोक्ता ।	१७२	” मयूरकक्षराः	४२४
कलार्थं तु कला तप्त ।	२६४	कार्याः षोडशययुग्माख्ये ।	२०८
कलाः सप्तदशोपेताः ।	२२७	कार्यस्तन निपण्णा ।	४२५
कलिकं कलिकं चेटम् ।	२४६	कार्यो मात्राप्रमाणेन ।	२९९
कलिकं द्विकलं वापि ।	२४४	” ह्यलो विशेषेण ।	३२
कस्माच्चैव पुनः शौचम् ।	५०२	कालस्तस्य प्रमाणं हि ।	१५०
कस्मात्कलितभाषत्वात् ।	३६८	कालेनैव भवेद्दृष्टौ ।	२६६
कस्यचित्त्वथ कालस्य ।	५०५	काले मदजणणे ।	३१५
” ”	५०९	कालो रान्निन्दिवकृतः ।	३७०
काकल्यन्तरविहिता ।	७२	किं चान्यन् सम्प्रपूर्णा	५१३
काकी च तुम्बरी चैव ।	४०१	किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य ।	४०८
काककुशिलवायाः ।	४९७	” ”	४०९
कार्मारवी च कर्तव्या ।	४७२	किमर्थं भुज्यते ह्येषः ।	५०२
” ” सम्पूर्णा ।	३९	किरणसहस्रसिद्धिचित्रवन्दो ।	३५०
” ” तथा चान्ध्री ।	६९	किरणसहस्र विविस्तरमाणः ।	३४८
कार्मारवी तु कर्तव्या ।	४३२	किरणसहस्र विहूसिद्धी ।	३३९
कार्मारवी निपाथी ।	३९	कुटकटि कुणकिरि ।	४२९
कार्मारव्या बुधैरशाः ।	५२	कुतपो नाख्ययोगे ॥ ।	३
कार्मारव्या स्मृता ह्यंशाः ।	६२	कुन्दणिकासो ससिधक्लो ।	३३२
कार्यकारणभावेन ।	२००	कुमारराजभूमौ ॥ ।	४९५
कार्यं तथाऽवसानं च ।	२७४	कुमुदवनस्स विहूसणओ ।	३४०
” ॥ गीतके वाद्यम् ।	४४४	कुर्यात् प्रयोग यथैवम् ।	५१२
” ” ”	४८०	कुर्यादप्यन सञ्चारम् ।	६०
कार्यं त्रिपर्वविहितैः ।	१०८	कुर्यादुत्तरतालैः ।	२७६
” ” ”	११०	कुर्याथ एव तु नरः प्रयोगे ।	४०२
” ” ”	१२४	कुर्याद्विस्तारमात्रेण ।	४१९
” वाद्य चतु के ।	४८६	कुर्यालीचे मृते चैव ।	३६९
” हि तच्चतुके ।	४५२	कुसुमगन्धवाही ।	३१७
कार्यश्चतुष्कलो युग्मः ।	२१८	कुसुमवर्णविबोधी ।	३१९
कार्यश्च ससिपातः ।	२२६	कुसुममुअधिअए ।	३१८
कार्यधान्तरमार्गः ।	५९	कुसुममुअधी मुअगवणो ।	३३५

गतिवाग्लचेटाभिः ।	४९४	गान्धारलङ्घनं चात्र ।	५९
गतिविन्यासे कार्या ।	४७७	गान्धारस्य निशादथ	५१
गतिविभ्रमे हि दृष्ट्वा ।	३७५	” ”	७३
गत्यधोगमिता याथ ।	३७३	” भवेत् न्यासः ।	५६
गत्याधयेण नाट्यज्ञैः ।	३८३	” ”	५८
गदगरी चोर्ध्वाद्ये ।	४५५	” ”	६१
गन्धर्वाणां च यस्मादि ।	६	गान्धारव्यापेभक्षैव ।	५२
गम्भीरमधुरं हृद्यम् ।	४०४	गान्धारपङ्कजयोश्चान् ।	५८
गम्यतां सहितैर्भूमिम् ।	५११	गान्धारसप्तमप्रायम् ।	७१
गम्यं घृतं च तैले च ।	४५९	गान्धारसप्तमापेतम्	५७
गहगणस्त्रिप्तसोहा ।	३३१	”	५९
गहगणबन्धू लोभपदीवो ।	३४८	गान्धारस्य च बाहुल्यम् ।	५४
गहगाहसंकुड्दमन्दजोहो ।	३२२	” ” ”	५७
गहणे मेहविमुक्त्ये ।	३२७	” विज्ञेयेण ।	६२
गहमुत्तिगिरागभविवण्णो ।	३२१	गान्धारार्पेभयोश्चापि ।	६१
गाता प्रत्यप्रवयाः ।	३९८	गान्धारी पञ्चमयोः ।	३९
गातृगुणैश्चोपेतौ ।	३९९	” मध्यमा चैव ।	३६
गानं पञ्चविधं विद्यात् ।	३६०	” रक्तगान्धारी ।	४०
गानयोगे चतस्रस्तु ।	३९१	” ”	४१
गान्धर्व एव योज्यास्तु ।	९४	गान्धारीरक्तगान्धार्योः ।	४१
गान्धर्वैरुपे विहितः ।	४३	”	५२
गान्धर्वं चेह नाट्यं च ।	५०१	गान्धारीरक्तगान्धार्योः ।	६८
” चैव नाट्यं च ।	५०९	गान्धारीराङ्गीभ्याम् ।	३८
” ” बाध्यं च ।	४६४	गान्धारोदीच्यवतीम् ।	३८
” निविधं विद्यात् ।	७	गान्धारोदीच्यवायास्तु ।	५१
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयम् ।	५	गान्धारोदीच्यवासौ तु ।	५९
गान्धर्वमेतत् कथितं मया वः	४०२	गान्धारो मध्यमश्चैव ।	६१
गान्धर्वं यत् मया प्रोक्तम् ।	३०१	” वा ग्रहः कार्यः ।	६२
गान्धर्वसग्रहो ह्येवः ।	१०	” वामके कार्यः ।	४३१
गान्धारगमनं चैव ।	६०	” ” ”	४७१
गान्धारन्यासलिङ्गे तु ।	४६	गान्धार्याः पञ्च एवाशाः ।	५८
गान्धारपञ्चमाभ्याम् ।	३९	गान्धार्यार्धैश्चिन्नाभ्याम् ।	३९
गान्धारपञ्चमी चैव ।	४०	गायत्र्यधिकृते पादे ।	३११
” ”	६८	गायत्र्या जातयो ह्येताः ।	३१३
गान्धारमध्यमयुताः ।	३८०	गायत्र्यां चापि शक्यार्थम् ।	२९८
ना, ६७			

गिरिवारवाण्यम् ।	३३९	गुरुप्रायापट्टः श्याम् ।	३०५
गिरिनर्तनारे निगुणितो ।	३३६	गुरुप्राया स्थिता श्याम् ।	३४६
गीतस्य प्रकृत्यम् ।	४८०	गुरुनिर्गम्याः पादः ।	३०५
गीतं तु मदनमन्यते ।	१०३	गुरुनिः मन्तं विदुः मन् ।	३५६
गीतयो गतिनाः सम्भारः ।	९८	गुरुगुणान्ते यदि परमग्याः ।	३१३
गीतयोऽपरयता मर्गाः ।	१०	गुरुगुणं लघुगुणम् ।	४३८
गीतवाचनानाम् ।	४९३	" "	४७५
गीतवाचनानाम् ।	४९३	गुरुगोपानां यः श्याम् ।	३०८
गीतवाचनानाम् ।	४९३	गुरुगुणोपानां यः ।	११६
"	४८०	गुरुगुणोपानां यः ।	३४६
गीतवाचनानाम् ।	३७७	गुरुगुणोपानां यः ।	३०५
गीतवाचनानाम् ।	४३७	गुरुगुणोपानां यः ।	३४३
गीतवाचनानाम् ।	५०३	गुरुनिः प्रपुमे पादः ।	३३५
गीतविधाने भवति हि सा ।	३३३	" "	३३५
गीतस्य च वाच्यम् च ।	४९८	" "	३५१
गीताज्ञानीतं भवति ।	२८८	" " यत्र ।	१११
गीतानां वस्तुत्वानां च ।	२२९	गुरुनिः यस्याः पादः तु ।	३४६
गीतानुर्गं च वदन्त्यम् ।	४७४	गुरुगुणोपानां यः ।	३२७
गीतेऽपि वशिऽपि च संतुष्टो ।	३९३	गुरुगुणोपानां यः ।	३४८
गीतं प्रयत्नः प्रयत्नस्तु कार्यः ।	३९३	गुरुगुणोपानां यः ।	३५३
गुणान् प्रयत्नते गानम् ।	३९३	गुरुगुणोपानां यः ।	१९
गुरुने किदुष्टे दोषम् ।	४२८	गुरुगुणोपानां यः ।	१८७
गुरु चरणे तु भवति ।	३९९	गुरुगुणोपानां यः ।	३४५
गुरुगुणोपानां यः ।	३४२	गुरुगुणोपानां यः ।	३४३
गुरुणा लघुना च ।	३१४	" तन्मयते ।	३४३
गुरुणी त्वादावेनादसकम् ।	१०५	" त्वनीये तु ।	३४३
" द्वे लघु त्वेकम् ।	१११	गुरुगुणोपानां यः ।	१७५
" नव हर्षानि ।	११७	गुरुगुणोपानां यः ।	३३०
" लघुगुणोपानां ।	११३	" "	३४३
" "	११७	गुरुगुणोपानां यः ।	३०८
गुरु तदपरवक्तुमुच्यते ।	३३६	गुरुगुणोपानां यः ।	३०६
" निधनगर्गं यदि भवति मदा ।	३१३	गुरुगुणोपानां यः ।	३७५
" पञ्चाक्षराद्यन्तः ।	१५८	गुरुगुणोपानां यः ।	४३५
गुरुगुणोपानां यः ।	३०५	गुरुगुणोपानां यः ।	४७१
गुरुगुणोपानां यः ।	३८३	गुरुगुणोपानां यः ।	४७८

गोमुख्यक्षरसहिता ।	४७७	चच्चत्पुटश्च द्विकलः ।	२१७
गोरथविमानयाने ।	४८६	चच्चत्पुटश्च द्विकलः ।	२१८
ग्रहगो न लक्ष्यसत्त्वः ।	४९९	चच्चत्पुटस्तथा स्यात् ।	१०६
ग्रहणाक्षरसन्धाने ।	४६६	" "	१०९
ग्रहमोक्षणसन्धानैः ।	४९९	चच्चत्पुटस्तु तालादिः ।	२५१
ग्रहापन्यासविन्यास- ।	४५	" विज्ञेयः ।	१५५
ग्रहाशी तारमन्द्री च ।	४३	चच्चत्पुटस्य तालस्य ।	१८०
ग्रहास्तु सर्वजातीनाम् ।	४४	" तालेन ।	२७७
ग्रहलं नङ्गादौ ।	४२६	" ये भावाः ।	१५७
ग्रहे गानस्य यद्वाचम् ।	४५५	चच्चत्पुटेन योक्तव्यम् ।	२७८
ग्रहैरशेष विज्ञेयाः ।	५३	चतस्रः कण्डिकाश्चैवम् ।	१९२
ग्रहो गानसमस्तत्र ।	३८९	" पदस्वरा ज्ञेयाः ।	३९
" गानेन सहितम् ।	४३७	" " हेताः ।	३९
ग्रामद्वयगतं कार्यम् ।	३९०	चतस्रो जातयो नित्यम् ।	३९
घटथिम्मथिथि ।	४३४	चतुरश्रे सुविच्छेदम् ।	२४८
घटमटघटमथ ।	४३४	चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रः ।	२४०
घटमथि कुणकिटि ।	४२९	चतुरश्रस्तु विज्ञेयः ।	१५५
घटमथियदुगुदु ।	४३४	" सन्त्यश्रः ।	२६९
घणगद्वभगेहपरिरितो ।	३२०	चतुरश्रिभिर्मन्दः ।	१६४
घनसन्तदापदविदाणमम्यम् ।	३२२	चतुरातोद्यविधानम् ।	४९८
घदुगुदुघुदुगुदुपदधे ।	४२९	चतुरासास्तिर्यदम् ।	१९९
घदुगुरुकिटन्द ।	४२८	चतुर्गुणा दक्षिणे स्यात् ।	१५३
घनशो गीततत्त्वज्ञः ।	४८९	" " "	१५४
घनं तालस्तु विज्ञेयः ।	२	चतुर्णामपि मार्गणाम् ।	४२०
घातपुष्करिकाश्चैव ।	४९०	" "	४६६
घुंघुंधंद्रांप्राया ।	४४०	" वेदानाम् ।	४८४
घेषेटाप्रायम् ।	४५२	चतुर्णां यत्र पादानाम् ।	३०९
घेड्ताद्वेड्ताद् ।	४७६	चतुर्थं पञ्चमं पृथम् ।	३३५
घेटोदोहंणुणहमिभिः ।	४३९	चतुर्थी कण्डिना चैव ।	१९३
घेडाण्डादोरभिना ।	४७७	चतुर्थीमादितः टन्या ।	१९८
घेदोन् घेदोन् ।	४७५	चतुर्थी शुद्धपङ्कजम् ।	२०
घेता कथं त्रैवी ।	४६८	चतुर्थे परिवर्ते ।	३८७
घेताकिंनारिनाम् ।	४३८	चतुर्थ्यां द्वादशस्तालः ।	२५४
चरगणामवह ।	३१५	चतुर्दशोऽपि पञ्चम्याः ।	२६०
चच्चत्पुटपरिचयः ।	२०१	चतुर्भिरधिद्वैरेवम् ।	२१५

चित्रेऽर्धमागधी चैव ।	३९१	जामदग्न्यस्तथा राम ।	५००
चित्रे व्यस्ते समस्ते वा ।	२६७	जाळाळोळो धूमसमिद्धो ।	३२५
चिरकालमभिसम्भरन्तम् ।	३५२	जावावद्धो भीमुध्विग्नो ।	३२५
चूदवण पफुळळतिलम् ।	३५३	जिनश्रमौ विहृष्टौ च ।	४०१
छन्द प्रमाणसमुत्तम् ।	३८०	ज्ञेयद्यत्तुष्करः ।	९५
छन्दसि चेतथा गुरुचेत् ।	३५२	ज्ञेयस्तथोत्तरादि ।	९६
छन्दस्युष्णिहि वृत्तज्ञे ।	३१४	ज्ञेया खलु बृहती नित्यम् ।	३३१
छन्दासि तेपा मानेन ।	३५८	” मधुकरिका ।	३१५
” ” ”	३५८	” वृत्ते खलु बृहतीस्स्ये ।	३३०
छन्दोक्षरपदानां हि ।	२८३	” पन्पदिका ।	३१४
छन्दोऽज्ञेयमेतत्तु ।	३५२	ज्ञेयो ध्रुवाणां गानज्ञे ।	५९
छन्दोविधिरलङ्कारा ।	९	ज्ञेयोऽलङ्कारोऽसौ ।	३९९
छाया सन्देह्य कान्तस्य ।	२७७	ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानाम् ।	४०४
छायामु भवति क्षीतम् ।	३१	ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टौ ।	२०५
छिद्राच्छेदविधिश्च ।	४६२	” भवति नियमान् ।	२०३
छेदविदूषितवचन ।	४९८	ज्येष्ठानां वृत्तसंयुक्तम् ।	२९७
जगत्यादिर्भवेत् सा तु ।	३२४	ज्येष्ठासारितके ताल ।	२२१
जत्वदमलोद्दकाष्टौ ।	४९९	ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्ये ।	२०८
जयाशीर्वादयुक्तानि ।	३८०	ज्योत्स्नाया मदिराया वा ।	२७७
जलदनादथ सुगिञ्ज कुजरो ।	३१२	क्षण्ड जगति यदि ।	२०५
जलभरसमेतो ।	३१६	” ” यवलिप्तकः ।	२१५
जलहरणादसमुध्विग्नो ।	३३४	” ” यवलिप्तकः ।	२१५
जलहरविजाणपिहिअङ्गो ।	३२१	” ” यवलिप्तकः ।	२१५
जलाशय जगामाध ।	४०४	” ” यवलिप्तकः ।	२१६
” ”	४६४	” साक्षेति संयुक्ता ।	४१०
जातयोऽष्टादशैवेवम् ।	३५	शरीरगृहादीनि ।	४०५
जातिपुल्लपाणमत्तओ ।	३५६	”	४०६
जातिमार्गप्रचारैस्तु ।	४८७	टघराधेप्रायम् ।	४२२
जातिमार्गप्रचारैस्तु ।	४५३	टङ्कारेण स्वजनम् ।	४२४
जातिराग धृति चैव ।	३२	टिगिरिगिणिह ।	८१९
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति ।	३९	डणकं खोदोद्रे ।	८२६
जानि रथानं प्रकारध ।	३५९	णळिणीरत्तमज्जो ।	२५४
जातिस्वरैस्तु नियम् ।	७८	णळिणीरत्तमज्जो परिदिशिडा ।	३५५
जाति नै नत्तथा नाट्यम् ।	५०७	णहति गवो समुग्गओ ।	३५१
जानीनी न्यय गतीगाम् ।	३०७	णणादणो नोउग्गारी ।	३४९

णिम्मळ अस्ति जळे ।	३१५	ततो देहं ततोऽङ्गानि ।	२३७
णिसामिध वृद्धो ।	३३८	ततोऽर्धबलितान् पातान् ।	२४३
णेशरो युक्तोऽह ।	४६८	तन् कार्यं मानयोगेऽपि ।	३७९
णोणिमिदिनेणेण ।	४२३	„ गतुं वंशवशातिनम् ।	३५३
त एन मेदा विज्ञेया ।	१५७	तत्स्थिरमधिकरणः ।	४७६
त एव मार्जनकृता ।	४३२	नत्यमाण तु यद्वायम् ।	४७४
त एव मार्जनं कृत्वा ।	४७२	तत्प्रवृत्तं रसे कार्यम् ।	७१
तच्च सहरणे कार्यम् ।	२१०	तत्स्थियोऽपि चन्द्रिस्तेभ्यः ।	८९१
तच्चौघतुल्यकरणम् ।	१२४	तन् गन्धा प्रयुज्यध्वम् ।	५११
तच्चान्वा मुनभः सर्वे ।	५०५	„ गेयपदं तावत् ।	२७१
तज्ज्ञेयं शीर्षं तज्ज्ञे ।	३४८	„ गोभूमचूर्णं वा ।	८७३
तडिगुणवन्धनिद्धो ।	३५१	„ च साम्यं कार्यम् ।	३८१
तडिसपुङ्ख सखबद्ध ।	३१०	„ तु बोध्या पञ्चदशारमे ।	३२६
तत इह विज्ञेया ।	३१६	„ „ साम्यं कार्यम् ।	४५२
ततः कलाशालकुनः ।	१५३	„ „ „ „	४८६
„ हुतपविन्यासः ।	३	„ बन्त तु सप्ताहम् ।	२३७
„ पुण्याद् यथायोगम् ।	४९४	„ पाताः प्रयोक्तव्याः ।	३८४
तत वैवाचनद्वय ।	१	„ प्रथमविदारीमण्ये ।	४८
„ „ „	३	„ प्रहारकरणः ।	४२३
„ तन्नीकृतं हेयम् ।	२	„ प्रासादिकी योज्या ।	३७७
तत पर ते भूशोऽपि ।	२७५	„ युग्मं भवेद्व्यङ्ग्यं ।	२५३
„ पुष्करज वैवम् ।	४१०	„ वणिनाभावम् ।	४६८
ततवायविधानम् ।	४०३	„ व्यर्त्तभावम् ।	४२६
ततवायविधानमिदम् ।	१२५	„ शम्प्राग्रहा ज्ञेयाः ।	४७९
ततश्च बाल्यवन्धेयु ।	३९०	„ स्थितल्लयो गो वै ।	२८५
„ ताल कर्तव्यः ।	१५७	तत्रातिवादिन स्यात् ।	४२३
„ वसुधा गत्वा ।	५११	„ „	४६७
„ वस्तुक्त कार्यम् ।	२८१	तत्राद्यमभिनेयं तु ।	४८०
ततश्च प्रयोक्तव्यम् ।	२६१	तत्रामिधानवान् नाम ।	४०९
तत शम्प्रा ततस्तालः ।	२४९	तत्रार्थविषयाणां तु ।	३५८
ततस्तस्य हि तच्छांभम् ।	५०४	तत्रावनन्दे वक्ष्यामि ।	४०७
ततस्तु शीर्षं कार्यम् ।	२८२	तत्रावापोऽथ निष्क्रामः ।	१६६
ततातोयविधिस्त्वेव ।	४६४	तत्रावापोऽथ निष्क्रामः ।	३८०
तत्रावनन्दवंशानाम् ।	४३७	तत्रैव पौरुषं श्लोकम् ।	२७६
ततोऽद्भुतां समामो वा ।	२४१	तत्रैव पूर्णं सम्यक् ।	४५२

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया ।
 तत्रोपरि यथा ह्येकः ।
 तत्रोपवहनं कार्यम् ।
 तत्त्वं चानुगतं चापि ।
 " " चैव ।
 " " "
 " तु प्रथमे गाने ।
 " " "
 " ह्यनुगतसोऽयः ।
 तत्त्वादीनां प्रयोगश्च ।
 तत्सर्वमुपनेय तु ।
 तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु ।
 तथाऽऽकाशप्रहा काचित् ।
 तथाऽऽकाशप्रहाः काश्चिन् ।
 तथा गान्धारपञ्चम्याः ।
 " गोपुच्छरूपा च ।
 " " "
 " च पुरुषं स्थूलम् ।
 " चाहनिषद्धानि ।
 " चौडवितं कुर्यात् ।
 तथातिशयवाक्येषु ।
 तथात्र सर्वगीतानाम् ।
 तथा धैवतभूयिष्ठम् ।
 तथाऽनुयायादातोषम् ।
 तथा नृताङ्गहारेषु ।
 तथान्ततः प्रहारः ।
 तथान्ते सञ्चिषाते च ।
 तथा बृहन्नरा चैव ।
 " भवेत्तु तद्वाचम् ।
 " " यद्वाचम् ।
 तथाभूता च छन्दोभिः ।
 तथा योनिद्वयं चात्र ।
 " रगटना नियम् ।
 " रसगन्धधनं ।
 " शृङ्गाभूतिना ।

१०२ तथास्त्विति मया प्रोक्तः ।
 १४२ तथा स्थितावकृष्टायाम् ।
 २४२ " ह्येतेन विधिना ।
 ४४१ तथैककल्युक्तोऽस्ति ।
 ४४१ तथैकैककल्युक्तालः ।
 ४७८ तथैवोपरिपाणिश्च ।
 ४४१ " "
 ४७९ तदा तु मत्तचेष्टितम् ।
 १०३ " वर्णस्य निष्पत्तिः ।
 २१४ " स्थितं भवेद् युगम् ।
 ३७४ तदेकाङ्गवरं ज्ञेयम् ।
 ११२ तद्गुणाणां प्रयोगे तु ।
 ३०० तद्वक्ष्यामि यथावत् ।
 ३८७ तद्वच्च लङ्घनीयौ तु ।
 ५१ तद्वत्प्रहारकरणम् ।
 ४५६ तद्वद् वाद्यं यदातोषे ।
 ४८८ तद्भूतं तु भवेद्वाचम् ।
 ४९६ " " "
 ४८० " " "
 ६३ तन्त्रान्तिकिता ।
 ३६३ तन्त्राभिः पणवं चैवम् ।
 ४८४ " " तु स्यात् ।
 ७१ " " नखेत् ।
 ४८२ तन्नीपु त्रिप्रहारे च ।
 ४४४ तपःस्थितानां सर्वेषाम् ।
 ४६८ तरकोटं वसदि ।
 ४४२ तरुवरलासे पमदवणे ।
 ४०१ तरसन्धुवज्जुहिजए ।
 ४३६ तर्जनीप्रहकाटिन्य- ।
 ४३६ तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन ।
 ३२४ तलरिमितहादयुतैः ।
 १५४ " "
 ३९० तत्प्रधानेऽधमन्त्रणाम् ।
 ४०१ तम्माः त्रिणाम दिक्षेयम् ।
 २७० " सर्वप्रयत्नेन ।

५११
 ४४२
 ४५९
 २४७
 २६३
 २८५
 ४३०
 ३५६
 ८१
 २५१
 २४९
 ८६
 ३८
 ५६
 ४६९
 ४३७
 ३७६
 ४३६
 ४७४
 ४२०
 ४०५
 ४९०
 ४५८
 १००
 ३७२
 ३५२
 ३३५
 ३५२
 ४७९
 ४९१
 १०८
 ११०
 ९९
 २८३
 २८३

तस्मात्प्रयोगान् ।	५०३	तान्यक्षराणि चत्वारि ।	२०५
तस्मादुक्तोऽनेनैवम् ।	२१६	तान्यन्वयसंगतिम् ।	११८
॥ श्रुता ।	२१६	तानिः प्रमाणानाम् ।	१८०
तस्मादेतत् दिगाम् तु ।	४८४	तस्मात्ता तु चत्वारम् ।	९९
तस्माद्विद्वि भवताम् ।	५०५	॥ ॥ चत्वारम् ।	९०
तस्माद्विद्वि भवताम् ।	३७६	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	९०
तस्माद्विद्वि भवताम् ।	४८६	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	८८
॥ चत्वारि विद्वि ।	३९३	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३२०
॥ चत्वारि विद्वि ।	३७६	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३२९
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	५११	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२०९
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४०४	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३५८
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	५०३	॥ तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४५६
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४९४	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१८४
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४६४	॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	२४३
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२०५	॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	२४५
॥ दक्षिणः क्षेत्रः ।	१६९	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३९०
॥ प्रवृत्तः कार्यम् ।	४२३	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१०९
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	११३	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४४५
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	५०३	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१५७
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२६३	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१५७
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४८०	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१५८
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	५१०	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४८९
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२३६	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२३४
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	६९	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१६५
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	७९	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२६४
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४२४	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	११६
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१८७	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३७
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४३९	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१२
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४४२	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३५
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	४८०	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	१७८
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	२९५	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	५१०
॥ तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४०८	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४९०
॥ तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३०५	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४५९
॥ तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	३०५	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४२४
तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४१५	तस्मात्तत्तत्तत्तत्तत् ।	४६८

तिस्रणामपि वृत्तीनाम् ।
तिस्रस्तु मार्जना हेयाः ।

” ” ”

” वृत्तयश्चिन्ता ।

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च ।

तुरिअं पपीतमबुमत्ता ।

तुन्यवणोपयहनः ।

तूरपरिग्रहयुक्तः ।

तूर्यपतिर्यस्तु नर ।

तृतीयं च चतुर्थं च ।

” ” ” ”

” निधनं गुरु ।

” ” ”

तृतीयपञ्चमान्यानि ।

तृतीयमन्यं चतुर्थं च ।

तृतीयं पञ्चमं चैव ।

” ” ”

” ” ”

तृतीयः सक्षिपातस्य ।

तृतीया च द्वितीया च ।

तृतीये च चतुर्थे च ।

” लोचसङ्गं तु ।

” ” ”

ते च सप्तगणा हेयाः ।

” भुवाणां प्रयोगेषु ।

तेन नमरो युक्तः ।

” पादप्रमाणेन ।

” प्रमाणयोगेन ।

तेनैव चरे प्रेक्षः ।

तेनैवोपगन्तुणाः ।

तेभ्यो विनिस्तृताद्यैवम् ।

ते वै गति प्रचारेषु ।

तेषां चैव हि वंशानाम् ।

” पचनं भुञ्जा ।

” धारो द्रव्यं नास्म ।

ना, ६८

१०० तेषां धीरकलं दण्डम् ।

४३१ ” पादनिपातम् ।

४७१ ” मानार्धविहिता ।

१०० ” वाक्करणैर्हेयाः ।

१९ ” वृत्तविधौ कार्यम् ।

३५४ ते सर्वे कर्तव्याः ।

२०१ तोमसमूहं अवकिरमाणो ।

४९८ तोयापसरणश्लक्षणा ।

४९८ ”

१५८ नमारे तु भवेच्छम्भ्या ।

३०७ नयं चान्यान्यपि तथा ।

३५४ नयो भुवाणां विज्ञेयाः ।

३५५ ” भावा भवन्त्येषाम् ।

३५४ ” भेदा हि तालस्य ।

३३५ ” लयास्तु विज्ञेयाः ।

३१४ ” ” ”

३५३ निरुपञ्चसप्तनवरैः ।

३५३ निरुल्लङ्घिकलैककला ।

२२८ ”

१९७ निरुल्ल पादपतनम् ।

२४५ ” पट्कलं चैव ।

४४१ निरुल्लस्य सक्षिपातः ।

४७९ ” ”

५२ निरुल्ल सक्षिपातश्च ।

८६ ” ”

४२४ निरुल्लोऽन्यस्मिन्तालः ।

२९८ निरुल्लो युक्ततालादिः ।

२९८ भिन्नं भिन्नचरं च ।

४२४ भिन्नमिह प्रोच्यते ।

४९९ विधायतिमुदज्ञानाम् ।

४१० विधा क्रिया मुदज्ञानाम् ।

४८३ विनिर्हताप्रगंता या ।

१४० विनिर्हता पदानां तु ।

५०२ विपुलनामकं देशम् ।

४०४ विप्रसारं विगुणिम् ।

४६४

३८६

२९९

४१०

२९६

२२५

३३५

४३३

४७२

१८७

४०५

३४५

३६९

१६२

१५३

२८३

९८

३८५

४८६

३८४

४५०

१०९

२२५

२१७

२५३

२२५

२१७

४१३

३१६

४५६

४८८

९३

३९१

२०८

४५०

दर्दरपणवमृदङ्गैः ।
 दर्दरथ घटाकारः ।
 दर्दरस्य च सक्षेपात् ।
 ” शुभंकारः ।
 दर्दुरपणवमृदङ्गैः ।
 ”
 ”
 दर्दुरपणवोपगमान् ।
 दर्शनं लक्षणं त्वासाम् ।
 दश तन हि वधारत्तु ।
 दशमं सप्तमं यन ।
 ” ” ”
 दश पट् च तथा चैव ।
 दशार्धपाणिग्रहसम् ।
 दशैकादश चैवते ।
 दाघदधिमट्टाम् ।
 दानधर्मेषु सर्वेषु ।
 दारणाद् दण्डवाधानाम् ।
 दारं दार्वं दारयति ।
 दारव्यां समवायरत्तु ।
 दासभूमौ प्रयुजीत ।
 दिअगणमुनिगण- ।
 दिअवरमुनिगणसंयुदओ ।
 दिअहंसा वसन्ते सल्लिळासए ।
 ” ” ”
 दिवसं सूरसणाहम् ।
 दिव्यपार्थिववेदानाम् ।
 दिव्याङ्गनानां नैवेह ।
 दिव्यानां सस्कृतं गानम् ।
 दिव्यान्यये तु कर्तव्यम् ।
 दिव्योर्नानावरणैः ।
 दीपायते वरुणानाम् ।
 दीर्घाणि हाय निधनगतम् ।
 दीर्घान्यथारात्री ।
 दीर्घान्यादावष्टौ ।

४४५ दीर्घान्यादावष्टौ ।
 ४५७ दीर्घिका दुररी वली ।
 ४०३ दीसदि पुण्णओ ।
 ४८९ दुःखार्दितव्याधितेष्ट- ।
 ४६८ दुण्णदुण्णकिम् ।
 ४७८ दुर्जनं दुःस्वभावं च ।
 ४८१ दुर्वासा जामदग्न्यश्च ।
 ४७८ दूषहो आवादि ।
 ३५१ दृश्यते प्रतिपादं तु ।
 ४५८ दृष्ट्वा मृदङ्गपणव- ।
 ३५४ द्वैघनेधं कटिमा ।
 ३५५ देवताभ्यर्चनं कृत्वा ।
 १९३ देवताभ्यर्चना कृत्वा ।
 ४१३ देवतासुरमानन्य ।
 १५९ देवं देवैः संस्तुतनमितम् ।
 ४२० देवपूजाधिकारस्तु ।
 ५१३ देवं शर्वम् ।
 ४९१ देवानां तु प्रयोज्या ये ।
 ४६० देवानां दुन्दुभीर्दृष्ट्वा ।
 ८ ” पार्थिवानां च ।
 ४९६ देशे कालमवस्थां तु ।
 ३३६ देशवेवानुरूपेण ।
 ३४० देशादपेनरूपा ।
 ३५४ देशानुरूपजाति- ।
 ३५५ ”
 ३२७ दैन्यदानवयक्षराक्षस- ।
 ३६८ दैन्यनां राक्षसानां च ।
 ५१० दैत्येन्द्रभुजगराक्षस- ।
 ३७९ दैत्यैर्यक्षैर्नागैः ।
 ३८७ दैर्घ्येण पण्यधैर ।
 ४७८ दैवतानि च वक्ष्यामि ।
 ८९ ” ” ”
 ३३३ दोषप्रन्तादना या च ।
 ३२५ दोषान्तादनहेनोः ।
 १०७ दौर्घ्यं चात्र कर्तव्यम् ।

११५
 ३७३
 ३११
 ४५२
 ४७६
 ४९६
 ५००
 ३०३
 ३१०
 ४९१
 ४२८
 ४५९
 ४८९
 ५०३
 २०७
 ३९०
 ३०८
 ३७२
 ४०५
 ३२९
 ३७०
 ४९६
 ४७५
 ४७५
 ४७५
 ४५२
 ३७१
 ४७७
 २०७
 ४५७
 ४६०
 ४९०
 ३६१
 ३८९
 ५९

दौर्बल्यं चान् कर्तव्यम् ।	६०	द्विकलेनैव कर्तव्यम् ।	२६२
दौर्बल्यमृषभस्यान ।	६३	द्विकले मद्रके चैव ।	२८३
धृतिमन्तं विशिष्टात्तम् ।	४९५	द्विकले मन्द्रके यत्तु ।	११२
दुतगमने लघुवर्णा ।	३७६	द्विकलो यापि मिथो वा ।	२५९
दुतं च शीर्षकं चैव ।	३४१	द्विगुणित्यनुक्तो वा ।	१४३
„ चापि लघु प्राप्य ।	२८६	द्विकोऽर्गुणित्युक्तं स्यात् ।	१४४
दुतपदवर्णवर्णैः ।	३७५	द्विगुणस्तालयोगेन ।	२२२
दुतं प्राप्तादिकीनां च ।	४७९	द्विगुणाम्बरसंयोगान् ।	१९७
„ लघु समारम्भ्य ।	४४७	द्विगुणा दक्षिणे सा तु ।	२११
„ „ समारम्भ्य ।	४८२	द्विगुणोत्तरया रूढ्या ।	२२४
दुता च चपला चैव ।	३०४	द्वितीयं च चतुर्थं च ।	३१७
दुते प्राप्तादिकीनां तु ।	४४२	„ नैधनं चैव ।	३१०
द्रोमास्तु गुह्यगुह्य ।	४१९	द्वितीयपादतालेन ।	२५९
द्वादशकलास्तृतीये ।	२२५	द्वितीयं लघु सर्वत्र ।	३०८
द्वादशं चेति निश्चेयम् ।	३४७	„ सतृतीयम् ।	३१६
„ पौडशं चैव ।	३५२	द्वितीयं च तृतीयं च ।	२२८
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णम् ।	४५७	द्वितीया कण्डिका कृत्वा ।	१९५
„	४८९	द्वितीये पञ्चपाणी तु ।	१८९
द्वादशैव तु कर्तव्या ।	२०७	„ „ „	२०६
द्वाभ्यां सहैव विज्ञेय ।	२२७	द्वितीयोऽथ येवमेव स्यात् ।	१८७
द्वादशावधं पञ्चम्याम् ।	६०	द्विप्रकारनिरुक्तम् ।	२५०
द्विप्रतिस्वतुष्पाम्नु ।	१४१	द्विप्रकारं पुनर्थायम् ।	१५८
द्विकलं दक्षिणे कायम् ।	२४७	द्विप्रधरोत्तरोधराद्य ।	९६
„ योगमाश्रितम् ।	१९७	द्विप्रधरो द्विप्रधरः ।	९६
द्विकलश्चतुष्कलश्च ।	१७९	द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि ।	१७५
द्विकलं सप्ततायाश्च ।	२१७	„ द्विकलस्यैव ।	२४४
द्विकला च पुनः शम्या ।	१०९	द्विर्भावान् मध्यमस्यैव ।	१८८
„ „ „	२२५	द्विलेपनं पट्टकरणम् ।	४१२
„ „ „	२२६	द्विविधं तु स्मृतं स्थानम् ।	३६२
„ „ „	२४९	„ मद्रकं ज्ञेयम् ।	२३६
द्विकलान् मध्यमं चैव ।	२०१	„ वर्धमानं स्यात् ।	१९२
द्विकलाश्च तथैवकला ।	४५२	द्विविधस्यापि तालस्य ।	१५४
द्विकले कलिकं ज्ञेयम् ।	२४६	द्विविधा प्रकृतिश्चास्य ।	०६८
द्विकलेन प्रवर्तव्यम् ।	२७७	द्विव्यापि सञ्चितम् ।	१०५
द्विकलेनैव विज्ञेयम् ।	०७५	द्विधुनिग निगदं स्यात् ।	१९

द्विधुतिश्चैव गान्धारः ।	१९	धेवतेऽशे निषादे च ।	६३
द्विः शम्भ्यातालयोगेन ।	२०	धेवतो बलवान्न ।	५८
द्विसंख्यातार्थयोगेन ।	२१	धैर्यपरिभिकाभ्याम् ।	३९
द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु ।	२३२	धनस्या इव वर्तव्ये ।	५६
द्विद्विधतुष्कनवकैः ।	९८	धेवत्या धेवतो न्यासः ।	५५
द्वे चैवाद्यन्तस्तथ ।	१९	धैवत्याथ तथा हंशौ ।	५१
„ हिवा त्वाक्षिके वधे ।	८५८	धोनारगुत्तु स्वारजे ।	४६८
द्वैप्रामिनीणा जातीनाम् ।	५१	धोवोणाधोकिहुलम् ।	४२३
द्वौ पादौ सन्निपातश्च ।	३४१	धोद्वेरेदोरोको ।	४२६
„ पञ्जमध्यमाशौ तु ।	४१	ध्यात्वा सृष्टि मृदङ्गानाम् ।	४०५
द्व्यङ्गमेनाङ्गमपि वा ।	२५३	ध्रतमिधिषेटाम् ।	४२०
द्व्यङ्गं स्थितं प्रवृत्तौ वा ।	२३९	ध्रंघेपेचप्रायम् ।	४५२
द्व्यङ्गं व्याससमासाभ्याम् ।	२३९	ध्रामाघुद्र ।	४२०
द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः ।	८	ध्रुवकेण कलाभिश्च ।	६९३
धन्निदिमयनिदिनिदिधे ।	४२९	ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा ।	२९२
धन्तां केता धेद्राम् ।	४३४	ध्रुवस्त्वापनिष्कामौ	९
धन्धेपेडम् ।	४५२	ध्रुवाणा ग्रहमोक्षे तु ।	४७४
धन्धेद्रंद्राप्सो ।	४३८	„ ग्रहमोक्षेपु	४३६
धातुभिः सह संयुक्ताः ।	१०१	„ च भवेतालः ।	१७७
धाराभिर्महतीमिश्च ।	४६४	„ चैव सर्वासाम् ।	३६२
धाराभिर्महतीमिरुत्तु ।	४०४	„ जातयो हेता ।	३०४
धिन्माद् घटघेड् ।	४७५	ध्रुवाणामद्गसज्ञानि ।	२९१
धिक्षे इति प्रहाराः ।	४२४	ध्रुवाणामाश्रयाः कार्यः ।	३७१
धीनुक्तः प्रहृतं स्यात् ।	४२५	ध्रुवाणां हि विनाशस्य ।	३८३
धीतोत्तमपुरुषाणाम् ।	४७६	ध्रुवा तन प्रयोक्तव्या ।	३८४
धुंगुगुमणे ।	४२८	„ „ „	३८९
धुर्महताम्बु क्रमशः ।	४२६	ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति ।	२८५
धुर्यरदेनो यस्मात् ।	४९७	ध्रुवाद् यद्वदृष्टं स्यात् ।	३६३
धृङ्धृङ्घेऽधृङ्प्रायम् ।	४८६	ध्रुवा हुतल्या कार्या ।	३६३
धेद्रावपेमेभिः ।	४७५	„ हुता च वर्तव्या ।	३८०
धेवतप्रेमयोद्दीनम् ।	५८	ध्रुवापदविधां कार्यम् ।	३६३
धेवनथा निरादध ।	६२	ध्रुवा प्रासादिनी कार्या ।	३८८
„ प्रयोगैः ।	७३	ध्रुवायाम्बु ग्रहो यम्मा ।	३०४
धेवनधोऽङ्गे कार्यः ।	१७३	ध्रुवापानि पूर्वाणि ।	२९२
धेवनी धेवनानि तु ।	६८	ध्रुवा यनां दृष्टानां ।	

धुवाविमाने म्रौव्या ।	६८	नर्तुः सचरं चैव ।	२७९
धुवासजानि यानि स्युः ।	२८८	„ हि तदिनि यनु ।	३५३
धुवासु छन्दनधिनम् ।	४४७	नर्तुः स्याद्विज्ञाया च ।	३८८
धुवासु पत्र विज्ञेया ।	२९३	नर्तुः स्यापि चत्वारः ।	३८९
„ „ „	३००	नर्तुः स्यात्तां तु यज्ञानाम् ।	३५७
धौत्रोत्रेधौत्रेणम् ।	४४०	नर्तुः स्यात्तां तु यज्ञानाम् ।	३२७
धौत्रोत्रेधौत्रेणम् ।	४७३	„ नैधने द्वे च ।	३३६
नक्षत्रिदममुत्पास्तु ।	३७३	नवमान्यपक्षमनृतीय- ।	३५४
न राशान् गगनम् ।	३९०	न वय परिहामेन ।	५०१
न खेचनने बुद्धेः ।	४९४	न व यज्ञास्तु विज्ञेया ।	१४०
„ च नामतो वसन्त ।	३९	न विद्यते त्रिभिः पातैः ।	२२४
„ „ त्र्यां नित यातम् ।	२९३	नवे मृदङ्गे दातव्यम् ।	४५९
„ चिन्ते द्विनिम्नयातम् ।	२९२	न शक्यं चान्यथा कर्तुम् ।	५११
„ उबरोपगत चर्म ।	४८९	„ सा तालकला ज्ञेया ।	१५२
„ उबरोपगत चर्म ।	४५७	„ स्थास्यन्ति हि रक्षासि ।	५०३
नटि वृत्ता धावथे ।	४९८	„ स्थूल न दृष्टा चैव ।	४९५
न तथा मन्वमा गेन ।	५१३	„ स्थूला न दृष्टा चैव ।	४९५
„ तुषा न म्बररणी ।	४३३	„ म्बरा न प्रहाराश्च ।	४०८
„ तैरेव तु मन्वायाः ।	३७१	„ हि चिन कर्तव्यम् ।	४२७
नर्तुः स्यात्तां तु यज्ञानाम् ।	४७९	„ „ „ „	८६९
न त्रयो परिवर्तन्तु ।	३८८	„ „ वर्णप्रकर्षस्तु ।	८६
नदी हृत्पदेन रा ।	४३३	„ द्वार्धसन्निपातेऽस्याः ।	२३५
„ „ „	४७२	„ द्वैतवला द्विकला ।	३८५
न दीर्घे नर च द्यम् ।	४९५	„ „ „ वा ।	४८६
नन्द्य द्वा नमान न्यामा ।	६१	„ द्वैतामुपयोगोऽस्ति ।	१६१
नन्दी समूह रा ।	४९७	नायसिद्ध्याधार्थः ।	३७२
न पाठे स्वपमयन ।	२८१	नाटनेऽङ्गे प्रकरणे ।	४९१
„ नि उला न विज्ञेया ।	४३३	नाटके सप्रकरणे ।	४६२
„ „ „ „	४७२	नाट्यं दत्वा तत सखे ।	५०८
„ मद्रक्तोपयोगोः ।	२६७	नाट्यप्रयोगो हि भवेत् ।	५०९
„ मध्यमस्य नाशस्तु ।	४३	नाट्यस्यान्त गच्छति ।	४९८
„ मार्गमेतदङ्गरेणु ।	२११	नाट्ये त्वरितमवाप्त ।	३६७
„ मेघोपात विज्ञम् ।	४८९	नाट्योपवरणयुक्ता ।	४९९
„ यथाधरवर्णन ।	२५४	नाट्योपचारजनितः ।	३६६
नरान्वतेन कर्तव्यम् ।	३८२	नान्यायतस्तथा स्थान् ।	४४५

नादौ न मध्ये सहारे ।	२४०	नियतं शीर्षविधाने ।	३४३
नानाकरणविभागैः ।	४२३	नियताक्षरसम्बद्धम् ।	३०३
नानाकरणसंयुक्तम् ।	४०७	नियमो यो यतिः सा तु ।	२८४
नानातोयविधाने ।	४९९	निराहुता विना होमैः ।	५०६
नानादैवतकार्येषु ।	३८१	निर्युक्तं पदनिर्युक्तम् ।	२६८
नानाप्रकृतिसमूहम् ।	४९८	निवर्तनं च समाज्ञे ।	२३८
नानारसार्थयुक्ता ।	३६०	” ” हस्तस्य ।	१६९
नानाविचित्रकरणैः ।	४८२	निरृततालः कर्तव्यः ।	२५१
नागा विचित्रैः करणैः ।	४४७	” ”	२५३
नानारुतसमुपपन्नम् ।	३४२	निरुतिद्वयसंयुक्तम् ।	२१०
नानाश्रयां प्रकृते ।	४९७	निरुतौ तु कला न्यूना ।	२९३
नाना स्तुतिठैर्वाक्यैः ।	५०४	निरुत्यङ्कुरसूचाम् ।	३७७
नान्दीशद्वयपधुर्यम् ।	५०४	निरुत्या यत् समायुक्तम् ।	२१०
नापि दोषहतं ह्लिन्नम् ।	४५७	निधनो निपुणः शीघ्रः ।	४६२
नामाऽयातोपसर्गाश्च ।	९	” ” ”	४३३
नाम्ना ह्येया जगति हि सा ।	३३२	निश्चर्करा निस्सिन्ता ।	४७२
नारदः पयैतथैव ।	५००	” ”	१४६
नाराचकं च कर्तव्यम् ।	२७८	निपादगान्धारकृतौ ।	५५
नाशदाता न कृष्टा च ।	४३३	निपादध्वर्षभधैव ।	५७
” ” वा कृष्टा ।	४७२	निपादपङ्कजगान्धार- ।	५६
नासाग्रप्रस्तदाद्वस्तु ।	४०१	निपादिन्या निपादोऽशः ।	५१
नास्ति किञ्चिदनायोज्यम् ।	४०६	निपादिन्यास्त्रयो द्योते ।	६८
” किञ्चिद् दृष्टं ॥ ।	३७६	निपादोऽशो तु नैपादी ।	२४
नितम्बुधुवनः सौम्यः ।	५००	निपादे रजनी च स्यात् ।	८४
नितरां परिकृष्टाः स्मः ।	५०३	निर्योऽभ्युच्चयधैव ।	२५८
निर्यं करणयोगेन ।	४३७	निर्याममादितः कृत्वा ।	१७०
नियमानुष्ठुमे दीर्घे ।	३१८	निर्यामध प्रवेशध ।	१७८
निर्ये यत्र तु वाये ।	४३८	निर्यामधैव तन्त्रेन्या ।	१७७
निधने च मनो मा भूत् ।	५०७	निर्यामः सतिपातोऽन्ते ।	३०१
नियदं नानियदं च ।	९	निर्यामिनी च विज्ञेया ।	४५५
” ” ”	३०२	निर्यामे च प्रवेगे च ।	४८८
” ॥ पदं सेवम् ।	३०३	” ” ” ”	१६९
निगताः पद्य गाथा स्यात् ।	१५३	निर्यामोऽभोगान्न स्यात् ।	२६०
” पद्य विज्ञेयाः ।	१५३	निर्यामोऽभोगाण्युक्तम् ।	५०५
नियतं पुनरुचये ।	४१३	निर्युरे चाग्रगुणं च ।	

पतन्तीभिश्च धारामिः ।	४०४	पाञ्चस्वर्यं न चैवान् ।	५९
” ”	४६४	पाठयं नाटयं तथा गेयम् ।	५०४
पदनुत्ताङ्गहारेषु ।	४८१	पाठ्यप्रयोगविहितान् ।	७३
पद तस्य भवेद् वस्तु ।	३०१	पाणिनाया वह्निं गीते ।	२३२
पदवर्णसमाप्तिस्तु ।	२९७	पाता नवैकादश वा ।	२५८
पुष्टपुष्पगादवम् ।	३५७	पातान्ते सा प्रयोक्तव्या ।	१८७
परस्परविनिष्पन्नाः ।	३९	पाताश्च सज्जिपाताश्च ।	२६१
परस्परविरोधे तु ।	४८२	पानाणा वृद्धियोगाच्च ।	२००
परस्परानुवेषेन ।	४४६	पादतो गुरुणि वै यस्याः ।	३१४
परस्परशासनम् ।	५७	पादपसङ्घं कम्पयमाणो ।	३४०
परिभ्रमेण रङ्गस्य ।	३८३	” कम्पयमाणो ।	३२६
परितुष्टश्च तद् दृष्ट्वा ।	१९१	पादः पूर्वं समः कार्यः ।	२५६
परिशुण्णमाणो विरणपङ्क ।	३३४	पादव वणकळओ ।	३१४
परिवर्तनके चैव ।	३७४	पादविधौ यदि पादिकृता ।	३३३
परिवर्ताः प्रयोक्तव्याः ।	३८४	पादः सन्धिर्मर्यादातः ।	२३७
परिवर्तित्विर्मर्यादा ।	२७३	पादान्ते द्विविरामस्तु ।	३४५
परीक्ष्य पानं तज्ज्ञस्तु ।	४९४	पादे तु वृहतीसंस्थे ।	३५१
परोपस्थानबन्तश्च ।	५०६	” पञ्चममन्त्रं च ।	३२८
पर्यवगच्छति पूर्वम् ।	४३९	” पादे तु तस्येष्टम् ।	२७६
पर्यवसानोच्चितिका ।	४३७	” ” ” स्युः ।	३०९
पर्यस्ता क्रमहस्ता ।	४७६	” भवन्ति नियतम् ।	३४४
” जातिरियम् ।	४३९	” लघ्वधरे नित्यम् ।	३०९
” जातिर्वै ।	४७६	” पादौ द्वौ समवर्णौ तु ।	२३६
पर्यागच्छति पूर्वम् ।	४७५	पायस धृतमध्वक्तम् ।	४५९
पर्यायकृता जातिः ।	४७५	पारावतं सप्तदशम् ।	३७२
पर्यायपतनज्ञेया ।	४९१	पार्थिवरामस्ता जातिः ।	४७६
पर्यायशः प्रपातो यः ।	४९२	पार्थिवरामा पर्यस्ता ।	४३७
पवणविशुण्णिदपङ्कज ।	३२८	पिअमामुसो विअ ।	३१४
पवणाहतमा तरुणा तरओ ।	३१३	पिअनुवदिरातो ।	३१६
पवनहृदो रात्रिरुपणो ।	३१०	पिअदिवादाओ ।	३१४
पवनो पुष्पराहि ।	३१७	पिअमहि आदमगअण- ।	३२८
पत्रिचरं मन्दसुरभिमुदी ।	३२८	पिद्धानं घोणगां च न ।	४९६
पथिमापंरदरयै ।	२५५	पिनामहन्त्रियापुणम् ।	५१०
पथिमारसमा गा तु ।	२४६	पिनामहन्त्रेऽन्नाभिः ।	५१०
पथिमारसमा गा तु ।	२४८	पुरारे तु पुनः शम्भा ।	१८७

प्रहारास्तु वैधान्तकः ।	४२४	प्लुतच्छेदे तु तत्स्पष्टः ।	१८४
प्रहारो वामतर्जण्याः ।	९९	प्लुतान्तः पटुपितापुत्रः ।	१५८
प्राकृतसंस्कृतपाठ्यः ।	४९८	प्लुते लघ्वक्षरे चैव ।	२२४
प्राग् यदि निधनगतम् ।	३२०	फलिदच्युदमण्डसहभारः ।	३५६
प्रागवान् देवराज्यं हि ।	५०९	फुल्लपङ्कजोव्यस्तिहिदो ।	३५६
प्राप्नोत्यन्यात्वमेवेह ।	१४२	घटवन्तोऽधिकस्नेहम् ।	५१२
प्रायश्चित्तानि कार्याणि ।	४०९	वद्धं निरुद्धं पतिते ।	३६२
प्रायसा संस्कृतं योज्यम् ।	३८१	यधिरा ह्यवशातां तु ।	४३३
प्रायेण गानं कर्तव्यम् ।	३८२	यत्त्वानवहितबुद्धिः ।	३९९
” तु स्वभावात् ।	३९८	यलिः कार्यः प्रयत्नेन ।	४६०
” मापघातश्च ।	२५७	” ” ”	४९०
” सर्ववादेवादौ ।	४२८	यलिपुणोपहारैश्च ।	४९०
” सर्ववायेषु ।	४६९	यलिपुणोपहारैस्तु ।	४५९
प्रायेणोद्धतमार्गाः ।	४४०	यदिर्गातविहीनं तु ।	२६८
प्रायेणान्तमार्गाः ।	४७७	यदिर्गाताङ्गचार्याभिः ।	२६८
प्रायेशिरीं तु नाम्ना ।	३६०	यदिर्गाताङ्गहीनं च ।	२६८
” ” प्रथमा ।	३०१	यदिर्वा वर्धमाने वा ।	१९६
” ” वृत्ती ।	३२०	यदुवा ह्यवदाता तु ।	४७३
प्रावेशिकीनां कर्तव्यम् ।	४४२	यहुकुमुमपोदिष्ट ।	३१९
” ”	४७९	यहुणिमालसलिले ।	३१८
” जातीनाम् ।	३०५	यहुभिर्विहृतैर्विधिभिः ।	२०९
प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु ।	३४५	यदक्षरार्थसंयुक्तम् ।	२७७
” ध्रुपदैरेव ।	३७३	वालं नवक्ले ज्ञेयम् ।	२२१
प्रावेशिक्याधया यास्तु ।	३७३	” ” वेपाम् ।	२०३
प्रावेशिक्यास्तु संक्षेपः ।	३२३	यालासारितवचैव ।	११८
प्रासादिकं स्थितं चैव ।	३८१	विन्दुरेकनलोद्भेयः ।	८९
प्रासादिक्यां ध्रुवाया च ।	४५५	वीगस्तभयानकयोः ।	४२२
प्रासादिकयुद्धता श्रुतिः ।	३८१	”	४६७
प्रासाधिनी वृत्तीया च ।	३०१	वृद्ध्या जानयो ह्येताः ।	३३२
प्रेक्षणीयप्रदानं हि ।	५१३	व्रवीमि वः कथां शुचाम् ।	५०२
प्रेक्षोत्तिस्तथाश्रितः ।	८४	व्रज्जणक्षिपु पार्श्वेषु ।	२७३
प्रेक्षोत्तिस्तारमन्द्री ।	८८	व्रवीणा समनुज्ञाताः ।	५१२
प्रेक्षतवन्तश्च मौ पुनाः ।	५०७	व्रज्जणं शंकरं विष्णुम् ।	४५९
प्रेक्षतवानश्मि यत्र पूर्वम् ।	५०३	” ” ”	४८९
प्रेक्षतवोरु ततो मौ तु ।	५१०	व्राज्जणानां वृषाणां च ।	५११

„ प्रत्यक्षं दुःखम् ।
 „ यदि नाय चैव ।
 „ वै युक्त भवति ।
 „ यदा चरणे ।
 „ शीघ्रो पादम् ।
 „ हि चरणविज्ञा ।
 यथाज्ञातवृत्तं तु ।
 यथागित्यमर्तं तु ।
 यथागित्यमर्तं तु ।
 यमोदीक्षितं सुगतम् ।
 यत् स्वाक्षरसम्बद्धम् ।
 यथागमं हि कर्तव्याः ।
 यथागमं विज्ञेयम् ।
 यथाक्षरवृत्ता विना ।
 यथाक्षरवृत्तेः पानैः ।
 यथाक्षरे तु तर्पणम् ।
 „ „ तर्पणम् ।
 „ विज्ञेयम् ।
 यथाक्षरवृत्तम् ।
 यथाक्षरे बुधैरेतत् ।
 यथाक्षरस्य कर्तव्यम् ।
 „ तालस्य ।
 यथाक्षरस्याक्षरैश्च ।
 यथाक्षरेण कार्यं तु ।
 „ तथैव ।
 „ अभ्यधेन ।
 „ नियमान् ।
 यथाक्षरेणैव भवेत् ।
 यथाक्षरेषु भूयिष्ठम् ।
 यथाक्षरैः सज्जितैः ।
 यथाक्षरतोऽयं दिक्कलः ।
 यथा गुर्वक्षरं चैव ।
 „ गीतगुणाचारैः ।
 „ नाट्यप्रयोगैश्चैः ।
 „ प्रयोगः कर्तव्यः ।

१११	यथा यथाज्ञातवृत्तम् ।	१८०
११७	यथागमार्गवृत्तपेताः ।	२७९
१५१	„ गीतप्रयोगवृत्तपेताः ।	८५५
११५	„ यथागमं रतेः यथा ।	६२
११९	यथागमं यथाः यथाः ।	२१०
१२०	यथागमं यथाः यथाः ।	२७९
४८०	यथागमं यथाः यथाः ।	५०४
४८०	यथागमं यथाः यथाः ।	२५२
४४१	यथा यथागमं यथाः ।	२८९
४८१	„ यथागमं यथाः ।	२००
३०२	„ यथागमं यथाः ।	२४६
४३१	„ „ „	२४८
४७१	यथागमं यथाः यथाः ।	२६२
३९१	यथागमं यथाः यथाः ।	३००
१५५	यथागमं यथाः यथाः ।	४४९
१८३	यथागमं यथाः यथाः ।	३८९
२१२	यथागमं यथाः यथाः ।	३५
२०९	यथागमं यथाः यथाः ।	३६
२५३	यथागमं यथाः यथाः ।	४०३
२४५	यथागमं यथाः यथाः ।	८३६
२४४	„ „ „	४७४
१७२	यथागमं यथाः यथाः ।	३८२
१८६	यथागमं यथाः यथाः ।	४८०
२८२	„ यथागमं यथाः ।	१६९
२६२	यथागमं यथाः यथाः ।	३२८
२७८	यथागमं यथाः यथाः ।	३५९
२५०	यथागमं यथाः यथाः ।	२५५
२०७	„ यथागमं यथाः ।	२५०
२११	यथागमं यथाः यथाः ।	३७८
२८१	यथागमं यथाः यथाः ।	४४६
१६२	यथागमं यथाः यथाः ।	३३२
४४३	„ „ यथागमं यथाः ।	३३६
२५९	„ „ यथागमं यथाः ।	३१९
५१३	„ „ यथागमं यथाः ।	३३४
३८३	„ „ यथागमं यथाः ।	३३७

यावत्तयोन्तरहृता ।
 यावत्तं पूरयेद् देशम् ।
 यावन्ति चर्मनदानि ।
 याध नोस्ता सया चारिमन् ।
 यास्ता रातखरा ज्ञेयाः ।
 या स्थिता साऽऽरुह्य तु ।
 युक्ता विविधरूपाभ्याम् ।
 युगमृतेऽन्यकरणम् ।
 युग्ममोज विमिश्रं च ।
 युग्मा ओजा मिधा ।
 युग्मे हि मिश्रताम्बवान् ।
 युग्मौज मिश्रताम्बवान् ।
 युग्मीजाधापि मिश्राध ।
 ये घटमटिण्णरव ।
 „ च वो वसजास्तेऽपि ।
 येऽन प्रयोगे गच्छन्ति
 ये त्वालिप्तसमुत्था ।
 „ „
 „ त्वोजच्छन्दसां युक्ता ।
 „ „ „
 „ बौध्म्यकृता दिव्या ।
 „ पूर्वैनङ्गुलिहृता ।
 „ पूर्वोक्ता भावा ।
 „ वै गतिप्रचारेषु ।
 योगादिकक्षां सुते ।
 योज्यते पूर्वतलेन ।
 यो दक्षिणे दालविधि ।
 „ न विस्तरनि रथाने ।
 योनिस्तु नन्दयन्त्या ।
 यो मानावाविकल्पान्तु ।
 „ यदा बलवान् यस्मिन् ।
 „ विधिर्गानवाधानाम् ।
 „ „
 „ वै मान्यं कुरुते
 रक्तं समं रुद्रणमखड्कृतं च ।

२८६ रसोदानदैयानाम् ।
 ५०३ रविगदिभिः प्रयुक्तम् ।
 ४०८ रजणिस्त्रयमभिमुत्ती ।
 ४४८ रजतमञ्जो विज विअच्छगोस् ।
 ४० रणगतिविदिनिगिद्ध ।
 ३६८ रथस्यवाजिचारण- ।
 २५८ रथयिमादिगनम् ।
 १२३ रथोत्तरं युद्धसुदम् ।
 ३२४ रमणि रतिरम् ।
 ३४३ „ वादि वादो ।
 २५२ रमणीतहिरो रमणीविरमे ।
 २५३ रस कार्यमवस्थां च ।
 ३५८ रसचमत्तयोगम् ।
 ४२९ रसभावसरवयुक्तम् ।
 ५०६ रसभावसवयोगम् ।
 ८७ रसभावे प्रयोग तु ।
 ४१९ रसभावी तु पूर्वोक्ता ।
 ४६६ रागप्रसादजननीम् ।
 ३०६ रासां ललितयामिवात् ।
 ३७९ „ रलितभावत्वान् ।
 ४३८ „ स्वभावगमने ।
 ४७७ „ „
 ३८६ राहूपराअहदसोहम् ।
 ४४८ रिरिनोपकृतस्त्रिभ ।
 २०९ रिभितकरणानुविद्धम् ।
 १९५ रिभिर्नोच्चनीरिभिताः ।
 २६७ रुदिदि रिअ गहसम् ।
 ४०९ रुदिवि गणअ ।
 ३९ रुद्योपदतधैव ।
 ४९ रूपगुणकान्तिरुक्ता ।
 ७९ रूपं कृतप्रतिहतम् ।
 ४४८ „ कृत प्रतेकृतम् ।
 ४८९ „ „ „
 ४९९ „ प्रतिभेदहृतम् ।
 ३९९ रूपवाचादियुक्तम् ।

४९५
 ४८९
 ३३२
 ३३७
 ४२४
 ३७५
 ४५२
 ३५९
 ३१३
 ३१७
 ३५४
 ६८
 ४६७
 ४९८
 ४२२
 ४०६
 ३७०
 ३६९
 ४४९
 ४७९
 ४३८
 ४७७
 ३९०
 ४४५
 ४३३
 ९७
 ३३९
 ३३९
 ४०९
 ३९८
 ४२८
 १०३
 ४७०
 १२३
 २८०

वज्रावेन प्रक्षर्यास्तु ।	१८२	वाञ्छन्ती कुसुमसमुद्रितो ।	३३१
वज्रोक्षणः शब्दकुक्करोः ।	४६०	वातपुष्करिकां चैव ।	४५८
वज्रखण्डकं जहदि बोमिको ।	३५२	वातसमुद्रतवीचित्ररङ्गे ।	३४९
वज्रगहणं कुम्भितो हृत्थी ।	३३४	वाक्कनणिष्ठिकाभ्याम् ।	४२३
वज्रे पगीदलणदम् ।	३५७	वादनान्तरवादी च ।	४६२
वज्रमि मुक्तररुक्खे ।	३५५	वादनान्तरवेदी च ।	४६२
वज्रैः सुलक्षितैर्वाद्यैः ।	४५८	वादयेध्वन्वसंकीर्णम् ।	४५१
वनसण्डे अदिमत्तो ।	३०९	वादयेद् वस्तु संकीर्णम् ।	४७७
वृक्षवैणोद्भवं वाद्यम् ।	४७४	वादाद्युणिगदवंपिददत्तं ।	३३३
वर्णताललयप्रन्ध- ।	२००	वादी चैवाथ संवादी ।	१४
वर्णताललक्षणा तु ।	२१४	वाद्यगीतौभयगुणाः ।	१००
वर्णमानाद्विगुणानां ।	२११	वाद्यं युर्वध्वरङ्गनम् ।	४४१
वर्णानां तु पुनः कार्यम् ।	८७	" "	४७८
वर्णानुवर्णोऽष्टकः ।	२६१	" "	४८०
वर्णालङ्कारसौभाग्यम् ।	२१३	" चार्यां तज्जैः ।	११५
वर्णाश्च चार एवैते ।	७९	" तु मिल्यं यत् ।	४८९
वर्तना दम्बहस्तश्च ।	४९१	" " यद्धनं प्रोस्तम् ।	१५०
वर्धमानं तु विज्ञेयम् ।	२१४	" द्रुतलयमन्ते ।	४४०
वर्धमानप्रयोजितारः ।	१९१	" द्रुतलयं यत् ।	४४५
वर्धमानमिदं दृष्टम् ।	१९१	" ह्रियं वार्यम् ।	४२२
वर्धमानं मयैव तु ।	३३९	" " "	४६७
" विना चित्रे ।	१९९	" पार्थ्यं भवेदनुगतम् ।	४७३
वर्धमानशरीरस्य ।	२००	वाशाविगर्षिकरणा ।	४४०
वर्धमानशरीरे तु ।	१९३	वाद्यं च गीते च ।	४६३
वर्धमानस्य तालोऽयम् ।	२१८	" " यत्नः प्रथमम् ।	४६३
वर्धमानं प्रसूयन्ते ।	१९४	" प्रचारविधयः ।	४४७
वल्दतरैतविदाहिदकुसुमे ।	३२८	वाद्येऽभिगाने ।	४९३
वल्गादृष्टिं पगजिदेहिं ।	३१०	वाद्येषु यत्नः प्रथमम् ।	४९३
वस्तु प्रमाणं वर्तय्यम् ।	२५४	वामके चोर्ध्वके चार्पा ।	४३३
" प्रयोगं प्रहृतिम् ।	३७०	" पुष्करे पञ्च ।	४३१
वस्तुदेवासमुत्थं तु ।	३७०	" " "	४७२
वस्त्राभरणनिराते ।	४५४	वामनविद्वत्पञ्चजेषु ।	४७७
वस्त्रावायं वस्तुमप्ये वा ।	२१३	वामे चान्द्रमसे छाये ।	४५०
वाचयि वा द्विजान् स्वस्ति ।	४१०	वामेन गोमदोत्थाः ।	४२५
" द्विजैः रक्षितम् ।	४६०	" इति विवरणम् ।	४६९

वज्राधेन प्रवर्यास्तु ।	२८२	वाञ्छतो दुःखमसमुद्भूतो ।	१३३
वज्रेभ्यः शङ्खकुर्वा ।	४६०	वातपुष्करिकां चैव ।	४५८
वज्रखण्डक जहदि कोसिको ।	३५२	वातसमुद्भूतवीचित्तरङ्गे ।	३४९
वज्रगृहण कुविदो हृषी ।	३३४	वादकनिष्ठिकाभ्याम् ।	४२३
वज्र पाणीरुष्टम् ।	३५७	वादनान्तरवादी च ।	४६२
वज्रमि मुक्तरक्षे ।	३१५	वादनान्तरवेदी च ।	४९२
वज्रे सुलन्निर्दात्रे ।	४५८	वादयेयस्त्वसकीर्णम् ।	४५३
वज्रसङ्गे अदिनसो ।	३०९	वादयेद् वस्तु सकीर्णम् ।	४८७
वज्रवर्णोद्भव वाद्यम् ।	४७४	वादागुणिद्वयपिदक्ष ।	३३३
वज्रतालत्रयप्रत्येकम् ।	२००	वादी चैवाथ सवादी ।	१४
वज्रतागभरणां तु ।	२१४	वाद्यगुणोभयगुणा ।	१००
वज्रमानाद्रिगुणान् ।	२११	वाद्य गुणभरतुम् ।	४४१
वज्रानां तु पुन कार्यम् ।	८७	" "	४७८
वज्रानुवर्णोऽप्युक्तः ।	२६१	" "	४८०
वज्रानुद्धारमौभा यम् ।	२१३	" चारयां तज्ज्ञे ।	११५
वज्राध्वं वार एवेति ।	७९	" तु क्लृप्तं यत्नः ।	४८१
वज्रानां दण्डहस्तस्य ।	४९१	" " यदनं प्रोक्तम् ।	१५०
वर्धमानं तु विज्ञेयम् ।	२१४	" हुतत्रयमते ।	४४०
वर्धमानप्रयाक्तारः ।	१९१	" हुतल्य यत्नः ।	४४५
वर्धमानमिदं रष्टम् ।	१९१	" निर्यं कार्यम् ।	४२९
वर्धमानं मयैवं तु ।	३३९	" " "	४६७
" विना चित् ।	१९६	" पाण्य भवेत्तु यत्नम् ।	४७३
वर्धमानपरीत्यम् ।	२००	वाद्यविगर्हिक्ता ।	४४०
वर्धमानपरीति तु ।	१९३	वाद्ये च गीते च ।	४६३
वर्धमानस्य तागस्यम् ।	२१८	" , यत्नः प्रथमम् ।	४६३
वर्धमानः प्रमुखात् ।	१९४	" प्रचारविषयः ।	४४७
वर्धनरत्नविदादिदुःखम् ।	३२८	वाद्यविगर्हिता ।	४९३
वज्राहएहि पगजिद्वि ।	३१०	वाद्यपु यत्नः प्रथमम् ।	४९३
वस्तु प्रमाणं वर्तय्यम् ।	२५४	वामकं चार्धके वायां ।	४३३
" प्रयोगं प्रहतिम् ।	३७०	" पुनरेव पञ्च ।	४३१
वस्तुदेहायमुपे तु ।	३७०	" " "	४७९
वज्राभरणनिर्माणे ।	४५४	वामनविद्वत्सङ्गेषु ।	४७७
वज्रानां वस्तुसंज्ञे वा ।	२१३	वामे चाद्रमसं नाम ।	४५०
वाचमिवा द्विजान् स्तम्भिनः ।	४६०	वामनं गामनाया ।	४२५
" द्विजै रक्षितम् ।	४६०	" तु सितिकल्पम् ।	४६९

धामेन पीडन कृत्वा ।	९९	विमान सम्प्रवक्ष्यामि ।	४१२
धामोर्ध्वकप्रवृत्तात् ।	४३८	विधिरेष एव कृत्स्न ।	२२७
धामोर्ध्वकयोर्वाम ।	४२१	समुद्दिष्ट ।	२११
धामोर्ध्वकसव्यानाम् ।	४२१	विधिश्चतुष्कलो ज्ञेय ।	१७९
धामोर्ध्वगप्रवृत्ता ।	४७५	विधि स्वस्थगतो ह्येव ।	३८५
धामोर्ध्वगाभ्यामाहार्या ।	४७२	विधुणिञ्ज जळधरमसिद्धपठम् ।	३३७
धामोर्ध्वगे प्रहाश्वापि ।	४७२	विधुणिञ्जतिमिरपड ।	३३६
धाव्यामको भवेच्छुद्ध ।	४०९	विधूतश्च निवणश्च ।	८४
धासादाण कारअमाणो ।	३४७	विन्यास भूमिकाना च ।	४९४
धासाभिषद्वचळणो गआणुगो ।	३२१	विपक्षी चैव चिन्ता च ।	४०६
विअरदि पमदवणे ।	३३९	विपक्षीवाद्ययुक्तानि ।	११९
विकचाम्भुजहसिरे ।	३१८	विपक्षेऽन्त पुरजने ।	५१०
विक्षेप पञ्चदशक ।	२२८	विपर्यय सन्निरर्थ ।	१४७
विक्षेपश्च पुन कार्य ।	२२७	विभावितस्य वामस्य ।	४९२
” ” ”	२२८	विशत्यलङ्कारयुतम् ।	४१३
” पुनस्ताभ्याम् ।	२२८	विरहे मदन ।	३०८
विक्षेपश्च प्रवेशश्च ।	२२८	विरामो द्विकलोऽन्यन्तम् ।	३४५
’ ”	२२८	विलम्बितास्थितायोगे ।	३८८
विक्षेपोऽथ पुनस्ताल ।	२२७	विलसन्ति या कमलसण्डे ।	१५४
विगतक्रमा विगलिता ।	४३७	विवदनशील मुक्त्वा ।	४८
विचित्रश्च विभक्तश्च ।	४४८	विवध चैव मध्यानाम् ।	२९७
” ”	४८३	विवधानेन तेनैव ।	२५७
विच्छेदस्तत्र सम ।	३८७	विवधेन च ता कार्या ।	२३४
विज्जुक्साहि अभिहत वा ।	३३९	विवधैकस्यो प्रायो ।	२३१
विज्जुज्जोदा अवविह्वो ।	३३७	विवधैककृतानि ।	२३०
विज्ञेया मुप्रयोगज्ञे ।	३०९	”	२३०
वितस्ताल्लिसमार्गण ।	२८०	विवधैकसयुक्त ।	२५२
विदित्वैव सुवर्णानि ।	४५७	”	२५३
विद्वानुविद्ध यद्वाद्यम् ।	४८२	विवधैकसयुक्तम् ।	२७८
विधुजिह्वो भवेद् वाद्य ।	४९१	विवधो वापि त्रुत वा ।	२६२
विधुजिह्वो भवेद्वामे ।	४६१	विवहविट्यामसविअकुजो ।	३२७
विधुदुल्कार्कस्मयाया ।	३७२	विविधवणविचारी ।	३१९
विधयस्तु स्मृतास्तस्य ।	९५	विविधैर्देवविशेषै ।	४९८
विधान चास्य कर्तव्यम् ।	४५७	विशाला सङ्गता चैव ।	२१५
” छन्दसामेतत् ।	३८०	विशुद्धवागप्रवृत्ति ।	४४६

विशुद्धवाद्यप्रवृत्ति ।	४८२	वृत्ते छ जगती सा तु ।	३३६
विधामहेनो शोभायम् ।	४०७	„ सङ्कतिसङ्गे तु ।	३४८
विलेपणे कला यत् ।	२४३	वृत्तौ चतुष्कलो योग ।	२६७
विशेषयितानामेषां तु ।	१८७	„ निश्चययोगश्च ।	२४६
विधामिन स्थूलशिरा ।	५००	„ „	२४८
विशण्णास्ते तत सर्वे ।	५०६	„ या वर्णभावाभि ।	२११
विषण्णे मूर्छिते भ्रान्ते ।	३६१	„ वा दक्षिणे वापि ।	२१३
विषमांशाक्षराणि स्यु ।	३०७	„ सम्भाविता प्राय ।	३९१
विषादे च प्रसादे च ।	३६३	वृद्धश्रोत्रियवच्चुक्ति- ।	४५३
दिक्कम्भादृणा जातिः ।	४७५	येदमन्त्यार्थवचनैः ।	५०४
विष्टब्धनेत्रं वाणाक्षम् ।	४९६	दैण एव विशिस्तम् ।	१३९
विस्तार करणश्च स्यात् ।	९४	दैणकण्ठप्रवेशेन ।	१४७
विस्तारगुणसम्पन्नम् ।	४६४	वैपश्चिको दैणिकश्च ।	३
विस्तारचित्रकरणैः ।	११४	दैणवे मण्डले रथाप्य ।	४६०
विस्तारपानुविहितैः ।	१०५	„ „ „	४९०
विहितस्त्विति गान्धार्या ।	५८	दैस्वर्यं च भवेद्यत् ।	४०१
विहृशिअमेहपड तमम् ।	३३५	वैहायसकसंयुक्तम् ।	२४०
वीणावाद्यद्विगुणम् ।	१२३	वैहायसान्ताहरणे ।	०५४
वीणावाद्यद्विरामे ।	१२३	व्यक्तभावातिवृद्धे लब्धम् ।	५१०
वीररात्रभयाद्येणु ।	३६३	व्यस्तमुस्ताद्गुलिहृता ।	१४५
वीररीद्राद्भुतेनेने ।	६७	व्यक्तमुक्ताव्गुत्तरितम् ।	१४४
वीराद्भुतरीद्राणाम् ।	४२३	व्यञ्जनधानुगमुत्थम् ।	११५
„	४६७	व्यञ्जनधानो पुनम् ।	९८
वीरे रौद्रैर्भुत कार्या ।	६९	व्यञ्जनानि स्वरा वर्णा ।	९
वृणमेकमथ द्वे वा ।	२७४	व्यस्तोधारित एवैष ।	८८
वृत्तं प्रतिगुरे च स्यात् ।	२४१	व्याससमागादेशाम् ।	१००
„ तेनञ् स्वेयम् ।	३२५	व्युरस्य गुणममोत्रम् ।	१५९
वृणसमुधा सङ्घृष्टता ।	३३३	व्रतनियमोपवातादि- ।	४५०
वृणाक्षरप्रमाण हि ।	३५९	शक्ती चेति निर्दिष्टा ।	३०५
वृणाक्षराभ्युदित- ।	४४८	शक्ती वाभिहृत्वा च ।	२९९
वृणान्यन्यानि यानि स्यु ।	३२२	शङ्करः शङ्भृत् ।	३०८
वृणान्योऽवृणानि स्यु ।	३०५	शङ्भृत्पुष्पिनी चैव ।	४०६
वृणिरक्षित्विवेणु ।	१९२	शम्भा चतुर्कला स्यात् ।	३२६
वृते वृतिभिरपि निगदिता ।	३३४	„ „ „	२२७
„ हेया जानिरीयम् ।	३४७	„ चैव हि ताल्य ।	१५८

शम्या ततश्चतुर्थी तु ।	१७७	शाख्येयं प्रतिशाखा तु ।	२४९
„ तालकृतानीह ।	२२९	शान्तिकर्म प्रयुज्जित ।	४६१
शम्यातालप्रहाः केचित् ।	४७९	शापं दत्तं तथा ज्ञावा ।	५०६
शम्या तालः पुनः शम्या ।	२१७	शारीरवैणश्चदयानाम् ।	१४७
शम्यातालप्रवेशेन ।	१५८	शारीरस्वरसम्भूता ।	८०
शम्या तालं पुनश्चैव ।	१८३	शारीर्यामथ वीणायाम् ।	४११
„ तालश्च तालश्च ।	२५५	„ „	४१०
„ तालश्चतुर्थी तु ।	१७८	शिरिनिः सारसा कौश्याः ।	३७२
„ तालस्तु विज्ञेयः ।	१७०	शिरःकण्ठेवभिहतः ।	४००
„ तालः सन्निपातः ।	९	शिरश्चैककलेनापि ।	२४६
„ „ „	२५५	„	२१८
„ तालेन ता योज्याः ।	३०७	शिरस्थानीयमेतद्धि ।	३६५
„ तालो द्विरभ्यस्तः ।	२४८	शिवाक्षरा हंसवती ।	३५१
„ „ भ्रुवश्चैव ।	१६७	शिगुर्यावनशुद्धत्वम् ।	३७०
शम्यातालौ ततः कार्यौ ।	२५८	शिष्टोपदेशयोगान् ।	४९८
„ तालशम्ये ।	२४३	शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः ।	५०७
„ द्विरभ्यस्तौ ।	१५७	शीघ्रकरणानुबन्ध- ।	४२५
„ „	२१६	शीघ्रकरणानुविद्धे ।	४२३
शम्या तु द्विकला पूर्वम् ।	२५३	शीतोदके निशामेकाम् ।	४५८
शम्यादिकस्तु विज्ञेयः ।	१५७	शीर्षके चोद्धता चैव ।	४७९
शम्याद्वयं ततस्त्वेव ।	१५९	शीर्षकस्यैकविंशत्या ।	३४३
शम्यापातो द्वितीया च ।	१७७	शीर्षका चोद्धता चैव ।	३६५
शम्यापि द्विकला कार्यौ ।	२५१	„ „ „	३६८
शम्याष्टमी ततस्तालः ।	१७८	शीर्षकाणामनियमः ।	३४२
शरीरताल वर्तव्यः ।	२६१	शीर्षकेण समायुक्तम् ।	२३६
शरीरं हि बुधैर्नित्यम् ।	२२६	शीर्षकोद्धतयोश्चैव ।	३८८
शरीरव्यसने रोषे ।	३६४	शुक्लानि चैव वासासि ।	४५९
शरीरेषु विधिर्नैव ।	२६५	शुद्धपञ्चसमाशम् ।	४५७
शर्वरी च सुधा ज्योत्स्ना ।	३७३	शुद्धमस्या तथा मार्गी ।	२४
शशिना रहितेव निशा ।	९२	शुद्धस्यालम्बनैः पीतैः ।	४९०
शस्त्राणां प्रतिकारार्थम् ।	५०३	शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यम् ।	४४६
शास्त्रानिर्मुक्तादन्यन ।	२६७	शुद्धा पुष्करकरणा ।	४३७
शास्त्रायां प्रतिशास्त्रायाम् ।	२४७	„ विरुद्धाश्चैव हि ।	३७
शास्त्रायत् प्रतिशाखा तु ।	२६३	शुभकल्याणयोगे च ।	४०७
शास्त्रा यदत्रापरा स्यात् ।	२६३	शुभं साधारणे वर्णाः ।	८

गृहकारसमाम्नाय ।	३७८	पट्कलोऽष्टकलधैव ।	१५७
गृहकारहास्ययोगे ।	४२२	”	२१६
गृहकारहास्ययोर्वीर्यम् ।	४६७	पट्कारे सञ्चिपानः स्यात् ।	१८७
शेषनग्न्यन यत् प्रोक्तम् ।	५०६	पट् च लघूनि ततोऽन्त्ये ।	१०५
शेषमुत्तरनन्त्ये ॥	५११	पट्पञ्चस्वरवाक्तास्ताः ।	२५
शेषाणां कर्मग्राह्यम् ।	४०८	पट्पञ्चस्वरता चान् ।	५५
” छन्दोधिनेम् ।	४७९	पट्पद्मी कुररी ध्वाङ्गीम् ।	३७३
” लोकगुणानाम् ।	५०१	पट्परं त्र्यवरं वापि ।	२९७
शेषा भवन्ति मुक्ताः ।	४२५	” ” वृत्तम् ।	२३१
” भ्रान्तकयोगा ।	४२८	पट्पाता द्वादशकला ।	२६३
” भ्रान्तवरणस्योगान् ।	४६८	पट्पातो द्वादशकलः ।	२५६
शेषास्तु वादनृणाः ।	४२३	पट्पितापुनकृतः ।	१५८
शेषा हि सञ्चिपातारत्न ।	३६९	पट्पात्यमष्टतालम् ।	२६९
शेषो विधिस्तु वर्तव्यः ।	६०	पट् राज्ञताया विज्ञेयाः ।	२१५
शेषिण्ये च यत्तै चैव ।	४७२	पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति ।	५०
शेषिण्याशयतावाच ।	४०८	पट्स्वरा चैव विज्ञेया ।	४०
”	४३३	पट्स्वरः सप्तमे हंसो ।	४१
”	२७२	पट्जगन्धारसप्तधारः ।	५४
शेषे कृत्वा सतो मन्त्रम् ।	५०४	पट्जगन्माधिता होता ।	६४
श्येनो वाप्यथवा सिन्दु ।	८६	”	५७
थमे ह्येन्ने विगते च ।	३६३	”	६८
भद्रजसपुराणि सञ्चिहन्ताणि ।	११८	पट्जगन्माधे तु पट्जस्थ ।	१५
भ्रान्तनरं गमवायेषु ।	४४६	” ” सम्पूर्णा ।	४०
शवजसपुराणिगन्धः ।	३९९	पट्जगन्माधेयधारेः ।	५१
भावणः सुस्वरो यस्मान् ।	४००	पट्जगन्माधेयधारेः ।	५५
भावणोऽथ धनः स्थिरः ।	४००	पट्जगन्माधेयधारेः ।	५९
धर्मेति एवातनामा गा ।	३०८	पट्जगन्माधेयधारेः ।	३६
धुने मया देवदेवात् ।	५०४	पट्जगन्माधेयधारेः ।	६३
धुनयोऽन्या द्वितीयम् ।	८९	पट्जगन्माधेयधारेः ।	७१
धुनयोऽन्यथैव ।	८	पट्जगन्माधेयधारेः ।	७३
धुनवर्गं गमना वापि ।	४८२	पट्जगन्माधेयधारेः ।	१०
श्रीदे विधिप्रमाणम् ।	२८१	” पद्यमथैव ।	५८
पट्कले विकलं चैव ।	४८४	” मध्यमध्यापि ।	५७
पट्कलगतसमुक्ते ।	२४७	” मध्यमध्यापि ।	५१
पट्कलगतसमुक्ते ।	३५५	” ”	५६

पङ्जधाथर्पभधैव ।	५२	पोडशैतानि दृष्टानि ।	४१७
पङ्जश्चाप्युपभधैव ।	५७	पोडशैव तु दृष्टानि ।	४६५
पङ्जस्य लङ्घनं चात्र ।	६१	स ईश्वरगेशानाम् ।	५१३
पङ्जायां चैव गान्धारम् ।	४१	सकलैः सतलैः करणैः ।	११७
पङ्जे चोत्तरमन्द्रा स्यात् ।	२४	सरुद्ध दक्षिणहस्तस्य ।	४९२
पङ्जोदीच्यवती नैव ।	३६	सहोदनवस्तुविधौ ।	११३
„	४०	सहोदना तथा कार्यम् ।	१०४
„	६७	सहोदयेत् श्वरं चादिना तु ।	११४
पङ्जोदीच्यवतीजातेः ।	५१	सप्तताया ग्रहं कृत्वा ।	२१९
पङ्जोदीच्यवतीव तु ।	५९	सप्ततायास्तु विज्ञेयः ।	२१५
पङ्जो लोच्यश्च लङ्घ्यश्च ।	६२	सप्ततस्य प्रकृत्यम् ।	४४३
पङ्भिर्दोषैर्विनिर्मुक्तम् ।	४८९	सङ्घातजथ समवायजथ ।	९५
पङ्भिर्लयान्तरे स्यात् ।	२०५	सङ्घातजो विधिल्लेखः ।	९६
पङ्विंशतिर्लघूनि स्युः ।	२१५	सङ्घातसमवायौ तु ।	९५
पठं च नैधने चाथ ।	३५४	सचतुर्विंशत्कमेवम् ।	१०५
„ वै प्रतिशुल्कम् ।	४७०	स चिन्तयित्वा मनसा ।	५०९
पठश्च सन्निपातः स्यात् ।	१७७	सञ्चरन्ति खरा यन ।	८०
पठसप्तमयोस्तालः ।	२४३	सञ्चराशबलस्थानाम् ।	४९
पठस्तालस्ततो ह्येयः ।	१७८	स तनार्थोऽभिनेयस्तु ।	४४३
पठो च प्रतिशुक्लः ।	४२८	सतालं च ध्रुवार्थेषु ।	३०२
„ वै प्रतिशुक्ला तु ।	१२३	सतालानि क्षतालानि ।	१०४
पठपां तु द्विकला क्षम्या ।	२५५	स तु नृताङ्गहारेषु ।	४४४
पादस्वर्यस्यभोपेतम् ।	५७	„ „ „	४८१
पाङ्गं चाप्यगान्धारम् ।	५९	„ „ भाण्डेन कर्तव्यः ।	४४२
„ धैवते नास्ति ।	४१	„ „ „	४७९
„ सप्तमापेतम् ।	५४	„ „ „ योक्तव्यः ।	३८८
„ „	५७	„ „ मध्यलयं प्राप्य ।	२८६
पाङ्गी गान्धारी पञ्चमी ।	४८	„ „ वादकेन वाद्ये ।	४२३
पाङ्गीगान्धारीभ्याम् ।	३८	„ „ सतुपा न खरकरी ।	४७३
पाङ्गी चैवार्पमी चैव ।	३६	सत्तीयपञ्चमनवमम् ।	३५१
„ त्वयार्पमी चैव ।	६७	सदा तृष्णिश्रुते पादे ।	३१४
„ धैवतगान्धारः ।	५२	सद्वारतो विज्जुजोषा ।	३२५
पाङ्ग्यान्त्री नन्दयन्ती च ।	३९	सन्तुतेषु प्रयोगेषु ।	४४४
पोडश लघूनि च स्युः ।	११५	„ „	४८०
पोडशाश्रगम्पन्नम् ।	४३२	सन्धिः प्रस्वारस्युक्ता ।	२९५

सन्धिर्धयाश्रेणव ।	२५७	समग्रमज्जो सारममुदिते ।	३३५
सन्धिषवद् वज्रनाशथ ।	२५८	समपाणिनिर्धैव ।	३३३
सन्धिपातग्रहः कार्यः ।	३८८	समपाणिश्च विज्ञेयः ।	२८५
सन्धिपातग्रहाः काश्चिद् ।	३८७	समपाणिस्तथा चैव ।	४३०
सन्धिपातग्रहाः क्षेत्राः ।	४७९	" "	४७९
सन्धिपातद्रयोपेतः ।	२९८	समपाणौ द्वे क्षम्ये ।	१०६
सन्धिपातश्च पथार्थे ।	२५७	समपाण्यर्धपाणिश्चम् ।	४३७
" क्षम्या च ।	३८९	समपाण्यवपाण्युतम् ।	४३५
सन्धिपातस्ततश्चैव ।	२२८	" "	४७३
सन्धिपातस्ततः क्षम्या ।	१५६	समपाण्युपपाण्युतम् ।	४७४
सन्धिपातस्ततस्तालः ।	१५८	समप्रचारे ह्याग्निः ।	४२९
सन्धिपातस्तयान्ते च ।	१७८	समग्रहणे चैव ।	४०९
सन्धिपाताद्भविन्यासः ।	२०३	समं रक्तं विभक्तं च ।	४४४
सन्धिपातादिकस्त्वस्य ।	१५७	" " " "	४८०
सन्धिपातादिके क्षेत्रे ।	१५७	" सुविभक्तत्वेण्युतम् ।	४७३
सन्धिपातावसानेषु ।	४५५	समवतिर्वालाङ्गयुतः ।	४८९
सन्धिपातास्तु चत्वारः ।	३६९	समयोः समतालेन ।	४९२
सन्धिपातैर्निपातैश्च ।	१८९	समवादितमृद्वैः ।	४६८
सन्धिपातप्रवृत्तश्च ।	८३	समवादितं मृद्वैः ।	४२२
सन्धिपातः प्रवृत्तश्च ।	८८	समवायवन्तथा स्यात् ।	९६
सन्धिपाताधये चैव ।	३९०	समवायिमिध क्षेत्रैः ।	१९४
सत्तन्त्री भवेच्चिन्ना ।	१९४	समविषमे सत्र हि यत् ।	४२७
सत्तद्वाद्वादशैः ।	३२६	समवृत्तपदानां तु ।	३३८
सत्तद्वायुमयुतम् ।	२२९	समवृत्तपदान्येव ।	४८२
सत्तममाद्यचतुर्थयुतम् ।	३३३	समवृत्तपदान्येवम् ।	४४७
सत्तमर्धव विज्ञेयः ।	४९	समवृत्ताभरकृता ।	३५७
सत्तमस्य च षष्ठस्य ।	६९	समवृत्ताणुत्रायन्ते ।	३५८
सत्तमे लघुनि त्वन्ते ।	२४४	समवृत्तैर्मृद्वैस्तु ।	४८२
सत्तमरूपगता क्षेत्राः ।	८५	समवृत्तौ ॥ सुरजाः ।	४४७
सत्तमरूपप्रमाणे हि ।	२८८	समसहि तत्र हि तत् ।	४६९
सत्तमरूपविधानेन ।	४४९	समाहायन्तरचितः ।	२२२
सत्तमपे विधाने च ।	४७८	समा यतिद्रुतश्चैव ।	४३०
सत्तम्वरप्रहारा तु ।	५२	समार्थविषयमाग्निश्च ।	३५९
सत्तमार्त्रे द्वादशाङ्गं वा ।	२३७	समास्तलक्षणं चैव ।	१८९
सत्तमोद्गे द्वादशकल्म् ।	२५८	समा द्योतयना चापि ।	४३६

समा स्रोतोगता वापि ।	४७४	सर्वस्वराणां प्रवरः ।	४३
सम्पिष्टकवचास्याः ।	११६	„ सञ्चारः ।	५७
सम्पिष्टकोपपाताभ्याम् ।	२३८	सर्वाङ्गमुन्दरी वै ।	४९९
सम्पिष्टमन्ताहरणम् ।	२९१	सर्वाङ्गुलिचलनकृता ।	४४०
सम्पूर्णा मध्यमप्राप्ते ।	४०	सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपः ।	९९
सम्प्लवमिति विज्ञेया ।	४७८	सर्वातोयप्रवृत्तं ॥ ।	४८१
सम्भाविता च विज्ञेया ।	९३	सर्वातोयविधानैश्च ।	५०३
„ तृतीया तु ।	९३	सर्वातोयानि यत्रैकम् ।	४४७
„ „ स्यात् ।	३९१	„ „	४८२
सम्भ्रमावेगहर्षार्थं ।	४५५	सर्वातोयेषु भिन्नेषु ।	४४५
सम्भ्रमावेगहर्षेषु ।	३८९	सर्वासामेव जातीनाम् ।	५२
सम्भ्रमे प्रेयणे चैव ।	३६४	„ „	३०५
सम्भ्रमोत्पातरोपेषु ।	३८५	„ वृत्तीनाम् ।	१०१
सयुक्तकृता जातिः ।	४३९	सर्वेऽन्ताः पङ्कजमध्यायाम् ।	५७
सयोगे कण्डिकानां तु ।	२२१	सर्वे विमनसो भूत्वा	५०६
सलापरचित्तिर्नित्यम् ।	२८२	सर्गेणां चैव हस्तानाम् ।	४९२
सवादो मध्यमप्राप्ते ।	१५	सर्वेषामपि गीतानाम् ।	२६९
सवादलोपान् सप्तला ।	४१	सर्वेषामेव „	२३०
सवादलोपाद् गान्धारि ।	४१	सर्वेष्वंशेषु रसाः ।	७२
ससर्गाद्विज्ञेया ।	३८	सर्वेऽप्येवं प्रयोगोऽयम् ।	४५८
सहृद्वाश्चतुरश्रश्च ।	२९५	सर्वैरनुबन्धकृतैः ।	९८
सर्वगुरश्चाष्टादिः ।	३४१	सर्वैर्मागैः समुद्भूतम् ।	४७७
सत्रेन त्वरितगमनेषु ।	४८६	सर्वेऽप्येवं प्रयोगज्ञैः ।	१५६
सर्वदीर्घः सर्वलघुः ।	३४५	सर्विलम्बितसञ्चारा ।	३६७
सर्वभावनाधयगतैः ।	३६९	सर्व्यहस्तनिपातः स्यात् ।	१७१
सर्वमार्गवृत्तौ यस्तु ।	४८३	सर्व्याङ्गुलप्रहारस्तु ।	९९
सर्वमार्गगतौ यस्तु ।	४४८	सर्व्योर्ध्वसयोगात् ।	४२१
सर्वमेव यथातत्त्वम् ।	५०२	स सर्व एव कर्तव्यः ।	२१९
सर्वं स्तौति हि लोकम् ।	४९८	„ „ „ „	२२१
सर्वलक्षणसयुक्तम् ।	४०३	ससिक्किरणलम्बहारा ।	३३१
सर्वलोपे प्रहसनैः ।	५०५	सहृदरसहादृषी ।	३१९
सर्वसाम्यान् समो ज्ञेयः ।	८८	सा करुणादाप्राया ।	४३८
सर्वस्यापि हि नाशस्य ।	४३६	सागर समुद्भूतौ ।	३४६
सर्वस्यैव तु वायस्य ।	४७३	सा ज्ञेया धुसुमसमुद्रिता ।	३३२
सर्वस्वराणां नाशस्तु ।	४२	„ „ सह पादविधाने ।	३३३

सा ज्ञेया गीतवर्धिका ।	३२७	मुमुखी च मुनन्दा च ।	२२०
„ तधाचार्ययोगेन ।	३२७	मुमुख्याद्योपवरणम् ।	२१५
„ तिल्यवाद्ययुक्ता ।	४३८	मुमुख्यास्तु ग्रहं कृत्वा ।	२२०
„ „	४७६	मुरहिमुर्धनध्वजचारी ।	३३९
„ ध्रुमे भवति पार्श्वविधा ।	३२१	मुचिरनयणं तव ।	३१३
साधारणकृताश्चैव ।	२५	मुविभक्ककरणयुक्तम् ।	४३४
साधारणे च शारीर्याम् ।	९	मुविभक्काक्षरपदम् ।	४४७
साधारितस्तथा गर्भे ।	३९०	„	४८२
साध्यधिरामे वायम् ।	४५४	मुविहितगमकविधायिन्यः ।	३९८
सा निवृत्तिः स्यात् पुण्यसमृद्धा ।	३४८	मुविहीतशरीरमुद्रिः ।	८९२
सानुबन्धा बुधैः कार्या ।	३६४	मुशीला ज्ञानवन्तश्च ।	४९५
सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया ।	३०८	मुभयश्चैव यस्मात् ।	३८०
सामान्यौजाध जायन्ते ।	३५९	मुसर्गातप्रयोगशः ।	४६२
साम्यार्थे उचितिका ।	४३९	मुसङ्गातानवल्लिगान् ।	४६१
सारदं मदन्तोपवृजिता ।	३५१	सूक्ष्मीविदैर्विचित्रैस्तु ।	४४६
सारगवानरद्वये ।	३७५	सूक्ष्मैर्विचित्रैस्तु ।	४८१
सा शान्तिश्च भुवि ।	३३१	सृष्ट्वा मृदङ्गान् पणवम् ।	४६१
„ श्रुद्धा विज्ञेया ।	४३८	मेनपस्तेरसात्यानाम् ।	४९६
साह सुगन्धावै ।	३१३	सन्धवीमाधितौ भाषाम् ।	२७९
सा लेखवादजातिः ।	४४०	सोदड ईदभणु- ।	३२६
सिद्धगन्धर्वसंस्थाणाम् ।	३७२	सोषवातोऽप्येव ।	४५९
सिद्धिर्वाचिव कर्तव्या ।	४८७	„	४८९
सिद्धिर्वाचिवनय्या तु ।	४५४	सोऽत्रपाणिस्तु विज्ञेयः ।	२८६
सिगिरे चार्द्रि काले ।	३१७	सोगमन्तो अज्ञादौ ।	३०९
सुदुस्मरं चिर्यधर ।	४८४	सोमनी पित्रहितजनं ।	३२३
सुगङ्गागङ्गासर्व- ।	३७५	सोऽय्य प्रयम्य वनेष्यः ।	२२०
मुनाश्चाह्वय सम्प्रोक्तः ।	५११	सोदरि लङ्गणे ।	३१७
मुनन्दाया अपि ज्ञेय ।	२१५	सोम्याः पूर्वोद्धवस्ते तु ।	३७३
„ ग्रह कृत्वा ।	२२०	सोवीरी हरिणाश्च च ।	२४
मुनन्दा गङ्गा चैव ।	२२०	सोष्ट्यं साधवं चैव ।	४९२
मुनिविष्टाणिलय- ।	३९९	स्तुतिगीताभिस्सृष्टैः ।	५०३
मुनेयमुधुवः शरदाः ।	४९५	स्तुतिपुष्पा तु कर्तव्या ।	२६८
मुनिप्रशस्ते पादे ।	३१०	स्तुत्यभिवादन कृतैः ।	४९८
मुपतिप्रशस्ते छन्दः ।	३२२	स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः ।	५०३
मुपतिप्रशस्तिस्तुः ।	३५८	स्त्रियो मयुरमिच्छन्ति ।	४५१

स्त्रिणामुत्तममथ्यानाम् ।	३२०	स्थू प्राशुं बृहदेहम् ।	४९५
स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा ।	५११	स्थू ाक्षः शकलाक्षश्च ।	५००
„ राजन्यवैश्यानाम् ।	३६९	स्नानं जप्यसहस्रेभ्यः ।	५०४
„ ललितविन्यासैः ।	५११	स्निग्धं दोषविहीनम् ।	३९९
„ स्वभावमधुरः ।	३९८	स्फुटप्रहारं विशदं विभक्तम् ।	४६३
स्थानप्रमाणसंज्ञाभिः ।	३०७	„ विपमं विभक्तम् ।	४९३
स्थानं प्राप्त्यर्थं चेत् ।	१२४	स्फुटं रचितचित्रमरणा ।	३९९
स्थानान्येतानि तु दुर्घैः ।	३७१	स्यात् पञ्चपाणितालेन ।	२५१
स्थानान्येतानि बोध्यानि ।	३८१	„ पीडिते च धिक्के- ।	४२५
स्थापिते भाण्डविन्यासे ।	२७३	स्यात् पुष्पगण्डिका नाम ।	२७६
„	३८३	„ पङ्कजमध्यमाभ्याम् ।	३८
स्थायिवर्णादृते चैषाम् ।	८८	स्याद् द्वितीयं हस्वम् ।	३१३
स्थायिवर्णा स्थितलया ।	३२३	स्युः पङ्कजोदीच्यवाशास्तु ।	५६
स्थावरे स्थावर कुर्यात् ।	३७५	स्रग्गच्छालेपनैः ।	४६०
स्थितं चाप्यङ्कितं चैव ।	३६९	स्रोतं गता च गोपुच्छा ।	२८३
„ तालेन कर्तव्यम् ।	२५१	„ यतिर्यन ।	४३०
स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि ।	२७४	„	४७१
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ।	२७०	स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ताः ।	४९५
स्थितप्रवृत्तसंयोगात् ।	३३८	स्वच्छन्दकं करणाम् ।	४२१
स्थितप्रवृत्तौ तस्याङ्गे ।	२५०	स्वच्छन्दकस्तु करयो ।	४६७
„ वज्रं च ।	२९०	स्वच्छित्तकक्षौ पणवौ ।	४२४
स्थितं प्रवृत्तं च तथा ।	२३९	स्वतालान्तहीनस्य ।	२५०
स्थिता तन हि कर्तव्या ।	३६३	स्वप्रभ्रंसाथयकृतम् ।	३८२
स्थितादिकः प्रवृत्तान्तः ।	२५४	स्वभावगृहवार्तागाम् ।	४०७
स्थितायाश्च तथा ह्यर्थे ।	३४५	स्वभ्यस्तवरणः सामे ।	४६२
स्थितालयात् प्रवृत्त्येषाम् ।	४३१	स्वरवानपि विज्ञेयः ।	४०९
„	४७१	स्वरवाथैव विज्ञेयः ।	४०९
स्थितिलयकृता नु जगतीयम् ।	३२०	स्वरसाधारणगताः ।	३५
स्थितिलयगतिविन्यासे ।	४७६	„	३६
स्थिते मध्ये द्रुते चापि ।	४४४	स्वरसाधारणश्चापि ।	१४६
स्थिते मध्ये द्रुते चापि ।	४८१	स्वरा ग्रामावलङ्काराः ।	९
स्थिते मध्ये द्रुते चापि ।	४६६	„ ग्रामौ मूर्च्छनाश्च ।	८
स्थितेऽल्पत्वं प्रहारं तु ।	४८०	स्वराणां च ध्रुतिकृतम् ।	१४३
„ शुद्धप्रहारं तु ।	४४४	„ सम्भावः कार्यः ।	४३३
स्थिराः स्वराः समा यन ।	८०	स्वरा ये स्थापितो यान्ति ।	४७२

सूत्राः स्थानस्थिता ये तु ।

मस्त्वानुपलब्धे ।

”

स्वरेऽधिके च हनि च ।

स्वशितकृद्व्यभिचारा ।

”

स्वस्तिक्ताऽप्यपिकाधून- ।

स्वस्तिक्ताजिह्वापुष्प- ।

स्वस्यो गतिप्रचारः ।

स्वान् स्वादुदात्तल्लित- ।

स्वभाविरोत्तमगता ।

”

स्येन नाम्ना तु नामानि ।

स्वे स्वरे मध्यमन्द च ।

स्वोष्ठाः मुगण्डाः मुमुखाः ।

४३३

हंसमुखसमुदिदे ।

३२०

४४६

हंसगमनपीरम् ।

३१५

४८२

हरीनक्याकृतिस्त्वङ्गः ।

४५६

४००

हरीनक्याकृतिस्त्वङ्गया ।

४८८

४३८

हर्षेऽथ प्रार्थने चैव ।

३६३

४७६

हृदयवाहस्तु विप्राणाम् ।

३७२

४९०

हस्तयोस्तु समः पातः ।

१७१

४५९

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ ।

७३

४८६

हितं पथ्यं च वक्तव्यः ।

५१०

१०२

हिमाहणं वर्णतरे ।

३०९

४४०

हिंस्ररात्रेषु ते कार्याः ।

३७२

४७८

हृदयस्थस्तु यो भावः ।

३७७

३५९

हस्तान्यपि च चत्वारि ।

११५

८९

हादमानः सम्प्रदानः ।

८४

४९५

१६४, १७५, १८४, १८५, १८९, १९०,
 १९५, २०१, २०३, २०४, २१२, २१३,
 २१८, २३५, २३६, २४३, २४८, २५०,
 २५५, २५६, २५७, २६६, २७५, २७८,
 २९६, ३०१, ३०७, ३२३, ३४३, ३४४,
 ३५८, ३६८, ३७६, ३७९, ३८८, ३९१,
 ३९३, ३९७, ४००, ४०२, ४१०, ४२३,
 ४६४, ४६८, ५०७.
 कोहलः ७०, ३४२, ३८५, ३८६, ५११, ५१२.
 गुरवः ९१, १९६, ३००, ३८१, ४०८, ४११.
 ग्रन्थान्तरम् १७७
 चाणक्य ३५
 चिरन्तना ७
 चङ्गामणि २७३
 दीक्षाकार ५, ६, ७, १०, २९, ३८, ६९,
 ७१, ८७, ९१, १४०, १४३, १६८, १९६,
 २२३, २४०, २४९, २५५, २६०, २७२,
 २९५, २९७, २९८, ३००, ३८५.
 तण्डुः ४५६
 तन्त्रान्तरम् ८६, ११०, २५६.
 दलितार्थः ७, १३, १४, १९, २८, २९,
 ४९, ६४, ९६, १०१, १६२, १६७, १७२,
 १७४, १७६, १७८, १७९, १८२, २३१,
 २३३, २३७, २४५, २४७, २५५, २५६,
 २५९, २६०, २६४, २८४, २८५.
 दीर्घदर्शिनः २७६
 नन्दि ६३, ४७४, ४२०.
 नन्दिनैश्चरः १२०, १२२.
 नारदः ६, ११, १२, ३०, ४३, ९१, २८८,
 २९१, ३०३, ४०४, ४६४, ५११.
 परमगुरुः २९१, ४११.
 परमाचार्यः २३
 पुराणम् ३०, १५६, २२९, ४२५.
 पुष्करः ४०२
 प्रज्ञा ३५, ३६, ४०४.
 भोगवान् १५२

महः २९१
 महयोगपालः २७९, ३८६.
 महानोवः १७, २७१, २८२, ३७४, ३९७,
 महामातृगुप्तः १२, २१, ४३, ९९.
 महलोष्टः ३८६
 महद्विदत्ताः ३०७
 महेश्वरः ३५९
 महगुमनाः १६१
 भर्तृहरिः १६३
 भाग्यकारः १६३
 मतङ्गः ३५, ६३, ६९, १३९, १४०, १४७.
 मनान्तरम् ११३
 यादिकः ६३
 रत्नावली ३९०
 रामाभ्युदयम् ३७९
 रत्नदः २५२
 वरदचिः ३७९
 वायुपुराणम् ३०
 वार्तिककारः ५०७
 विगारिखलाचार्यः ६, ७, ८, १२, १७, २१,
 ४२, ४६, ६२, ७६, ९५, १०५, १०९,
 ११९, १४३, १५२, १५५, १५७, २४८,
 २७०, २९३.
 त्रिकालद्वयः ३४
 वृद्धाः २४२, ३०७.
 शङ्करः २९
 शास्त्रान्तरम् १०९, २७१.
 शरयन्त्र ५०७
 श्रीवसुः ९१
 श्रीचहिता ९१
 श्रीहर्म्यः १०२
 श्रीनियाः १४
 सदाशिवमतम् २१
 सहस्रमल्लोक्तोचनम् ४१२.
 सामवेदः १२, ८८, ९३.
 स्वातिः ४०२, ४०४, ४०५, ४६४, ५११.